

Урданай бурядай түүхын зохёол

مکتبہ اہل بیت علیہ السلام

مکتبہ اہل بیت علیہ السلام

Урданай бурядай түүхын зохёол

Улаан-Үдэ
2021

УДК 821.512.31
ББК 84 (2=642) бу
А 724

Ородой
Холбооной
Уласай Соёлой
яаман
Министерство
культуры
Российской
Федерации

Буряад Уласай
Засагай газар
Правительство
Республики
Бурятия

Буряад Уласай
Үндэһэтэнэй
номой һан
Национальная
библиотека
Республики
Бурятия

Тус номдо 18–20-р зуунай эхин үедэ зохёогдоһон буряад-монголой эгээ шухала долоон түүхэ бэшэг шэлэжэ, монгол бэшэгһээ мүнөөнэй буряадай бэшэгэй хэлэндэ хүрбүүлээд, энэ түхэлэй зохёолнуудые соёл түүхын талаһаань задалан үзэһэн оршол, эрдэм шэнжэлгын тайлбаритайгаар хэблүүлбэбди. В книге представлена антология из семи наиболее значительных бурятских исторических летописей, созданных в XVIII – нач. XX вв. Тексты летописей в переводе на литературный бурятский язык предваряются вводной главой с анализом бурятских летописей как историко-культурного явления и сопровождаются научными комментариями.

“Буряад Уласай уран зохёолшодой бүтээлэй дээжын” хэблэлэй ажал зохёон байгуулагша найруулан хэблэхэ зүблэлөөр баталагдаба. Зүблэлэй гэшүүд: Аюшеев Б.Л., Гармаева Л.В., Гармаева Н.Д., Емонаков Н.В., Румянцев А.Г., Халхарова Л.Ц., Хандарова О.В., Хармаева И.П. Утверждено к печати Редакционно-издательским советом по подготовке издания “Антология произведений писателей Бурятии”: Аюшеев Б.Л., Гармаева Л.В., Гармаева Н.Д., Емонаков Н.В., Румянцев А.Г., Халхарова Л.Ц., Хандарова О.В., Хармаева И.П.

Урданай буряадай түүхын зохёол: Буряад-монголой удха зохёолой дээжэ. 1-р боти / хүрб. Ж. Б. Бадагаров ; оршол, тайлб. Ж. Б. Бадагаров, Б. Нацагдорж, Н. В. Цыремпилов ; хар. ред. Н. В. Цыремпилов. – Улаан-Үдэ: Буряад-монгол ном, 2021. – 400 н., зур. Антология произведений писателей Бурятии. – Т. 1. Бурятские летописи / пер. Ж. Б. Бадагаров ; вступ. ст., коммент. Ж. Б. Бадагаров [и др.] ; отв. ред. Н. В. Цыремпилов. – Улан-Удэ: Буряад-Монгол ном, 2021. – 400 с., ил.

Гаршаг

- 6 *Тобшолһон үгэнүүд*
- 7 *Оршол*
- 47 *Балжан хатан тухай дам соностоһон үльгэр үгэ*
- 65 *Тобын Түгэлдэр.*
Хориин тиигээд Агын буряаднарай урдадаа болоһониинь
- 111 *Юмсэнэй Вандан.*
Хориин арбан нэгэн эсэгын зоной угай туужа
- 203 *Ломбоцэрэнэй Дамбишжалцан.*
Сэлэнгын монгол буряадай дархан тайшаа Дамбишжалцан Ломбоцэрэнэй зохёоһон монгол-буряадай түүхэ
- 269 *Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэг*
- 341 *Сахарай Цэдэбжаб.*
Баргажанай буряаднарай эртэ урда далайн хойноһоо 1740 он Баргажанда Ондирой Шэбшээгэй түрүүтэй нүүжэ ерэхэн түүхэ домог
- 369 *Будын Будажаб.*
Сэлэнгын зургаан эсэгын зоной түүхэ бэшэг
- 385 *Хүнэй ба газарай нэрын хэлхэз*

ISBN 978–5–7151–0571–4

6+

© Буряад Уласай Үндэһэтэнэй номой һан, 2021
© Бадагаров Ж.Б., Б. Нацагдорж, Цыремпилов Н.В., оршол, эрдэм шэнжэлгын тайлбари, 2021
© Бадагаров Ж.Б., мүнөөнэй буряад хэлэнэй хүрбүүлгэ, 2021

Тобшолһон үгэнүүд

АН	Академия наук
АССР	Автономная Советская Социалистическая Республика
БИОН	Бурятский институт общественных наук
БНМАУ	Бүгэдэ Найрамдаха Монгол Арад Улас
ГРВЛ	Главная редакция восточной литературы
ДГББНТ	Дорнодохиной гар бэшэмэл, барай номой түб
ДХЯ	Дотоодо хэрэгэй яаман
ДШХ	Дорнодохин шудалалай хүрээлэн
ЗХУ	Зүблэлтэ Холбоото Улас
ИМБТ	Институт монголоведения, буддологии, тибетологии
МАЭ	Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого
МБШТШХ	Монгол, бурханай шажан, түбэд шудалалай хүрээлэн
ОХУ	Ородой Холбооной Улас
РАН	Российская академия наук
СО	Сибирское отделение
СПб	Санкт-Петербург
СССР	Союз Советских Социалистических Республик
СТ	Сибириин таһаг
ШУА	Шэнжэлхэ ухаанай академи
ШУАХ	Шэнжэлхэ ухаанай академиин хэблэл

Оршол

1970 оной эхээр Бурядад элитэ түүхэ бэшэг шудалааша Ц. Б. Цыден-дамбаев бэшэхэдээ, бурядад түүхэ бэшэгүүд найнаар шудалагдаадүй байна гэжэ тэмдэглэһэн байдаг¹. Тэрэ сагһаа хойшо байдал нилээд найжарһан болобошье, элитэ эрдэмтэнэймнай хэлэһэн энэ үгэ мүнөөшье болотор зүбтэй. Буряд-монголшууд 19-р зуунда богонихон сагай туршада өөрын өөрсэ янзатай түүхэ бэшэлгын уламжалалтай боложо шадаһан байна. Энэниень һүүлэй 80-яад жэл соо шудалһаар ерэхэн болобошье эрдэмтэн шудалаашад, мүн үргэн олон уншагшад зохихо анхарал хандуулаа гэжэ хэлэхээр бэшэ байна². Энэ хадаа тон мэдээжэ хэрэг, юундэб гэдэл, мүнөө болотор хэблэгдэхэн бурядад түүхэ бэшэгүүд үсөөн тоогоор гараһан хадаа ехэ хоморой ном болонхой юм. Иихэдээ буряд-монголшуудай өөрынгөө түүхэ бэшэгүүдые өөрын хэлээр уншаха боломжонь хизаарлагдамал зандаа гэдэл алдуу болохогүй ха. Тиимэһээ тус ном энэ зохихогүй байдалые багаханшье һаа найжаруулха гэжэ найдагдана. Энэ номой найруулагшадад баһа нэгэ зорилго болбол монгол бэшэгһээ мүнөөнэй кирилл буряд үзэгтэ хүрбүүлхэдээ урдань хэблэгдэхэн түүхэ бэшэгүүд соо гаргаһан олон андуу эндүүень заһахада оршоно. Урдахи хүрбүүлгэнүүд шал буруу байһан гэжэ хэлэхэ гээгүйбди. Тухайн сагта буряд-монголойнгоо урданай түүхэ бэшэгтэй танилсаха ганса-

8 хан арга олгоһон ехэ шухала алхам байһан юм. Энэ ном соогоо урдань буруу уншаһан, эндүүржэ тайлбарилһан зарим юумэнүүдые заһажа, хүрбүүлгын найруулгыг жэгдэлжэ, эрдэм шэнжэлгын тайлбари зүүлтэ найжаруулха гэжэ оролдоһон байнабди. Буряад хэлээр буряадай түүхэ бэшэгүүдые хэблүүлжэ олоной хүртээл болгоһон сагһаа хойшо (1992, 1998 онууд) хори гаран жэл үнгэршэбэ. Энэ хугацаанда мэргэжэлэй буряад шудалаашадай бүтэн үе хэлгэгдэжэ, түүхэ бэшэгүүдэй хэлэнэй онсолиг болон буряад-монголоой урданай түүхын талаархи мэдэлгэ гүнзэгырэн дэбшэжэ, буряадайнгаа хуушан түүхэ бэшэлгыг олондо танюулха, дэлгэрүүлхэ шухала үүргэ бидэ-нэй урда табигдана³.

Буряад-монголоой түүхэ бэшэгэй уламжалалыг шудалһаниинь. Буряадай түүхэ бэшэгэй уламжалалыг 1930-аад онһоо шудалжа эхилээ гэжэ дээрэ тэмдэглээ нэмди. Тэрэ сагта энэнь амиды уламжалал байһан бэлэй. 1930 ондо Зүблэлтэ Холбоото Уласай Шэнжэлхэ ухаанай академиин Дорнодохиной шудалалай хүрээлэнгэй ударидагшаар ородой элитэ дорнодохин шудалааша С.Ф. Ольденбург томилогдоһон юм. Энэ хүн хадаа 19-р зуунай һүүл багһаа Цэбэгэй Гомбожаб, Бараадин Базар, Жамсаранай Цэбээн зэргэ буряад оюутадай Санкт-Петербургийн ехэ хургуулида орожо һураха ябадалыг бээер дэмжэн зууршалжа, саг үргэлжэ бэшэгээр харилсажа, буряад-монгол зоной түүхэ соёлыг шудалха олон асуудалнуудыг ехэтэ шухалшалан анхардаг байһан бэлэй. 1930-аад ондо тэрэ сагай Ленинград хотодо оршохо ЗХУ-ай ШУА-ийн ДШХ-дэ үрнийн буряад-монголшуудай бэшэгэй баримтыг шудалха хүтэлбэри болбол тус байгуулгын анханай захирал Ольденбургтэйл сэхэ холбоотой ха. Тус хүрээлэнгэй эрдэмтэд, Монгол, Түбэд таһагай ажалтад Жамсаранай Цэбээн, Н.Н. Поппе, А.С. Востриков, В.А. Казакевичнар 1930-аад оной эхинһээ буряадай түүхэ бэшэгүүдые ородоор оршуулан хэблүүлхэ ажалда эдэбхитэйгээр оролсоһон юм. Казакевич нэгэ үгүүлэлдээ бэшэхэдээ, тус хүрээлэн байгуулһан сагһаа хойшо “Буряад-Монголыг шудалха асуудалнууд ба энэнтэй холбоотой бүхы зүйл монгол шудалалай бэшэ асуудалһаа үлүү анхарал татажа эхилээ” гэжэ онсогойлон тэмдэглэһэн байдаг⁴. Буряадай түүхэ бэшэгүүдые хэблэлдэ бэлдэхэдээ, Ленинградай дорнодохин шудалаашад Буряад-Монголоой соёлой дээдэ хургуулитай хамтаран, Буряад-Монголоой Өөртөө заһаха Ниигэм журамта Зүблэлтэ засагта Уласай Ага (1930), Сэлэнгэ (1931, 1933), Баргажан (1932) аймагаар хээрын шэнжэлгэ хэжэ, Н.Н. Поппе, А.И. Востриковнор хабаадалсаһан байна. Эдэ эрдэмтэд В.А. Казаке-

вичтэй хамта 1935, 1940 ондо “Буряад-монголшуудай түүхын хэрэглэгдэхүүн” гэхэн һубарил соо Хори, Сэлэнгэ, Баргажанай буряадай түүхэ бэшэгүүдые монгол эхээрнь, ород оршуулгатайгаар хэблүүлээ⁵. Дорнодохин шудалалай хүрээлэнгэй ажалтад ниитэдээ зургаан түүхэ бэшэг эхээрнь хэблүүлжэ, гурбыень оршуулһан байна⁶. Тус ажал Эхэ ороноо хамгаалгын дайнһаа боложо зогсоһон юм.

Буряадай түүхэ бэшэгүүдые ганса манай гүрэндэ һонирхоогүй, Япон талаһаашье Эхэ ороноо хамгаалгын дайнай урда тээ анхаржа хэблүүлһэн байдаг. 1940 ондо Н. Поппегэй Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэгыг ородоор оршуулаад хэблүүлхын урда тээ, 1939 ондо Манжа-Го уласта японоор оршуулжа гаргаһаниинь тэдылэн найнаар мэдэгдээгүй байһаар байна. Энэнь саана тон һонирхолтой түүхэ бии гэжэ хүнүүд дуулаагүй байха. Ородой хубисхал, дотоодын дайнай уршагаар эхэ нютагаа орхин дүрбэжэ нүүхэ баатай боложо, Хүлэнбуйрай Шэнэхээн нютагта һуурижан нютаглаһан Агын буряадай үри һадаһадай нэгэн хоодой харгана омогтой Бадма гэгшэ хүн Шэнэхээнэй буряадуудай хадагалжа байһан Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэгыг Кодама Нобухиса (1911–1963) гэдэг япон хүнтэй хамтаран японоор оршуулжа хэблүүлһэн байна⁷. Нютагайхидайнь Холхоон Бадма (1914–1992) гэдэг байһан энэ хүн хадаа Манжа улсайд сагта Чанчунь хотодо Японой хуурай газарай сэрэгэй хургуулийн оршуулагшын ангиин дүүргэжэ, Дэлхэйн 2-р дайнай үедэ япон хэлэнэй оршуулагшаар хүдэлһэн, һүүлээрнь Хүлэнбуйр нютагта түрын харюусалгатай ажал хэжэ ябаһан ехэ эрдэм номтой хүн байһан байгаа⁸. Харин нүгөө Кодама Нобухиса гэгшэ япон хүнийнь монгол арадай аман зохёол шудалдаг хүн байгаа. Монгол арадай үлгэр, онтохонуудыг япон хэлээр оршуулһаниинь наһа бараһанайнь хойно 1978 ондо тусхай ном болгон гаргаһан байдаг.

Саашадаа буряадай түүхэ бэшэлгын шудалалга Буряад Уласта үрнийжэ, энэ ажалда буряад шудалааша Г.Н. Румянцев тон ехэ хуби нэмэри оруулһан байна. Тэрэ хадаа 1949 ондо Ёндоной Дашанимын “Эхирэд булгад соогол эсэгийн зоной түүхэ бэшэг” монгол эхэ, ород оршуулга, 1956 ондо баргажанай гурбан түүхын монгол эхэ, ород оршуулгыг тус тус хэблүүлээ⁹. Мүн 1960 ондо буряад-монголоой түүхэ бэшэгүүдые буряадай түүхын тулгар бэшэг болохо талаһаань шэнжэлһэн үгүүлэл бэшээ¹⁰. Энэнь урда З. Тагаров нэгэ үгүүлэл соогоо сэлэнгын буряадай түүхэ болохо “Бишыхан запискы” нилээд дэлгэрэнгыгээр шэнжэлэн, энэ түүхыг хэн зохёогооб гэхэн асуудалыг тусхайлан анхарһан байна¹¹.

1957 ондо буряадай түүхэ бэшэгүүдые шудалха ажал ЗХУ-ай ШУА-ийн ДШХ-гэй Ленинградтахи таһагта тодорхой хэмжээгээр үр-

10 гэлжэлжэ, Л. С. Пучковский “Дорнодохиной шудалалай хүрээлэнгэй монгол гар бэшэмэл, барай ном” (“Монгольские рукописи и ксилографы Института востоковедения”) гэхэн номоо хэблүүлхэн юм. Тус номдоо Хүрээлэнгэй хүмэргэдэ хадагалагдажа байһан буряадай түүхэ бэшэг, угай бэшэгүүдэй ойлголго оруулалсаһан байна¹².

1959 ондо Энэдхэгэй *Satariṭaka* (зуун хаба) хубарилда буряадай хоёр түүхэ бэшэг хэблэгдэжэ, Монголой элитэ эрдэмтэн, академишан Бямбын Ринчен англи оршуулгыень хэжэ хабсаргаһан байна. Хоёр түүхэ бэшэгынь хадаа “Зургаан отог, найман эсэгын тобшо домог оршобо”, мүн Буян-Далай дооромбын “Буряад газарай бурханай шажан хэр мэтэ дэлгэрэхэн тиигээд шажан баригша хэдэн ламанай садиг тобшо тэды үгүүлэхэн сэлтэ оршобо” болоно¹³.

1964 ондо Азиин арад түмэнэй хүрээлэнгэй Тобшо мэдээн соо буряадай эрдэмтэн С. Д. Дылыков Гэмпилэй Долсомдоржын “Турын отогтой түүхын” монгол эхые өөрын хэхэн оршуулгатайа сугтань хэблүүлээ¹⁴. Мүн хэдхүүлэй энэл дугаарта монгол шудалааша Н. П. Шастина Гэмпилэй Долсомдоржо тухай шэнэ мэдээ О. М. Ковалевскийтэй бэшэлсэхэн бэшэг сооһоонь олоһоноо хүргэбэ¹⁵. 1965 ондо академишан Б. Ринчен Унгарай *Acta Orientalia* хэдхүүлдэ гараһан үгүүлэлдээ хори буряадһаа олдohon Бүүбэйн үринэрэй угай бэшэгы шэнжэлэн, оршуулгыень хэблүүлээ хэн¹⁶. Тус үгүүлэлдээ угай бэшэгэй гар бэшэмэл эхыень хэблүүлхэнһээ гадна монгол, буряадай угай бэшэг гэхэ энэ түхэлэй зохёолой онсолигы нарыар шэнжэлхэн байна.

1966 ондо Монгол Уласай эрдэмтэн Сумьяабаатар “Буряадай угай бэшэгһээ” (“Буриадын угийн бичгээс”) ¹⁷ гэхэн ном соогоо БНМАУ-ай Дорното, Хэнтэй аймагһаа олдohon хори буряадай зарим обогой угай бэшэгэй хэхэгүүды хэблүүлээ хэн.

1972 ондо буряадай элитэ хэлэ бэшэгэй эрдэмтэн Ц. Б. Цыдендамбаевай “Буряадай түүхэ бэшэг ба угай бэшэг” (“Бурятские хроники и родословные”) ¹⁸ гэхэн нуури бүтээлээ гаргаһаниинь буряадай түүхэ бэшэг шудалалда шанарай дабшалта болоһон юм. Энээниинь дабаһан бүтээл мүнөөшье гараагүй байһаар. Ном соогоо тэрэ сагтаа олоод байһан буряадай түүхэ бэшэг болон угай бэшэгэй бүхы буулгабарие найруулгын онсолиг, зохёогшын тухай асуудал, бүтэсэ, хэлэнэй талаһаа һайса шэнжэлхэн юм. Номын буряадай түүхэ бэшэгүүды хэлэ шэнжэлэл, хэлэ бэшэгэй ухаанай талаһаа тусхайлан шудалһан болобошье, түүхын баялиг хэрэглэгдэхүүн танилсуулжа, энэ асуудалда хабаатай тэрэ сагта гараад байһан бүхы ном үгүүлэл дурдаһан байдаг.

Ц. Б. Цыдендамбаевай ажалы буряадай эрдэмтэн Л. Б. Бадмаева үргэлжэлүүлээ гэжэ хэлэхэдэ алдуу болохогүй ха. Тэрэ хадаа

11 буряадай түүхэ бэшэгэй хэлэнэй онсолигы шэнжэлхэн олон ном үгүүлэл хэблүүлжэ, тэдэнэй үгын һан, үгэ зүй, үгүүлбэри зүйн онсо шэнжыень шудалһан юм¹⁹. Тобын Түгэлдэр, Юмсэнэй Вандан, Хубитын Шиирабнимбуу, Сахарай Цэдэбжабнарай түүхэ бэшэгүүдэй эхэ бэшэг, оршуулгыень дахин хэблүүлхэнһээ гадна, Бодонгууд Абидын бэшэхэн шэнэхэн буряадай түүхы анха түрүүшынхией шэнжэлхэн байна²⁰. Эрдэмтэн Л. Б. Бадмаевагай ажалы шабинь болохо А. Д. Жамсоев үргэлжэлүүлэн, “Хори буряад тухай Асагадта бэшэгдэхэн тобшо түүхэ” шудалжа, ород оршуулга эхэ бэшэг хоёрыень хэблүүлхэн байна²¹.

Сэлэнгын буряадай сонгоол отогтой түүхэдэ холбогдохо “Тойн гүүшын аха дүү гурбанда ерээдүй сагай дурадхал оршобо” гэхэ тон һонирхолтой түүхэ бэшэгы Монголой нэрэтэй түүхэшэн академишан Ш. Нацагдорж анхаран, монгол бэшэгһээ эрдэм шэнжэлгын галигаар буулгажа, “Халхын Цогт тайжийн холбогдолтой нэгэн сурвалж бичгийн тухай” нэрээр 1982 ондо хэблүүлбэ²².

Монголой нэрэтэ угсаатан шудалааша Г. Цэрэнханд Хубитын Шиирабнимбуугай “Ород ехэ гүрэнэй Зүүн Сибириин хори буряад хэмээхэ яһатан зоной түрүүн гараһан ба түүнэй арбан нэгэн омогой түүхэ бэшэг оршобо” гэхэн зохёолыень 1987 ондо Монголой Шэнжэлхэ ухаанай академиин Түүхын хүрээлэнгэй “Угсаатан судлал” (*Studia Ethnographica*) хэдхүүлэй 10-р ботиин 9-р зүйл болгон “Буриадын гарал үүсэлд холбогдох тэмдэглэл” нэрэтэйгээр монгол бэшэгһээ оршон сагай монгол хэлээр буулгажа хэблүүлбэ²³. Энэ зохёолы Монголой Хэнтэй аймагай түб Үндэрхаан хотодо ажаһуужа байһан һургуулийн багша Р. Цэдэндамбаһаа буулгабабди гэжэ мэдүүлхэн байна.

1990-ээд ондо буряадай түүхэ бэшэгэй гол зохёолнууды мүнөөнэй буряад хэлээр хүрбүүлжэ, мүн ородоор оршуулжа гаргаһаниинь буряадай түүхэ бэшэгы шудалан хэблүүлхэ ажалы баһа нэгэ шухала шата болоһон юм. Энэ ажалы эрхилжэ эдэбхитэйгээр ябуулһан хүн хадаа буряадай нэрэтэ эрдэмтэн Ш. Б. Чимитдоржиев бэлэй. Энэ ехэ ажалы эрхилжэ зохёон байгуулхаһаа гадна өөрөө Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцанай “Сэлэнгын монгол-буряадай түүхы” ородоор оршуулһан юм. Зарим түүхэ бэшэгүүд Н. Н. Поппе, Г. Н. Румянцев, А. И. Востриков, С. Д. Дылыковнэрэй хуушан оршуулгаар дахин хэблэгдэжэ, бэшыень Б. Доржиев, Ц. П. Ванчикованар оршуулаад, зүүлтэ тайлбари бэшэхэн байна. 2011 ондо эдэ болон зарим бусадшы түүхэ бэшэгүүдэй ород оршуулгы Буряад Уласай Ород гүрэндэ ороһоной 350 жэлэй ойдо зорюулан Уласай хэблэлэй газар хэблүүлхэн байна²⁴.

Дээрэ дурдаһан Л. С. Пучковскийһоо гадна Дорнодохин шудалалай хүрээлэнгэй (1997 онһоо Дорнодохиной гар бэшэмэлэй хүрээлэн) хүмэргэ, бэшэшье суглуулгада байһан буряадай түүхэ бэшэг, угай бэшэгэй ойлолгыг бусад эрдэмтэд хэһэн байдаг. Тухайлбал, 1988 онһоо 2003 он хүрэтэр монгол шудалааша А. Г. Сазыкин ЗХУ-ай ШУА-ийн ДШХ-гэй монгол гар бэшэмэл, барай номой гурбан боти бүридхэл²⁵ хэблүүлхэдээ, хүрээлэнгэй гар бэшэмэлэй хүмэргэдэ хадагалагдажа байһан буряадай угай бэшэгэй ойлолгыг шэнээр хэһэн байна. 2004 ондо Япон Уласай Тооһокү Ехэ хургуулида ОХУ-ай ШУА-ийн Сибириин таһагай Монгол, бурханай шажан, түбэд шудалалай хүрээлэндэ хадагалагдажа байһан монгол гар бэшэмэл, барай номой хуряангылһан бүридхэл хэблэгдээ. Тус бүридхэлэй зохёогшо Н. В. Цырепиллов хадаа Хүрээлэнгэй хадагаламжада байһан буряадай бүхы түүхэ бэшэг, угай бэшэгэй дэлгэрэнгы ойлолго хэһэн юм²⁶.

Мүн Г. Цэрэнханд профессор Сэлэнгын буряад ашабагад омогтой Мижидийн Тэрбиш гэгшын 1976 он багаар Зүблэлтэ Буряад Уласай Хяатгын аймагай Дунгуй нютагтай Д. Г. Гомбоев гэдэг ашабагад омогтой хүнһээ олжо абаһан “Турчигийн домог” гэдэг Сэлэнгын буряадай ашабагад отогой түүхэ бэшэгэй гэрэл зурагыг хүрбүүлгэ, тайлбаригүйгөөр 2003 ондо “Угсаатан судлал” (*Studia Ethnographica*) хэдхүүлэй 16-р ботиин 15-р зүйл болгон хэблүүлбэ²⁷.

Монгол Уласай Болбосоролой ехэ хургуулийн профессор Ж. Гэрэлбадрах 2006 ондо “Тойн гүүшын аха дүү гурбанда ерээдүй сагай дурадхал оршобо” гэхэн хурбалжа бэшэгыг эрдэм шэнжэлгын галиг хэжэ, оршон сагай монгол хэлээр буулгаһан хүрбүүлгэ, гэрэл зурагай факсимиле эхын хамтаар дэлгэрэнгы англи, монгол оршолтойгоор тусхай ном болгон хэблүүлбэ²⁸.

Монголой Шэнжэлхэ Ухаанай Академиин Түүхын хүрээлэнгэй эрдэм шэнжэлгын ажалтан, түүхэшэн Б. Нацагдорж 2010 ондо “Сонгоол отогой обог изагуур оршобо” нэрэтэй сэлэнгын буряадай сонгоол отог ба Буряад орондо бурханай шажан дэлгэрүүлһэн габыатай Заягай Дамбадаржаа хамбын намтар түүхэдэ холбогдохо бишыхан хурбалжа бэшэгыг шэнжэлэн үзэжэ, эрдэм шэнжэлгын галиг, ород оршуулгатайгаар хэблүүлбэ²⁹. Мүн 2013 ондо буряадай түүхэдэ холбогдохо дүрбэн түүхэ бэшэг эрдэм шэнжэлгын галиг, факсимиле эхэ бэшэгтэй сугтань оршон сагай монгол хэлээр буулгажа хэблүүлбэ. Эхинһэнь дурдабал, 1) 17-р зуун жэлэй дундуур Байгалай хойто бэеын буряадууд Халха Монгол орондо зөөжэ орохо баатай болоһон түүхыг элирхэйлһэн “Аша, абга, дунда харяадай түүхэ” гэхэн хурбалжа бэшэгыг эрдэм шэнжэлгын галиг, тайлбаритайгаар түбэд хэлэнһээ монгол хэлээр оршуулһан; 2) Сэлэнгын буряадуудай түүхэ

бэшэг болохо “Пахлаашхын ламын түүхэ” зохёолһоо атаган отогой түүхэдэ холбогдохо хэһэгыг эхын гэрэл зураг, галиг, тайлбаритайгаар оршон сагай монгол хэлээр хүрбүүлжэ буулгаһан; 3) Сэлэнгын буряадай ашабагад отогой түүхэдэ холбогдохо “Турчигийн домог” түүхэ бэшэгэй факсимиле, эрдэм шэнжэлгын галиг, тайлбари ба оршон сагай монгол хэлээр хүрбүүлжэ буулгаһан; 4) Сэлэнгын буряадай сонгоол отогой түүхэдэ холбогдохо “Тойн Гүүшын домог” гэхэн хурбалжа бэшэгэй эрдэм шэнжэлгын галиг, факсимиле, тайлбари ба оршон сагай монгол хэлээр хүрбүүлһэн эдэ дүрбэн зохёол болоно³⁰.

1999 ондо Үбэр Монголд “Монгол хурбалжа бэшэгэй хубарилда” Насан-Үлзы, Билиг хоёр буряадай түүхэ бэшэгүүдыг эмхидхэн монгол бэшэгээр хэблүүлбэ. Энэ эмхидхэл соонь Тобын Түгэлдэрэй “Хориин тиигээд Агын буряаднарай урдадаа болоһониинь”, Юмсэней Ванданай “Хориин арбан нэгэн эсэгийн зоной уг изагуурай туужа”, Хубитын Шиирабнимбуугай “Ородой гүрэнэй Зүүн Сибириин дотор агша буряад гэхэ яһатан зоной түрүүн гараһан ба тэрээн сооһоо хори 11 эсэгийн буряад зоной түүхэ”, Шиирабнимбуугай зохёолыг үргэлжэлүүлэн бэшэһэн “Мүнөөнэй сагай ажабайдалай тус юрын үгүүлэл”, Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцанай “Сэлэнгын монгол-буряадай түүхэ болой”, “Баргажанай буряадай түүхэ бэшэг”, “Балжан хатан тухай туужа домог”, “Балжан хатанай туужа”, “Бишыхан записка” гэхэ зэргэ юһэн түүхэ бэшэг ороо юм. Эдэ түүхэ бэшэгүүдэй ехэнхиинь дээрэ дурдаһан Зүблэлтын эрдэмтэдэй хэблүүлһэн гэрэл зураг эхэнүүдһээ буулгаһан байна. Гансал “Бишыхан запискы” 1992 оной буряад хүрбүүлгэһээ абажа буулгаһан байна³¹.

Унгарай монголшо эрдэмтэд Жужа Майер, Кристина Телеки хоёр Буряад орондо бурханай шажан дэлгэрэһэн тухай Буяндалай — Гэлэгжамса дооромбын зохёолон “Буряад газарай бурханай шажан хэр мэтэ дэлгэрэһэн хиигээд шажан баригша хэдэн ламанарай сандиг тобшо тэды үгүүлэһэн сэлтэ оршобо” гэхэн түүхэ бэшэгыг монголһоо англи хэлээр оршуулжа, тайлбарилан Унгарай *Acta Orientalia* хэдхүүлэй 61-дэхи дугаарта 2008 ондо хэблүүлбэ³².

Буряадай түүхэ бэшэгэй уламжалай түүхын тоймо. Буряадай түүхэ бэшэг шудалал нилээд удаан үргэлжэлһэн баялиг түүхэтэй болобошье, эдэниие оршуулха, шудалха ажалтай холбоотой олон асуудал гүйсэд шийдэгдээдүй байһаар байна гэжэ дээрэ дурдаа хэмди. Ушарынь хадаа, буряадай түүхэ бэшэгүүд болбол тон орёо үзэгдэл мүн³³. Буряадай түүхэ бэшэлгын уламжалай болбосорон хүгжэһэн түүхэньшье мүн лэ орёо юм. Буряад зоной түүхэ бэшэгэй уламжа-

14 лалай эхин монгол бэшэгтэй сэхэ холбоотой. Иймэнхэ монгол бэшэг буряадтамнай хэзээ нэбтэрээб гэнэн асуудал аяндаа гаража ерэнэ. Зүблэлтэ засагай үедэ буряадууд урдань үзэг бэшэггүй байһан гэжэ хурталшалһаниинь бодото байдалтай огто ниисэхэгүй байна гэжэ тэрэшые сагтаа эли байһан³⁴. Мүн хааяа, монгол бэшэгтэй байбашые арад зоной дунда ехээр дэлгэрээгүй байһан тула, үзэг бэшэгтэй байгаа гэхээр бэшэ байна гэхэ мэтээр гажа буруу болгожо бэшэдэг байһан гээшэ. Монгол бэшэг буряадта нэбтэрхэдэ ганса ламанараар дамжажа ерэнэн гэхэ мэтээр бэшэдэг байһанииньшые бодото байдалтай ниисэхэгүй байна. Харин мүнөө сагта архивай баримта яһала нээлтэтэй боложо, буряад эрдэмтэд урданайнгаа түүхэ шудалха аргатай болоод байна. Жэшээн, 1680 оной эхин багаар Түнхэнэй буряад хүнэй монгол үзэгөөр гараа табиһан баримта бэшэг байдаг, мүн 1689, 1727 ондо Ород Манжа хоёр гүрэнэй хоорондо хилэ хубааж, харуул байгуулжа, хэлэлсээр баталхада, монгол оршуулга хэжэ ябаһан буряадууд бии; 1690-ээд онһоо нааша Сэлэнгын буряадуудай монгол үзэгөөр бэшэһэн баримтанууд бүришые олон байдаг. Саашань шудалбал бүришые олон баримта гараха байха гэжэ ханагдана.

Г.Н. Румянцев ламанар ганса түбэдөөр бэшэдэг байһан гэжэ дурдаһан байдаг. Энэ үзэлтыешые зүбшөөхөөр бэшэ байна. Буряадай дасангуудта монгол номой хэблэл ехээр хүгжэһэнһөө гадна, лама хүнэй монгол үзэгөөр бэшэһэн түүхэ бэшэгшые байха³⁵. Мүнөө мэдэгдээд байһан буряад-монгол хүнэй өөрын гараар бэшэһэн удха зохёолой эгээ урданай бүтээл хадаа түрүүшын бандида хамба лама Заяагай Дамба-Даржаагай монгол үзэгөөр бэшэһэн Түбэд ороноор аяншалһан тухай тэмдэглэл болоно. Ёонирхолтойнь, олоной дунда ехээр дэлгэржэ, маанадта ехэ олон буулгабари хубилбари боложо хүрэнэн энэ зохёол хадаа Ородой хатан хаан нэгэдүгээр Екатеринын гуйлтаар бэшэгдэһэн юм. Энээнэй һүүлдэ дахяад нэгэ хэды түүхэ бэшэг ородой эрдэмтэн, түшэмэдэй гуйлтаар бэшэгдэһэниинь буряадай түүхэ бэшэлгын хүгжэлтэдэ гадаада хүсэн зүйл хэды шэнээн шу хала нүлөөтэй байһые харуулна³⁶.

Буряадуудай хэрэглэжэ байһан үзэг бэшэг голшолон шажан шүтэлгын хэрэгсээ хангадаг байгаа гэнэн энэ ханалые зүб гэхээр бэшэ байна. Юундэб гэбэл, тэрэ үеын үзэг бэшэг мэдэдэг байһан зоной бэшэһэн юумэн хадаа гэр орон, шажан шүтэлгөөр хизаарлагдамал бэшэ, харин олон зуун жэлэй засаг захиргаанай уламжалалые тудхан харуулжа байһаниинь эли байна. 17-р зуунай дунда үеэр ородууд монгол хаад, тайжанартай харилсахадаа, буряад хэлмэршэдые эдэбхитэйгээр ашагладаг байгаа³⁷. 18-р зуунай эхинһээ сэлэнгэ, хори буряадуудай ноёд хайд ородой засаг захиргаан, засагай газартай

15 харилсахадаа монгол бэшэгээл хэрэглэдэг байһан юм. Монгол бэшэгээ мэдэдэг байһан хүнэй тоо хэр ехэ байһан бэ гэнэн баһа нэгэ асуудал байна. Монгол бэшэг мэдэдэг буряадууд ород гүрэндэшые хэрэгтэй байһан тула 19-р зуунда нэгэ хэды хургуули байгуулһан бэлэй. Тухайлбал Троицкосавск хотодохи Ород-монгол хасаг сэрэгэй хургуулида монгол бэшэг тусхайлан заадаг байһан юм³⁸.

Монгол бэшэг дэлгэрхэдэ, гансал албан хэрэг хүтэлхэ зорилготой бэшэ, харин худалдаа наймаан, ажахы, мүн олониитын эрхые зарга шүүхэ газарта хамгаалха (энээн тухай доро дэлгэрэнгышэгээр хэлэхэбди) гэхэ мэтэ буряад зоной хэрэгсээе олон талаар хангажа байһан гээшэ. Байгалай урда бээер нүүхэ Хори, Сэлэнгын буряадай дунда ехэ эдэбхитэйгээр хэрэглэгдэжэ³⁹, хожом Хори, Сэлэнгын ламанар Баргажанай буряадуудта бурханай шажан танилсуулхадаа (18-р зуунай һүүлһээ 19-р зуунай эхин хүрэтэр энэ богонихон хугацаанда Ородой засагай газар бурханай шажанай дэлгэрэлтые хизаарлажа хорёодүй байгаа) монгол бэшэгые нэбтэрүүлһэн ха⁴⁰. Монгол бэшэг голшолон Хори, Сэлэнгэ, Баргажан голоор ехээр дэлгэрһэн болобошые, бэшэ буряадууд баһа хэрэглэдэг байгаа. Ноёд хайдууд тусаал хэргэмээ үри хүүгэдтээ залгуулха гэжэ үзэг бэшэг тогтомол хураха, уламжалуулха ябадалые анхардаг байһан тула, түүхэ бэшэг, угай бэшэг хүтэлжэ, түүхэ бэшэлгын эхин һуури эндэһээ гараһан гэхэдэ алдуу болохогүй ха.

Буряадай түүхэ бэшэгэй эгээ урданайхинь энэ номдо ороһон хори буряадай түүхэ бэшэг болохо “Балжан хатанай туужа” (“Дам соностоһон үльгэр үгэн”) мүн. Тус зохёол бусад түүхэ бэшэгһээ зуу гаран жэлэй урда бии болоһоноороо нилээн өөрсэ онсолигтой юм. Ц.Б. Цыдендамбаев агуулга (досоонь бэшэгтэй юумэн) дээрэнэ үндэһэлэн 18-р зуунай 60-70 оноор бэшэгдэнхэй гэнэн байна. Юундэб гэхэдэ, бурханай шажанай Монголдо дэлгэрһые бэшэһэн аад, 1756/58 ондо байгуулагдаһан Худанай дасан тухай дурдаагүй байна⁴¹. Энэ дүгнэлтэ тон оротой гэжэ ханагдана. Цыдендамбаевай энэ ханамжаны 19-р зуунай эхин хүрэтэр буряадай ондоо түүхэ бэшэг юундэ бии болоогүйб гэнэн баһа нэгэ асуудал бии болгоно. Энээнэй харюуда, “Балжан хатанай туужа” болбол удаан хугацаанда хори буряадуудай дунда хүндэлэгдэжэ байһан түүхэ бэшэгынь болоод байгаа ха гэжэ таамаглахаар байна. Нүгөө талаар, тэрэ үеын ондоо түүхэ бэшэгүүд манай сагта хүрэжэ шадаагүйшые байһан байхадаа болохо. Гар бэшэмэлээр тарадаг зохёолой бүримүһэн үгы болохонь бэлэн хэрэг гэбэл алдуу болохогүй ха.

Мүнөө маанадай гарта хүрэнэн буряадай ехэнхи түүхэ бэшэгүүд 19-р зуунай эхин хахадта бэшэгдэһэн гээшэ. 19-р зуунда бэ-

16 шэгдэхэн эдэ түүхэ бэшэгүүд сооһоо эгээ урданайнь Лубсанай гэдэг хүнэй 1814 ондо зохёогдон нэрэгүй түүхэ юм. Энэнэй ганса нэгэ буулгабари Санкт-Петербурлын Дорнодохиной гар бэшэмэлэй хүрээлэндэ (хуушан ЗХУ-ай ШУА-ийн Дорнодохин шудалалай хүрээлэнгэй Ленинградтахи таһаг) хадагалагдадаг. Энэ гар бэшэмэл тухай Н. Н. Поппе хори буряадай түүхэ бэшэгүүдые 1935 ондо түрүүшынхидэ хэблүүлхэдэ анха мэдээсэхэн бэлэй⁴². Энэ зохёол болбол мүнөө болотор оройдоо шудалагдаагүй байһаар байна. Мүн лэ шудалагдаагүй ондоо түүхэ бэшэгүүд гэдэл, баргажанай буряадууд тухай эгээ урданай түүхэ бэшэг болохо 1822 ондо зохёогдогон “Баргажанай хуушан домогой тобшо тэдын үгүүлэл” ба 1830-аад ондо бэшэгдэхэн гэжэ үзэдэг буряадай түрүүшын бандида хамба лама Заягай Дамба-Даржагай аша Эрхэтын ламын Сэлэнгын буряадай түүхэ эдэ хоёр болоно.

1830-40-өөд ондо буряадай түүхэ бэшэлгэ тогтомол хэлбэриез олоо гэжэ хэлэжэ болохоор байна. Тухайлбал, энэ үедэ үлэ мэдэгдэхэ зохёогшын Сэлэнгын буряадай элдэб түүхэ бэшэг, угай бэшэг хэрэглэжэ найруулан бэшэхэн “Бишыхан записка”⁴³ зэргэ тон шухала түүхэ бэшэгүүд бии болоо. Энээгээр баримжаалбал, буряадай яһала олон түүхэ бэшэг мүнөө сагта хүрөөгүй, үгы һаа эрдэмтэдэй гарта ороогүй байһаар байна гэжэ түрүүн хэлээшэ таамаглалнай зүб ха. 1832 ондо Сэлэнгын талын дүүмын ахалагша тайшаа Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан убаша “Хатагин отогон угай тэмдэг” ба эхирэд булгад ба хори буряадай уг гарбалай домогыг тэмдэглэхэн “Асуйхан удаганай түүхэ”⁴⁴ гэхэн хоёр түүхэ бэшэг бэшээ юм. 1833 ондо Сэлэнгын буряадай түүхэ бэшэгшэ Гемпилэй Долсомдоржо “Турын отогон түүхэеэ” бэшэжэ дүүргээ. 1839 ондо хори буряадай түүхэ бэшэгшэ Дарбын Доржо Хориин ахалагша тайшаа Дэмбилэй Ринчин-Доржын захиралтаар хори буряадай тобшоон түүхэ бэшээ бэлэй. Энэнэй һүүлдэ жэл болоод үлэ мэдэгдэхэ зохёогшын хори буряадай түүхэ бэшэгдэжэ, 1843 ондо хори буряадай ахалагша лама Суваанай Тойндог түүхын тэмдэглэлэ зохёогдон юм. Суваанай ламын энэ зохёолыень Тобын Түгэлдэр түүхэ бэшэгээ зохёоходоо хэрэглэхэн байдаг. 1844 ондо хори буряадай хуудай обогон түүхы Саагийн Аюуша зохёогоо.

1860-80 ондо буряадай түүхэ бэшэлгэ болбосоронги хэлбэртэй боложо хүжөө юм. Энэ сагта буряадай түүхэ бэшэгэй шэлдэг бүтээл гэхээр зохёолнууд бии болоо. Тухайлбал, 1863 ондо Агын буряадай ахалагша тайшаа Тобын Түгэлдэр “Хори тиигээд Агын буряаднарай урдаа болоһониинь” гэхэн түүхээ бэшэжэ, табан жэл болоходо Сэлэнгын буряадай түүхэ бэшэгшэ тайшаа Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан “Сэлэнгын монгол-буряадай түүхэ” зохёогоо. 1869

17 ондо “Эрхүүгэй можын мэдээн” һэдхүүлдэ Сахарай Николай (Цэваанжабай) бэшэхэн “Байгалай үмэнэхи можын Баргажанай тойрогто ажа һуугша буса түрэлтэн тухай” (“Об инородцах, обитающих в Баргузинском округе Забайкальской области”) гэхэн түүхэ угсаанай зүйн тоймо ород хэлээр хэблэгдээ бэлэй. Энэ бэшээшэнь хожом 1880-яад ондо зохёогдогон баргажанай буряадай түүхэ бэшэгүүд соо орогон байдаг. Тухайлбал, Баргажанай талын дүүмын ахалагша тайшаа Сахарай Цэдэбжабай зохёогдон буряадай эгээ шухала түүхэ бэшэгэй нэгэн болохо “Баргажанай буряад зоной түүхын тобшо бэшэг хабсаралта лугаа сэлтэ оршобо” ба “Баргажанай буряаднарай эртэ урда далайн хойноһоо 1740 он Баргажанда Ондирой Шэбшээгэй түрүүтэй нүүжэ ерэхэн түүхэ домог” хоёр болоно. Буряадай эгээ һонирхолтой, ехэ олон шэнэ баримта мэдээсэлтэй, ороо бүтэсэтэй түүхэ бэшэгыг хори буряадай сагаан отогон гулваа Юмсэнэй Вандан 1875 ондо бэшэхэн бэлэй. 1887 ондо хэмжээгээрээ Юмсэнэй Ванданай түүхэ бэшэгһээ дутахаар бэшэ зохёолыг Хориин талын дүүмын зайхан, галзууд отогон гулваа Хубитын Шиирабнимбуу бэшээ юм.

Мүн лэ 1887 ондо “Зүүн Сибириин бүгөөд эдүгээ Амарай захын мэдэлдэ илгарһан, Байгалай үмэнэхи областиин Сэлэнгын уездын Сэлэнгын мэдэлэй, Буддын шажание шүтэгшэ монгол-буряаднар бээр анхан ямар шалтагаанаар, хэрхэжэ болоһон ба Ородой харьяатада һайн зоригоор орогон тиигээд, эдүгээ хүрэтэр ямар эрхимжыг эдлэжэ һууһанай тус эртэ хуушадай зохёогдон домог бэшэгүүдые хэрэглэхэн тобшо бэшэг” (саашадаа “Сэлэнгын монгол-буряаднарай тобшо түүхэ” гэхэбди) бэшэгдэхэн юм. Зохёогшонь тодорхой бэшэшье һаань, Г. Н. Румянцев, хожом Ц. Ц. Цыдендамбаевшье, Сэлэнгын тайшаа Юмэй Сайнцаг байһан байхадаа болохо гэжэ үзэхэн байдаг. Энэ түүхэ бэшэг Хубитын Шиирабнимбуу, Сахарай Цэдэбжабай зохёолтой нэгэ үедэ бэшэгдэхэниинь юрын тохёолдол бэшэ. Гурбуулаа князь Э. Э. Ухтомскийн захилгаар бэшэгдээ ха. Тэрэ сагта Дотоодо хэрэгэй яаманай түшэмэл байһан Ухтомский Байгалай урда бэеын нютагаар ажаһуудаг буряадуудай дасангуудыг шэнжэлжэ, 1853 оной “Лама санаартанай тогтоолдо”⁴⁵ заһабари оруулха зорилготой томилогдожо ерэхэн байгаа⁴⁶.

19-р зуунай түгэсхэлэй үедэ буряадай түүхэ бэшэлгын нэгэ арга хадаа урдань зохёогдогон түүхэ бэшэгүүдые залгажа нэмэжэ бэшэхэ арга байһан бэлэй. Тухайлбал, Санжын Рабжаа болбол Хубитын Шиирабнимбуугай түүхэ бэшэгыг 1920-ёод он болотор залгажа бэшэхэн юм. Мүн Бадмацэрэнэй Цэрэндоржо Юмэй Сайнцагай 1887 оной түүхэ бэшэгтэ 1896 он хүрэтэр болоһон үйлэ ябадал нэмэжэ оруулан байдаг. 19-р зуунай һүүл багаар бэшэгдэхэн Пахлаашхын ламын

18 түүхэшье адли аргаар, байһан түүхэ бэшэг дээрэ залгаад, нэмэжэ бэшэһэн зохёол гэжэ болохоор. Жэшэнь, 1887 оной Юмэй Сайнцагай түүхэ бэшэгыг бүтэнөөрнь шахуу, мүн “Бишыхан запискынсье” зарим хэһэгүүдые орууланхай болобошье, гурбадахи хубинь бэе даанги зохёол юм. Энэ номдоо Пахлаашхын ламын түүхыг анха түрүүшынхигэ хэблүүлбэбди.

Буряадай хожом үегин түүхэ бэшэгүүдэй эгээ шухалань хадаа Будын Будажабай “Зургаан эсэгийн домог хуряангы тобшо” болоно. Энэ түүхэ бэшэг соо Сэлэнгын голоор һуудалтай Байгалай хойто (баруун) бөөһээ гарбалтай зон тухай бэшэгдэнхэй. Тус түүхэ бэшэгыг 20-р зуунай эхээр бэшэжэ дүүргэнхэй гэжэ таамаглахаар. Юундэб гэхэдэ, эгээ һүүлшын үйлэ ябадалын 1903 ондо болоһон гэжэ бэшээтэй. Будын Будажаб хадаа Сэлэнгын харнууд отоготой гулваа, сэлэнгэ ба хори буряадай түүхэдэ хамаатай нэгэ хэды богонихон зохёолнуудые 1932 ондо наһа баратараа бэшэжэ байһан, хожомой үегин буряад түүхэшэд сооһоо эгээ томо шухала нэгэниинь болоно.

Буряадай түүхэ бэшэгэй түхэлэй онсолиг. Энэ тобшоһон тоймо соо буряадай түүхэ бэшэлгыг бүхыдэнь түдхача аргагүйнь мэдээжэ. Энэ номдо багтаагүй буряадай түүхэ бэшэгүүд сооһоо гол гол зохёол тухай бэшээд, бусадые орхихон байнабди. Эдэ бүхы зохёолнууд түүхэ бэшэг болохоһоо гадна, ондоо ямар ниитэлиг шэнжэтэй гээшэб гэхэн асуултада харюусажа үзэе. Эдээнине ород хэлээр *летопись* (“ойлолго бэшэг”) гэхэнь хэр онобшотой бэ? Нээрээшье, Л. Б. Бадмаевагай тэмдэглэһэнээр, буряадай түүхэ бэшэгүүд болбол үйлэ ябадалыг жэл жэлээрнь жагсаажэ бэшэһэн ородой *летопись* (ойлолго бэшэг), европын *аннал* (мүн лэ ойлолго бэшэг гэхэн болоно) мэтэһээ ондоошог юм⁴⁷. Гэбэшье, мүнөөнэй түүхын шэнжэлхэ ухаанда *летопись*⁴⁸, *аннал*⁴⁹, *хронико*⁵⁰ гурбыг тиимэ нарыар илгадаггүй. Зарим газарай ойлолго бэшэгүүд жэл бүхэн бэшэ, зарим шухала жэлнүүдыел дурдаһан байдаг. Буряадай түүхэ бэшэгүүд мүн лэ иимэ заршамаар зохёогдонхой. Иимэһээ буряадай түүхэ бэшэгүүдые ойлолго бэшэг (*летопись*, *хронико*) гэхэдэ ямаршье алдуу болохогүй. Иимэ зохёолнууд үйлэ ябадалыг тэды ондо болоо гэжэ он жэлэй дэс дараагаар жагсаан тэмдэглэхэһээ гадна, зарим юмэнэй талаар дэлгэрэнгы мэдээсэл, тайлбари, хөөрөө бэшэһэн байдаг. Энэ онсолиг хадаа тус номдо ороһон Юмсэней Ванданай түүхэ бэшэг соо эгээ ехээр харагдана. Энэ зохёолой бүлэгүүд соо бэшэгдэһэн үйлэ ябадалнуудын хуу он жэлэй дэсээр жагсаагданхай. Жэшэнь, Байгалай урда бээдэ бурханай шажан яажэ дэлгэрһэн тухай бэшэнэ гү, олониитын элүүр энхэ тухай

бэшэнэ гү, хуу иимэ заршамаар бэшэнхэй байна. Гансал бөө мүргэл тухай бэшэхэдэ, угсаатанай зүйн шудалалга шэнгээр бэшэнхэй юм. Сэлэнгын түүхэ бэшэг болохо “Бишыхан записка” мүн лэ адляар бэшээтэй. Отог бүри тухай бэшэхэдэ амьараа бүлэг болгоод, бүлэг соохи үйлэ ябадалай жагсаалтань он жэлэй дэс дараалалай ёһоор бүтээгдэнхэй.

Он жэлээр жагсаажэ бэшэхэдэ, түүхын эхин түгэсхэл гэжэ байха ёһотой юм. Түүхэ бэшэгэй түгэсхэлдэ дурдаһан он жэлнүүд болбол ехэнхидэ тухайн түүхэ бэшэг бэшэжэ дүүргэһэн онтой адли, үгы һаа нэгэ жаа урда тээхи жэлын байха жэшээтэй. Түүхэ бэшэг соо зохёоһон сагынь бэшэгдээгүй байгаа һаа, эдэ һүүлшын үйлэ ябадалай сагаарнь багсаан, бэшэгдэһэн сагынь таамаглан тухайлжа болодог. Мүн хааяа зарим түүхэ бэшэг түгэсхэлгүй орхигдожо, хожом хэды арбаад жэлэйшье һүүлдэ уг зохёогшонь өөрөө гү, үгы һаа, зонот дунда ехээр дэлгэрһэн байгаа һаань, ондоошье хүн залгажа бэшэдэг байһан бэлэй.

Түүхэ бэшэгэй эхиндэ оруулһан үйлэ ябадал хадаа ондо ондоо байха жэшээтэй. Хори буряадай түүхэ бэшэгүүд эхи захаяа хоришуулай 11 обогтоной элинсэг хулинсаг болохо Хоридой мэргэнтэй холбожо бэшэһэн байдаг. Сэлэнгын буряадай түүхэ бэшэгүүд соо элинсэг хулинсаг гэжэ буряадуудай уг гарбал болоһон Эхирэд, Булгад, Хоридой гурбан хүбүү түрэнхэн Асуйхан удаган тухай домог бэшээтэй байдаг. Баһа зарим түүхэ бэшэгүүд түбэд, монголой түүхэ бэшэгэй нүлөөгөөр эхиндэ монголой хаадай уг гарбал болоһон Бүртэ шоно гү, үгы һаа Түбэд, Монголой хаадай эхин Хүзүүн һандалита хаан тухай бэшэнхэй байдаг⁵¹. Зарим түүхэ бэшэг Чингис хаанай Хамаг Монголой хаан шэрээдэ һууһанһаа эхилдэг. Зарим түүхэ бэшэгшэд зохёолоо 17-р зуунай дунда үеһөө эхилжэ бэшэһэн байдаг, юундэб гэхэдэ тэрэ саһаа хойшо монголой зарим обог аймагууд улас түрын тогтоборигүй байдалһаа боложо Ород хаанай харьяанда ороһон гээшэ. Баргажанай зарим түүхэ бэшэгүүд эхилхэдэ, Зүлхын буряадуудай 1740 он багаар Баргажан гол руу нүүжэ ерэнхынь бэшэһэн байдаг.

Буряадай түүхэ бэшэгэй нэгэ онсолигынь гэбэл, домог үльгэрэй саг, домогто элинсэг хулинсаг тухай хэлэгдэнэ гү, үгы һаа Ехэ Монгол Улас, тэрэнэй задарһанай удаадахи саг тухай бэшэгдэнэ гү, үйлэ ябадалынь тон тобшоор, бүдүүн барагаар гаргаһан байдаг. Харин буряадуудай Ород гүрэнэй харьяанда ороһон саһаа эхилээд, бүхы үйлэ ябадалыг ехэл нарыар тэмдэглэнэ. Түүхэ бэшэгүүдэй найруулгань энэ хэһэгтээ ехэ баримтатой болодогынь эрдэмтэдэй һонирхолыг ходо татагша бэлэй. Н.Н. Поппе, Г.Н. Румянцевнар

буряадай түүхэ бэшэгшэдэй алибаа үйлэ ябадал тухай бэшэхэдээ баримтын дугаар, үдэрыень ехэ нарин нягтаар тэмдэглэһыень дурдаад, буряадай түүхэ бэшэгүүд “эрдэмэй бүтээлэй шэнжэтэй” гэхэн байдаг⁵². Нээрээшье, буряадай түүхэ бэшэгэй уншагша бүхэн эртэ урда сагай, үни хада боложо үнгэрһэн юумэн тухай уншан байжа, уярад гэжэ байтараа, гэнтэ өөрөөш мэдэнгүй, баримта бэшэгэй юртэмсэдэ орошоһон байдаг. Эндэ хадаа хаанта Ородой за-сагай эмхи зургаан, түшэмэдэй нэрэ, соло хэргэм, ороһон гараһан баримтын дугаар, он нара үдэрнүүд уншагшын толгой эрьюулнэ. Харин Ц.Ц. Цыдендамбаевай үзэһэнөөр (энэ ханамжые бидэшье дэмжэнэбди), буряадай түүхэ бэшэгшэд зохёолоо бэшэхэдээ эрдэмэй бүтээл болгохо зорилгоор бэшэ, харин өөһэдтэнь шухала гэжэ ханагдаһан обог, нютаг, мүн бүхы буряад арадайнгаа түүхэтэ баримтануудые тэмдэглэхэ гэжэ оролдодог байһан юм⁵³. Юундэб гэбэл, 18–19-р зуунай туршада буряадай хайшуул гурбан амин шухала асуудал шийдэхэ гэжэ оролдоһоор байһан байна. Эдэ гурбаниинь газарай эрхэ, шажан шүтэлгын эрхэ хамгаалха, гүрэнэй хүсэд эрхэтэн байһанаа Ород гүрэндэ танюулха гэхэн зорилгонууд болоно. Эдэ гурбан асуудал туд бүридөө ехэнхи түүхэ бэшэг соо гол байра эзэлдэг. Обог аймаг зонойнгоо энэ тэрэ нютаг, голоор ябаһан, хамниган, ород хасаг, захын захиргаанай ноёдтой тэмсэхэн, ородой хаадай патент, захиралтануудые жагсаан бэшэхэдээ, түүхэ бэшэгэй зохёогшодын бэлшээри, агнуури, бэшэшье эдлүүри газар хуули ёһоор буряадай юм гэхэн үзэлтээ баримтажуулха гэжэ оролдоһон байна. Бурханай шажан шүтэлгын асуудалнуудые мүн лэ иигэжэ баримтажууланхай. Юундэб гэбэл, хаанта засагай бодолгын ёһоор бурханай шажан шүтэлгэ ехээр хизаарлагдадаг байгаа. Тэрэшэлэн, буряадай түүхэ бэшэгүүд соо баатар Сагаан хаанай буряад албата зон хэды зуун жэлэй туршада үнэн зүрхэнһөө хайн дураараа Ород гүрэндэ туһалһаар ерэхые ходо дурдажа байдаг. Ямаршуу туһа хүргэхыень дабтан хэлбэл, Ород, манжа Чин уласай хилэ табилсахаһаа эхилэн, буряад нютагуудта сэсэг үбшэнэй тарилга нэбтэрүүлхэ, талха таряа тарижа һуурижаха мэтэ буряад зондошье, Ород гүрэндэшье ашатай олон янзын үйлэ хэрэгүүд болоно. Ушар иимэхэ түүхэ бэшэгүүд соо буряадай тайшаа, ноёд ямар нэгэ хэрэгы амжалтатай бүтээлсэхэнэй түлөө элдэб янзын үргэмжэлэл (*грамота*), шагнал абаһыень хэнһээ хэзээ олгоһон гэхэ мэтэ мэдээсэлтэйгээр ехэ нарыар жагсаажа оруулан байдаг. Иимэ юумэ уншахада, хуби хүнэй зэргэ нэмэхэн жагсаалта⁵⁴ шэнги байдаг. Түүхэ бэшэг зохёогшод ба захигшадай нэрэ хүндын асуудалые бодолсохоһоо гадна, түүхэ бэшэгүүд соо буряад арад зониие Ород гүрэн дотор өөрын гэхэ шажан шүтэлгэтэй, нэгэ

угсаа гарбалтай тусагаар арад зон гэжэ харуулха гэжэ оролдоһониинь эли байна. Эгээ томо, эгээ ехээр тараһан түүхэ бэшэгүүд хууимэ гурбан зүйлэй гол ханаа дамжуулдаг юм. Тухайлбал, газар нутагнай энэ байна, эртэ саһаа хойшо эзэлһээр ерэхэн газараа мүнөө ородой хаадай үршөөл хайраар дабхар баталуулжа эрхэшээһээр байнабди; шажан мүргэлнай энэ байна, эртэ урда саһаа шүтэхөөр ерэхэн шажанииемнай ородой Романовой урагайхид гүрэнэй хуулидаа оруулжа зүбшөөрһэн байна; Ородой баатар Сагаан хаанай үнэн этигэлтэ албата боложо ябаһамнай энэ байна, энэнии бидэ оло дахин элдэб хэрэг ябадалаар бодото дээрэ харуулжа, шагнагдаһаншье тула, ехэ гүрэнэй бусад арад зонтой адли тэгшэ эрхэтэн болонобди гэхэн иимэ гурбан ханаа дамжуулһаниинь тон эли. Иигэжэ, түүхэ бэшэг бэшэхэ ябадал болбол нэгэ ёһондоо буряад арад түмэнэй үзэл хурталай тунхаглал болон хүгжөө гэжэ хэлэхээр байна.

Ушар байдал сохом иимэ хаань, буряадай түүхэ бэшэгүүд юундэ барлагдаагүй, ехэнхидээ гар бэшэмэлээр тараагдадаг байгаа? Барлагдажа гараһаниинь гансал Сахарай Николай (Цэваанжабай) 1869 ондо “Эрхүүгэй можын мэдээн” хэдхүүлдэ ород хэлээр хэблүүлһэн “Байгалай үмэнэхи можын Баргажанай тойрогто ажа һуугша буса түрэлтэн тухай” гэхэн зохёол, мүн Доржын Агваан хамбатанай 1905 гү, 1907 ондо Асагадай дасанда шулуун бараар дарамаллуулһан “Монгол-буряад улас анхан хаанаһаа таһаржа ямар орондо али сагта хэн хаантай һууһан тэригүүтэнии тобшо хуряһан түүхэ бэшэг” эдэ хоёр болоно. Түрүүшын зохёолын буряадай түүхэ бэшэлгын уламжалалда сэхэ хабаатай гэхэдэ хүндэшэг. Хоёрдохинь Агваан хамбын арад зоноо гэгээрүүлхэ зорилготойгоор ном хэблүүлхэ ажалайнгаа ябасада гаргаһан зохёол болоно. Тон түүхэ бэшэг гэхэдэ мүн лэ бэрхэшэг, хургаха гэгээрүүлхэ зорилготой зохёол гэбэл таараха юм.

19-р зуунай тэн багта буряадай ехэнхи дасанда барай ном хэблэдэг бархан гэдэг газар байдаг байһан ба буряадай ноёд хайд Ород гүрэнэй эрдэм шэнжэлгын нийгэмлигүүдтэй эдэбхитэй харилсадаг болоод байһан аад, түүхэ бэшэгүүдэ гараараал буулгажа бэшээд тараадаг байһаниинь һонин юм. В. А. Казакевичэй тон онобшотой зүб тэмдэглэһэнээр, энэ хадаа гүрэнэй цензурэтэй холбоогүй, юундэб гэбэл, ехэнхи түүхэ бэшэгүүд соо хаан эзэндээ үнэн этигэлтэ сэдхэлтэй байһанаа тобоймо элирхэйлжэ бэшэнхэй⁵⁵. Манай ханамжаар хадаа буряадай түүхэ бэшэгүүдые гараар бэшэжэ тараадаг байһаниинь түүхэ бэшэгэ ямар уншагшадта зорюулжа бэшэхэнтэйнь шууд холбоотой. 19-р зуунай эгээ түрүүн бэшэгдэхэн, эгээ шухала түүхэ бэшэгүүдэй нэгэн болохо “Бишыхан записка” хадаа ородой монгол шудалааша эрдэмтэн О. М. Ковалевскийн гуйлтаар; Дарбын

22 Доржын түүхэ бэшэг хориин тайшаа Дэмбилэй Ринчин-Доржын захиралтаар тууд тууд бэшэгдэһэн бэлэй. Нүгөө гурбан томо түүхэ бэшэг ДХЯ-най түшэмэл князь Э.Э. Ухтомскийн хэһэн ревизитэй холбоотой гэжэ дээрэхэнэ дурдаа һэмди. Ихэдээ, зарим түүхэ бэшэгүүд эрдэмтэн шудалааша, засагай эрхэ мэдэлтэн, орон нютагай засаг баригшадта зорюулжа найруулһан лаблалтын шанартай мэдээсэлэй бэшэг байһан байна⁵⁶. Гэбэшье буряадай бүхы түүхэ бэшэг иимэ байһан гэжэ хэлэжэ болохогүй. Олон түүхэ бэшэг зохёогшодойнь өөһэдын дура һонирхол, эдэбхи үүсхэлэй үрэ дүн байһаниинь лабтай. Болгоомжотойшоог дүгнэлтэ хэбэл, буряадай түүхэ бэшэгүүд үргэн олон унашагшадта зорюулагдаагүй, харин Ород гүрэнэй засаг баригшад ба эрдэмтэдтэй харилсаа холбоотой байһан, соёл болбосоролтой, үзэг бэшэгтэ нэбтэрһэн буряадай үсөөн һайшуул лэ хэрэглэдэг байба ха⁵⁷.

Буряадай түүхэ бэшэгүүдэй баримтата шанар тухай дахин хэлэбэл, гансал уг баримта бэшэгэй дугаар, он һара үдэрыень ходо дурдадаг дээрэһээ баримтата шанартай гэгдэхэ бэшэ, мэдээсэл танилсуулхадаа тогтолсоотой, эхи захатайгаар бэшэнхэй хадаа тон баримтатой, найдажа болохоор түүхэ гэхэн мэдэрэмжэ түрүүлнэ. Анхаралтайгаар уншахада, Тобын Түгэлдэр Юмсэнай Вандан хоёр бөө мүргэлэй зан үйлэ, үзэл бодол тухай бэшэхэдээ, тэрэ үеын европын угсаатанай зүйн бүтээлнүүдые дууряһаниинь эли байна. Сахарай Николайн дээрэ дурдагдаһан үгүүлэлэй нэрэньшье хүрэтэр “түүхэ угсаатанай зүйн тоймо” гэхэн байха жэшээтэй. Г.Н. Румянцев буряадай түүхэ бэшэгтэ нүлөө үзүүлһэн эрдэм шэнжэлгын бүтээлэй талаар шудалаад, Банзарай Доржын үгүүлэлнүүд, монгол шудалааша А.М. Позднеевэй “Монгол арадай аман үгын дээжэ” (“Образцы монгольской народной словесности”), И. Фишерэй “Сибирийн түүхэ” (“Сибирская история”)⁵⁸ гэхэ мэтэ зохёолнууд нүлөө үзүүлһыень тогтоогоо. Энэ талаар үргэлжэлүүлэн шудалбал, буряадай түүхэ бэшэгшэдтэ нүлөө үзүүлһэн ородой бэшэшье түүхэшэн, угсаатанай зүйшэдэй бүтээлнүүдые тодорүүлхаар ха гэжэ һанагдана. Харин иимэ нүлөө хүртэһэниинь гайхахаар юумэн бэшэ, юундэб гэхэдэ буряадай һайд ноёд, ламанаршье эрдэмтэн шудалаашадта ехэ дуратайгаар туһа хүргэжэ, эрдэм шэнжэлгын ниигэмлигүүдтэ элдэб мэдээсэл эльгээжэ, үргэлжэдэ Ород гүрэнэй номой һан, музейнүүдтэ үнэтэй бэлэг харамгүй баридаг байһан бэлэй.

Швейцари уласай монгол шудалааша Каренина Коллмар Пауленц болбол буряадай түүхэ бэшэгүүд баһа нэгэ ондоо талаһаа нүлөө абаһан байжа болохыё шэнжэлхэдээ, түбэдэй тогтоһон таалал гэхэн зохёолнуудые дурдаһан байдаг⁵⁹. Тобын Түгэлдэр,

Юмсэнай Ванданай түүхэ бэшэг соогоо бөө мүргэл тухай бэшэһэниинь бүтэсөөрөө шара малгайтанай (гэлэгбаа) дунда ехээр дэлгэрһэн, Тууган Лубсаншойжонимын⁶⁰ бэшэһэн “Тогтоһон таалал һайн номлолой болор толи” гэхэн зохёолтой, илангаяа түбэдэй бон шажанай тухай бүлэгтэйнэ ехэ адли байна гэжэ ажаглаа. Мүн бурханай шажаниинь бон болон бөө мүргэлһөө юугээрээ дээрэб гэжэ бэшэхэдээшье түһөөтэйгөөр бэшэһэн байна⁶¹. Энэ ехэ һонин ажаглалта буряадай түүхэ бэшэгэй уламжалал хэды орёо замаар хүгжэһыень үзүүлхэдэ дахиад нэгэ шухала үндэһэлэл болоно. Н.Н. Поппе бэшэхэдээ, буряадай түүхэ бэшэгтэ оруулһан баримта мэдээн үнинэй олдохоо болиһон, үгы болошоһон ехэ бэшэг эшэлһэн хадаа мүнөө сагта тон ехэ үнэ сэнтэй гэхэн байдаг⁶², энэ һанамжыень бидэшье дэмжэнэбди.

Энэ оршолдоо заабол хэлэхэ ёһотой баһа нэгэ шухалаһаа шухала асуудал болбол буряадай түүхэ бэшэгүүд бүхы буряадыё хамааруулһан ниитэ нэгэ түүхэ харуулна гү, үгы гү гэхэн асуудал болоно. Нэрынь харамсаар ямар нэгэ обог, нютагай буряадуудай түүхэ гэжэ шууд һанагдахаар бэшэнхэй байдаг. Жэшээн, “Хориин арбан нэгэн эсэрын уг изагуурай туужа”, “Турын отогой түүхэ”, “Эхирэд булгад соогол эсэрын зоной түүхэ бэшэг” гэхэ мэтэ. Тиибэшье томо түүхэ бэшэгүүд бүхы буряад арадтай холбоотой асуудалнуудые заал һаа хүндэдэг. Буряадай түүхэ бэшэгэй уламжалал болбосоржо мүлигдэжэ ерэхэдээ, аажмаар обог, отог, аймаг угсаатанаар хизаарлагдахаа болоо гэжэ хэлэхээр гээшэ гү?

Нэн түрүүн онсолон хэлэхэдэ, буряадай түүхэ бэшэгүүд обог, аймагаар хизаарлагдадаг шэнги байһаниинь 19-р зуунай буряадууд нэгэдэмэл буряад арад зомди гэжэ бодожо эхилээдүй байһан гэхэн үгэ бэшэ, хариншье хаанта Ород уласһаа баталагдажа, буряад зоһниие 20-р зуунай эхин хүрэтэр хамарһан засаг захиргаанай бүтэсэ-тэй сэхэ холбоотой гэхэдэ алдуу болохогүй ха. Дээрэ бэшэхэдээ, буряадай түүхэ бэшэгүүдые талын дүүмэ, буса түрэлтэнэй управын ажал эрхилһэн ноёд һайд зохёодог байһан гэжэ дурдаа һэмди. Түүхэ бэшэгүүдые зохёоходоо талын дүүмын архивай баримта үргэнөөр ашагладаг байһан тула, тухайн дүүмэ, управануудай захирамжада байһан обог, аймагуудай түүхэ бэшэхэнь зүйн хэрэг. Томо хэмжээнэй түүхэ бэшэгүүдшье баһал обог, аймагай түүхыё голшолон харуулдаг гээшэ. Түүхэ бэшэгшэд өөрынгөөл обог аймагай түүхэ анхарһаниинь бурханай шажанай дэлгэрэлтэ тухай бэшэхэдэньшье элээр харагдадаг. Энэ талаар бэшэхэдээ, талын дүүмын хамарһан нютагта оршоожо, тэрэ дүүмэдэ захирагдаһан зоной мүргэлэй дасангууд тухайл ехэнхидээ бэшэдэг. Буряадай өөрын захиргаан нэгэдэ-

24 мэл бэшэ, обог аймагаар хубааж ударидаха тогтолсоотой байһан юм. Харин лама санаартан 19-р зуунай эхинһээ хойшо Хүлэн нуурай да-сангһаа түблэрһэн ёһоор ударидагдадаг байгаа⁶³. Тиимэһээ бурханай шажанай түүхэ тухай бэшэхэдээл буряадай түүхэ бэшэгшэд ганса өө-рын обог аймаг гэхэһээ Байгалай урда бэеын ниитэ буряад зоноо ан-харжа эхилнэ. Тухайлбал, Дарбын Доржо, Тобын Түгэлдэр, Юмсэнай Вандан, Хубитын Шиирабнимбуу, Сахарай Цэдэбжабнарай бэшэһэн хори, баргажанай буряадуудай түүхэ бэшэгүүд соо Сэлэнгын голдо болоһон үйлэ ябадалнууд тухай хэлэгдэдэг. Сэлэнгын түүхэ бэшэ-гүүд соошье хори буряадай түүхэ тухай, тобшохонооршье хаа, баһал хэлэгдэдэг гээшэ. Сэлэнгын түүхэ бэшэгшэ Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан буряадай эгээ томо угсаатад Асуйхан удаганһаа түрэхэн Эхирэд, Булгад, Хоридой гэхэ гурбан хүбүүдһээ гарбалтай мэтээр бэ-шэжэ, буряад зоной уг үндэһэнийн нэгэн юм гээд харуулха гэжэ оролдоһон байна. Гэбэшье энэ бүхэн саашаа буряад үндэһэтэнэй нэгэдэмэл ниитэ түүхын бэшэг болон хүгжэжэ шадаагүй юм. Нэгэ ёһондоо иимэ оролдолго хэжэ үзэхэн хүн хадаа Доржын Агваан хам-батан болоно. “Монгол-буряад улас анхан хаанаһаа таһаржа ямар орондо али сагта хэн хаантай хууһан тэригүүтэниие тобшо хуряһан түүхэ бэшэг” соогоо буряадай түүхыг нэгэ буряад үндэһэтэнэй түүхэ болгожо бэшэхэ гэжэ оролдобошье, гансал бурханай шажанай түү-хэтэй уялдуулжа бэшэһэн байдаг⁶⁴. Мүн дээрэ тэмдэглэһэншэлэн, энэ түүхэ бэшэг түүхэ гэхэһээ үлүү, хургаалай шанартай зохёол юм. Бүгэдэ буряад үндэһэтэнэй түүхыг харуулһан түрүүшын ном хадаа М.Н. Богдановой зохёһон “Буряад арад зоной түүхын тоймо” бо-лоно. Гэбэшье энэ ном хуушанай түүхэ бэшэгэй уламжалалһаа үндэ-һэлһэн зохёол гэхын аргагүй⁶⁵.

Буряадай түүхэ бэшэгүүдыг һонирхон уншбал, буряадай үндэһэтэнэй ухамсарай хүгжэн болбосорһон тухай олон һонин зүйл мэдэжэ абахаар юм. Энэ талын шудалалга хэхэдээ, буряадай түүхэ бэшэгүүдыг, багаханшье хаа, хэрэглэһэн байдаг. Мүнөөнэй буряад эрдэмтэд буряадай түүхэ бэшэгүүдыг шудалхадаа, ехэнхидээ хэлэ, удха зохёолой онсолигой талаһаа шэнжэлжэ, зохёол бэшэһэн ябаса, угсаатан, үндэһэтэнэй түүхэдэ яаж холбогдохо талаар шэнжэлхэнь хомор байдаг⁶⁶. Түүхэ бэшэгүүдыг шэнээр хүрбүүлэн хэблүүлжэ, олон түмэнэй хүртээл болгоходо, шудалалгын ажалыг улам ехээр хүгжүүлхэ горитой түлхисэ болохо ёһотой гэжэ һанагдана.

Тус номдо ороһон түүхэ бэшэгүүдэй тобшо ойлголго. Энэ ном бэ-лэдхэхэдээ, эгээ шухала, һонин шэнэ мэдээсэлтэй долоон түүхэ бэ-шэг шэлэн абажа, оршон сагай буряад бэшэгэй хэлэндэ хүрбүүлээд

25 хэблүүлбэбди. Эдэ хадаа 18-р зуунай дунда үеһөө 20-р зуунай эхин хүрэтэр 150 гаран жэлэй хугасаанда бэшэгдэхэн хори ба сэлэнгын бу-ряадай тус тус гурба, баргажанай буряадай нэгэ түүхэ бэшэг болоно. Буряадай түүхэ бэшэлгын түүхэ “Балжан хатанай туужаһаа” Будын Будажабай “Зургаан эсэгийн домог хуряангы тобшо” хүрэтэр үнгэр-һэн гурбан жаран гэхээр хугасаан соо багтана. Энэ номдо оруулһан долоон түүхэ бэшэгһээ зургаань урдань мүнөөнэй буряад кирилл үзэгтэ хүрбүүлжэ хэблүүлһэн байна. Ород оршуулганышье гараа⁶⁷. Харин эдэ хүрбүүлгэ оршуулганууд мүнөө болоходо хуушараа гэбэл алдуу болохогүй, шэнэлхэ сагынь тулажа ерээд байна. Оршолой энэ хэлэг соо түүхэ бэшэгэй богонихон ойлголго хэжэ, зохёогшод тухайнь тобшоһон мэдээсэл оруулбабди.

Эгээ түрүүн бэшэгдэхэн буряадай түүхэ бэшэг хадаа үлэ мэдэг-дэхэ зохёогшын “Балжан хатанай туужа” болоно. Сохом эгээ түрүү-шын гү, бэшэ гү гэжэ тон тодорхойгоор хэлэхэдэ мүнөөш хүрэтэр хүндэ байна. Дээрэ дурдаһаншалан Ц. Б. Цыдендамбаевай тус түүхэ бэшэг соо бэшэгдэхэн юумэ шэнжэлээд, нилээн урда сагта зохёогдо-һон байна гэхэн дүгнэлтэнь зүб юм хаа, нээрээшье бусад түүхэ бэ-шэгһээ эртэ бии болоһон байна⁶⁸. Зарим юумэниинь хори буряа-дай хожом бэшэгдэхэн түүхэ бэшэг соо ороһоншье хаа, тусагаар гар бэшэмэлэй хэлбэрээр ШУА-ийн Дорнодохин шудалалай хүрээлэнгэй суглуулгада байдаг. Энэ буулгабариие хадаа ородой монгол шуда-лааша А.М. Позднеев 1900 ондо хэблүүлһэн монгол удха зохёолой дээжэ бэшэгтэ оруулһан бэлэй⁶⁹.

“Балжан хатанай туужын” олон янзын буулгабари ондо ондоо нэрэтэй байха жэшээтэй. Тухайлбал, “Бүүбэй бэйлын судар оршобо”, “Бүүбэй бэйлэ хаанай туужа оршобо”, “Урданай холоонгуудай Бүүбэй бэйлэ хаан ба Балжан хатанай түүхэ” гэхэ мэтэ. “Балжан хатанай туужа” соо хори буряадай түүхын нилээн эртэ үе, Байгалай урда хойто бэеын нютагууд руу нүүжэ ерэхэн тухайнь хэлэгдэнэ. Энэ түү-хэдэ гарадаг эгээ һүүлшын үйлэ ябадалнууд хадаа 18-р зуунай дунда үедэ болоһон байдаг.

Эхинэй хэлэгтэ холоонгуудай Бүүбэй бэйлэ хаанай залуу хойто һамганиинь Балжан хатан бэритэйн муудалсаһан ябадал тухай хэлэгдэнэ⁷⁰. Энээнһээ боложо Дай хунтайжа үбгэниинь Балжан ха-тан һамгантаяа, энжэ 11 эсэгэ зонтоёо хамта Хүхэльбын хүбшэ руу дүрбэжэ ерээ. Гурбан жэл болоод, Бүүбэй бэйлэ хаан сэрэг эльгээжэ, Балжан хатаниие алуулаад, Дай хунтайжа хүбүүгээ зонтойнь бу-саажэ абаа. Тэндээ нэгэ бага байтараа, 11 эсэгийн зон дахин Хүхэль-бын хүбшэ руугаа дүрбэжэ гараба. Тиигээд тэндэхи хамниган зон-той эбээ таһараад, саашаа зөөн ябажа, Яруунын нуурнууд, Үдэ голой

эхи адаг, Сэлэнгын адагаар нютагжаба. Бүүбэй бэйлэ хаан дахин сэ-рэг эльгээбэ гээд, Итанса гол, Сэлэнгын адаг, Ойхон арал руу нүүжэ ошоо. Тиижэ нүүхээр байгаад, дүшэн жэл үнгэрхэн хойно һөөргөө Ага, Бооржын нютаг руугаа бусаха аргатай болоо. Тэндэ байхадаа, Нэршүүгэй острогто хамжажа, Ородой хаанда алба түлэжэ эхилээ. Гэбэшье ород захирагшад хори буряадуудай хайн бэлшээри буляан түрижэ, элдэб янзаар хашажа хабшахадань, Ородой нэгэдүгээр Пётр хаанда бараалхахаар Москва руу түлөөлэгшэдөө эльгээхэ баатай болоо. 1703 ондо бүтэн жэл ябажа хүрэжэ ошоод, эзэн хаанда бараалхананайнь үрэ дүндэ буляалгаһан бэлшээри нютагуудыень һөөргөнъ бусаажэ үгэхье тушаажэ, газар эдлэхэ эрхыень тусхай зарлигаар баталһан байна. Түүхэ бэшэгэй түгэсхэлдэнь 1727 ондо Ород ба Дайчин уласай хоорондо хилэ табижа, энэ хэрэгтэ хори буряадууд эдэбхитэйгээр оролсоһон тухай хэлэгдэнэ.

Энээнһээ гадна, гурбадугаар Далай лама Содножамса үбэр монголшуудыё гэлэгбаа ёһоной бурханай шажанда оруулһан, хори буряадууд Бүүбэй бэйлэ хаанай албата байха сагтаа Зүүн Монголой нютагта байһан Хүүгэн хутагтада мүргэхөө ошоһон тухай бэшэнхэй. Харин Байгалай урда бээдэ бурханай шажан дэлгэржэ, Хори буряадай дунда анха байгуулагдаһан Худанай дасан тухай оройдоо дурдаагүй һэн хойнонь, энэ түүхэ бэшэг 1727, 1756 оной хоорондо бэшэгдэһэн байхадаа болохо гэжэ һанахаар байна.

Хори буряадуудай зохёһон хожомой түүхэ бэшэгүүд соо “Балжан хатанай туужа” дурдагдаһан байдаг тула, хори буряад соогоо ехэ нэрэ хүндэтэй байһан гэжэ тухайлхаар. Нилээн удаан саг соо энээнһээ ондоо түүхэ бэшэг үгышыё байһан байхадаа болохо. Балжан хатан тухай дурдаһан арадай аман зохёол тэмдэглэгдээгүй хэбэртэй. Тус номдо манай гарта ондоо буулгабари үгы хадань 1900 ондо А. М. Позднеевэй хэблүүлһэн, ШУА-ийн Дорнодохин шудалалай хүрэлэнгэй буулгабари оруулбабди.

Номдо ороһон удаадахи түүхэ бэшэгынъ “Хори тиигээд Агын буряаднарай урдааа болоһониинъ” гэжэ нэртэй, Агын талын дүүмын ахалагша тайшаа Тобын Түгэлдэрэй 1863 ондо бэшэһэн зохёол юм. Тобын Түгэлдэр тухай яһала һайнаар мэдэхэбди. Түүхэ бэшэгтээ өөр тухайгаашье зарим мэдээ оруулһан байдаг. Тухайлбал, Монголһоо 17-р зуунай эхиндэ ерэжэ хори буряадта ниилэһэн өөрын үбгэ эсэгэ болохо Хүндын Хабанша гэдэг хүн тухай бэшэһэн байна. Зуутын ноён П. С. Скрипицындэ аша туһа хүргэһэнөөр Ородой засагай газарай зүгһөө хайра шагнал, хэргэм соло хүртэжэ, хориин зоной дунда дээгүүр зиндаатай ноён болоод, Хидан хүбүүниинъ Зүүн Хуасай обогой зайһан болоһон бэлэй.

Тобын Түгэлдэр агын буряадай ахалагша зайһангай бэшээшээр хүдэлжэ эхилээд, Хориин талын дүүмэ соогоо тушаал дэбшэһээр, 1839 ондо һая байгуулһан Агын талын дүүмын түрүүлэгшэ, һүүлдэнь хоёрдугаар тайшаа болоод байһанаа, 1859 онһоо сааша 20 жэл соо Агын талын дүүмын ахалагша тайшаагай тушаалда ажаллаһан байна⁷¹. Бүхы наһаараа засаг захиргаанай ажал хэһэн хадаа Хори, Агын дүүмын архивай бэшэг баримта үзэхэ бүрин боломжотой байһаниинъ эргэлзээгүй. Өөрөөшье үргэн ехэ мэдэлгэтэй, юумэ хараһан үзэһэн уншаһан хүн байгаа гэжэ түүхэ бэшэгтээ оруулһан хэрэглэгдэхүүниинъ хараад мэдэхээр байна. Ниигэмэй эдэбхитэй гэшүүн байһан юм гэжэ, Эдэй засагай сүлөөтэй ниигэмлиг зэргэ дээдэ засагай газарай эрхилһэн бусад ажаябуулгануудта хабаадалсажа, олон шагнал хайра хүртэһөөрнь ойлгожо болохо. Жэшээнъ, 1830–31 ондо Тобын Түгэлдэр хадаа Байгалай урда бээын буряадуудай нютагта лама санаартанай шэнэ тогтоол зохёохоор томилогдожо ерэхэн Гадаада ябадалай яаманай түшэмэл П. Л. Шиллинг фон Канштадттай эдэбхитэй хамтаржа ажаллаһан байдаг⁷².

Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэг болбол тухайн сагта бэшэгдэһэн эгээ томо, бүтэсын талаһаанъ абажа хэлэбэл ехэ болбосоронгы, шэнэ мэдээсэлтэй зохёол болоһон байна. Ц. Ц. Цыдендамбаевай тэмдэглэһэнээр, энэ түүхэ бэшэг соо урданъ дурдагдаагүй олон асуудал хүндэгдэһэн байна. Тобын Түгэлдэрэй онсо анхарһан эгээ шухала асуудал гэбэл, хори, агын буряадуудай засаг захиргаанай түүхэ, захиргаанай өөршэлэлтын һүүлдэ Агын талын дүүмэ бии болоһон ябадал болоно. Хори, агын тайшаа, зайһан, шүүлэнгэнэрэй ажаябуулганууд, тэдэнэй арад зон, дээдэ засагай газарай урда байгуулһан габьяа жүдхэл тухайнь дэлгэрэнгыгээр бэшэнхэй. Шажан мүргэлэй асуудалыё онсолон анхаржа, анха түрүүшынхией бөө мүргэлэй дэлгэрэнгы ойлголго хэһэн байна. Түгэлдэр тайшаагай үри һадаһад Агадашье, Шэнэхээндэшье байдаг юм. Тэдэнь Түгэлдэр тайшаагай үбгэ эсэгэ Хатанай Мүнхэ гэдэг ехэ шадалтай бөө хүн байһан юм гэжэ мүнөөшье болтор түүхыень домоглон хэлсэдэг байна. Тиимэһээ Тобын Түгэлдэр бага наһанһаа бөө мүргэл тухай хайн мэдэхэ хүн байгаа гэбэл алдуу болохогүй ха. Гэбэшье тэрэнэй эгээ ехээр һонирхоошо асуудалынь хадаа бурханай шажан болоно. Шара малгайтанай номнол Монгол орондо дэлгэрһэн эхинэй үе тухай мэдээсэхэһээ гадна, Байгалай урда бэээр нэбтэрһэн түүхын үндэһэн үе шатанууд, илангаяа хориин дасан, ахалагша лама, шэрээтэ тухай тон дэлгэрэнгы һонин баримтатай зүйл бэшэнэ. Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэгэй бүтэсэнъ тодорхой бүлэг анги гэжэ хубаагдаагүйшыё хаа, хори буряадай ондоо нэгэ шухала түүхэ бэшэгэй нэгэн болохо

28 Юмсэнэй Ванданай зохёолой үндэһэн загбар болоһон юм. Юмсэнэй Ванданай түүхэ бэшэг тухай доро дэлгэрэнгыгээр хэлэгдэхэ.

Энэ номдо ороһон, бэшэгдэһэн сагаараа удаадахи түүхэ бэшэг болбол Сэлэнгын буряадуудай ахалагша тайшаа Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан (Юмдэлэг) убашын зохёһон “Сэлэнгын монгол-буряадай түүхэ” болоно. Энэ түүхэ бэшэгы 1868 ондо бэшэжэ дүүргэһэн юм. Дамбии-Жалцан тайшаа баабай хурамша отогой хүн байһан. Энэ обогой зон Сэлэнгэ руу Байгалай хойто (баруун) бөөһээ нүүжэ ерэхэн бэлэй. Гэр бүлын түүхэ Тобын Түгэлдэрэй гэр бүлын түүхэтэй түһөөтэй юм. Дамбии-Жалцан тайшаагай элинсэг хулинсэг Шишын Матуу гэгшэ Ород гүрэнһөө Хятад руу эльгээгдэһэн элшэн хайд Рагузын⁷³ Савва Владиславичта ехэ аша туһа хүргэһэнөөр, хэргэм зэргэ, шагнал хайра хүртэжэ, үри бэень засаг захиргаанай эрхэтэй болоһон байгаа. Эсэгэнь Ломбоцэрэн 1807 ондо Сэлэнгын тайшаа боложо, хүбүүгээ мүн лэ энэ тушаалда оруулха гэжэ ехэл оролдоо ха. Дамбии-Жалцан хүбүүн 12 наһатайдаа тайшаагай тушаал дааһан нэрэтэй боложо, 12 жэл соо тайшаа ябаһан байна. Нүүлдэнь туһалагша тайшаа Вампилай Ниндаг орондонь ороһон бэлэй⁷⁴. Дамбии-Жалцан тайшаае олониитын зөөри үриһэн гэжэ гэмнээд 1836 ондо тушаалһаань буулгаһан байна. Тиибэшье, гүрэн түрын албан хэрэгтэ жүдхэмжэтэй ажаллаһанай түлөө олон удаа шагнал хайра хүртэһэн юм. Дээрэ хэлэгдэһэнээр, Дамбии-Жалцан тайшаа ондоошье түүхэ бэшэг найруулан зохёһон гэгдэдэг. Тухайлбал, “Бишыхан записка”, “Эрхүү можын Дээдэ-Удын округой Сэлэнгын степной дүүмын мэдэлэй монгол-буряад зургаан эсэгийн угай домог бэшэг бэлэй”, “Хатагин отогой тэмдэг” зэргэ болоно⁷⁵.

“Сэлэнгын монгол-буряадай түүхэ” гэхэн зохёолоо бэшэхэдээ, Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан тайшаа тушаалһаа гараһаар олон жэл болоһон байгаа. Сэлэнгын буряадуудай түүхы тон үргэн хам нэдэбэй⁷⁶ хүрээндэ оруулан бэшэһэнээр бэшэ түүхэ бэшэгһээ ехэ илгаатай юм. Түб Азиин арад зоной Ехэ Монгол Уласай үеһөө эхилэн 18-р зуун хүрэтэрхи түүхэ ба ородуудай Байгал оршомой газар ерэхэн тухай нилээн дэлгэрэнгыгээр бэшэһэн байна. Ородой түүхын гол шухала үйлэ ябадал болохо Наполеонхой дайн, декабристнуудай буһалгаан, Речь посполитые⁷⁷ хубаан абаха ябадал мэтые эндэ тэндэ дурдаһанаар ехэ өөрсэ онсолигтой ханагдана. Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан Тобын Түгэлдэр шэнгээр Байгалай урда бээдэ бурханай шажанай дэлгэрһэн тухай ехэ нарыар бэшэжэ, Сэлэнгын голдо болоһон үйлэ ябадалы голшолон анхарна. Эрдэмтэн шудалаашадай ажаглаһанаар, буряадай бэшэ түүхэ бэшэгтэ ороходоо Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцанай зохёолынь ниитэ буряадай түүхэдэ ехэшэжэ

анхарал хандуулна⁷⁸. Хори, Баргажанай талын дүүмэ болон Эрхүү можын буряадуудай түүхын талааршы бэшэнхэй юм. Зохёолойноого эхиндэ Асуйхан удаганай домог оруулжа, эхирэд, булгад, хори буряадууды нэгэ уг үндэхэтэй гэжэ харуулха гэжэ оролдоно. Мүн түрүүшын бандида хамба лама Заяагай Дамба-Даржаагай ажаябуулга; дүрбэн буряад хүбүүд Казан хотын гимнази хургуулида хураһан, тэдэниие хаража байхаар томилогдоһон ламанар; Байгалай урда бээдэ англиин хэрээһэтэнэй миссионернууд ерэжэ байһан; Галсан-Содбо ламын ажаябуулга гэхэ мэтэ бүхы буряадуудта хабаатай олон ябадал тухай дэлгэрэнгыгээр хөөрэнэ.

Удаадахи зохёолынь 1875 ондо бэшэгдэһэн Юмсэнэй Ванданай “Хориин арбан нэгэн эсэгийн зоной уг изагуурай туужа” болоно. Энэ түүхэ бэшэгы буряад зон ехээр уншадаг байһан тула, маанадта олон буулгабари хүрэхэн байна. Буряадай түүхэ бэшэгэй уламжалалы шудалһан эрдэмтэд энэ зохёол буряадай түүхэ бэшэгүүд соо хэмжээгээрээ эгээ томо, агуулгаараа үргэн дэлисэтэй, бүтэсын талаһаа хайса болбосоруулан бэшэнхэй, энэ түхэлэй зохёолой эгээ эрхимынь гэжэ ханал нэгэтэйгээр тэмдэглэдэг⁷⁹. Буряадай түүхэ бэшэг бэшэхэ уламжалалай дээдэ түбшэндэ хүрөө гэхэдэ алдуу болохогүй ха.

Н. Поппегэй бэшэһэнээр, Юмсэнэй Вандан тухай, бусад түүхэ бэшэгшэдтэ ороходоо, бага юумэн мэдэгдэнэ. Хори буряадай Сагаан отогой гулваа байһан гэжэ мэдэнэбди⁸⁰. Хориин талын дүүмын дунда зэргын тушаалтан байһан хадаа дүүмын бэшэг баримта үзэхэ аргатай байгаа. Харин зохёолойнь агуулгаһаа харахада, Монголой түүхэ бэшэг, ород хэлээр бэшэнхэй монгол шудалалай бүтээлнүүды хайнаар мэдэхэ байһан байна. Мүн А. М. Позднеевэй “Үргөөгэй хутагтанууд” (“Ургинские хутухты”) гэхэн номынь монголоор оршуулһан байна. Энээнһээ гадна, баһа хоёр зохёол бэшэһэниинь “Тэдэ агуу ехэ дээдэ эзэн император мүнөө амгаланаар айладагша хоёрдугаар Александр Николаевичэй гурбадугаар тайжа ехэ князь Алексей Александровичэй Байгалай үмэнэхи областиин нютагуудаар заларан гэгээрүүлһэн баясхаланта сагай ушарта дурасхал тэмдэг”, “Бидэнэй 11 эсэгийн Хориин ахалагша тайшаа главна родоначальник Цэдэб Бадмын болон зүүн хуасай отогой гулваа шүүлингэ Цэдэндоржо Аюушын эдэ хоёрой 1876 ондо эзэн Санкт-Петербург ниислэл хотон аялһанай ушарта” гэхэн ута нэрэтэй хоёр зохёол байдаг. Эдэнь шудалагдаадүй байһаар байна. Ванданай хүүгэд байхада эсэгэнь Үнүйн Юмсэн Агаһаа Доодо Худан ерэхэн гэжэ мэдэгдэнэ⁸¹. Англиин миссионер Сталибрасс хамгантаяа 1828 ондо Худанай голдо байгуулһан миссионерэй хургуулида хуража, хүмүүнлигэй ухаанай хайн болбосорол эзэмшэжэ, үргэн мэдэлгэтэй болоһон байна.

Юмсэнэй Ванданай түрэнхэн ониинь тодорхой бэшэ болобошье, 1883 ондо наһа бараа гэжэ мэдэнэбди. Ц. Ц. Цыдендамбаев тэрэнэй бага басаган Хандажаб Вандановатай бэеэр уулзажа хөөрэлдэжэ үрдиһэн байна. Басаганиинь 1964 ондо 84-тэйдөө наһа бараһан байна.

Юмсэнэй Вандан болбол Тобын Түгэлдэрэй зохёолдо гараһан һэдэбүүдые үндэхэлэн түүхэ бэшэгэйнгээ бүтэсыень ехэ тодо болгон, 12 бэеэ дааһан бүлэг болгожо, бүлэг бүхэниинь дугаарлаһан зүйлнүүдтэ хубаагдана. Бүлэгүүдын томо бага элдэб хэмжээнэй, досоогоо 3-һаа (зургаадугаар бүлэг) 63 (хоёрдугаар бүлэг) зүйлтэй. Эгээ томонуудын бурханай шажан ба бөө мүргэл тухай бүлэгүүд болоно. Эдэ хоёр бүлэг бэе бэһэнэ ехэ илгаатай. Бурханай шажан тухай бүлэг соо зохёогшонь Байгалай урда бээдэ лама санаартан, хүзэгтэн жиндагууд бии боложо, дасан дуган баригдаһан тухай он оноорнь жагсаажа, ехэ нарыар бэшэхэн байна. Бөө мүргэл тухай бүлэгийн түүхэ гэхээр он оноор жагсааһан юумэн огто үгы, бөө мүргэлые зан үйлын тогтолсооной үүдэнһээ угсаатанай зүйн ажаглалтын аргаар тодорхойлон бэшэнхэй. Бүлэгэй түгэхэлдэ Юмсэнэй Вандан бурханай шажан бөө мүргэлһөө дээрэ гэхэн удхатай дүгнэлтэ хэхэн байна. Н. Н. Поппегэй ханамжаар энэ бүлэгтэ хүрэхысэ хайнаар бөө мүргэл тухай бэшэхэн үгүүлэл тэрэ сагай ородой шэнжэлхэ ухаанда үгы байгаа.

Бөө мүргэл тухай угсаатанай зүйн дэлгэрэнгы тоймо бэшэхэн болобошье, зохёолойнь ехэнхи хэхэгийн түүхын аргаар бэшэнхэй. Нэгэдүгээр бүлэг соо “Эрдэнийн тобшо”, үлэ мэдэгдэхэ зохёогшын “Алтан тобшо” дээрэ үндэхэлэн, Чингис хаанһаа 17-р зуун хүрэтэрхи Монголой түүхэ, мүн Ород гүрэнэй харьяатан болоһон буряад-монголшууд тухай яһала дэлгэрэнгыгээр бэшээ юм⁸². Гэбэшье гол анхаралаа 18-19-р зуунай буряадуудай захиргаанай түүхэдэ хандуулһан байна. Хори буряадуудай урда саһаа хойшо хэрэглэхээр ерэхэн хэргэм зэргэ, соло тушаал тухай хөөрөөд, зарим нэгэ тайшаа, зайһан, шүүлингэнэрэй ажаябуулга тухай дурдажа, хориин зонһоо гаргаһан хилын харуулшан хасаг сэрэгэй түүхэ, газарай эдлэбэри, арад зоной элүүр мэндэ, алба татабари тухай һонин мэдээсэл оруулһан юм. Хааяа Юмсэнэй Вандан шухала гэжэ ханаһан түүхын үйлэ ябадал тухай дэлгэрэнгыгээр хөөрэнэ. Тухайлбал, 1870-аад ондо Хориин талын дүүмын буса түрэлтэнэй мүргэл шүтэлгын орон болоһон хэды юумэ үгы болгохо гэжэ оролдоһон Эрхүүгэй генерал-губернатор Н. Синельниковтэй хори буряадуудай муудалсаһан тухай гэхэ мэтэ үйлэ ябадалнууд болоно.

Хори буряадай зан заншал тухай бүлэг соо зохёогшонь дахин һургамжалһан маягтай боложо, бурханай шажанда ороодүй байха-

даа буряадууд барга бүдүүлэг зантай байһанаа бурханай шажанда оромсоороо ехэ һургаалитай, ёһо гурим гэжэ мэдэдэг зон болоо гэжэ бэшэнхэй.

“Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэг” гэжэ эрдэмтэдэй нэрлэхэн энэ зохёол хадаа үнинэй мэдээжэ болонхой. Анха түрүүшынхисэ 1935 ондо В. Казакевич мэдээсэжэ, буряадай түүхэ бэшэгүүдые оршуулан хэблүүлхынгээ урда тээ Буряад-Монголой аймагуудаар хэрын шэнжэлгэ хэжэ ябахадаа ха гү, Ленинградтай Дорнодахин шудалалай хүрээлэн “наяхан” оложо абаа гэжэ бэшээ һэн. Тус түүхэ бэшэг тухай Ц. Ц. Цыдендамбаевшье мэдээсэжэ, тобшохоноор тодорхойлһон юм. Энэ түүхэ бэшэгэй бусад түүхэ бэшэгүүдһээ илгаатай бэшэгдэхэн гурбадахи хэхэгийн Б. Нацагдорж мүнөөнэй монгол хэлээр хүрбүүлжэ, тайлбари бэшээд, эхэ бэшэгийн гэрэл зурагаар хэблүүлһэн юм. Энээнһээ бэшэ, энэ түүхэ бэшэгий бүтэнөөрнь дэлгэрэнгы нарыар шудалаагүй байһаар байна.

Харамсалтайнь, энэ түүхэ бэшэгэй зохёогшо тухай юуншье мэдэгдэнгүй. Эрдэмтэдэй хэрэглэжэ заншаһан нэрэ соо дурдагдадаг Пахлаашхын лама сохом зохёогоо юм гү, миин лэ буулгажа бэшээ юм гү, бүришье миин хадагалаад байһан хүниинь байһан юм гү — мэдэгдээгүй байһаар байна. Сохом хэээ зохёогдоһыеньшье мэдэхэ юумэн үгы. Цыдендамбаев тус түүхэдэ гараһан эгээ һүүлшын үйлэ ябадалай болоһон сагы баримталан, 19-р зуунай һүүл багаар бии болоо гэжэ ханал дэбшүүлһэн байна.

“Пахлаашхын ламын түүхэ” хадаа эхинһэнь түгэхэл хүрэтэр шэнээр зохёожо бэшэхэн зохёол бэшэ. Досоонь Юмэй Сайнцагай князь Э. Э. Ухтомскиин захилгаар 1887 ондо бэшэхэн “Сэлэнгын монгол-буряаднарай тобшо түүхэ” бүтэнөөр шахуу оронхой юм. “Пахлаашхын ламын түүхын” нүгөө хоёр хэхэгийн сэлэнгын бусад түүхэ бэшэгтэ дурдаагүй шэнэ зүйл болоно.

Юмэй Сайнцагай түүхы багтааһан эхинэй хэхэгтэнь Чингис хаанай үеһөө эхилэн Монголой Манжын эрхэшээлдэ ороһон 17-р зуун хүрэтэр сэлэнгын буряадуудай түүхы залган бэшэхэдээ, Монголд болоһон хэрүүл аласаанһаа боложо Монголой зарим отогүүд ородой харьяата болоһыень тайлбарилха аргатай болоно. Мүн Байгалай хойто (баруун) бэһэнэ зургаан эсэгийн зон Сэлэнгын голдо нүүжэ ерэхэн тухай бэшэнхэй. Саашалаад Ород, Манжа хоёр гүрэн хилэ хубаажа, буряад хасаг сэрэг байгуулһан, Сэлэнгын талын дүүмэ, бурханай шажан Ород гүрэндэ албан ёһоор танигдажа, бандида хамба лама гэхэн дээдэ тушаалтантай болоһон, сэлэнгын буряадуудай ажа байдал, ажахы, хэды дүүшэ, хэды малтай байһан гээд олон юумэн тухай бэшэгдэнхэй. “Пахлаашхын ламын түүхын” хоёрдохи

32 хэлэгтэнь сэлэнгын ондоо нэгэ түүхэ бэшэг “Бишыхан запискын” нүлөө мэдэгдэхээр байна. Энэ хэлэгтэ сэлэнгын отог бүхэнэй түүхые бэшэхэдээ, Цыдендамбаевай тэмдэглэлхэнээр, “Бишыхан запискада” ороходоо, отогүүдай дэс дараалалыень ондоо болгоод, ородой харьяанда хамжаһан сагаарнь жагсаажэ бэшэлхэн байна.

Түүхэ бэшэгэй гурбадахи хэлэгтэ Атаган шарайдай Далай хүлэгэй угай бэшэг ба Атаган дасангай шэрээтэнэрэй нэрэнүүдые оруулан байна. Энэ гурбадахи хэлэгын 1998 ондо Ш. Б. Чимитдоржиевой хуушан монголһоо буряадшалжа, “Буряадай түүхэ бэшэгүүдэй” хоёрдох номдо “Усунай хүбүүдэй угай бэшэг” нэрэтэйгээр хэблүүлхэн түүхэ бэшэгтэй гол түлэб адли болобошье, тэрээндэ ороходоо дэлгэрэнгы юм. Энэниие Монголой эрдэмтэн Б. Нацагдорж анхаран шуудалжа, ном соогоо бэшэлхэн байна⁸³. Энээнһээ гадна тус түүхэ бэшэгтэ бандида хамба ламанарай ба ород хаадай нэрэнүүдые орууланхай. Пахлаашхын ламын түүхэ тухай дүгнэжэ хэлэхэдэ, Цыдендамбаевай тэмдэглэлхэнээр, урдань бэшэгдэлхэн сэлэнгын түүхэ бэшэгүүдые найруулжа холбоод, шэнэ юмэ нэмэжэ бэшэлхэн түүхэ бэшэг болоно.

Тус номдо баргажанай буряадай эгээ нэрэтэй түүхэ бэшэг оронхой. Энэ хадаа буряадай алдартай түүхэ бэшэгшэдэй нэгэн, Баргажанай талын дүүмын ахалагша тайшаа Сахарай Цэдэбжабай 1880-яад ондо бэшэлхэн гэжэ таамаглан үзэдэг “Баргажанай буряаднарай эртэ урда далайн хойноһоо 1740 он Баргажанда Ондирой Шэбшээгэй түрүүтэй нүүжэ ерэлхэн түүхэ домог” (саашадаа “Баргажанда нүүжэ ерэлхэн түүхэ домог” гэхэбди) болоно. Энэхэн түүхэ бэшэгы сохом хэн, хэды ондо зохёолониинь мүнөөш хүрэтэр найнаар мэдэгдэнгүй. Сахарай Цэдэбжаб зохёогоо гэжэ барагсаалан тогтоогоо⁸⁴. Баргажанай түүхэ бэшэгүүдые шуудалһан Г. Н. Румянцевай таамаглаһанаар энэ түүхэ бэшэгэй зохёогшонь 1887 ондо бэшэгдэлхэн “Баргажанай буряад зоной түүхын тобшо бэшэг хабсаралта лугаа сэлтэ оршобо” гэлхэн түүхэ бэшэгы зохёолон хүн мүн ха. 1887 оной түүхэ бэшэгы Н. Н. Поппе, А. И. Востриков хоёр 1935 ондо оршуулжа хэблүүлхэн бэлэй. Румянцевэй дурадхаһан ёһоор, “Баргажанда нүүжэ ерэлхэн түүхэ домогы” зохёоходоо, “Баргажанай буряад зоной түүхын тобшо бэшэг хабсаралта лугаа сэлтэ оршобо” гэлхэн түүхэ бэшэг хэрэглэжэ, нэгэл сагта (1887 ондо) бэшэлхэн юм ха. Энэ дүгнэлты Ц. Ц. Цыдендамбаев, хоёр түүхэ бэшэг соо бэшэгдэлхэн юмэ хайса шэнжэлжэ, буруу гэжэ үзөөд, “Баргажанда нүүжэ ерэлхэн түүхэ домог” 1880-яад оной эхээр бэшэгдэжэ, 1887 оной түүхэ бэшэгһээ урид бии болоо гэлхэн таамаглал дэбшүүлээ⁸⁵. Хоёр түүхэ бэшэгэй агуулга адлибтар байһаарнь эрдэмтэн Ж. Сажинов “Баргажанда нүүжэ ерэлхэн түүхэ домогой” зохёогшонь Сахарай Цэдэбжаб мүн

гэжэ үзэлхэн юм⁸⁶. Бидэшье тус үзэлтэ баримталнабди. Энэ түүхэ бэшэг урдань мүнөөнэй буряад хэлээр хэблэгдээгүй юм.

Сахарай Цэдэбжаб Баргажандаа хүндэтэй найшуулай тоодо ороһон Сахартан аймагай эгээ алдартай түлөөлэгшэ мүн. Эсэгэнь Хамнайн Сахар⁸⁷ 1854 ондо Баргажанай талын дүүмын ахалагша тайшаада баталагдаһан бэлэй. Энэ хүнэй намтартай холбоотой тобшо мэдээн энэ түүхэ бэшэг соо байна. Цэваанжаб, Цэрэнжаб, Цэдэбжаб гэжэ гурбан хүбүүдын Баргажанай түүхэдэ мүн лэ ула мүрөө үлөөхэн хүнүүд. Сахарай Цэваанжаб (Николай) тухай 1869 ондо “Эрхүүгэй можын мэдээн” хэдхүүлдэ “Байгалай үмэнэхи можын Баргажанай тойрогто ажа һуугша буса түрэлтэн тухай” гэлхэн түүхэ угсаатанай зүйн тоймые ород хэлээр хэблүүлээ гэжэ дээрэ дурдаа һэмди. Сахарай Цэрэнжаб эсэгынгээ һүүлдэ баргажанай буряадай ахалагша тайшаа тушаалыень залгаад даажэ абаһан гэжэ мэдэнэбди. Энэ тушаалдаа 1875 ондо баталагдаад, Сахарай Цэрэнжаб Баргажанай дасангай шэнэ байшангай барилгые үүсхэн бүтээхэн юм. Мүн 1880 ондо Бээжэнгэй бүтэн Данжуурые дасандаа абхуулжа хүргүүлхэн бэлэй. Данжуур абахадань Ородой санаартанай түлөөлэгшэдэй газарай Шуудангай албанай дарга Николай Гомбоев зууршалжа туһалһан байна. Сахарай Цэдэбжаб хадаа Цэрэнжаб ахайнгаа наһа баратар, абынгаа байгуулһан орон нютагай буряад хургуулида багша байһанаа, 1883 ондо Баргажанай талын дүүмын ахалагша тайшаа болоо. Дээрэ дурдаһан ёһоор Сахарай Цэдэбжаб Э. Э. Ухтомскиин гуйлтаар 1887 ондо “Баргажанай буряад зоной түүхын тобшо бэшэг хабсаралта лугаа сэлтэ оршобо” гэлхэн түүхэ бэшэг зохёогоо бэлэй.

“Баргажанда нүүжэ ерэлхэн түүхэ домогы” 1956 ондо Г. Н. Румянцев, 1995 ондо Ж. Сажинов ородоор оршуулһанаар баргажанай эгээ нэрэтэй түүхэ болоһон юм.

Эрдэмтэд тус түүхэ хоёр хэлэгһээ бүридэнэ гэжэ тэмдэглээд, эхинэйхиень оршол, нүгөөдыень түүхэ бэшэг гэжэ болохо гэлхэн байдаг. Эхинэй хэлэгтэнь Шэбшээгэй Ондорой түрүүтэй долоон айл Зүлхэ голой Анги талаһаа Баргажанай гол руу нүүжэ ерэлхэн тухай бэшэнхэй. Нүүжэ ерэмсээрээ Зүгэйн⁸⁸ хулгай гэгдэлхэн хэрүүл шууян болобо. Энэ хэрүүлын Сэлэнгын воевод зургаанда хамжаһан буряадуудай дээдэ ахамадта хандажа гуйһанаар зогсоогдоо юм. Мүн энэ хэлэгтэ энэ нютагта урдандаа аба хоршод (ондоо хубилбари соо холоон баргад) гэдэг зон оршон һууһан ба Байгал далайн бии болоһон тухай домогуудые бэшэнхэй. Энэ эхинэй хэлэгын гол түүхэ бэшэгэйнгээ урда ороходоо, буряадуудай Баргажанай голдо ажаһууха эрхэ дархые харуулһан гэхээр байна.

33

Түүхэ бэшэгэй хоёрдохи хэлэгтэ Ородой хаанда алба түлэжэ байха сагта баргажанай буряадуудай амидаралда болоһон элдэб ушар тухай бэшэнхэй. Эдэнь юунүүд бэ гэбэл, сэсэг үбшэнэй тарилга, хори буряадуудтай ямар харилсаатай байһан, талын контор, һүүлдэнь талын дүүмэ байгуулһан, баргажанай буряадуудай харгы зам заһаха хэһьбэхэ уялгата ажал, сэлэнгэ хориин ламанарай ажаябуулга, үнэн алдартын шажанда оруулха гэжэ оролдоошо хара ламанарай үйлэ ябадал, баргажанай буряадай ажа байдал, ажахы, ган зуд, ре-визи, Хамнайн Сахар ба Сахарай Цэрэнжабнарай хэлэн ажа ябуулга, хүртэһэн шагнал, Баргажанай дасан барижа, бүтэн Данжуур абаһан тухай гэхэ мэтэ олон юумэ бэшэһэн байна.

Ц.Ц. Цыдендамбаевай тэмдэглэһэнээр, түүхэ бэшэгэй эхинэй хубиень манай дээрэ дурдаһан Сахарай Цэбаанжабай 1869 оной тобшо түүхэ хэрэглэжэ бэшэнхэй, харин хоёрдохи хубиень өөрөө зохёожо бэшэнхэй, тэрэнь баргажанай буряадууд тухай олон шэнэ мэдээсэлтэй.

Тус номдо ороһон һүүлшын түүхэ бэшэг хадаа Будын Будажабай “Зургаан эсэгийн домог хуряангы тобшо” гэхэн бэшэһэн сагынь мэдэгдээгүй багахан хэмжээнэй зохёол болоно. Энэ зохёолой нэгэ буулгабари хадаа ОХУ-ай ШУА-ийн СТ-ай МБШТШХ-гэй ДГББНТ-эй хүмэргэдэ М I-10 тоотой хадагалагдажа байна. Энэ буулгабаринь 11 хуудаһатай һургуулийн хэшээлэй дэбтэр соо бэшээтэй. Будын Будажабай бэшэһэн түүхэ бэшэг, намтартай холбоотой нилээн олон зохёолнуудайнь ойлолгыг Ц. Ц. Цыдендамбаев, Н. В. Цыремпиловнар хэлэн байдаг. Буряадай уламжалалта түүхэ бэшэлгын эгээ шухала һүүлшын түлөөлэгшэдэй нэгэн болохо Будын Будажабай зохёохы ажалай гол онсолиг хадаа тобшоһон хэлбэритэй түүхэ бэшэгүүд мүн.

Будын Будажаб эндэ дурдагдаһан урданай түүхэшэдһээ нилээн хожом 1932 ондо наһа бараһан болобошье, ажа амидарал тухайнь ехэ юумэн мэдэгдэнэгүй. Ивалгын хушуунай захиргаанай харнууд отоготой гулбаа байһан гэжэ мэдэнэбди. Ехэнхи зохёолоо наһатай болоһонойнгоо һүүлдэ бэшээ һэн. В. Казакевичэй бэшэһэн ёһоор, Будын Будажаб хори, агын буряадай түүхэ, 1918 ондо сэлэнгын буряадай түүхэ, мүн 1920-ёод ондо табан жэжэхэн хэмжээнэй сэлэнгын буряадай түүхэдэ хабаатай тобшо мэдээсэлнүүдые бэшэнхэй.

“Зургаан эсэгийн домог хуряангы тобшо” эхилхэдээ, удхаараа холбоогүй гэхээр Энэдхэг, Түбэд, олон монголшууд тухай бэшэнхэй. Тиһээр байтараа монголшуудай олон обог яһа дурдана. Мүн ойрадай обог яһа баһа дурдаад, эхирэд булгадуудые ойрад соо багтаана. Тиигээд Сэлэнгын буряадһаа Байгалай хойто бэеын буряадуудтай холбоотой обогүүдые дурдан нэрыень жагсаагаад, эхирэд булгадууд

Сэлэнгын талада нүүжэ ерэлэн түүхыень хөөрөөд, тэдэнэй дунда талха тарья тарилга яажа хүгжэлэн, Сэлэнгын талын зургаанай байгуулагдаһан түүхэ, мэдэлдэнь байһан зоной отог аймаг боложо хубаарһан тухай, мүн 20-р зуунай эхин үеын хүн зоной тоо мэтэ олон юумэ бэшээд, түгэсхэлдэнь Монголһоо ерэлэн найман эсэгийн зон, тэдэнэй дүүшэ тухай тобшоһон мэдээ оруулһан юм.

Энэ түүхэ бэшэг хадаа бодотой түүхэ бэшэг гэхэлхээ түүхын тоо баримта харуулһан тобшоһон мэдээн шэнги байна. Энээнһээ Буряадай түүхэ бэшэлгын уламжалал хүгжэлэйнгөө һүүлшын үе шатада ороод аажамаар бүхэжэ байһаниинь эли байна. Будын Будажаб урданай буряадай түүхэ бэшэлгын уламжалалай һүүлшын түлөөлэгшэдэй нэгэниинь байгаа, мүн саашань залгуулха гэжэ һайса оролдоо гээшэ.

- Андреев В.И. История бурятской школы (1804–1962 гг.). — Улан-Удэ, 1964.
- Бадмаева Л.Б. Бурятские летописи как памятники письменной культуры бурят // Языковая картина мира Байкальского региона. Материалы научно-практической конференции 27 мая 2009 г. — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2009. — 77–84 н.
- Бадмаева Л.Б. Летопись Вандана Юмсунова — памятник письменной культуры бурят XIX в. (Исследование, текст, транслитерация, перевод, комментарии). — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН, 2007.
- Бадмаева Л.Б. Письменный памятник по истории шэнэхэнских бурят // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 1(67), ч. 1. 2017. — 10–13 н.
- Бадмаева Л.Б. Язык бурятских летописей. — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН, 2005.
- Бадмаева Л.Б. Языковое пространство бурятского летописного текста. — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН, 2012.
- Богданов М.Н. Очерки истории бурятского народа. С доп. Б. Б. Барадина и Н. Н. Козьмина. — Верхнеудинск, 1926.
- Буряадай түүхэ бэшэгүүд. Найруулан зохёогшо Ш. Б. Чимитдоржиев. — Улаан-Удэ: Буряадай номой хэблэл, 1992.
- Буряадай түүхэ бэшэгүүд. 2-дугаар ном. Найруулан зохёогшо Ш. Б. Чимитдоржиев. — Улаан-Удэ: Буряадай номой хэблэл, 1998.
- Бурятские летописи. Сост. Ш. Б. Чимитдоржиев, Ц. П. Ванчикова. Улан-Удэ: БИОН СО РАН, 1995.
- Бурятские летописи. Сост. Ц. П. Ванчикова, Ш. Б. Чимитдоржиев, М. В. Аюшеева. Улан-Удэ: ИМБТ СО РАН, 2011.
- Гэрэлбадрах Ж. Toyin Güsi. Buriyad toyin güsi-yin aq-a degüü yurban-dur irege edüi çay-un bayidal-un duradqal orusibai // Monumenta Historica Mongolorum. Mongolian State University of Education. Tomus I, Fasciculus 1. — Улаанбаатар, 2006.
- Дылыков С.Д. Из истории селенгинских бурят // Краткие сообщения Института народов Азии. — Москва: Наука, 1964. — 125–146 н.

Жамсоев А.Д. Отражение разговорного языка в “Песне Шилдэй занги” в тексте “Ацагатского очерка о хори-бурятах” // Вестник Бурятского государственного университета. 2017. Вып. 3. — 10–18 н.

Казакевич В.А. О работе монгольского кабинета Института востоковедения Академии наук СССР // Проблемы Бурят-Монгольской АССР. Труды первой конференции по изучению производительных сил Бурят-Монгольской АССР. Том II. — Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1936. — 312–317 н.

Летописи селенгинских бурят. Вып. 1. Хроника убаши Дамбиджалцан Ломбоцыренова. — Москва-Ленинград: АН СССР, 1936.

Летописи хоринских бурят. Вып. 1. Хроники Тугултур Тобоева и Вандана Юмсунова. Текст издал Н. Н. Поппе. — Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935.

Летописи хоринских бурят. Вып. 2. Хроника Шираб-Нимбо Хобитуева. Текст издал В. А. Казакевич. — Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935.

Летописи хоринских бурят. Хроники Тугултур Тобоева и Вандана Юмсунова. Пер. Н. Н. Поппе. — Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1940.

Летопись // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. — Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, 2001. — 439–441 б.

Летопись баргузинских бурят, тексты и исследования. Изданы А. И. Востриковым и Н. Н. Поппе. — Москва-Ленинград: АН СССР, 1935.

Нацагдорж, Цонгоол Б. Об одном источнике о Хамбо-ламе Д.-Д. Заяеве // Буддийская культура: история, источниковедение, языкознание и искусство. Четвертые Доржиевские чтения “Буддизм и современный мир”. — СПб.: Нестор-История, 2011. — 243–254 н.

Нацагдорж, Цонгоол Б. XVII зууны Монгол-Оросын харилцаан дахь харьяатын асуудал. — Улаанбаатар, 2013.

Нацагдорж, Ш. Халхын Цогт тайжийн холбогдолтой нэгэн сурвалж бичгийн тухай // Studia Mongolica. Tomus VII. — Улаанбаатар: ШУАХ, 1982. — 90–109 н.

Пучковский Л.С. Монгольские рукописи и ксилографы Института востоковедения. Вып. 1. История, право. — Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957.

Ринчен Б. Об одной хори-бурятской родословной // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. XVIII. — Budapest. 1965. — 205–222 н.

Румянцев Г.Н. Баргузинские летописи. — Улан-Удэ: Бурмонгиз, 1956.

- Румянцев Г.Н. Бурятские летописи как исторический источник // Труды Бурятского комплексного научно-исследовательского института. Вып. 3. Сер. “Востоковедение”. — Улан-Удэ: Бурятское книжное изд-во, 1960. — 3–15 н.
- Румянцев Г.Н. Сборник трудов по филологии. Вып II. — Улан-Удэ: Бурмонгиз, 1949. — 144–175 н.
- Сазыкин А.Г. Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института востоковедения Академии Наук СССР. Том I. Ответственный редактор Д. Кара. — Москва: Наука ГРВЛ, 1988.
- Сазыкин А.Г. Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института востоковедения Российской академии наук. Т. III. Ответственный редактор Д. Кара. — Москва: Восточная литература, 2003.
- Сазыкин А.Г. Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института востоковедения Российской академии наук. Том II. Ответственный редактор Д. Кара. — Москва: Восточная литература, 2001.
- Санжиев Б.С. Доржи Банзаров. Изучение научного наследия // Вершины. Общ.-пол. лит.-худож. журнал, № 1, 2008. — 143–156 н.
- Скрынникова Т.Д. Идентификационные практики бурят Российской империи // Сибирский сборник-4. Грани социального: антропологические перспективы исследований социальных отношений и культуры. — СПб.: МАЭ РАН. 2014. — 591–600 н.
- Сумьябаатар. Буриадын угийн бичгээс. — Улаанбаатар: ШУАХ, 1966.
- Тагаров З. Заметка о бурят-монгольской летописи “Бишихан запискэ” // Записки Бурят-Монгольского научно-исследовательского института культуры. Вып. XV. Бурмонгиз, 1952. — 81–88 н.
- Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. — Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1972.
- Цыремпилов Н.В. Буддизм и империя. Бурятская буддийская сангха в Российской империи XVIII — нач. XX вв. — Улан-Удэ: Буряад-Монгол ном, 2013.
- Цэрэнханд Г. Буриадын гарал үүсэлд холбогдох тэмдэглэл // *Studia Ethnographica*. Tomus X, Fasc. 9. — Улаанбаатар: ШУАХ, 1987. — 58–82 н.
- Цэрэнханд Г. “Турчигийн домог” хэмээх гар бичмэлийн тухай // Угсаатан судлал. Tomus XVI, Fasc. 15. — Улаанбаатар, 2003. — 146–149 н.
- Чимитдоржиев Ш.Б. Вандан Юмсунов, Тугэлдэр Тобын (Тобоев), Шираб-Нимбу Хобитуев, Агван Доржиев, Дамби-Жалсан Ломбо-Цыренов, Цэдэбжаб Сахаров / Выдающиеся бурятские деятели. Вып. 5. Сост. Ш. Б. Чимитдоржиев, Т. М. Михайлов. — Улан-Удэ, 2004. — 146–153 н.
- Чимитдоржиев Ш.Б. Русские, монгольские и бурятские летописи о средневековых монголах. Спецкурс. — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского государственного университета, 2007.

Чингис хааны өв соёл (Эх бичиг, сурвалжийн хөрвүүлэг тайлбар). Боть 1. — Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2020.

- Шастина Н.П. Заметки об авторе “Записки о Подгородном роде” // Краткие сообщения Института народов Азии. — Москва: Наука, 1964. — 147–155 н.
- Tegurutoru Tobo cho. Haragana Badoma, Nobuhisa Kodama kyōyaku. Hori Aga oyobi buriyato no kigen. テグトル トボ 著。ハラガナ バドマ、児玉信久 共譯。ホリアガ及びボリヤートの起源。蒙古研究 mongyol-un yabudal-i niytalan sigūmjilekü dötüger debter. 康德六年十一月, 1939.
- Kollmar-Paulenz, K. Systematically Ordering the World. The Encounter of Buriyad-Mongolian, Tibetan and Russian Knowledge Cultures in the 19th c. // Philippe Bornet and Svetlana Gorshenina eds., *L'orientalisme des marges: éclairages à partir de l'Inde et de la Russie. Études de lettres*, no. 296, 2–3/2014, — 123–146 н.
- Majer, Zsuzsa; Teleki, Krisztina. Origin and spread of Buddhism in Buryatia — A text of Buyandalai Dooramba // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Volume 61 (4), 2008. — 477–497 н.
- Nasunöljei, Bilig. Buriyad-un teüken surbulji bičig. Nasunöljei Bilig emkidken tayilburilaba. — Kökeqota: Öbür mongyol-un soyul-un keblel-ün qoriy-a, 1999.
- Rinchen B. ed. Four Mongolian Historical Records. *Śatapiṭaka*. Vol 11. — New Delhi, 1959.
- Tsyrempilov, N. Annotated Catalogue of the Collection of Mongolian Manuscripts and Xylographs M I of the Institute of Mongolian, Tibetan and Buddhist Studies of Siberian Branch of Russian Academy of Sciences. — Sendai: Tohoku University Press, 2004.

- 1 Цыдендамбаев 1972, 49 н.
- 2 Буряадай түүхэ бэшэгүүдые бодото тогтолсоото ёһоор шудалан хэблүүлжэ эхилһэн ябадал хадаа ЗХУ-ай ШУА-иин Дорнодохин шудалалай хүрээлэнгэй Монгол таһагай эрдэмтэдэй 1930–40-өөд ондо үрньюлһэн ажалтай сэхэ холбоотой. Энээн тухай саашанхи сооһоо үзэнэ гүт.
- 3 Эдэ түүбэринүүд хадаа Буряадай түүхэ бэшэгүүд, 1992, 1998, Бурятские летописи, 1995 болоно.
- 4 Казакевич, 1936, 312 н.
- 5 Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935; Летописи хоринских бурят. Вып. 2, 1935; Летописи селенгинских бурят. Вып. 1, 1936; Летопись баргузинских бурят, 1935.
- 6 Цыдендамбаев, 1972, 22 н.
- 7 Tegurutoru, 1939.
- 8 Холхоон Бадма хадаа 1914 ондо мүнөөнэй Ородой Үбэр Байгалай хизаарай Бооржын Улирэнгэ нютагта хоодой харгана омогтой Самсын Наһатын Намсарайн Базарсадын одхон хүбүүн боложо түрэнһэн юм байна. 1930-аад ондо Хүлэнбуйртахи Чичихар хотын (мүнөө Хара мүнэн (Хэйлүнцзян) можо болонхой) Монгол хушуудай багшын нургуулида орожо, ород хэлэнэй ангиие дүүргээд, Чанчунь хотодо Японой хуурай замай сэрэгэй нургуулиин оршуулагшын ангиие дүүргэһэн хүн болоно. 1947 оной 5 нарын 1-ндэ Вангай хүмэдэ (мүнөөнэй Улаанхото) Үбэр Монголой өөртөө засаха орониие байгуулха хуралда Хүлэнбуйрай түлөөлэгшөөр оролсоһон байна. 3 хүбүүн, 4 ба-сагатай хүн байгаа. Ехэ хүбүүн Даваадагбань Үбэр Монголой Ехэ нургуулида нэгэ наһаараа хүдэлһэн монгол хэлэнэй эрдэмтэн багша профессор хүн байгаа. Бэшэ үри хүүгэдэйн аша гушанар мүнөөшье Хүлэнбуйрай Шэнэхээн нютагтаа ажаһууһаар байна.
- 9 Румянцев, 1949, 144–175 н.; Румянцев, 1956.
- 10 Румянцев, 1960, 3–15 н.
- 11 Тагаров, 1952, 81–88 н.
- 12 Пучковский, 1957.
- 13 Rinchen, 1959.
- 14 Дылыков, 1964, 125–146 н.
- 15 Шастина, 1964, 147–155 н.
- 16 Ринчен, 1965, 205–222 н.

- 17 Сумьябаатар, 1966.
- 18 Цыдендамбаев, 1972.
- 19 Энэ зохёогшын эгээ шухала нэгэ нэдэбтэ зохёолын хадаа Бадмаева, 2012 болоно.
- 20 Бадмаева, 2017, 10–13 н.
- 21 Жамсоев, 2017.
- 22 Нацагдорж, 1982.
- 23 Цэрэнханд, 1987.
- 24 Бурятские летописи, 2011. Энэ ном соо Доржын Агваан хамбын “Монгол-буряад улас анхан хаанаһаа таһаржа ямар орондо али сагта хэн хаантай нууһан тэригүүтэниие тобшо хуряһан түүхэ бэшэ”, мүн “Сонгоол обогой лама бандида хамба Заяагайн Түбэд газарта ябаһанай домог” зэргэ түүхэ бэшэгүүдэй ород оршуулга хэблэгдээ.
- 25 Сазыкин, 1988; Сазыкин, 2001; Сазыкин, 2003.
- 26 Tsygempilov, 2004.
- 27 Цэрэнханд, 2003.
- 28 Гэрэлбадрах, 2006.
- 29 Нацагдорж, 2010, 243–255 н.
- 30 Нацагдорж, 2013.
- 31 Nasunöljei, Bilig, 1999.
- 32 Majer, Teleki, 2008.
- 33 Л. Б. Бадмаевагай хүндэһэн гол асуудалын хадаа буряадай түүхэ бэшэгүүдые ородоор *летопись* (буряадаар хэлэбэл ойлолго, ой гү али оноор тэмдэглэхэ гэхэн үгэ) гэхэнь хэр зүйтэйб гэхэн асуудал болоно. Юундэб гэхэдэ, буряадай түүхэ бэшэгүүд соо хадаа болоһон үйлэ ябадалые он оноор жагсаажэ бэшээгүй. Бадмаева, 2005, 21 н. үзэнэ гүт.
- 34 Намсарайн Хуса буряадууд үзэг бэшэггүй байһан гэжэ худал хуурмагаар бэшэһые ехэтэ шүүмжэлһэн байдаг.
- 35 Тус номдо ороһон Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэг, Доржын Агваан хамбатанай “Буряад-монгол зоной ерэнһэн тухай тобшо түүхэ” болоно. Мүн 1869 ондо Сүүгэлэй дасангай эрдэмтэ лама баатаржан харгана омогтой Дэлгэрэй Галсанжамба (1816–1872) “Тэнгэрийн заяата Богдо Чингис хаанай домог оршобо” нэрэтэй монголой түүхын зохёолые найруулан бэшэжэ, Сүүгэлэй дасанда барлуулһан түүхэтэй юм. Чингис хааны өв соёл, 2020, 64–131 н. үзэнэ гүт.
- 36 Энээн тухай доро үзэнэ гүт.
- 37 Румянцев, 1960, 4 н.
- 38 Энэ асуудал хадаа ехэ олон үри дахабаритай байһан. Байгалай урда бэеын буряадууд ород хэлэ муугаар мэдэдэг һэн хойнонь ород түшэмэд эрхыень саг үргэлжэ зүришэдэг байгаа. Андреев, 1964, 14 н. үзэнэ гүт.

- 39 Дорнодохиной гар бэшэмэл, барай номой түбтэ захааминай буряадай тобшоход түүхын байһаниинь бүридхэл хэхэдэ элирһэн байна. Tsyrempilov, 2004, 27 н. үзэнэ гүт.
- 40 Сахарай Цэдэбжабай баргажанай түүхэ бэшэгүүд соо хори буряадууд баргажанай буряадуудта монгол бэшэг зааж нэбтэрүүлһэн тухай бэшэнхэй байдаг. Энээн тухай доро үзэнэ гүт.
- 41 Л. С. Пучковский Г. Н. Румянцев хоёр “Балжан хатанай туужа” 1848 ондо бэшэгдэһэн нилээн хожомой зохёол гэжэ үзэһэн байна. Пучковский, 1957, 87 н.; Румянцев, 1960, 8 н. Гэбэшье энэ һанамжань ШУА-иин ДШХ-дэ хадаглагдажа байһан буулгабарида хабаатай гэхээр юм. Тус түүхэ бэшэгэй ондоо буулгабари мүнөө хүрэтэр олдодүй байһаар.
- 42 Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935, vi н.
- 43 Буряадай эрдэмтэн З. Тагаров энэ түүхэ бэшэг найруулан зохёһон хүн хадаа сэлэнгын тайшаа Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан мүн гэжэ үзэһэн байдаг. Ц. Ц. Цыдендамбаев “Бишыхан запискые” найруулан бэшэһэн зохёол гэхэһээ, Сэлэнгын буряадай элдэб отогтой түүхэ бэшэг, угай бэшэгэй түүбэри гэхэн байна Цыдендамбаев, 1972, 110 н. “Бишыхан запискые” ородоор оршуулһан хүнүүдэй нэгэн болохо Б. Доржиев тус зохёолые олон хүн бэшээ гэжэ Вампилай Ниндаг, Буянтын Юмдаша, Гэниндашын Банзарагша, Гэсэрэй Цэдэб, Замбалын Ринчин-Чойтар, Линхобын Дугаржаб, Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан, Норбын Цэбээн зэргэ сэлэнгын дүүмын ноёдые нэрлэһэн юм. Бурятские летописи, 2011, 105 н. үзэнэ гүт.
- 44 “Асуйхан удаганай түүхэ” гэхэн тобшо нэрые гадар дээрэнэ нэмэжэ бэшэнхэй болобошье, ёһоороо “Эрхүү можын Дээдэ-Үдын округой Сэлэнгын степной дүүмын мэдэлэй монгол-буряад зургаан эсэгийн угай домог бэшэг бэлэй” гэхэн ута нэрэтэй юм.
- 45 Ородоор “Положение о ламайском духовенстве” гэдэг.
- 46 Румянцев, 1960, 8 н.; Цыдендамбаев, 1972, 147 н.; Цыремпилов, 2013, 166–167 н. үзэнэ гүт.
- 47 Бадмаева, 2005, 21 н.; Летопись, 2001, 439–441 б.
- 48 Лето гээшэнь урданай ород хэлэндэ он гэхэн удхатай байһан. Летопись гэхэдээ, болоһон үйлэ ябадалнуудые он оноорнь бэшэхые хэлэнэ.
- 49 Аннал гэхэн энэ үгэ мүн лэ лата хэлэнэй он гэхэн удхатай аннус / анно гэхэн үгэһөө гараһан гээшэ. Анналес либри (Оной ном) гэхэнэй тобшо хэлбэринь болоно.
- 50 Хронико хадаа хронос (сар) гэхэн грег үгэһөө гараһан, хроника библиа (Сагай номууд) гэхэн үгын тобшолһон хэлбэри болоно.
- 51 Хүзүүн һандалита хаан (монгол бэшэгээр *küjügün sandali-tu qayan*) гээшэмнай Түбэдэй Няти-занбо (gnyu' khri btsan po) хаанай нэрын монгол оршуулга болоно. Тус хаан Эртэнэй Түбэдэй Ярлун улас байгуулһан домогтой, нэрэнэ анха түрүүн Дуньхуанһаа олоһон эртэнэй түбэдэй түүхэ бэшэгүүд соо

- дурдагдажа, хожомой түүхэ бэшэлгэдээ тэнгэриһээ бууһанаарнь хаан шэрээдэ залаһан гэжэ домог болгон бэшэдэг болоһон юм. Монголой түүхэ бэшэлгэдэ Хүзүүн һандалита хааниие Бүртэ шонын үбгэ дээдэс гэжэ анха түрүүн бэшэһэн нурбалжа бэшэг хадаа үлэ мэдэгдэхэ зохёогшын “Алтан тобшо” мүн.
- 52 Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935, ii н.; Румянцев, 1960, 13 н.
- 53 Цыдендамбаев, 1972, 169 н.
- 54 Зэргэ нэмэһэн жагсаалта — *послужной список*.
- 55 Летописи хоринских бурят. Вып. 2, 1935, 10 н.
- 56 Иимэһээ зарим түүхэ бэшэгэй нэрэ соонь “хүргэлтэ”, “записка”, “тэмдэг”, “тобшо түүхэ” гэхэ мэтэ нэрэ томьёо байдаг. Эдэ зохёолнуудай лаблаха үүргэтэй байһыень дабхар гэршэлнэ.
- 57 Буряадай үндэһэнэй нэгээтэд элдэб шухала хэтын асуудал зүбшэжэ хэлэлсэхэ зорилготойгоор бэшэһэн түрүүшын үгүүлэлнүүдтээ һанал бодолоо элирхэйлхэдээ, буряад зон гэхэһээ үлүү ородой соёл болбосо-ролтой зон, түшэмэдтэ зорюулжа бэшэһэн байдагынь һонирхолтой юм.
- 58 Румянцев, 1960, 14 н.
- 59 Kollmar-Paulenz, 2014, 123–146 н. “Тогтоһон таалал”, “тогтоһон таалал” гэжэ ямар шажанай элдэб урасхалай хургаалай голыень хэлэнэ. Түбэд хэлээр *grub mtha'*, энэдхэгээр (санскридаар) *siddhānta* гэдэг. Колмар-Пауленц англи хэлээр *doxographic* (доксографик) гэхэһиинь Үрнэдэхинэй (Баруун зүгэй) гүн ухаанай адлирхуу удхатай нэрэ томьёо болоно.
- 60 Тууган гэжэ хубилгаанай нэрэ, Тууган хутагта, Тууган гэгээн. Түрэхэн нютагаараа нэршээ гэдэг. Тууган гээшэнь 土官 *тугуань* “нютагай түшэмэл” гэхэн хятад үгэ. Лубсаншойжонима (1737–1802) болбол гурбаду-гаар дүрэнэ болоно. Энэ зохёолоо һаһа барахынгаа урда тээхэнэ бэшэжэ дүүргээ.
- 61 Мүн тэндэ, 135–138 н.
- 62 Летописи хоринских бурят. Вып. 1. vi н.
- 63 Цыремпилов, 2013, 80 н.
- 64 Ц. П. Ванчикова, М. В. Аюшеевагай оршуулһые Бурятские летописи, 2011, 154–161 н. соо үзэнэ гүт.
- 65 Богданов, 1926.
- 66 Түүхэ бэшэгтэ гарадаг түүхын хэрэглэгдэхүүниие шудалалгын олон бүтээлдэ ашаглаһан байдаг. Түүхэ бэшэгүүдые антропологиин үүдэһээ шудалһан Т. Д. Скрынниковагай бүтээлые эндэ онсогойлон дурдабал зохино. Скрынникова, 2014, 591–600 н.
- 67 Летописи хоринских бурят, 1940.; Летопись баргузинских бурят, 1940.; Бурятские летописи, 1995.; Буряад түүхэ бэшэгүүд, 1998.; Бурятские летописи, 2011 үзэнэ гүт.

- 68 Цыдендамбаев, 1927, 52 н.
- 69 Позднеев, 1900, 47–55 н.
- 70 Бүүбэй бэйлэ баатар хадаа хаан байгаагүй. Бэйлэ гэжэ ноён гэгхэн удхатай манжа үгэ.
- 71 Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935. viii н.; Цыдендамбаев, 1972, 64 н.; Бадмаева, 2005, 13–14 н. үзэнэ гүт.
- 72 Цыдендамбаев, 1972. 64 н.
- 73 Рагуза гэжэ мүнөө Хорват уласта багтаһан газарай нэрэ юм. Тэрэ сагта бээе дааһан Рагузын бүгэдэ найрамдаха улас гэжэ байһан бэлэй.
- 74 Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцанай Вампилай Ниндагтай 1849 ондо муудалсажа хэрэлдэһэн хэрэгыг Эрхүүгэй генерал губернаторай дэргэдэхи байсаагша түшэмэл (ревизор), буряад-монголой түрүүшын эрдэмтэн Банзарай Доржо шийдхэһэн байна. Санжиев, 2008, 144 н. үзэнэ гүт.
- 75 Цыдендамбаев, 1972, 116 н.; Тагаров, 1954.
- 76 Хам нэдэб — контекст.
- 77 Речь посолита — “хамтын хэрэг” гэгхэн үгэ, лата хэлэнэй Рэс публика гэгхэн үгын шууд оршуулга. Польша Литва хоёрой хамтаржа байгуулһан гүрэн. 1569 онһоо 1795 он хүрэтэр байһан юм. 1795 ондо Ород, Пруссии, Австри гурбан гүрэн эзэлжэ, газар нютагыень хоорондоо хубаажэ абан түүхэтэй.
- 78 Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935, vii н.; Цыдендамбаев, 1972, 113 н.
- 79 Жэшээнэ, Летописи хоринских бурят. Вып. 1, 1935. ix н. үзэнэ гүт.
- 80 Мүн тэндэ.
- 81 Цыдендамбаев, 1972, 67–68 н.
- 82 Л. Б. Бадмаева Юмсэнэй Вандан түүхэ бэшэгээ зохёоходоо, Гомбын Галсан ламбагайн хэблүүлһэн үлэ мэдэгдэхэ зохёогшын “Алтан тобшо” хэрэглээ гэжэ бэшээ Бадмаева, 2012, 26 н.
- 83 Нацагдорж, 2013, 141–214 н.
- 84 Румянцев, 1956. 14–15 н.
- 85 Цыдендамбаев, 1972. 145 н.
- 86 Бурятские летописи, 2011, 146 н. Бадмаева, 2009, 34 н.
- 87 Сахар гэжэ нэрэ тухай тобшо тэды хэлэхэ хэрэгтэй. Зүблэлтэ засагай үедэ буряадайнаа урданай нэрэ, түүхэ мэтыг нилээд ехээр мартажа, ород тээшээ болоод байха сагта Сахаров гэжэ бэшээтэй нэрыг уншаһан хүн бүхэн абаһаар лэ Саахаров гэжэ уншадаг байһан гээшэ. Гэбэшье энэ хүнэй нэрэ Саахар бэшэ, Сахар хадань энэ нэрэһээ үүсхэһэн ород маягай обогыг Саахаров гэжэ хэлэхэнь зүйтэй. Сахар гэгхэн үгэ болбол Үбэр Монголой чахар/цахар монголой нэрэдэ ородог үгэ мүн. Буряадшалжа хэлэхэдэ сахар болоно. Чахар/цахар/сахар гээ-

шэмнай эртэнэй парс (перси) хэлэнэй “ойро, шадар зарса” гэгхэн удхатай чахар гэгхэн үгэ болоно. Ехэ Монгол Уласай ехэ хааниг дахан үйлэшэлжэ ябадаг хүнүүдыг хэлэдэг байһан лэ аад, хожомын хаанай шууд захирамжа доро байдаг түмэн сэрэгыг нэрлэдэг болоһон юм. Хальмаг хэлэндэ хаан, ноёной ордо үргөөн гү, али томо хүмэ хийдыг тойроод нууһан зарса, барлагуудай гэрнүүдыг цахар гэжэ хэлэдэгын “Жангар” морин үльгэртэшьгэ гарадаг юм.

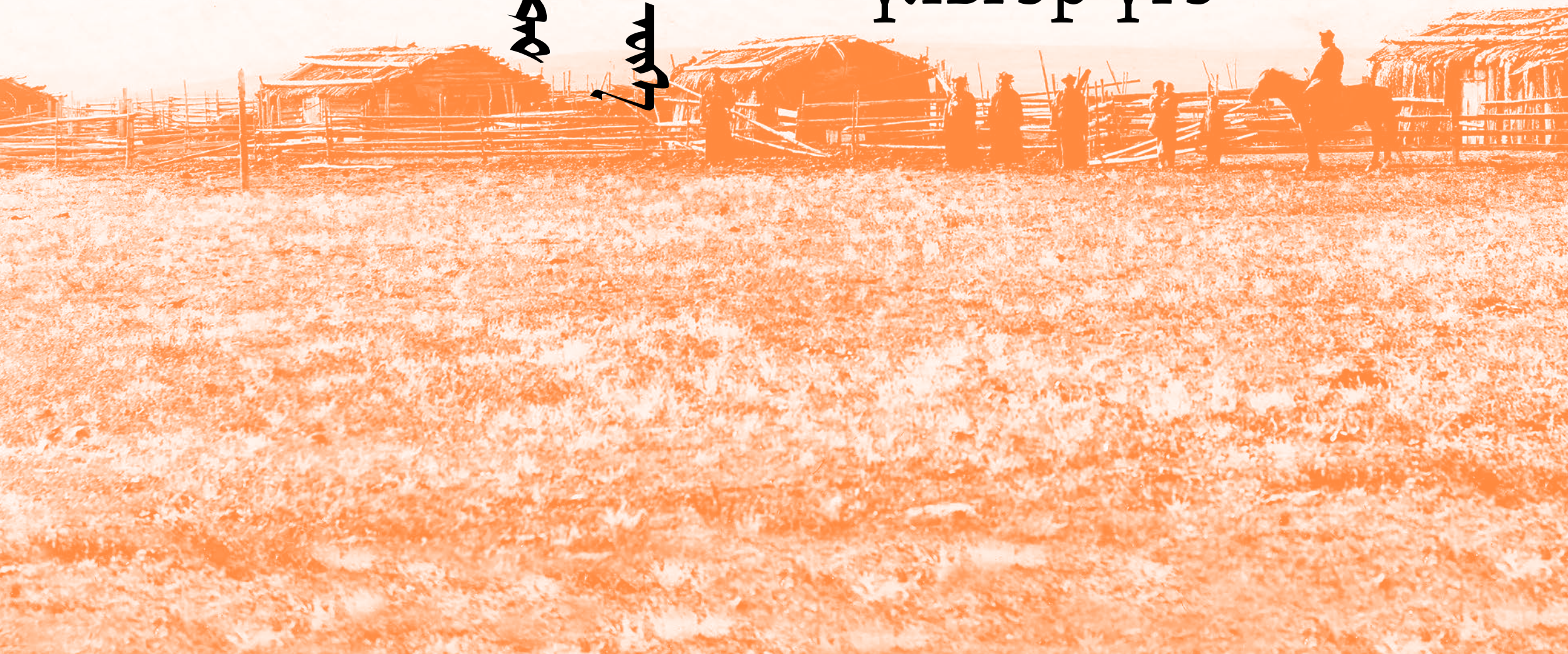
- 88 Зүгын гэгхэн үгэ. Иимэ нэрэтэй хүн байһан ха.

Балжан
хатан
тухай дам
соностоһон
үльгэр үгэ

Балжан
хатан
тухай дам
соностоһон
үльгэр үгэ

Балжан хатан
тухай дам
соностоһон
үльгэр үгэ

ᠪᠠᠯᠵᠠᠨ ᠬᠠᠲᠠᠨ
ᠲᠤᠬᠠᠢ ᠳᠠᠮ
ᠰᠣᠨᠣᠰᠲᠣᠬᠣᠨ
ᠤᠯᠦᠭᠦᠷ ᠤᠭᠦ

Эртэ урда холоонгууд¹ гэжэ обогой Бүүбэй бэйлэ² гэгшэ хадаа байһан модые хуха дайруулан, барзайһан шулууе хамха гэшхүүлэгшэ хан хүлэг хара хүхэ моритой, хара сагаанай газарһаа³ тэхэ гүрөөһэнэй эбэрые эрэм⁴ зэбээр хуха харбаха, хорин хүрэг гүрөөһэдэй доторһоо <дундаһаа> эрэ инзаган эмэ инзаган хоёрые үлөөжэ, бэшыень аладаг тиимэ мэргэн Бүүбэй баатар һэн ха.

Нэгэ сагта тэрэ ябажа ябаһаар нэгэ булагай эхинһээ нэгэ хүлэр буу⁵ олоод, Хүүгэн гэгээндэ⁶ абаашажа айладхахадань <хэлэхэдэнь>, гэгээнийнь “Энэшни лусай⁷ <лусуудай> хас тамга гээшэ. Шинии хаан болохо хубида⁸ олдобо. Энэ эрдэниез тахигты” гэжэ эшэ лүн⁹ соёрхобо¹⁰. Тэндэһээ холоонгууд соносон зүбшөөлдэжэ, хаан шэрээдэ һуулгаһан юм. Өөрын хатанһаа Дай хунтайжа¹¹ гэжэ хүбүүтэй болобо. Тэрэ хүбүүнэйнгээ ехэхэн болоходонь, бэриие бэдэрһээр урда зүг ошожо, холо оронһоо сагаан лусай хаанай хүүгэн Балжан¹² гэжэ үхиие <басагы> гуйгаад, бэрээ буулгажа, агуу ехэ хурим найр хэжэ, хүбүүндээ элдэб эрдэнис <эрдэнинүүд>, адууһа мал али олые, арбан нэгэн отог уладые <зонии> энжэ¹³ үгэбэ <энжэ болгон үгэбэ>. Тиигээд хаан хатан түрүүтэй, хүбүүн бэри, хараса¹⁴ албата уладаа дахуулан Хүүгэн гэгээнтэндэ мүргэхээ ошохо аян замдаа аба хайдаг хэжэ, ан гүрөөһэ али олые алаһаар, хорин буга ногоо түрүүтэй, найман хэнэг сэрэгтэй,

найман тугтай ошоожо, Хүүгэн гэгээнэй хүмын дэргэдэ буужа, найман тугаа хадхаад, нютаг майханаа бодхоогоод, үүдэнһээ гэгээнэй хүмын үүдэн хүрэтэр элдэб хиб торгые дэбдижэ, хаан хатан, тайжанар тэрээн дээгүүр морилһоор¹⁵, бэшэ сэрэгүүд хоёр этэгээдээр¹⁶ ябажа, Хүүгэн гэгээнтэндэ мүргэбэ. Хаанһаа замдаа амгалан морилһые айладхахада¹⁷, аян аба¹⁸ хэжэ, ан гүрөөһые элбэгээр алаһанаа айладхахадань¹⁹, гэгээнтэн болбол тэдэ олон амитаниие алаһан гэм нүгэлөө наманшалан арилгажа, эндээ гурба хоногты гэхэн зарлигаар²⁰ түдэжэ²¹, гурбан хоног ехэтэ мүргэл үргэл бүгэдөөрөө үйлэдөөд “эсэбэ, шэлэбэбди”, “ши ямарбши” гэжэ бэе бэеһээ асуулсаба. “Ай-ёо” гэлдэбэ. Тиигээд мордохо дээрэ иижэ айладхаба <хэлэбэ>: “Бидэ зүүн зүгтэ холо нютагта ехэ сэрэгтэ мордохо хэн тула, сахюуса залажа болоһой²²” гэбэ. Хүүгэн гэгээнтэн долоон шабинартаа хэхэг хэхэг сахюусые бэшүүлжэ, тэдэ уладта толгойгоор нэгэ нэгые үгэхэ гэжэ байтарнь, заримуудын “Энэ сахюусан юу шадахаб, мордоё!” гэлдээд яарахадань, бэшэжэ дууһагдаһан долоон сахюусанаа абан бусаад, долоон ямаанай хүзүүндэ уяжа, долоон улад хаадаг, номо номоо агсажа харбан үйлэдөөд²³, нэгэнииньһые тэдэ ямаадта шарха эһэ²⁴ боложо, тэрээнһээ гайхалдажа, “бодотой лама, убдис²⁵ үнэн ха” гэлдээд, зүүн зүг сэрэгтэ мордоходоо, сахюусадаа хэхэг хэхэг хахалжа хубаан, найман мянган сэрэг хоолойдоо зүүжэ ошобо. Юһэн һара ябажа ехэ далайда хүрөөд, онгосоор ябатарын, уһанһаа хахад хахад бэетэ хүн гараад, шулуугаар шэдэжэ, онгосыень эбдэрүүлэн, олон сэрэгы алаба. Тэдэнэй шэдэһэн шулууге табин хүн улад үргэжэ эһэ шадаба <шадабагүй>. Тиигээд айжа, гэдэргээ бусажа ябахадань, замай уһан муухай хорхойтойһоо <хорхойтой хэн тула>, эдижэ уужа ядажа зүдэржэ, заримшые үхэбэ²⁶.

Мүн ябаһаар дүрбэн мянган сэрэг тэрэ нютагаа хүрөөд байтар, баруун оронһоо хаадагта лама²⁷ ерээд, морилһоноо айладхахадань <хэлэхэдэнь>, “Та²⁸ гэгээнэй залаһан сахюуса эбдэһэнһээ тиимэ уладай аюулда ушарба бололтой бээт. Тэдэ сахюусанаа суглуулжа, амилаа хаань²⁹ хайн” гэхэн зарлиг соносожо, эндэ тэндэһээ хэхэг хэхэг олоһые тэдэ³⁰ ламада адислуулжа абаба.

Тиин байтар Бүүбэй-бэйлэ хаанай хатан наһанһаа нүгшөөд, өөрын албата нэгэ хараса изагууртай үзэсхэлэнтэ үхиие һунгажа абаба. Дай хунтайжа хойто эхэ хатантай амараг боложо байтарын, өөрын Балжан хатаниинь эрдээ <үбгэндөө> хэлэбэ: “Ши эхэтээ энеэлдэхэ наадаха, энхэрэг амараг болохошни юун бэ?” гэжэ хэлээд, тэрээнһээ уламжалан эхэ бэри хоёр эб эһэ зохилдожо <эб зохилдонгүй, эбээ таһаржа>, хэрүүлтэй болоһонһоо, Дай хунтайжа арбан нэгэн отог албата зонтоёо нүүжэ, Хүхэльбын хүбшөөр³¹ нютаглажа һуутарын, хаанай хатан хаандаа иигэжэ айладхаба <хэлэбэ>: “Хаан хүн албатадаа, ха-

раса хүн эмэдээ <һамгандаа> мэдэгдэхэ болобо гү?” гэхэдэнь, “Юун болобо?” гэжэ хааниинь хатанһаа асууба. “Шинии хүбүүн эмэдээ мэдэгдэһэнһээ Хүхэльбын хүбшөөр нютаглаа ха” гэхэдэнь, Бүүбэй-бэйлэ хаан һая мэдэжэ, хүбүүн, бэридээ уурлан, зуун сэрэг элшэ заража, “Дай хунтайжые албата зонтойнь асарагты, Балжан хатан бэрийн баруун хүхын отолжо алаад, хүхэн мэтэ газарта орхигты, толгой тиигээд гар хүл мүсыень түүншэлэн³² газарта орхигты, мори эмээлыень мүн түүншэлэн газар бүри орхигты” гэжэ зарлиглажа эльгээһэнээр, тэрэ элшэ сэрэгэй ерэхэдэ, Балжан хатан бэри уридшалан мэдээд, далан нэгэн хубилгаантай хэн тулада, сайбар саһанда хубилжа эһэ үзэгдэбэ <үзэгдэбэгүй, харагдабагүй>. Сэрэг бэдэржэ оложо эһэ шадаад <шадангүй>, Дай хунтайжые албата зонтойнь абашажа, Балжан хатан бэри оложо ядаһанаа хаанда айладхахадань, хаан дахин сэрэг ябуулжа, уридшалан³³ захиржа эльгээһэндэ <эльгээхэдэнь>, мүн уридшалан мэдэжэ, уһанда хубилаад, олдонгүй байһанда <байхадань>, сэрэг ехэтэ зобонихыда³⁴, Балжан хатан бэри эндэ тэндэ зугадан ябаһанаа бээ үзэгдүүлжэ, “Хаан эсэрын зарлигы дабаха ёһон үгы гэлэй, зарлигайн ёһоор боллогты” гэжэ байжа бээ үгэхэдэнь, элшэ сэрэг Балжан хатанай баруун хүхын отолжо алаад, толгойнь толгой мэтэ газарта, бэшэ гар хүлын түүншэлэн, мори эмээлыень мүн хэхэг хэхэгээр орхёо ха.

Толгой орхиһоноор мүнөө хүрэтэр Балжан-толгой нэрэтэй хада байжа байна. /Бэеыень алаад нэгэ нуурта хаяһанаар Балжан гэжэ нуур³⁵ болобо./ Хатанай шэмэгэй ёдорые³⁶ орхиһоноор Алтан-Ёдорто болобо. Тогоо орхиһонһоо Тогоото болобо. Мориинь нэгэ голдо орхиһонһоо Хара-Морито болобо. Алтан эмээл орхиһоноор Алтан-Эмээлтэ³⁷ болобо. Тиигэһээр байтараа Бүүбэй-бэйлэ хаан наһажажа, Дай хунтайжа хүбүүгээ хан шэрээдэ һуулгахые таалажа³⁸, Хүүгэн гэгээнһээ эшэ лүн гуйхадань, Дай хунтайжа Хүүгэн гэгээнэй үмэнэ <урда> хаан шэрээдэ һуухаяа эһэ зүбшөөһэндэ <зүбшөөхэгүйдэнь>, эсэгэнь хаан шэрээдэ мүн һууһаар байтарын, Дай хунтайжада энжэ үгтэһэн улад хаантай эб эһэ зохилдон <эб зохилдонгүй, эбгүй боложо> хүдэлхэдэнь, Дай хунтайжа тэдэ албатанараа хүдэлхыень зүбшөөгөөд, харин тэдэниие “Таанар амар мэндэ ябаад, али наһан газартаа хүрэжэ, амаржан жаргаха[тнай] болтогой! Хойно <хожом> би танай лама болон түрэжэ, агуу үндэр шажан дэлгэрүүлхэ болтогойби <дэлгэрүүлхэмни болтогой>!” гэжэ юрөөл табиба.

Тэдэ Дай хунтайжын арбан отог албата³⁹ уладһаа Хорёохон гэшын 11 хүбүүн 11 аймаг отог⁴⁰ бүгөөд <аад, байжа байгаад>, хойто зүг нүүдэлээр ябаһаар Онон гэжэ мүрэндэ нютаглажа һуугаад, хамнигад, хара уляад⁴¹ гэжэ зонтой эбгүй боложо дайладдаад, нааша сааша яба-

дал бололсожо, уляадтаа 11 аймаг улад[ын] ехэтэ алуулагдаба. Тэдэ 11 эсэгэһээ өөрэ <гадна, амяараа> анхан нютагтаа таһаржа үлдэһэн боохой хуасайн⁴² Бэхи бүхэ⁴³ гэгшэ аха дүүгээ нэхэхээр нүүжэ, тэрэ үедэ ниилэлдэбэ. Тэрэ хадаа долоон наһанһаа үүсхэн <эхилэн> дошхон зуудаг нохойтой носолдожо, арһа мяхаа шулбара хахара зуулгатарараа үлэ үбдэхэ <үбдэхэгүй> баатар хүбүүн ехэ болоод, ан гүрөөһэ агнахадаа, хамнигадаар зоршолдожо⁴⁴ ябажа <ябалсажа>, агнаха түрүүтэн <гэхэ мэтэ> мүн эбгүйн ябадал олон бололсобо. Тиигэһээр байтар Бабжа барас баатар⁴⁵ гэжэ солотой болобо. Нэгэ сагта 15 эсэгийн гушан хамниган номо номо, хаадагтай ерээд, Бабжа барас баатарай гэрые тойрожо, иижэ дуудаба: “Ши наашаа гара. Онон голые уруудажа арбан табан налаата эбэртэй, аржагар шара буга ошобо. Тэрэниие, бал бул <хулашаг> шэмээтэй гү, үгы гү, хойноһоонь хамтаараа нэхэе” гэхыень сонсоод, Бабжа барас баатар “намда зорихон ха” гэжэ мэдэн, хуяг дуулгаа үмдэжэ, номо номо абан онолоод <онилоод>, гэртэ байжа, гэр сооһоо иигэжэ үгүүлэбэ: “Минии арбан табан налаа шэмээтэй гү, үгы гү, нар хурхан сохилдоё” гэжэ, гэрһээ гарамсаараа тэдэнтэй харбалдан, олонхиинь алахадань, үсөөхэн улад дутаажа хариба. Тэндэһээ хамнигадаар бүри үнөөтэн бололсоод, бэе бээ үзэһэнөө алалсажа байтарынь, 11 эсэгийн буряад зон 15 эсэгийн хамнигадтай болзоо хэлэлсэжэ, гурба хоноод Нэршүүгэй Сагаан-Дуулгата толгой дээрэ үглөөнэй улаан наран гараха үедэ уулзалдажа дайралдахаяа хэлэлсэбэ. 11 эсэгэнэр хамнигадһаа айжа дутаажа, баруун зүгы барин үдэр хүнигүй ябаба. Бабжа барас баатартаа эһэ хэлэбэ <хэлэбэгүй>.

Бабжа мэдэнгүй, болзоото газартаа наранһаа уридшалан гараад хүлээхэдэнь, нүхэд нүхэс⁴⁶ хэншье үгы. Тиижэ байтар, уляад⁴⁷ хамнигад нэгэ зуун гушаад улад хүн ерээд тойрожо, толгойн орой дээрэ Бабжа баатар гансаараа байжа, иишэ тиишээ харбалдаһаар зуугаад сэрэгыень алаба. Бабжа баатарай багажа номоншье дууһаба. Тиийһээр хүни орой саг болобо. Гушаад хамнигад Бабжые бүхэлэн тойроһоор байжа хэлэлсэбэ: “Энэ гансын номоншье дууһажа, бэеыень <өөрыень> манай алаха саг болобо бээ. Иимэдэ, энэ хэбээр моринһоо буунгүй манажа хоноод, үглөөдэр гараар барижа зобоожо алая!” гэлдээд байһаар хүни болобо. Бабжа барас баатар байха хубсаһаа дууһан тайлажа, хартагана бүртэгэны али олоһоноо дэгэл дэбэлдээ⁴⁸ шэхэжэ, хуяг дуулга, хаадаг номо номоор хү мэтэ байгуулжа, мориндоо унуулан орхёод, нүсэгөөр мүлхижэ, харуулшадай хоорондуур гараад, гэртээ ошожо, бэшэ зоной зугадаһы соносон, хойноһоонь ябаһаар нүүдэлэй замда уулзаба. Тиийһээр тогтом⁴⁹ газараар дабаа гаргажа, тонхо газарые харгы гаргажа, тэмээдэй үбдэг суухартар⁵⁰, мориной туруун мухиртар⁵¹, хониной хушуун барагдатар нүүн нүүһээр, хизаар нэгэ

баруун орондо байрлажа нютаглан һуун байтарынь, баһа саанаһаа хариин сэрэг бии болоһонһоо мүн дутаажа нүүжэ, Байгал далайн урда бэе Худари⁵² гэжэ нютаг хүрэхэ һууба.

Тиигээд баруун буусада сагаа⁵³ хахижа үлэһэн нэгэ үбгэн⁵⁴ нэгэ гүүтэй байһынь, эрэ унага түрөөд, морин болоходоо, ойро дүтын морид бүгэдэдэ тон үлэ гартаха <гартахагүй> хурдан болобо. Тэрэниие монголой сэрэг буляжа абахаяа байһыень үбгэн мэдээд, Сүдүнэ, Түдүнэ гэжэ хоёр хүбүүдэ энэ морёо һундалан унуулаад, нүүһэн аха дүүнэрэй хойноһоо табиба. Тэдэнь ябаһаар ерэхэ, анханһаа ушар шалтагаанаа хэлэжэ, хэн хэн аха дүүгээ мэдэлсэжэ байба. Тиигээд эдэнэй хойноһоо сэрэг ерэхэ магад гэжэ, элдэб зэр зэбэ бэлэдхэбэ. Олон мори адуунда эмээл тохожо, хүн унаһан мэтэ дэгэл хубсаһа, номо номо барюулжа, долиг⁵⁵ мэтэ олон дүрсэ болгоод, тэдэнээ үлдэжэ, Сэлэнгын Улаан-Ганга⁵⁶ дээрэ хүрэн гэхэдэнь, мүн Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрой мүрөөр нэхэхэн сэрэг ябаһанаа, тэдэн дээрэ хуа тоһон харагдажа, маша олон сэрэг байна гэжэ айжа, гэдэргээ яаран бусаба. Баһа дахин сэрэг ерэхэ гэжэ Худариин олон байса дээрэ харуулшадые байлгаба. Нэгэ сагта Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрой эсэгэнь гүүгээ алдаад, хүбүүнэйнгээ⁵⁷ мүрөөр ошобо гэжэ, хоёр бэрээдэ нэхүүлжэ эльгээһынь, Сэлэнгын улам дээрэ ерэхэндэ <ерэхэдэнь>, гүүе шоно эдихэнэй шэхыень абажа, мяхыень шаража, утаа урьюулжа байхы тэрэ харуулшад барааень хараад, зондоо хэлэхэндэ <хэлэхэдэнь>, тэдэ зонинь дахин сэрэглэжэ ошобо. Тиихэдэнь, хоёр гэргэд мяха шаража байхы үзөөд <хараад>, “та <таанар> хаанаһаа ябаһан, юун гэргэд бэлэйт?” гэжэ асуухадань, тэдэ үгүүлэбэ: “Муу ганса гүүгээ алдаад, иишэдэ манай эрэнэрэй <үбгэдэй> унажа ерэхэн морин болбол тэрэ гүүнэй унаган һэн тула,” эхэ гүүниинь мүрөөр бодобо бээ” гэжэ эсэгэмнай бидэ хоёр бэрээ эльгээһэн бэлэй. Эндэ шонын эдихы үзөөд, эсэгэдэ үзүүлхын тула эмьтэй хоёр шэхыень отолжо, мяха өөхөнһөөнь хошоонгууды⁵⁸ амилжа һуунамди” гэбэ. Тэндэһээ манай нүүдэлэй хойно ерэхэн Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрой гэргэд мүн бэшэ гү гэжэ, тэдэниие абаашажа, эрэнэртэйн уулзалдуулжа амаржуулба⁵⁹. Тэрэ зон ан агнаха, аба хайдаг хэхэдэ тэдэндэ олзо — шоно, араата, үнэгэнһөө үлүү хуби гаргажа үгэдэг бэлэй.

Тэрэ зон далайн хойто бэе гаража, Ойхон гэгдэгшээр нютаглаба. Сагаан отогой Сагаадай баян гэдэг адуугаа хуряахадаа, Нарин Далайн зүлгэ⁶⁰ гэжэ тала нугада суглуулжа, хуһан урга гурба дахин хэмжэжэ тэмдэглэн⁶¹, адуугаа бүридхэдэг һэн гэлэй. Тиин байтараа нэгэ жэл үбэлэй үүсэ хэжэ, арбан тарган байтаһан гүү алаад, Ойхоной хадын шулуунай⁶² хүндыдэ хадагалба. Тэрэ үбэлһөө үүсхэн <эхилэн>, адууень шоно таһаггүй⁶³ маша олые эдибэ. Сагаадай баян үзэлшэд, юрөөлшэдтэ үзүүлхэдэнь, “Ехэ ноёд тэнгэринэрэй хүмэ соо түүхэй мяха,

54 шуһа оруулһанай бузарһаа гэм болобо” гэбэ. Тэрээн тухайда бөө хүниие залажа, хэрэг зараг хүүлхэдэнь, онго оруулжа бөөлэхэдөө, “Хара буурын хархиран хүрхирхэ бү үзэгдэ, халзан хара нохойн улин хусаха бү үзэгдэ, Хаан һото ноён, Хатан алтан эхэ, би бэлэйб⁶⁴” гэжэ бөөлэбэ.

Тэрээнһээ хойшо тэдэ зон олон бүгэдөөрөө “Арын арбан гурбан ноёд, Ойхоной олон ноёд” гэжэ тайн тахижа, бөө хүнөөр мүргэл хэдэг болобо. Тиин байтар тэндэһээ нүүжэ, урагшадаа Сэлэнгэ, Үдэ, Түгнэ, Хёлго, Энгидэй, Ага нютагаар тархажэ <таража> һууба. Тиин байтараа Нэршүүгэй хуһан ээмбээ гэжэ зургаанда⁶⁵ хамжажа, нэгэ зуун жаран эрэ хаадаг⁶⁶ улад жара жаран эдд мүнгэ⁶⁷ алба үгэхэ боложо, тэрэнээ үргэжэ хэдэн жэл байсагаба⁶⁸.

Тиин байтараа зүблэлдэжэ, арбан нэгэн отогһоо нэгэ нэгэ хүниие һунгажа, 11 уладые “Баатар сагаан хаан Москва хототой гэлэй. Тэндэ ошожо, тэдэ ехэ дээдэ хаанһаа танай албата болон хамжуулагдажа, алтан зарлигыетнай хүлээжэ, амаржан жаргажа һуухын эшэ гуйгты⁶⁹” гэжэ эльгээһыень, эмээл морёор гурбан жэл ябажа, Москва хотодо Баатар сагаан хааниие бараасажа⁷⁰, халуун алтан зарлигые хайратайгаар соёрхогдожо, эшэ зарлигые баясхалантайгаар хүлээжэ, гурбан жэл болоод нэгэ алба үргэжэ байха боложо бусаһан гэлэй. Тэрэ гэхэнһээ 11 эсэгийн буряад зон амгалан боложо, үри хүүгэд тиигээд адууһа малаа үсхэжэ амаржан һууба.

Тиин байтар ородой Баатар сагаан хаан, монголой⁷¹ Богдо хаан эб зүб⁷² баталжа, эгэнэгтэ⁷³ хоорондоо обоо хилэ табиха боложо. Гүн⁷⁴ Савва граф ноён Зүүн Сибирь морилоод, хилэ табилсахын тула 11 эсэгийн хори буряаднарһаа хүниие һунгажа, галзууд отогой Шодо Болтирогойе депутат абаба. 11 эсэгэһээ анхан сагта Бүүбэй-бэйлэ хаанда таһаржа үлдэһэн Шэлдэй занги⁷⁵ гэжэ аха дүүдээ зорюутые эльгээжэ, “обоо хилэ табигдахань, та <таанар> наашаа нүүжэ ерэхэ гүт” гэбэ. Шэлдэй занги ошоһон зорюутаар заһуул Шодо Болтирогойдо захиханиинь “Унахаяа ханаа хаа жороо хара мори, тохохоёо ханаа хаа алтан эмээлыень абаашагты” гэбэ. Шодо заһуул⁷⁶ соносоод, таабарилан ухангүй <ойлгонгүй>, харин “бидэндэ баярхажэ хэлэбэ бээ” гэжэ ханаад, обоо хилэ табилсаба.

Шэлдэй зангинь минии захиһаар эһэ болгобо <болгобогүй> бээ гэжэ, аха дүүнэрээр ниилэлдэхэ гэжэ нүүдэлээр нютагһаа хүдэлөөд ябаһаар, хилэ табигдахые дабажа ара газарта бууба. Хойноһоонь нэхүүлнэр элшэ сэрэгээр ерэжэ, гэдэргэнь абаашаад, обоо хилэ дабаһанай тула Шэлдэй зангиин толгойн саазада оруулба. Шэлдэй зангийн захиһан “жороо хара морин” гэхэниинь “Балжа гэжэ нютагта Хара-Морито гэжэ гол бии бүгөөд <бии аад>, тэрэнһээ сааша үргэлжэлэн Алтан-Эмээл гэжэ уулатай нютагуудые абан хилэ табигты. Би тэдэ ню-

55 тагуудай зонтой хамтаран ара тээшээ ниилэлдэ” гэхэн имагта <тон> нюуса таабари үгэ хэн ха. Тэрэниинь таабарилагдажа мэдэгдэһэнгүй-һээ тэрэ нютагууд орхигдожо, тэрэ хайран аха дүүмнай алагдаба гэжэ 11 эсэгийн үбгэд эмгэд хэлэлсэдэг хэн бэлэй. Тэрэ обоо хилэ табилсажа ябалсаһан галзууд Шодо Болтирогойе “энэ изагууртай хүн болобо” гэлдэжэ, хори 11 эсэгийн ахалагша тайшаа ноён болгобо⁷⁷.

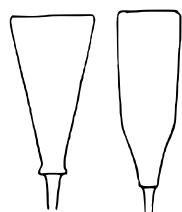
Тиин уламжалан улам бүри түбхинэн һууһаар үнэржэжэ, 14 отогууд гэжэ нэрыдэгдэбэ⁷⁸. Элирхэйлээ хаа, галзууд, харгана, хүбдүүд, хуасай, батнай, шарайд, бодонгууд, сагаан, худай, гушад, хальбан эдэгээр <эдэ> 11 эсэгийн зон болоно. Харгана, хүбдүүд, хуасай гурбан эсэгэ илангаяа үдэжэ олон болоһондо, баруун, зүүн гэжэ нэрлэгдэһэн-һээ, 14 отог болоһон гэлэй. Эдэгээр хамта Анаагай конторо гэжэ зургаантай⁷⁹, нэгэ ахалагша тайшаа ноёнтон байһаар, оной скаска гэжэ ревизидэ⁸⁰ хорин дүрбэн мянга гаран дүүшэ эрэ хүн улад болоһоноо, Энгидэй ба Ага нютагуудаар байражаһан зон Нэршүү городто мэдэлтэй боложо, Агада мирскэ управа зургаан байгуулжа, найман мянга гаран дүүшэ таһараад, хожомынь Агын степной дүүмэтэй, нэгэ ахалагша тайшаа ноёнтон болобо. Нүгөө арбан зургаан мянга гаран дүүшэнь Анаагай степной дүүмэтэй, нэгэ ахалагша тайшаа ноёнтон, Дээдэ-Үдын городто мэдэлтэй байба.

Дууһаба.

Номо
дэлихэн
моритой
хүн

Эрэм зэбэ гэжэ
шимэ хэлбэритэй
зэбье хэлэдэг
байһан ха

Тайлбари:

1. Голоонгууд, голоон — мүнөөнэй БНХАУ-ай Үбэр Монголой өөртөө засаха ороной Хүлэнбуйр аймагай (мүнөө хото гэдэг) Эвэнкэ хушуунай үндэ-
хэн хүн амые бүридүүлэгшэ манжа түнгүс угсаатанай хуушан нэрэ. Манжа
Чин уласай эхин үедэ мүнөөнэй Үбэр Байгалай хизаарай үмэнэ хэхэг бо-
лон Хүлэнбуйрай тала нютагаар нютаглаха ангуушан, нүүдэлшэн голоонуу-
дые манжанар дайлажа харьяандаа оруулжа абаад, өөһэдтээ угсаа нэгэ зон
гээд, найман хушуунай зохёон байгуулалтада оруулан, Хинганай нюруу ор-
шом Бутха (агнууриин) 8 хушуу зохёон байгуулжа, тэрэл сагта байлдан да-
гуулһан дагуур зониие тэрэ 8 хушуунда багтааж захируулба. Бутха найман
хушуунай нэгэ хэхэгыень 1732 ондо Хүлэнбуйрта шэлжүүлэн, Ород гүрэн-
тэй залгаха хилые сахюулхаар нуулгাহаниинь мүнөөнэй Үбэр Монголой өөр-
төө засаха ороной Хүлэнбуйр хотын Эвенкэ өөртөө засаха хушуунай голоон
эвенкинэр болоно. Монгол хэлэтэй дагуурнуудтай ойро хүршэ ябажа ерэхэн
хадаа, ехэнхинь баһа дагуур хэлээр яридаг. Мүн энэ үзэлтэһөө гадна Хори
буряадай түүхэ бэшэгүүдтэ гардаг голоонгуудые монголшуудай дотор то-
хёолдодог солонгуд обогтой холбожо үзэдэгшье шудалалганууд байдаг.
2. Манжа хэлэнэй бэйлэ гэхэ үгэнь манжа түнгүс хэлэндэ ноён гэхэн удхатай
юм. Энэ үгын гарбалыень мүшхэбэл, монгол хэлэнэй бэхи, бэги, түрэг хэлэ-
нэй бей, бек, бег зэргэ үгэтэй нэгэ изагууртай алтай хэлэнүүдэй дундын үгэ
болоно.
3. Хара сагаанай газарһаа — юумэнэй үнгэ нюдэндэ найнаар илгагдахаа боли-
дог ехэл холо зай хэлэнэ ха гэжэ тухайлхаар.
4. Эрэм — монгол бэшэгээр эрүм гэжэ бэшээтэй энэ үгые, эдүр > үдэр, эргүхү >
үргэхэ мэтээр үрэм гээд уншажа болохо болобошье, монгол бэшэгээр өрүм
гэжэ бэшэжэ, буряадаар үрэм гэжэ уншаха, “нүхэ үрэмдэдэг зэмсэг” гэ-
хэн удхатай үгэһөө ондоо гэжэ ханахаар байна. Эрүхү гэхэн үгын тайлбари
“Хорин нэгэтэ толи” соо байдагые эндэ ниирүүлбэл, “Эрүмүй — газарые саб-
шан шорой абахые эрүмүй гэнэ” гэхэн байдаг. Мүнөөнэй хүндэ ойлгомжо-
тойгоор хэлэбэл, хартаабха обоолходоо газар сабшаад, өөр руугаа этэр-
хые иигэжэ хэлэжэ болохо ха. Иимэнээ газар сабшадаг зэмсэг шэнги урдаа
тэгшэ эритэй зэбэ байһан ха. Харамсалтайнь монгол хэлэнэймнай номо но-
моной олон нэрэ томьёо, тусхай нэрэнүүд нилээн мартагдаһан тула, сохом
юу байһыень мүнөө лаблан хэлэхэдэ хүндэ.

- 5 Монгол бэшэгээр *küler buu* гэхэ энэ үгыг “буу зэбсэг” бэшэ, харин “тамга” гэжэ ойлгохо хэрэгтэй. Хятад хэлэнэй 寶 бао, манжа хэлэнэй бообай “эр-дэни” гэхэн удхатай хаанай тамгыг нэрлэхэ үгэтэй холбоотой тула Бүүбэй бэйлэ гэдэг нэрын *büübei* — бүүбэйншье мүн энэ тамгатай холбоотой байжа магадгүй. Хүлэр гэжэ Олимпиин нааданай гурбадугаар зэргын шагнал хэдэг нэгэ зүйл түмэрлигэй нэрэ мүн. Алтан, мүнгэн, хүлэр медаль гэжэ байха. Заримдаа хүрэл гэжэшье хэлэдэг. Энэнь гулир ~ гурил, улариха ~ урилха гэхэнтэй адли абяанай нэлгэсэ болоно.
- 6 Хүүгэн гэгээн буюу Хүүгэн хутагта — хуушан Халхын Сэсэн хан аймагай Мэргэн гүнгэй хушуу, мүнөөнэй Монгол уласай Хэнтэй аймагай Үмэнэдэлгэр номоной нютагта хүмэ хийдтэй байһан ехэ лама юм. Ара Монголоой анхадугаар Жэбзэндамба хутагта Занабазар болбол улаан малгайтанай ёһоной тарни бүтээлшэ байһан хадаа нюуса юмтэй байгаа. Тэрэниень Хүүгэн ноён гэдэг байһан ха. Наһа бараад, хойто түрэлдөө Хүүгэн хутагта гэхэн хубилгаан лама болоо гэжэ үзэдэг юм. Манжа Чин уласай һүүлшын үедэ Ородой харьяата хори буряадууд энэ хутагтын хүрээндэ (дасанда) ошоожо мүргэдэг байһан гэдэг.
- 7 Лус, лусууд — бурханай шажанай уламжалалай ёһоор газар доро гү, уһан соо байдаг могой мэтэ амитад.
- 8 Хуби — хуби заяан, табисуур.
- 9 Эшэ лүн — эшэ зарлиг, түбэдөөр ᠡᠰᠡᠯᠡᠨ лүн гэхэ. Түбэд, Монголоой бурханай шажанда бурханай ном уншаха зүбшөөрэл заабариин багша ламаһаа хүртэ-хыг лүн гэдэг. Энээнһээ гадна, ерээдүй сагай лүн гээд болохо юумыг тайлбарилһан хутагта хубилгаан ламын айладбаринууд байдаг. Эндэ хадаа “ерээдүй саг тухай зүгнэл айладбари” гэхэн удхаар хэрэглэнхэй.
- 10 Соёрхохо — хайрлаха, үршөөхэ гэхэн үгэ.
- 11 Хори буряадуудай түүхэтэй холбоотой нэгэ Дай хунтайжа хадаа Халхын Сэсэн хаан Шолойн хүбүүн Анандын хоёрдохи хүбүүн Хонгор дай хунтайжа болоно. Энэ хүн 17-р зуун жэлэй дунда үедэ хори буряадуудыг захиржа, Ородтой эдэбхитэйгээр харилсажа байһан юм. Эндэ харин холоонгуудай Бүүбэй бэйлэ хаанай хүбүүн гэжэ тэмдэглэһэниинь, 17-р зуун жэлэй эртэ болон дунда үеын үйлэ ябадалнууд тухай хожом бэшэхэдээ, түүхын дэс дараалалыг худхалдуулһанай гэршэ гэжэ үзэлтэй.
- 12 Хори буряадай түүхэ бэшэгүүдтэ гарадаг энэ хатан тухай ондоо нурбалжа бэшэгэй тодорхой тэмдэглэһэн зүйл мүнөө болотор мэдэгдээгүй байна.
- 13 Энжэ — басагаяа хадамда хүргэжэ үгэхэдөө дахуулан үгэлсэхэ эд мал, хүн зонииг энжэ гэхэ. Томохон ноёд хадаа өөрын басаганай энжэдэ албата арад-һаа таһалан үгэдэг байһан юм.
- 14 Хараса — монгол бэшэгээр *харачу* гэжэ бэшэдэг, “ноён бэшэ, юрын хүн” гэхэн удхатай үгэ. Ноён хүн сагаан яһатан гэжэ тоологдодог тула, албата арад-дыг хара яһатан, *хараса* гэжэ хэлэдэг байһан юм.

- 15 Морилхо — ерэхэ ошохо, ябахыг хүндэлжэ хэлэхэдээ, *морилхо* гэдэг. Мүн хүндэтэй хүнэйдэ ерэхээ хэлэхэдээ, өөр тухайгаашыг *морилхо* гэжэ хэлэхэ жэшээтэй.
- 16 Этэгээд — хажуу тала гэхэн үгэ. Хоёр этэгээдээр гэхэдээ, хоёр хажуугаар, хоёр талаар гэнэ.
- 17 Айладхаха — энэ болбол “хүндэтэй хүндэ хандажа хэлэхэ, асууха” гэхэн удхатай үгэ болоно. “Амгалан морилһыг айладхахада” гэхыг “Һайн ябана гүт гэжэ асуухада” гэжэ ойлгожо болохо. “Амгалан”, “морилхо”, “айладхаха” гэшэнь гурбуулаа хүндэлэлэй үгэ болоно.
- 18 Аян аба — аба хайдаг.
- 19 Хүүгэн гэгээн хааниг ехэтэ хүндэлжэ хэлэхэдэнь, хаан харюудань мүн лэ хүндэлэл үзүүлһэниинь эли байна. Эндэ хадаа “айладхахадань” гэхыг “(хүндэтэй хүндэ) хэлэхэдэнь” гэжэ ойлгобол зохино.
- 20 Зарлиг — энэ хадаа “үгэ” гэхэн удхатай мүн лэ хүндэлэлэй үгэ болоно. “Зарлигаар” гэхыг “үгөөр” гэжэ ойлгохо хэрэгтэй.
- 21 Түдэхэ — байд гэхэ, нэгэ жаа байха.
- 22 Болоосой — мүнөө болоһой гэжэ хэлэдэг. Энэ үгыг урдань “болуужа” гэжэ буруу уншаһан байдаг. Хуушанай албан бэшэгтэ “иижэ болоһой, тиижэ болоһой” гэжэ дээдэ тушаалтанһаа юмэ хүсэхэдөө хэрэглэдэг байһан хэлэлгэ.
- 23 Харбан үйлэдэхэ — “үйлэдэхэ” гэхэн үгэ нэмэжэ бэшэһэн иимэ бүтэсэтэй үйлэ үгэнүүд түбэд хэлэнһээ үгэшэлэн оршуулхада бии болоо ха. Һүүлдэнь энэ оршуулгын хэлэн ном бэшэгтэй зоний дунда ехээр дэлгэрһэниинь эндэ-һээшье үзэгдэнэ гээшэ. “Харбан үйлэдөөд” гэхыг “үйлэдэхэ” гэхэн үгэ-гүйгөөр, миин лэ “харбаад” гэжэ уншажа болохо.
- 24 Эһэ — энэ болбол урданай номой хэлэндэ тон эдэбхитэй хэрэглэдэг байһан үйлэ үгэ үгысхэхэ һула үгэ болоно. Үгысхэхэ удхаһаа гадна үнгэрһэн сагай удхатай байһан. “Эһэ боложо” гэхыг “болонгүй” гэжэ ойлгохо хэрэгтэй.
- 25 Убдис — самгарид (санскрит) хэлэнэй *upadeśa* “заажа үзүүлхэ; үндэһэн заа-бари” гэхэн үгэһөө гарбалтай оромол үгэ. “Убдисынь үнэн” гэхэдээ, сохом багша ламаһаа уламжалан һураһан тарнитай юм байна гэхэн удхатай болоно.
- 26 Зарим шудалаашад энэ хэһэгыг Хубилай хаанай уһан сэрэг Япондо добтолоод, далайн шуурганда һүйрэхыг домогжуулан дүрсэлһэн зүйл гэжэ үзэһэн байдаг.
- 27 Наадагта лама — энэ хүн тухай тодорхой мэдээн үгы.
- 28 Та — энэ бэеын түлөөнэй үгыг мүнөөнэй бэшэгэй хэлэндэ ганса хүндэ хандажа хүндэлжэ хэлэхэдээ хэрэглэдэг. Гэбэшье угтаа олон хүниг зааһан удхатай байһан юм. Иимэһээ “та” гэхыг “таанар” гэжэ ойлгобол зохино.
- 29 Сахюуса арилха, арилуулха — рамнайла.
- 30 Тэдэ — эндэ хүндэлэлэй удхаар “тэрэ” гэхын орондо “тэдэ” гэхэн байна. “Тэдэ ламада” гэхыг “тэрэ ламада” гэжэ ойлгохо хэрэгтэй.

- 31 Хүхэльбын хүбшэ — мүнөөнэй Ородой Холбооной Уласай Үбэр Байгалай хизаарай зүүн урда талаар оршохо 140 км ута, далайн түбшэнһөө дээшэ барагсаагаар 1000–1200 метр үндэр уулын нюруу.
- 32 Түүншэлэн — тэрэшэлэн, тэрээндэ адли, тэрээндэ адляар.
- 33 Уридшалан — урдынхидаа адли, урид захиһан шэнгээр.
- 34 Зобонихо — үргэлжэлэн / үргэлжэдэ / удаан зобохо.
- 35 Балжана нуур — Чингис хаан дайсандаа илагдаад, хоргодожо ябахадаа этигэлтэ нүхэдтээ ама алдажа тангариглаһан газар гэдэг. Үбэр Байгалай хизаарай Дулдарга аймагай нютагта оршоно. Ородоор *Бальзино* гэхэ.
- 36 Ёдор — наһа бараһан хүниие хүдөөлһэн газарта хадхадаг модон. Хатанай алтан шэмэг зүүдхэлые тэрэ ёдорто табиһан ха.
- 37 Алтан эмээлтэ — Үбэр Монголой өөртөө засаха ороной Хүлэнбуйр аймагай Шэнэ Барга баруун хушуунай нютагта оршохо уула.
- 38 Таалаха — һанаха, хүсэхэ, найхашааха.
- 39 Арбан отог албата — хори буряадай галзууд, хуасай, харгана, хүбдүүд, гушад, шарайд, бодонгууд, батнай, сагаан, худай, хальбан отогүүдые хэлэжэ байна. Эртэ үедэ гушадые хори буряадай тоодо оруулжа тоолдоггүй байһан тухай Г. Ф. Миллерэй тэмдэглэл байдаг.
- 40 11 аймаг отог, 11 аймаг улад, 11 эсэгийн улад, 11 эсэгийн буряад, 11 эсэгэ(нэр), 11 улад гэхэ мэтээр хори буряадые хэлэнэ.
- 41 Хара уляад — Зүүн Монголой хамниган, баргашуулай дунда байха нэгэ обог. Уг гарбалын монгол аад, Ородой харьяанда ороходоо хамниган ноён Гантимуровэй захиргаанда ороһон тула хамниган гэгдэхэ болоһон гэдэг.
- 42 Боохой хуасай — хори буряадай хуасай отогой нэгэ хүхүүр. “Боро нохойн мяха хубаажэ эдилсээд, боохой хуасай гэгдэхэ болоо юм” гэхэн түүхэ домог байдаг.
- 43 Хори буряадай хуасайн угай бэшэгтэ Бабжа Барас баатарай эсэгийе Барима мэнгэтэ (монгол бэшэгээр *barim-a menggetü*) гэдэг. Бэхи бүхэ, Барима мэнгэтэ али алиниинь ёһотой нэрэнэ бэшэ, харин ара нэрэ хэбэртэй байна.
- 44 Зоршолдохо, зоршохо — “ябаха” гэхэн удхатай урданай үгэ. Мүнөө *зор-шогшо* “пассажир” гэхэн удхаар хэрэглэдэг.
- 45 Хори буряадай түүхэ домогто ехэ гардаг түүхэтэ хүн. Угай бэшэгһээ үзэбэл 17-р зуун жэлэй дундуур түрэжэ, һүүлшын хахадта амидаржа ябаһан хүн хэбэртэй. Тойн гүүшын “Аха дүү гурбанда ерээдүй сагай дурадхал оршобо” гэхэн зохёолдо Бабжа барас баатарые 1699 он багаар амиды байһан гэжэ тэмдэглэн байдаг. Мүнөө Монгол уласташье, Агын буряад тойрогтошье Бабжа барас баатарай уг залгаһан хүнүүд бии ха.
- 46 Нүхэд, нүхэс хоюулаа нүхэр гэхэнэй олон тоо. Нютаг нютаг, отог обогоороо ондоошогоор хэлэдэг байһаниинь тэмдэглэгдээ ха.
- 47 Үлөөд гэжэ уншахаар эмэ ү үзэгөөр эхилүүлжэ бэшэнхэй.

- 48 Дэгэл дэбэл гэжэ нэгэл үгые хоёр янзаар бэшэнэ байна. Тэрэ сагта иигэжэ хоёр янзаар хэлэдэг хүнүүд байһан байжашье магад.
- 49 Тогтом — уг анханайнгаа ёһоор байһан гэхэн удхатай. Баһа тугтам гэхэ.
- 50 Суухарха — суухатаха, сэбэрүү болохо.
- 51 Мухирха — тахир мухир, һарюу годии гэхэн үгэтэй адли үндэһэтэй, тахир мухир болохо гэхэн удхатай үгэ.
- 52 Худари — Сэлэнгэ мүнэнэй адагаар байдаг далайн хойто бэеын буряадуудай зөөжэ ерэн нютаглаһан дайдын нэрэ. Мүнөөнэй Буряад уласай Хабан аймагта байна. Далайн хойто бэеын буряадуудые урда бэеын буряадууд “хударь буряад” гэдэгийнэ энэ талын нэрээр нэрлэнэ юм гү, али тэрэ хойто бэеын буряадуудай нэрээр энэ талые нэрлэнэ юм гү, мүнөө дээрээ мэдэхэ аргагүй.
- 53 Сагаа — бусалгаһан тараг. “Эдээ сагаагаа бэлдэ” гэхэнэй “сагаа” мүн.
- 54 Хори буряадай хуасай отогой угай бэшэг соо энэ хүнэй нэрые Тогтор гэхэн байдаг. Үри һадаһадын тогтор хуасай хүхүүр болоо юм.
- 55 Долиг — солиг, модоор гү, талхаар хэхэн хүнэй дүрсэ.
- 56 Сэлэнгын Улаан-Ганга — мүнөөнэй Буряад уласай Сэлэнгын аймагай Хүлэн нуурай зүүн бээдэ Улаан-Ганга нэрэтэй газар бии болобошье, эндэ хэлэгдээшэ газар мүн бэшыень мэдэхэ аргагүй байна.
- 57 Эндэ гүүнэй унагыень “хүбүүн” гэнхэй байна. “Баабгайн хүбүүн” гэдэгтэй адли.
- 58 Хошоонгууд — баһа хошооньёд гэхэ, хори буряадуудай тахидаг онгодой нэгэн.
- 59 Тогтор хуасай угтай зон мүнөө Буряад уласай Хориин аймагай Дээдэ Хүрьбэ нютаг, Агын буряад тойрог, мүн баһа Монгол уласта ажаһууна.
- 60 Нарин Далайн зүлгэ — Нарин Далай гэжэ Ойхон арал, Байгал далайн баруун эрье хоёрой хоорондох нарин хоолой мүн. Нарин Далайн зүлгэ гэхэдээ, Ойхон аралай баруун эрьеэр байдаг, үбһэ ногоо һайтай зүлгэ газар хэлэнэ ха.
- 61 Хуһан урга гурба дахин хэмжэжэ тэмдэглэхэ — адуугаа тоолохо арга. Сохом яажа тоолодог байһаниинь һайн мэдэгдэнэгүй.
- 62 Ойхоной хадын шулуун — Ойхоной хада гэжэ мүнөө Бурхан хада гэдэг томо хушуун хабсагайе хэлэнэ ха. Бурхан хада нээрээшье агытай юм. Хүнды гэжэ тэрэниинь хэлэнэ байжа магад.
- 63 Таһаггүй — таһаралтагүй, таһалгаряагүй.
- 64 Буряад бөөгэй дурдалгада гарадаг Арын 13 ноёдой аха заха Хан һото ноён (монгол бэшэгээр *qan sotu noyan*) гэдэгийнэ Ойхон аралай эзэн бүргэд шубуун дүритэй гэдэг.
- 65 Нэршүүгэй хуһан зэмьее гэхэн зургаан — Нэршүүдэ байгуулһан захиргаанай гэр, һүүлдэ ород байшан хото болоо; ородоор *Нерчинск* гэдэг. Нэршүү гэхэн газарай нэрые баһа Нэбшүү гэдэг. Дагуур хэлэндэ үе гү, үгэ түгэсхэнэ

гиигүүлэгшэ -р болодог жаматай. Жэшээнэ, *алаг* — *алаар*, *тобшо* — *торчи*, *тогто-* — *торто-*, *гэшхэ-* — *гирки-* гэхэ мэтэ. Иимэхээ, энэ газарай нэрын уг хэлбэринь Нэбшүү мүн. Нэршүү гэхэниинь дагуур хэлэнэй хэлбэри байжа магад. Зургаан гэхэн үгэ манжа хэлэнэй *jurgan* “яаман, тамгын газар” гэхэн удхатай үгэтэй адли үгэ болоно. Энэ үгэ угтаа манжа үгэ гү, үгы хаа урданай монгол хэлэнһээ манжа хэлэндэ ороһон үгэ гү гэхэниинь тодорхой бэшэ.

66 Эрэ хаадаг — хүнэй зэргэдэ хүрэнэн эрэ хүн.

Нэгэ хаадаг болбол нэгэ сэрэг хүн гэхэн үгэ болоно. Үзэг бэшэг мэдэхэгүй хүн, гар табиhaдаа номо номо зурадаг байһаниинь энээнтэй холбоотой ха.

67 Жаран зэд мүнгэн — тиимэшье ехэ мүнгэн бай-

гаагүй хэбэртэй. Ород гүрэндэ зэд мүнгэ анха түрүүн 17-р зуунда гаргажа эхилээ.

68 Байсагааба — “олоороо (олуулаа) байба” гэхэн удхатай. Энэ -*сагаа* гэхэн дахабари мүнөөнэй буряад хэлэндэ “оло дахин дабтан хэхые” заадаг. Жэшээнэ, *маажасагааха* гэхэл “оло дахин дээр дээрэхээ маажан байха” гэхэн удхатай юм. Харин ойрад, түб монгол аялгануудта “олон хүнэй хэхые” элирхэйлдэг. Халха монголоор “Сайн байцгаана уу?” гэхэдээ, олон хүндэ хандажа, “Һайнууд байна гүт?” гэхэн удхаар хэрэглэдэг. Энэ дахабари үни *сагһаа* хойшо иимэ хоёр удхатай байһан ха.

69 Эшэ гуйха — эшэ зарлиг, зүбшөөрэл гуйха.

70 Бараасажа — бараалжа, бараалхажа.

71 Манжын хааниие хэлэнэ. Юундэб гэхэдэ Чин улас хадаа манжа гэгдэдэг болобошье, Манжа Монголой хамтаржа байгуулһан улас юм. Энээниие зарим буряадууд тухайлдагшье, үгы хаа сохом мэдэдэгшье байһан байжа болохо.

72 Эб зүб — хэлсээн гэхэн удхатай.

73 Эгэнэгтэ — хэтэдэ, хэтын хэтэдэ.

74 Гүн (г) — ноён гэхэн удхатай хятад үгэ, ородоор граф гээд оршуулдаг. Агын Гүнэй нютагай нэрэ энэ үгэһөө гараһан юм.

75 Шэлдэй занги — Халхын Сэсэн хан аймагай бэйсэ Янжубдоржын хушунай харьяата барга номоной занги. Занги гэдэгынь нэгэ номоной сэрэгыг захирха албан тушаалай нэрэ болоно. 1727 ондо Ород Чин хоёр гүрэнэй хоорондо хилэ байгуулан, Буурын гэрээгээр баталһанай һүүлдэ манжын талада үлэшэһэн зоноо дахуулан, 1730 ондо Ород гүрэнэй хилын дотор байһан түрэл зонтоёо ниилэхэ гэжэ нааша ороод, мүнөөхи гэрээгэй ёһоор Чин гүрэндэ бусаагдажа, хилэ дээрэ саазалагдаһан хүн болоно. Монгол бэшэгээр нэрыень Чилдэй гэжэ бэшэһэн байдаг.

76 Заһуул — отогые захирха зайһангай доро байха албан тушаалай нэрэ. Сибирь ороноор аяншалан шудалалга хэһэн эрдэмтэн Георги тэмдэглэлдээ буряадуудай 10–12 айлые нэгэ хотон болгожо заһуул хэргэмтэй хүн за-

хиржа, 4–6 хотониие нэгэ табин буюу холбоон гээд шүүлингэ хэргэмтэй хүн захиржа, хэдэ хэдэн табиниие зайһан хэргэмтэй хүн захирдаг гэжэ бэшэһэн байдаг.

77 Шодо Болтирогой — Хори буряадай галзууд отогой Болтирогой хүбүүн Шодо болбол Буурын гэрээе байгуулжа хилэ тогтооходо эдэбхитэйгээр хамһалсажа жүдхэл гаргаһан тула Рагузын Сава Владиславичин зууршалгаар 1729 ондо Ородой хаанай зарлигай ёһоор тайшаа хэргэмдэ баталагдаһан.

78 Нэрыдхэ — нэрэтэй болохо. “Нэрыдэгдэбэ” гэхэдээ “нэрэтэй болгогдобо, нэрлэгдэбэ” гэхэн үгэ болоно.

79 Анаагай конторо гэхэ зургаан — Хориин талын дүүмые иижэ нэрлэдэг байгаа.

80 Оной скаска гэжэ ревизи — Ород гүрэнэй түүхэдэ анха 1-р Пётр хаанай үедэ 1718 ондо үүсхэгдэжэ, 1856 он хүрэтэр 10 дахин болоһон алба түлэгшэ хүн амын тоололго юм. Хори буряадай албатанай тоо 24 мянга шахуу болоһониинь 1823 оной 7-р ревизеэр тогтоогдоһон бэлэй.

Хориин тиигээд Агын буряаднарай урдадаа болоһониинь

Тобын
Түгэлдэр

Хориин
тиигээд Агын
буряаднарай
урдадаа
болоһониинь

Агын талын
дүүмын ахалагша
тайшаа Тобын
Түгэлдэр

Хори тиигээд
Агын буряаднарай
урдадаа
болоһониинь

Тобын
Түгэлдэр

Хори тиигээд
Агын буряаднарай
урдадаа
болоһониинь

Хориин ба Агын буряаднарай эртэ урдадаа болоһон дам дамай үгэ домогынь.

Ехэ дээдэ эзэн Дайчин уласай¹ Богдо хаанай² мэдэлэй Монгол уласчаа³ халажа, Ород ороние өөрын мотортоо баригша ехэ дээдэ эзэн хаанай⁴ мэдэлдэ ороһые элирхэйлээ наа, монголоой хори түмэдэй⁵ Барга баатар дайчин ноёной⁶ гурбан хүбүүдһээ одхониинь Хоридой мэргэн⁷, тэрэнэй нэгэдүгээр гэргэй <гэргэн, һамган> Баргажан гуаһаа⁸ түрэнһэн Алан гуа⁹ гэжэ ганса үхин, хоёдугаар <хоёрдугаар> Шаралдай¹⁰ гэжэ гэргэйһэнь Галзууд, Хуасай, Хүбдүүд, Гушад, Шарайд гэжэ табан хүбүүд, гурбадугаар Нагатай¹¹ гэжэ гэргэйһэнь Харгана¹², Худай¹³, Бодонгууд¹⁴, Хальбан¹⁵, Сагаан¹⁶, Батнай¹⁷ гэжэ зургаан хүбүүдтэй арбан нэгэн хүбүүд түрэнһэнийн үрэжэһөөр арбан нэгэн обогтон боложо, эсэгын нэрэ Хоридой мүнэй тула, тэрээгээр адалидхан юрэ нэрэн хори гэжэ нэрыдэбэ. Энэ һүүлэй Нагатай гэжэ гэргэйһэнь найман хүбүүд түрэнһэн болобошье, хоёрын үшүүхэн үедөө <бага наһандаа, жаахан байхадаа> нүгшэн тула, нэрэн үлэ мэдэгдэбэ <мэдэгдэбэгүй>.

Тэрэнһээ хойно олон үе болоһон тэдыдэ Монголоой Алтан хаан¹⁸ баруун саһата Түбэд оронһоо¹⁹ хамагы мэдэгшэ²⁰ Содном-жамса далай ламы²¹ арбадугаар рабжангай арбан хоёдугаар шорой

68 бар жэлдэ²² (1578 он) Монголой газарта залаха үедэ далай лама Улаан мүнэндэ²³ занахы хурга зайдажа²⁴, тэрэ мүнэниие өөдэнь урадхажа, Монгол газартахи тэнгэри лус, шолмос онгодые тэмээн, морин, үхэр, хонин, могой, харсагай, шоно толгойтон дүрээр²⁵ хуряжа номгод-хохо ба далай ламын гэгээн зарим хүндэ Хоншим бодисадын²⁶ дүрээр үзэгдэхэ ба хүлгэлхэн моринойнь гэшхэхэн шулуунда²⁷ зургаан үзэг²⁸ хубилан гараха түрүүтэн <гэхэ мэтэ> риди хубилгаан²⁹ үзүүлжэ, Монголой хаан, ноёд түрүүтэн хамаг хүниие хүзэгтэ зохёон <хүзэгтэй болгон>, бурханай шажаниие дэлгэрүүлэн, арбан буянта номой сааза³⁰ <хуули> эсхэн байгуулха тэрэ үе тухайнаа хойно Барга-Монголой газарта³¹ голоонгуудай³² Бүүбэй баатар бэйлэ хаанай³³ хүбүүн Дай хунтайжада³⁴ Балжан хатан³⁵ гэжэ бэри буулгахадань, энэ хориин арбан нэгэн омогой уладые энжэ³⁶ үгэлсэбэ. Тэрээнхээ хойшо Хунтайжын албата болошобо.

Энэ Бүүбэй баатар хадаа хаан бэшэ, бэйлэ ноён байтарнь, булаг хахархан сооһоо пү үзэгтэй ээд буу³⁷ олдод, тэрээнээ Хүүгэн хутагта³⁸ ламада айладхадань <айладхадань>, ши хаан болохын тэмдэг юм гэжэ айладаһанһаа үлэмжэлэн <уламжалан>, Бүүбэй баатар бэйлэ хаан гэжэ нэрэшэжэ алдаршаһан юм гэлдэхэшье үгэ бии.

Тиин байтар Бүүбэй баатар бэйлэ хаан наһажажа үтэлхэ үедэ Дай хунтайжын эхэ хатан халиба. Баһа нэгэ залуу хатан абаһанда <абахадань>, Балжан хатан бэритээ эегүй боложо, үлэ зохилдоһон <зохилдоһонгүй> нэгэ ушарта Балжан хатан бэринь жүдхэмжэлэн, тэрэнэй дурын харюулан ядажа, Дай хунтайжаны Балжан хатан тиигээд хориин 11 омогтон уладаа абажа, үрэнэ <баруун> умарын³⁹ <хойто> забһарай зүгтэ ородоор 1594 он тухайда бодхуулаар нүүжэ, Үргэнэ мүнэниие гаталжа, Улирэнгэ голдо⁴⁰ хүрөөд, тэрэндэ ороһон горхондо урда мэдэгдээгүй сагта шулуу хирпиисээр гэр хото бодхониинь⁴¹ хуушаржа байһые заһабарилжа байрлаһан байгаа. Тэрэ газарынь Хуандай⁴² гэжэ нэрэшэжэ, хойно нэгэ сагта ород улад ерэжэ байрлаад, урда гэр хото бодхоһыень эбдэржэ байһан хирпиисээр хүмэ цэйрхөб⁴³ бодхожо, мүнөө хүрэтэр байһаар байна. Элирхэйлээ һаа, Дай-хун гэшынь Хунгые урда, Дайе хойно оруулан нэрлэхэнээр Хуандай гэжэ нэрэшэхэн юм.

Тэндэхээ эсэгэ бэйлэ хаанай элшэ нэхүүл ерэхэндэ <ерэхэдэнь>, буруудан дутаажа <тэрьелжэ> нүүгээд, Онон мүнэнэй урда хойто этэгээд <бэе>, Хүхэльби⁴⁴ гэжэ хүбшын эбэр араар, Ага голһоо⁴⁵ аластан <алад гаратар> нютаглан, гурбан жэл тэды байтарынь, баатар Бүүбэй бэйлэ хаанай залуу хатанай айладхаданһаа үлэмжэлэн хилэнлэжэ <уурлажа, сухалдажа>, сэрэгүүдые эльгээхэндэ <эльгээхэдэнь>, тэдэ сэрэгүүдын хүрөөд, хаанай зарлигшалан Балжан хатан

бэриие хороожо, хүүрыень нэгэ нуурай үмэнэхи <урдахи> толгойдо огоорһоноор <орхиһоноор>, тэрээгээр тэрэ нуур Балжана гэжэ нэрыдэхэн⁴⁶. Тэрэнь мүнөө Тура голой⁴⁷ эхиндэ бии юм. Эмээлын Адуун-Шулуун гэжэ уулада огоорһондо газарын Алтан-Эмээл⁴⁸ гэжэ мүнөөшье нэрыдэгдэжэ байна. Тэдэ сэрэгүүдын тиин үйлэдөөд, Дай хунтайжатай хори 11 омогой заримын ой шугы, хада уулаар дутаан ошоожо, зарим олонхи уладтайгаар Барга-Монголой газарта абаашаһын тэндэшье доромжологдохо түрүүтэн үлэ зохилдохын <зохилдохогүй> шалтагаанаар, заримын бодхуулаар ород 1604 он тухайда буруудан нүүжэ, урдахи Хүхэльбиин хүбшын эбэр араар нютаглан, урда нүүжэ ерэхэн уладһаа таһаржа гээгдэхэн уладтай ниилээд байжа байтараа, урдаһаа тэрэ газарта байһан хамниган уляад⁴⁹ омогой уладай алаха, хулгайлха, дээрмэдэхэ түрүүтэн шалтагаанаар айжа, тэндэхээ нүүдэлээр заримын гэдэргээ бусажа, заримын Онон мүнэниие гаталжа, зарим олонхи Хёлго⁵⁰, Үдэ⁵¹, Анаа⁵², Түгнэ⁵³ голнууд тиигээд Ярууна нуур⁵⁴ шадар нүүгээд, заримын дорно <зүүн> зүгтэ нүүн, Шиилхэ голой хойто этэгээдэй Нэршүүгэй голой баруун, зүүн этэгээдээр ба Арида⁵⁵ гэжэ газараар нютаглан байтарын, урда тэрэ шадараар байдаг хамнигадтай ниилэжэ, гүрөөһэ абалдаг аад, тэрэ хориин улад өөр зуураа эбгүй боложо, заримань зариманаа гүжэржэ <гүжэрдэжэ, хардажа>, хамнигадта элдэб худал хоб муу үгүүлхэнээр, нэгэ абалхада, олон гүрөөһэнэй абада ороһыень хамнигадһаа урда хориин улад олон гүрөөһэдые харбажа алаһан түрүүтэн, бэшэшье олон ушарнуудай үлэ болохо <болохогүй> шалтагаанаар хамнигад атаархан үһөөлөөд <үһөөрхөөд> сэрэглэжэ, тэдэ хориин 11 омогой уладһаа Үмэхэй баатар⁵⁶ гэжэ түрүүтэн хайн хайниинь һомоор харбан алажа, хүүрыень 2 жалгада огоорһоноор <орхиһоноор>, тэдэ хүүрнүүд үжэжэ үнэртэй болоһоноор тэрэ хоёр жалгые Үмэхэй гэжэ нэрыдэхэниинь мүнөө Нэршүүгэй <Нэршүү гол> зүүн бээдэ бии юм.

Тэрэ шалтагаанһаа тэндэ байрлаһан хориин 11 омогой улад хамнигадһаа ехэтэ айжа тэшхэн <үймэлдэн>, тэндэхээ нүүн ябаһаар, Дээдэ-Үдын округой⁵⁷ Хёлго, Үдэ, Анаа, Түгнэ голнууд ба Ярууна нуурай тэрэ шадар <тэрэ багаар> урдань нүүжэ ошоһонтоёо ниилэн нютаглан нүүжэ байтарын, Монгол газарһаа нэхүүл сэрэг⁵⁸ ерэбэ гэжэ соносожо айгаад, тэндэхээ тэшхэн нүүгээд, Итанца⁵⁹, Худара голнууд ба, тэндэхээ нүүжэ, Байгал мүнэнэй⁶⁰ хүбөөгөөр ба, Ойхон гэжэ олтирогоор нютаглажа байрлаба. Тэрэ шадар Байгал мүнэнэй урда хойто этэгээдээр урдын байдаг буряад улад бии тула, тэдэниие дууряжа, ород уладай нэрыдэхэнээр⁶¹ хориин 11 омогой буряад гэжэ нэрэшэбэ.

Тэрэ газарнуудаар эды тэды жэлдэ байрлан байтарынь, нэгэ баян хүнэй бишыхан хүбүүн гэрлээ хүдөө наадажа ябатырын, бүргэд шубуун шүүрэн һабардажа абаашаад эдигэндэнь <эдигэн тула>, бүгэдөөрөө абалжа, хоёр бүргэдхөө нэгыень харбажа алаад, нэгыень шархатуулжа нийдхэнээр, хойшодо үри хүүгэдыень эдихэ бы гэжэ айгаад, тэндэнхээ гэдэргээ бусан нүүжэ, Итанца голдо ба, тэндэнхээ хахад үсөөниинь Үдэ, Хүрьбэ, Анаа, Худан, Түгнэ, Хёлго голнуудаар ба тэрэ шадараар нүүжэ байрлаба.

Энээнхээ урагшахине урда урда үеын уладнарай аман үгын хэллэсэ улам хойшодо дамжажа соностоһонһоо бэшэбэб.

Тиин байтар ехэ дээдэ саари <царь> Алексей Михайлович⁶² сагаан хаанай⁶³ хайрада түшэжэ, Нэршүүгэй округто⁶⁴ хамжажа, албата болоод, ородоор 1648 онһоо эхилэн, шадалтай уладаа тооложо, 160 хаадаг⁶⁵ гэжэ толгойн 20-20 мүнгэ алба⁶⁶ үргэхэ боложо, амаржан һууһан бэлэй. Тиигэжэ байтарынь тэрэ шадар байдаг ород уладнар эзэлжэ байһан газарын булижа <буляжа> абаха⁶⁷, тиигээд таряа үбһөө хорёогүй байлгажа, буряаднарай мал ороһыень барижа, хагсатар туратар хааха ба, заримуудай гэргэй <һамга> үринэрыеньшые <үхибүүдыень> абаашажа бариха ба, заримуудыень уһанда хаяжа орхихо ба, ерэхэ жэлэй алба түлэлтэнь Итанцын сторогто⁶⁸ <острогто> хүбүүдыень амаладта⁶⁹ барижа байха түрүүтэн <гэхэ мэтэ> үлэ зохиын <зохиогүйн> шалтагаанаар ехэтэ зобожо, мал зөөрээр ядаха болоһон ушараар, хориин зайһан галзууд отогой Бадан Тураахиин⁷⁰ түрүүлэн 11 омогһоо омогой нэжээд хүниие Москва хотодо эльгэжэ⁷¹, ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Пиитэр <Пётр> хаанда⁷² гуйһанда <гуйхадань>, ехэтэ хайрлажа, 1703 оной мартын 22-дугаар үдэртэ грамота зарлиг буулган үгэжэ⁷³, дээрэ элирхэйлһэн ород уладтай булимтарһан муу байдалыень шангалан хорижо ба, хориин буряад хадаа Сэлэнгэ, Үдэ, Анаа, Худан, Түгнэ, Хүрьбэ, Хёлго голнууд тиигээд тэрээнхээ гадна Монголой хилэ хүрэтэр эзэгүй байһан газарнуудые эзэлхэ ба, Итанцын сторогто <острогто> хамжаатай байһыень Яруунын сторогто <острогто>⁷⁴ хамжажа, Нэршүүгэй мэдэлдэ байхаар зарлиглаба.

Тэрээнхээ хойшо хориин буряаднар ан агнаха, мал үдхэхэ түрүүтэнээр <гэхэ мэтээр> амаржан жаргажа, малаар баяжаад, үнэр олон болон үдэнхэн бэлэй. Энээнхээ хойшо хилын тэмдэг табиха хүрэтэр, Монголой газарһаа үе үе ламаһанар тиигээд хара арад ерэжэ, хориин буряадта хамтаран хамжаһанаар нэмэжэ, улам олон болоһон бэлэй. Энэ үедэ монгол газарһаа Хабанша Хүндын гэжэ нэгэн ерэлсээд, хориин отогүүдтай нийлэжэ, Байгал шадар байрлажа байтарнь,

1705 ондо стольник ба полковник Фёдор Исаевич⁷⁵ Скрипицын⁷⁶ газар үзэжэ, нютагуудые шэнжэхын тула морилһондо <морилходонь, ерэхэдэнь. Морилхо гэхэдэ ябаха, ошохо, ерэхые хүндэлжэ хэлэнхэн үгэ болоно.>, тэрэ Хабанша гэгшэ дэргэдэнь ябалсажа газаршалжа ба, элдэб туһа ябаха замдань үзүүлһэнэй ашада воевода Головиной⁷⁷ хүргэлтөөр ехэ дээдэ хайрлаһан грамотаар шагнагдаһан, албанһаа ба бэшэшые повиностинуудһаа⁷⁸ хүнгэлэгдэнхэн ха. Энэ Хабаншын хүбүүд тиигээд тэдэнхээ үрэжэнхэн олон болобошые, үшүүхэн <нэгэ жаа> элирхэйлээ һаа: Хабаншын хүбүүн Хитан, тэрэ хадаа зүүн хуасайн отогой зайһан⁷⁹ байһан; Хитанай хүбүүн Дахи <Даахи?> зайһан; тэрэнэй хүбүүн Хатун зайһан; тэрэнэй хүбүүн Мүнхэ; тэрэнэй хүбүүн Тоба; Тобын хүбүүн Түгэлдэр, тэрэ хадаа анханда 1814 онһоо Агын главной <ахалагша> зайһанай бэшээшэ, 1816 онһоо Агын мирской избада⁸⁰ бэшээшэ байһан, 1819 онһоо зүүн хуасай отогой зайһан болоһон; 1826 оной главной зайһан, 1830 ондо Агын инородной управын⁸¹ выборной⁸², 1839 ондо гулваа⁸³ байтараа, Агын степной дүүмын баталагдаха сагта дүүмын председатель⁸⁴ <түрүүлэгшэ> болоһон; 1842 ондо хоёрдугаар тайшаада⁸⁵ баталагдаһан; 1848 онһоо эхилэн, императорай⁸⁶ вольно экономическа обществын <ниигэмлигэй> корреспондент⁸⁷ <һурбалжалагша> болобо. 1849 ондо службада <албандаа> жүдхэмжэтэйн тула, ехэ дээдэнхээ сагаан мүнгэн кортик нагарад⁸⁸ <шагнал> хайрлагдаһан; 1854 ондо эрхим жүдхэмжэтэйгөөр служба хэлэнхэй тула ба таряалангай үйлэдбэридэ <ажалда> жүдхэмжэтэйн тула, ехэ дээдэнхээ Аннын лентэтэй сагаан мүнгэн медаль⁸⁹ нагарад хайрлагдаба. 1857 ондо ехэ дээдэнхээ анхан классай коллежскэ регистратор хэргэм⁹⁰ хайрлагдаба. Шулуун нүүрһэ хүргэнхэй тула, тэдэ гэгээн туяата ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай⁹¹ баясхалангы 1858 оной декабриин 29-дэ штабай начальнигаар соносхогдоһон. 1859 оной январийн 10-да Агын отогүүдтай главной <ахалагша> тайшаада баталагдаба. 1858 оной ноябриин 22-й үдэртэ грамотатай, служба хайн хэлэнхэй тула ехэ дээдэнхээ Станиславай гурбадугаар степениин <шатын> орден⁹² хайра хүртэнхэн. Үбһэ хадагалалга байгуулхын тула проект зохёоһоной тула 1859 оной мартын 21-эй үдэртэ императорай вольно экономическа обществын советэй <хайн дуранай эдэй засагай ниигэмлигэй зүблэлэй> баясхалан [да хүртэбэ]. 1860 ондо үни эгүүридэ жүдхэмжэтэй хэрэг дааһанай тула, ехэ дээдын зарлигаар 200 түхэриг хайра хүртэбэ. Тэрээнхээ гадна алба повиность <уялгата хүдэлмэри> болон бэшэшые элдэб хуулийн хэргүүдые таһалдуулалгүй байдаг тула, дээдэ ахамадһаа жэл болгондо баясхалан абажа байдаг.

Тиин байтар манжын Энхэ-Амагалан хаан⁹³ тиигээд ородой ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Пиитэрэй⁹⁴ үедэ, 1727 ондо ноён тайный советник <нюуса зүблэгшэ>, элдэб солын кавалер иллирийскэ граф Савва Владиславич⁹⁵ болбол хятадай түшэмэдөөр Хяагтаһаа Үргэнэ голой тэндэһээ Хун тайжын газар хүрэтэр Ород Хятадай газар хубааж, захын <хилын> тэмдэг табижада, Хориин зайһан Шодо Болтиригой⁹⁶, бэшэ этигэлтэй албатанаар улаа тиигээд ямарбаа хэрэгтэ туһалан жүдхэнэй тула, эзэн император хоёрдугаар Питэр <Пётр> хаанһаа 1729 оной июниин 4-нэй үдэртэ баталһан патентаар⁹⁷, зайһан Шодо тайшаа болгогдоод, тэрэ тайшаа Шодын аха дүү ба үрэнэрынһаа ханда алба түлэхэгүй ба, тэрэ тайшаа тиигээд залгамжалһан үрэнэртэйгөөр жэл бүри Хяагтын олзоһоо хорин түхэриг пүнлү <салин>⁹⁸ абажа байхаар хайрлагдаба. Тэрээнһээ эхилэн хориин бурыад дотор тайшаа гэжэ ноёд түрүүлжэ байха болоо ха. Энэ тайшаанарые элирхэйлээ һаа, анханай главной тайшаа галзууд отогой Шодо Болтирогой, тэрэнэй хүбүүн Ринчэн, тэрэнэй хүбүүн Дамба-Дугар, тэрэнэй үргэмэл хүбүүн Жэгжэд, тэрэнэй хүбүүн Тарба; тэрэнэй тушаалһаа хоригдоходо, хуасай отогой шүүлэнгэ⁹⁹ Бадма Ошорой главной тайшаа болоод, мүнөө байна. Дид ба ахалагшашье¹⁰⁰ үе үе бололсожо байһан тайшаанар Галсан Мардайн¹⁰¹, тэрэнэй хүбүүн Дэмбил, тэрэнэй хүбүүн Николай; энэ һүүлшынхын Хориин степной дүүмын¹⁰² һангай мүнгэ абажа, дүүмые шатаһан гэмэй тула Ород орондо зарагдаба. Дид тайшаанар харгана отогой Олбори Дашын, тэрэнэй хүбүүн Доржижаб, тэрэнэй хүбүүн Павел, тэрэнэй хүбүүн Бадма, тэрэнэй хүбүүн Бата тушаалһаа хоригдобо. Дид тайшаа харгана отогой Юмсэрэн Ванчигай, тэрэнэй хүбүүн Цэбэг, тэрэнэй хүбүүн Цэдэн үрэгүй халиһан юм.

Дээрэхи главной тайшаа Ринчинэй гэгшын үедэ жүдхэмжэтэй һайн байһанай тула, главной тайшаа Ринчинэй надворной советник; дид тайшаанар Галсан Мардайн, Павел Доржижабай, Цэбэг Юмсэрэнэй гэгшэд коллежскэ ассесор¹⁰³; галзууд отогой зайһангууд Арсалан Мардайн, Данжан Буумалай, хуасай отогой зайһан Зандан Василиин, хүбдүүд отогой зайһан Дэлгэр Шонохоной, гушад отогой зайһан Цэдэн Манжын, шарайд отогой зайһан Юмжаб Иванай, харгана отогой зайһан Бадмацэрэн Гомбын, худай отогой шүүлэнгэ Галзууд Мүнхын, бодонгууд отогой зайһан Данжан Доржын, хальбан отогой зайһан Үргэдэг Үбгэнэй, сагаан отогой зайһан Мохуу Унаганай, батнай отогой шүүлэнгэ Галша Омогтын гэгшэд титулярна советник хэргэм хүртэн байгаа. Энээнһээ гадна омог омог дотор зайһангууд ба омогой нэжээд шүүлэнгэ ба заһуул гэжэ нэрэмжэтэй һайдаар захирагдажа байдаг бэлэй.

Баһа 1727 ондо ехэ дээдын баталһанаар, хориин 11 омогой бурыадта 11 туг хайрлагдаһан юм¹⁰⁴. Баһа тэрэнэй хойно, 1837 ондо ехэ дээдэ эзэн император Николай¹⁰⁵ хаанһаа грамотатай 14 туг хайрлагдаад, грамота соонь хориин бурыаднарые эһэ жагсаагдаһан <жагсаагдаагүй> сэрэг¹⁰⁶ гэжэ нэрыдэбэ.

Ехэ дээдэ эзэн император<!> хоёрдугаар Екатерина Алексеевнагай¹⁰⁷ үедэ, 1763 ондо хориин бурыадай хүдэлмэришэ дүүшын <амин> эздээр 3-3 түхэриг алба үргэхэ болобо. Баһа 1790 оной тухайда зуд туранха боложо, хориин бурыадай малнууд гарзалжа үгырөөд, заримуудын үлэнхэн амиды малаа ханажа, шуһыень эдин, тэжээл болгожо, ехэтэ зобохын үедэ, 1792 ондо ехэ дээдэ эзэн император<!> хоёрдугаар Екатерина хатан хаан хайрлажа, һанһаа хүрэнгэ тиигээд анзаһа, серпэ <хадуур. Энэ тайлбари эхэ соонь байна.> худалдаагүй үгэжэ, шадалтай уладыень илгамжалан, таряалан тарюулжа үржүүлхэнээр, бурыаднар садхалан боложо, тэрээнһээ хойшо шадалтай улад таряа үйлэдэхэ <хэхэ, эрхилхэ> боложо, мал үдхэжэ, малаар улам улам баяжаха тиигээд үдэжэ, тэрээн дээрэнэ бэшэ мэдэлһээ Хоридо хамжажа олон болоод, 1795 ондо бүгэдын ревизи¹⁰⁸ тоо абахада, 17345 эрэ дүүшэ <амин> болобо.

Хориин бурыаднараа эды тэдыгээр өөрын дураар хэрээһэлжэ, Христосой шажанда ороһон уладые суглуулжа, Хёлгын Тоодхото гэжэ газарта селени <һуурин> болгожо, 160 дүүшэ дотор 1 таршина <ахамадые> баталуулжа, 1795 ондо илгамжалжа байлһаниинь, 1826 ондо өөрынгөө дураар Хориин мэдэлһээ һалажа, Хунилиин волостной правленидэ¹⁰⁹ хамжагдаба.

Тэндэһээ хориин бурыад үдэжэ, улам олон болоод, заримань нүүһээр, Нэршүүгэй округто Энгидэй мүрэн тиигээд Шэтэ, Үлэнгэ, Тура тиигээд Ага голоор ба, тэрэ шадарай бэшэ газарнуудаар нүүжэ нютаглан байтарынь, 1796 он тухайда үндэрлэгшын зарлигаар ноён статской советник Лаба¹¹⁰ морилжо ерээд, Ород оронһоо Байгалай үмэнэ <урда> зүгтэ шэнэ нютаглуулха посельщигуудта газарые хэрэглэндэ <хэрэгтэй болгоһондо>, Энгидэй мүрэн тиигээд Үлэнгэ, Тура голнуудһаа 10500 десятина¹¹¹ газар үгтэжэ, тэрэнэй <тэрээнһээ> хожом тэрэ газарнуудта посельщигууд¹¹² ерэжэ, селени <һуурин> болоходо, тэрэ газарта нүүжэ байһан хориин бурыадай олонхын Ага гол тиигээд Онон мүрэнэй хүбөөгөөр ба тэрэ шадарай бэшэшье газарнуудаар нүүжэ ошоод, тэрэ газарта урдын байһан зонтоёо ниилэн нютаглаха болоһоноор, хориин бурыаднар хоёр анги боложо, Дээдэ-Үдын ба Нэршүүгэй 2 округто нүүжэ байһан болобошье, гансал Хориин мэдэлдэ байһан байгаа.

Үе үе будаа тахал¹¹³ <сэсэг үбшэн, оспа> боложо, олонхи улад тэрэ үбшэнөөр зобохо тиигээд тэрэ үбшэнөөр залуу хүнүүд хахадлан үхэжэ байдаг бүгөөд <аад>, 1808 он тухайда ехэ дээдэ эзэн император 1-дүгээр Александр хаан хайрлан айладажа, сэсэг тариха хургаал¹¹⁴ үйлэдхүүлжэ, Хориин буряад соо 19 сэсэгэй үшинигүүд¹¹⁵ (хурагшад) баталагдан, хожомын тэдэ үшинигүүдтэ зон хангһаа жалоб (салин) үгэн, албагүй болгожо, сэсэг таридаг журам гараһаар дээрэхи будаа тахал зогсожо үгы болон, баһа шажан дэлгэржэ, эмэй номой хургуули хуралсаһан ламанар үбшэниие эмнэхэ ба ном уншажа тухалха болоһоор, хүнүүдэй элдэб үбшэнөөр үбдэхэ тиигээд саг бусын үхэлэй аюулһаа аршалагдажа, мүнөө хүрэтэр амаржаад, улам үдэжэ олон болоһоноор, 1811 оной (ребиизи) тоолоходо <зоной тоо абалга болоходо>, 20801 эрэ дүүшэ болобо, 32 жэл соо.

Энээнһээ урагшада Хориин буряад соо бурханай шажан болоһон <болбол> гүйсэд дэлгэрһэнгүйн шалтагаанһаа ном бэшэг мэдэхэ улад бага зэргэ байбашье, олонхинь мэдэхэгүй бүгөөд <аад>, олонхинь гансал бөөгэй мүргэл¹¹⁶ этигэмжэлжэ шүтэдэг байһан байгаа. Бөөнэрэй мүргэлыень элирхэйлээ хаа:

1-дүгээр, анхан бөө болохо хургаалын урдын бөө хүнтэй хамтаран бөөлөжэ байжа, шанар хүүлүүлхэ, тэрэн хони алажа, ута модоной үзүүртэ бүгсөөрнь хадхаад, тэрээнээ дээшэ хандуулжа газарта хадхан бүхэлжэ зоогоод, дэргэдэнь олон модо хадхажэ, тэрэнэй мүшэртэ холонго, шандага түрүүтэнэй <гэхэ мэтын> арһа тиигээд бүд торгоной элдэб зүйл үртэһэ олые уяха ба, эхэ модон нэрэтэ ехэ модо гэшүүһэ мүшэртэйн зоогоод, бөөнэр удагад бөөлөжэ байжа, тэрэндээ абирха ба, тэрэ газарта хадхаһан шанарай олон модод 9 хүбүүн, 9 үхид, тэрээнһээ доошошье [тоотой] хүбүүд үхидтэй хэлгэн тойрожо, адагын 3 хоног, дундань 5-7 хоног, эрхимын 9 хоног соо бөөлэхэ¹¹⁷ юм. Тэрэ зуура үдэр бүри хүдөө айлнууды морёор зайжа ябажа бөөлэхэ юм. Энэ үедэ айл бүри бүдөөр хэһэн могой ба холонго, хүнэри, үенэй арһа бэлэдхэжэ байжа үргэдэг юм. Энэ болбол бөө болохо хургуулин мэтэ бүгөөд <аад>, эрэ хүн хаа бөө, эхэнэр хаа удаган¹¹⁸ гэжэ нэрлэнэ.

2-дугаар, бөөлэхэдөө бариха зэмсэгийн мориной толгойн дүрсэтэй хоёр модондо хонхо тиигээд элдэб түмэр ба, номо номо ба дүрөө, мэлхэй, могойн дүрсэ уяад, гартаа барин тулаха юм. Тэрэн хорьбо¹¹⁹ гэгдэнэ. Хони ямаанай арһаар матамал модондо бүриһэн хахад хэнгэргэ мэтые адагын 3, дундань 5-7, эрхимын 9-е хэжэ, бөө удаганар ба нүхэдын барижа, модоор сохин дуу гаргаха юм. Энэнь хэсэ¹²⁰ гэгдэнэ.

3-дугаар, үмдэхэ хубсадын <хубсаһануудын> гүрөөһэнэй арһан дотортой, эбэртэй түмэр малгайда могойн дүрсэ түрүүтэниие <гэхэ мэтые> уяжа, түрүүндээ <тархидаа> үмдэхэ юм. Энэнь майхабша¹²¹ гэгдэнэ. Гүрөөһэнэй арһан дэгэлдэ түмэрөөр хэһэн жада, гохо, дүрөө ба элдэб юмэ тиигээд бүдөөр оёжо хэһэн мэлхэй, могойн дүрсэ ба, холонго, үен, хэрмэнэй арһа түрүүтэниие <гэхэ мэтые> олоор уяжа, бөөдээ үмдэнэ. Энэнь оргой амитай¹²² гэгдэнэ.

4-дүгээр, зүүхэ зэмсэгийн зэд түмэрөөр хэһэн шубуун түрүүтэнэй <гэхэ мэтын> дүрсэтэй ба, түхэрээн, хабтагай <хабтагар>, монсогор, гонзогой <гонзогор> эдэндэ элдэб бүд торгоной үртэһэ уяжа ооһорлон, хүзүүндээ зүүжэ, энэнь хахууһан¹²³ гэгдэнэ.

5-дугаар, үзэмэрлэхэнь <үзэл үзэхэнь>, үбдэһэн хүн тиигээд элүүршье хүндэ “Шамайе тиимэ нэрэтэ онгод¹²⁴ үбэдхэжэ ба үхүүлхые забдажа байна, тэрэниие хүндэлхэ гуйхын тухайда тиимэ хэрэг хэгдэхэ. Тиимэ шүдхэр¹²⁵ хорложо байна, тэрэниие хөөхэ үлдэхэ тиимэ үйлэдбэри <хэрэг> хүүлүүлэ. Тиимэ эд таваар гайтай байна, тэрэниие гаргуула” гэжэ хэлэхэ юм. Энэ үзэмэрлэхэдөө <үзэл үзэхэдөө> заримдаа ухаагаар мэдэнэм гэхэ ба; заримдаа хониной далын яһыень шатаажэ, тэрэнэй хахарһан гангаар шэнжэжэ мэдэнэм гэхэ ба; заримдаа онгодые урижа ерүүлээд, досоогоо оруулбаб гэжэ тэрэ онгоной нэрээр бөөлөжэ байжа үзэмэрлэн хэлэхэ юм.

6-дугаар, үйлэдэхэ үйлэдбэринь <хэхэ юмэниинь> тиигэжэ үзэмэрлэн <үзэл үзэн> хэлэһэндэ <хэлэхэдэнь>, зарим хүн этигэн айжа, бөө удаганиие гэртээ урижа бөөлүүлхэдэнь, заримдаа хони ямаа, адууһашье алажа, ута модондо бүгсөөрнь хадхажэ, дээшэ хандуулжа газарта хадхаад бөөлэхэ ба, заримдаа хони, ямаа, адууһа алажа, мяхыень болгоод, онгоной дүрсые бүд торгондо зуража ба, эд гууляар дархалжа ба, һэеы тиигээд хониной арһаар ба модооршье дархалжа бүтээгээд, тэрэндээ тахил үргэжэ ба, мүргүүлжэ байжа бөөлэхэ ба, олон модо газарта хадхаад, тэрэндээ холонго, хэрмэ, шандага, гүрөөһэнэй арһа ба бүд уяжа байжа бөөлэхэ юм. Баһа заримдаа шүдхэр үлдэхэ гэжэ, хара үхэр амидыгаар барюулжа байжа, шүдхэрэй дүрсэ хэжэ бөөлөөд, тэрэниие нүхэндэ булаха юм. Гайтай эд таваарыень хүдөөдэ гаргуулаад абаха юм. Тиин газар бүриин бөөнэрэй үйлэдэхэ үйлэдбэринь <хэхэ хэрэгийн> олонхинь адли болобошье, баһа заримын тус тусаар <ами амьараа, ондо ондоо> юм.

7-дугаар, онгод гэхэнь урдань нүгшэһэн бөө удаган ба бэшэшье нүгшэһэн хүнэй хүнэһэн онгод болоод, хүндэ үбшэн тиигээд үхэл болгодог, зарим нүгшэһэн хүнэй хүнэһэн шүдхэр болоод, хүндэ хорлодог гэжэ үзэмэрлэдэг юм.

8-дугаар, үзэл таалалын зарим олонхи бөө удаган хадаа бурханда мүргэхэ ба буянтай юумэ үйлэдөө хаа <хээ хаа> туһагүй, нүгэл үйлэдбэшье <хэбэшье> гэмгүй, хүн үбдөө хаа ба үхөө хаа, онгод шүдхэр үбэдхэнэ, үхүүлнэ гэжэ таалана <дээдэ хүнэй ханаха бодохые таалаха гэдэг>. Ая зангын атаархаха, үһөөлхэ <үһөөрхэхэ> сэдхэлтэй, архи тамхинда хурисалтай юм. Зарим бөө удаганиинь ном соносожо, бурханда мүргэхэ ба бага зэргэ буяншые үйлэдэхэ <хэхэ> ба, шадалай зэргээр нүгэлшые сээрлэхэ эды тэды бии юм.

9-дүгээр, бөө удаганай уг гараһаниинь бөөнэрэй мүргэлын бэшэ шажантай адли ном бэшэг тиигээд хургаал үгы, гансал дам дам аман үгөөр дамжажа хэлэлсэдэг шалтагаанһаа али сагта, яажа үүсхэн гараһаниинь үлэ мэдэгдэхэ <мэдэгдэхгүй> юм. Зарим бөөнэр ба зарим бөөгэй мүргэл шүтэдэг уладай таалалда <ханаанда, бодолдо> эртэ үни сагта буряад уладнар хадаа бурханай шажангүй байха сагта тэнгэри¹²⁶ хайрлажа, хүниие шадалай зэргээр бөө удаган болохоор журам гаргаха <гаргаһан> гэлдэнэ. Зарим уладнар хадаа эртэ буряад уладнар бурханай шажангүй байха сагта мэхэшэ хүн хадаа хүндэ хүндэлэгдэхэ ба хүниие айлгаха ба олзо олохын арга үүсхэжэ гаргаһан журамтай гэлдэнэ.

10-дугаар, туһатай ба [туһа] үгын бөө удаганай таалалын хүн үбдэхэ зобохонь онгод шүдхэр үбэдхэнэ үхүүлнэ, үхэхыень онгон шүдхэр үхүүлнэ гэжэ бөөлэхэһөө бэшэ, хойто наһанай туһа үлэ мэдэхэ <мэдэхгүй> ба үлэ үйлэдэхэ <хэхэгүй> юм, амитанай туһашье үлэ сэдхэхэд <сэдхэнгүй>, ганса энэ наһанай туһада бөөлэхэһөө гадна, харин атаархаха үһөөлхэ <үһөөрхэхэ> сэдхэлтэй бүгөөд, бурхан шажантай жэшүүлэ хаа, номой ёһон болбол хүнэй үбдэхэ зобохонь урдын нүгэлтэ үйлэһөө болоно, үхэхэшье түүншэлэн <баһа тэрээнһээ болохо> бүгөөд <аад>, түрэнһэнэй эсэс[тэ] эрхэгүй үхэнэ; энэ наһанай туһые хэрэглэнгүй, хойтын туһые үйлэдэ<жэ>, өөрын туһые эрхилэнгүй, бэшэ амитанай туһые эрхилэгты гэжэ номлоһон ёһоор болобол, бөө удаганай мүргэлын шажан гэжэ тоогдоходо бэрхэ мэтэ юм.

Ород тиигээд Хитадай газар хубаалдажа, 1727 ондо захын <хилын> тэмдэг табихаһаа урагшада Монголой газарһаа ерэжэ хамжагдаһан эды тэды ламанарһаа ба сэлэнгын отогуудай ламанараар заалгажа, буддын шажан дэлгэрһэниие элирхэйлэ хаа, Сэлэнгын отогой Жамба Ахалдайн¹²⁷ хадаа 1721 ондо Монголой орондо Жэбзэндамба хутагтын¹²⁸ хүрээндэ¹²⁹ ошожо, номой хургуулида ороһон байгаа ха. Баһа мүн сэлэнгын сонгоол¹³⁰ обогой Дамбадаржаа Заяагай¹³¹ хадаа 1734 ондо Түбэд орондо ошожо, Богдо Далай ламын дэргэдэ Һасын Жуугай хүрээндэ¹³² номой хургуулида долоон жэл байжа, тэдэ хо-

юулаа номой хургуулида болбосорон нуража, лама болоод, гэдэргээ бусажа 1741 он тухайда ерэжэ¹³³, шажан дэлгэрүүлбэ. Энээнһээ бага урда тухайгаар монгол газарһаа түбэд, монгол 150 ламанар¹³⁴ сэлэнгын ба хориин обогүүдта орон ниилээд, ехэ дээдэ эзэнэй анжаралтада тэдэ ламанарай нэрын спийсхэ <жагсаалта> хабсарган хүргэһэнөөр, 1741 ондо тэдэ ламанар бүгэдые хонпилээд <комплект> болгожо¹³⁵, алба татабариһаа нулалаад, тэдээн сооһоо тангад обогой соржо Агваанпүнсэгын¹³⁶ сэлэнгын ба хориин ламанарай ахалагша лама болгогдобо. Эдэ ламанар зэргээр сэлэнгын ба хориин обогүүдта номой хургаал дэлгэрүүлжэ, буддын шажанда оруулжа, тэрээнһээ үлэмжэлэн, лама хубарагшые олон боложо, сэлэнгын обогүүд дотор дасаншые дэлгэрүүлэгдэбэ¹³⁷.

Тэндэһээ Дамбадаржаа Заяагай хадаа 1752 ондо шэрээтэ ламада¹³⁸ баталагдаба. Тэрээнһээ хойно ахалагша соржо лама Пүнсэгэй хэтэрхэдэ, тэрээнэй тула 1757 ондо ахалагша шэрээтэ болгон баталагдаад, 1764 ондо ахалагша лама бандида хамба¹³⁹ болгон баталагдаһан байгаа ха. Тэрээнһээ хойно 1766 ондо ехэ дээдын зарлигаар шэнэ тогтоол бүтээхэ собезд <зүблэл> болоходо, Москва хотодо депутат боложо эльгээгдээд, ехэ дээдэ эзэн император Екатерина хаанда бараалхан, депутатта баталагдажа¹⁴⁰, 50 түхэриг хэшэг хайрлагдажа, бусажа ерээд, хойно наһанһаа хэтэрһэндэ <хэтэрхэдэнь>, тэрээнэй тула ашань соржо Содномпил Хэтэрхэйн¹⁴¹ гэгшэ 1777 ондо депутат болгон баталагдаад, 1778 ондо ахалагша лама бандида хамбада баталагдаба.

Баһа дээрэхи лама Жамба Ахалдайн гэгшэ 1755 ондо сотник да ламада¹⁴² баталагдаад, баһа тэрээнэй хойно, 1776 ондо сэлэнгын зүүн гарай 5 дасангуудай¹⁴³ эрдэни бандида шэрээтэ сотник да лама болгон баталагдаһанһаа хойно, 1783 ондо мүн 5 дасангууд[ай] бандида хамба болгон баталагдаа¹⁴⁴ ха. Тэрэ Ахалдайн гэгшын хэтэрһэн хойно, ашань соржо Данзан-Дэмшиг Еши-Жамсын¹⁴⁵ гэгшэ 1797 ондо мүн дасангай бандида хамба болгон баталагдаба. Тэрээнһээ хойно тэрээнэй дүү соржо Гаваан Еши-Жамсын¹⁴⁶ гэгшэ мүн 5 дасангай бандида хамбын тушаалые 1801 онһоо үүсхэн <эхилэн> даагаад, баһа ахалагша лама бандида хамба Хэтэрхэйн гэгшын хэтэрһэн хойно, 1804 онһоо үүсхэн Байгалай үмэнэхи Буддын шажантанай ахалагша хамбын тушаал даагаад, 1809 ондо бүгэдын бандида хамба болгон баталагдаба¹⁴⁷. Тэрээнһээ [хойшо] энэ хамбын хэтэрһэн хойно дүүнь соржо Данжин Чойван-Доржо Еши-Жамсын¹⁴⁸ гэгшэ 1838 ондо бүгэдэ Зүүн Сибириин шарын шажантанай ахалагша лама бандида хамба болгон баталагдаад, баһа ехэ дээдэ эзэн император Николай хаанаар 1855 ондо баһа дахин баталагдан, диплом хүртэбэ. Энэ хамба Еши-

78 Жамсын гэгшэ 1859 ондо наһанһаа хэтэрһэнһээ эхилэн, бандида хамбын тушаалые Хүлэн нуурай¹⁴⁹ дасангай шэрээтэ гэлэн Чойжи-жалцан Шойраб Ванчигай гэгшэ мүнөө хүрэтэр даажа байна ха. Энэ тушаалые даажа байхын тухайда үндэрлэгшэ эзэнһээ 1860 оной декабриин 22-й үдэртэ бууһан зарлигыё¹⁵⁰ бии ха.

Тэндэһээ Анаа, Үдэ, Худан, Түгнэ голнуудаар ба тэрэ шадар нүүдэг зон анха үүсхэн, бурханай шажанда орожо, ламанар хубарагуудтай боложо, номой нургуули үйлэдэхэ <хэхэ> болоод, Түгнын Зангин гэжэ горхондо 2 модон дасан барижа¹⁵¹, 2 хэхэг хурал мүргэлтэй байтараа, хожомын, 1750 гаран ондо тэрэ 2 дасангые хамтадхажа, Түгнын Сулхара горхондо урилжа, Даша Чойнхорлин гэгдэхэ дасан бариба¹⁵². Хожомын, 1786 ондо тэрэ дасангаа урилжа, Түгнын Галтайн горхондо бариба. Хэжэнгын Шалсаана уулын эбэртэ 1773 ондо Даша Нүнбүлин гэгдэхэ дасан модоор бариһаниинь галай аюулда хайлаһанай тула, Худанай Мүнгэдэй 1775 ондо дасан бариба. Тэрэнэй хуушархада Хэжэнгэ горхондо 1855 ондо урилжа дасан бариба¹⁵³. Анаа голдо 1795 ондо Гандан Шаддүблин гэгдэхэ дасан модоор бариһаниинь галай аюулда хайлаһанай хожомын 1808 ондо шулуун дасан бариба¹⁵⁴.

Хориин зон соо анханһаа нааша ахалагша ламанар болоһыень элирхэйлээ хаа, Дархан нанса¹⁵⁵ Лубсан-Намжил гэгшэ 1775 ондо хориин ламанарай ахалагша лама¹⁵⁶ болгон баталагдаба. Тэрээнһээ хойно Юмсүн гэлэн Лубсан-Дагба гэгшэ 1764 ондо мүн ахалагша лама болгон баталагдаба. Тэрээнһээ хойно Лубсан-Шираб гэгшэ 1783 ондо мүн ахалагша лама болгон баталагдаба. Тэрээнһээ хойно Лубсан-Тойндол гэгшэ 1818 ондо бүгэдын ахалагша лама бандида хамбын туһалагша тиигээд хориин ламанарай ахалагша лама болгон баталагдаба.

Тэндэһээ Байгалай урда бэеын буряад дотор байха гэжэ урдань үндэрлэгшэ эзэнэй баталһан 150 хонпилээд <комплект> ламанар сэлэнгын буряад дотор байдагһаа Байгалай үмэнэхи буряад [буддын] шажантанай главной лама бандида хамбын зүбшөөлөөр 1806 он тухайда 14 хонпилид <комплект> ламанар Хоридо байгуулагдаа ха. Энээнһээ урагшада тиигээд энэ үедэшые хориин буряаднар үргэлжэдэ номо номо, хаадаг эрхилжэ, 13-4 наһа гүйсэхэнһөө дээшэхэ эрэ улад бүгэдэдэ гүйсэд бүтээлгэжэ бэлэдхүүлээд, бага наһанһаань харбалга тиигээд намналгын нургуули хүүлүүлжэ, үбэл хабарай сагуудта хээээд олоор суглажа, гүрөөһэ тиигээд шоно абаладаг бэлэй. Тэрэ гэхэдэ анхандаа Хятад Ородой хоорондохы хилын тэмдэг табихада 2 этэгээдэй улад олоор хабсаран, өөр зуураа мал дээрмэдэн буялалсадаг байһан шалтагаанаар айжа, анхандаа харбалга намналгын нур-

гуули үлэ умартуулха <мартуулхагүй> тиигээд энэ нураһадые <нураһангүйшүүдые> нургахын арга дээрэ бодомжолжо, журам болоһон байгаа ха. Энэ номо номо бэлэдхэхэ тиигээд гүрөөһэ шоно абалха ба харбалга нургаха журам 1816 онһоо хойшо нуладаһаар, улам зогсожо, мүнөө зарим газарнуудта бага сага тэды бии ха.

Тэндэһээ ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай¹⁵⁷ захиралтаар хориин буряаднар дүүшэ бүри таряа үйлэдэхэ тиигээд мангажида¹⁵⁸ <магазинда> таряа табиха болоод, 1813 онһоо үүсхэн, мангажида гаарансын¹⁵⁹ таряа табиха болоо ха. Тэндэһээ Ага, Онон гол ба Хёлго гол, Сагса Ярууна нуур шадарай улад таряа ургуулжа ядаад ба мангажида жэл бүри табиха гаарансын таряа худалдажа абажа, гарзада ороһоноо элирхэйлжэ, гуйлга хүргэхэниинь ноёд министр-нүүдэй комитедээр зүбшөөн шийдхэгдэжэ, 1817 онһоо үүсхэн, мангажида таряа табихань зогсоогдоо ха.

Тэндэһээ 1816 ондо бүгэдын ребизи¹⁶⁰ болоходо, хориин зон урдынхиһаа үдэжэ, 21438 эрэ дүүшэ болобо.

Дээдэ-Үдын земскэ исправнигай¹⁶¹ захиралтаар 1816 онһоо үүсхэн, 12 мирасхой иизэбэ <мирская изба> газар бүри болгогдожо байгаад, ноён [Зүүн] Сибириин генерал-губернаторай¹⁶² 1820 оной захиралтаар 7-нь зогсоогдожо, 5 мирасхой иизэбэ болобо.

Хориин галавной тайшаа Галсан Мардайн хадаа 1814 ондо халижа, хүбүүниинь Дэмбил Галсанай¹⁶³ гэгшэ 1815 ондо галавной тайшаа болоһонһоо үүсхэн, жүдхэмжэтэйн тула, 1817 ондо мүнгэн (һэлмэ) илдэ хайра хүртөөд, титулярна советник¹⁶⁴ хэргэм хүртэбэ. Тэндэһээ хатуу шэрүүн аашатай ба уур хилэнгын <сухалын> ехэ болоһон ба гэмгүй байтар отогой һайднар тиигээд албатанарые сохихонь олон ба бусадай һайн эд таваарые айлгажа абаха зантай болохо ба, олонһоо дураар татабари татажа эдлэхэ түрүүтэндэ <гэхэ мэтэдэ> тэсэжэ ядаад, хориин олонхи улад гомдолтой боложо, 1818 онһоо үүсхэн, ноён Дээдэ-Үдын земскэ исправнигта ба ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта гуйлга хүргөөд, тайшаа Галсанай гэгшын олзолжо абаһан эд таваар тиигээд мүнгыень бусаалган түлүүлжэ абаа ха. Энэ тайшаа Галсанай хадаа Эрхүүгэй гражданска губернаторай шийдхэбэрээр 1818 онһоо үүсхэн тайшааһаа зогсоогдоод, жэшэ баһа үндэрлэгшын зарлигаар 1819 онһоо үүсхэн дахин тайшаа болоо ха. Энээнһээ үлэмжэлэн, хориин зон эб таһаржа, хоёр анги болон үмэглэлдөөд, адагын эсэгэ хүбүүн хоёр ба аха дүү хоёршые 2 анги һаналтай болошоо. Иимэ шалтагаанаар эсэргэ тэсэргэ гомдолсожо, ахамадта гуйлга хүргэлсэхэ түрүүтэн хэлэ аман, зарга ехэтэ дэлгэрэн зобохын үедэ, үндэрлэгшэ эзэнэй таалалаар ноён Сибириин генерал-

губернатор, тайный советник <нюуса зүблэгшэ> Сперанский¹⁶⁵ 1819 оной һүүлээр Дээдэ-Удын городто морилжо ерээд, тэрэ городто комисси баталжа байлган, хориин зоной гомдол нэхэбэриие мүш-хүүлэн тодорүүлжа, хоорондо хэлэ ама, зарга ударидажа худхаһан зайһангууд Намжал Мухуугай, Далай Догбын, конторын депутат Вампил Арсаланай гурбые тэрэ тушаалһаа шалган болюулаад, албатанар Мантарин Магнайн, Цэмпил Даржаагай хоёрые шүдэрлэжэ, түрмэдэ хэмжээтэйгээр хаан <хаажа> шийдхэжэ, хэһээлгэ үзүүлээд, хориин тайшаанар һайднарай хойшодо ажа ябахын тухайда заабарилан, 1820 ондо инструкци буулган үгэжэ, амаржуулһан бэлэй.

Баһа Дээдэ-Удын земскэ сүүдэй¹⁶⁶ исправник Геденштром¹⁶⁷ тиигээд заседательнар Решетников, Саахаров тэдэ хадаа хориин зон соо хашалта үйлэдэжэ, ехэ олзо абажа байһаниинь энэ үедэ мүшхэбэрээр тодоржо, тэдэнэй бэенүүдые тушаалһаань гаргажа, Ород орон тээшэ ябуулаад, зөөриенё худалдажа, олзолһон мүнгэниинь хожом зондо түлүүлэгдэһэн бэлэй.

Тэндэһээ хориин галавной тайшаа Галсанай [гэгшэ] 1822 ондо халижа, 4-дүгээр тайшаа Жэгжэд Дамбадугарай¹⁶⁸ гэгшэ 1824 ондо галабаной тайшаа болоо ха. Тэндэһээ 1823 ондо Зүүн Сибириин буса түрэлтэнэй ребиизи¹⁶⁹ тоололгон болоходо, хориин буряаднар урдын[хи]һаа үдэжэ, 23954 эрэ дүүшэ болобо.

Хори буряадай эээлжэ байһан газарынё омог омог бүри илгамжалһан хубааригүй шалтагаанһаа, эртын дураар нүүжэ байражаһан харгана тиигээд хуасай ба хүбдүүд омогой улад 2-2 анги байражаад, хоорондоо холо уужам шалтагаанһаа, хэрэгээ бүтээхэдэ түбэгтэй тула, Анааһаа баруун этэгээдтэ байражаһаниинь баруун харгана тиигээд хуасай ба хүбдүүд гэжэ, Анааһаа зүүн этэгээдтэ байражаһаниинь зүүн харгана тиигээд хуасай ба хүбдүүд гэжэ энэ ребиизинь шалгажа бэшгэдэһэнһээ үүсхэн, дээрэхи гурбан омогууд баруун зүүнээр халажа, 6 омог боложо, урдын 11 омог дээрэ 3 омог нэмэлһэнээр, хориин 14 омогтон болоо ха. Тэндэһээ ехэ дээдэ император 1-дүгээр Александр хаан хадаа 1822 оной июлиин 22-й үдэртэ Сибирьтэ һуугша буса (яһа) түрэлтэниие захирха тогтоол¹⁷⁰ шэнээр баталан буулгаад, тогтоолой ёһоор, 1824 онһоо үүсхэн, урдын байһан хориин конторо, 5 миірской иизэбэ зогсоогдожо, Хориин степной дүүмэ¹⁷¹ тиигээд 14 омогой нэжээдээр 14 инородной үпрабанар¹⁷² ба 108 родобой үпраблээнинэр¹⁷³ болобо. Мүн тогтоолой ёһоор, урдань омогууд соо зайһан, шүүлингэ, заһуул нэрэмжээр захирагдажа байһаниинь зогсоогдожо, буса түрэлтэниие ноёлжо захирхаһаа зогсожо, гансал буса түрэлтэн соогоо хүндэтэ нэрэмжэ байха болоод, дүүмэ дотор галабной родонашалниг тайшаа тиигээд заседателнар, үпрабанар

дотор гулбаа, бииборнойнор, родобой үпраблээнинэр дотор староста, помошинууд (туһалагшад) нэрээр байха болоо ха.

Баһа хориин буряаднар улам улам шажанда орожо, түбэд монгол ном бэшэг һуралсаха ба, ном уншуулха ба мүргэл үйлэдэхэ ба нүгэл сээрлэхэ ба, буян үйлэдэхэ улад олон боложо, Дээдэ Удын Эгэтэ горхондо Дамчой Рабжаалин¹⁷⁴ гэжэ, Шасаана горхондо Гэндэн Чойн-пэллиин¹⁷⁵ гэжэ, Хёлгын Хухюуртай горхондо Даша Һүнбүлин¹⁷⁶ гэжэ, Суулга горхондо Сүнраб Шираблин гэжэ, Шулуутай горхондо Гэндэн Даржаалин гэжэ 5 модон дасан ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай 1831 оной майн 15-ай үдэртэ баталһанһаа хойшо бүтээжэ, хурал ном уншажа, мүргэл үйлэдэхэ, номой һургуули хэхэ болоо ха.

Тэндэһээ Ехэ дээдэ эзэн Николай Павлович¹⁷⁷ хаан хадаа 1827 оной июниин 21-эй үдэртэ Зүүн Сибириин буса түрэлтэнэй алба шэнэлхын положени <дүрим> баталаад, тэрэнэй ёһоор 1831 ондо алба зохёогшо комисси ерэжэ, шэнээр ребиизи болоходо, хориин зон урдын[хи]һаа үдэжэ, 25064 эрэ дүүшэ боложо, тэрээн сооһоо 18 наһанһаа дээшэ 50 наһанһаа доошо хүдэлмэришэ 12040 дүүшын саарһаар 6-6 түхэриг ясааг алба зохёогоод, тэрэ ёһоор мүнөө хүрэтэр түлэжэ байна.

Тэндэһээ 1835 ондо хориин галабной тайшаа Жэгжэд Дамбадугарай гэгшэ халижа, урдын тайшаа Галсанай гэгшын хүбүүн Ринчин-Доржи Дэмбилэй¹⁷⁸ тэрэниие зарим улад галабной тайшаада һунгаад, зарим уладынь дурагүй шалтагаанһаа, хориин һайднар, зон болбол 2 анги һаналтай боложо, эбгүй бололсожо байтарынё, дээрэхи Ринчин-Доржи Дэмбилэй гэгшэ 1838 ондо галабной тайшаа болон баталагдаба. Тэндэһээ тайшаа Дэмбилэй [хадаа] абари зангынё шэрүүн ба олзо абалгада дуратай ба ахамадай зүбшөөлгүй татабари хуряадаг шалтагаанһаа үлэ зохилдон <зохилдонгүй>, хориин зарим уладнар гомдолтой боложо, ахамадта гуйлга хүргэлсэжэ, хориин зон дотор зарга, хэлэ аман дэлгэрэн зобонибошьё, ямарбаа хангалта эһэ болоо <болоогүй>.

Тэндэһээ мүн тайшаа Дэмбилэй гэгшэ Санкт-Петербург хотодо морилоод, ехэ дээдэ эзэн император Николай Павлович хаанда бараалхан, 1842 ондо гэгээн угаалда хүртэжэ хэрээһэлээд, Николай гэжэ нэрлэгдэжэ, есаул хэргэм¹⁷⁹ хүртөөд, бусажа ерэбэ. Тэндэһээ 1849 оной декабриин 26-най һүни Хориин степной дүүмэ галаар шатаад, тэрэ тухайда дээрэхи тайшаа Дэмбилэй нүхэдтэй <нүхэдтэе> һэжэглэгдэжэ, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай захиралтаар ноён Эрхүүгэй округой поселенинэрэй смотритель¹⁸⁰ <шэнээр зөөжэ һуурижагша зоной харгалзагша> Зайчиковай мүшхэлгэ үйлэдэхэдэ, тайшаа Дэмбилэй ба хэрээснигүүд¹⁸¹ Петр Мелентьев, Николай

82 Олегэй, Степан Соболев тэдэ хадаа Хориин степной дүүмэ соо хурьяан алба татарин сагаанаар 11636 тү[хэриг] 43 мүн[гэн] 1 по[лушка] <хахадмүнгэн, хахадзоос> элдэб нэхэбэрийн 233 тү[хэриг] 51 мү[нгэн] 1 по[лушка]-ые <хахадые> хулгайлжа, хубааж абаад, дүүмые галаар шатааганин тодорхой боложо, хожомын генерал-аудиторай шийдхэбэрээр тайшаа Дэмбилэйн Ород ороной хүдэлмэридэ зарагдаад, нүхэдын Байгалай саадахи <Үбэр Байгалай> окружной сүүдэй шийдхэбэрээр Нэршүүгэй заводой¹⁸² хүдэлмэридэ зарагдаба.

Урдын нүгшэһэн тайшаа Жэгжэд Дамбадугарай гэгшын хүбүүн заседатель¹⁸³ Тарба Жэгжэдэй¹⁸⁴ 1851 ондо галаваной тайшаа болоо. Энэ тайшаа Жэгжэдэй гэгшын жүдхэмжэтэйн тула, урдын заседатель байхадаа 1850 ондо мүнгэн медаль, тайшаа болоһон хойно, 1852 ондо хүндэтэ хабтаан <кафтан> хайрада хүртөөд, 1854 ондо коллежскэ регистратор хэргэм хүртэбэ. Энэ тайшаа Жэгжэдэй гэгшэ ород, монгол ном бэшэг мэдэхэ, эрдэмтэй, хайн аашатай, мэдэлэй зоной амаржан байтар, эды тэды уладнар тайшаа Жэгжэдэйдэ гомдолтой боложо, элдэб ушар элирхэйлэн, ноён Забайкальска областиин сэрэгэй губернаторта гуйлга хүргэһэниин мүшхэбэри болоод, зохисгүйдэ адаглагдажа, ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай захиралтаар дааһан хэрэгһээ 1857 ондо хоригдобо. Тэндэһээ Хориин степной дүүмын заседатель хуасай отогой шүүлэнгэ Бадма Ошорой¹⁸⁵ гэгшэ хориин зоной хунгалтаар, ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай баталалгаар 1857 ондо галаваной тайшаа болоод, хориин зон амаржан, мүнөө хүрэтэр байна. Тайшаа Ошорой түрэлхи хайн ханаатай тула, 1858 ондо мүнгэн медаль, 1859 ондо алтан медаль тиигээд хортиг <самсаал хутага>, 1861 ондо владимирэй леэнтэтэй алтан медаль¹⁸⁶ хайрада хүртэбэ. 1862 ондо коллежскэ регистратор хэргэм хүртэбэ. Тэрэнэй хожом 1864 ондо губернскэ секретарь, 1871 ондо андреевска леэнтэтэ хүзүүнэй алтан медаль¹⁸⁷ хайрада хүртэбэ.

Хориин зон улам үдэжэ, агын буряаднараа тусагаар <аминдань> 1850 оной рибиизеэр¹⁸⁸ 18810 эрэ дүүшэ, 1858 оной рибиизеэр 19830 эрэ дүүшэ болобо.

Тэндэһээ Агын буряад болоһониинь. Энэ агын буряад гээ хаа, анхандаа хориин буряаднаа таһарһан юм. Элирхэйлээ хаа, дээрэ элирхэйлэгдэһэн 1827 <энэ хадаа алдуу. 1727 он байха ёһотой> ондо Хятад, Монгол ба Ородой газар хубаагдажа, захын тэмдэг табиһанай һүүлээр нүүһээр Нэршүүгэй округой Энгидэй, Шэтэ голнууд ба тэндэһээ заримын улам нүүһээр Үлэнгэ, Тура горход тиигээд бэшэшье тэрэ шадар нүүжэ улам дамжаһаар заримын дээрэ элирхэйлэгдэһэн 1703 оной мартын 22-дугаар үдэрэй грамотын ёһоор эзэгүй байһан Ага гол тиигээд Онон мурэнэй хүбөөгөөр ба, тэрэ шадарай го-

лоор нүүжэ байражаба. Энэ үедэ харгана тиигээд хуасай ба галзууд ба сагаан ба хүбдүүд ба шарайд ба бодонгуудтай агын 7 отог гэжэ алдаршаад, отог отогтоо зайһангууд ба, зарим отогүүдта шүүлэнгэ, заһуул гэжэ хайдаар захиралгатай байһан болобошье, хориин буряадтай хамта хориин тайшаанарта мэдэлтэй байгаа. Тэндэһээ үдэжэ улам олон болоходо ба хориин тайшааһаа холо нүүдэг шалтагаанаар, 1750 он тухайһаа эхилэн, хориин тайшаанарай баталалгаар Агын галаваной зайһангууд гэжэ нэрыдэгдэн түрүүлэн захиржа байха болоо. Түрүүшын галаваной зайһангуудын хуасай отогой зайһан Хошогой Баяндын, шарайд отогой зайһан Барамид Мүнхын болоод, тэдэнэй үбгэн болоходо, 1788 он тухайда галзууд отогой заһуул Заан Ранзын, хүбдүүд отогой зайһан Начин Санжинай, харгана отогой зайһан Морхоо Цандагай, шарайд отогой шүүлэнгэ Наһата Ридхынтэй 5 галаваной болоо.

Энээнһээ урагшада ба энэшье үедэ агын буряад дотор түбэд ном мэдэхэ хүн үгы бүгөөд, монгол ном бага мэдэхэ хүн эды тэды үсөөн байбашье, бэшэг дуудаха ба бага зэргэ бэшэхэһээ бэшэ, номой удха мэдэхэ ба мүргэл үйлэдэхэ ба нүгэл сээрлэхэ ба буян үйлэдэхэ хүн үгы, бүгэдэ бөөгэй мүргэлые шүтэдэг байһан байгаа. Энэ үедэ дээрэхи галаваной заһуул Ранзын гэгшэ хамниган 15 отогой ламаһаа заалгажа, номой удха соносожо, хүзэгтэй болон, шажанда орожо, урда шүтэжэ байһан онгодоо огоороод <орхёод>, Агада дасан барихые дурлажа, нүхэдөө дурлуулан ядажа байхын забһарта, ноён хориин галаваной тайшаа Дамбадугар Ринчэнэйдэ галаваной заһуул Ранзын гэгшэ Агада дасан баряад¹⁸⁹, өөрөө тайшаа болохо арга үүсхэжэ байна ха гэжэ бэшэ хүн хоблон мэдүүлһэниие тайшаа Ринчэнэй этигэмжэлжэ хилэнлэжэ <ехээр уурлажа>, галаваной заһуул Ранзында зорюутые табин дуудаһанда <дуудахадань>, тэрэ галаваной заһуул Ранзыниинь зугтажа ошонгүй байһаар үбшэн боложо, 1798 он тухайда нүгшэбэ. Тэндэһээ хориин галаваной тайшаа Ринчэнэй гэгшын захиралгаар Ага Ононой буряаднарта галаваной байжа, тэдэниие таряалангай үйлэдбэридэ хургахын тула, сагаан отогой зайһан, титулярна советник Мохоо Унаганай гэгшые 1803 ондо Түгнэ голһоо олон нүхэдтэй нүүжэ, Ага голдо ерээд, урдын байһан галабнойнартай түрүүлжэ байгаа.

1802 он тухайда үндэрлэгшын зарлигаар ноён статсхой собедниг <гүрэнэй зүблэгшэ> Лаба морилжо ерээд, Энгидэй, Шэтэ голнууд ба Үлэнгэ, Тура голын Байгалай үмэнэ нютаглаха поселищуудта <зөөжэ ерэгшэдтэ> үгтөөд, тэрээнһээ хойшодо тэрэ газарта байһан хориин буряадай олонхинь Ага, Онон голнууд тиигээд, тэрэ шадарай элдэб горходоор нүүжэ ерэн ниилэбэ. Тэдээнээр хальбан тиигээд

худай отогой үсөөн [зон] нүүжэ ерэлсээд, түрүүшын 7 отогтой 9 отог боложо, хориин зон 2 анги боложо, Дээдэ-Удын ба Нэршүүгэй 2 округто нүүжэ байражаба. Энэ үедэ агын буряад 6000-һаа үлэмжэ эрэ дүүшэ болоо.

Тэндэһээ 1811 ондо хориин галабной тайшаа Галсан Мардайн гэгшэ нүхэдтээ Ага газарта морилжо ерэнэн илдарта <һамбаанда>, Агада шулуун дасан бодхохые жүдхүүлжэ, зайһан титулярна советник Унаганай, бэшэ һайднартай зүблэлдэн, дасан бодхохо газарын энэ болотогой <болог> гэжэ модондо хадаг уяжа, газарта хадхаад зааһаар тэрэ газар дээрэнэ тэрэ жэлдээ дасангай хуури ендэр дэлдэн үүсхэбэ. Энэ үедэ галабной зайһан, титулярна советник Унаганай гэгшын гуйлгаар тэрэнэй тула хүбүүнийн Намжил Мухуугай галабной зайһан болоо. Тэрэ үедэ агын буряад соо эрэ хүнһөө Чойдор Пүнсэгэй гэжэ нэгэ хубараг, эхэнэрһээ Доржимаа Альбааханай гэжэ нэгэ шабганса байхаһаа бэшэ лама хубараг юрэ үгы, бүгэдөөр бөөгэй мүргэлые шүтэдэг байгаа. Тэндэһээ Дээдэ-Удын округой Түгнын дасангаа гэлэн Жамса Бахын, гэсэл Вандан Зодбын гэгшэдые нүхэдтэйнэ залажа, 1811 ондо олон хүбүүтэй хүнһөө нэжээд хүбүүе суглуулжа, хубараг болгоод, номой хургуули эхилэн хургаба. Энэ үедэ хориин галабной тайшаа Мардайн гэгшэ өөрын зөөрээр түбэд “Юм”¹⁹⁰ залажа эльгээгээд, дасан бүтэтэр уншуулжа мүргэжэ байгаад, дасан бүтэхэдэ дасанда залатагай <залаг, залагты> гэжэ бэшэлсэбэ. Баһа дасангай хэрэглэлдэ нэгэ зуун пүүд түмэр үргэбэ. Тэндэһээ хүзэгтэндэ бадараар үргэсые хуряан, баян шадалтанай жүдхэмжөөр хамһаад, дасангаа бодхоһоор 1816 ондо дууһан түгэсхөөд, Сэлэнгын дасангай тунгалаг шэрээтэ Ринчин гэжэ ламые залажа рабнай бүтээн, дасангай нэрые Дэчин Хүндүблин гэжэ нэрыдэбэ. Тэрэ рабнайн үедэ агын шадалтан баянийн 60-һаа үлэмжэ улад гэрээр буугаад, 130 ламанар хурал хуража, мүргэл үйлэдэхэ ба, Хориин галабной тайшаа Дэмбил Галсанай, 2-дугаар тайшаа Бадма Павелай, 4-дүгээр тайшаа Жэгжэд Дамбадугарай гэгшэд олон һайднар, нүхэдтээ морилжо ерээд, тэрээнһээ гадна 3000-һаа үлэмжэ уладнар шуулажа <сугларжа>, 2 үдэр баясхалангай хурим болобо. Түрүүшэ хуримай хүнийн галабной тайшаа Галсанай нүхэдтээ морёор морилон, гэр бүри хэсэн ябажа, үзэнһэн бүгэдые ташуураар сохёод, тэрээнһээ айжа, найрта байһан улад бодонин дутаажа <бодон тэрьедэжэ>, хээрэ, хада, жалга, ой, шугыгаар хоноо ха. Хориин галабной тайшаа Мардайн гэгшэ 1814 ондо халижа, хүбүүнийн Дэмбил Галсанай гэгшэ 1815 ондо галабной тайшаа болоһон байгаа. Тэндэһээ 1816 оной ребиизээр агын буряаднар 7800 эрэ дүүшэ болобо.

Баһа 1816 ондо Дээдэ-Удын земскэ исправнигай захиралтаар Агада Харгытын ба, Наритайн ба, Табтаанайн 3 миирской изэбэ болоод, хожом, 1820 ондо ноён Сибириин генерал-губернаторай захиралтаар Наритайн ба, Табтаанайн миирской изэбэнэрын зогсоогдожо, ганса Харгытын миирской изэбэ болоо.

1816 ондо хориин галабной тайшаа Галсанай гэгшэ Ага голдо морилжо ерээд байха үедөө, хүбдүүд отогой Цэцэгтэ Нэлбээнэйдэ һайн жороо морин бии гэжэ соносожо, тэрэ морёо намда үгэ гэжэ хүнийе эльгээжэ захиһанда <захихадань>, Нэлбээнэй гэгшэ зүбшөөнгүй, тэрэ морёо унаад, буруудан <тэрьелэн> холодожо, Хяла голһоо сааша байрлаһыень бэдэрүүлжэ олоод, Нэлбээнэе холоодо модондо хүлөөрнэ хабшажа, долоон хоногто байлгаад, лоозоор ехэтэ сохижо хэхээн, тэрэ жороо мориень абажархёо. Тэрэ үедэ Дээдэ-Удын земскэ сүүдэй заседатель Решетников гэгшэ Агын 21 мангажии үзэхын тула морилһондо, галабной тайшаа Галсанай гэгшэ дээрэхи Нэлбээнэй гэгшын адуунһаа хунгуулжа, 4 мори үгүүлээд, тэрээн дээрээ агын зонһоо 4000 тү[хэриг] олзо үгэжэ морилуулба <ябуулба>. Мүн заседатель Решетников тэрэ жэлэй үбэл мүн мангажии үзэхын хэрэгээр Агада морилоод, 2000 тү[хэриг], 1 хониной арһан дэгэл олзо абаад бусажа морилбо. Мүн ондо галабной тайшаа Галсанай гэгшэ Агада морилоод, зайһан Морхоо Цандагайда сагаан ба алтан мүнгэн биие соносожо, сагаан отогой Арсалан Мүнхын тэрээндэ ехэ ташуур үгэжэ, зайһан Цандагайһаа сагаан ба алтан мүнгэ ехээр абажа ертэгэй <ерэ>, хэрбээ үлэ үгөө һаань <үгөөгүй һаань>, энэ ташуураар сохёод, бэеын тушаатагай <тушаагаарай, тушаа> гэжэ хатууда захиран ябуулһанда, зайһан Цандагайн айжа, сагаанай 70 тү[хэриг], алтан 20 тү[хэриг] үгэжэрхёо. Түүншэлэн хүбдүүд отогой Бордиина Монсохииндо зайһан Далай Догбын тэрэнии ябуулжа, сагаанаар 150 тү[хэриг], дээрэхи Цэцэгтэ Нэлбээнэйдэ зайһан һэмүүн Дүнэнэе ябуулжа, сагаанаар 150 тү[хэриг], харгана отогой Гада? Дабаанайда? өөрөө морилжо, сагаанаар 200 тү[хэриг] абажархёо. Эдэнэ монед мүнгэн юм. Хожом 1818 ондо хориин зон болбол тайшаа Галсанайда гомдолтой боложо, аһамадта гуйлга хүргэлсэхэдэ, нэхэбэри боложо, тайшаа Галсанай гэгшын зөөриие опислоһонһоо сэгнүүлжэ, муу эд таваараар бусажа абаһан байна. Тэндэһээ Агын буряад хада таряа ургуулжа ядаһан тиигээд, мангажида табиха жэл бүрийн гааранса таряе худалдажа абажа, гарзада ороһоноо элирхэйлэн, Дээдэ-Удын земскэ исправнигаар дамжуулан, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта 6600 тү[хэриг] мүнгэ гарзатайгаар гуйлга хүргэнэинь, ноён министрнүүдэй комитедээр шийдхэгдэжэ, 1817 онһоо үүс-

хэн, магажида тарья табихань зогсоогдоо. Мүн 1817 ондо Агын галабной зайхан Намжил Мухуугай гэгшэ алтан медаль хайрада хүртэхэ сагта тэрэ медалиие хүртэхэ тиигээд, магажи үзэхын хэрэгээр Дээдэ-Удын земскэ исправник Геденштром гэгшэ Агада морилхондо <морилходонь>, 4000 тү[хэриг] мүнгэ тиигээд, 6000 пүүд талха бэлэглэн бусааж морилуулба. Мүн 1817 оной һүүлээр хориин галабной тайшаа Галсанай гэгшэ Агада морилоод, нютагай хайднар тиигээд зондо соносхолгүй ба зүбшөөлгүйгөөр Агын галабной зайхан Намжил Мухуугай тэрэниие Агын галабной тайшаа болгохо биибор <хунгуули> бүтээн, тэрээндэ хайд, зоной гар хуурмагаар табин абажа, Эрхүүгэй городто морилжо, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта хүргэһэнөөр, зайхан Мухуугай гэгшэ Агын тайшаа болгон 1818-дугаар ондо баталагдаба. Тэндэһээ Хориин галабной тайшаа Галсанайда олон зүйл гомдолтой боложо, мүн 1818 ондо Дээдэ-Удын земскэ исправнигта ба ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта гуйлга бариха үедэ, Агын зарим хайд, зон хадаа тайшаа Мухуугай гэгшын хуурмаг биибороор <хунгалтаар> баталагдаһан тиигээд, тайшаа Мухуугай хадаа урдын зонһоо татабари абаһан ушарнуудые хүргэлсэһэнөөр, Эрхүүгэй губернскэ правительствын захиралгаар Агын тайшааһаа зогсоогдоод, Хориин конторын депутаднар Дэлэг Гэнпэлэй Буянга Дайдхайн хоёр Агада ерэжэ, зайхан Мухуугайтай тоосуулхадань, 16500 тү[хэриг] зондо түлэхэ боложо, подписка <гар табилга> баталба. Энэ мүнгэнэй заримые зондо түлэжэ, заримые зониинь абангүйшье орхихон байгаа. Энэ үеһөө үүсхэн, хориин зон дотор зарга, хэлэ аман дэлгэржэ зобоһонһоо, хожом 1820 ондо амаржаһаниинь дээрэхи хориин зоной туужада <түүхэдэ> тодорхой би.

1818 онһоо эхилэн дээрэхи зайхан Мухуугай гэгшэ галабнойһаа зогсоогдожо, хүбдүүд отогой зайхан Сэмон Начинай, хуасай отогой зайхан Тодхолой Жарантайн 2 галабной зайхан болоод, энээнһээ эхилэн Агын буряаднар амаржан жаргаа. Тэндэһээ дээрэхи галабной зайхангууд Начинай, Жарантайн гэгшэдэй гуйһанаар хуасай отогой зайхан Түгэлдэр Тобын гэгшэ 1823 онһоо эхилэн галабной зайхан болобо.

Мүн 1823 оной ребиизээр агын буряаднар урдын[хи]һаа үдэжэ, 7830 эрэ дүүшэ болобо.

Ехэ дээдэ эзэн император Александр Павлович¹⁹¹ хаан бол 1822 оной июлиин 22-й үдэртэ Сибириин буса түрэлтэниие захирха тогтоол шэнээр баталаад, тэрэнэй ёһоор буса түрэлтэнэй степной управлениэрые <талын захиргаануудые> шэнээр тогтооходо, Эрхүүгэй губернскэ соведэй 1824 оной апрелиин 28-ай үдэртэ журнал тогтооһониие, ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторой ба-

талһанаар, 1824 онһоо үүсхэн, Агын галабной инородной үпраба¹⁹² <буса түрэлтэнэй ахалагша захиргаан> тиигээд 37 родобой үпрабленинэр <отогой захиргаанууд> болоод, галабной зайхан Түгэлдэр Тобын инородной үпрабада гулваа тушаалые дааж байба. Зүүн Сибириин буса түрэлтэниие захирха тогтоолой 68-дугаар параграбай <зүйлэй> хүсөөр Эрхүүгэй городто губернскэ комитет¹⁹³ боложо, хүдөөгэй хуули бүтээхэдэ, 1823 оной һүүл, 1824 оной эхинэй үеэр мүн галабной зайхан Тобын, шарайд отогой зайхан Хубита Барамидай гэгшэд депутат боложо, тэрэ комитедтэ байлсаба.

Энэ үеһөө эхилэн агын буряаднар Хориин степной дүүмэһээ холын тула, элдэб хашалантай шалтагаанаар Дээдэ-Удын округһоо ба Хориин степной дүүмын мэдэлһээ халажа, Нэршүүгэй округто хамжахые эды тэды улад дурлабашье, агын олонхи хайд, зон тиигээд хориин тайшаанарай дуран үгы шалтагаанһаа болоһонгүй бүгөөд, Эрхүүгэй губернскэ комитедэй 1824 оной апрелиин 28-ай үдэртэ тогтооһон журналые ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай баталһанаар, полициин ба, мүшхэлгын ба, шүүбэриин хэрэгүүдынь Нэршүүгэй ахамадай мэдэлдэ ороод, хозайствын <ажыхын> хэрэгын хориин дүүмын мэдэлдэ байһаар байһан байгаа. Тэндэһээ гулваа зайхан Тобын гэгшэ үлбэр боложо гуйһанаар, 1826 онһоо эхилэн бодонгууд отогой зайхан Зангяа Данчинай гулваа болобо.

Тэндэһээ Сибириин буса түрэлтэнэй алба шэнээр зохёогшо комисси ерэжэ, 1831 оной ребиизи¹⁹⁴ болоходо, агын буса түрэлтэн урдын[хи]һаа үдэжэ, 8767 эрэ дүүшэ, тэдээн соо түбхинэһэн 60 дүүшэ 18-һаа 50 хүрэтэр наһата хүдэлмэришэ 4054 дүүшэ боложо, 6-6 тү[хэриг] алба зохёогдоо.

Тэндэһээ Агын мэдэлэй олонхи зониинь бурханай шажанда улам бага зэргэ орожо, Онон, Сүүгэл, Ага шадарай зайхангууд Хуяг Лубын, Түгэлдэр Тобын гэгшэд бэшэ отогой хайднар тиигээд зонтой зүблэлдэжэ, энэ газарта бурханай шажан дэлгэрүүлхэ шадалтай лама заларуулхын тухайда, Байгал[ай] үмэнэхи Шэгимүниин шажантай галабной лама бандида хамбада гуйһанда <гуйхадань>, бандида хамбын зарлигаар Худанай дасангай шанзодба Лубсанһүндэб Дандарай¹⁹⁵ гэгшэ заларан ерэжэ, номой хургуули хээд, бурханай шажан улам дэлгэрүүлжэ, Онон мүрэнэй хүбөө, Сүүгэл горхоной адагта 1831 онһоо үүсхэн дасан бодхожо, 1834 ондо тэрэнээ дууһан оршуулжа <рамнайла>, дасангай нэрые Даши Чойнпэллин гэжэ нэрыдэбэ. Энэ дасан бүтээхын тухайда ноён Эрхүүгэй гражданска губернатор хадаа 1831 оной майн 15-ай үдэр баталһан байгаа. Энэ дасангай рабнай оршуулха үедэ хоёр зуунһаа үлэмжэ ламанар ном уншажа, 3000 тухай уладнар шуулажа <сугларжа>, мүргэл үйлэдэжэ, олон

88 хоног соо баясхалангай найр болобо. Энэ Даши Чойнпэллин дасангай шэрээтэ Лубсанһүндэб гэгшэ номой хургуулида болбосорон шудалхан, арюун шагшабадтай, шажан амитанай туһада хэшээн-гытэй энэ лама хадаа шажан амитанай туһада жүдхэмжэтэйн тула, ехэ дээдэһээ 1832 ондо хүзүүнэй алтан медаль, 1842 ондо хармаанай алтан медаль хайра хүртөөд, императорай болони економиской өб-шииствын шилеэн <вольнo эконолическа обществын член, хайн дуранай эконолическа бүлгэмэй гэшүүн> болгогдобо. Энэ лама гэ-бэл дээрэхи хориин түүхэ соо элирхэйлһэн галзууд отогой зайһан Батан Тураахиинһаа нааша табадугаар үеын үрэжэһэн угтай юм. Энэ ламын ашаар энэ дасангай номой хургуулинъ үлэмжэ дэлгэ-рэн, тэрээгээр уламжалан шажан үлэмжэ дэлгэрбэ. Мүн дасанда энэ газарта урда үгы цанид хургуули¹⁹⁶ 1845 онһоо үүсхэн болоод, тэ-рээндэ сэлэнгын ба, хориин ба, баргажанай ба, агын ба хамнигадай дасангуудһаа хайн хайн ламанар олоор шуулажа <сугларжа> хурал-саха тиигээд шажан, амитанай туһа улам дээшэ арьбадаһаар бии. Энэ гэбэл эртэ сагта Богдо Банчин Чоглой-Намжил¹⁹⁷ гэгээнтэнэй номшо соржи гэлэн Цүлтимдэ эшэ үзүүлһэнтэй ниилэхэ мэтэ бай-хан ха. Эшэнь “Буряад улад хойно нэгэ үедэ Сүүгэл гэжэ газарта хиид бодхоохо, хиидэй нэрые Даша Чойнпэллин, сахюусаниинъ Чойжил болохо, энэ хиид хадаа бурханай шажанай гол боложо, амитанай ту-һа агуу ехэтэ дэлгэрхэ” гэхэн юм.

Тэндэһээ Агын буряаднар агын галабной инородной үпрабаһаа гадна Дээдэ-Удын округой мэдэлэй хориин инородной үпрабанар-та мэдэлтэй байдаг бүгөөд <аад>, холын шалтагаанһаа хашалан-тай ушарые элирхэйлэн, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта гуйлга хүргэһэниинъ, Дээдэ-Удын окружной совет соо 1835 оной ав-густын 15-ай үдэртэ 139 тоотой тогтооһон журналые ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай баталһанаар, 1832 онһоо үүсхэн, Дээдэ-Удын округой¹⁹⁸ хориин мэдэлэй инородной үпрабанарай мэдэлһээ халажа, ганса Агын инородной үпрабын мэдэлдэ байха болоо. Тэн-дэһээ агын буса түрэлтэн болбол Хори Степной дүүмэ ба хориин бэшэ зонһоо холо, Нэршүүгэй округ¹⁹⁹ дотор нүүдэг тула, үлэмжэ хашалантай ушарые элирхэйлжэ, 1835 ондо ноён Зүүн Сибириин ге-нерал-губернаторта гуйлга хүргэһыень, Эрхүүгэй губернскэ сове-дээр зүбшөөн, 1836 оной сентябриин 16-ай үдэртэ, 1837 оной июлиин 27-й үдэртэ 45 тоотой тогтооһон журналые ноён Зүүн Сибириин ге-нерал-губернатораар баталһанаар, 8802 эрэ дүүшэ, эхэнэр бүлэнэр-тээ, Дээдэ-Удын округһоо ба, Хориин степной дүүмын мэдэлһээ ха-лажа, Нэршүүгэй округто ба Агын галабной инородной үпрабын мэдэлдэ хамжаба.

89 Тэндэһээ гулбаа зайһан Данчинай гэгшын гуйһанаар, зай-хан Тобын гэгшэ ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай баталһа-ниие Эрхүүгэй губернскэ правлениин 1839 оной январийн 21-нэй үдэрэй 83 тоото дарамар <дарамал> саазаар гулбаа болоо. Тэндэһээ Агын мэдэлэй буряаднар олон болоод, ганса инородной үправын мэдэлдэ байхадаа үлэмжэ хүндэ болоһондо, тэрэ ушарые элирхэй-лэн, 1838 ондо ноён Нэршүүгэй окружной начальнигаар дамжуулжа, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта зоной приговор 1 степ-ной дүүмэ ба, 6 инородной үпраба шэнээр баталжа үгэхые хүр-гэһэнөөр, Эрхүүгэй губернскэ совет соо зүбшөөн, 1839 оной мар-тын 2 үдэрэй 21 тоотой журнал тогтооһыень ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай баталһан ёһоор Агын степной дүүмэ тии-гээд 6 инородной үпрабанар, нэрлээ хаа 1-дүгээр) Сүүгэлэй, 2-ду-гаар) Бэрхэсүүгэлэй, 3) Могойтын адагай, 4) Шулуутайн, 5) Хялын, 6) Тудхалтын инородной үпрабанар болоо. Баһа тэрээнһээ хойно Эр-хүүгэй губернскэ советэй 1846 оной ноябриин 7-й үдэрэй 56 тоотой журнал тогтооһониинъ ноён Сибириин главна управлениин совет соо яамалагшын <түрүүлэгшын> баталһанаар, Түүргын инородной үправа болобо. Энэ степной дүүмэ болоходо, ноён Нэршүүгэй окру-гой начальнигай 1839 оной июлиин 16-ай үдэрэй 120 тооной захи-ралтаар гулбаа зайһан Тобын гэгшэ председатель <түрүүлэгшэ> бо-лоод, 6 заседателнар ба, инородно үпрабанарта нэжээд гулбаа, 2-2 выборнойнар болобо. Тэндэһээ Агын зоной хунгалтаар, ноён Зүүн Сибириин генерал-губернаторай баталһаниие Эрхүүгэй граждан-ска губернаторай сентябриин 9-эй үдэрэй 3817 тооной захиралтаар соносоһоноор 1842 ондо зайһан Зангяа Данчинай гэгшэ галабной тайшаа, председатель байһан зайһан Тобын гэгшэ 2-дугаар тайшаа тиигээд галабной тайшаагай забгүй сагта тэрэ тушаалыень даалсаха болобо. Тэндэһээ ехэ дээдэ эзэн император Николай Павлович хаан 1842 оной ноябриин 29-эй үдэртэ өөрын мутар <гар> табилгатай гра-мотатай юһэн туг хайра хүртөөбэ. Ехэ дээдын баталжа хайрлаһые ноён Нэршүүгэй окружной начальнигай 1849 оной сентябриин 9-эй үдэрэй 2132 тоото захиралтатыйгаар хабсаргаһанаар, галабной тай-шаа Данчинай, 2-дугаар тайшаа Тобын, заседатель Буянайда нэжээд мүнгэн хоортиг <самсаал хутага> хайра хүртөөбэ. 1858 оной бүгэдын ребиизээр²⁰⁰ тоолоходо агын буряаднар урдын[хи]һаа улам үдэжэ 12384 эрэ дүүшэ болобо.

Агын отогүүдай галабной тайшаа Зангяа Данчинай гэгшэ бээ шэлээтэй ба үбгэн наһатай болобоб гэжэ гуйһаниинъ зүбшөөгдэн, дааһан тушаалһаа табигдажа, тэрэнэй тула Зүүн зүгэй Сибириин генерал-губернаторай 1858 оной декабриин 4-эй үдэрэй баталалгаар

2-дугаар тайшаа коллежскэ регистратор ба кавалер Түгэлдэр Тобын гэгшэ галабной тайшаа болоһон бүгөөд, тэрээнэй тула ноён Забайкальска областиин сэрэгэй губернаторай 1859 оной феввалиин 3-ай үдэрэй 378 тооной баталалгаар Агын степной дүүмын заседатель Бороншуу Бордиинын гэгшэ 2-дугаар тайшаа болоо. Ехэ дээдын 1860 оной декабриин 22-й үдэртэ баталһанай хүсөөр дааһан тушаалдаа жүдхэмжэтэйн тула, Агын отогүүдай 2-дугаар тайшаа Бороншуу Бордиин[ын] тиигээд тайшаа кандидат Доржо Убашын хоёрто хүзүүнэй мүнгэн медаль, Агын степной дүүмын заседатель Бадма Шантуугай, Сүүгэлэй инородной управын гулбаа Баяр Хүлэгэй, Шулуутайн инородной управын гулбаа Юмсүн Сэмоной, Хялын инородной управын гулбаа Гилэб Тамдаагай, Түүргын инородной управын гулбаа Зодбо Моршиихиной — [эдэ] табанда хүхэнэй мүнгэн медальнуудые хүртөөбэ.

Хориин тиигээд Агын буряаднар анхандаа ямар шалтагаанаар, хэрхэжэ <хайшан гэжэ> болоһон тиигээд, забһарта хаана нютаглажа, ямар мэтэ ажа ябаһан ба, илагууһанай <бурханай> шажан хэрхэжэ гараһан дэлгэрһэн ба, эсэстэ ямар мэтэ боложо байһан түрүүтэн хуряангы түүхэ энээниие мүнөө байгша хүн мэдэхэ ба, ерээдүй хойто үеын хүнүүд үлэ мартаһын <мартахагүйн> туһатай болохо аа гү гэжэ Агын буряаднараа ахалагша тайшаа, коллежскэ регистратор тиигээд кавалер Түгэлдэр Тобын — буса нэрээр Гомбожаб гэгдэгшэ хориин буряаднараа лама санаартанай ахалагша соржо Цэваанай гэгшын 1843 ондо тоорбиһон бэшэг тиигээд, хориин эмшэ багша Ванчиг Саахиин гэгшын 1845 ондо тоорбиһон бэшэгүүдые гол болгожо, урда үеын зарим хүнэй бэшэһэн эхир шэхир бэшэгтэй шүүн тохёолдуулжа, дутууень Хориин тиигээд Агын степной дүүмэнэрэй хэрэгүүдһээ түүн абажа, баһа ородоор 1815 онһоо нааша өөрөө соноһон үзэхэнтээ ирилүүлэн гүйсээжэ <хүсөөжэ>, арбан дүрбэдүгээр рабжангай²⁰¹ доторхи догшон гэгдэхэ түмэр бишэн жэлһээ²⁰² үүсхэн тоорбиһон болобошье, дууһаха һүүлыень ба бүринэй <бидэ бүхэнэй> Бурхан багшын Лүмбиниин сэсэглигтэ²⁰³ бэе мүнделһэнһөө 2823-дугаар оной²⁰⁴ уһан эмэ гахай жэлэй²⁰⁵ модон бар һарын арбадугаар эрэ шорой морин үдэртэ, ородоор 1863 оной феввали һарын 16-дугаар үдэртэ дууһан бэшэжэ, шүүхэтэй сэлтые <шалгахатай сугтань> түгэсхэбэ. Дутаһан тиигээд үлэмжэ болоһон ба, эндүүрһэн түрүүтэн гурбые али мэдэхэ хүн болон мэргэд шүүн заһабарилхые үшэн айлдханаб <хэлэн мэдүүлнэб, хүсэнэб>.

- 1 Манжанар Монголой зарим аймагтай хамтаран байгуулһан Ехэ Дайчин улас (хятадаар 大清國 *дайчинго*) 1644–1912 оной хоорондо оршоһон юм.
- 2 Богдо гэхэн үгые “олоной дундаһаа сэсэн гэгээн, эрдэмээр бусадһаа хэтыдэһэн хүндэ олгохо соло” гэжэ Цэбэл багша тайлбарилһан байдаг. Манжа Чин уласай хааниие Богдо хаан гэдэг байһанаа, 1911 онһоо тусагаар тогтонһон Монгол уласай “Олоноо (олондо) үргэгдэһэн хаан” гэжэ үргэмжэлэгдэһэн Жэбзэндамба хутагтые мүн лэ Богдо хаан гэдэг болоо.
- 3 Монгол улас гэжэ 17-р зуун жэлһээ хойшо Чин уласай эрхэшээлдэ ороһон монголой хад ноёдой нютагые хэлэнэ. Ара Монголын Түшээтэ хан, Засагта хан, Сэсэн хан гэхэ гурбан аймаг болоод байһанаа, хожом 1725 ондо Түшээтэ хан аймагһаа һайн ноён аймаг илгарһан юм.
- 4 Ехэ дээдэ эзэн хаан — ород хэлэнэй “император-самодержец” гэхэнтэй дүйхэ нэрэ. Гэбэшье буряадууд ородой хааниие өөрынхээрээ ойлгожо тодорхойлдог байһаниинь эли.
- 5 Монголой хори түмэд — хори ба түмэд гэхэ хоёр аймаг ниилэжэ, хори түмэд болоһон гэжэ эрдэмтэд үзэдэг. Анха 13-р зуунай түүхын нурбалжа бэшэ-гүүдтэ тэмдэглэгдэнхэй. Хори, түмэд гээд дахин амяараа болохынгоо урда Байгал далайн оршом амидардаг байһан.
- 6 Хори буряадай угай бэшэгүүдые Барга баатар гэдэг хүнэй гурбан хүбүүн Элүүдэй, Буряадай, Хоридой мэргэн гэгшэдэй одхониинь болохо Хоридой мэргэнэй арбан нэгэн хүбүүнһээ эхилүүлэн бэшэһэн байдаг.
- 7 Хори буряадай дээдэ үбгэ гэгдэһэн домог түүхын хүн. “Монголой нюуса тобшоон” эхинэй бүлэгтэ Чингис хаанай үбгэ дээдэсые дурдахадаа Хори түмэдэй газарһаа Бурхан-Халдунда нүүжэ ерэхэн Хорилардай мэргэнэй үхин Алангуаһаа түрэхэн тэнгэри изагуурта гурбан хүбүүнэй түүхые онсолон бэшэһэн байдаг. Эндэ дурдагдаһан Хорилардай мэргэниие хори буряадай аман түүхэ, түүхэ бэшэгүүдтэ гарагша Хоридой мэргэн мүн гэжэ үзэдэг.
- 8 “Монголой нюуса тобшоондо” тэмдэглэһэнээр Хори түмэдэй Хорилардай мэргэнэй хатан Баргажангуа болбол Хүл Баргажан түхэмэй эзэн Баргадай мэргэнэй үхин болоно.
- 9 “Монголой нюуса тобшоон” зэргэ Монголой түүхын эхэ нурбалжануудта тэмдэглэһэнээр Хори түмэдэй Хорилардай мэргэнэй хатан Баргажангуаһаа түрэхэн Алангуа басаганиинь Бурхан-Халдунда нютаглаха Бүртэ шонын үри һадаһан Добу мэргэнэй хатан боложо хоёр хүбүү түрөөд, үбгэнэйнгөө һаһа

бараһанһаа хойшо тэнгэрийн гурбан хүбүүдые түрэнэн бэлэй. Одхон Бодон-чарын Монголой хаадай уг гарбал боржигин обогтоной дээдэ үбгэ болоо юм.

- 10 Хори буряадай аман түүхэ, угай бэшэгүүдтэ тэмдэглэнэн ёһоор Хоридой мэргэнэй хоёрдохи хатан болоно. Баруун буряадууд соо шаралдай гэнэн обог булгадай дунда байдагынь хори буряадай уг гарбалда баруун буряадуудай оролсоһые харуулна. Шаралдай хатанһаа Галзууд, Хуасай, Хүбдүүд, Гушад, Шарайд гэхэ табан хүбүүн түрөө гээд, эдээнии Шаралдайн табан гэжэ нэрлэдэг.
- 11 Хори буряадай аман түүхэ, угай бэшэгүүдтэ Хоридой мэргэнэй гурбадахи хатаниие Нагатай гэдэг. Баруун буряадай дунда нагатай гэнэн жэжэхэн обог Зүлхэ мүрэнэй эхинэй эхирэдүүд соо байдаг юм. Иимэһээ Нагатай гэдэг нэрэ хори буряадай уг гарбалда баруун буряадуудай оролсоһые домоглон харуулһан ябадал гэжэ үзэжэ болохоор ха. Нагатай хатанһаа Харгана, Худай, Бодонгууд, Хальбан, Сагаан, Батнай, Хайтал, Сэгээнүүд гэдэг 8 хүбүүн түрэжэ, хоёр багань баруун буряадта ниилэбэ гэжэ домоглодог. Эдээнии Нагатайн найман гэжэшые хэлэдэг юм.
- 12 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгэй ахалха отог. Харгана гэхэнь ургамалай нэрэ юм. Харгана отогой нэрэ газарай нэрэнээ бии болоо ха гэжэ эрдэмтэд таамагладаг.
- 13 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгтэ багтадаг отог. Худай гэхэнь перс хэлэнэй “бурхан, тэнгэри” гэнэн үгэ мүн гэжэ үзэдэг.
- 14 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгэй нэгэ отог. Бодон болбол зэрлиг гахайн эрыень заадаг үгэ. Урдандаа баатар эрэшүүлэй соло шэмэг болодог байһаниинь монгол арадай баатарлиг туулинуудһаа тодорхой мэдэгдэдэг. Жангар туулида Жангарай баатар жанжануудыень бодон гээд үргэмжэлһэн байдаг.
- 15 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгэй нэгэ отог. Зүблэлтэ Буряад-монголой шудалааша Цыдендамбаев энэ нэрые киргиз хэлэндэ араб хэлэнһээ нэбтэрһэн *калбум “нохой”* гэхэ үгэтэй холбожо үзэнэн болобошые, түүхын үндэнэ холбоо үгы ха.
- 16 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгэй нэгэ отог. Хааяа сагаангууд гэжэшые хэлэдэг. Хори буряадуудай дундаһаа гансал сагаан отогойхиндо морин төөлэй барижа хүндэлдэг уламжалал байһан юм. Ушарын юуб гэбэл, эртэ сагта сагаан отогойхиние сагаан яһатан (үндэр дээдэ изагууртан) гэжэ үзэдэг байһанай ула мүр байжа магадгүй.
- 17 Хори буряадай 11 отог соо Нагатайн бүлэгэй нэгэ отог.
- 18 Алтан хаан (1507–1582) — түмэдэй хаан (1548–1582), олон монголые дахин нэгэдхэжэ шадаһан Батамүнхэ Даян хаанай аша, Барас-Болод жоной хоёрдохи хүбүүн, өөрын нэрэнэ Анда юм. Эгээ хүсэрхэг сагтаа Алтан хаан Түшээтэ Сэсэн хаан солотой баруун түмэнэй хаан байһан. 1554 ондо Хүхэхото байгуулжа, улас түрэ, соёл, эдэй засагай түб болгоһон юм. Олон

монголой дунда Бурханай шажаниие дэлгэрүүлхэдээ, шара малгайтан буюу гэлэгбаа ёһоной ламанарые дэмжэжэ, 1578 ондо гэлэгбаагай хубилгаан лама Содномжамсые нутагтаа залан, Далай лама гэжэ үргэмжэлһэн бэлэй. Урдань хоёр түрэл байһан тула, тэдэн 1-р, 2-р, Содномжамса хубилгаан 3-р Далай лама болоһон юм. Алтан хаанай аша хүбүүн Ёндонжамса 4-р Далай лама боложо тодорһон.

- 19 Баруун саһата Түбэд орон — монголшууд Түбэдые үни саһаа хойшо иигэжэ нэрлэжэ заншанхай. “Баруун” гэхэдээ уг Монгол нутагһаа баруун тээ байһыень тэмдэглэнэ. Холо баруун тээшээ нүүжэ ошоһон ойрадуудшые Түбэдые “Баруун тала” гэжэ нэрлэдэг зандаа. “Саһата” гэхэдээ, түбэд хэлэндэ тогтомол хэрэглэдэг /gangs can/ *ганжан* “саһата” гэнэн үгэнһөө сэхэ буулгаһан байна.
- 20 “Хамагые мэдэгшэ” (түбэдөөр /kun mkhyen/ *гүнчин*) гэжэ Далай лама тухай хэлэдэг.
- 21 Содномжамса гээшэнь 3-р Далай ламын (1543–1588) номой нэрэ мүн. Гэлэгбаа буюу шара малгайтантай хубилгаан Содномжамса 1578 ондо Түмэдэй Алтан хаанда залагдажа, шажан номой ёһые байгуулхаяа ошоод, Далай лама солотой болоһон юм.
- 22 Түбэд, Монголой уламжалалда сагые тоолохо хоёр тогтолсоотой байгаа. Сагай хүрдэнэй ёһондо сагые хэмжэхэдээ, Пүрбэ гарагай нара тойрохые ажаглан, 60 жэлэй рабжан болгон хубаадаг. Сагай хүрдэнэй ёһые Түбэд орондо 1027 ондо энэдхэгэй бандида Адиша Дибангара Шэриижаняна (Atiśa Dīpankara Śrījñāna) байгуулһан юм. Тиин 1-р рабжангынь гал туулай жэлһээ (1027 онһоо) эхилээ. 10-р рабжангынь 1567–1626 он болоно. Рабжангые монголоор жаран [жэл] гэдэг. Түбэдөөр /rab byung/ *рабжун* гэхэнь “машада гараһан” гэнэн удхатай, жаран жэлэй түрүүшын гал туулай жэлэй ёгто нэрэ юм. Түрүүшын жэлээрнь бүхы жараниинь нэрлэнэн байна. Сагые хэмжэхэ хоёрдохи тогтолсооной ёһоор болбол 12 амитанай нэрые 5 махабадай нэрэтэй хослуулан жэлэй нэрэ болгодог юм. Эдэ хослуулһан нэрэнүүдын жаран жэл соо нэгэшые дабтагдадаггүй, жэл бүхэн өөрын онсо нэрэтэй байдаг. Жэшэнь гал туулай жэл жаран жэл соо нэгэл дахин тохёолдодог, рабжангай эгээ түрүүшын жэл болоно; рабжангай 12-хи жэлын шорой бар жэл мүн гэхэ мэтэ. Тиимэһээ рабжангай эхинэй ониинь мэдэхэ хаа, жэлыень нэмээд, сохом тэды он гэжэ мэдэхэ аргатайбди. Эндэ дурдаһан 10-р рабжангай 12-хи жэлын 1567 + 12 – 1 = 1578 он болоно. 1567 он нэгэдэхэ жэл хадань 1-ые хороохо хэрэгтэй юм.
- 23 Улаан мүрэн гэжэ Шара (Хуанхэ) мүрэнэй дээдэ урасхалые хэлэдэг.
- 24 *Хурга зайдаха* гэжэ хурга ёдойлгожо загнахые хэлэдэг. *Занахы хурга зайдаха* гэхэдээ “хургаа ёдойлгон занабa, загнаба” гэнэн удхатай болоно. *Занахы хурган* гээшэнь энэдхэгээр tarjani, түбэдөөр sdigs mdzub гэдэг мутарай тэмдэг юм. Баһа *заналга хурган* гэхэ.

- 25 Бурханай шажанда орохоһоо урид шүтэжэ мүргэжэ, айжа болгоомжолжо байһан “тэнгэри лус, шолмос онгодые” элдэб амитанай дүридэ оруулжа дараа гэнэ.
- 26 Хоншим бодисада — Арьяабаала бурханай олон нэрын нэгэн болохо хятад хэлэнэй *гуань-ши-инь* гэхэн үгыё монголшолон Хоншим гэхэн байна.
- 27 Түбэдэй Бурханай шажанай ёһондо бүтээлдэ һуужа боди хутагыё олоһон ламанар хүл гарайнгаа мүрыё шулуун дээрэ үлээхэ шадалтай гэдэг.
- 28 Зургаан үзэг гэжэ *Ум ма ни бад мэ хум* гэхэн мааниин зургаан үзэгыё хэлэнэ.
- 29 Энэдхэг хэлээр *iddhi* гэхыё монголоор *риди* гэдэг. Бурханай хутагыё олохо ябасада бии болохо юрэ бусын шадалай нэгэн. Риди хубилгаан гэбэл нийдэхэ, үлэ үзэгдэхэ, уһан дээгүүр ябаха мэтэ болоно.
- 30 Түбэдэй гэлэгбаагай ёһондой нүлөө хүртэжэ, Түмэдэй Алтан хаанай үеэлэ аша Хутагтай Сэсэн хунтайжын 1578 ондо зохёһон “Арбан буянта номой сагаан түүхэ” болбол үбэр монголшуудай дунда бурханай шажаниё дэлгэрүүлхэ зорилготой байгаа.
- 31 Хэрлэн голой Үргэнэ мүнэндэ шудхаха оршомой Хүлэн (Далай) нуурай тэндэхи газар ха. 1730-аад ондо Чин гүрэнһөө баргашуулда эдлүүлһэн газар юм.
- 32 Һолоонгууд, Һолоон — мүнөөнэй БНХАУ-ай Үбэр Монголой өөртөө засаха ороной Хүлэнбуйр аймагай (мүнөө хото гэдэг) Эвенкэ хушуунай үндэһэн хүн амыё бүридүүлгшэ манжа түнгүс угсаатанай хуушан нэрэ. Манжа Чин уласай эхин үедэ мүнөөнэй Үбэр Байгалай хизаарай үмэнэ хэнэг болон Хүлэнбуйрай тала нютагаар нютаглаха ангуушан, нүүдэлшэн Һолоонгуудыё манжанар дайлажа харьяандаа оруулжа абаад, өөһэдтээе угсаа нэгэ зонгээд, найман хушуунай зохёон байгуулалтада оруулан, Хинганай нюруу оршом Бутха (агнууриин) 8 хушуу зохёон байгуулжа, тэрэл сагта байлдан дагуулһан дагуур зонииё тэрэ 8 хушуунда багтаажа захируулба. Бутха найман хушуунай нэгэ хэнэгыёнь 1732 ондо Хүлэнбуйрта шэлжүүлэн, Ород гүрэнтэй залгаха хилыё сахюулхаар һуулгаһаниинь мүнөөнэй Үбэр Монголой өөртөө засаха ороной Хүлэнбуйр хотын Эвенкэ өөртөө засаха хушуунай Һолоон эвенкинэр болоно. Монгол хэлэтэй дагуурнуудтай ойро хүршэ ябажа ерэнхэн хадаа, ехэнхинь баһа дагуур хэлээр яридаг. Мүн энэ үзэлтэһөө гадна Хори буряадай түүхэ бэшэгүүдтэ гардаг Һолоонгуудыё монголшуудай дотор тохёолдодог Һолонгуд обогтой холбожо үзэдэгшыё шудалалганууд байдаг.
- 33 Манжа хэлэнэй *бэйлэ* гэхэ үгэнэ манжа түнгүс хэлэндэ ноён гэхэн удхатай юм. Энэ үгын гарбалыёнь мүшхэбэл, монгол хэлэнэй *бэхи*, *бэги*, түрэг хэлэнэй *бей*, *бек*, *бег* зэргэ үгэтэй нэгэ изагууртай алтай хэлэнүүдэй дундын үгэ болоно.
- 34 Хори буряадуудай түүхэтэй холбоотой нэгэ Дай хунтайжа хадаа Халхын Сэсэн хаан Шолойн хүбүүн Анандын хоёрдохи хүбүүн Хонгор дай хунтайжа болоно. Энэ хүн 17-р зуун жэлэй дунда үедэ хори буряадуудыё захиржа,

- Ородтой эдэбхитэйгээр харилсажа байһан юм. Эндэ харин Һолоонгуудай Бүүбэй бэйлэ хаанай хүбүүн гэжэ тэмдэглэһэниинь, 17-р зуун жэлэй эртэ болон дунда үеын үйлэ ябадалнууд тухай хожом бэшэхэдээ, түүхын дэс дараалалыё худхалдуулһанай гэршэ гэжэ үзэлтэй.
- 35 Хори буряадай түүхэ бэшэгүүдтэ гарадаг энэ хатан тухай ондоо һурбалжа бэшэгэй тодорхой тэмдэглэһэн зүйл мүнөө болотор мэдэгдээгүй байна.
- 36 Энжэ — басагаяа хадамда хүргэжэ үгэхэдөө дахуулан үгэлсэхэ эд мал, хүн зонииё энжэ гэхэ. Томохон ноёд хадаа өөрын басаганай энжэдэ албата арадһаа таһалан үгэдэг байһан юм.
- 37 Эндэ дурдагдааша Пү үзэгтэй зэд буунь буудадаг буу бэшэ, харин тамга гэхэн удхатай юм. Энэ хадаа хятад хэлэнэй 寶 бао “эрдэни” гэхэн үгэһөө гарбалтай.
- 38 Ара Монголдо дэлгэрһэн улаан малгайтанай ёһондой түлөөлэгшэ хутагта. Сэсэн хан аймагай Мэргэн засагай хушуунай нютагта тусхайлан һууха хүмэ хийдтэй байһан ехэ лама юм. Анхадугаар Жэбзэндамба хутагта Занабазарай гэргэй Хүүгэн ноён гэгшэ наһа бараад, хойто түрэлдөө Хүүгэн хутагта гэхэн хубилгаан лама болоо гэжэ үзэдэг юм. Ородой жуулшан А. М. Позднеев хори буряадууд энэ хутагтын хүрээндэ (дасанда) ехээр ошожо мүргэдэг байһан ябадалыё нюдөөрөө хараһанаа тэмдэглэһэн байдаг.
- 39 Үргэнэ мүнэн Хүлэн (Далай) нуурһаа холо бэшэ, Ехэ Хинганай нюруунһаа эхи абажа урдаад, Шилкэтэй ниилэжэ Амар (Хара) мүнэн болодог юм.
- 40 Нэршүүгэй нюруунһаа эхи абажа зүүлжээ урдаһаар Үргэнэ мүнэндэ шудхадаг нэгэ гол болоно.
- 41 Үлирэнгэ голдо шудхаха Хуандай голой эрье дээрэ Чингис хаанай дүү Хабата Хасарай угсаанай вангууд ордо харша баряад һуудаг байгаа. Эндэһээ тиймэшыё холо бэшэ, Хирхираа голой хүбөөндэ байха хотын тэндэһээ Чингис хаанай аша хүбүүн Есүнгэ мэргэндэ зорюулһан гэрэлтэ хүшөө олоһыё мүнөө Эрмитажта хадагалжа байна. Энэ хүшөө “Чингисэй шулуун” гэжэ алдаршанхай болобошыё, Есүнгын шулуун гэбэл таараха юм.
- 42 Үлирэнгэ голдо шудхаха голой нэрэ. Ородоор Кондуй гэдэг.
- 43 1805 онд Хуандайн хотын үлдэгдэл шулуугаар ородууд үнэн алдартанай хүмэ баряа юм.
- 44 Хүхэльби гэжэ хүбшэ — мүнөөнэй Ородой Холбооной Уласай Үбэр Байгалай хизаарай зүүн урда талаар оршохо 140 км ута, далайн түбшэнһөө дээшэ барагсаагаар 1000–1200 метр үндэр уулын нюруу.
- 45 Онон голдо шудхадаг. Ага голой нэрээр нэрлэгдэһэн тала дайдада хори буряадуудай нэгэ хэнэгынь нютаглажа, тусагаар захиргаантай боложо илгарһанаар агын буряад гэгдэдэг болоо.
- 46 Үбэр Байгалай хизаарай Агын буряадай тойрогой Дулдарга аймагай нютагта оршодог нуур.

- 47 Үбэр Байгалай хизаартахи Балжана нуурһаа гаража, Энгидэй мүрэндэ шуд-
хадаг гол.
- 48 Үбэр Монголоой Өөртөө Засаха ороной Хүлэнбуйр аймагай (хотын) Шэнэ
Барга баруун хушуунай нютагта оршохо уулын нэрэ.
- 49 Онон мүрэнэй дагуу нютаглаха эртэнэй монгол хэлэнэй аялгаар дуугардаг
хамнигадай нэгэ обог.
- 50 Үбэр Байгалай хизаарай Шэтэ аймагтахи Арахира нуурһаа урдан гаража,
баруулжаа Хёлго, Петровск-Забайкальский аймаг, Буряад уласай Бэсүүр,
Мухар-Шэбэр, Сэлэнгэ, Тарбагатай аймагай нютагаар урдан, Сэлэнгэ мү-
рэндэ шудхадаг гол.
- 51 Буряад уласай Ярууна, Хори, Загарай аймагай нютагаар урдан, Сэлэнгэ мү-
рэндэ шудхадаг гол.
- 52 Буряад уласай Хори аймагай нютагаар урдажа, Үдэ голдо шудхадаг гол. Анаа
голой адагта Анаа дасан оршодог.
- 53 Үбэр Байгалай хизаарһаа эхи абан, Буряад уласай Мухар-Шэбэр аймагаар
урдажа, Хёлго мүрэндэ орохо Сулхара голдо шудхадаг гол.
- 54 Буряад уласай Ярууна аймагта оршохо нуур.
- 55 Шиилхэ голдо орохо Куэнга голдо баруун тээһэнь шудхадаг гол. Ородоор
Ареда гэхэн байдаг.
- 56 Энэ хүн тухай дэлгэрэнгы мэдээсэл үгы. Үмэхэй баатар түрүүтэй хори бу-
ряадуудай найшуул хамнигадтай байлдажа үхөөд, хүүрыень орхихон жалгыё
Үмэхэй жалга гэжэ энэ тэмдэглэһэнийн Юмсэнэй Ванданай түүхэ бэшэг
соо Үмэхэй хүнды гэжэ нэрлэһэн байна.
- 57 Анха түрүүн Үдын уезд гэжэ байһанаа, Ородой хаанта уласһаа 1783 ондо
Эрхүү можые зохёон байгуулхада, Байгал далайһаа баруулжаа баһа нэгэ
Үдын острог бии нэн тула, тэрэниие Доодо-Үдэ гээд, Байгал далайн зүүн тээ,
Үдэ голой адагта байһыень Дээдэ-Үдэ гэжэ нэрлэдэг болоо.
- 58 Хори буряадууд Халхын зүүн гарай Сэсэн хаанай харьяатан байгаа.
- 59 Буряад уласай Байгал шадарай аймагай нютагаар урдажа Сэлэнгэ мүрэндэ
шудхадаг гол. Худари гээшэнь Сэлэнгэ мүрэнэй адагта оршохо тала дайдын
нэрэ болоно.
- 60 Зарим түүхэ бэшэгтэ Байгал далайе Байгал мүрэн гэжэ нэрлэһэн байдагынь
һонин юм.
- 61 Ородууд хоришуулые Байгал далайн хойто (баруун) бэеэр нютаглаха буряа-
дуудтай адли гээд, хори буряад гэжэ нэрлэбэ гэнэ.
- 62 Алексей Михайлович Романов (1629–1676) болбол Ородой Романов гэ-
рэй хоёрдугаар хаан (1645–1676) “Амар амгалан” гэхэн ара нэрэтэй байгаа.
Энэнь өөрөө аалин зантай байһанһаа бэшэ, харин хаан шэрээдэ һууха са-
гынь харисангы амар амгалан байһантай холбоотой гэдэг.
- 63 Ородой хааниие монгол, түрэг зон *сагаан хаан*, *ак-хан*, *ак-падишах* гэхэ мэ-
тээр нэрлэдэг байба. Монгол түрэг хэлэнүүдтэ “сагаан” гээшэнь “эрхэ сү-

- лөөтэй”, “эрхэ дархатай” гэхэн удхатай тула, Монголоой хаанай мэдэлһээ га-
ража бэе дааһан гээд Ородой хааниие “сагаан” гэхэн байжа магадгүй гэжэ
зарим эрдэмтэд үзэдэг.
- 64 1787 ондо Нэршүүгэй мүнхэнэй уурхайн байһан газарые Ородой эзэн хаанай
гэр бүлын үнсэ гээд зарлажа, Нэршүүгэй уурхайн тойрог (*Нерчинский гор-
ный округ*) гээд нэридэхэ болобо.
- 65 Һаадаг гэжэ нэгэ сэрэг гаргаха үүргэтэй засаг захиргаанай нэгэжэ болохо
үрхэ гэрыё хэлэжэ байна. Хори буряадууд заха хилэ хизаар ороноор нютаг-
лаха хүн олотой улад байһан хадань хатуугаар тогтооһон үнэтэй арһатай ан-
гай алба абаха боломжогүй байгаа. Иимэ ушарһаа хайн дурын үндэһэн дээрэ
160 Һаадаг эрэ гэжэ тоосожо алба үгэжэ байһан ябадалыё тудхан харуул-
һан байна. Үнэндөө хори буряадууд энээнһээ үлүү тоотой байһаниинь тухайн
үеын баримта бэшэгтэ тодорхой тэмдэглэгдэн үлэнхэй.
- 66 Хори буряадууд эхин үедөө Ородто хайн дурын үндэһэн дээрэ малаар алба
үгэжэ байһан тула, эндэ арай хожом үедэ, 18-р зуунда Ородой засаг захир-
гаанай бэхижэһэн сагта бэлэн мүнхөөр алба абаха болоһон саг үетэй худха-
һан байна.
- 67 Хори буряадууд анха Нэршүүгэй острогто алба үгэжэ байһан аад, 1693 ондо
Эрхүүгэй острогой харьяанда оруулагдажа, эндэхи ородуудынь хори буряа-
дуудыё түримхэйлэн, эд малыень буляан дээрмэдэдэг болоо.
- 68 Хори буряадуудай нэгэ хэхэгын 1678 ондо дахин Ородто даган ороходо,
Халхын зүүн гарай Сэсэн хаанай нютагһаа холодуулан, Байгал далайн тэндэ
нүүлгэжэ һуулгаад, Итанца гол дээрэ 1679 ондо острог байгуулжа, нүүжэ
ерэһэн хори буряадуудһаа хуряаха албыё уг острогто суглуулха болоо.
- 69 Амалад гэхэнь ород хэлэнэй *аманат* гэхэн үгын буряад-монгол дуудалга бо-
лоно. Монголоой эзэрхэлэй үедэ ород хэлэндэ нэбтэрһэн араб гарбалтай,
“барисаанда үгэһэн эд зүйл, хүн” гэхэн удхатай үгэ болоно. Монголоой тодо
үзэгэй дурасхалда *хайдаг хауидаг* гэхэн үгэ байдагынь эгээл энэ амаладыё
зааһан үгэ мүн.
- 70 Хори буряадай галзууд отогой дэлдэгэр хүхүүрэй хүн. Тэрэнэй эсэ-
гэнь Турахи галзууд отогой шүүлингэ байгаа. Турахи шүүлингэ 1685 ондо
Байгалай хойто (баруун) бэеһээ урда (зүүн) бээдэ гаража, Сэлэнгын адагта
нютаглахыё хүсэжэ бэшэһэн бэшэг соогоо Бадан, Басутай, Сажиг гээд хүбүү-
дэйнгээ нэрыё дурдаһан байдаг. Турахи шүүлингэ удангүй наһа баража, тэ-
рэнэй ахмад хүбүүн Бадан тушаалыень залгамжалаа. 1692 ондо хори буряа-
дай зарим зоной һөөргөө Халха Монгол руу бодожо ябахадань, Бадан 80 хүн
абажа хойноһоонь нэхэжэ “бодожо бү ябагты” гэжэ идхажа жүдхэмжэ гар-
гаһанай тула зайһан болоһон юм. 1703 ондо хори буряадай түлөөлэгшэдыё
ударидан, Ородой сагаан хаанда бараалһаа. Гэбэшье 1707 ондо тэрэниие бу-
садай эхэнэрыё буляаһан, хүбүүдтээ хамта дээрмэ тонуул хэһэн хэрэгээр
Итанцын острогто дуудахадань ерээгүй нэн тула, шийдхэжэ үгэхыё хүсэһэн

хэрэг гаража, эрхэ мэдэлээ алдаһан юм. 1710 ондо Бадан наһа баража, ехэ хүбүүн Шара-Үхин зайһан тушаалын залгамжалба. 1711 онд Баданай хүбүүд Шара-Үхин, Эрдэни хоёрые Болторигто захирагдахгүй, дураараа аашалаа хаатнай хэргэм зэргыетнай эбдэжэ, үнэтэ арһанай албые хоёр дахин нэмэжэ абадаг болохо гэжэ уридшалан хануулһан байдаг. Иигэжэ эдэнэй гэр бүлэ эрхэ мэдэлээ алдаһан болобошье, хэргэм зэргээ алдангүй, зайһан, шүү-лингэ тушаалаа залгамжалһаар, үри хадаһадынь Хориин болон Агын дүүмын захиргаанда хубаагдан хууһан юм.

Угай набагшань иимэ юм: Барга баатар → Хоридой мэргэн → Галзууд → Дэлдгэр → Нохол → Турахи шүүлингэ → Бадан зайһан → Шара-Үхин зайһан → Золто → Мархай → Муунай, Хориин талын дүүмын заседатель → Бадма → Бобой (1844–1927) → Дагба (1876–1948) → Гомбо-Доржо (1923 ондо түрэнэн) → Доржо → Мэргэн → Эрдэни (1994 ондо түрэнэн) (Угай зам, № 6, 2003 он); Барга баатар → Хоридой мэргэн → Галзууд → Дэлдгэр → Нохол → Турахи шүүлингэ → Бадан зайһан → Батнай → Гал жуу → Габсуу → Мархай → Нэржид → Цэвэг → Одон → Дамдинсүрэн → Энхбаатар → Санчир, Санал (Угай зам, № 5, 2003 он).

71 11 эсэгийн түлөөлэгшэд 1702 оной намар гаража, хэды һара ябажа Москва хүрөөд, 1-р Пётр хаанда бараалхан Зүүн Сибириин ород түшэмэд, таряашан зоной зүгһөө алба татабари, газарай талаар үзүүлһэн олон хашалта бэрхэ-шээл тухай айладхажэ, 1703 оной үүлээр һөөргөө бусаһан ехэ аян тухай хэлэнэ. Пётр хаан түлөөлэгшэдые 1702 оной 2-р һарада хүлээн абажа, хори буряадуудай Сэлэнгэ, Анаа, Түгнэ, Хүрьбэ, Хёлго голоор газар эзэмшэхые баталһан зарлигые мүн оной 3-р һарада гаргаһан байна.

72 1-р Пётр Алексеевич хаан (1672–1725), хожомын “Ехэ” гэжэ алдаршаһан, Романовай гэрэй үүлшын *царь*, түрүүшын *император* болоно. *Царь* гэхэн үгэ лата хэлэнэй *цезарь* гэхэн үгэһөө гарбалтай. Ромын засагые эзэрхэхэн Юлий Цезарь гэдэг хүнэй обогой нэрэ байһан аад, саашадаа “эзэрхэгшэ”, “эзэн хаан” гэхэн удхатай болоһон түүхэтэй. Хожом слав хэлэтэн Бизантиин хаание *цесарь* гэдэг байһан юм. 1547 ондо Ород уласай “Дошхон” гэгдэхэ 4-р Иван хааниинь өөрыгөө *царь* (*цесарь*) гэхэн байна. Энэнэй урда тээ ородууд Монголой хаадые *царь* гэдэг байһан байна. Харин *император* гэхэн үгэ 16-р зуун жэлдэ лата гү, польшо хэлэнһээ ород хэлэндэ ороһон, *имперарэ* “захирха” гэхэн үгэһөө бии болоһон, “захирагша” гэхэн удхатай үгэ юм. Анха түрүүн Ромын сэрэгэй захирагшые иигэжэ нэрлэдэг байһанаа, үүлдэ гүрэнэй эзэн хаание нэрлэдэг болоо юм. 1-р Пётр хаан хүрэтэр Европодо ганса император байһан, тэрэнь Арюун Ромын хаанта уласай эзэн мүн байгаа.

73 1-р Пётр хаанай 1703 оной 3-р нарын 22-й үдэрэй зарлигай ёһоор хори буряадуудта газарай эзэмшэлэй эрхэ хайрлагдаһан юм.

74 Яруунын острог 1675 ондо Бага Ярууна нуурай хажууда байгуулагдаһан бэлэй. 1-р Пётр хаантай хэлсэхэдээ, хори буряадууд Итанцын острогой мэдэлһээ Яруунын острогто хамжаһан бэлэй.

75 Монгол бэшэгээр *саа-биши* гээд бэшэһыень урдахи хэблэлнүүдтэ Саввич гэжэ буруу буулгаһан байдаг.

76 Полковник Фёдор Исаевич Скрипицын 1689 ондо стольник Иван Скрипицын дүүтээ хамта Ород Чин хоёр гүрэнэй хоорондо хилэ байгуулха тухай хөөрэлдэжэ байһан воевода Ф. А. Головиной захирамжа доро эльгээгдэхэн юм.

77 Федор Алексеевич Головин (1650–1706) болбол Посольско приказай дарга, 1-р Пётр хаанай шадар ноёдой нэгэн юм. 1686 ондо окольничий тушаалтай боложо, Ород, Чин уласай хоорондох хилын асуудалнуудые зохисулха зорилгоор Байгалай урда бээын нютаг руу эльгээгдэжэ, 1689 ондо Нэршүүгэй гэрээ байгуулһан юм. Тэрэ гэрээнэ Ород, Чин гүрэнэй хоорондох захи хилые тодорхойлжо, тэрэнь үүлдэ 1727 оной Хяагтын (Буурын), 1858 оной Айгунай, 1860 оной Бээжэнгэй гэрээгээр Ород гүрэнэй хилэ хизаарыень үргэдхэхэ хуури табиһан юм.

78 Повинность — ород хэлэнэй “алба татабари, уялгата ажал” гэхэн үгэ. Ород гүрэнэй изагуур угсаа бүхэнэй олон албатад ондо ондоо повинностьютой байһан бэлэй. Жэшэнь, буряадууд үртөө улаа, замай заһабари, хилын харуул пикет, гүрэнэй заводуудта түлээ, үхэр мал, ноһо хангаха олон янзын уялгата ажал даажэ ябаһан.

79 Зайһан гэхэн энэ тушаал монголшуудай дунда эртэ урда саһаа хойшо байһан юм. Монголой Юань гүрэнэй сагта хятад хэлэнэй 宰相 *цзайсян* “ахамад түшэмэл; юрэнхы хайд” гэхэн үгэ монголшуудай дунда хэрэглэгдэжэ эхилһэн ха. Хори буряадай дунда зайһан болбол отогой ахалагша, тайшаагай туһалагша байһан.

80 Мирской (баһа миирскэ гэдэг байһан) изба — доодо шатын земскэ сүүдээр дамжан губернииин дээдэ зургаанда захирагдадаг байһан бусатүрэлтэнэй зургаан (ородуудта волостиин зургаан) байдаг байшан гэр. Эндэ хадаа Агын мирской изба тухай хэлэгдэнэ. Ондоогоор Харгытын мирской изба гэдэг байһан.

81 М.М. Сперанскиин болбосоруулһан 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоолой” ёһоор инородно управа гэхэн засаг захиргаанай эгээ доодо түбшэнэй эмхи зургаан бии боложо, алба хуряаха, бэшэшье уялгата ажал харюусаха, талын дүүмэ, доодо шатын земскэ сүүд, губернскэ правительств ба правлениин захирамжа гүйсэдхэхэ үүргэтэй байһан бэлэй. Шухала хэрэгүүдые инородно управа дээрэ ноёд хайд, зонтоёо сугларжа хамта шийдхэдэг байһан.

82 Выборной — буса түрэлтэдэй захиргаанай һунгамал.

- 83 Бусатүрэлтэнэй управын түрүүлэгшэ, хайд зоной хамтын суглаанда хүнгагдажа, управын албатанарай ашаг һонирхолыень талын дүүмэдэ түүлөөлхэ үүргэтэй байһан.
- 84 Ахалагша тайшаа.
- 85 Заседатель.
- 86 *Императорай* гээшэнь хаанта засагһаа дэмжэлгэ абадаг, эзэн хаанай хяналта анхарамжа доро байдаг гэхэн удхатай.
- 87 1765 ондо байгуулһан Ород гүрэндэ хүдөө ажахын үйлэдбэрийн шудалалга эдэбхижүүлхэ, энэ талаар саашадаа ашаг туһатай мэдээсэл хуряаха зорилготой шэнжэлхэ ухаанай ниигэмлиг. Заха хизаар орондо ниигэмлигэй гэшүүдэй даалгабаряар мэдээсэл суглуулдаг байһан хурбалжалагшадтай байһан юм.
- 88 Энэ болбол гэгээн Аннын 4-р зэргын шагнал хэбэртэй. Энээнэ эшэдээ хэрээһэтэй, одоной лентэ һагалдаргатай эритэ мэсэ байһан. 19-р зуунай дунда үедэ албанай хэрэгтэ жүдхэмжэтэй байһанай түлөө түшэмэдтэ, бусатүрэлтэнэй ноёд һайдташые олгодог байгаа.
- 89 Энэ болбол гэгээн Аннын 3-р зэргын одон хэбэртэй. 1847 онһоо хойшо олон жэл жүдхэмжэ гаргаһанай түлөө түшэмэдые шагнадаг болоо. Энэ одон хэрээһэнэй хэлбэритэй, хүзүүндээ зүүхэ лентэтэй байһан.
- 90 Ород гүрэнэй Зиндаатанай хүсэнэгтын ёһоор 14-р зэргэнь эгээ дорохинь болоно.
- 91 Зүүн Сибириин генерал-губернаторай захиргаан болбол 1822 ондо Сибириин генерал-губернаторай захиргааниие хубааһанай үрэ дүндэ байгуулагдажа, генерал-губернаторай тушаалтай түшэмэл захиржа байһан юм. Тэрэнэй һууха газарынь Эрхүү хотодо байгаа. Зүүн Сибириин генерал-губернаторай мэдэлдэ Эрхүүгэй губерниһээ гадна, Енисейн губерни, мүн Далай шадарай ба Яхадай можонууд багтадаг байба.
- 92 Ород гүрэнэй эгээ доогуур зиндаагай одон шагналай нэгэниинь. Энээниие ехэбшэлэн түшэмэлнүүдтэ олгодог байһан юм. 3-р зэргын одон болбол түдүүлидэ шагталдаг жэжэхэн алтан хэрээһэн хэлбэритэй байгаа. Энэ одые хэрээһэ зүүгээгүй түшэмэдтэ олгоходоо, гэгээн Станиславай дүрсые хаанай хүлдэ хоёр толгойто бүргэдөөр нэлгэдэг байһан.
- 93 Энхэ-Амгалан болбол Чин гүрэнэй дүрбэдэхи хаан Сюань-Е-гэй оной соло болоно, хятадаар Канси гэдэг. Энэ хаан 1661–1772 оной хоорондо хаан шэрээдэ һууһан. Энэ сагта Чин гүрэн олон шэнэ газар эзэлэн үргэжэжэ, ехээр хүгжэһэн.
- 94 Ородой 2-р Пётр Алексеевич хаан (1715–1730) болбол 1728–30 оной хоорондо нэрын тэды хаан байһан юм. Харин засагай эрхые түрүүн А. Меншиков, һүүлдэнь А. Остерман бодотойгоор гартаа адхажа байгаа.
- 95 Рагузай Савва Лукич Владиславич (1669–1738) болбол Ород гүрэнэй албанда ороһон, Рагузын серб яһанай наймаашан. Ород, Чин гүрэнэй хоорондо

- Буурын ба Хяагтын гэрээ байгуулһанаар, хоёр гүрэнэй хоорондохи заха хилэ хубаагдажа, ямар болзолтойгоор татабаригүй худалдаа наймаа хэгдэхэнь тогтоогдоо.
- 96 Хори буряадай галзууд отогой заһуул байһанаа, 1727 онд Буурын гэрээ байгуулха үйлэ хэрэгтэ жүдхэмжэ үзүүлһэн тула, Ородой бүрин эрхэтэ элшэн гүн Рагузын Савва Владиславичай зууршалгаар 1729 ондо тайшаа тушаалда баталагдажа, хори буряадые захирха болоһон юм. Угай һабагшань иимэ: Барга баатар → Хоридой мэргэн → Галзууд → Даахай → Боохой → Харяадай → Эбгүй → Болториг заһуул → Шодо тайшаа → Ринчин тайшаа → Дамбадугар тайшаа → Жигжид тайшаа → Тарба тайшаа.
- 97 Патент гээшэнь эзэн хаанай албатандаа олгожо, ямар нэгэ зүйлэй ажаябуулга зүбшөөрһэн баримта бэшэг болоно. Эндэ хадаа 2-р Пётр хаанай Болторигой Шодо тайшаада хори буряадуудые захирха эрхэ олгоһон баримта мүн.
- 98 “Салин” гэхэн удхатай 俸祿 *фэнлү* гэхэ хятад үгэ, Чин уласай үедэ манжаар дамжан монгол хэлэндэ ороо юм. Чин уласһаа Гадаада Монголой ноёдто хэргэм зэргэһэнь дулдыдан ондо ондоо хэмжээний пүнлүү олгодог байгаа.
- 99 Отогой түрүү, голшолон алба хуряаха ажалые харюусадаг байһан.
- 100 М. М. Сперанскиин болбосоруулһан 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоолой” ёһоор шэнэ тушаал оруултар хэрэглэгдэжэ байһан тушаалнууд болоно. 1822 онһоо хойшо дид тайшаа тушаал үгы болоо.
- 101 Мардайн Галсан 1815–22 ондо Хориин талын дүүмын ахалагша тайшаа байгаа.
- 102 1822 ондо хуушан Анаагай зургаан гэгдэдэг байһан конторые Хориин талын дүүмэ болгоһоноо, 1839 ондо тэрэнэй мэдэлһээ Агын бусатүрэлтэнэй главна управые гаргажа, Агын талын дүүмэ болгоо юм.
- 103 Ородоор *коллежский ассессор*, Ород гүрэнэй Зиндаатанай хүсэнэгтын ёһоор 8-р зэргын зиндаа болоно.
- 104 1728 ондо Үбэр Байгалай буряад отогүүдай түлөөлэгшэд Ородой бүрин эрхэтэ элшэн Рагузын гүн Савва Владиславичта хандажа, 1689 ондо Ородой гүн Фёдор Алексеевич Головиной үгэһэн 2 тугын хуушаржа элэгдэһэн ушарһаа хилэ хизаарта абажа ябахада эшэгүүритэй тула шэнэ туг соёрхон хые хүсэхэндэ Үбэр Байгалай буряадай 20 отогто туг олгоһон юм. Энэнэй 11-ыень хори буряадай 11 отогто үгэһэн байгаа.
- 105 Энэ болбол Ородой хаан шэрээдэ 1826–55 ондо һууһан 1-р Николай (1796–1855) хаан мүн. 1-р Павелай хүбүүн юм.
- 106 Ород гүрэнэй энэ жагсаагдаһан сэрэг болбол тогтомол байгууламжагүй, сэрэгэй тоо хубаари элдэб янза, хасаг мэтэ сэрэгүүд юм. Байгалай үмэнэхи хасагууд мүн лэ энэ жагсаагдаһан сэрэг байһан болоно.
- 107 2-р Ехэ Екатерина (1729–1796), Ород гүрэнэй хаан шэрээдэ 1762–96 ондо һууһан хатан хаан.

- 108 Энэ хадаа 1794–1808 оной хоорондо хэгдэһэн 5-р ревизи болоно.
- 109 Волостной правлени болбол ород таряашан гү, хэрээһнэ зүүһэн бусатүрэлтэ-ниие захирха хунгамалнуудай зургаан болоно.
- 110 Лаба Николай Осипович (1766–1816), генерал-майор, 1812 ондо ород сэ-рэгэй генерал-провиантмейстер байгаа; действительнэ статска советник. Хятад гүрэнэй хилын хажуудахи газарта сүлэгдэһэн гэмтэ хэрэгтэниие нуу-рижуулха тухай 1797 оной 10-р нарын 17-ной зарлигай дүүргэлтые шалган хянаха зорилготой Сибирьтэ томилогдоһон.
- 111 Дистиинэ (ородоор *десятина*) — ородуудай газарай талмай хэмжэдэг нэ-гэжэ; 1 дистиинэнь 1,09 гектар болоно.
- 112 Манай эндэ нуурижан түбхинэхөөр сүлэгдэһэн ородууд, 1797 оной 10-р на-рын 17-ной Зарлигай ёһоор Байгалай урда бээдэ талха таряа тарихаар аса-рагдажа түбхинэһэн.
- 113 Будаа тахал гэжэ *осла* үбшэ хэлэнэ. С. С. Шашковай мэдээсэһэнээр, “18-р зуунай хоёрдугаар хахадта будаа тахал Байгалай урда бэээр арбаад жэл бо-лоод лэ хүжэрэн, хамниган буряадуудые ехээр үсөөрүүлдэг байгаа”.
- 114 Ородоор *оспопрививание* гэхэ. Ород гүрэндэ 1768–1801 оной хоорондо бу-даа тахалые нэргылхын тула сэсэг тарилга хэдэг байгаа.
- 115 Сэсэг тарилга хэжэ нураха хүнүүд, ородоор *оспенный ученик* гэдэг байһан.
- 116 Зарим түүхэ бэшэгтэ *бөөгэй шажан* гэхэн байдаг болобошье, *шажан* ба *мүр-гэл* хоёрые ондоо юумэн гэжэ илгаруулха гэжэ оролдоһониинь тон һонир-холтой байна.
- 117 Бөөлэхэдөө бөө гү, удаган онго оруулаад, хүнэй хэрэг бүтээхэ шадалтай бо-лодог гэжэ этигэдэг.
- 118 Удаган (монгол бэшэгээр *идуган*) эртэнэй түрэг хэлэнэй *идуг* “богдо, арюун, гэгээн” гэхэн үгэһөө гарбалтай ха.
- 119 Ёрьбо хадаа богонихон таяг шэнги юумэн. Бөө удаган онго оруулхадаа хэ-рэглэдэг.
- 120 Нэгэ талаһаа бүринхэй хэнгэргэ.
- 121 Майхабша болбол түмэрөөр хэнхэй, дээрээ бугын эбэр шэнги ёдогор дүрсэ-тэй тархидаа угладаг юумэн.
- 122 Энэ ямар ушартай нэрэ хынь мэдэнэгүйбди.
- 123 Ёахюуһан гээшэнь ёахиха гэхэн үйлэ үгэһөө бии болоһон үгэ юм. Сахюусан гэжэшье хэлэдэг. Урдандаа сахюул, харуул гэдэг байһанаа *-һан* дахабари залгахада, *-л* абяаниинь хэлэгдэхээ болиһон юм. *Сахиулсун* гэхэн үгэ бурха-най ном хударта элбэг байдаг. Ёахюуһан болбол муу юумэнһээ (ада шүдхэр-һөө) хамгаалдаг бурхан болоно.
- 124 Элинсэг хулинсаг, үбгэ дээдэсэй хүнэһэн, илангаяа бөө удаган байһан зоной. Элдэб дүрсэ болгон зураха гү, модоор һиилэжэ хэдэг байһан.
- 125 Хоро хүргэдэг ада шүдхэр.

- 126 Тус нэрэ томьёо хоёр гол удхатай юм. 1-дэхи удхань хадаа хүнүүдэй дээрэ оршодог, заяаха үршөөхэ хэһээхэ шадалтай, бодо бээгүй хийсэбэри юумэн болоно. 2-дохинь болбол тэнгэридэ оршодог амитад болоно.
- 127 Ахалдайн Лубсан-Жимба (1797 ондо наһа бараһан) болбол Хүлэн нуурай (Тамчын) дасан байгуулһан хүн. Богдын Даа Хүрээндэ нуража, лама болоод, һөөргөө Сэлэнгын баруун бээдэ байһан хатагин нютагтаа бусажа ерэхэ-нэйнгээ һүүлээр бурханай шажан дэлгэрүүлхэ гэжэ ехэтэ шармайгаа. 1776 ондо Эрдэни бандида сотник даа лама ба Сэлэнгын баруун бээе табан да-сангай шэрээтын тушаалда баталагдаһан юм. Энэ сагта Сонгоол дасан бу-ряадуудай эгээ ехэ нүлөөтэй дасан байһанаа, тус хамбын үедэ Хүлэн нуурай дасан үлүү ехэ нүлөөтэй болоһон байна.
- 128 17-р зуунһаа Халха Монголой түрүү хубилгаан хутагта лама болоһон. *Жэбзэндамба* гээшэнь түбэд үгэ мүн, буряадшалбал “Дээдэ арюун богдо” болоно. Шарын шажанай түүхын ёһоор Жэбзэндамба хутагтын уг үн-дэһэниинь Бурхан багшын эгээ дүтын шаби Анандатай сэхэ холбоотой. Анхадугаар Жэбзэндамба болоһон хүн хадаа Монголой элитэ шажан, соёл, улас түрын жүдхэлтэн Гомбодоржын Занабазар (1635–1723) болоно.
- 129 Хүрөөн болбол урданай Монголой ёһоор гол һүмыень тойруулан олон һүмэ, ламанарай байра бариһан хийд болоно. Эндэ дурдагдааша Богдо Жэбзэндамбын хүрөөн хадаа Халха Монголой анхадугаар Жэбзэндамба ху-тагта Үндэр гэгээн Занабазарта зорюулжа Түшээтэ хан Гомбодоржо абынь бариһан хийд юм. 18-р зуунай дунда үе хүрэтэр Сэлэнгэ, Орхон, Туула голой хүндыгөөр нүүдэг байһан.
- 130 17-р зуунай һүүл багаар Ородой харьяанда ороһон Байгалай урда бээын нютагуудта алтан урагай тайжа болохо Хонтогорой Үхин түрүүтэй Үбэр Монголһоо ерэхэн абгад, хоршод, уряанхай, юншөөбү, шарайд обогтон. Ородой мэдэлдэ ороһоной һүүлээр Чин уласай заха хилын дагуу Сүхэ голоор нүүдэг болоо. 1764 ондо сонгоол яһанай зарим зон хасаг сэрэгтэ багтажа, зургаан зуун сэрэгтэй хасаг поол байгуулһан.
- 131 Заяагай Дамба-Даржаа (1710–1776) — анхадугаар Зүүн Сибириин бандида хамба лама, буряад бурханай шажантанай ахалагша лама, Байгалай урда бээын түрүүшын модон дасан Балдан Брээбүнлин байгуулһан намтартай. Сонгоол отогой абгад яһанай хүн.
- 132 Джохан — һасын түбтэ оршохо дасан, Түбэд Монголой юрын хүзэгтэн-шье, ламанаршье ехэ хүндэлэн үзэдэг. ЮНЕСКын дэлхэйн үб уламжалалай хамгаалалтатай зүйлэй жагсаалтада орууланхай. 7-р зуун жэлдэ Түбэдэй Соронзон Гомбо хаан байгуулһан түүхэтэй. Энэ хаанай Вэньчэн нэрэтэй хя-тад һамганиинь Шэгэмүни бурханай баримал хүрэг абаад ерэхэниинь энэ дасанда хадагалаатай.
- 133 Заяагай хамбын замай тэмдэглэлдээ бэшэһэнээр Түбэдһөө нютагтаа 1734 ондо бусаһан юм.

- ¹³⁴ Байгалай урда бээын нютагта 150 лама ерээ гэжэ бурядайшые, ородой-шые олон янзын баримта бэшэгтэ дурдаһан байдаг. Эдэнэй 100 ламань монгол, 50-нь түбэд байһаншые гэжэ тэмдэглэнхэй байха. 1741 ондо Эрхүүгэй генерал-губернаторай газарһаа суглуулжа дээдэ засагай газарта үгэһэн мэдээсэлэй ёһоор Байгалай урда бээдэ 150 лама байһан, тэдэнь мүн ондо штад буюу комплед лама болгогдоо.
- ¹³⁵ Штад буюу комплед лама гэжэ анха 1741 ондо Эрхүүгэй вице-губернаторай 150 ламые баталһанаар бии болоһон юм. Саашадаа 1853 оной “Лама санаартанай тогтоол” соо хэрэглэгдэжэ, энэ хуулийн ёһоор зүбшөөрэгдэһэн комплед ламын тоо 285 болоо бэлэй.
- ¹³⁶ Агваан-Пунсаг хадаа Түбэдэй Чонэ Шаддублин дасангай лама юм. Байгалай урда бээын нютагта Хонтогорой Үхинтэй сугтаа 1694 ондо ерэхэн. 1727 оной “Хилэ харагшадай заабариин” ёһоор ахалагша лама болгогдоо. 1741 ондо энэ тушаалын Эрхүүгэй вице-губернатор Л. Лангай зарлигаар баталагдаа бэлэй. Агваан-Пунсаг ламын нууха дасан болбол монгол тайшын захиргаанай газарта байһан юм. 17-р зуунай дундуур энэ тушаалаа Заяагай хамба ламада шэлжүүлээ һэн.
- ¹³⁷ Сэлэнгын голоор оршохо нютагуудта ехэнхи дасангын 1730–70 ондо баригдаһан юм.
- ¹³⁸ *Шэрээтэ* болбол бүхы монгол хэлэтэндэ байдаг нэрэ томьёо. *Шэрээ* гээшэнь “хаан шэрээ” гэхэнэй “шэрээ” мүн. Түбэдөөр *khri ra ti-la* гэдэг, удхань мүн лэ “шэрээтэ”. Дасангай эгээ ехэ зиндаатай лама болоно.
- ¹³⁹ Зүүн Сибириин бурханай шажантанай ахалагша ламын тушаалай нэрэ болоно. Заяагай хамба 1767 ондо Ородой 2-р Екатерина хатан хаантай уулзаһанай һүүлээр иимэ солотой болоо. *Бандида* гээшэнь энэдхэг хэлэнэй *paṇḍita* гэхэн үгэһөө гарбалтай, табан ухааниие түгэс эзэмшэһэн эрдэмтэнэй нэрэ мүн. *Хамба* гэхэниинь түбэд хэлэнэй *mkhan po* гээшын монголшолһон хэлбэри болоно. Түбэд үгэнь энэдхэг хэлэнэй *uraḍhuaya* гэхэн үгы оршуулга юм, “аяга тэхимлиг” болгохо ёһололые хүтэлхэ ламын нэрэ юм. Мүн Заяагай хамбатай сугтаа Түбэдтэ ном үзэһэн Халха Монголой Түшээтэ хаанай ойро түрэлэй Шагдар гэгшэ бандида хамба лама солотой байһан юм.
- ¹⁴⁰ Тогтоолой комиссиин (ородоор *Уложенная комиссия*) ажалые зохёон байгуулхын тула 2-р Екатеринын зарлигаар Ород гүрэнэй бүхы можо хизаарта зиндаа, изагуур, шажан, угсаатан бүхэнһөө түлөөлэгшэ депутатуудые томилхо хунгуули хэгдэһэн юм. Заяагай Дамбадаржаа хадаа Тогтоолой комиссида сэлэнгын буряадуудһаа хунгандаһан юм.
- ¹⁴¹ Заяагай хамбын аша, түрэхэн дүү Хэтэрхэйн хүбүүн болоно. Заяагай хамбын 1776 ондо наһа бараһанай һүүлдэ бандида хамба ламын тушаалыень депутат зэргэтэйн уламжалжа абаһан байна. Сонгоол дасанайнгаа түрүү нуури байрыень хадагалха гэжэ Сэлэнгын баруун бээын дасангуудай ламанартай тэнсэжэ ядаа.

- ¹⁴² Бүрин солонь *Эрдэни бандида шэрээтэ сотник даа лама*. Энэ солые Ахалдайн Жимба 1776 онһоо албан ёһоор баталуулан хэрэглэдэг байгаа.
- ¹⁴³ Ахалдайн Жимбын шэрээтэ болон ударидажа байһан Хүлэн нуурай, Дэрэстэйн, Үшөөтэйн, Асын, Бургалтайн гэхэ Сэлэнгэ голой баруун бээын табан дасан болоно.
- ¹⁴⁴ Нээрээшые, 1783 ондо Дээдэ-Үдын провинциальна канцелярийн зарлигаар Ахалдайн Жимба Сэлэнгын баруун бээын бандида хамба ламын тушаалда баталагдаа.
- ¹⁴⁵ Еши-Жамсын Данзан-Дэмчиг болбол Ахалдайн Жимбын аша хүбүүн болоно. Сэлэнгын баруун бээын табан дасангай шэрээтэ хамбын тушаалые уламжалан дааж абаһан юм. Мүнөөнэй буряадай түүхэ шудалалда 4-р бандида хамба лама гэжэ үзэдэг.
- ¹⁴⁶ 5-р бандида хамба лама, Еши-Жамсын Данзан-Дэмчигэй дүү хүбүүн, мүн лэ Ахалдайн Жимбын аша хүбүүн болоно. Ахайнгаа хамба ламын тушаалда баталагдажа, удаан болонгүй наһа бараһанай һүүлдэ энэ тушаалыень уламжалан дааж абаһан байгаа. Ород гүрэнэй зүгһөө албан ёһоор бандида хамба лама гэжэ зүбшөөрэгдэһэн Сэлэнгын баруун бээын дасангуудай түрүүшын түлөөлэгшэ болоно.
- ¹⁴⁷ Еши-Жамсын Гаваан болбол бандида хамбын тушаалда Эрхүүгэй губернска правлениин зарлигаар 1809 ондо баталагдаа.
- ¹⁴⁸ Еши-Жамсын Данзан Чойван-Доржо (1809–1860) — Еши-Жамсын үри наһад сооһоо гараһан урдахи хамба ламанарай дүү хүбүүн. Хамба ламын тушаалые уламжалһан бэшэ, харин 1838 ондо энэ тушаалда хунгагдажа, һүүлдэнь 1-р Николай хаанай зарлигай ёһоор баталагдаһан юм. Еши-Жамсын Чойван 1860 ондо наһа баратараа энэ тушаалда байгаа.
- ¹⁴⁹ Энэ хадаа мүнөө сагта ехэбшэлэн ород нэрыень баримталан Галуута гэдэг нуур. Сохом буряад нэрэнь Хүлэн нуур болоно. Байгалай урда бээын эгээ томо нуур юм. Энэ нуурай баруун урда талада Хүлэн (Галуута) нуурай дасан оршодог.
- ¹⁵⁰ Архивай баримтын ёһоор 2-р Александр хаан Сибириин хорооной журнал соо Ванчигай Чойробой түр зуура бандида хамба ламын үүргэ гүйсэдхэхыень зүбшөөржэ 1860 оной 12-р нарын 22-то тэмдэг хэһэн байдаг. РГИА, Ф. 821, Оп. 8, Д. 1226 үзэнэ гүт. Ванчигай Чойроб ород хэлэ муу мэдэхэ байһан тула энэ тушаалдаа албан ёһоор баталагдаагүй.
- ¹⁵¹ Хоёр модон хүмэ ха.
- ¹⁵² Түгнэ-Галтайн дасан (түбэдөөр *bKra shis chos 'khor gling* *Даша Чойнхорлин*) нээхэ зүбшөөрэл 1773 ондо Эрхүүгэй вице-губернатор олгоһон юм.
- ¹⁵³ 1853 ондо Худанай дасангай хуушарһан ба ехэнхи жиндагуудһаа холо гэхэн шалтагаанаар ондоо газарта болгожо шэнэлэн бариха зүбшөөрэл абаад, хоёр жэлэй һүүлдэ Хэжэнгэ голой хойто бээдэ дахин баригдаа.

- 154 Анаа дасан (түбэдөөр dGa' ldan bshad grub gling *Галдан шаддублин*) 1795 ондо Рэнцэйн Дамба-Дугар тайшаагай үүсхэлээр бодхогдоһон. Үдэ голдо хойноһоо шудхаха Анаа голһоо холо бэшэ оршодог.
- 155 Дархан нанса болбол Чин уласай засаг захиргаанай тогтолсоондо дээгүүр зэргын соло байһан юм. *Дархан* соло олгоһоноор алба татабаринаа сүлөөлдэг байгаа. *Нанса* (түбэдөөр nang so) гэхэн соло монголой Юань гүрэнэй үеһөө эхитэй гэхээр, 17–18-р зуунда орон нютагай түшэмэлнүүдшые иимэ солотой байдаг байһан хэбэртэй. Удхань “хилын харуул; туһалагша” ха.
- 156 Хори буряадай ахалагша ламын тушаал 18-р зуунай дунда үеһөө эхитэй. Тэрэ сагта хори буряадуудай дасангай барилгы хянаха үүргэтэй байһан. Энэ тушаалтан бандида хамба ламын помошник байһан.
- 157 Эрхүүгэй граждаска губернатор болбол Эрхүүгэй губерни дотор засаг захиргаанай хэрэг хянан шиидхэдэг байгаа.
- 158 Энэ хадаа гай гамшиг, ургасагүй сагта хэрэглэхээр орооһо хадагалха нан юм. Эдэ мангажынууд волостной управлени гү, инородно управын мэдэлдэ байгаа.
- 159 Урданай ородой гарнец гэхэн хэмжүүрэй нэрэ, 1/64 шээтбэр (четверть), 1/32 оосим (осьмина), 1/8 шэтбээрик (четверик) буюу 1/4 хүнэг, 12 стакан, мүнөөнэйхээр 3,3 литр болоно.
- 160 1812 оной Наполеондой дайнай һүүлээр эхилһэн 7-р бүгэдын ревизи 10 жэл үлүү үргэлжэлһэн.
- 161 1917 он хүрэтэр Дээдэ-Үдын уездын сагдаагай эгээ дээдэ тушаал байһан. Энэ тушаалда байһан түшэмэл Доодо шатын земскэ сүүдэй түрүүлэгшын үүргэ гүйсэдхэжэ, мүрдэлгэ хэхэ, жэжэ хэрэг байсаан шүүхэ ажалтай байгаа.
- 162 Сибириин генерал-губернаторай захиргаан 1803 ондо Эрхүү хотодо түбтэйгөөр байгуулагдажа, Тобол, Тоомой (Томск) губерни, Яхад, Камчаткын можо багтаадаг байһанаа, М. М. Сперанскиин шэнэшэлэлтэ хубилалтын ябасада Баруун ба Зүүн Сибириин генерал-губернаторай захиргаан гэжэ хоёр хубаагдаа юм.
- 163 1816–22 ондо Хориин ахалагша тайшаа байһан. Мардайн Галсанай хүбүүн, энэ тушаалые эсэгһээ уламжалан абаа.
- 164 Зиндаатанай хүсэнэгтын эргэнэй 9-р зэргын зиндаа. Энэ зэргэдэ хүрэнэн хүн хэргэм зэргээе үри хүүгэдтээ уламжалуулха эрхэтэй болодог байгаа. 1809 онһоо сааша дээдэ болбосоролтой болобошые, ехэ нургуули дүүргээгүй хүнүүдтэ олгогдодог болоһон.
- 165 Михаил Михайлович Сперанский (1772–1839) — Ород гүрэнэй элитэ түрын жүдхэлтэн, хуули байгуулагша, шэнэшэлэгшэ. Сибириин генерал-губернаторай тушаалда байха зуураа 1819–21 ондо “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоол” болбосоруулан баталуулха зэргэ шухала шэнэшэлэлтэ хэһэн байна. Тус “Тогтоолоор” буряад зэргэ Сибириин бусатүрэлтэд 20-р зуунай эхин хүрэтэр захирагдаһан бэлэй.

- 166 Дээдэ-Үдын доодо шатын земскэ сүүд болбол Дээдэ-Үдын уездын засаг захиргаанай эмхи зургаан болоно. Хүндэ гэмтэ хэрэг мүрдэн байсааха, алба татабари, уялгата ажал, харгы замай барилга, худалдаа наймаа хянаха зэргэ үүргэтэй байһан.
- 167 Матвей Матвеевич Геденштром (1780–1845) болбол Ородой түшэмэл, Умарадахин шудалааша. 1808–1810 ондо Новосибирскын аралай зураг буулгажа, шудалха экспедици ударидаһан. 1813–1818 ондо Дээдэ-Үдын земскэ сүүдэй исправнигай тушаалда ажаллаһан юм.
- 168 1824–1835 ондо хори буряадай ахалагша тайшаа байһан. Рэнцэйн Дамбадугарай хүбүүн.
- 169 Бүхы Ородой ревизиин нэгэ хуби болоно. Энээниие Сибириин генерал-губернаторай тушаалда томилогдоһон М. М. Сперанский харьяата газар нютагуудай буряад зэргэ арад зоной засаг захиргаанай хэрэгүүдые хянаха, хуули буса ябадал элирүүрхэ зорилгоор үүсхэжэ, 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоолоор” тодорхойлоһон шэнэ засаг захиргаанай заршамууд хэр хэрэгжэжэ байһыень хянан байсааһан байна.
- 170 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоол” болбол Сибириин захирагша М. М. Сперанскиин болбосоруулжа, 1-р Александр хаанай баталһан хуули юм. Энэ хууляар Сибириин уугуул арад зоние 20-р зуунай эхин хүрэтэр захирһан бэлэй.
- 171 Хориин талын дүүмэ болбол 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоолой” хүсэн түгэлдэр болоходо хориин 11 эсэгын буряадуудай өөрын захиргаанай эмхи болгон байгуулагдажа, 1839 ондо Хориин ба Агын хоёр дүүмэ болоһон.
- 172 Бусатүрэлтэнэй захиргаанууд. Ородоор *инородная управа*. 99 н., 81 тайлбари үзэнэ гүт.
- 173 Отогой захиргаан. Ородоор *родовое управление*.
- 174 Эгэтын дасангай түбэд нэрын буряадшалбал “Дээдын ном машада дэлгэрхэ орон”. 1825 ондо Маарагта голой эрьедэ Хара Шэбэр гэжэ газарта баригдаһан юм. 1901 онһоо Зандан Жуу залараа.
- 175 Чесанын дасангай түбэд нэрэ, буряадшалбал “Хубараг ном арбижаха орон” болоно. 1827 ондо Хориин талын дүүмын захиргаанай Үлзытэ голой эрье дээрэ баригдаһан.
- 176 Худанай дасангай түбэд нэрэнь, буряадшалбал “Үлзытэ һүмбэр уулын орон” болоно. Хори буряадуудай түрүүшын дасан болоно. 1773 ондо Худан голой баруун бээдэ Шалсаана хадын эбэртэ бодхогдоһон юм.
- 177 Энэ болбол Ородой 1-р Николай хаан, хаан шэрээдэ 1826–55 ондо һууһан. Гүрэнэй нанхүүгэй үндэһэ һууринь (ород) хүн (дүүшэ) бүхэнһөө абадаг татабари байһые шэнэшэлжэ, бусатүрэлтэнһөөшые хуряадаг болоо.
- 178 Дэмбилэй Ринчиндоржо (Николай) — 1838–49 ондо Хориин талын дүүмын ахалагша тайшаа байһан. Галсанай Дэмбил тайшаагай хүбүүн болоно.

- 179 Ородой хасаг сэрэгэй дээдэ офицерэй соло. Ротмистр гү, капитантай нэгэ зэргэ гэжэ үзэдэг байһан.
- 180 19-р зуунда сүлэгдэһэн гэмтэ хэрэгтэниие хянаха сагдаагай гүйсэдхэхэ тушаал.
- 181 Дэмбилэй тайшаагай загалмайта эсэгэ болоһон хүнүүдын.
- 182 Нэршүүгэй заводууд — Нэршүүгэй уурхайн тойрогой мүнгэнэй ба туулганай уурхай, мүнгэ туулга хайлуулха завод зэргэ үйлэдбэринүүд болоно. Хаатаршан гэхэ гэмтэ хэрэгтэнэй сүлэлгын орон байһан.
- 183 Выборной (һунгамал) — талын дүүмын захиргаанай һунгамал гэшүүн, өөрын отогой управа түлөөлдэг байһан гэшэ.
- 184 Заседатель, 1849 онһоо Хориин талын дүүмын ахалагша тайшаа.
- 185 Зүүн хуасай отогой шүүлингэ, Хориин талын дүүмын заседатель.
- 186 Хүзүүндээ зүүхэ владимирска лентэтэй “Жүдхэмжын түлөө” (“За усердие”) гэхэн алтан медаль ха. Энэ шагналые Ород гүрэнэй алишье изагуур, угсаагай хүндэ олгодог байһаниинь бусатүрэлтэнэй ноёд һайдшые хүртэдэг байба.
- 187 Хүзүүндээ зүүхэ андреевскэ лентэтэй “Жүдхэмжын түлөө” (“За усердие”) гэхэн алтан медаль болбол иимэрхүү шагналай дундаһаа эгээ дээгүүр нэрэ хүндэтэйн байһан.
- 188 1850 ондо 9-хи ревизи болоо.
- 189 Агын дасан *Дэчэн Һүндэблин* (“Ехэ амгалан аяндаа бүтэхэ орон”) 1811 ондо Ага голой зүүн бээдэ бодхоогдоһон юм. Байгалай урда бэеын буряадуудай эгээ томо дасангуудай нэгэн. Согшон дуганииньшые эгээ томонуудай тоодо ородог, мүн дасанда һуурин байдаг ламанарай тооньшые эгээ олон байһан юм. Энээнһээ гадна ном барлаха ажал үрнүүлһэнээрээ Буряад-Монгол оронһоо холо саагуур алдартай болоһон бэлэй.
- 190 “Юм” хадаа буряадаар “(Бурханай) зарлигай шуулган” гэхэ Ганжуурай нэгэ ангины болоно. Хооһон шанар болоод боди хутаг оложо бэлигэй саада хизаарта хүрэхэ мур тухай тобшо дэлгэрэнгы олон тайлбари бэшээтэй.
- 191 Энэ болбол Ородой 1-р Александр хаан. Хаан шэрээдэ 1801–25 оной хоорондо һууһан. Энэ хаан хадаа гүрэнэй бодолгын олон шэнэшлэлтэ хубилалта үүсхэнэйнгээ дунда М. М. Сперанскиин болбосоруулһан “Буса түрэлтэнэй дүрим тогтоолые” баталһан түүхэтэй.
- 192 Агын бусатүрэлтэнэй главна управань агын зоной гуйлтаар анха 1824 ондо байгуулагдаһан юм. Гуйһанайнь гол ушар болбол Хориин талын дүүмэ Агаһаа дэн холо байһантайн холбоотой. Хожом 1839 ондо энэ управань бээ даһан Агын талын дүүмэ болоһон бэлэй.
- 193 Энэ болбол 1821–38 оной хоорондо байһан Сибириин хороон гэхэ хэлэлсэн тушааха эмхи хэбэртэй. Энэ эмхи Сибирь ороние захиран ударидаха ажалые хянаха үүргэтэй байһан.
- 194 1831 ондо ревизи болоогүй юм.

- 195 Дандарай Лубсанһүндэб (1781–1859) — Худанай дасанай шанзаба (шанзадба). Энэ хүн Сүүгэлэй дасан байгуулжа, шэрээтэнь болоһон. Сүүгэлэй дасангай түбэд нэрэнь Даши Чойнпэллин, буряадшалбал “Үлзытэ номой нэмэгдэхэ орон”.
- 196 Санид һургуули (түбэдөөр *mtshan nyid grwa tshang* *цанид дацан*) болбол бурханай шажанай гүн ухаан, нотолхо ухааниие заадаг һургуули.
- 197 Энэ хадаа 7-р банчен лама Балдандамбиинима (1782–1853) болоно. 18-р зуунай түгэсхэл — 19-р зуунай эхин үедэ Түбэдэй бурханай шажанай эгээ нүлөөтэй хүн байһан.
- 198 Дээдэ-Үдын округ (уезд) 1783–1851 оной хоорондо Эрхүүгэй губернидэ багтахасас захиргаанай нэгэжэ байгаа. Хориин талын дүүмэ тус тойрогой мэдэлдэ байһан юм.
- 199 Нэршүүгэй округ болбол 1784 он хүрэтэр Нэршүү можодо багтажа байһанаа, 1805 ондо мого бэшэ болгоходонь, Эрхүүгэй губерни дотор тусагаар засаг захиргаанай нэгэжэ боложо ороһон байна. 1851 онһоо Байгалай үмэнэхи можодо багтаа.
- 200 Энэ хадаа Ород гүрэнэй албата зоной 10-р бүридхэлгэ (*ревизи*) болоно. Энэениие Түбэй тоо баримтын хороон зохёон байгуулһан бэлэй. 10-рын эгээ һүүлшын бүридхэлгэ байгаа. Энэнэй һүүлдэ, ородой хамжалгата богоолой ёһые болюулһанай удаа 1871 ондо Ород гүрэнэй бүхы зоной хүн амын тоололго зохёон байгуулһан юм.
- 201 Рабжан хадаа Пүрбэ гарагай нара тойрохые ажаглан бододог 60 жэлэй дабтамжа болоно. 1027 онһоо Түбэд орондо баримталжа эхилһэн Сагай хүрдэнэй ёһоор жаран жэлэй саг тоогой хубааритай болоһон гэшэ. 14-р рабжангынь европын тоололой 1807–66 он болоно.
- 202 Европын тоололоор 1860 он болоно.
- 203 Мүнөөнэй Балба орон Энэдхэг хоёрой хоорондохы хилэнһээ холо бэшэ оршохо газарай нэрэ. Домогой ёһоор Шэгэмүни бурханай мүнделһэн газарын.
- 204 Энэ хадаа Шэгэмүни бурханай нирван дүрэ үзүүлһэн ЕТУ 543 онһоо эхилхэ буддын шажантанай тоололһоо европын тоолол болгоходо 1860 он болоно.
- 205 Европын тоололоор 1863 он болоно.

Хориин арбан нэгэн эсэгийн зоной угай туужа

Хориин
арбан нэгэн
эсэгийн
зоной угай
туужа

Юмсэнь
Вандан

Хориин арбан нэгэн эсэгийн зоной угай туужа

Юмсэнай
Вандан

Хориин арбан
нэгэн эсэгийн
зоной угай
туужа

Бидэнэй арбан нэгэн эсэгийн зон хадаа анханһаа хойшодо ямар уг изагуурай бүгөөд, хаана газарһаа хэрхэжэ мүнөө хүрэтэр үнэржэжэ ябаһанай сохомто туужа бидэндэ үүнэй урда үгы байһан. Зүгөөр ху-дай отогой эмшэ багша Аюша Саагийн¹ 1845 ондо, Агын главна тай-шаа Гомбо-Жаб Тобын² 1863 ондо — эдэ хоёрой урданай үбгэдэй аман үгын түүхэнүүд ба өөрнүүдэй соносоһон үзэхэнһөө тухайлжа бэшэг-дэхэн хоёр хэсэг туужа бэшэг байбашье, тэдэгээрэй нэгэ заримуу-дынх угай түүхэдэ ниисэтэй буса гэжэ үзэжэ, тэдэгээр хоёрой тэрэ болон бусашье урданай монгол хаадай шастир туужанар тиигээд болоод хүлгэн номуудһаа оложо тохёолдуулан, үшүүхэн оюунай тэ-дыгээр элидхэн зохёохохоёо зориг олоод бэшэхэнь:

Анхан бүлэг.

Хаанаһаа эхилжэ, мүнөө хүрэтэр үнэржэхэниинь

1. Анханда монголой изагуурай Олондо үргэгдэхэн хаанһаа³ уг-тай Энэдхэгэй ороной⁴ Сахияагай изагуурай⁵ Олон сэрэгтэ гэхэ хаанда⁶ нэгэ хүбүүн түрэхэдөө үльгэр бэлгэнүүд түгэлдэр — нюдөө дороһоо дээшэдэ аниха, сагаан лабай мэтэ дун сагаан шүдэтэй, хүхэ

хүмэдхэтэй, хоёр гарай альганда хүрдэнэй зурагтай, гар хүлэй хургадынь галуудай мэтэ харьһан тороор барилдаһан⁷, тиимэ нэгэ хүбүүн түрөөд, тэрэнь хүмүүжэхэдээ, саһата Түбэдэй орондо⁸ ерэжэ, Ярлунгай Яру-Лһа⁹ гэхэ саһата уулын үзүүртэ тэнгэриие тахиһан түбэдэй уладнартай ушаржа, тэдэндэ анханай Олондо үргэгдэһэн наашахи ушарнуудаа эшэ татан хэлэһэндэ, тэдэгээрын өөр зуураа зүбшэлэлдэн, “Энэнь анханһаа хойшо хаан изагууртай байһанаар, бидэ түбэдэй дээрэ хаан болотогой” гэжэ модоор һандали хэжэ, тэрээн дээрэ һуулгаад, хүнэй хүзүүн дээрэ һандалитайнь үүрэн, зоной дунда асаржа, хаан болгон үргэмжэлэгдэһэнөөр, бурханай мүнделхэнһөө хойно 835-дугаар ондо¹⁰, Христосой мүнделхэ буюу ородуудай эхилхэ 127 жэл урда Хүзүүн һандалита бата эзэн¹¹ гэжэ алдаршаба.

2. Тэрээнһээ эхилэн Түбэдэй долоон шэрээтэ хаан¹² гэжэ алдаршаад, һүүлэйн Дигүм-Жамбо далай собин ара алтан шэрээтэ хаанай¹³ сэдхэлын буруугаар худхалагдажа, өөрын дотоодо түшэмэл Лүнгнам гэхые, тэрэнэй дурагүй байтар, хүсөөр баалан, өөр зуураа дай хэхые захирһанда, тэрэнь олонто гуйжа, сухарюулан ядаад, һүүлдэ мэхээр хаанаа хороогоод, хаан ороние һүйдхэхын сагта тэрэнэй изагуурай нэгэ түшэмэл Барга баатар Дайсун ноён¹⁴ гэгшэ хаанай одхон хүбүүн Бүртэ-Шоно¹⁵ гэгшы абажа буруудан, Гонбын газарта олон голые гаталжа, олон дабаае дабаһаар, һүүлдэ Байгал гэхэ нуурай үмэнэ талада тогтожо, тэндээ анханай һууритай Бэдын гэхэ уладнартай¹⁶ уулзажа, тэдэндэ ябаһан ушар шалтагаанаа тооложо хэлэхэдэ, тэдэгээр зонинь зүбшэлэлдэн, “Энэнь хаанай хүбүүн тулада, бүгэдын дээрэ ноён болгон үргэе” гэлдээд, ородой 304 ондо ноён болгон үргэмжэлжэ, Барга баатар тэрэнэй дайсун ноёниинь тэрэнэй түшэмэл болгогдобо.

3. Тэндээ һуурижажа байхын сагта Барга баатарта гурбан хүбүүн түрэгдэһэнһөө одхонинь Хори мэргэн¹⁷ гэгшэ бүгөөд энэнь хүмүүжэжэ, тэндэхи Бэдын гэхэ уладнарһаа гурбан гэргэй абаһанай 1-дэхинь Баргажан-гуа¹⁸, тэрээнһээ ганса үхин түрэгдэһэн бүгөөд, тэрэнэй нэрэнь Алан-гуа¹⁹ гэхэ бэлэй; 2-дугаар Шаралдай²⁰ гэхэ гэргэйһээ Галзууд, Хуасай, Хүбдүүд, Гушад, Шарайд гэхэ табан; 3-дугаар Нагатай²¹ гэхэ гэргэйһээ Харгана, Бодонгууд, Худай, Батнай, Сагаан, Хальбан зургаан хүн хүмүүжээд, тэдээнһээ тусагаар хоёр хүбүүн бии һэн аад, бага наһандаа үхэһэнөөр, нэрэнь эһэ мэдэгдэбэ.

Тэрэ Хори мэргэнэй хоёр гэргэйнэрэй 13 хүбүүдһээ үлдэһэн арбан нэгэниинь тэндээ хүмүүжэжэ, тус бүри тэндэһээ гэргэйнэры абажа, олон үнэр болоод, тэрэ хоорондо тэдэнэй үбгэ эсэгэ Барга баатар, өө-

рын эсэгэ Хори мэргэнэй наһанһаа нүгшэһэн хойно, үбгэ эсэгэ ба өөрын эсэгэнэрэй гэрээд зарлигууды наажа, ородой 424 ондо Байгал нуурай үмэнэ талаһаа урда зүгтэ нүүжэ ябаһаар, үбгэ эсэгэ Барга баатарай хуушан нютаг Түбэд уласай нютагай наада хизаараар ба мүнөө байһан Хятадай Бээжэн²² хотон шадар тиигээд, мүн Эбэр дүшэн юһэн хушууд²³ болон Ара Халха Монголой газарнуудаар²⁴ нүүн үнэржэжэ, олон болоһон бэлэй.

4. Дээрэ үгүүлһэнээр, Бүртэ-Шонын 11-дэхи үеын һадаһан болохо Есүгэй баатарта²⁵ 1162 ондо²⁶ үнгэ зүһэ һайхан, лагшан бэлгэнүүд түгэлдэр нэгэ хүбүүн түрэгдэһэниие Тэмүжэн²⁷ гэжэ нэрыдэбэ. Энээнэй дүү нэрын табан хүбүүд, нэгэ үхин бэлэй.

Энэнь ехэ боложо хүмүүжэхэдээ, хүнэй ябадалһаа хэтэрхэй, оюун бэлигын хурса, хүсэ зоригын ехэ байһанаар, Бэдэ Хориин изагуурай, Бүртэ-Шоныншы изагуурай зон хадаа мүнөө байһан эндэхи бидэнэй Онон мүрэнэй²⁸ хүбөө дээрэ шуулажа, хамтаран хэлэлсээд, Есүгэй баатарай хүбүүн Тэмүжэниие өөрын дунда хаан гэжэ үргэмжэлэн, тэрэнэй мэдэлдэ дээрэхи аймагуудай 9 хушуун зон хамтаржа, Хүхэ Монгол²⁹ гэжэ нэршэжэ, 9 Хүхэ Монголой дээрэ 1188 ондо хаан шэрээндэ залажа, энэнь согто Ошорбааниин хубилгаан, тэнгэриһээ заяатай, газарай Эсруа хүсэнэй хүрдые эрьюулэгшэ Тэмүжэн, сото Богдо Чингис хаан³⁰ гэжэ алдаршаба.

5. Тэрэнь дээрэхи 9 Хүхэ Монгол зоноо дахуулан ябажа, Хятад, Түбэд түрүүлэн баруун ба хойто зүгүүдэй эридэй 13 хаан ородые эрхэ мэдэлдээ хуряагаад, нэрэ алдарын тухайлбал мүнөө энэ юртэмсын Ази, Европо гэгдэхэ хоёр хубиин хоёр газарта дүүрэн алдаршажа, тэдэгээр ородто ехэ эрхэ мэдэлтэй болоһон ха.

6. Тэндэһээ тэрэнэй изагуурай 16 ехэ хаад, һүүлэйн Заяата хаанай³¹ хүбүүн Тогоон-Түмэр хаан³² 1333 ондо Бээжэн хотондо хаан болоод, тиин байтараа Хятадай Юй обогто Жүгэ ноёндoo³³ мэхэлэгдэжэ, Хятадай Даймин хүнбү хаанда³⁴ 1368 ондо хаан түрөө алдажа, тэрэ хотонһоо буруудан тэрьедэжэ гараад, гансахүү (гансал) изагуурай 9 Хүхэ Монгол уласай дээрэ Хэрлэн³⁵ мүрэнэй хүбөөдэ Барас хотые³⁶ барижа, тэрэ жэлдэ хаан һууһан бэлэй.

7. Тэрээнһээ эхилэн, Монголой 21 бага хаалид³⁷ боложо, һүүлэйн Лэгдэн хутагта баатар хаан³⁸ гэхэ 1604 ондо хаан һуугаад, хаан түрөө түб ёһоор баридаггүйн гадна, анханда Бүртэ-Шонын яһанай Ноонгуудай³⁹ Бүүбэй бэйлэ баатарай хүбүүн Дай хунтайжада⁴⁰ өөрын

үхийн Балжан гэгшые хатан⁴¹ болгон үгэхэдөө, өөрын зарим албатанарыг энжэ болгон үгэһэн тэрэ мэтэ намуу ябадалһаань тэрэнэй мэдэлдэ байһан бидэнэй изагуурай зон хадаа сэдхэл амаргүй болоод, бидэ 11 эсэгийн зон болбол узуур эсэгэ Хориин түрэнһэн ба үнэржэһэн нютагыг ханахын гадна, Ородой ехэ хаадын албата арадтаа энэрхытэй, тэдэгээрээ, хэниешье болобо, энхэрэн, хүбүүн мэтэ асаран тэдхэдэгыг соносоод, хори 11 эсэгийн зонһоо ехэнхын хуушан тэрэ Монголой газартаа гээгдээд, нэгэ үсөөхэниинь болобошье 11 обогой уладнар аймаг бүлэнэртээ болон Һолоонгуудай Бүүбэй бэйлэ баатарай хүбүүн Дай хунтайжа, тэрэнэй хатантайгаар 1613 он тухайда ехэ дээдэ царь Михайла Фёдоровичийн⁴² үедэ наашаа нүүн ерэжэ, мүнөө Нэршүүгэй округой⁴³ Хүхэльбын хүбшын⁴⁴ ара эбэрээр гэбэл Үлирэнгэ голдо⁴⁵ шудхаан Хуандайта гэхэ газарта⁴⁶ тогтожо, тэндэһээ тэрэ шадарай Үргэнэ⁴⁷ ба Онон мүрэнөөр нүүдэл хэжэ байтар, Хунтайжын Балжан хатаниие эсэгэ бэйлэ баатар сэрэг эльгээжэ алуулаад, хүбүүгээ бусаан абаашахын сагта бидэ 11 эсэгийн зон хадаа наашада ерэжэ, Онон голой доогуур нютаглахада, тэндэ урдань ерээд нютаглажа байһан уляад хамнигад үзэн ядажа дээрмэдэлһэндэ, заримууднай тэрээнһээ айн тэшхэжэ, наашада нүүн Үдэ, Хёлго, Хүрбэ, Сүхэ, Анаа голнууд, Ярууна, Хорго, Сагса, Архирэй нуурнууд⁴⁸ шадар нютаглажа, нэгэ заримууднай тэндээ гээгдэлһэн бүгөөд, тэдэгээрэнь мүнхүү уляад хамнигадтай⁴⁹ өөр зуураа ехэ үһөөтэй боложо, хэзээдэ бэе бээе дээрмэдэлсэхэ тиигээд, нүүлдэ хоёр байра боложо, хориин зонинь хуасай обогой Бэхи бүхын хүбүүн Бабжа барас баатар түрүүтэй дай аласаа хэжэ, хоёр этэгээдһээ ехэ аласаан боложо, тэдэнэй хүүрнүүдын хоёр хүндыдэ хаягдаһаниинь мүнөө Нэршүү голой⁵⁰ баруун гарта Үмэхэйн хүндынэр⁵¹ гэжэ нэршэлһэн газар бии юм. Тэдэгээрһээ үлдэлһениинь түрүүшын аха дүүнэрэй хойноһоо ерэжэ, дээрэхи нютагуудта ниилэлһэн юм.

8. Тэндээ нуухын сагта изагуур Монгол газарта гээгдэлһэн аха дүүнэрнай бидэниие бусаан абаашахын хүсэлэнгөөр, барга, Һолоонгууд болон бусахье шадар монголой зоние нүхэр абажа, Бэдэ Хориин 11 эсэгийн зоной хойноһоо нэхэжэ ерээд, захын зоние дээрмэдэн абахада, тэндэлһээ тэрбедэжэ, Баргажанай голоор хамтаран нютагжажа байтарынь, мүнхүү Монголой олон сэрэгүүд нэхэжэ ерэхын шэмээе мэдээд, яахашье аргаа барагдахадаа, Баргажанай наана байһан Алтан гэхэ уулын хүтэл дээрэ зуугаад эмээлтэй мориндо тус бүридэн хартаганаагаар хүниие хэжэ хүлээд, тэдэндэ түгэс хубсаһад, хуяг дуулга үмэдхэн, номо наадаг агсуулжа унуулаад хүлээжэ байтарынь, Монголой сэрэгүүд ерэжэ, байлдаан болохын сагта тэдэ моридоо

хартаганаан уладнартайгаа монголой сэрэгэй үмэнэлһөө хашхаран үлдэхэдэ, тэдэгээрэнь харил халтиралгүй ерэлһэндэ, монголой сэрэгүүд “Энэ яаһан зоригтой сэрэг бэ” гэжэ гайхажэ зогсон байхын сагта, тэрэ дабаанай шэлын саада араһаа намарай бусалганай олон хүрэг хун шубууд дуу гараһаар ерэхэдэ, тэдэ монголой сэрэгүүд тала газарай зон бүгөөд тэрэнэй урдань хун шубуудай олон хүрэгүүдээр дуугаржа ябахыг үзэлһэн ба соносоһонгүйн шалтаганаар эһэ мэдэбэшье, “эдэгээрэнь 11 эсэгийн зоние туһалха нэмэри хориин олон сэрэгүүд ерэлһэ” гэжэ дутаажэ бусаһан. Тэрээнһээ хойшо хориин 11 эсэгийн зонинь тэрэ сагай барга зангаар хун шубуун хадаа бидэнэй иимэ ехэ аймшагтай сагта абарал арша болоһоноор, ашыень үлэ умартуулхын тулада, “Хун шубуун гарбал, хуһан модон сэргэ” гэдэг үгын заншал мүнөө хүрэтэр бии юм.

9. Тэндэлһээ буруудан тэрбедэжэ, Байгал далайн үмэнэ Хударын тала⁵², Сэлэнгэ голой адагаар⁵³ ба Ойхоной арал⁵⁴, Байгал далайн хойто бэээршье тэндэн урдын нютаглажа нууһан Барга баатар дайсун ноёной дунда хүбүүн Буряад гэгшэлһээ үнэржэжэ тараһан буряад зонтой ниилэжэ нютаглаһанай шалтаганаар хориин буряад гэхэ нэрэтэй боложо нуутарынь, тэдээн сооһоо нэгэ түрүү баянай үхиие бүргэд шубуун дуулин абаһанаар, “Эндэ нуужа бололтой нютаг бэшэ, эндэн хаан шубуун ноён гарбал гээшэ бидэндэ уурлажа, иимэ болобо бээ” гэлдээд, бүгэдөөр хамтаран нүүжэ, наашада Хударын тала дээрэ ерэжэ нютаглаһан юм.

10. Тиигээд байтар, Ородой ехэ хаанһаа 1642 ондо Албазиной ехэ городыг⁵⁵ байгуулхын тулада эльгээгдэлһэн, тэрэ сагта ямшиг<?>, мүнөөнэй болбол этигэмжэтэ түшэмэл Поярков гэгшэтэй ушаржа, тэрэндэ анханһаа хойшо ябаһан ушар байдалаа дууһан элирхэйлэн айладхахадань, тэрэ сагай Итанцын острог⁵⁶ дээрэ ехэ дээдэ хаан саари Алексей Михайловичийн⁵⁷ үедэ үнэнтэ албата болохын шахаа үргэжэ, эбэй трактат зохёожэ, албата болоһон бүгөөд, тэрэ эбэй трактадай бодото буюу үгы гэбэл этигэлтэй копинь обоо хилэ табиха саһаа урдань Бэдэ Хориин зондо Шэлдэй занги⁵⁸ гэжэ түрүү ноёндомнай ябаһаар хилэ табихын сагта Монголой газарта таһаран гээгдэлһэн аха дүүнэртэн бии гэжэ хэлэлсэдэг. Тэрээнһээ хойно 1658 ондо Нэршүүгэй ехэ город⁵⁹ байгуулжа, тэндэн воеводско зургаан тогтожо болохын сагта, Бэдэ 11 эсэгийн эрэ бээын 160 наадаг гэхэ дүүшэ уладнар толгойн 20-20 мүнгэ зэдээр алба үргэжэ, сохомто албатад болоһон юм.

11. Тэндэһээ Хударын тала ба Сэлэнгэ голой хоёр гараар, Анаа, Үдэ, Хёлго, Хүрьбэ, Сүхэ, Энгидэй голнууд тиигээд Ярууна, Хорго, Сагса, Архирэй болон тэрэ шадархи нуурнуудаар ба мүнөө байгша Монголоой хилэ үнгэртэр нүүдэл хэжэ үнэржэһөөр, анханай гурбан ребиизэдэ⁶⁰ бэшэгдэһэнийнь сохом мэдэгдэнэгүй бүгөөд 1795 оной 4-дүгээр ребиизэдэ⁶¹ 17353; 5-дугаар 1811 оной ребиизэдэ 20801; 6-дугаар 1816 оной ребиизэдэ 21438; 7-дугаар 1823 оной ребиизэдэ 23954; 8-дугаар 1831 оной ребиизэдэ 25064; 9-дүгээр 1840 оной ребиизэдэ Хори Агын зонтоёо [...]; 10-дугаар 1858 оной ребиизэдэ мүн Агатаа 32214 дүүшэд болоһон юм. Анханһаа хойшо үнэржэһэн ребиизын хамтань тусагаар обог обогоор элирхэйтэй юм.

12. Тиин Хориин мэдэлэй элдэб обог бүриин зонһоо хэрээһэ зүүжэ, ородой ёһондо дасамгай болоһоноор байражажа, ород гэрнүүдые барижа, бата һууритай болоһоноор, Хёлгын Тоодхотын ба Хуушан ба Шэнэ Зардамын<?>, Хүрьбын Үнэгэтэйн ба Ара Хасууртайн эдгээр табан сэлээнинэрээр түбхинэн һуугаад, тэдэнһээ түрүүшын Хёлгын гурбан сэлээнийн 164 дүүшэ зонийн эхэнэр, хүүгэдтээ 1795 ондо Хориин обогүүдһаа халгагдан, тусагаар старшинагай мэдэлээр Хориин Анаагай зургаанда сэхэ мэдэлтэй байтараа, дээдэ правительствын үйлэдбэрээр 1826 онһоо эхилэн, Хунилын, мүнөөнэй Бэшүүрэй волостиин, таряашадта хамжагдаһаниинь мүнөө хүрэтэр байһаар байна.

13. Һүүлэй хоёр сэлэни ба тэрээн дээрэ Элхиин Хүхэ-Хонитын, мүнөөнэй Ташалангай адагай, сэлээнинэрэй 207 дүүшэ зон 1815 онһоо Хориин обогүүдһаа халгаагдажа, тусгаар Хүрьбын отдельнэ общество гэжэ нэрлэгдэжэ, тэдээн сооһоо һунгагдажа баталагдаһан старостын⁶² мэдэлдэ бүгөөд Хориин Анаагай зургаанда сэхэ мэдэлтэй болгогдоһониинь тэрэ зандаа мүнөө хүрэтэр байжа, [...] дүүшэ зон байна. Тэрээнһээ гадна хожомой сагуудта хэрээһэ зүүжэ, отогүүд соо түбхинэнһэндэ тоологдоһониинь [...] дүүшэ нүүдэлэй тоондо [...] дүүшэ хэрээһэтэй зон Хориин отогүүд соо тоологдожо байха юм.

14. Тэдээнһээ гадна дээдэ ахамадай үйлэдбэрээр 1838 ондо Нэршүүгэй округой Агын мэдэлдэ 8802 дүүшэ зон халгаагдаһан байна. Тэрэнэй дэлгэрэнгыг энээнһээ хойно 12-дохи бүлэгтэ элирхэйлэгдэнэ.

1. Анханда сото богдо Чингис хаан хадаа 1207 ондо Түбэдэй Үй оронһоо өөрын дотоодо ехэ түшэмэдээ элдэб ехэ эрдэнийн үргэлнүүдтэйгээр Түбэдэй Зан газарта⁶³ нютагтай Сажа Гунгаа-Нимбуу лама-да⁶⁴ эльгээжэ, тэрэнэй үгэлигын эзэн болохые айладхаад, Монголой газарта заларан ерэхые эгэрһэндэ, тэрэ лама хадаа Монголой газарта ерэхын саг хэмжээ үлэ хүрэхэнөөр, ерэжэ үлэ шадаад, зүгөөр өөрын тахилай эдлэл, бэе зарлиг сэдхэлэй шүтөөн ба олон адистидтай һа-хюһаниие залаһанаар Монголой уладнар тэрээндэ ехэтэ хүзэглэн, шажанай эхи олоод, тэрээнһээ хойшо убашын санаар абажа, гурбан эрдэнийе тахиха болоһон юм. Энэнь дүтэгээр рабжангай⁶⁵ анха, маша гараһан гэхэ эмэ гал туулай жэл⁶⁶ бэлэй.

2. Тэрээнһээ хойно 1247 ондо Чингисэй Үгэдэй хаанай хүбүүн Годан хаан⁶⁷ хадаа Түбэдэй газарта һууһан Сахьяа бандидын⁶⁸ мэргэн суу алдарые соносожо, олон түшэмэд зоние ехэ үргэлтэйгөөр ябуулан, заларан ерэхые айладхаһанда, тэрэ ламада урдань Далай лама Содномжамса⁶⁹ “Ерээдүй сагта хойто зүгһөө харсага шубуун һууһан мэтэ малгайтай, гахайн ханшаар мэтэ гуталтай үгэлигын эзэнэй заларан ерэхэдэ, тэрэнтэй һаадгүйгөөр тэндэ ерэбэл, шажан амитанай туһа агуу ехэ бүтэхэ болоно” гэхэн бошог зарлигыг ханаад, дүтэгээр рабжангай дүшэн нэгэдүгээр бэшэн гэхэ эмэ гал хонин жэлдэ ерэжэ, хаан түшэмэлтэй золгожо, бүгэдэдэ Хи-Ошорой абишиг⁷⁰ үгэһэн бэлэй.

3. Тэрэ лама хадаа Монголой газарта һуутараа, 1249 ондо тэрээнһээ урда Монголой уласта номой үзэггүйн тулада, үзэг зохёохоёо хүсөөд, нэгэ үндэр һүмын асар дээрэ гаража, үзэг урлахые бэлгэлжэ һуухын сагта үмэнэ зүгһөө нэгэ эхэнэр хүн арһа элдэхэ, хүрөөнэй шүдэтэй хэдэргэ модые үүрэжэ ябаһые үзөөд, Монголой үзэгыг хүрөөнэй шүдэнэй дүрсөөр бэлгэлэн, эрэ, эмэ, эрсэ, шанга, хүнды, һаармаг гурбан хубида дүшэн дүрбэн үзэг⁷¹ зохёожо, Монголдо номой һургуулиие амарлиһан гэхэ эмэ шорой тахья жэлдэ эхилэн болоһон юм.

4. Тэрэнэй хойно Толи хаанай⁷² хоёрдугаар хүбүүн, хүрдэ оршуулагша⁷³ Хубилай сэсэн хаан⁷⁴ хадаа анханай Сахьяа бандидын аша Пагба лама Лодой-Жалсаниие⁷⁵ залажа, агуу ехэ үгэлигэ үргэл хэжэ, санаар тангаригаа сахин шадаха 24 хүниие дахуулан, хи-Ошорой <хеваджрын, хээбазарай> абишигыг абажа, баһахүү гурбан аймаг

түбэд уладнарые Лисам гэдэг балгааһантай⁷⁶ ба бүгэдэ орон газартайнь тэрэнэй мэдэлдэ үргэлсөөд, хятадай хэлээр Синшин дагуошри⁷⁷, монголой хэлээр гурбан ороной номой хаан⁷⁸ Пагба лама гэжэ соло үргэжэ, 1270 ондо түрүүшын дээрэ Монголой дүрбэлжэн үзэгы⁷⁹ зохёожо, тэрээгээр номлохо, соносохо, бисалгаха бүтээхэ түрүүтэн журамые байгуулжа, шажан амитанай туһые агуу ехэтэ зохёожо, Энэдхэгэй газарһаа бурханай арбидха шарил түрүүтэн олон адистидтай шүтөөниие залажа, хийд хүмэнэрые байгуулһан юм.

5. Тэрээнһээ хойно Чингисэй изагуурай ехэ ба бага хаалидынь үе үенүүдтээ зохид ламанарые залажа, шажаниие дэлгэрүүлһээр байгаад, Түмэдэй Алтан гэгээн хаан⁸⁰ хадаа дүтэгээр далай лама Содном-Жамсые⁸¹ залажа, олон малнуудые алажа, онгодые тахиха гуримые болуулан, бурханай шажанай олон ехэ журамуудые 1518 ондо зохёобо.

6. Тэрэнэй хойно хамагые айладагша дүтэгээр далай лама Ёндон-Жамсын гэгээнтэн⁸² хадаа Түмэдэй Алтан гэгээн хаанай аша Сүмэр Дайчин хунтайжын⁸³ хүбүүн болон мүндэлжэ, Чингис хаанай ба Барга дайсүнгэй угһаа тараһан Монголой эбэр дүшэн юһэн хушуун тиигээд, халха дүрбэн аймаг 84 хушуун⁸⁴ монголой уладнарта бурханай шажаниие дэлгэжэ, тэрэ сагта байһан шэрээтэ Гүүшири⁸⁵ гэхые дурадхан, дэлгэрэнгы, дунда, хуряангы гурбан “Юмые”⁸⁶ монголой хэлэндэ оршуулба.

7. Тэрээнһээ хойно Монголой үшүүхэн хаан Лэгдэн хутагта баатарай⁸⁷ үедэ бандида Гунгаа-Одсэр⁸⁸ түрүүлэн олон лозаванарые⁸⁹ суглуулан, Ганжуур⁹⁰ болон олон номуудые монголой хэлэндэ оршуулаад, тэрэ сагта Бэдэ 11 эсэгийн зон хадаа Хүүгэн гэгээн⁹¹ гэхэ лама түрүүлэн олон ламанартай байһан бэлэй.

8. Тэндэһээ бидэ арбан нэгэн эсэгийн зон Ородой ехэ хаанай алтан шэрээнэй үмэгтэ шургажа ерэхэдээ, өөрын шүтэгшэ шажанай ламанартай, хоорондоо хара багшанартайгаар ерээд, хаана нүүжэ ябаһан газарта эшэгы дуган барижа, номой хурал зальбаралгые өөһэдын дураар таһалдалгүй бүтээжэ байдаг бэлэйбди.

9. Тэрээнһээ хойшодо Ородой ба Хитадай хоёр император хааннарай хоорондын хилэ табиха хүрэтэр Монголой газарһаа олон сагуудта Монгол ба Түбэд газарай ламанар, хара багшанар ерэжэ, бидэнтэй ниилээд, бурханай шажаниие дэлгэрүүлжэ байдаг һэн.

10. Тиигээд байтар Түбэдэй газарһаа 1712 ондо 150 ламанар⁹² ерэжэ, Сэлэнгын ба Хориин зонтой ниилэжэ, тус бүрийн обогүүдта хамжагдаад, тэдэгээрынь ехэ эрдэмтэй, ном ба эмээр амитаниие туһалдагынь илангаяа туһатай дээрэ мэдэгдэжэ, тэдэнэй нэрын спиисхэ хамжуулан, ламанарай тоондо баталжа болохые дээдэ правительствын анжаралтада айладхагдаһанаар, тэдэ ехэ дээдэ эзэн императрица Елизавета Петровнагай үршөөнгыгээр 1741 ондо тэдэгээрынь бүгдөөр 150 комплеэд ламанарта баталагдан, алба дээжэһээ хүнгэлэгдэжэ, шажаниие тэдхэһэн юм.

11. Сэлэнгын Подгородно обогой Жамба Ахалдайн⁹³ хадаа 1721 ондо богдо Жэбзэндамба хутагтын хүрэн Үргөөгэй город⁹⁴ бага наһандаа ерэжэ, номой хургуулиие түгэс хураһан юм. Баһа мүнхүү Сэлэнгын сонгоол обогой Дамба-Даржаа Заяагай⁹⁵ ойроо хоёр нүхэртэй ябаганаар 1724 ондо Түбэд орондо ерэжэ, богдо Далай ламын дэргэдэ 7 жэлэй турша номой хургуули түгэсхэжэ ерээд, шажаниие тэдхэһэн юм.

12. Ородой ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Петр⁹⁶ ба Монголой Найралта түб⁹⁷ хоёр хаалидай хоёр империйн хоорондын хилые 1728 ондо табихын сагта Ородой ехэ хаанһаа эльгээгдэһэн этигэмжэтэ түшэмэл граф Рагузинскийн⁹⁸ зохёолоор бүгөөд дээдэ правительствын үйлэдбэрээр, Түбэдһөө ерэхэн ламанар сооһоо Агваан-Пунсаг⁹⁹ гэгшэ Сэлэнгэ ба Хориин ламанарай ахалагша ламада¹⁰⁰, Хориин ламанарай дээрэ мүн Түбэдэй дархан нансу Лубсан-Шираб¹⁰¹ гэгшэ Захын хэрэгүүдэй канцеляриһаа¹⁰² 1752 ондо ахалагша ламада баталагдаа һэн. Тэрэ сагта Хориин ламанар гушан гурбан болоһон юм.

13. Энээнэй урда ара газарта нэгэдшье дасан үгы байтар, 1741 ондо Сүхын Хилганатай нюагта эшэгы дуган¹⁰³ барижа, тэрэниие дасан гэжэ нэрлэжэ, хурал хурадаг байтараа, бүгэдын ахалагша лама Агваан-Пунсаг тиигээд Дамба-Даржаа Заяагай хоюулан зүбшэлэн, дээдэ правительствада модоор дасан барихые хүргэһэнэй харюуда Сүхын зургаанай ноябрь 23 үдэр 1753 оной 1780 тоото саазын ёһоор тэрэ газарта сонгоолой мүнөөнэй Балдан-Брэйбүн гэхэ модон дасангы Далай ламын хүрэнэй маягаар барижа¹⁰⁴, 7 шэрээтэтэй болоод, тэдэнэй ахалагша шэрээтэдэ тэрэ Заяагай баталагдаа һэн.

14. Ахалагша лама Агваан-Пунсагай наһанһаа нүгшэхэнэй хойно тэрэ Заяагай хадаа Сүхын зургаанай¹⁰⁵ январийн 10 үдэрэй 1764 оной 22 тоото саазаар бүгэдын ахалагша шэрээтэ ламада баталагдан, Захын хэрэгүүдэй канцелярийн июлийн 23 үдэр 1766 оной 610 тоото

122 саазаар Байгалай үмэнэхи талын буддын шажантанай бүгэдын главна бандида хамба ламада баталагдаба.

15. Тэрэ ехэ дээдэ эзэн императрица хоёрдугаар Екатерина хатан¹⁰⁶ хаанай декабриин 14 үдэр 1766 оной бүгэдэдэ үршөөгдэһэн манифестээр¹⁰⁷, бүгэдэ Ород орон дотор тэсэжэ багтаагдаһан үнгэ бүрийн шажанай тус шэнэ тогтоол болгогдохын ушар, тусагаар шэнэ Совет¹⁰⁸ тогтоогдожо, тэрэ Советтэ буддын шажантанһаа депутат байлсаханюурые эригдэһэнээр, бүгэдын бандида хамба лама Заяагай болбол тэрэ Советтэ эльгээгдэжэ, эзэнэй ниислэл хотон Москва хотондо ерэжэ, ехэ дээдэ эзэн императрицатай бараалхан, тэдэ монаршын үршөөһэн грамотаар шажанай тэрэ Советэй депутатта баталагдажа, жэл бүхэнэй табин түхэриг пүнлүү (пенсэ)¹⁰⁹ хайрлагдажа, шажантанай зүбшэлгэ бүтээлсэн, өөрын шүтэгшэ шажанаа сүлөөтэйгөөр эдлэхын тулада эшэ тайлбари соёрхогдожо бусаһан юм.

16. Тэрээн хоорондо лама Жамба Ахалдайн 1741 ондо Хүлэн нуурай дэргэдэ эшэгы дуган¹¹⁰ барижа, тэндээ хурал хэжэ байтарынь, Сүхын зургаанһаа 1755 оной саазаар тэрэ дуганай сотник даа ламада¹¹¹ баталагдаад, 1776 онһоо Сэлэнгын зүүн гарай табан дасангуудай¹¹² дээрэ эрдэни бандида шэрээтэ сотник даа ламада баталагдан, 1783 ондо мүн тэрэ табан дасангай эрдэни бандида хамбада баталагдаа һэн.

17. Хориин ламанарай ахалагша ламань Лубсан-Шираб гэгшэ байбашье, мүн тэрэнэй удаа Хори соо ахалагша лама Дугарай гэгшэ байтараа, тэрэнэй наһанһаа нүгшэһэнөөр, Хориин ахалагша тайшаа, Ринчэн Шодын¹¹³ хүргэлтөөр бүгөөд Эрхүүгэй губернскэ правительствын февраль 22 үдэр 1755 оной 149 тоото саазаар Хориин ламанарай ахалагша ламада дархан нансу солотой байһан Дэмпил Ринцэйн баталагдаа һэн.

18. Тэрэнэй хойно Хориин ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйн-дэ¹¹⁴ Эрхүүгэй губернскэ правительствын¹¹⁵ мартын 13 үдэр 1773 оной 626 тоото саазаар Хори соо обог бүхэнэй нэгэ нэгэ эшэгы дуган барижа¹¹⁶, тэдэн бүрийн штад ламанарые баталалсаад, тэдээнһээ бусад ламанарын номой хурал хургуулины өөрнүүдэй дураар ябуулалсаха болобошье, бэшэ хара уладнартай адли албаа түлэжэ байтагай гэбэ.

19. Бүгэдын бандида хамба Заяагай наһанһаа нүгшэһэнэй хойно тэрээнэй ашань соржо¹¹⁷ Содномпил Хэтэрхэйн¹¹⁸ Эрхүүгэй губернскэ правительствын мартын 24 үдэр 1774 оной 850 тоото саазаар де-

путат хэргэмдэ баталагдан, бүгэдэ буддын шажантанай хунгалтаар бүгөөд мүн правительствын майн 31 үдэр 1778 оной 1775 тоото саазаар Байгалай үмэнэ талын буддын шажантанай бүгэдын ахалагша лама бандида хамбада баталагдаба.

20. 1782 ондо бүгэдын тоо абажа, ревизи¹¹⁹ болохын сагта Байгалай үмэнэхи талын буддын шажантан зон илангаяа олон боложо үнэржэһэнөөр, тэрэ сагта Дээдэ-Удын провинциальна канцеляриие¹²⁰ ахалан захирагша воеводо Владимир Бутековэй үйлэдбэрээр Нэршүүгэй мэдэлэй зондо 150 ламанарые баталан, Сэлэнгын мэдэлһээ халгахые захирһанаар, тэрээн тус бандида хамба Хэтэрхэйн дээдэ ахамадта Нэршүүгэй мэдэлэй ламанарые тэрэнэй мэдэлһээ үлэ халгахые хүргэһэнөөр, Сибирийн генерал-губернаторай мартын 2 үдэр 1805 оной 1208 тоото саазаар дахин тэндээ мэдэлтэй байхаар байлгагдаһан юм.

21. Тэдэ үндэр эрхимые дэбшүүлэгшэ Нэршүүгэй областиин Уулын таһагай главна командир, генерал-поручик и кавалер Евстафий Карпович Беклеминэй захиралтаар бүгөөд тэдэ ехэ дээдэ эзэн императрицын анжаралтада хүргэгдэхын тулада ноён Нэршүүгэй казенно экспедицийн¹²¹ советник Егор Егорович Барбот де Марниин¹²² февраль 3 үдэр 1785 оной эрилгын харюуда Хориин ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйн майн 21 үдэр 1785 оной хүргэлтэтэй хабсарһан мэдээгээр Хориин зон бурхан Шигэмүниин шажантай, тэрэнэй ламанартай, тус бүри эшэгы дуган ба дасангуудтайбди гэжэ хүргэбэ.

22. Лама Ахалдайн наһанһаа нүгшэһэнэй хойно соржо Дэмшиг Ешэ-Жамсын¹²³ 1797 ондо мүн табан дасангуудай бандида хамбада баталагдаба. Тэрэнэй нүгшэһэнөөр дүүнь соржо Гаваан Ешэ-Жамсын¹²⁴ 1801 онһоо эхилэн мүн табан дасангуудай бандида хамба болоод, бүгэдын бандида хамба Хэтэрхэйн наһанһаа нүгшэһэн хойно, тэрэ Ешэ-Жамсын болбол 1804 онһоо эхилэн, бүгэдын бандида хамбын тушаалые даагаад, 1809 онһоо тэрэ тушаалда баталагдаа һэн.

23. Тэрэнэй наһанһаа нүгшэһэн хойно мүн дүүнь Данзан-Шойбон-Доржо Еши-Жамсын¹²⁵ 1838 онһоо бандида хамба болоод, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович¹²⁶ хаанай бүгэдэ Зүүн зүгэй Сибирийн буддын шажантанай тус мартын 13 үдэр 1853 оной 61 зүйлөөр шэнэ положени¹²⁷ баталан айладхахада, тэдэ ехэ дэдын өөрын мутарай гар табилгатай үршөөгдэһэн грамотаар наранай ургаха зүгэй Сибирийн бүгэдэ ламын шажантанай главна лама бандида хамба гэжэ дахбар баталагдаба.

24. Тэрэнэй наһанһаа нүгшэһэн хойно буддын шажантанай положениин хүсөөр бүгэдэ Зүүн зүгэй Сибирийн ламын шажантанай дасан бүхэнэй шэрээтэнэр, штад ламанар¹²⁸, хушуун бүхэнэй ахалаша тайшаанар, дүүмын заседательнар, отог бүрийн гулваанар, зоной добёрнойнор, хасаг талын ехэс ноёд Сэлэнгын степной дүүмын дэргэдэ 1859 ондо шуулажа, главна лама бандида хамбада Хүлэн нуурай дасангай шэрээтэ Шойжо-Жалсан Шираб-Ванчигай¹²⁹ гэгшые хунгаһан бииборые үндэрлэгшын анжаралтада айлдхаһанаар, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Александр Николаевичиин¹³⁰ декабриин 22 үдэр 1860 ондо үршөөгдэһэн грамотаар тэрэ тушаалые даан шийдхэжэ байхые баталһан юм.

25. Тиин байтар тэдэ бандида хамбын тушаалые шийдхэгшын 1872 оной октябрь һарада тушаалһаа табигдаһанай орондо, мүнхүү түрүүшын мэтэ шара сайбар зон бүгэдөөр Сэлэнгын степной дүүмын дэргэдэ тэрэ жэлэй декабриин 20 үдэр шуулажа, бандида хамбада Хориин Асагадай дасангай¹³¹ штад гэлэн¹³² Шойдор Мархайн¹³³ гэгшые хунгажа, тэрэ бииборын үндэрлэгшын анжаралтада хүргэгдэһэниинь, мүнөө амгалан айладагша тэдэ ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Александр Николаевичиин өөрын мутараар февраль 22 үдэр 1873 ондо үршөөгдэһэн грамотаар Зүүн зүгэй [Сибирийн] буддын шажантанай главна лама бандида хамбада баталагдаад, мүнөө даажа байна бүгөөд түрүүшын бандида хамба Ванчигай 1873 ондо октябрь һарада наһанһаа нүгшэбэ.

26. Тэрээнһээ хойно Хориин мэдэл дотор шажан хэрхэжэ дэлгэрһэниинь. Анханһаа хойшо энээнэй урда бэшэгдэһэнээр, өөрын ламанартай, эшэгы дугантай, 1752 ондо Хориин зондо 33 лама хубарагуудтай, тэдэнэй ахалагша лама Дугарай гэгшэ байһан болобошье, гэлэн Лубсан-Шираб гэгшэ байжа байтараа 1763 онһоо Хориин ламанарай ахалагша лама гэлэн Лубсан-Юмсэн гэгшэ баталагдажа байбашье, оройн мэдэлын Сэлэнгын аха ламын мэдэлдэ байһан юм.

27. Ноён Хориин ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйндэ ноён Эрхүүгэй ба Колыван городнорой генерал-губернатор ба генерал-поручик Брилей¹³⁴ мартын 13 үдэртэ 1773 оной 626 тоото саазын хүсөөр Худан голой Шалсаана хадын эбэртэ Дэгтэ гэхэ газарта Дашаһүмбэлин гэхэ модон дасан¹³⁵ 1775 ондо баригдаад, энээндэ түрүүшын ахалагша тайшаагай эсэгэ Болтирог Эйдхэйн һамган Абари удаганай урда газарһаа залажа асарһан түрүүшын “Юмье”¹³⁶ залажа, хуралые

эжилээд, тэрэнэй шэрээтэ ламань урда нэрлэгдэһэн Лубсан-Шираб гэгшэ дид ламанартай байһан байна.

28. Ахалагша тайшаа Ринцэйндэ ноён генерал-поручик Брилей дээрэхи сааза дотор баталагдалсаһанай хүсөөр, Түгнын Сулхара горхоной хойто хүбөө дээрэ Зангин гэхэ газарта Сураблин¹³⁷ гэхэ модон дасан 1780 ондо баригдаад, тэндэнь түрүүшын шэрээтэ Лубсан-Сампил гэгшэ байһан юм.

29. Хориин ахалагша тайшаа Ринцэйн хадаа өөрын мүргэлэй хүмэ гэжэ Анаа голой Аалан гэхэ горхоной баруун гарта 1795 ондо Дондоб-Дэшэнлин¹³⁸ гэхэ нэгэ бишыхан модон дасан барюулаад, тэрээндэ ламань дархан нансу Ринцэйн дид ламанартай байбашье, ахамадай баталалгатай дасан бэшэ тула, Худанай дасангай шэрээтэ лама морилжо, шухала мүргэлэй ёһололые дүүргэжэ байһан юм.

30. Тэрэнэй хойно ахалагша тайшаа Ринцэйн, дид тайшаа Юмсэрэн Ванчигай, депутат Гомбо-Цэрэн Олбориин тэдэ болбол дээдэ правительствада хэшээнгылэн мэдүүлһэн ёһоор, Эрхүүгэй губернскэ правительстваын саазые оруулан, Дээдэ-Удын провинциальна канцеляриин июлиин 29 үдэртэ 1783 оной 9 тоото саазаар Хориин хоёр дасанда 1-1 шэрээтэ, 1-1 соржо, 2-2 гэггы¹³⁹, 2-2 унзад¹⁴⁰, 2-2 шанзаба¹⁴¹, 2-2 нирба¹⁴², 2-2 тахилша¹⁴³, 2-2 дуганша¹⁴⁴, 1-1 жама¹⁴⁵, 2-2 хубарагуудтай¹⁴⁶ — хамтадаа 34 бүгөөд тэдээнһээ гушан тоотонь компледнарта баталагдажа, тэдэгээрэй аха ламань Лубсан-Шираб байһаар бүгөөд Сэлэнгын подгородно обогой ламанарта мэдэл үгы, өөрын эрхээр номой ёһололые дүүргэжэ байхые захирагдаһан юм.

31. Тэрэ Худанай Шалсаанын эбэрэй модон дасангынь 1782 ондо галда хайлаһанаар, тэрэнэй орондо Худанай Мүнгэд горхоной адагта тэрэ сагай ахалагша тайшаа Галсан Мардайн жүдхэмжөөр урилагдажа, модон дасан баригдаһан аад, хожомоо зоной түб дундые хаража, ноён Дорно зүгэй Сибирийн генерал-губернатор Николай Николаевич граф Муравьевой¹⁴⁷ зүбшөөлөөр 1850 гаран ондо Хэжэнгэ голой хойто этэгээдтэ Заха-Шэбэр горхоной адагта урилагдажа баригдаһаниинь, мүнөө хүрэтэр байһаар юм.

32. Сулхарын Зангинай дасангынь мүнхүү зоной түб дундые хаража, 1804 ондо Түгнэ голой хойто этэгээдтэ Галтай горхоной адаг дээрэ урилагдажа, Галтайн дасан гэжэ нэршээд, мүнөө хүрэтэр байһаар юм.

33. Ноён Хориин ахалагша тайшаа Галсан Мардайнда ноён Эрхүүгэй гражданска губернатор, действительнэ статска советник, үнгэ бүрийн орденой кавалер Трескинэй¹⁴⁸ майн 9 үдэртэ 1806 оной 1661 тоото зарлигай ёһоор Анаа голдо хуушан модон дасангай дэргэдэ Рибу-Га-джи-Шаддублин¹⁴⁹ шулуун дасангыг нүгшэхэн тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйн зөөриһөө ассигнасаар 33162 түхэриг 50 мүнгэ, тайшаа Мардайн зөөриһөө 12103 түхэриг 12 мүнгөөр 1808 ондо баригдажа дүүрэхэн юм. Энээнэй түрүүшын модон дасангынь январийн 12 үдэртэ 1811 ондо галда хайлаад, тэрэхүү шулуун дасангай хуушархан ба эбдэрхэнээр 1867 онһоо эхилэн, ноён Байгалай үмэнэхи областиин сэрэгэй губернатор ба ноён Дорно зүгэй Сибирийн генерал-губернаторай эшэ баталалгаар хабаата үгэлигын зоной хайн дуранай үргэсын 25 мянга гаран түхэригөөр шэнэлэн, хайхан янзатай болгогдожо заагдаһан юм.

34. 1795 ондо бүгэдын ревизи абахы сагта Хориин зон 17353 эрэ, 18552 эмэ дүүшэд болоод, тэрэ сагай дид тайшаанар Цэбэгжаб Юмсэрэнэй, Павел Доржожабай хайднар зонтойгоор Хориин ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйндэ тушааһан гуйлгаар албата арад олон болоһоноор 100 эрэ дүүшын 1-1 ламанартай болохыг хүсөөд, урдын 30 штат ламанар дээрэ 143 ламанарыг нэмэхыг гуйһаниинь дээдэ ахмадта хүргэгдэхэнөөр, ноён Эрхүүгэй гражданска губернатор, тайна советник Ларион Тимофеевич фон Нагел¹⁵⁰, ноён Эрхүүгэй ба Колыван городнорой генерал-губернатор, генерал-поручик ба сенатор Иван Осипович Селифоновой¹⁵¹ анжаралтада айлдхаж, тэндэхэ эшэтэй Эрхүүгэй губернскэ правлениин сааза оруулан, Баргажанай земскэ сүүдэй апрель 22 үдэртэ 1800 оной 68 тоото саазаар ахалагша тайшаа Ринцэйндэ үгэхэниинь, Хориин 30 штат ламанар дээрэ 70-е нэмээжэ, хамта 100 ламатай байха гэхэшье, үүлэй 70-ниинь алба түлэжэ байтагай гэхэ.

35. Хориин ахалагша лама Лубсан-Ширабай наһанһаа 1796 ондо нүгшэхэнөөр тэрэнэй орондо Рэгдэл-Пунцаг Сондолой Хориин ахалагша ламада хунгагдаад хүргэгдэхэнөөр тайшаа Ринцэйндэ үгтэхэн Эрхүүгэй губернскэ правлениин июнийн 11 үдэртэ 1799 оной 4166 тоото саазаар тэрэ тушаалдаа баталагдаа хэн.

36. Лама Сондолой 1805 ондо наһанһаа нүгшэхэнөөр, Худан дасангай шэрээтэдэ штат ламанарһаа нирба гэсэл Шоймпил Түбүүсын гэгшэ баталагдаад, Эрхүүгэй губернскэ правлениин саазаар Хориин ламанарай главна лама тушаалдаа баталагдаба.

37. Эрхүүгэй губернскэ правительствын казенно экспедицийн эрилгын ёһоор Хориин урдын конторын, мүнөөнэй степной дүүмын майн 9 үдэртэ 1810 оной 202 тоото хүргэлтэхөө үзэхэдэ, Хориин гурбан дасангуудай 30 штатһаа 16 нүгшөөд, 14-ниинь үлдэхэн бүгөөд тэрэ зангаар байхыг баталагдаад, саада 86 ламыг албаа түлэжэ байтагай гэгдэхэн юм.

38. Хориин главна лама Түбүүсын нүгшэхэнэй хойно Худан дасангай ноён соржо Дансаран Суванай¹⁵² Хориин главна лама боложо баталагдаба.

39. Хориин ахалагша тайшаа Мардайнда Дээдэ-Удын земскэ¹⁵³ сүүдэй июнийн 5 үдэртэ 1811 оной 2697 тоотоор Эрхүүгэй губернскэ правительствын саазыг оруулан захирханаар, Ага голой Аргаи горхоной адаг дээрэ тэрэ онһоо эхилэн шулуугаар бүгөөд зоной үргэсэ ассигнасаар 49630 түхэригөөр Даша-Һүндүблин¹⁵⁴ гэхэ хийдье барижа, 1816 ондо түгэхэхэн юм.

40. 1816 ондо ревизи¹⁵⁵ абахада, Хориин дасангуудта 11 комплед 200 гаран албын ламанартай болоһон юм.

41. Хориин главна тайшаа Жэгжэд Дамба-Дугарайда¹⁵⁶ ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай майн 15 үдэртэ 1831 ондо үгэхэн саазаар Онон мүнэнэй хойто хүбөө дээрэ, Сүүгэл горхоной адагта Даша-Чойнпиллин¹⁵⁷ гэхэ модон дасан баригдаад, тэрэнэй хуушархада, хабаата мүргэлэй зоной гуйлгыг ноён Дорно зүгэй Сибирийн генерал-губенатор граф Муравьевой баталан айладаһан зарлигаар, шулуугаар хайхан янзатай дасан 1868 ондо баригдаһан байна.

42. Эндэнь анханда арюун шагшаабадтай бүгөөд номой хургуулида мэргэн болоһон Худан дасангай шанзаба ЛубсанҺүндэб Дандарай¹⁵⁸ заларан, түрүүшын шэрээтэ лама боложо хуугаад, тэрэ орондо бурханай шажаниг агуу ехэ дэлгэжэ, олон зүйл номой шухаг хургуулиныг байгуулан гиигүүлхын гадна, ара газарта урдань дэлгэрээгүй байһан цаннид шойрын хургуулиг нээжэ, тэндэнь Байгалай үмэнэхи талын бүгэдэ дасангуудһаа олон эрдэмтэн ламанар ерэжэ, олон жэлдэ тэдэгээр хургуулиныг түгэс хуража, олон уладнар гэгшэ, гарамба, габжанар¹⁵⁹ болоод, тэндэхэ үндэхэлжэ, Хүлэн нуурай ба Анаагай дасангуудта тэрэ хургуулиныг шэнэ нээгдэжэ, шажанай байдал маша ехэ дэлгэрхэн юм.

Түрүүшын Сүүгэлэй хийдэй ушар. Эртэ сагта богдо банчин Цоглай-Намжилай¹⁶⁰ гэгээнтэнэй номшо соржо гэлэн Сүлтимдэ эшэ үзүүл-һэниинь “Ерээдүй хойто сагта буряад уладнар нэгэ үедөө Сүүгэл гэхэ газарта хийд бодхоохо; хийдэй нэрые Даша-Чойнпиллин сахюусанаар сахиха тулада тиин нэрлэхэ; энэ хийд бурханай шажанай гол боложо, амитанай туһа агуу ехэтэ бүтэхэ” гэхэн бошог зарлиг бии юм.

43. Баһашье Хори соо Асагадай Түбдэн-Даржилин¹⁶¹ модон дасан 1825, Чисаанын Гандан-Дэшинлин¹⁶² модон дасан 1826, Хохюуртайн Даши-Һүндэблин модон дасан 1826, Эгэтын Дамчой-Рабжилин¹⁶³ модон дасан 1826 онуудта баригдаһан бүгөөд эдэгээр дүрбэн дасангуудын ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай декабриин 10 үдэртэ 1832 оной 183 тоото саазаар баталагдажа байлгагдаһан юм.

44. Түгнэ Суулгын Сүнгараб-Шираблин¹⁶⁴ гэхэ модон дасан тэдэ ехэ дээдһээ Дорно зүгэй Сибириин буддын шажантанай байдалые ревизорлон үзэхын тулада эльгээгдэһэн ноён генерал барон фон Канштадай баталамжаар 1831 ондо баригдаһан юм.

45. Хориин ламанарай ахалагша лама Дансаран Суваанай наһан-һаа нүгшэһэн хойно, Хориин бүгэдэ дасангуудай ламанар болон тайшаанар, обогүүдай түрүү һайднар зонтой шуулажа приговор бүтээхэдэ, бандида хамбын байра Хүлэн нуурта болоод, энээн хоорондо бидэнэй нютагуудын 150-һаа 800 модо хүрэтэр холо таруу нүүдэлтэйһээ шажанай алибаа захиралгын хэрэгын удааржа һаатабари үзэгдэдгөөр, өөрын хоорондо бандида хамбын помощнигтой байгаа һаа, шажанай алибаа хэрэгүүд түргэн һонор бүтэхэ ёһотой һэн гэжэ, Байгалай үмэнэхи буддын шажантанай бандида хамбын помощнигто болон Хориин 10 дасангуудай главна ламада Худанай дасангай ноён соржо шэрээтэ Тойндол Суваанайе һунгажа, майн 7 үдэртэ 1818 ондо биибор бүтээжэ, тэрээнэ дээдэ ахамадай анжаралтада айлдхагдаһанаар зүбшөөгдэн, тэдэгээр тушаалнуудтаа баталагдажа, тэрэнэй даһан тушаалаа жүдхэмжэтэй ябуулһанай тулада тэдэ ехэ дээдһээ 1834 ондо Екатеринын хүхэ лентэтэй хүзүүндээ зүүхын тула алтан медаль¹⁶⁵ хүртөөд, ехэ дээдын мартын 13 үдэртэ 1853 ондо буддын шажантанай тус шэнэ положени байгуулхада, дээрэхи тушаалдаа зогсожо, гансахүү мүнөө Худан дасангай штад шэрээтэ бүгөөд, тиин эзэнэй Этнографическа выставкын¹⁶⁶ октябриин 13 үдэртэ 1867 оной грамотатай хабсарган эльгээгдэһэн ехэ лима медальда хүртөөд, мүнөө амгалан айладажа байна.

46. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император Павел Петровичийн¹⁶⁷ мартын 18 үдэртэ 1797 оной бүгэдэдэ үршөөһэн манифестын¹⁶⁸ хайраар болон тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Александр Павловичийн¹⁶⁹ июлиин 22 үдэртэ 1822 оной Зүүн зүгэй Сибириин буса түрэлтэниие захирха устав¹⁷⁰ соо зарлиглаһан зүйлнүүдэй ёһоор энэхүү эрдэни шажанаа эршэмтэй дэлгэрүүлэн, сүлөөтэйгөөр эдлэжэ байха эрхэтэй болообди.

47. Тэдэ ехэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович¹⁷¹ хаан болбол Дорно зүгэй Сибириин буддын шажантанай байдалые зохёохын тулада ноён действительнэ статска советник¹⁷², үнгэ бүриин орденной кавалер, барон Шиллинг фон Канштадые¹⁷³ зорюута эльгээгдээд, тэдэ эрхимые дэбшүүлэгшэ ерэжэ, эндэхи буддын шажантанай дасангууд ба нютагууд бүридэ дүүрэн ябажа, ревизорлон үзөөд, энэхүү шажаниие дэлгэрүүлэгдэхэ тэнсүүритэйдэ үзэжэ баталаад, бүгэдэ Дорно зүгэй Сибириин буддын шажантан зондо олон тоото ламанар байха ёһотой гэжэ, 281 зүйлэй шэнэ положени¹⁷⁴ зохёожо абаашаад, тэрэнэ өөрын бодомжолготой тэдэ үндэрлэгшын гэгээн-дэ айлдхагдаһаниинь хүлээгдэлгүй байдаг байна.

48. Тэдэ ехэ дээдын гэгээнһээ 1844 ондо Дорно зүгэй Сибириин зондой байдалые ревизорлон үзэхын тулада сенатор Толстой¹⁷⁵ эльгээгдэжэ, тэрэнэ энэ зүгэй байдалые шэнжэлэн үзэжэ ябахын илдарта тэрэнэй дэргэдэ байлсагша губернскэ секретарь Тил¹⁷⁶ августын 1 үдэртэ 1844 оной 22 тоотоор Хориин главна тайшаа Николай Дэмбилэйдэ¹⁷⁷ бэшэхэдэ, буддын шажантанай ламанарые үсөөдхэхын тулада бодомжолго хэжэ үгэхые бэшэһэнэй харюуда тэрэ Дэмбилэй тэрэ ондо августын 19 үдэртэ 417 тоотоор хүргэхэдөө Хориин 8 дасангуудта 719 ламанар байна бүгөөд, эдэнэ зоной туһын тулада бэшэ, гансахүү өөрнүүдтэ олзо хуряахын тулада байһанаар тэдэгээрэе хизаарлажа, Худанай дасанда 25, бэшэ дасангуудта 15–5 ламые байлгаад, бэшые зогсоогоо һаа хайн ёһотой гэбэ.

49. Баһашье Дорно зүгэй Сибириин Главна управлениин советник майор Константин Безносиков ой¹⁷⁸ октябриин 13 үдэртэ 1845 оной 50 тоотоор тайшаа Дэмбилэйһээ хорин зүйлэй хэрэгэй тус асуултын экземпляр хамжуулан эльгээжэ, “Буддын шажантанай тус мэдээ тэдэгээрэй зүйл бүри тодорхойгоор бүтээжэ хүргэхэ. Энэнэ тэдэ гэгээн туяата ноён сэрэгэй министр Чернышевэй¹⁷⁹ таалалаар Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторай июниин 11 үдэртэ энэ оной

1131 тоото даалгабарие дүүргэхын тулада болоно” гэхэн ёһоор тэрээн тус тайшаа Дэмбилэйн бүгэдэ дасангуудай түрүү ламанар ба бандида хамба Еши-Жамсын¹⁸⁰ болон Хорииншые түрүү түшэмэдһөө дүүрэн мэдээ хуряжа абаад, тэрээнээ хайхаржа шалгалгүй, ноён Безносиковойдо сентябриин 16 үдэртэ 1846 оной 58 тоото хүргэлтэй тэдэгээр хорин зүйлэй эрилгэнүүдтэ, заримуудта хангалтагүй, заримууды мэдэнгүйб гэхэ болон зүгөөр бүгэдэ буддын шажантанда 4563 ламанар бии, энэение хизаарлаа хаа тухатай гэхэхээ бэшэ, элрхэйлһэн юумэн үгы байна.

50. Тэдэгээр хуряагдаһан мэдээдһээ нэгэ үсөөние тэмдэглэбэл: Хориин 10 дасангуудай главна лама тэрэ Дэмбилэй эрилгын харюуда сентябриин 30 үдэртэ 1845 оной 114 тоотоор мэдээсэхэдэ, Хориин 8 дасангуудта 11 комплед, 4 эрхэтэнэй хүбүүд, 538 албын ламанартай гээд, мүнхүү Дэмбилэй эрилгын харюуда главна лама бандида хамба Еши-Жамсын январийн 30-да 1846 оной 45 тоототой ведомость хамжуулһаниинь бүгэдэ буддын шажантанда 34 дасан, 144 бага хүмэд, тэдэнэй ламанарынь Анаагай Хоридо 759, Агын Хоридо 162, арбан табан эсэгэдэ 365, Баргажанда 53, Алайрта 37, арбан найман отогто 3172, хамтадаа 4509¹⁸¹ ламанар бүгөөд, тэдэнэй үгэлигын эзэдын эрэтэй эмэтэй 122259 дүүшэд болоно гэбэ.

51. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович хаан Дорно зүгэй Сибириин ламын шажантанай тулада мартын 13 үдэртэ 1853 ондо 61 зүйлэй шэнэ положени тогтооходоо, бүгэдэ буддын шажантан зондо 280 штад ламанар, тэдэнэй оро хадхаха 35 нургуулиин хубарагууд, хамтадаа 315 ламые тогтоогоод, бэшые хара болгохо гэхэнээр бидэнэй Хориин 8 дасангуудта дүтэ /76/ штад ламанар үлдээгдээд, бусадын хара болгоогдоһон юм.

52. Тэрэнһээ хойшодо үгэлигын зон таруу ба дасан соо ба хүдөө газарта уншагдаха номууд маша ехэ, үгэлигын эзэдэй түрэхэ, үбдэхэ, үхэхэ болон алибаа үйлэ үрийн уншалгын сагуудта эдэгээр үсөөхэн тоото ламанар хүшхэрэлгүй, номлохо ба эмнэхэ түрүүтэндэ хашалантай боложо, алишые этэгээдтэ хэсүү болоһон юм.

53. Баһахүү <баһашье, баһал> Ородой зүгэй шажанай ба түрын ахамад бидэнэй шажанай хойноһоо харгалзан хиналсаха болоод, хара болгогдоһон ламанары ламын хубсаһадые өөршлөөд, номой хэрэг бүтээлсэнэм гэхэхээ гадна, харашье уладнарай эрэс ба эмэсы ламын хубсаһандта хабаатай улаан үнгэтэй хубсаһадые эдлэхгүй бол-

гожо хорихо түрүүтэн заримууд болбол зоной эм номууды ба тахилай хэрэглэлэй юумэдые булан абажа хохидуулдаг болобо.

54. Тэрэнһээ хойно ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор, генерал-адъютант, сенатор Николай Петрович Синельников¹⁸² 1871 ондо энэ зүгэй газарта морилон ерэнһээ хойшо буддын шажантанай хойноһоо ехэ мүрдэлгэ хэжэ, энээн тус олон хэсэг хатуу бэшэлгэ болгоһоной эсэстэ мартын 9 үдэртэ 1872 оной 498 номерто циркулярна захиралтаар мүргэдэг обоо бумханууд, дасангуудай дэргэдэхи бага хүмэнэрые болюулхые захираад, тэрэнэй дүүргэлтын хойноһоо өөрын дэргэдэхи хэргэмтэнэрые ябуулдаг болоһон юм.

55. Энэ забһарта бидэнэй нэгэ зарим газарта байһан обоо бумханарые ород миссионер ламанар болон бидэндэ хабаатай хэрээһэтэй буса түрэлтэнэй ахамадын галда шатаһанаар олон хэсэг зарга шуулан боложо эхилэгдэһэн байтар түгэсхэгдэлгүй байһаар байна.

56. Ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Синельниковэй адъютант Винников июнийн 6 үдэртэ 1872 оной 9 тоотоор тэрэндэ ноён генерал-губернатор Синельниковэй тэрэ оной майн 6 үдэрэй 458 тоото даалгабарие оруулан тэдэ үндэр эрхимые дэбшүүлэгшын тэрэ жэлэй мартын 9 үдэрэй 498 тоото циркулярна дүүргэгдэлгүй байна гэжэ, Хориин степной дүүмэ ба главна тайшаае болон отогой ахамадые шангалан, “обоо, бумхан, бага хүмэнэрые энэ сагаар болюулха” гээд, тэрэ сагаар бээер ябажа, нюураар арад зоние шангалан, тэдэгээрэ үгы болгохые захираад, һүүлдэ Хориин главна тайшаа Ошоройе¹⁸³ Сэлэнгын город дээрэ дуудан абаашажа, нюураар мэдэлэй зоной бага хүмэнэр, обоо бумханууды тэрэ сагаар эрхэбэшэ үгы болгохын тус шангалһанаар, тэрэн тэндэһээ бусажа ерээд, Хориин нюутагууд бүхэндэ степной дүүмын заседательнар, нюутагай гулваанарта хатуу үйлэдбэри үгэжэ, бүгэдэ обоо бумханарые сүм абхуулһан бэлэй.

57. Иимэ тэстэшгүй гашуудалтай байдал үзэгдэһэнөөр, Хориин зон эрэтэй эмэтэй сэдхэлдээ үдэр һүни бүхэндэ амаргүй болоод, зон газар бүри шуулажа, өөрын дундаһаа 8 дасан болгоной 1-1 добернонэрые һунгажа, энэхүү ядаралтай байдалаа үнэхөөр нигүүлэхытэ үндэрлэгшэ газарта мэдүүлхы дүүрэн эрхэ үгэжэ найдаһанаар, тэдэгээрэнь тусагаар өөһэдөө шуулажа өөһэдын дундаһаа галзууд отогой зайһан Шираб-Нимбуу Хубитын¹⁸⁴ гэгшые һунгажа, зоной ба өөһэдын һаналай доберности баталжа энэ байдалаа хаана ёһотой газар-

та айлдахыхы найдаһанаар тэрэнь июлиин 24 үдэртэ 1872 ондо Ородой орон зорижо мордоод, эзэнэй ниислэл хотон Санкт-Петербургдэ тэрэ оной сентябриин 12 үдэртэ хүрэжэ, тэндээ тэрэ мэтэ добернонэр Сэлэнгын 18 отогой зонһоо эльгээгдэһэн хэргэмтэн Дамба Вамбын, Агын ба арбан табан эсэгийн зонһоо эльгээгдэһэн Шагдар Минтаагай<?>, Норбо Ошорой, тэдэгээрэй хэлмэршэ ошолсоһон Жалсарай Зоригтын¹⁸⁵ ошоод эдэнтэй уулзажа, өөһэдын хоорондо зүбшэлэн, тэндэнь бэшэгүүдые зохёогшо-оор 7 зүйлэй гомдолые тэдэ ехэ дээдын нэрэ дээрэ октябриин 30 үдэртэ 1872 ондо зохёолгон, тэрээнэ ноён дотор хэрэгүүдэй министрэ өөрнүүдэй октябриин 29 үдэрэй мэдүүлэлгэтэй хамтадхан тушаалсажа, тэдэ үндэр эрхимые дэбшүүлэгшын мутараар дамжуулан, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Александр Николаевичийн гэгээн һонорто зууршалуулан ха.

58. Тэрээн хоорондо ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Синельников хадаа Эрхүүгэй хотондо байһан жандармейскэ таһагай начальник Дубенкое эльгээжэ, тэрэнь Хориин степной дүүмэдэ ерээд, обоо бумхануудаа абхуулан ба тэрэ эльгээгдэһэн добернын ушарта мүрдэлгэ хэһэн байна.

59. Тиин байтар тэрэ ехэ дээдэ эзэн императорай ехэ князь Алексей Александрович¹⁸⁶ хадаа 1872 оной апрель һарада хойто зүгэй далайгаар аялан Америкын ба бэшэшье хаан ородто морилһоор, 1873 оной июнь һарада бидэнэй нютагуудаар аластан Ород ороноо бусажа морилхын сагта Хориин һайднар, зонийн тэдэ ехэ князие Анаагай дасан дээрэ июниин 7 үдэртэ бүгэдөөр угтажа бараалхан, тиимэ гайхамшагтай золой үдэртэ сагтаа Хориин зон хадаа бүгэдын һаналһаа өөрнүүдэй шүтэгшэ шажанай тус хашалантай ба иимэ байдалнуудаа тэдэ үндэрлэгшын гэгээн һонорто айлдхажа ерэхые Ород орондо доберно зайһан Хубитын гэгшые ябуулаад хүлээжэ байһанаа элирхэйлэн, июниин 7 үдэртэ мэдүүлэлгы өөһэдын хоорондоһоо галзууд отогой түшэмэл Зодбо Доржыноор үргүүлэн айлдхажан бэлэй.

60. Доберно зайһан¹⁸⁷ Хубитын болбол 1873 оной октябрь һарада бусажа ерээд, өөрын ябаһан ябадалаа тоолон, тэдэ ехэ дээдын нэрэ дээрэ ба ноён Дотор хэрэгүүдэй министрэ бариһан хэрэгүүдэй эхэ харые ба тэрээн тус бүгэдэ болоһон бэшэлгэдые тушааһан юм.

61. Тэдэгээр хэрэгүүдһээ үзэхэдэ ноён Дотор хэрэгүүдэй министрэй шажанай хэрэгэй хари шажантанай департаментын 2-дугаар таһагай 2-дугаар шэрээнһээ августын 12 үдэртэ 1873 оной 115 тоотой

ноён Санкт-Петербургын градоначальник, генерал-адъютант ноён Треповтэ бэшэһын, “Үнгэрэгшэ оной ноябрь һарада буддын шажантанай буряад зоной полномочнонор бидэ гэжэ нэрыдэгшэд Ширав Хубитын, Шагдар Митаагай, Норбо Ошорой гэгшэд болбол хамагы езэлэн баригшын нэрэ дээрэ бэшэгдэһэн гуйлгы тушаажа, тэдэгээрэй шүтэгшэ шажанай байдалда нютагай гражданска эрхэтэн хашалан үзүүлдэгһөө дээрэхи шажанай мүргэлөө энээнһээ хойшо сүлөөтэй ябуулжа байхын тула золтой соёрхол буулгагдажа болохы тэдэ ехэ дээдэ эзэн императорай анжаралтада зууршалагдахы гуйһыень тэрээн тус ноён Дотор хэрэгүүдэй министр болбол өөрын бодомжолло хамжуулан, тэдэ хамагы езэлэн баригша, тэдэ ехэ дээдэ эзэн императорай гэгээн һонорто зууршалагдахы тэдэ хамагы үршөөн айладагша болбол һайшаан һайшаан айладаад, үндэрлэгшын зарлиглан айладаһаниинь: “Энэ ушары тэдэгээр гуйгшадта соносхохы ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторта эблэхэ тигээд, тэдэгээрэнь өөһэдын гуйлгын харюу тэндэһээ соносхохы өөһэдын түрэхэн нютаг бусатагайг” гэхэнээр тэдэгээрэнь тэрэ хотоной Литэйнэ частиин Бага Итальянска үйлсэдэ 2-дохи участогай 6-дахи номерто гэртэ байратайгаар иимэ зарлигы соносхохо болоһой гэхы тэдэ үндэр эрхимые дэбшүүлэгшэ ноён градоначальниһаа тэдэгээртэ тэрэ даалгабарие соносхохы дурсагдаһан Литэйнэ частиин приставта даалгагдаһанаар тэрэ приставэй августын 20 үдэртэ 1873 оной 457 тоотой соносхогдоһон болоно.

62. Тэрэхүү доберно Хубитын болбол ерэхэн саһаа хойшо 1875 оной эхин хүрэтэр дээрэ баригдаһан хэрэгэй тус ямаршы соносхохы хаана хэнһээшье хүлээжэ ядаад, тэрэ хэрэгүүдэй ушары соносхохо болохы ноён Байгалай үмэнэхи областиин сэрэгэй губернаторта 1875 оной март һарада гуйлгаа зохёожо, өөрөө нюураар ерэжэ тушаан айлдхажада, тэдэ эрхимые дэбшүүлэгшэ амаар айлдхажада, мүнхүү тэрэ хэрэгын ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторһаа намда үгтэхэдөө танда соносхохын тулада бэшэ, гансахүү тэрэгээр танай шажанай хэрэгүүдэй хойноһоо харгалзан үйлэдбэрилэгшэ байха гэхэн юм гэжэ бусаагаад, тэрэнэй һүүлээр тэдэ эрхимые дэбшүүлэгшэ хадаа буса түрэлтэнэй доберно Хубитын гэгшэнь зонһоо тэрэндэ үгтэхэн доберностёо гуйлгатай энэ хамжуулан тула соносхол болгогдожо үлэ болоно гэхы Хориин степной дүүмээр дамжуулан соносхогдоһондо Хубитын гэгшэнь тэрээн тус харюусалгаа “Тэрэндэ зонһоо үгтэхэн доберностиин бодотонь анханда хэрэгүүдтэй хабсаргагдан 1872 оной октябрь 29 үдэрэй мэдүүлэлгээр ноён Дотор хэрэгүүдэй министрэй анжаралтада тушааг-

134 даһан бэлэй” гэхые Хориин степной дүүмэнь өөрын хүргэлтэтэй тэдэ эрхимые дэбшүүлэгшэдэ хүргэһэнэй харюу мүнөө хүрэтэр ямаршые үйлэдбэригүй байдаг юм.

63. Тиин доберно Хубитын аянай ябадалай тэмдэгүүд ба тэрэнэй асарһан бүгэдэ хэрэгүүдһээ этигэлтэй коопинор тусагаар дансаар хабсаргагдажа ябаха болоно.

Гурбадугаар бүлэг.

Бөөнэрэй мүргэлэй ушарта

1. Хориин зон анханһаа хойшо бурхан Шэгэмүниин шажантай, тэрэнэй ламанартай байһан болобошье, хэзээ бидэ Ойхон, Худара, Байгал далайн хойто бэээр нютаглажа һуухын үедэ тэрэ шадарай мүнөөнэй Худайн, Идын, Верхоленскын, Алайрай степной дүүмэ-нэрэй¹⁸⁸ мэдэлэй буряаднартай хамта нүүдэл хэжэ ябаад, тэдэ бу-ряаднарын анханһаа хойшо бөөгэй мүргэлтэй байһанаар тэдэниие дууряжа заримуудын бөөнэрэй шажаниие шүтэлсэжэ, эрэн бөө, эмэнь удаган бололсохын гадна, хойноһоомнай хожомой сагуудта Монгол газарһаа бөө, удаган уладнар ерэжэ ниилэлһэнээр, тэрэ үедэ бөөнэрэй шажан бүри дэлгэрһэн бэлэй.

2. Тэдээнһээ эрхим шадалтай бөө удаганарын дээдэ правитель-ствын газадта нэрын список хамжуулан хүргэгдэжэ, тэндэһээ дара-мар саазануудаар тэрэ байрадаа дуурисха¹⁸⁹ гэжэ баталагдажа, бага залуу бөө удаганараа шүүмжэлэн һургажа, тэдэгээр залуусыншые сохомто тэдэнэй мэдэлдэ үгтэлһэн бүгөөд, тэдэнэй хэндэ шүтэдэг ба бөөлэхэ загнаха ёһололые үшүүхэн тэды элирхэйлхэнь иин:

3. Тэдэ бөөнэрэй шажанай уладнарта уншаха номууд гэжэ анхан-һаа хойшодо юрэдөө олдоһонгүй бүгөөд, гансахүү <гансахан, гансал> аман үгын али тушаалдаһан заабари һургуулиие дам дам абалсаһан сээжын ухаанаар ябадаг байһан юм.

4. Зальбардаг шүтээниин болбол дээрэ тэнгэринэр гэхэдээ ба-руун зүгэй 55, зүүн зүгэй 44, хамта 99 тэнгэринэр гэхэ. Тэдэнэй ба-руун зүгэй 55-һаа 50-нь зальбаралгын, 5-нь тахилгын. Тэдэ 5-нь: 1-дэ хамаг амитанай хүлдэ хүнэһые сахиха сахюусан, баруун хойто зүгтэ байратай, төөнтэй эээрде моритой Хяһан Улаан тэнгэри; 2-то баруун урда зүгтэ байратай, санхир моритой Сахилгаан сагаан тэнгэри¹⁹⁰,

тэрэнэй нүхэд 77 сахарнууд, 99 хүхүүрнүүд, 13 аймар нэръеэ тэнгэ-ринэр; 3-да амитан бүгэдын сахюусан болоһон, орой дээрэ байгша Одон Заяан тэнгэри¹⁹¹; 4-дэ хүн малай хэшэгыг үгэгшэ Хүхэ Манхан тэнгэри¹⁹²; 5-да Заяаша тэнгэри¹⁹³ эдэ болоно. Зүүн зүгэй 44-нэй 40-нь зальбаралгын, 4-нь тахилгын. Тэдэнь: 1-дэ эдээнэй хэшэгыг үгэгшэ Гүжир Гүнгэр¹⁹⁴ тэнгэри; 2-то алибаа боомо болон хабдар тахалнууд-һаа сахиха Боомо Махажи¹⁹⁵ тэнгэри; 3-да адуунай хэшэгыг үгэгшэ Атаа Улаан тэнгэри¹⁹⁶; 4-дэ үхэрэй хэшэгыг үгэгшэ Годоли Улаан тэн-гэри¹⁹⁷ гэхэ юм.

5. Эрэ хүниие бөө, эхэнэр хүниие удаган болгохо сахюусадые: 1-дэ зүүн урда зүгтэ, гадаада далайн аралда байратай Болингууд¹⁹⁸ тэнгэри; 2-то Хан Хюура тэнгэриин хүбүүн, халзан шарга моритой Манжилай ноён тэнгэри; 3-да амитаниие дарханай эрдэмтэ болгохо Хара Маха тэнгэри, тэрэнэй нүхэд Түмэршэ Дархан ноён¹⁹⁹, 99 дар-хашуул²⁰⁰, 77 хөөргэшэн²⁰¹ тиигээд үлирбэ, алха, дүшэ хяһын тус ту-сагаар эзэдтэй гэхэ.

6. Газар дээрэ хоёр зүгэй үүдые баридаг гарбал гэхэ тэнгэринэр би. Тэрэнэй баруун гурбан дабхар үүдые һахигшадын: 1-дэ, наа-да захын үүдые һахигша Сахир тэнгэриин хүбүүн, оройдо ганса нюдэтэй, оошодоо ганса шүдэтэй, дороо ганса хүлтэй Содхон ноён тэнгэри²⁰²; 2-то, дунда үүдые һахигша ухаа добын эзэн, Хуандайн хү-бүүн — Ухаа Солбон ноён тэнгэри²⁰³; 3-дахи, [саада] үүдые һахигша Үнэрмэ ноён тэнгэри. Зүүн зүгэй ганса үүдые сахихан Хүхэ добын эзэн Хүхэнсы ноён тэнгэри.

7. Баһа арад амитаниие алибаа будаа буюу хара улаан эшэргэнэ тиигээд, элдэб нин халуун хэжэгүүдһээ сахиха олон дэлхэйн эзэд, бурхан гарбалнууд гэхэ би. Тэдэнь: 1-дэ, баруун урда зүгтэ Саһата сагаан уула нютагтай, сагаан арсалан хүльгэтэй <хюлгэтэй, хүлгэ-тэй>, сагаан мүнгэн тулууртай Сагай сагаан үбгэн; 2-то, зүүн урда зүгтэ Шандата булагай адагта байратай, Эшэргэнэтын гурбан хүүгэн богдонор, Таряаша ноён²⁰⁴, Талхаша хатан.

8. Баһа Ара газарай 13, Эбэр Монгол газарай 44 ноёд гэхэ. Арын 13 ноёдын Байгал далайн арал Ойхоной уулада ба тэрэ далайн хойто урда бэээр байһан гол горход, ууладта байратай тэнгэриин хүбүүд гэхэ. Тэдэгээрэ нэрлээ һаа: 1-дэ, тэдэгээрэй ахалхань Хан Хурмаста тэнгэриин²⁰⁵ хүбүүн Хан Һото ноён²⁰⁶; 2-то, эхэнэр хүнэй сахюусан болохо тэрэ Һото ноёной хатан Хан Зулмата ноён²⁰⁷; 3-да, тэдэнэй

135

хотониие хахидаг Хашаагай эзэн Хан Бүхэ ноён²⁰⁸; 4-дэ, амитаниие бөөгэй эрдэмдэ хургаха бүхэ шара номото Хан Бөө ноён; 5-да, бүргэд шубуун болон хубилжа ябадаг Хан Шубуун ноён²⁰⁹; 6-да, Ойхон уулын арада эльгэн хара хабсагай шулуунда байртай үхэлэй аюулые сахигша, үхэрэй толгойтой, үнэгэнэй хүбүүн Ажирай ноён²¹⁰; 7-до, энэ юртэмсын хаан ба Эрлиг [нормуун] хаанай²¹¹ албатанарые ниилүүлэлгүй хахижа байдаг, гал улаан нэлмэ далайхан Ухаа Солбон Догшон²¹² ноён; 8-да, Баргажанай эзэн, Бархан [үндэр — бнц алга] уулада байртай Хажар Сагаан ноён²¹³; 9-дэ, бөөнэрэй амитайн эзэн Агуй Буумал ноён; 10-да, Доодо Ангарайн эзэн Ама Сагаан ноён²¹⁴; 11-дэ, Эрхүүгэй эзэн Хан Заргаша ноён²¹⁵; 12-то Нарин Зүлхын эзэн Эрдэмтэ Сагаан ноён²¹⁶; 13-да, Байгал далайн эхинэй Мундарга үндэр уулада байртай Буха ноён²¹⁷. Эдэгээрэй хатад, нүхэд маша олон гэхэ. Эбэр газарай 44 ноёдой нэрэнэ энэ мэдэгдэнэ.

9. Тэдэнхээ тусагаар тэрэ Мундарга уулада байртай тэнгэрийн үхид агуу ехэ буумал эхэ Борогшон түрүүлэн 33 буумалнууд бии гэхэ. Тэрэнхээ гадна үни урдахаа хойшодо нүгшэнэн бөө удаганарай хүнэхэдынэ энэ тэрэ уула, гол горход, нуур, ой түрүүтэндэ тэдэгээрэй эзэд, онгод, шүдхэр боложо, тэдэгээрэнь амитаниие туһалжа ба хорложо байна гэжэ, тоолошогүй олониие дурсажа байжа бөөлэхэ бии-хээ алиниие тоолоном, үсөөхэн тэдынэ эндэ элирхэйлэгдэбэ.

10. Анханда бөө болохо дуратай хүниинэ ехэ бөөлид даган хэлэжэ, бөө болгожо үгэхые гуйха. Хэрбээ тэрэнэй зүбшөөгөө хаань, гэртээ бусаад, түрүүшын шанар²¹⁸ хэхын тулада гэжэ нэгэ жэгдэ 3 юһэн — 27 утань 2 сажанай тэды түгэс гэшүү набшаһатай, мүшэртэй хуһа модые асаржа гэрэй үмэнэ зүгтэ 10-аад сажанай газарта үмэнэ зүг хандуулжа 9-9-өөр хубарюулан зоохо. Тэрэнэй үмэнэ ба хойто 2 этэгээд-тэ, сэхэ дундань утань 4 сажан тухай, мүн гэшүү, набша, мүшэр түгэс бүдүүн хуһан модые зоогоод, тэрэнэй хойтохые “эхэ модон”²¹⁹ гэжэ нэрлээд, тэрэнэй оройдо шубуунай уурхайе торгон ба бүдэй үртэ-һөөр хээд, зосоонь хүбэн буюу хониной нооһоор 9 үндэгы хэхэ. Баһа түхэрээн үйһэн дээрэ сагаан паршаг няжа, һарын дүрсэ хээд уяха, оёортонь газарһаа дээрэ 2 аршам газарта тэрэнэй 4 зүгтэ 2 вершогой тэды хуһан модоор шаантаг хэжэ хадаад, тэрэниие “загалмай” гэжэ нэрыдээд, үмэнэхэ ехэ модые “эсэгэ модон” гээд, тэрэнэй оройдо үй-һэн дээрэ улаан паршаг няжа, тэрээнээ “наран” гэжэ нэрлэжэ уяха. Дээрэ хадхагдаһан 39 модоной түрүүшын 3-да шандаганай бүхэли арһа; удаахи 3-да боро гүрөөһэнэй тархиин арһа; тэрэнэй удаахи 3-да бүхэли холонгын арһа; тэрэнэй удаахи 3-да үенэй бүхэли арһа; тэрэ-

нэй удаахи 3-да хуһан модоор бишыхан үбһэнэй тармуур хэжэ, тэрэ-нээ жошо <жоншо? зоһо?> шулууе үрэжэ улайлгаад уяха, тэрэниие “бардаг” гэжэ нэрлэхэ; тэрэнэй удаахи 3-да хониной ээрэһэн утаһан-да хуһанай үйһые 2 нюхас гэжэ хоморюулан эбхэжэ үлгөөд, тэрэнэй забһарта тоһо, үрмэ хабшуулжа, тэрэнээ “дугтай” гэжэ нэрлээд уяха, тэрэнэй удаахи 3-3-нда үнгэ бүрийн жүһэнэн миткаль уяад, эдэгээр бүгэдые “эхэ сагаан шанар” гэжэ нэрлэхэ.

11. Тэрэнэй баруун этэгээдтэ түрүүшын мэтэ нэгэ жэгдэ 9 модые зоожо, тэдэнэй түрүүшындэ шандаганай, удаахида хэрмэнэй бүхэли арһа, 3-дахидэ булганай, 4-дэхидэ халюунай, 5-дахидэ шэлүүһэнэй арһанай үртэхэд, үлдэхэн 4-дэ үнгын торгон паршагай үртэхэ уяад, энээнээ “бурхан гарбалай шанар” гэхэ.

12. “Эсэгэ сагаан шанарай” зүүн этэгээдтэ гурбан юһэн модые үндэхтэйнэ малтажа асараад, тэрэнэй гэшүүд набшые нара буруу мушхажэ, зүүн зүгы хандуулан зоогоод, түрүүшындэ хүрнын арһа, удаахидта — хара гүрөөһэнэй арһанай үртэхэ ба хара бүдэ зүһэм-гүүдые уяад, тэрээнээ “хамниган”²²⁰ гарбалай шанар” гэхэ.

13. “Эхэ сагаан ба бурхан гарбалай шанарнуудай” хойто этэгээдтэ сэхэ дунда дүрбэн хуһан модые тэбхэрлэн зоожо, тэрэнэй дунда 2 аршамай тэды 4 ута хадааһа шаагаад, тэрээндэ хабтагай модоор шэрээ хэжэ, 4 модондоо шандага, хэрмэ, холонго, үенэй арһануудые уяад, тэрэниие “амитай угаалай эндэр” гэхэ.

14. Тэрэнэй удаа мүн 4 хуһан мододые тэбхэрлэн зоожо, тэдээндэ мүн шандаганай, хэрмэнэй арһа түрүүтэниие уяад, тэдэнэй узуурта хоёр монсогор модон дээрэ хабтагай модо дэбдээд, тэрэниие “шэнэ бөөлэхэ хүниие угааха эндэр” гэхэ.

15. Эхэ модоной хойто этэгээдхээ гэр тээшээ 7 хуһан модые хубарюулан хадхаад, гэрэй 4 зүгтэ 4 модо хадхажэ, тэдэнэй узуур бүридэ дэгнүүл хэжэ, тэрээн дээрэ арса, ганга түлихы бэлэдхэхэ. Эдэгээрэе “шата” буюу “гэшхүүр” гэжэ нэрлэхэ.

16. Тэдэгээр гурбан зэргэ шанарай бүгэдэ мододой узуур бүридэ мүнхүү арса, ганга түлихын тулада дэгнүүлээр эндэр заһаха.

17. Гэртээ бэлэдхэхэ юумэдынэ нэгэ үндэр стол мэтэ шэрээе түхээржэ, тэрээн дээрэ 9 наһата сүгсэдэ зула хэжэ, 9 бишыхан сүгсын

шэнээн модон аяга хэжэ, тэрэниие хундага гэжэ, тэдэнээ зулатаяа сэлгэжэ байжа табяад, тэдэндэ архи, хү, шанаһан хара сагаан сай дүүрэтэр хээд, тэдэнэй арада буряад хэлгын хуһан тэбхэр табатга айруул, тоһо, үрмэ дүүрэтэр хэлсэжэ табиха. Тэрэ шэрээнэй шадар гэрэй уняада нэгэ заха дааба буюу хилэн, сэмбэ, бүдые, али шадалай ээргээр пулаад, хадагшые болобые <болобонь, болоошые һаань> үлгэжэ табяад, тэрэниие “хабшуулга” гэхэ.

18. Гэрэй тооноор нэгэ ута бүдүүн, гэшүү набша мүшэр түгэс хуһа модые оруулан, тэрэнэй узуурые галай эхиндэ байлгаад, тэрэ модондоо элдэб үнгын торго бүдэй үртэһэ уяжа шэмэхэ. Тэрэниие “түсэргэ” гэхэ.

19. Тиин түхээрөөд, ехэ бөөе асархадаа, тэрэнэй бөөлэхэ багажанууд гэбэл, нэгэ түмэр малгай, оройдоо түмэр бүгөөд, олон халаатай, хоёр эбэртэй, ара тээшэ 9 үетэй түмэр гэнжэ, тэрэнэй үзүүртэ жада мэтэ түмэр, тэрэниие “нугарһан” гэдэг. Тэрэ түмэр малгайн 2 хажуу самиргайн тус нэгэ түмэр сахаригта 2-2 хомируулан сохихон вершогой тухай түмэрые “холбоо” гэхэ. Тиигээд тэрэ малгайн 2 хажуу ба ара худар элдэб ангай, малай арһад, үнгын торгон, бүд, сэмбын үртэһөөр могойн дүрсэ маряалан байжа оёод, тэдэнтэй хүрнэ, хэрмэ, холонго, үенэй арһад, үнгын зүһэнһэн бүд, миткаль уялсажа хээд, тэдэгээр бүхэнээ “майхабша” гэхэ.

20. Нэгэ үргэниинь һөөм хахадай тэды бүд дээрэ элдэб могойн дүрсэтэ ба ангуудай арһа хадаад, дэгэлэй захын тойруулан уяха. Тэрэниие “далабша” буюу “жэбэр” гэхэ.

21. Эльгэн бээдээ зүблэжэ, үргэниинь 3 шээтбэртын тэды, утань дэгэлэй хормойтой сасуу, хүзүүндээ үмдэхэ бүтүүтэй, ангай халсагай, элдэһэн арһа, тэрээн дээрэ садаар шудхажэ хэһэн, 25 гарьха түмэр сахаригта 3-3 холбоо үлхэһэн 25, эдэгээрые сэлгүүлэн байжа хадаад, тэрэнэй хормойн дооро али олдохоор олон бишыхан хонхо шэнхинүүр уяжа хээд, тэрэниие “эльгэбшэ” гэхэ.

22. Бээдээ үмдэхэ гүрөөһэнэй уладха гэхэ халсагай элдэһэн бүгөөд улаанаар будаһан арһаар үбдэгэй тэды болохо, ин дэгэл, тэрэнэй хормойе вершог тухай хэсэг хэсэг хэршэжэ хээд, тэрэниие “хэбэнэг” гэхэ.

23. Хоёр бүгөөд утань 2 аршамай тэды тулгуур мэтэ модоной оройдо мориной толгойн дүрсэтэй, тэрэ хоёрой ара шэлэ дээрэ 11 түмэр сахаригта 3-3 холбоо гэжэ хадаха. Тэрэниие “мориной дэл[һэн]” гэхэ. Тэрэнэй тус доогуур мүн сахаригтай холбоо ба тэрэ сахаригта дүрбэ жада, һэлмэ, хүхэ, алха, онгосо, һэльбэ, зохо²²¹ түрүүтэниие түмэрөөр хэжэ үлхэлсэхэ тэрээн тус доогуур мүн сахаригта мүн холбоонуудые хадаад, эдэгээр 4-е хүл гэхэ бүгөөд, тэрэ хоёр модоо һорьбо гэжэ нэрлэдэг.

24. Нэгэ һухай бүрээдэ гутаарай арһаар наймаар гүрэнһэн ташуур, тэрээндэ нэгэ түмэр сахаригтай холбохо, тэрээнтэй алха, сэлмэ, жада, мунса, сүхэ түрүүтэниие түмэрөөр хэжэ, тэрээндэ үнгын бүд торгоной үртэһэ уялсажа, тэрэниие “амитайн ташуур” гэжэ нэрлэжэ, һорьботой хамта барижа бөөлэхэ ба, айлда бөөлэхэдөө гансаарыень абажа ябадаг.

25. Ехэ багань бүүбенэй тэды, түхэрээн бэшэ, гонзогойлигоор матаһан модоной нэгэ хажууе үхэрэй арһаар бүрээд, тэрэ модоной орой ба хоёр хажууда 3 сахаригта холбоо хадажа, тэрээндэ могойн дүрсэ, ангай арһад, элдэб бүдэй үртэһэ уяжа, тэрэниие дэлдэхэ 2 һөөмэй тэды оройдоо мэлхэйн дүрсэтэй модон, тэрэниие “тойбор” гээд, эдэгээр хоюулые “хэсэ” гэжэ нэрлэжэ, тэрэ мэтэ гурбые асаралсаха.

26. Нэгэ ород дугаагай хонходо хүзүүндээ зүүхэ һур оһор хэжэ, тэрээндэ мүн могойн дүрсэ хиб хадаг, бүд торгоной үртэһэ, элдэб эрдэниин зүйл шүрэ түрүүтэниие уяха, нэгэ эдээр толи гэжэ шудхажэ, тэрэнэй арада 12 жэлэй ба нэгэ луугай хээтэй, тэрээндэ мүн зүүхэ һур оһор хэжэ, хүзүүндээ зүүхэ баһа хонхын мэтые уяха, тэдэгээр асаралсаха эдэгээр бүгэдэ багажануудые оройдоо “амитай” гэхэ. Тэдэгээр бүгэдые асаржа, гэртэ орууламсаар, тэрээндэ хү сай, архи сасаад, тахилай шэрээнһээ доошодо гэрэй уняада уяха бүгөөд, залаһан бөөгөө ехэ хүндэлхэ.

27. Тэрэ шанарта бөөлидэй бөөлэхэ сагта һалалгүй байжа, алибаа айлшалалые шухалаар бүтээлсэхын тулада али шадалай ээргээр 3-һаа 9 хүрэтэр бушуу һайн уладнарые байлгажа, тэдэниие юһэнгүүд гэжэ нэрлэхэ.

28. Хоёр бүгөөд хүгшэн наһата үбгэн эмгэн уладнарые ерүүлэн, тэдэниие “эсэгэ”, “эхэ” гэжэ, тэрэ шанарай бөөлгэнэй таратар байлгахэ.

29. Тэрэ шанарай дэргэдэ нэгэ ута зууха ухажа, тэрээндэ ехэ гал түлихэ түлээ бэлэдхэн, нэгэ нэгэ шэрэм тогоондо арса, ганга, жодоо модоной холтоһо бусалгаха, тэрэ галда хара сагаанууд нюдэргын шэ-нээн 12 шулууды улайтар галдаха.

30. Эхилхэ үдэрэй бүры боломсоор, ехэ бөө ба бөөлэхэ хүн болон бэшэшье уряалаар ерэнэн бөө удаганиинь ба юһэнгүүд тиигээд “эсэг”, “эхэ” болохо уладнараи малгайн залаада 4 үнгын зүһэнэн миткалей үртэнэ ба хадагууды уяад, зулануудаа шатаажа, ехэ бөөнь толёо хүзүүндэ зүүжэ, хорьбо ташуураа барижа, ехэ юһэнгүүдынь амитайгаа үмдэжэ, бэшэ багануудынь хэсэнүүдээ баряад, бүгэдөөр хүл дээрэ байжа, энэнэй урда үнгэлэгдэнэн тэдэгээр уг гарбал тэнгэринээрэ дурсажа байжа, ехэ бөөлэхэ. Энэниие “шанарай ехэ зула табилган болобо” гэхэ.

31. Тэрэ сагаар бөөлөжэ зогсоод, гэрэй тооноор хү сай, архи түрүүтэниие дээшнэ сасаад, һуужа сайлаад, газаа гарамсаар, шанарай хойто этэгээдээр ута дэбдихэр дэбдижэ, тэрээн дээрэ “эсэг”, “эхэ” болохо уладнар ба ерэнэн бөө удаган, юһэнгүүд, зүгэйшье олон зон зэргэлэн һуугаад, тэдэниие тэрэ хүнэй шадалаар сай архи түрүүтэниие бэлэдхэжэ табиха, тиигээд нэгэ бөөнь бөөлэхэ хүн ба бэшэшье бөө удагад юһэнгүүдтээ бодожо, шанарай зүг тээшэ хандажа, хү сай, архи түрүүтэниие сасаж байжа, ехэтэ бөөлөөд дууһамсаар, зуухада бусалгаһан уһанһаа нэгэ сэбэр һабада хэжэ, 3 сагаан шулуунууды асаржа, амитай угаалай ендэр дээрэ табяад, тэрээгээр амитай ехэ бөө ба бөөлэхэ хүн, бэшэшье бөө удаган ээлжэлэн бөөлэн байжа угаагаад, һүүлээр “эсэг”, “эхэ” ба юһэнгүүдынь угааха энээниие “эхэ сагаан шанарай ехэ угаал” гэжэ, шухаг ехэ аршаан мэтэ һанаха.

32. Тэрэ сагаар нэгэ улаан жүһэтэй ямаа алажа, тэрэнэй шуһаар эхэ модондохы загалмай модоо будажа улайлгаад, тэрэнэй бүхэли мяхы гэдэнхэтэйнэ зуухадахи тогоондо шанажа, тэндэ шуулаһан зон бүгэдөөр эдээд, тэрэ шэнэ бөөлэхэ хүндэ хэсэһэ бэшэ бүгэдэ амитайе үмэдхэжэ, толиие зүүлгэн, хорьбо, хонхо, ташуур гурбы гартань барюулаад, ехэ бөөнь ударидан байжа бөөлүүлхэ, юһэнгүүдынь хэсээ шадалаар дэлдэхэ, бэшэ бөө удаганиинь тэдэгээрэ дууряжа бөөлэлсэхэ, тэрэ сагта шэнэ бөөлөгшэ хүниинь дэбхэрхэ, собхорхо, гэдэргэ уруу гүйн харайн, тэрэ шанарай бүгэдэ мододы эрьехэ, сэлгэжэ ябажа гүйхэ, шатын мододы сэлгэжэ гүйхэ, гэрээ нара зүб эрьехэ, тэрэ сагта юһэнгүүдынь тэрэнтэй хамта дахалдан гүйдэхэ, тэрэнэй эсэхэдэ ехэ бөө болон бэшэ ерэнэн бөө удагадынь ээлжээлэн

байжа бөөлэхэдөө, мүнхүү тэрэ шанарай мододы эрьехэ гүйхэ, тэдээн бүридэ үнөөхи юһэнгүүдынь амаргүй ябалсаха, тиигээд унталгүй үдэр болгохо.

33. Тэрэнэй хойто хүнинь гэртээ урда үдэрэй мэтэ бөөлэхэдөө нэгэ тарган һайн хони алажа, мяхы сүм шанажа абаад, тахилай шэрээнэй дэргэдэ нэгэ ехэ тэбшэдэ хэжэ табин, “Уг гарбалдаа шарууһа төөлэй табитабди” гэжэ байжа бөөлөөд, тэрээнэ бүгэдөөр дууһан эдижэ, газаа гаража угааха бөөлэхэнь урда үдэрэй мэтэ дүүрэхэ бүгөөд, энээниие “үдэлгын хүни” гэдэг.

34. Хойто хүниие мүн урда мэтэ бөөлөжэ, наранай гарахада “Шанараа тараабди” гэжэ ехэ бөөлөжэ, тэрэ сагаар шанарай дэргэдэ зэргэ заһажа ехэ найрай юумые шэнэ бөөлөгшын шадалаар архи, мяха, сай, үрмэ, тоһо түрүүтэниие табиха, бүгэдөөр зэргэлэн һуумсаар, ехэ бөөнь толёо оһорыень тайлажа, нэгэ хэсээ абажа, ээлжэлэн барихыень “эсэг”, “эхэ”, юһэнгүүдтэ ээлжээгээр гэдэргэ[нь] харуулжа барюулаад, дээрэ дээрэ бөөлэн байжа, толёо эршэгэдэжэ түлгэ мэты буулган, тэрээгээр “Уг гарбалай тэндэ баригдажа гээгдэнэн тэдэнэй хүнэһые дуудан асуубаб” гээд һууха найрлана. Тэрэ бөөе “эсэг бөө” гэхэ.

35. Ехэ бөөгөө гэртэнэ хүргэхэдөө тэрэнтэй асаралсаһан тэрэнэй бүгэдэ амитайнууд ба хабшуулга гэжэ үлгэгдэнэн юумэд тиигээд зулын тоһо хүбэн шахахын тула, сай, нэгэ бүхэли хониной болгоһон мяха, нэгэ амиды хони, “дүүргэ” гэжэ абаашалсаха мордоходонь мүгсэ гэжэ сай, хадаг, пулад түрүүтэниие шадалай шэнээгээр бэлэглэхэ.

36. Тэрээнһээ хойшодо шэнэ бөөлөгшэ хүн бусад бөөнэрэй шанар хэхэ болон ехэ бөөнэрэй шанар хэхэ болон, ехэ бөөнэрэй һара бүриин 29-эй хүни амитайнуудаа угааха бөөлэлгэндэ ябажа, онгоды оруулхам гэжэ дэбхэрхэ, харайха, тэршэлхэ ёһы үзүүлжэ ябана.

37. Тэрээнһээ хойно 3 жэл болоод мүн түрүүшын мэтэ тиимэ нэгэ шанар хээд, тэрээнһээ хойно 6 жэл үнгэргөөд ехэ бөөгэй мэтэ бүгэдэ амитайе шэнээр түхээрөөд, “9-дэхи жэлэй нойтон шанар” гэжэ түрүүшын шанар мэтэ моды бэлэдхээд, хони ямаан хоёры алажа, эхэ модоной хоёр хажууда ута үндэр хуһан модондо бүгсөөрнэ тархиинь дээшэ шанар тишэ хандуулан үлгэжэ байжа бөөлөөд, үдэр боломсоорнэ, олон эмээл мори түхээржэ, юһэнгүүд болоһоной аха-

дань бии шэнэ амитайгаа үмэдхэжэ, шэнэ бөөлэгшэнь толёо зүүжэ, ташуур хорьбо хоёроо барижа, бэшэ бага юһэнгүүдынь хэсэнүүдээ барин мордожо, тэдэнтэй ехэ бөө болон хэн ябалсаха дуратай бөө удаган, мииншые уладнар мордолсон, тэрэ шадарай айлнарые хэсэжэ, айлшалха мэтэ гэдэл нэгэ хотон, бүлгэм айлнуудта хүрэмсөөр, тэрэ хотониие морин дээгүүр гурбанта тойрожо ябажа бөөлөөд, тэдэнэй али түрүүшын газар зогсон байхада, тэрэ айлай улад хү сай, архиие барижа гараад, тэдэн тээшэ сасаад, дуратай хаа гэртэ орожо сайлахые уриха. Тэдэгээрэнь моринһоо буугаад, гэртэ оромсоор, шэнэ бөөнь ойрохон зуура хорьбо ташуураа барижа, онгодые оруулбаб гэжэ дэбхэрхэ, тэршэлхэ, тиигээд зогсожо, бүгэдөөр тэрэ айлай хүндэдэ байгаад, мордохо болоходо тэрэ айлын тэрэ шэнэ бөөгэй амитайда уяхые зорюута бэлэдхэжэ байһан элдэб зүйлөөр оёһон могойнууд, хүрнэ, хэрмэн, холонго, үенэй арһад али бэшэшье хадаг, пулаад хүзэгөөр үргэхэ. Үдэшэ боломсоор, гэртээ харижа, тэрэ хүнидөө бөөлөөд, үглөөнь мүн тэрэ мэтэ бэшэ зүгэй айлнуудта зайжа ябаха. Энээнине “бүтэлгэ” гэхэ. Бадарлаһан янзатай хадаа тиин шанараа урда мэтэ тараагаад, тэрээнһээ хойшо шанар хэхэгүй.

38. Тэрэ шэнэ бөөлэгшэ хүн “бөө болооб” гэжэ, эндэ тэндэ зондо ябажа, элдэбээр эзмэрлэн²²², “хүнэй үбшэн зоболонгые заһаруулан туһалбаб” гэжэ бөөлэдэг болохо юм.

39. Тэдэгээрэй “амитадые туһалдагбди” гэдэг аргань тэдэниие этигэшэ уладнар гэр соо бүлэнэрэй үбшэлхэ ба алибаа зохид бэшэ байдал үзэгдэһэн сагта бөө удагание асаржа ехэтэ хүндэлөөд, үбшэн хүниие үзүүлхэ болон али зохисгүй болоһон ушар шалтагаанаа дууһан элирхэйлэн, тэрээнһээ ямар аргаар гэтэлгэгдэхын абаралые эрихэдэ, бөөнь хониной яһан далые галда түлижэ, тэрэнэй хахаран шатаһые шэнжэлэн гаргаха ба, үгы хаа хуур гэхэ хоёр түмэрэй хоорондо нэгэ нарин түмэр хэлые хэжэ, тэрээнээ амандаа зуужа шүдэндөө гэншэн, дундахи түмэрые хургаар догоодожо дуугаргаһан болоод, тиимэ тиимэ нэрэтэй онгод уурлажа үбэдхэжэ ба зохисгүй болгожо байна. Тиимэ хони буюу ямаа алажа, тэрэниие хүндэлөө хаа, һайн болохо гэжэ үзмэрлэжэ үгэнэ.

40. Хэрбээ тэрэнэй үгөөр тэрэ хэлэһэн онгодые хүүдүүлхэ хаа, бөөгөө толи ташуур хоёртойнь асаржа, али хэлэһэн малые алажа, тэрэнэй бии мяхые тогоондо шанажэ, нэгэ тахилай шэрээ түхээрэн, тэрээндэ 3 наһата сүгсэдэ зула хэжэ, мүн 3-4 хундагада хү сай, архи түрүүтэниие ба табатга айруул, хилээмэ, тоһо табилсаха. Тэрэ он-

гондо дүрсые торгон буюу бүдэй үртэһэн дээрэ зоһо гэхэ улаан шулууе үрэжэ, улаан шэрэ мэтэ юмэ болгоод, тэрээнээ нарин модон гуурһаар тэрэ бүд дээрэ эрэ буюу эмэ хүнэй дүрсэ зуража, тэрэниие химгадахын тулада эшэгыгээр бишыхан “ордо” гэхэ сүүмхэ оёжо, тэдэнэй тахилай шэрээ дээрэ наашань харуулан табяад, бөөгэй бариса болохын тулада шадал шэнээгээр торгон, бүд, сэмбэ, адагтаа шаали пулаад, хадагуудые уняанда хабшуулан, тэрэ онгоной бэе гэжэ, эрэ хаань түмэр, эмэ хаань гууляар, хахад дюймын тэды хүнэй дүрсые “илтаһа” гэжэ хэжэ табилсаад, мяханай боломсоор, ехэ модон тэбшэдэ бүгэдые абажа обоолон табяад, онгоной тахилай шэрээнэй тэндэ хэжэ, тусхайта онгоной нэрые дуудан байжа, энэниие эдээд үбшэниие эдэгээтэгэй гэжэ байжа бөөлөөд, мяхаа абажа тэндэ сугларһан зон дууһан эдихэ. Тиигээд тэрэ хабшуулһан юумэдээ бөөнь абажа, тэрээндэ тусагаар “мүнсэ” гэжэ, сай, пулаад, хадаг бэлэгтэй хүргэжэ үгэнэ.

41. Заримдаа тиимэ нэрэтэй онгондо “дэрбэлгэ үгэхэ хэрэгтэй” гэжэ жэжэхэн бүгөөд, 39 модые тэрээн тухай эсэгэ эхэ модотой асаража, шанаршалан хадхаад, шанарай мэтэ юумэдые гүйсэд уяжа, мүн хабшуулгатай бөөлөөд, тэрээнээ абажа энэнэй урдахи мэтэ бусана.

42. Заримуудта хони ямаае хээрэ абаашажа алаад, ута модо зүхэлидэ үлгэжэ бөөлөөд, хабшуулга ба бэлэгынь урда мэтэ болоно.

43. Заримуудтаа бөөе майхабша, хорьбо, хэсэ, толи, хонхо ташууртайе асаржа, хоёр зүгэй гарбалнуудта гэжэ хони, ямаа, адууһые табиха гэжэ, тэрэ үбдэһэн хүнэй буюу гэр соохи уладнараи али нэгэнэй һайн хубсаһадһаа торгон, магнагые болобонь хайрагүй хабшуулан, тахилай шэрээ хэрэгтэниие түхээрэн табиха малаа гэртэ оруулжа, үнгын миткалей үртэһые уяжа шэмээд, ойроо 3 хүн юһэнгүүдтэй бөөлөжэ, үүрэй сайхын дүтэлэмсөөр, бөөнь юһэнгүүдтээ тэрэ малаа хээрэ абаашажа алажа орхихо буюу амидыгаар табяад, ерэжэ хабшуулаад, юумэдээ абан, ехэ бэлэгтэй нэгэ амиды хони дүүргэтэй хүргэгдэнэ.

44. Заримдаа бөөе энэнэй урдахи мэтэ зэбсэгүүдтэй асараад, үбшэн хүнэй хүнэһые үхэлэй эзэнэй гэртэ баригдаад байһые агсажа абахын арга “амин золиг” хэхэ ёһотой болобо гэжэ, тахилай шэрээе түхээрэн, ехэ үнэдэ хүрэхэ торгон, бүд, сэмбэ, пулаад, хадаг түрүүтэниие хабшуулан, үбһэ буюу голоомоор бүхэли хүнэй дүрсэ боожо хээд, тэ-

рээндээ саарһанда хүнэй нюур зуража тархидань уяад, үбшэн хүнэй хайн гэхэн малгай, дэгэл, бүһэ, үмдэ, гуталые тэрээндээ үмэдхэжэ, үбшэн хүнэй дэргэдэ һуулгаад, тэрэнэй унахын тулада гэжэ эрхим хайн мори буюу үхэртэ түгэс жолоотой, хазаартай, эмээл тохомтойе тохоод, газар сэргэдэ уяха, хүни боломсоор, мүн 3 юһэнгүүдтэй байжа, хүнийн тэн үнгэртэр элдэбээр бөөлөөд, тэрэ үбһэн хүнөө бии хубсаһадтай гаргажа бэлэдхэхэн уналгадаа унуулжа хээрэ абаашаад, үмэдхэхэн хубсаһадаа сүм тайлажа абаад, голоомо хүнөө галда шаажа, тэрэ хубсаһад, мори эмээлээ асаран газар байлгажа, үглөөнь боломсоор тэдэ юумэды хабшуулгатайнь абаад, ехэ бэлэгтэй нэгэ хонитой хүргэгдэнэ.

45. Эхэнэр хүнэй үбшэлхэдэ, бөөе мүн багажатай асаржа, эрэ эмэ хоёр ямаае хээрэ абаашажа, ута үндэр хуһанда бүгсөөрнь үлгэжэ, гэртэнэ ехэ тахил хабшуулгатай байжа бөөлөн, “Тэнгэрийн хүбүүн тэнэг шара Манжилай ноён, тэрэнэй Эрхэ Ногтолой хатаниие хүндэлбэбди” гээд, мүн урдахы мэтэ хүргэгдэнэ.

46. Зүгэй амгалан байхын тулада гэжэ, бөөе толи ташуур хоёртойнь асаржа, гэртэ хабшуулгагүй дэгэлэй бэлэдхэлтэй, хара гү сагаан хони хээрэ абаашажа тэрэнээ алаад, мяханай бусаламсаар яһанһаа шулажа мяхы абаад, тархыие хубхай яһадтайнь үндэр шэрээ дээрэ хэжэ галдажа, “Ноёд тэнгэрийн ээлгэ хайра гуйбабди” гэжэ бөөлөжэ, тэндэ мяхы дууһан эдээд, гэртэ ерэжэ, бөөе мүн ехэ бэлэгтэй бусаана.

47. Уринэры ба мал адууһы олон болгожо үсхэхэ, ута наһатай, гай зоболонгүй һуухын тулада гэжэ, бөөе толи ташуур хоёртойнь асаржа, хоёр алдын тухай сагаан бүдтэ арын 13 ноёды хатан хүүгэдтэйнь хэбэбди гэжэ зоһоор олон эрэ эмэ хүнэй дүрсэ зуража, ута сагаан дэһы томожо, тэрээндэ олон эшэгэ хурьга уядаг зэлын шагта үлгэжэ, тэрэнээ хадагалхын тулада эшэгыгээр тэрэнэй багтахы ехэ сүүмхэ “ордо” оёжо, газар гэрэй үмэнэ шадаха шэнээгээр тараг, айруул, үрмэ, тоһо олон табалта табиха ба ехэ архи сайтай табилсаха, гэртэ 20 шахам зулатай хундагатай тахил түхээрхэ хабшуулгагүй. Нэгэ ехэ эрье буюу хониин, нэгэ ухаа адууһы газар алажа, олон тогоо хурьян мяхы дууһан болгоод абажа, олон ехэ тэбшэдэ хэжэ, тэрэ онгоной үмэнэ табяад, ехэ зальбарха гуйха, абарал арша эрижэ байжа бөөлөөд, тэрэнэ ноёды тэбшэлэн шарууһа барибабди гэжэ олон зон шуулажа, тэдэ бэлэдхэхэн юумээр ехэ архи, найр наада хэжэ тараад, бөөе тэрээндэ тэнсүүритэй ехэ бэлэгтэй нэгэ хони дүүргэтэй хүргэхэ.

48. Хэрбээ мал адууһанай ехэ гарзатай ба олзо бүхэнэй буруулһан байгаа һаа, бөөе энэнэй урда мэтэ зэбсэгтэй асараад, утань нэгэ һөөм хахад, үргэнийн 2 виршоогой тэды гүрөөһэнэй элдээд улайлһан, “олһон” гэхэ халсагай арһы бэлэдхэн, тэрээндэ хахад виршоогой тэды түмэрөөр 9 эрэ хүнэй, нэгэ нохойн дүрсэ, гуулар нэгэ эмэ хүнэй дүрсэнүүды хээд, тэдэ 11-ээ тэрэ арһан дээрэ шүрбэһөөр зэргэлгэн хадаад, тахилай шэрээ түхээрэн, галай хажууда жэжэхэн модоор нэгэ үүдэтэй томог хорёо баряад, тэрэ үүдэндэ гүрөөһэнэй һаали мэтэ юумы хэжэ, нэгэ ямаа буюу хони алаад, бүгэдэ мяхы шанажа, “Тэдэниие хүндэлбэбди” гэжэ бөөлэхэ. Энэнэ “Арын 13 ноёдой ангуушад ба далай гаталха онгосошод хошоонгууд гээшы хэбэбди. Энэнһээ хойшо мал гарзагүй болохо, олзо хэшэг тэхэрихэ” гэжэ мяхы эдээд, бөөн урда мэтэ хүргэгдэхэ.

49. Баһашы хүн ба малай хэшэг олзо бүхэнэй даллаха галай тэнгэрийн тахихын тулада гэжэ бөөе энэнэй урдахы мэтэ асараад, ехэ тахилай шэрээ түхээрэн, тэрэнэй дэргэдэ хирэгүй сагаан тохон дэбдижэ, тэрэн дээрэ шадалай шэнээгээр олон табалуудта айруул, үрмэ, тоһо, хилээмэ, саахар, олон һабада хатуу хайн архи, нэгэ ехэ хүнэгтэ хайн тараг, тэрэ мэтэ хүнэгтэ шанаһан сай табиха. Нэгэ ехэ тарган хони алажа, тэрэнэй бүгэд мяхы бүхэлээр болгожо абаад, тахилай тэндэ табин, тэрэнэй үбсүүнэй мяхы һэбэргэдэһы тамталангүй шулажа абаад, ханшары бүтүүгээр орхижо, тэрэнээ нара зүб гурбанта мушхажа үбсүүнэй түрүүнэй яһанда эбхэжэ үлгөөд, тэрэнэй дотор улаан торго дэбдижэ, дээрэнэ хүбэн ба хилгана үбһэ хэжэ, тэрэн дээрэ үбсүүнэй өөхөөр эрэ хүнэй дүрсэ хэжэ табяад, нэгэ ехэ сэбэр хүнэгтэ айруул тоһо хэжэ, тэрэн дээрэ тэрэ хониной мяханай баруун <-нууд-> ха, хара һээр, шагайта, харти сэмгэд, нюрга, 4 үндэр хабирга, һүбээ, орог һүүл, ута сагаан мяхы хээд, дээрэһэнь хирэгүй сагаан хурьганай арһаар хүнэгэй амһары бүрхөөжэ, тэрэн дээрэ бэлэдхэгдэхэн үбсүүгэ табиха. Тиигээд галай сусалы согтойгоорнь хүдөөдэ абаад, гуламта дээрэ нариихан хатаһан бургааһаар хоймор тээшэ уйтахан үүдэтэй гурбалжан хорёо барижа, досоонь тиимэ модоор дэбдихэр хэхэ. Тулгын 3 хүлдэ 3 нариихан нойтон бургааһанда хониной болгоһон өөхы нооһотойгоор үлгэжэ табяад, бөөн хүнэгтэй үбсүүтэй даллагаа абажа, үүдэндэ бодон бодон байжа бөөлэхэ. Баһа тэрэ хониной һүүл ба өөхы нэгэ табалта хэршэжэ хэхэ, нэгэ табалта тэрэ хониной хэрһы ташуурай һур мэтээр олы зүһэжэ хээд, тахилай тэндэ табиха. Бөөгэй бөөлөжэ байхада, гэрэй уладнар ба бэшэшы тэрэ найрта ерэхэн уладнар бүгэдөөр дээдэ тобшонуудаа тайлажа, урда хормойгоо дэлгэжэ, малгайнуудаа үмдэжэ, тахилай

тэндэ табигдаһан табагуудтай ба хүнэгүүдтэй, һабатай архи түрүүтэниие абажа, тус бүри нэгэ нэгээр барижа һуугаад, бөөгэй бөөлөжэ даллаха бүридэ бүгэдөөрөө даллалсаха. Тиигээд бөөнь һүүлдэ шанга дуугаар “Айхан хурай, хуры!”²²³ гэжэ нара зүб эрьһээр ерэхэдэ, тэдэ бүгэдөөр тэрэниие дууряан, дуугарха. Бөөнь тэрэ хүнэгтэй даллагаар гэрэй эзэн ба бүлэнэртэй тус бүрийн үбсүүндэ тулгажа байжа, “Энэ танай тэнгэри, ноёд, уг гарбалай дабашагүй буян, даагдашагүй хэшэг шандамани”²²⁴, баян үнэр болохын ехэ даллага” гээд, хүнэгтэй даллагаа гэрэй эзэндэ үгэхэ, бусадын тус бүри бариһан юумэдээ амсаад, тахилай тэндэ табиха. Тобшоо тобшолон, хормойнуудаа хумиха. Бөөнь баригдаһан хорёогой з зүгһөө гал носоожо бэлэдхэһэн яһан үбсүүгээ дундань табяад, нэгэ ехэ шанагада шара тоһо, архи, сай түрүүтэниие дүүрэтэр хэжэ, хоёр сабха модые зүһэмэг бүдөөр шэмэжэ баряад, шанагатай тоһоо гал дээрэ бага багаар адхажа байжа бөөлэнэ. Тэрэниие дүүргэмсээр һуужа, тахилай тэндэхи мяха, бүгэдэ эдее абажа, бүгэдөөр эдижэ найрлаад, һүүлдэ табаттай өөхөө галые нара зүб з тойруулан ябуулжа 1–1-ээр абажа эдээд, һүүлээр бөөнь жүһэһэн хэрһээ абаад, тэрээнээ залуус эрэ эмэстэ аманай ойро байлгажа хазуулхадаа, бөөнь абтахагүйн аргаар тэргэдүүлхэ, хазагшадын амаар абажа эдихын арга бэдэржэ оролдохо, заримууд шадмарын бүри мэргэнээр шүүрэжэ эдихэ. Тэрэниие түгэсхөөд, архяа уужа найрлажа хоноод, үглөөнь бодомсоор сайгаа уугаад, бөөнь нэгэ аягада болгоһон хү дүүрэн хээд, тэрээн дээрэ үнөөхи алаһан хониной сагаан ноһые зөөлэн болотор урижа, тэрээгээр зохид уургай хэжэ, аягатай һүүе бүрхөөжэ, гэрэй эзэндэ барюулаад, нэгэ түмэр шанагада шара тоһо хэжэ, тэрээндэ 4 золотнигой тэды сагаан туулга хэжэ, галда хайлуулан байжа бөөлөхэ, туулганай хайламсаар бодоод, үүдэндэ ошожо бөөлэн байжа даллаад эрьен ерэжэ, гэрэй эзэнэй барижа һууһан аягатай хүтэй уургай дээрэ шудхажа хэхэдэ, тэрэ туулганиинь нооһотоёо аягын оёрто шэнгэнэ. Тэрэниие абажа үзөөд, тэрэ туулганай бэржэгэр, олон хонхорхойтой ба бага зэргэ нооһотой хабшуулжа гараа һаань, энэнь “Олон хүбүү үхинэй ба малай хэшэг ерэбэ. Үнэр баян ноён болохо байнаш” гэжэ үзмэрлөөд, ехэ бэлэгтэй бусана.

50. Тэрэ айлай уладнарын хүнэгтэй даллагын мяха эдеегээ з хонг болотор бага багаар эдижэ дууһаха. Тэрээнһээ бишыханиешье бэшэ айлай хүндэ эдюулхэгүй. Гадна гурбан хонг үнгэртэр бэшэ хүндэ ямаршы зүйлэй юумэдые үгэхэгүйе ехэтэ хянаха. Эдэгээр бүхэниинь бүгэдэ бөөгэй заабари болоно.

51. Энээнһээ гадна эдэгээр бөө удаганарай загнаха бөөлөхэ элдэб аргаар амитаниие туһалнабди гэдэг зангын маша олон байха бүгөөд тэдэниие бүгэдые тоолохонь бэрхэ тула, эндэ тобшын тэды бэшэгдэбэ.

52. Иимэ хазагай ёһониинь мүнөө сагта бурхан Шэгэмүниин шажан улам бүри ехэ дэлгэржэ, арад амитан хадаа буян нүгэлэй илгал ба урда хойто үйлэ үрийн һайн мууе сохомто мэдэхэ боложо, тэрэ мэтэ мэхэшэ бөө удаганарые ба тэдэнэй ёһололые хэрэглэхээ улам бүри болиһоор заримууд ехэнхинь тиимэ муу заншалые бүришые сонсохо мэдэхэгүй болоһоор, мүнөө Хориин зондо бөө удаганарбди гэжэ ябаха уладнар бүри үгы болоод, арад амитаншые тэдэгээрые хэрэглэхээ огто зогсобо.

Дүрбэдүгээр бүлэг.

Анханһаа хойшо болоһон захиралгын ушарта

1. Анхан ерэхэдээ, өөһэдын дундаа занги²²⁵ гэхэ ахалха ноёнттой, шүүлэнгэ, заһуул, зайһан, һагса²²⁶ гэхэ түрүүлэгшэнэр обог бүхэндэ бии һэн бүгөөд, тэдээнээр хоорондын алба захиралга ба шүүлэнгын хэрэгүүдээ аман шүүбэрээр түгэсхэжэ ябадаг һэмди.

2. Бидэн дотор һүүлэйн занги ноён байһан галзууд отогой Жэнхэн хүхүүрэй Шэлдэй занги гэгшэ түрүүлэгшэ ноёмнай мүнөө байһан Монголоой газарта Хэрлэн мурэн шадар нүүдэл хэжэ һуутарнь, хоёр империин хоорондын хилэ обоо табигдаад, тэндээ гээгдэжэ, нааша ерэжэ, бидэнтэй ниилэхэ аргагүй болоһоноор, тэрээнһээ хойшо тиимэ зэргын тушаал бидэнһээ холодоһон юм.

3. Тиин ябатар, 1727 ондо заха хилые байгуулхаяа ерэхэн граф Рагузинский хадаа Сэлэнгэ, Нэршүүгэй мэдээнэй з мэдэлэй буряад, хамнигадые Хёлгын Ноёхон нютагта суглуулан, тэдэнэй зан байдалые дууряалган, 11 зүйлэй хүдөө положение зохёолгожо абаад, тэрээгээр ниисүүлэн, мартын 24 үдэртэ 1727 оной хилын инструкци²²⁷ гэхэ положени зохёожо түхөөһөнөөр, тэрээгээр нэгэ зарим хэрэгүүдээ дүүрэн шийдхэжэ байһан байнабди.

4. Ахалагша тайшаа Рэнцэ Шодын үйлэдбэрээр Анаа голой адагһаа дээгүүр Хутаг гэдэг хадын эбэртэ тэрэ ноён бэшэг хэрэгээ хадагалхын тулада 1745 ондо нэгэ бишыхан мухар зэмбээ баригдажа,

тэрэндэ нэгэ ород бэшээшые городой ород уладнарһаа бэдэржэ асаран, нэгэ монгол бэшэгы арай гэжэ һураһан хүн — эдэ хоёрые бэшээшэнэр гэжэ байха боложо, бэшэгэй үйлэдбэрийн эхин тэндэ болоод, ахалагша тайшаа үшүүхэн сагта тэндэ ерэжэ, хэрэгы шийдхэдэг байһан бүгөөд, тэрэнэй забгүйдэ гэжэ Хориин шүүлэнгэ, заһуул, зайһангуудһаа али нэгэниинь тэрэнэй захиралгаар тэндэ эльгээгдэжэ, хэрэгүүды шийдхэжэ байһан байна. Түрүүшын ород бэшээшэ Суневой<?> Иван Лукич гэжэ нэрлэгдэһэн юм.

5. Ноён граф Рагузинскийн дээрэ тогтооһон инструкцииин болон дээдэ правительствын үйлэдбэрээр отог хасаг хоёрой зонинь 1765 ондо һалгагдажа, тус тусагаар захиралгатай болоһон юм²²⁸.

6. Ахалагша тайшаа Шодын тэрэ барюулһан гэрынэ Эрхүүгэй провинциальна канцелярийн мартын 3 үдэртэ 1749 оной 1085 тоото саазаар Хориин буряаднарай албанай гэр, ородоор “ясашная изба”²²⁹ гэжэ нэрлэгдэжэ захирагдаһан юм.

7. Ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Рэнцэйн үедэ тэрэ гэрые Баргажанай земскэ сүүд²³⁰ болон бусадшые яаман газарнууд 1794 онһоо эхилэн Хориин ахалагша тайшаагай бэшэгэй конторо²³¹ гэжэ бэшэлсэхэ болоод, бидэнэй Хориин хайднар өөрын хүргэлтэнүүды хэхэдээ, ахалагша абай ноёной Анаагай зургаан гэжэ бэшэжэ байһан юм.

8. Мүн тэндэнь ахалагша тайшаа гансаараа яамалжа, тэрэнэй сүлөөгүйдэ тэрэнэй захиралгаар шүүлэнгэ, заһуул, зайһангууд ерэжэ, хэрэг шийдхэжэ байтар, 1796 онһоо дээдэ ахамадай үйлэдбэрээр Хориин хайд сооһоо депутатнар гэхэ тушаалтан һунгагдажа баталагдан, тэдэгээрын ахалагша тайшаагай бии ба үгы сагташые һалалгүй хамта яамалжа, хэрэгүүды шийдхэжэ байһан бүгөөд, тэрэһээ хойшодо заримдаа конторо гэхэ ба ехэнхи бэшэлгэнүүдтэ ахалагша ноёной Анаагай зургаан гэхээр байһан юм.

9. Ахалагша тайшаа Рэнцэйн үедэ, 1797 ондо тэрэ гэрынэ тэндэһээ урилагдажа, мүнөө байһан Анаагай сэлээнийн дээгүүр, Анаа голой хойто этэгээдтэ, Улаан бургааһан гэхэ газарта асарагдажа байгаад, хожомоо ахалагша тайшаа Галсан Мардайн үедэ, 1806 ондо тэндэһээ урилагдажа, мүнөө байһан һууридаа асарагдаһан юм.

10. Анаагай зургааниинь байһаар һүүлдэ конторо гэжэ сохом нэртэй болохын хойно, ноён Дээдэ-Үдын земскэ исправнигай үйлэд-

бэрийн ёһоор нютагууд бүридэ 12 миирсхэ гэрнүүд тогтоогдожо, тэдэндэ тэдэ шадарай шүүлэнгэ, заһуул, зайһангууд яамалжа, хэрэгы шийдхэжэ байһан юм.

11. Дээдэ-Үдын провинциальна канцелярийн майн 20 үдэртэ 1780 оной 1212 тоото захиралтын ёһоор Хориин хайднар, тохомтой түшэмэд, зон хадаа 1808 ондо өөһэдын заншалай хэбээр олон зүйлэй хүдөө положение²³² зохёожо, тэрээгээр хэрэгүүдэ шийдхэжэ байһан юм.

12. Дээдэ-Үдын земскэ сүүдэй февраль 17 үдэртэ 1816 оной саазаар тэрэ конторын шуулганай таһаг соо эзэнэй шухала сааза зерсаал²³³ байлгатагай гэжэ захирһанаар тэрэ онһоо эхилэн зерсаал залагдаһан юм.

13. Ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Сперанскийн үйлэдбэрээр, 1820 ондо тэдэгээр 12 миирсхэ гэрнүүдһээ 7-ниинь хоорогдожо, 5-ниинь гэбэл Түгнын Хотогорой, Наранай Арын, Хэжэнгын, Эгэтын, Агын Харгытын миирсхэ гэрнүүд үлдээгдэжэ, тэдэндэ зонһоо һунгагдажа баталагдаһан выборнойнор ба зайһангууд яамалжа, хэрэгүүды дүүргэһэн юм.

14. 1823 оной ревизээр Хориин зон олон дүүшэ болоод, таруу нүүдэлтэйгээр тэдээн сооһоо Харгана, Хуасай, Хүбдүүд обогнорой зон хадаа илангаяа үнэржэжэ, Хориин отогүүдай зүүн, баруун заха хүрэтэр нүүдэгээр тэдэгээр гурбан обогой зон тэрэ ондо 2–2 анги болгогдожо, баруун зүүн гэжэ зургаан обог болоходо, тэндэһээ эхилэн Хориин 11 эсэгэ гэжэ хэлэлсэхээ болижо, Хориин 14 обогүүд боложо, тус тусагаар нэгэ-нэгэ захирагша гэхэ ноёнтон болоһон юм.

15. Ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Сперанскийн 1820 онһоо эхилэн Дорно зүгэй Сибирээр байгша бүгэдэ буса түрэлтэнэй байдалы шалган, тэдэнэй хоорондоо тэрэ саһаа урда боложо байһан зарга шууя болон гуримгүй байдалы зогсоон, үндэрлэгшын үмэнэ тушааһанаар:

16. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Александр Павлович хаан болбол бүгэдэ Сибириин нүүдэл зоние захирхын тулада июлиин 22 үдэртэ 1822 оной устав ба положени²³⁴ соёрхоһоноор тэрэнь 1824 онһоо зондо соносхол болгогдожо, тэрэһээ эхилэн урдын байһан Анаагай конторонь зогсоогдон, мүнөөнэй Хориин степной

дүүмэ боложо, ахалагша тайшаань главна родоначальник председатель, дид 2, 3, 4-дүгээр тайшаанар болон урдын депутатынь мүнөөнэй заседатель болгогдоод, тэдэнь степной дүүмын членүүд главна тайшаатай яамалалсаха ба үгэдэ[нь] гансаараа яамалха. 5 миірхэ [гэр] зогсоогдон, обог бүхэндэ тэдэнэй нэрээр инородно управанар, тэдэндэ нэжээд гулваа, 2-2 выборнойнор яамалхын гадна, Ага, Онон нютагай зонинь олон отогой зон бүгөөд, тэдэнь Хориин степной дүүмэ болон тус бүрийн инородно управанарай нютагуудһаа холонууд нүүдэлтэйгээр тусагаар нютагай нэрээр Агын главна инородно управа болон, тэрээндэ мүнхүү нэгэ гулваа, 2 выборной яамалха. Баһашье Хориин нютагууд дүүрэн отог бүхэндэ 102 родовой управлени, тэдэндэ нэжээд староста, 2-2 помощнигуудаар захиралга үйлэдэгдэхэ болгогдоһон бүгөөд, һүүлэй эдэндэ бэшэгэй үйлэдбэригүй, аман үгөөр хэрэгыг шиидхэхэ ёһотойгоор урдын шүүлингэ, заһуул, зайһангуудай нэрэмжээр захиралгань тэрэ саһаа зогсоогдоһон болобошье, мүнөө хүрэтэр тэрэ нэрэмжэнь дээдэ ахамадаар баталагдажа тэдэгээр хүндэтэй хэргэмтэниинь байһаар байна.

17. Тэдэ үндэрыг дэбшүүлэгшэ ноён Эрхүүгэй гражданска губернатор Иван Богданович Цейдлерэй²³⁵ ноён Хориин главна тайшаа Жэгжэд Дамба-Дугарайда мартын 22 үдэртэ 862 тоото захиралтын удхаар болон тэдэ ехэ дээдэнхээ дээрэ үршөөгдэһэн июлиин 22 үдэртэ 1822 оной уставай 65-дахы параграфай хүсөөр Хориин мэдэлэй бүгэдэ дасангуудай ламанар ба һайд, зон хадаа шуулажа, өөрын зан гуримай ёһоор шажан түрөө захиржа байхын тулада 1823 оной хүдөө[гэй] положение олон зүйлөөр зохёогоод, тэрэнээ анжарха ба баталхын тулада үндэрлэгшэ ахамадай анжаралтада хүргөөд, тэрэһээ хойшодо Сибириин буса түрэлтэниг захирха устав ба положени болон тэрэнэй урда 1808 ондо тогтоогдоһон ба тэрэ һүүлэй положенинуудаар бии бүгэдэ хэрэгүүдээ захиран бүтээжэ ябаһан байнабди.

18. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович хаан хадаа урдын хаалидай тогтооһон Соборно уложени²³⁶ гэхэ тогтоолыг урилжа, 1835-1842 онуудта хуулийн ниилүүлтэ гэхэ Хабтагайн хуули тогтооходоо²³⁷, Сибириин нүүдэл буса түрэлтэдынь дүрбэн хүндэ хэрэгһээ бэшыг тэрээндэ хабаадахагүй, тэдэгээрэнь 1822 оной устав ба положени болон өөрнүүдэй тогтооһон положенинуудаар бүгэдэ хэрэгүүдээ захиржа шиидхэжэ байтагай гэжэ айладаһаанаар урдын зангаар байһан юм.

19. Тэрэнһээ гадна Эрхүүгэй хотондо 1823 ондо дээрэхи уставай 68-дахы параграфай хүсөөр Сибириин бүгэдэ буса түрэлтэдэй захиралгын ушарта обще хүдөөгэй положени тогтоогдохын тус дээдэ правительствын эшэлэлгэтэйгээр тусгаар комитет тогтоогдожо, Хориин зонһоо тэрэ комитеттэ депутат һуулсаха нюурнуудыг эригдэһэнээр, эндэһээ зайһангууд хуасай обогой Түгэлдэр Тобын, шарайд обогой Хубита Барамидай хадаа эльгээгдэжэ, депутат болон һуулсажа, Хориин буса түрэлтэнэй байдал тушаа олон зүйлэй шэнэ положени тогтоолсожо, тэрэһээ дээдэ газарта хүргэгдэлсэһэн аад, мүнөө хүрэтэр тэрэнэй харюу хүлээгдэлгүй байдаг.

20. Тэдэ үндэрыг дэбшүүлэгшэ ноён Байгалай үмэнэхи областиин сэрэгэй губернатор, генерал-майор Павел Иванович Запольскийн²³⁸ ноён Хориин главна тайшаа Тарба Жэгжэдэйдэ октябриин 8 үдэртэ 1851 оной 117 тоотоор захирһанай ёһоор тэрэ ондо Хориин бүгэдэ дасангай депутат ламанар, обогүүдэй түрүү һайднар, хүндэтэ зонтой Хориин степной дүүмын дэргэдэ шуулажа, өөрын шүтэгшэ шажанай ба түрын байдалай тус 196 зүйлэй хүдөөгэй положение декабриин 20 үдэртэ 1851 ондо тогтоогоод, дээдэ газарта хүргэгдэһэн аад, баталагдажа хүлээгдэһэнгүй болобошье²³⁹, түрүүшын устав ба положени болон өөрын энэнэй урдахи 2 хэсэг положенинортой һүүлэйхи хабсарган, хэрэгүүдээ шиидхэжэ байдаг юм.

21. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император, мүнөө амгалангаар айладагша хоёрдугаар Александр Николаевич хаан хадаа түрүүшын 2 хэсэг хуулийн ниилүүлэлтэнүүдтэ олон зүйлнүүдыг нэмээжэ ба хороожошье 1857 ондо шэнэ хуулийн ниилүүлэлтыг тогтоогоод, тэрэһээ хойшо жэлнүүд бүри гэдэл 1874 он хүрэтэр тэрэ тогтоолнуудай заримууд зүйлнүүдыг хаһажа, заримыг нэмээгдэһэн соо бидэ буса түрэлтэн зонй хоорондын шажан түрын хэрэгүүдээ урда зангаар шиидхэжэ байха гэдэл, зүгөөр 4 хүндэ хэрэгүүдыг нэрлэбэл, тонуул дээрмэ; аласан; зорюута гал табилга; зоос, ассигнаци мүнгэ хэһэн — эдэ хэрэгүүдынь Хабтагайн хууляар²⁴⁰ шиидхэгдэхэ ба мүшхэгдэхэ гэгдэһэнээр тэдэ ехэ дээдэнэрһээ үршөөгдэһэн 1822 оной устав ба положенинор болон 1853 оной шажанай положени, тиигээд 1808, 1823, 1851 онуудай хүдөө[гэй] положенинуудаар хоорондын хэрэгүүдээ мүшхэжэ ба шиидхэхэ дүүрэн эрхэтэй аад, мүнөө һаяын нэгэ заримууд залуус хадаа өөһэдөө Хабтагайн хуулиг эрхимлэн харгалзажа, хэрэгүүдыг мүшхэдэг болон шиидхэдэг зантай болоһониинь хэрэгтэй бэшэ мэтэ бодогдоно²⁴¹.

1. 1728 он хүрэтэр, энээнэй урдахи бүлэгтэ элирхэйлэгдэһэнээр, тэдэгээр ахамадаар бүгөөд аман үгын шүүбэрээр захирагдажа байһан аад, тэдэ ехэ дээдэ эзэн императрица нэгэдүгээр Екатерина хатан хаан ба Дайчингай эзэн император Найралта Түб²⁴² — эдэ хоёр хаад болбол зүблэлдэжэ, хоорондын хилэ тогтоохые хэлэлсээд, 1727 ондо Ородой хаанай нюурһаа үнэхөөр эльгээгдэһэн түшэмэл, үнгэ бүриин орденой кавалер Савва Владиславич граф Рагузинский, Дайчингай хаанай нюурһаа үнэхөөр эльгээгдэһэн этигэмжэтэ түшэмэд, вангууд Цэрэн, тиигээд Сасха Нима²⁴³, Түлишэнэй эльгээгдэжэ, мүнөө байһан Хяагта гол²⁴⁴ дээрэ хамтаран, тэрэ жэлэй августын 20 үдэрһөө хилэ табиха газадаа тухайлжа, хилын трактат²⁴⁵ зохёожо, тэрэнэ баталуулхын тулада хоёр этэгээдэй эзэн императорнуудай гэгээндэ анжаруулһанаар, тэрээн хоорондо нэгэдүгээр Екатерина хатан хаан наһанһаа нүгшөөд, хоёрдугаар Пётр хаан болоһоной сагта тэрэ трактадынь айладхагдажа, мартын 28 үдэртэ 1728 ондо генеральна трактат гэжэ баталагдаһанаар, ехэ дээдын таалалаар бүгөөд граф Рагузинскийн номололгоор тэрэнэй удаахи түшэмэл, секретарь Глазунов түрүүтэй олон ноёд Хяагтаһаа зүүн зүгэй хилэ табихын тула тэрэ жэлэй июниин 4 үдэртэ ябуулагдахада, бидэ 11 эсэгын хайднар, галзууд обогой заһуул Шодо Болтирогой, харгана обогой зайһан Олбори Дашын түрүүтэй олон хайднар, зонтойгоор секретарь Глазуновой нүхэдтэйн улаа, хүнэһэ, алибаа хэрэгтэниие бүрин түгэсхэжэ, хамтаар дахалдан ябажа, Шиилхэ Аргууни хоёр голой ниилэхэ бэлшэр, Амар мүнэнэй болохо эхин, мүнөө байһан Сретенскийн гоородһоо үмэнэ зүгтэ Үргэнэ голой уһаар өөдэ хуантайжын нютаг хүрэтэр ба тэдэнһээ баруун зүг тээшэ олон гол горхоной эхинэй ехэ хүбшэ дабаагаар аластан, Хяагтын шэбээн²⁴⁶ хүрэтэр хилын тэмдэг табижа, олон хэсэг газарта шулуугаар обоо бодхожо, нуури бүхэнэй 60 хасаг сэрэг, нэгэ дарга ноён харуултай байлгахые тогтоогоод буһаһанда, граф Рагузинский хадаа хори 11 эсэгын хайднар зонтойдо илангаяа баясажа, тэдэгээрэй иимэ хэсүү жүдхэмжэтэй байдал ба туһа үзүүлһэниие бүрин тооложо, тэдэ ехэ дээдын гэгээнэй анжаралтада айладхаһанда, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Пётр хаан хадаа ехэтэ үршөөн анжаржа, мартын 29 үдэртэ 1728 ондо үршөөһэн грамота зарлигаар Хориин 11 эсэгын зониие Сибириин хилын эһэ жагсаагдаһан сэрэг²⁴⁷ гэжэ соло үгэжэ, хилэһээ Ара-Минжын обоо харуулые даалгаһан бүгөөд, обог бүридэ түрүүшын 11 алтан тугуудые үршөөгдэһэн юм.

2. Дээрэ үгүүлһэнээр тэрэ саһаа эхилэн Ара-Минжын харуулда бидэнэй обог бүриин зонһоо гурбан жэлэй ээлжээгээр жаран хасаг уладнар нэгэ дарга ноёнтон бүгэдэ зоной харюусаха гаргашаар гэр бүлэнэртээ нүүн ерэжэ, тэрэ хилые сахижа байтар, дээдэ ахамадай үйлэдбэрээр нютаг дотор харгын хүдэлмэри ба Нэршүүгэй ехэ замаар болоһон алибаа ээлжээе сахин ябуулхын тулада гэжэ 1801 онһоо эхилэн бидэниие тэрэ Минжын харуулһаа халгаад, нютагай дэргэдэхи ээлжээе ябуулха болоһон бүгөөд, тэрэ Ара-Минжын харуулда түрэгдөөд ерэһэн нэгэ зарим уладнар бии юм.

3. Мүн граф Рагузинскийн зууршалан айладхаһанаар тэдэ ехэ дээдын июниин 4 үдэртэ 1729 ондо үршөөгдэһэн патентаар эртын уг изагуур Барга баатар Дайсунг ноёной солые дуурьян, галзууд отогой заһуул Шодо Болтирогойдо ахалагша тайшаа хэргэмые соёрхожо, тэрэ саһаа эхилэн тэрэ ба тэрэнэй улам хойто үе залгамжалха бүгэдэ үринэрын альбанһаа хүнгэлэгдэхэ бүгөөд Хяагтын хангай олзоһоо жэл бүхэнэй эдээр хорин түхэриг пүнлүү хайрлагдажа байхаар үргэмжэлэгдэһэнөөр тэрээнһээ хойшо тайшаа гэхэ ноёнтон боложо, обог бүхэндэ түрүү хайднартай ябаһан юм.

4. Тайшаа Шодо Болтирогойн уг изагуур дэлгэрһэниинь. Тэрэнэй хүбүүн Рэнцэ. Тэрэнэй хүбүүн Дамба-Дугар, энэнь өөрһөө түрэгдэһэн хүбүүн үгын тула тэрэнэй нүгшэһэн хойно хатаниинь Шойжод Годохиин хадаа өөрын түшэмэлэй 3-дахи үеын абга болохо Суваан Сондолойн 4-дэхи хүбүүн Жэгжэд гэгшые хүбүүшэлэн абаһан юм. Тэрэнэй хүбүүн Тарба тайшаа, тэрэнэй хүбүүн Наасэд, мүнөө заседатель байна.

5. Хориин 11 эсэгын түрүү хайднарта тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Александр Павловичай апрель 21 үдэртэ 1805 ондо үршөөгдэһэн патентнуудаар зайһангууд галзууд обогой Арсалан Мардайн, Башы Даариин, Данжан Буумалай, харгана Бадмацэрэн Гомбын, хуасай Зандан Башилиин, хүбдүүд Дэлгэр Шонохоной, батнай Галша Омогтын, шарайд Юмжаб Иванай, бодонгууд Данжан Доржын, худай Галзууд Мүнхын, гушад Цэдэн Мансуугай, сагаан Мохуу Унаганай, хальбан Үргэдэг Үбгэнэй, эдэгээр 13 нюурта сэхэ титулярна советник хэргэм хүртөөгдөөд, эдэгэарын Хори соо хүндэтэй тушаалнуудые ябуулалсаһан бүгөөд, эдэнэй үринэр мүнөө тухай эрхэтэнэй тоондо ябадаг юм.

6. Ахалагша тайшаа Шодо Болтирогойнь өөрын эрхээр үеэлэ болохо Михайла Бадугайе өөрын туһалагша тайшаа болгохын хүсэлэнгөөр дээдэ правительстада олонто зууршалан мэдүүлхэнээр Захын хэрэгүүдэй канцеляриин февраль 17 үдэртэ 1759 оной 69 тоото саазаар тайшаа болоһон бүгөөд, тэрэнэй хүбүүн Мардай, тэрэнэй ехэ хүбүүн Дэлгэр тайшаа болоод байтараа үриггүй нүгшөөд, дүүнь Галсан дид тайшаа болоод, зүгөөр нүгшэһэн тайшаа Дамба-Дугар Рэнцэйн тэдхэмэл хүбүүн Жэгжэдэй бага наһатай тулада Хориин ахалагша тайшаа болгогдоод, тэрэнэй һүүлдэ хүбүүниинь Дэмбил тайшаа боложо, залуу наһандаа нүгшэһэнөөр тэрэ сагта 4-дүгээр тайшаа байһан Дамба-Дугар Рэнцэйн хүбүүн Жэгжэд тайшаа болоод, 36 наһандаа нүгшэһэнөөр Дэмбилэй хүбүүн Ринчин-Доржо, Жэгжэдэй хүбүүн Тарба гэгшэдые Хориин ахалагша тайшаа болгохын хүсэлэнгөөр Хориин зон хоорондоо хоёр анги боложо, эсэгэ хүбүүн хоёр, аха дүү хоёр, эхэ үхин хоёр, эрэ эмэ хоёр эб таһаржа, ехэ гаргашатай зарга шууян болоһоор байтар, Дэмбилэй хүбүүн Ринчиндоржо хадаа ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Рупертын январин 10 үдэртэ 1839 оной 122 тоото захиралтаар Хориин главна тайшаада баталагдаһан юм.

7. Худан ба Анаа голдо һуурижаһан Англиин ороной миссионернуудай²⁴⁸ энэ газарта байхань зогсоогдожо, 1840 оной ноябрь нарада нютагаа бусаха болоходонь, тэрэ Дэмбилэй хадаа урдань эзэнэй хото ерэжэ тэдэ ехэ дээдэтэй бараалхаха хүсэлэнтэй байбашье, Сибириин ахамадаар табигдалгүй ядажа байһанаа, тэдэнээр дамжуулан, өөрын һаналай айлдхалые ноён дотор хэрэгүүдэй министр князь Голицында²⁴⁹ барюулһанаар тэндэһээ тэдэ үндэрлэгшын гэгээн һонорто айлдхаждажа зүбшөөгдөөд, 1841 ондо эзэнэй Санкт-Петербург хото ерэжэ, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович хаантай бараалхан, алибаа байдалаа айлдхажа байтараа, өөрын хүсэлөөр тэдэ ехэ дээдын нэрэ дээрэ Христосой арюун угаалда хүртэжэ, Николай Николаевич Денбилов гэхэ боложо, анханай Хориин зондо үгтэһэн эрхээр Сибириин хилын энэ жагсаагдаһан²⁵⁰ хасаг сэрэгүүдэй есаул гэжэ соло үргэгдэжэ бусаһан бүгөөд, ерэхэн хойно урдын тушаалаа абажа ябуулһаар байтараа 1848 ондо өөрын эрхээр гэмтэй ябадалда торгогдоод, Ород ороной крепостиин заралганда эльгээгдэжэ гээгдэһэн бэлэй.

8. Тэрэнэй түрэхэн хүбүүнэй үгын тулада тайшаа Жэгжэд Дамба-Дугарай хүбүүн бүгөөд Хориин степной дүүмын заседатель байһан Тарба гэгшэ 1851 ондо Хориин главна тайшаа болгогдоод, элдэб һамуу ябадалай тула 1857 ондо тэрэ тушаалһаа хоригдоо.

9. Тэрэнэй һүүлээр зүүн хуасай обогой шүүлингэ бүгөөд Хориин степной дүүмын заседатель Бадма Очирой хадаа Хориин главна тайшаа болгогдоод, 1857 онһоо тэрэ тушаалые абажа, 1874 оной һүүл хүрэтэр, 17 жэлдэ һайн ябуулжа байтараа, өөрын эрхээр табигдахаяа гуйжа, тэрэнэй оромдо хүбүүниинь Цэдэб Бадмын хадаа ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторай апрель 4-дэ 1875 оной 720 тоото саазаар Хориин главна тайшаа болгогдоод, мүнөө амгалан даажа байдаг юм.

10. Анханда обоо хилэ табилсаһан зайһан Олбори Дашын хадаа ахалагша тайшаа Шодо Болтирогой хүбүүн Рэнцын бага наһатай сагта Хориин ахалагша тайшаа болоод, тэрэнэй ехэ хүбүүн Ванчиг, тэрэнэй хүбүүн Юмсэрэн, тэрэнэй хүбүүн Цэбэг-Жаб, тэрэнэй хүбүүн Цэдэн, тэрэ Олбориин 2-дохи хүбүүн Доржо-Жаб, тэрэнэй хүбүүн Павел, тэрэнэй хүбүүн Бадма, тэрэнэй хүбүүн Бата эдэгээрын үеһүүд дээрэ таһаралгүй 2-дугаар ба 3-дугаар тайшаанар ябаһан юм. Олбориин 3-дахи хүбүүн Гомбо-Цэрэн, тэрэнэй хүбүүн Бадмацэрэн, энэнь 11 эсэгэдэ һайднарай капитанууд болохо үедэ отогой ахалагша зайһан ябатараа, титулярна советник болоһон юм.

11. Анханай Шодо тайшаагай дүү Шэрдүүгэй 5-дахи үеын аша болохо Түбтэр Цэбэгэй хадаа Хориин главна тайшаагай помощник, кандидат тайшаа болоһон бүгөөд мүнөө даажа байха юм.

12. Эдэгээр үе үеын тайшаанар ба Хориин бүгэдэ обогүүдай ахамад хадаа хэзээ, ямар сагта тушаалнуудтаа баталагдаһан ба ямар тушаалнуудые ябуулжа, ехэ дээдын хайра шанда хүртэһэн ба ямар хэргэмүүдые хүлэһэнэй элирхэйнүүдые тусгаар угай (родословно) хүрдөөр тус бүридэнь тодорүүлжа үзэхэби.

6-дугаар бүлэг.

Алтан тугуудые үршөөгдэһэнэй ушарта

1. Полномочно министр граф Рагузинскийн зууршалалгаар тэдэ ехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Пётр хаан хадаа мартын 29 үдэртэ 1728 ондо үршөөһэн грамотатай Нэршүүгэй дистрикцын хориин 11 обогой зониие Сибириин хилын энэ жагсаагдаһан²⁵¹ сэрэг гэжэ соло үгэжэ, 11 тугуудые хайрлаһан. Эдэгээрын гурбан хушуутай бүгөөд үргэлжэ алтан утаһан хээтэй, паршаг <парча?> мэтэ оёдолтой, оройн ганжарын <вэйнзэнь? венец?> жадын хэлбэритэй

болоод эдгээрын Анаагай Дондоб Дэчинлин дасанда хадагалагдажа байханаа, тэрэ дасангай 1811 ондо галда хайлахада, табанин абтаад, зургаанин шаталсаһан бэлэй.

2. 1831 ондо алба зохёохын тулада комисси эльгээгдэжэ, Хориин зоной алба зохёожо байхын сагта Хориин бүгэдэ хайднар зонтойгоор июниин 6 үдэртэ 1831 ондо бүтээһэн приговороор урдань үршөөгдэһэн 11 тугуудһаа 6-нь галай аюулда ороод, үлдэһэн 5-нь маша хуушарһан ба эртэдэ 11 обог байһан аад, 3-нь 2 анги боложо, 14 обог болоһоноор обог бүхэнэй нэжээд шэнэ тугуудые хүлээгдэхын хайра гуйжа, тэдэ комиссида тушаан, дээдэ газарта зууршалхые гуйһанаарнь тэрэ комиссиһаа үндэрлэгшын гэгээн анжаралтада зууршалагдаһаниинь, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович хаан хадаа октябриин 20 үдэртэ 1837 ондо үршөөгдэһэн грамотатай дүрбэлжэн тэбхэр бүгөөд, оройн ганжарын <вэнзэн? венец?> алтан, нэгэдүгээр Николай хаанай нэрын үзэгтэй, алтан болон үнгын хайхан шэрэтэй, сагаан мүнгэн ооһорто алтан сасаг хэжэ унжуулһан хэсүү хайхан 14 алтан тугуудые хайрлагдаһые ноён Дээдэ-Үдын окружной начальник ба хасаг талын ехэс ноёд декабриин 17 үдэртэ 1838 ондо Анаагай дасан дээрэ асаржа, тэндэ арюун сан табижа, рамнай үргүүлээд, обог бүриин ахамадай гарнуудта өөрын гараар тушааһанда машада баясхалантай угтан хүлээжэ хүртөөд, Хориин ноёд хайднар тэдэгээр тугуудые залан асарагша ноёдоо Хориин степной дүүмын дэргэдэ урижа, бүгэдэ Хорёор гурбан хоногто ехэ найр наада хэжэ тарахын сагта тэдэ ноёд хадаа хуушанай табан тугуудые Эрхүүгэй һангай арсеналда²⁵² хадагалагдахын тулада абашаһан бэлэй.

3. Хориин зонһоо заримуудын Ага, Онон нютагуудаар нүүжэ ябаһаар, тэндээ 1839 ондо таһаржа, Нэршүүгэй округто хамжажа, Агын степной дүүмын мэдэлэй 9 обогой зон болоод, тэдэгээр обогүүдта Хориин[хи]һоо тусагаар нэжээд тугуудые үршөөгдэхын тулада тэндэхи хайднар, зон хадаа приговор бүтээжэ, нютагай ахамадаар дамжуулан, үндэрлэгшын анжаралтада айладхагдаһанаар мүнхүү эзэн император нэгэдүгээр Николай хаанай ноябриин 26 үдэртэ 1842 оной грамотатай 9 алтан тугуудые үршөөгдэһэниинь дүрбэлжэн тэбхэр болобошье, үнсэгүүдтэ хүлтэй, Хориин зондо үршөөгдэһэн тугуудһаа бага янзатайе хүлээгдэһэн байна.

1. Энээнэй урда үгүүлһэнээр анханда Хориин зон Монголой газарһаа улам нүүһээр, хүүлдэ Байгал далайн үмэнэ, Хударын тала, Сэлэнгын голой өөдэ, тэрэнэй хоёр гараар бүгөөд Анаа, Үдэ, Худан, Хүрбэ, Хёлго, Биитим, Сүхэ, Энгидэй, Онон голнууд, Ярууна, Хорго, Иисэнгэ, Архирэй, Сагса нуурнууд тиигээд тэрээнһээ саашада мүнөө байһан Монголой газадаршье тэхэрижэ нүүдэл хэжэ байбашье, олонхимнай Сэлэнгэ голоор нүүдэлтэй байһан юм.

2. Тэрэ сагта бидэнтэй хамта хууритай Сэлэнгэ голой шадархи ород хасагууд болон таряшад зонинь бидэнэй алба хуряахын сагта хэрбээ мүнгэ ба бусад ангай арһадай үгүдэбэл, Хориин зоной хүбүүд үхидые барисаанда абажа, тэдэгээрые элдэбээр зобонюулха болон тэдэгээр ородуудай сабшалан таряануудые Хориин зоной малнууд гэшхэжэ гэмтүүлбэ гэжэ элдэб хуурмагаар айлган, малнуудһаань олые дураар дээрмэдэн абажа, маша ехэ зобоһон бэлэй.

3. Иимэ гасалангаар ехэ ядаралтай байдалые үзэхэдөө, өөһэдын дундаһаа галзууд обогой зайһан Бадан Тураахин²⁵³ түрүүтэй обог бүриин нэжээд хайднар нүхэстэй хамта 23 уладнар 1702 ондо эмээл морёор эзэнэй ниислэл хото Москва ерэжэ, агуу<?> тэдэ ехэ эзэн император нэгэдүгээр Пётр Алексеевич баатар сагаан хаанда бараалхан, бүгэдөөр толгойгоороо газар сохин, хүгэдэн мүргэжэ, анхан эртэ сагта хэрхэжэ ерэхэн ба албата боложо түшэхэн болон мүнөө сагта шадархи хасагууд ба таряшадта тиимэ олон зүйлэй хашалан үзүүлэгдэжэ, хэсүү гасаланда хүргэгдэһэн байдалнуудаа сүм элирхэйлэн, энэ хүүлэй хашаланһаа аршалан айладажа, хэтэдээ газар нютагуудаа сүлөөтэйгөөр эдлэжэ, амаржан жаргажа хуухын хайра үршөөлые гуйһан байгаа ха.

4. Тэдэ үндэрлэгшэ хадаа тэдэнэй тиимэ айладхалые анжаржа, илангаяа ехэ энэрижэ хайрлан, өөрын моторһоо <мутарһаа, гарһаа> мартын 22 үдэртэ 1703 оной грамотаяа тэрэ сагай ноён Эрхүүгэй наместническэ правлениин начальник, бойбод столник Юрий Шишкинээр²⁵⁴ дамжуулан үршөөһэниинь бидэ Хориин зоние Байгал далайн үмэнэ талаһаа Сэлэнгэ голой баруун гараар зүүн зүг тээшэ байһан Монголой хилэ хүрэтэр али дуратай газадтаа дураар нүүжэ нютаглан, малнуудаа үдхэтэгэй гээд, тэрэ сагта дээрэхи газарта хууһан хасагууд ба таряшадай сэлээнинэрые абхуулаад, тэрээнһээ

хойшо тэдэгээрынъ баһа Хориин зондо ёһон буса хашалан хэхыень шангалан огто хорижо болюултагай гэжэ аршалан соёрхоһоноор мүнөө хүрэтэр газар нютагуудаа сүлөөтэйгөөр эдлэжэ, амар жаргалтай хууһан бэлэйбди.

5. Тэрээнһээ хойшохи сагуудта ород таряашадынь бидэнэй зарим газарнуудта дураар булимтаран нютаглан хууһанда, олон хэсэг гомдолнууд дээдэ газарта мэдүүлэгдэһэнээр үе үеын хаалид ба ахамадай зарлигуудаар тэдэгээрые хорижо болюулһан ба бидэниие олонто аршалһаниие нэгэ үшүүхэн тэдые элирхэйлбэл:

6. Эрхүүгэй провинциальна канцеляриин²⁵⁵ тайшаанар Рэнцэ Шодын²⁵⁶ Олбори Дашын хоёрто феввалиин 1 үдэртэ 1738 ондо 334 номерто үгтэһэн саазаар 1703 оной грамота соо дурсагдаһан газарта ородууд ба таряашадые бү нютаглуултагай гэбэ.

7. Сэлэнгын воеводско канцеляриин²⁵⁷ январин 20 үдэртэ 1743 ондо мүн тэдэ тайшаанарта үгэһэн саазаар, Элхи, Бүрэн, Хүрбэ нютагуудта ородууд ба таряашадые нэгэхэншье бү нютаглуулагты гэбэ.

8. Нэршүүгэй воеводско канцеляриин февраль 21 үдэртэ 1744 оной 458 тоотоор тайшаа Шодындо үгэһэн саазань тэрэн зонтоёо зүүн хойто зүгтэ Түрхэнэ, Биитим, хоёр Амалад, тэрэ шадархи нютагуудаар дураар нүүжэ, малнуудаа үдхэжэ болоно гэбэ.

9. Эрхүүгэй провинциальна канцеляриин мартын 3 үдэртэ 1749 оной 1066 тоотоор тайшаанар Шодын Дашын хоёрто үгэһэн сааза соо Хориин зоной эзэлхэ гэхэн газар соо ахамадай зүгһөө саазагүйгөөр нютаглаһан ородуудые гэдэргэ, хуушан нютагуудтань нүүлгэхэ ба тэдэнэй газарта ородууд хадаа ямаршье зүйлэй агнуури хэхэгүй, һамарай олзо абахагүй гэжэ хорёод, бидэ Хориин зониие заагдаһан газарта ямаршье хүшөөлэлтгүй нютаглажа ябана гэбэ.

10. Ноён Эрхүүгэй наместник хадаа Эрхүүгэй губернскэ правленидэ 1792 ондо 1462 тоотоор даалгаһаниинь Хориин зониие тэдэнэй эзэлхэ газар нютагуудай тус ород уладнарта хээээдэшье бү хашуултагай гэбэ.

11. Дээдэ-Удын земскэ сүүд Эрхүүгэй гражданска губернатор Цейдлерэй даалгабариие оруулан, сентябриин 3 үдэртэ 1831 оной 11791 тоотоор Хориин степной дүүмэдэ үгэһэн мэдээгээр Хориин зоной газар

рые ородуудта үлэ булимтарагдахын тулада, тэдэнэй эзэлхэ газарые дүүрэн хэмжэжэ үгэхые землемернүүдтэ мүнөөнһөө даалгагдаба гэбэ.

12. Зүүн зүгэй Сибириин алба зохёогшо комиссиин феввалиин 25 үдэртэ 1832 оной 62 тоотоор Хориин степной дүүмэдэ захирһаниинь Хориин зониинь дээдээр мартын 22 үдэртэ 1703 ондо үгтэһэн грамотын хүсөөр, дурсагдаһан газартаа дураар эзэлжэ, тэрээн соо ангай олзо хэхэ ёһотой гэбэ.

13. Дээдэ-Удын земскэ сүүдэй ноён Эрхүүгэй гражданска губернатор Цейдлерэй захиралта оруулан, январин 20 үдэртэ 1833 оной 551 тоотоор Хориин степной дүүмэдэ захирһаниинь саазагүйгөөр Хориин нютагуудта хууһан таряашад дүүшэ бүхэнэй 15–15 дистиинэ сабшалан, таряанай газарые эзэлхэһээ бэшэ, тэдэндэ агнууриин газар гэжэ гаргажа тогтоогдоһонгүй тула, тэдэгээр ородуудые Хориин нютагууд соо агнахые хоригдоно гэбэ.

14. Ноён Нэршүүгэй окружной землемер Рябиковай октябриин 4 үдэртэ 1837 оной 64 тоотоор Хориин степной дүүмэдэ бэшгэһениинь, Хориин зоной эзэлхэ газарые хэмжэжэ үгэхын тулада хэмжэлгэ эхилжэ, Онгостой горхонһоо Нохой горхон тээшэ табибаб. Хориин зон болбол грамотаар үршөөгдэһэн газар нютагуудай ой хүбшөөршье ямаршье агнуури хэхэ ба һамарай олзо абаха ёһотой гэбэ.

15. Ноён Дээдэ-Удын окружной начальнигай ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор кавалер Рупертын зарлигуудые оруулан, феввалиин 16 үдэртэ 1839 оной 709 тоотоор Хориин степной дүүмэдэ захирһаниинь, Хориин зондо дээдээр үршөөгдэһэн газарые хэмжэхын тула генеральна хэмжэлгэ болотор тэдэгээр зониие ородууд ба бэшэшье яһанай уладнарта бү хашуултагай. Энээнэй урда сагуудта үгтэһэн саазануудаар Хориин зондо үгтэһэн хабаатай газарнуудһаа гадна, илангаяа ойн ба уһанай агнууриин болон һамарай олзын газарнуудые нэрлэбэл, Хёлго, Түгнэ, Үдэ, Элхи, Бүрэн, Хүрбэ, Анаа, Биитим, Сүхэ, Худан, Хэжэнгэ, Тэлэмбэ, Шасаана, Үльдэргэ, Эгэтэ голнууд, Хэндын <?> гол, Бадын нютаг, Ярууна, Хорго, Иисэнгэ, Сагса, Архирей, Түрхэл нуурнууд, Түрхэнэ, хоёр Амалад, Юмбүү <?>, Хуланга <?>, Хёноо, Хитажан <?>, Хаям, Ехэ горхон, Хүрээтэ, Сагаан байса, Алим, Бүшимин горход, Шэнтэ <?>, Тэбхэр, Һэбхээн, Харанга <Гааранха?>, Сүхын 7 нуур, Хүеэ <?>, Паграам, Сүхүүхэн <?>, Жаран Бутангар <?> түрүүтэн тэдэгээртэ хабаатай ой хүбшэнүүд байна.

Тиигээдшые ород ба таряашадынь сабшалан ба таряанай хорёе бэхи байнаар бариха ёһотой, буряаднарай малнуудые ёһогүйгөөр барихые огто хорихо, зүгөөр үбэлэй ба хабарай хүйтэнэй сагуудта ород ба таряашадынь хагдаа хорихо ёһогүй гэбэ.

16. Ехэ дээдын таалалаар Кавказай нютагуудһаа олон дүүшэ таряашад²⁵⁸ Дорно зүгэй Сибириин нютагуудаар нютаглаха болоһон тулада дээдэ правительствын үйлэдбэрээр тэдэндэ зохисотой газарые оложо үгэхын тулада ноён действительнэ статска советник Лаба гэгшэ морилжо ерээд, Хориин зоной түб дундын газар Энгидэй гол ба тэрээндэ шудхаһан гол горходые хайн гэжэ оложо²⁵⁹, Хориин түрүү ноёд ба хайднар, зониие идхажа, тэдэгээрээр 1804 ондо апрель 4 үдэртэ приговор бүтээлгэжэ, Энгидэй голой эхинһээ доошодо шудхаһан горходтойһоо 105 мянган дистиинэ газарые абаад, бусадые Хориин зоной эзэлбэридэ орхижо, сэлэнинэр бүриин газарые хэмжэлгээр хубаарилан, тэдэгээр таряашадые нютаглуулаад, энэ ушараа дээдэ правительствата хүргэһэнөөр, үндэрлэгшын анжаралтада айладхагдажа, тэдэ ехэ эзэн император нэгэдүгээр Александр Павловичай июниин 29 үдэртэ 1806 ондо зарлиглан айладаһан ёһоор Хориин зонһоо абтаһан 105 мянган дистиинын газарые гаргажа үгтэхэ болоһые Эрхүүгэй губернскэ правительствын мартын 11 үдэртэ 1807 оной 590 тоото саазаар Хориин главна тайшаа Галсан Мардайнда захирһанай ёһоор тэрэ газарынь Онон мүрэнэй баруун гарта Шарнай гэхэ хадын эбэртэ Адуун-Шулуун гэхэ нютагһаа 105 мянган дистиинэ газарые хэмжэжэ үгэһые тэрэ газарай план ба грамота зарлигуудай гаргалгын сүүбэндэ²⁶⁰ бүгэдэ Хориин зонһоо ассигнациин тоолборёор 14 мянган түхэригын гаргаша болгогдоод, тэрэ газарые бидэнэй Агын зон хадаа эзэлжэ байдаг.

17. Тэрээнһээ хойшодо ород таряашад хадаа өөрнүүдэй дураар Хориин зоной газарнуудһаа олон хэсэг газарнуудые өөршэлһэнөөр заримууд газарай тус үни сагһаа хойшо буляалдалгатай байбашье, түгэсхэгдэлгүй байдаг ба заримуудын бүришые абтаһанаар нула орхигдохоһоо гадна, илангаяа Энгидэйн гол ба тэрээндэ шудхаһан горходһоо дээрэ дурсагдаһан таряашадта үгтэһэн 105 мянган дистиинэ газарай саана үлдэһэниинь бидэ Хориин зоной эзэлүүрин дээрэ байха ёһотой аад, тэдэгээр таряашад ба бэшэшые ородууд болон хасагууд өөрнүүдэй дураар тэрэниие дууһан өөршэлжэ, Хориин зониие огто нютаглуулхагүй болгожо байһан тушаа тэрээн тухайн хэрэгүүдые ба бэшэшые үни болон хаядашые хүлээгдэһэн бүгэдэ сааза зарлигуудые оложо абаад, арад амитанай амидаржа нуухань газарай гансахүү га-

зарай шэмэ һэн, ёһотойгоор анханһаа хойшо үршөөгдэһэн грамота саазануудай хүсөөр газар нютагуудаа сүлөөтэй эдлэхын эрхээ үлэ алдахые хэшээлтэй һэн гэжэ шухалаар бодогдодог юм.

8-дугаар бүлэг.

Зан абариин ушарта

1. Анханай сагта бурханай шажан бага дэлгэрээд, лама багшанар үсөөхэнһөө гадна нэгэ заримууд хадаа бөөнэрэй мүргэлые шүтэдэг байһанаар буян нүгэлэй илгал ба эм номойшые шанар мэдэхэгүй, абари зангын хатуу шэрүүн, наһаниинь ута, бэе яһаниинь томо, тус бүри өөр өөрын гурим дураар аашалан ябаха, хоорондоо обог обогоор буюу яһаар болон бүлэг айлнуудаар хамтаран ниилэжэ, нүгөө шадархи зоноо алибаа малнууд болон эд таваарые дээрмэдэлгээр буляан абаха, тиигээд номо һомо хаадаг, хуяг дуулга түрүүтэниие шадаха шэнээгээр хэшээнгылэн, сэрэгэй эбсэгүүдые түхээрэн бэлэдхэжэ, тэдэнээ агсажа ябаад, хоорондоо тонуул алалсаан бололсодог бэлэй.

2. Тэрээнһээ хойшодо улам бүри бурханай шажан дэлгэржэ, лама хубарагууд олон боложо, бурханай ехэ номууд монголой хэлэндэ оршуулагдан соносхогдожо, тэрээгээр буян хилэнсын илгалые бага зэргэ мэдэхэ болоод, тэрээнһээ энэ хаанай орондо ерэжэ, албата болон багтажа, хаанай элдэб хатуу зөөлэн хуулинуудын мэдэгдэн, хатуу абари зангын номгодожо, түрүүшын буруу зангаа²⁶¹ бага орхиһоор байба.

3. Тэрэнэй һүүлээр монгол ба түбэд номуудай хургуулиар нээгдэжэ, тэдэндэ хүүнэрээ үгэжэ хургуулан, тэдэнһээ заримуудын лама хубараг болоһоор, бурханай номой ёһые хайн мэдэхэ боложо, ламанар нүгэл буянай илгалые танюулха ба түрын ахамад, манайшые хаанай хуулинуудые ухуулһаар бүри барагтай болобо.

4. 1773 онһоо хойшодо нютагууд бүхэндэ дасангууд баригдажа, тэдэн бүридэ бурханай шажанай үнгэ бүриин хургуулиар болон түрын газарташые монгол ород хэлэнэй хургуулиар олон нээгдэжэ, тэдэндэ залуус хадаа олоор оруулагдан хуралсаха ба заримуудын Ородой бүри дээдэ хургуулиарай газарта ябалсаһаар, мүнөө сагта зоной абари зангын бүри дотоодо ороной мэтэ боложо хайжарһаар байна.

1. Анхан сагһаа хойшо Хориин зониинь тэмээн, адуун, үхэр, хонин, ямаан эдэгээр табан хушуун малнуудаа²⁶² эрхимнэн үдхэжэ, тэдэнэ тэжээлые хаража, жэлэй зун, намар, үбэл, хабар дүрбэн сагуудта али хайн ургасатай газарнуудта нүүдэл хэжэ, үбһэ сабшаагүй, гансахүү газарай ургасаар малаа тэжээн үдхөөд, тэдэгээрэйнгээ һыые хаажэ, элдэбээр буйлуулан хадагалжа, бүхэли жэлэй тэжээл аарса, үрмэ, тоһо, айруул болгон абажа, хүдөөһөө зэрлиг мангир, түмһэ түрүүтэниие хуряажэ хатаан, малнуудаа алажа, тэдэнэй мяха өөхые тэдэгээртэй холин эдижэ, хоол хэхэ ба тэдэгээрэй арһые элдэжэ, хубсаһа хэхын гадна, номо һомоороо хүбшын элдэб ангуудые агнажа, олзо абаад, тэдээнһээ үнэтэй ангай арһадые агсаа наймаа болгожо, олдohon мүнгөөр эзэн хаанай алба дээжэе үргэжэ, үлдэһөөр өөрын хэрэгээ бүтээн, боро ангай арһые элдэжэ, хубсаһадые хэхэ, уһанай заһаһадые мориной һүүлэй хилгаһаар гүльмэ нэхэжэ барижа эдихэ ба ойн шубууе номоор болон урьха зангаар бариха, уһанай шубууе номондоо модон буруутай²⁶³ һурша түхээржэ харбажа баридэг бүгөөд, малнуудай тулада хорёо хашаа бариха зангые мэдэхгүй, зунай сагта нэгэшые хүдэлмэригүй, залуус хадаа эмээл морёор архи зугаа хэжэ, сэнгэлдэн үнгэрөөхэ үбэл, хабарай сагуудта малнуудаа һахяад, сүлөөнь ябадаг байһан юм.

2. 1740 гаран он тухайда Ород оронһоо мүнөөнэйһөө бүри бага, арын үнсэггүй хутага мэтэ, аршамай тэды хазагай эшэтэй хажуураар наймаан болгогдожо, тэдэнһээ нэгэ үсөөхэниие заримууд болбол худалдан абажа, бүхэли жэлдээ 1 гү, хахад бухалай тэды үбһэ арай гэжэ сабшажа абаад, тэрэнээ хадагалха хорёо бариха аргагүй тула дээһэн аргамжаар хүлижэ, малда эдюулхээ химгадажа, үндэр модоной гэшүүндэ үлгэжэ химгададаг бүгөөд, тэрэнээ нэгэ заримууд жэлнүүдтэ малдаа эдюулэнгүй үнжүүлдэг һэн. Тэрэ хажуураа бүхэтэр хажуур гэжэ нэрлэдэг һэн.

3. Иимэ муу байдалтай ябатарынь, зарим жэлнүүдтэ хура бороо оролгүй, маша ехэ ган боложо, газарай ногоон эһэ гараад, үбэлэй сагта саһан ехэ унажа, үбэл ба хабарай сагуудта, илангаяа хүйтэн болоходо, малнуудай тэжээлгүйдэхэ ба тэдэнээ хүйтэнһөө халхалха газаргүйгөөр яахашье аргагүйдэжэ, малнуудаа дууһан шахуу үхүүлжэрхөөд, тэрэниие өөрын һэримжэгүй ба шадалгүй байдалһаа малнуудаа алдабабди гэжэ нэгэхэншые һанахагүй, харин бурханай таа-

лалаар тиимэ хатуу зуд болобо даа, зудай юумэн зулагтай агша даа, үлдэһэн ганса нэгэ малнууднай удалгүй үдэхэ даа гэжэ найдамжатай ябадаг һэн.

4. Эндэ тэндэ нүүхэдээ тэргэ, шарга, мориной тоног гэжэ мэдэхэһээ байтагай, тэдэнэй нэрыешье соносоодүй сагтаа гансахүү морин, үхэртөө эшэгы гэрээ болон модон ханза бараагүй, эшэгыгээр оёгдохон “богсо” гэхэ гонзогой шемадан мэтэ ба адуунай болон бодо, ангай годоор оёгдохон мухар тулам мэтэ уута гэхэ һабануудта дэгэл хубсаһад, алибаа юумээ хадагалжа ябаһан, тэдэнээ ашаалан нүүжэ ябаһан юм.

5. 1750 онһоо эхилэн ородууд тэргэ, шаргада морисуудые хүллэжэ, юумээ шэрэжэ ябаһые үзөөд, тэрэниие дууряажэ, ойн модые хахалжа, хабтагай модые мөөр²⁶⁴ мэтэ түхэрээн болгожо хээд, тэрэнэй гол дунда нүхэ гаргажа, монсогор нарин модоор гол хэжэ, тэрээн дээрэ сэхэ арал²⁶⁵ хээд, тэрээндээ мори хүллэхэ арга мэдэхэгүй тула ямар нэгэн аргаар сарай хөөмэгшэ хэхые мэдэжэ, хайн шадамар уладнарын тиимые хэжэ, ганса нэгэ улад сараа тэрэ тэргэдээ хүллэжэ юумэ шэрэдэг болоходоо, тэргэдээ түрхихэ дабирхай олохо аргагүйн тулада үхэрэй нойтон шабаһа түрхижэ ябаад, тэрэниие бүри хайшаажэ, “буха тэргэтэй боложо, бүри амар болободи” гэдэг һэн.

6. Баһа заримдаа хоёр модые загалмай²⁶⁶ болгон хоноожо, тэдэндэ хабтагай хадажа түхэрээн болгоод, загалмай модоной бэлшэрые нүхэлжэ, нарин модон гол шаажэ, мүн сэхэ аралтай, тэрэнээ дэгээ <?> модон соо голтоёо хамта эрьежэ ябахаар хэхэ, тэрээндэ түүлхэ ба поодосхо²⁶⁷ гэхые хэлсэхэ мэдэхэ һанахашьегүй бэлэй.

7. Үбэлэй сагта шаргын янза дууряажэ, модые матаха зэбсэг ба арга үгы тула ойн наһа, шэнэһэ, хуһан мэтын ямаршые мурюу модые оложо буюу <гү, али> үндэһэтэйе малтан абажа, үндэһые өөдэ хандуулан, хоёр тиимые һүүшээр <һүүжээр?> нүхэ гарган, модоор холбожо, тэрээндэ мүнхүү сараа хүллэжэ ябаха болоһон юм.

8. 1750 онһоо эхилэн 1778 он хүрэтэр малнуудтаа 2–3 модоор томог хорёо бариха ба, мүн шэлбүүһэ боролжоор халхабша хэжэ химгадаха боложо, урдын бүхэтэр хажууртаа бүри дадажа, заримууд бушуу шадамарынь тэрээгээр үбһэ ехые сабшажа, бухал болгон табижа, тэдэнээ сарта хоёр модые шэлбүүһэтэйгээр абажа, үзүүрые хойшо харуулан, узуурые хөөмэгшэдэ хүлижэ, тэрэнээ нагшуурга гэжэ нэрлээд,

164 тэрэ абаһан бухалаа соможо, али шадалаар хүри хэхэ заншалтай болоод, малаа тэжээхэ аргыг тэндэ эхилһэн юм.

9. 1760 он тухайда Ородой оронһоо үсөөхэн тоото бинтэтэй буунууд ба дари туулган худалдаан боложо, тэдэгээрые худалдан абажа, тэрэндэ дадажа, заримууд хадаа ойн ба хээрын ангуудыг агнажа олзолхо аргыг тэндэһээ эхилжэ һураһан гэхэ.

10. 1780 гаран он тухайда Ородой газарнуудһаа “литовко” гэхэ мүнөө байгша хажуур ганса нэгэн худалдаан боложо, тэрэниие заримууд хадаа худалдан абажа, үбһэ сабшажа һуража ядалсажа байтарынь, 1804 ондо Кавказай таряашад нүүжэ ерэхэдээ, тиимэ хажууртай ерээд, тэдэнэй үбһэ сабшажа байхыг үзөөд, тэрээнһээ хойшо тэдэ хажууртаа һуража, тэрээгээр үбһэ сабшажа абахада ехэ туһатайе мэдэжэ, улам бүхэн үбһэ абаха аргаа мэдэдэг болоһон.

14. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн императрица хоёрдугаар Екатерина хатан хаан хадаа бүгэдэ Ород ороной албата арадаа хэншые болбонь илгалгүй найнаар ажа түрэхын байдалда хургажа, нута жаргуулхын тулада хэзээдэ һанашалалга табижа байгаад, өөрын зүгһөө этигэмжэтэ түшэмэлнүүдыг нютагууд бүридэ тэрэнэй тиимэ зоригуудыг дүүргэхын тулада ябуулһанаар тэдэгээрһээ заримынь бидэнэй энэ нютагуудта 1792 ондо ерэжэ, һанһаа яаридса, рооши, пшинииса, обёос, ешмээнэй монсогор хүрэнгэнүүд ба анзаһа, шээрпэ түрүүтэниие худалдаагүйгөөр гаргажа үгөөд, тэдэгээр үнгэ бүриин таряае тарихын элдэб аргыг заабарилан хургаһан тэрээгээр таряа тарихын эхиие олоһон байнабди.

12. Тэрээгээр Хориин зониинь зүйл бүриин таряае тарижа һураад, тэрэниие үлэмжэ туһатай гэжэ мэдэжэ, таряануудаа эрхимлэн тарижа элбэгжүүлхэдэ, мангажынарыг Хориин зоной дунда барюулан 1813 онһоо эхилжэ улам хойто сагуудта хүрэнгыг хадагалха ба хэзээ талханай ургаһангүй ган хатуу жэлнүүдэй сагта амитанай тэжээлыг химгадахын тулада эрэ дүүшэ бүхэнэй 22 фүнтэ хахад монсогор талхыг эхиндэ, анзаһанай һүүлдэ гааринса гэжэ хуряажа, тэдэгээр мангажынарта химгадуулһан юм.

13. Тиин байтар зүүн зүгөөр нүүдэлтэй зомнай гэбэл, Габриила горхоной баруун шэлэлһээ сааша Ярууна, Хорго, Иисэнгэ, Архирей, Сагса нуурнууд, Виитим, Хэндэ <?>, Хёлгын эхин голнууд ба Ага, Ононоор һуудаг зон хадаа жэл бүриин тариһан талханиинь газарай хүйтэн-

165 һөө²⁶⁸ хүлдэжэ, олон жэлнүүдтэ талха ургуулан ядажа, ехэ гаргаша хүлээхэдэ, Хориин зон шуулажа, тэдэгээрэй ядарһан ушарнуудыг элирхэйлэн, тэдэгээрые мангажынарта гааринса табиха албанһаа сүлөөлжэ болохын ушарта октябрийн 13 үдэртэ 1816 оной приговор зохёожо, тэрэнээ үндэрлэгшэ ахамадай анжаралтада хүргэһэнөөр тэрээн тус ноён Комитедэй министрнүүдэй тогтооһон бодомжоллогыг тэдэ ехэ дээдээр баталан айладаһанай ёһоор үйлэдбэри болгогдожо, 1817 оной эхинһээ дээрэхи нютагуудай зониинь гааринсын талха табихын албанһаа хүнгэлжэ орхигдоод, тэдэгээрын мүнөө мангажынарта хабаагүй <...?> дүүшэтэй зон болоһон юм.

14. Тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Николай Павлович хаан хадаа 1834 ондо амитанай тэжээлэй тус положени тогтоохо сагта гааринсын талханиинь таряашан дүүшэ бүхэнһөө 30-30 фүнтэ монсогор талхыг мангажынарта химгадуулаад, бүгэдэ дүүшэ бүхэнһөө амитанай тэжээлэй 5-5 мүнгыг хуряажа, һангай казначействанарта хадагалха болгогдоһониинь мүнөө хүрэтэр тэрэ зангаар байһаар байна.

15. Зүгөөр тэрэ положени соо айладагданиинь, таряашан дүүшэлһээ талхыг 1-1 четверть хахадууд 12 пүүд болотор ба бүгэдэ дүүшэлһээ тэжээлэй мүнгэдыг 48 мүнгэн болотор хуряагаад зогсоогдохо ёһотой гэгдэлһэн аад, мүнөө хүрэтэр энэ зогсоогдожо, талханиинь зарим мангажынарта 3 четвертьһээ үлэмжэ, мүнгэниинь 1 түхэригһөө үлэмжэ болотор хуряагдаад, энээн тус тогтоолой ёһоор тэдэгээрэй хуряалгыг зогсоохын тулада зонһоо олон хэсэг мэдүүлэлгэ <...?> нүүдыг дээдэ ахамадай анжаралтада айлдхагдабашыг, харюу зарлиг хүлээгдээгүй.

16. Эдэгээр гааринсын талханай хуряалгань ехэ боложо, нютагууд бүхэндэ таряанай үйлэдбэри ехэ болоходо, хуряагдаһан талханиинь үсөөхэн мангажынарта багтамжагүй болоходо Хориин зон дотор 52, Агын зондо 3 мангажынартай болобо.

17. 1797 онһоо эхилэн зониинь ородой уладнарта заабарилуулжа, тэргэ ба шарга хэхын аргыг мэдэжэ, гансахүү һангай почтын улаа²⁶⁹ ба Нэршүүгэй ехэ заводнороо эзэнэй Санкт-Петербург хотон ябуулагдаһан алтан, сагаан мүнгэн ба элдэб эрдэниин шулуудай хараваһангай²⁷⁰ тула шадалай зэргээр тэргэ, шарга хэжэ, тэдэндээ хүлэхэ мориной тоноггүйһөө олон морисыг һубарюулан ба зэргэлүүлжэ байжа, тэдэнэй һүүлһээ уяжа, олон хүн эмээлээр унажа, ябуулдаг болоһон юм.

18. Дээрэхи хангай улаадыг морисой хүүлээр шэрэжэ ябуулхада, мориной хүүлнүүд таһаржа гэмтэлгэ болоходо, ядаад эмээлтэй мориндоо үргэн туламууд буюу <гү, али> зузаан үхэрэй арһадаар бэлхүүбшэ хэжэ, тарээндэ ооһорлон ябуулдаг болоһоноо, хайн арга олобобди гэбэшъень, аймшагтай ба ехэ зоборитой һэн.

19. 1810-аад онһоо эхилэн ород уладнараар заабарилуулан, мориной тоног хомууд, дуга, боожо, сидёолхо, шэрээсидеэлниг гэхые мэдэн һуража, тэрээгээр моридоо тэргэ шаргада хүлэн, хангай зоной түргэн улаа ба хэрэгүүдыг ябуулха боложо, 1835 онһоо өөрын дархашуулнараар тэргэ шаргыг ородой гуримаар хэхэ боложо, 1840 онһоо алибаа байдалын Ород оронойхитой адли мэтэ боложо байтар, 1850 ондо Амарай захын нютагууд нээгдэжэ²⁷¹, олон зүйлэй хүндэ хүнгэн ашаад ябуулагдан, олон хэсэг сэрэгүүдэй болон нүүдэлэй ба гэмтэнэй партинар ябуулагдахада, тэдэгээрые һаадгүй ябуулха болоод, мүнөө Ород ороной зарим газарта үгы шарга, мориной тоногуудтай боложо, гансахүү улаа бэшэ, харин өөһэдөөшье зүндөө тэргэ шаргаар ябаха эрхэтэй болобобди.

20. Баһа урда сагуудта бидэнэй ноёд хайднар болон баян шадалтан хадаа намар, хабарай сагуудта хайн гэхэн морисуудаа үни болотор хайтар уян заһажа, һаадаг, номо һомоёо эрхимээр заһан, элбэг хүнэһэ, олон нүхэд зонииг зарлан абажа, олон хоногто хээрын уула хүбшэнэр, эзгүй тала газарнуудта гаража, элдэб үнгын ангуудыг агнажа, ехэ аба хайдаг хэжэ, тэндэнь али тушаалдаһан ангуудыг эмээл морёор намнан үлдэжэ, номоор харбажа алан, олзо болгожо зугаалдаг ба дулаанай сагта нютагууд бүридэ баян шадалтан айлай шадар шуулажа, һомондоо модон, яһан, эбэр буруунуудыг <булуунуудыг, дээрэ үзэнэ гүт> хэжэ, бай, хүр, түнхэ гэгшэдыг харбажа наадан, һургуулиг хэдэг аад, мүнөө ойро сагай тиимэ һургуулиар хурагдан үгы болоходо, номо һомон үгы болоод, ганса нэгэ газарта тиимэ ээбсэг байбашье, тэрэ мэтэ зугаа хэхэгүй, миин утаа шоройдо дарагдажа, гэмшэлгэтэй мэтэ байдаг.

21. Урда элирхэйлһэнээр 1800 онһоо эхилэн зарим олонхимнай малнуудай тулада үдэрэй сагта хааха хуһамаг хорёо ба хүнийн сагта хонохыг[нь] хашаа барижа, дээрэнь шэлбэхээр далабшатай хэхэ болоод, үбһэ ехыг сабшажа абаха ба тэрээгээр малнуудаа тэжээхэ болон сабшалангаа химгадахын тулада олоор хамтаран, шадар байһан ургасатай газадаа утын посходнигоор хаажа, тэрээн соогоо химгадагдаһан ногоог жасаагаар хубаарилан сабшаха ба зарим ша-

далтаниинь зонһоо тусагаар сүлөөтэй газарнуудта өөһэдын хүсөөр түхэрээн хорёо барижа, тэдээн соогоо бууса хашаануудыг 2-3 жэлэй саана урилан табижа, шэбхээр хайжаруулха ба малай үтэг шэбхыг зөөжэ, ургасагүй добо газарта адхан дэлгэжэ, ногоо тариха болон шулуу буртагыг арилгажа, ган сагуудта шадар агша гол горход хоолойнороо уһанай һубаг татажа урадхан, тэдэ сабшалан ба таряалангай газарнуудаа уһалан дэбтээжэ, тэдэгээр ургасыг хангалтатай хүлэжэ абаад, малнуудаа тэжээхэдэ, бүри шадамар боложо, малда тусагаар үбшэн тахалай, зудһаа бэшэ, сагтань тэдэнэйнгээ хоолыг дутаажэ, хүйтэндэ хүлдөөжэ үхүүлхын зудыг үзэхээ болибо.

22. Зүгөөр Хүнтэй хаан уула гэжэ нэрлэгдэдэг Үхэр нуурай баруун шэлһээ зүүн зүгэй Ярууна, Хорго, Виитим, Хэндэ?, Сагса, Архирей болон Ага, Ононой нютагуудаар һуудаг зомнай үбһэ сабшажа абадаг болобошье, малай хонолгын хүнийн хашаа хорёо, посходниг, түхэрээн хаамал хорёо түрүүтэниг эрхилдэггүй, али ургасатай газарай хадгыг бэдэржэ, нүүдэлэй зангаар ябадаг эрхээ алдаһангүй болой.

23. 1790 он тухайда Хориин зондо ород байһан гэрнүүд гэжэ үгы, үбэлэй сагта эшэгы гэртэ һуухаһаа бэшэ гуримыг мэдэдэггүй аад, Түгнэ, Хёлгын баян шадалтан хадаа тэндэхи ородуудаа дуурьян, ганса нэгэ газарта зэмьег мэтыг баряад, Анаада ахалагша тайшаа Рэнцэйндэ нэгэ, Зүүн Хуурай, Үльдэргэдэ нэгэ, Үдыг уруу заһуул Номто Тобындо нэгэ бишыхан зэмьегнүүдтэй байбашье, тэдэнэ дулаасуулха ба гэгээрүүлхэ аргыг хайн мэдэхгүй, иин тиин хэжэ байһан юм.

24. 1820 он тухайһаа эхилэн ород гэр, зэмьегнүүдыг олыг бариха болоһоор, тэдэгээрын үбэлэй хүйтэнэй сагта бээг амар дулаан байлхага, нарай нялханараа хүйтэнһөө химгадахада туһатай гадна, үбэлэй сагта түрэн малнуудай түлнүүдыг хүйтэнһөө химгадахада ехэ хэрэгтэй гэжэ мэдэхэ болоһоор, 1850 онһоо эхилэн бүри олыг барижа, мүнөө болоходо айл бүхэндэ зэмьег мэтэ нэжээдыг баряад, баян шадалтаниинь город газарай барилга мэтэ янзатайг барижа, тэдэнэ дулаасуулха ба гэгээрүүлхэ аргыг сохомто һураад, мүнөө сагта бүри амар һуудаг болобо.

25. Тэрэнһээ гадна зун, намар, хабарай нойтон шийгтэй сагуудта эшэгы гэрнүүдэ химгадахын тулада зунай элдэб янзын модон гэрнүүдыг барижа, тэрэнэй оройе шадалтаниинь төошоор, бусадын дарнииса, холтоһоор бүрхөөжэ һуудаг болобо.

1. Анханай сагта бурханай шажан хайн дэлгэрээдүй, эм номой-
шые шанарыг хайтар хуралсахангүй, лама багшанарай үсөөхэн саг-
та арад амитанда үбшэн тахал үсөөн байгаад, ганса нэгэ үйлэ үрын
үбшэн болоходо энэ тэрэ үбшэнэй үндэһыг малтажа эдихэ, бусалгажа
ууха, зарим ангай ба загаһанай мяха эдихэ, яһыг бусалгажа ууха тү-
рүүтэнээр зарим золтойнь эдэгэжэ, заримууд хадаа ябаһаар үхэдэг
[байһан] юм.

2. Хэрбээ яһанда бэртэлгэ болоо хаань, баряаша уладнарыг бэдэ-
рэн асаржа барюулха, тэдэнэй үгы хаань 7 үрхэтэ айлнуудһаа дом ху-
ряажа эдихэ гэжэ тэдэгээр айлнарыг хэсэжэ, баруун үүдээр шагаажа,
гэртэ оролгүй байгаад, би дом хуряанам гэжэ соносхоходо, тэрэ айл
нэгэ эдеэнэй дээжэ үгэхэ. Тэрэ мэтыг 7 айлһаа абажа, абаашан хам-
таруулжа, шанажа эдихэ ба ууха, гагнуурай тулада гэжэ эдэе үрэжэ,
үрбтэһыг хара сайда холижо ууха, зарим үбшэнэй үндэһыг малтажа
эдихэ түрүүтэнээр аргалһаар үнэ хэбтэжэ эдэгэдэг бэлэй.

3. Зарим сагта будаа ба элдэб нян хэжэг тахалнууд дэлгэржэ, эмыг
олоһодынь туһалагдажа, олонхи залуус болон нялха уладнар ехэб-
шэлэн үхэдэг иимэ гасалантай байдаг һэн.

4. Тиин байтар, тэдэ ехэ дээдэ эзэн император нэгэдүгээр Алек-
сандр хаан хадаа арад амитаниг энэрэн үршөөжэ, тэдэгээрээ элдэб
будаа ба эшэргэнэ, нян халуун тахалнуудһаа аршалхын тулада 1808
ондо Хориин мэдэлэй зон сооһоо 19 бүгөөд ухаан ба шадалтай нюур-
нуудыг хунгуулан, тэдэгээр ородой эмшэнэр лээкэрнүүдэй хур-
гуулида абажа, абаралта “үхэр сэсэг”²⁷² тарихын тула хургаад, тэрэ
сэсэгэй хүрэнгэ ба тариха ээбсэгүүд тиигээд, салингыг хангһаа үгэ-
жэ, тэдэнэй алба повинность, элдэб ээлжээнүүдыг хүнгэлжэ, зон соо-
һоо морисуудыг унажа, хаадгүй ябахын улаагай захиралтыг хайр-
лан, зондо ябуулжа, абаралта үхэр сэсэгыг шамдуулан тарюулһанаар
дээрһэнь урдань болодог будаа тахалын зогсожо, арад хадаа тэ-
рэнһээ айхагүй амараад, тэдэгээр сэсэг таригшадынь абаралта үхэр
сэсэгүүдэй ученик гэжэ нэрлэгдэдэг юм.

5. Урда болоһон хэжэг, нян халуун тахалнуудын бурханай ша-
жан дэлгэрээд, эм номой зүйлнүүд үлэмжэ мэдэгдэһэнээр эмшэ ла-
манар болон багшанар элдэб зүйлэй эмээр туһалжа аргалһанда дээ-
рэхэ тахалнуудһаа сохомто аршалагдаха болоһон юм.

6. Тэрээн хоорондо алибаа хүнийнь үйлэ үрын мүрөөр үбшэндэ
эрэстэһэн байгаа һаа, ламанарын эм номоор элдэб аргыг бүтээжэ
аргалдаг бүгөөд заяанай эрхээр үхэхэһөө бэшэ амитадыг тэрэхүү үб-
шэнһөө үнэхөөр тонилгодог болоһон юм.

7. Мүн арадта үбшэн болоходо, газарнууд бүридэ газарай халуун
ба хүйтэн тиигээд, гашуун аршааннар нээгдэжэ, тэдэндэ ошожо,
ууха ба бээ дулаасуулха болон тэрэ мэтэ аргануудаар бэе махабадаа
химгадаха аргыг улам бүри олоһон юм.

8. Эдэгээр элирхэйлһэн байдалнуудаар арадын махабадаа ами-
даруулха боложо, ойро сагһаа хойшо Хориин зонины үнэржэжэ,
жаргалтай хуудаг юм.

11-дүгээр бүлэг.

Хаан ороной туһада ямар нэмэри служба хэдэгэй ушарта

1. Анхан ерээд 1642 ондо ноён этигэмжэтэ түшэмэл Поярков²⁷³
гэгшэтэй, эбэй трактат хэһэнһээ хойшодо тэдэнэй этэгээдһээ болон
бэшэшыг Ородой ахамадай захиралгаар Албазиной ба Нэршүүгэй
ехэ городнорыг тиигээд тэрэ замаар олон хэсэг газарта острогуудыг
барихын тулада ябуулагдаһан уладнара улаа болон хэрэгтэй юумэ-
дыг шадалай зэргээр даалсажа ябуулһан бэлэйбди.

2. Энээнэй урда элирхэйлэгдэһэнээр 1658 онһоо хойшо Нэршүүгэй
воеводско зургаанда хамжагдан, 160 дүүшэ толгойн 20-20 мүнгэ алба
үргөөд, мүнхүү Нэршүүгэй замаар баригдаһан острогууд ба тэндэ
хууха хасагууд болон таряашадай ябадал байдалда туһа хэлсэһэн
байнабди.

3. 1728 онһоо эхилэн граф Рагузинскийн үйлэдбэрээр Ара Минжын
харууд²⁷⁴ Хориин зонһоо 60 хасаг уладнарыг нэгэ дарга ноёнтон ба
тэдэнэй бүлэнэртэй хамта 61 үрхэтэ айлнуудыг 3-3 жэлээр ээлжээ-
лэн эльгээхэдээ, тэдэгээр бүгэдын эдихэ хүнэһэ, унаха морис, хааж
ба алажа эдихэ малнууд, үмдэхэ хубсаһад, зэр ээбсэгүүдтэй дүүрэн,
зоной гаргашаар түхээржэ мордуулаад, тэдэнэй ерэхэ хүрэтэр тэдэ-
гээрэй эндээ орхиһон мал адууһыг хаража, үдхэжэ байхын гадна,
мүншыг хуушан ээлжээгэ сахиха бүгөөд Нэршүүгэй ба хүдөө замуу-
дай харгыг заһалсажа байһан байнабди.

4. 1809 онноо эхилэн дээдэ правительствын ажаглалтаар Хориин зоной ашааниинь хүндэдэһэн дээрэ үзэгдэжэ, Ара Минжын харуулда уладнарые эльгээхэһээ сүлөөлэгдэн, нютагууд соогоо элдэб ээлжээнэй повинностьнуудые ябуулха болоһон юм.

5. Нютагууд соо нэмэгдэһэн ээлжээнүүд гэдэл, Дээдэ-Удын городноо Шэтын осторог хүрэтэр 15 нуури үртөөнэр бүридэ хангһаа ямаршье нэмэри абалгүй, нэгэ-нэгэ почтын гэрнүүдые хашаа ба повет, сарай түрүүтэн тиигээд тэдэнэй дэргэдэ гэмтэниие байлгаха нэгэ-нэгэ түрмын гэрые шүргэтэйе, тэдээн соохи бүгэдэ зэбсэгүүдтэй болон үртөө бүридэ 6-6 түмэртэй тарантас тэргэ, үбэлэй тэрэ тоото шаргануудые түхээржэ байгуулба.

6. Тэрэ үртөөнэртэ олон бүлэнэртэй үгүү зонноо 6 үрхэтэ айлые бүлэнэртэй нүүлгэжэ нуулгаад, баян шадалтанһаа нэгэ үрхэ айлай хүнэһэ, хаахын тулада 12 тугалтай үнээ, 12 хурьгатай хонидые үгөөд, үртөө бүриин 120 мори түгэс зэбсэгүүд хазаар, хомууд, хударгатаяа, дуга, седёолхо, боожо, зэргэшээнэй мушхамал ташуур шүдэртэйе дүүрэн түхээржэ үгөөд, тэдэн бүриин нэгэ даабаришан²⁷⁵, зайхангуудые байлгажа, нүүлдэ тэдэнь почтын алибаа ябадал байдалые хинаха, нааша сааша почто болон хангай ехэс ноёдые үдэшэхэ, угтаха, мүнөөнэй смотрительнэрэй тушаалтай байхан. Энэньшье хангһаа нэмэригүй бэлэй.

7. Кавказай оронноо эндэхиин Энгидэй нютаг шэнэ нютаглахаяа ерэнэн таряашадта тэдэнэй ажа түрэхын, байдалаа бэхижүүлхын тулада гэжэ, бүгэдэ Хориин зонноо нэгэ мянган морисые, нэгэ мянган тугалтай үнээнүүдтэйгээр нэмэри туһаламжа хэһэн юм.

8. 1812 ондо Ород ороной дотоодо городнорые францусай сэрэгүүдэй эбдэжэ гэмтээһэнэй хайжаруулалтын тулада Хягтын хангаар²⁷⁶ дамжуулан, нэгэ мянган морисые үргэһэн юм.

9. 1790 онноо эхилэн Эрхүүгэй Тельминскэ сэмбын фабригта²⁷⁷ сэрэгүүдэй хубсаһа хэхэ сэмбэ нэхэхын тулада Хориин зонноо жэл бүриин нэгэ мянган пүүд хони хурьганай эрхим хайхан нооно үргэдэг аад, 1810-аад онноо эхилэн хониной үсөөн болоходо, жэл бүриин 5 зуунһаа нэгэ мянган пүүд хүрэтэр нооные тэрэ фабригай ханда үнэгүй сэнгээр үгэһэн юм.

10. 1810 он хүрэтэр Нэршүүгэй ба хүдөө замуудые хүүргэ хэлсэхэдээ, Нэршүүгэй замынь мүнөө байхан Гааргын<?> үртөөһөө Ярууна нуурай хойто хабсагайгаар бүгөөд, Зүүн Яруунын хойто этэгээдтэ Шэрэнгитэ гэхэ газарта Яруунын осторог, тэндэһээ харгын Холбой, Орлообойгоор, Хэндын Тэлэмбэдэ острог, тэндэһээ Хэндын урда дабаае дабажа Яабаланиие Шэтын Поод булагаар Шэтэ голые уруу мүнөөнэй Шэтын осторог хүрэтэр байханаар, тэрэ онноо эхилэн харгые ёһотоор хайжаруулха болоһондо бидэнэй Хориин хайднар зонтоёо тэрэ замаар хүүргэ, гаатиин хэхэ болон бэшэшые элдэб зүйлэй мододые отолон бэлэдхэжэ, маша ехэ гаргашатай хүдэлмэри хэгдэжэ байтарынь, мүнөө байхан Үхэр нуурта Яруунын осторог урилагдаад, энэ замые хэхэ болоходо, түрүүшын ехэ хүдэлмэри хэрэгтүйдэ орхигдоһон юм.

11. Мүнөө байхан замые энэ Шэншэл<?> хүрэтэр заһуулхын тулада 1811 ондо бүгэдэ Хориин хайднар Дээдэ-Үдэһөө Шэтын острог хүрэтэр шадалтай зоноо дууһан абажа, 10 модоной хоорондо олон бүлэг айлнуудые гэртэй бараатайе нүүлгэн нуулгажа, тэдээн бүридэ хүнаали бариха үнээдтэй, хүнэһэ хэхын тулада олон хүрэг малнуудые туужа ябажа, илангаяа ехэ гаргашатайгаар энэ шэнэ замые эхилжэ гаргаһан бэлэй.

12. Ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернатор Сперанский хадаа энэ зүгэй газарта морилон, бүгэдэ Сибириин байдалые ревизорлон үзэхэдөө, Хориин зоной ашааниинь хүндэдэһэн дээрэ оложо, тэрээнһээ Хориин зоной гаргашаар байхан почтын үртөөнэй барилгаһаа 1820 ондо сүлөөлжэ, хангай гаргаша дээрэ орхюулхан бэлэй.

13. Дээдэ ахамадай үйлэдбэреэр энэ харгыннуудай заһабари дээрэ баһахүү Дээдэ-Удын городноо Сэлэнгые уруу Байгал далайн заха Посольск хүрэтэр ба тэндэһээ далайн захаар Баргажанай город хүрэтэр харгы хэлсэхэ болоод, 10 гаран жэлэй турша соо Сэлэнгын Харааса <?> хабсагайе дээгүүр малтажа, зам гаргаха түрүүтэн маша хүндэ заһабариин хэсүү гаргашаар хэлсэжэ байтар, хүндэдэһэн дээрэ тоологдон, 1830 ондо тэрэ заһабариһаа сүлөөлэгдэһэн бэлэйбди.

14. Тэндэһээ зогсоод, хүдөө замууд гэдэл, Анаагай үртөөһөө Петровско завод хүрэтэр 150, Заганай сэлэениһээ Заганай дабаае алад, Үхин булагай сэлэени хүрэтэр 80, Түгнын Шэбэлтын сэлэениһээ Ба-

172 рыкинай сэлэни хүрэтэр 25, Барай сэлэнийнээ Түгнын урда шэлэ үнгэртэр 20 модон эдэгээр газарнуудта харгы, хүүргэ хэхэ болоһон бүгөөд тэдэгээр харгынарые хэһэншые бэлэйбди.

15. Энэхүү забһарта 1770 онһоо 1870 он хүрэтэр Дээдэ-Үдын город-һоо Шэтын [острог] хүрэтэр харгын верстовой столбонорые шэрдэжэ зоохо, тэдэнэй хуушархада шэнэлжэ, нэгэ зуун жэлдэ хээд зогсоогдоһоноо 1875 онһоо тэрэхүү столбонуудаа шэрдэлгэгүй зоохо болобо-бди.

16. 1839 онһоо Агын 8802 дүүшэ зон Нэршүүгэй округто хамжагдан таһархадаа, өөһэдын хэжэ байһан Хэндын үртөөһөө Нэршүүгэй хилэ хүрэтэрхи харгын заһабаряа бүгэдэ ээлжээнэй повинностьтоёо орхихондо, тэрэ заһабари ба ээлжээнийнь эндээ гээгдэһэн бидэ Хориин зоной ашаан дээрэ орхигдожо, мүнөө хүрэтэр байһаар байна.

17. Баһа 1859 [он]һоо 1864 он хүрэтэр Хёлгын Хёлгосоной эхээр Заргалиг? <Ёрхолиг?> гэхэ газарта тогтом²⁷⁸ хүбшын гол горхоноор Энгидэйн дээдэ захын сэлэни хүрэтэр шэнэ харгы заһагдахада, тэрэнэй 48 модондо харгые хэлсэжэ байтараа, дээдэ ахамадай ажаглалтаар маша хүндэдэһэн дээрэ үзэгдэн 1864 онһоо Хёлгын Заргалигай, Түгнын Барыкинай ба Барай Заган дабаанай Петровско замай хахадай заһабаринуудһаа хүнгэлэгдэһэн байнабди.

18. Анханһаа хойшодо Нэршүүгэй ба хүдөө замуудаар элдэб ээлжээнэй повинностьнуудые ябуулхадаа, сэрэгэй доодо зэргэтэн ба гэмтэнэй болон нүүдэлэй партинарай улаа хүнэхэ, патирануудые түхээржэ ябуулхаһаа гадна, тусгааршые ябаһан ашаадые ябуулалсажа байһан байнабди.

19. 1850 онһоо Амарай захын нютагууд нээгдэжэ, тэндэ һуурижаха маша олон сэрэгэй доодо зэргэтэн, нүүдэлэй зон, гэмтэнэй эдэгээр 3 хэсэг партинарай улаа, хүнэхэ, патиира түрүүтэн, илангаяа хүндэ ашаад гэбэл 150-һаа 400 гаран пүүд хүрэтэр үхэр буунууд, бархагууд, пароходой машинанар, хүнгэн ашаад гэбэл, элдэб бутархай түмэр эдлэл, үхэр буугай ехэ баша тобшоноор, дари, туулган, архи, талхан, адагтаа тэжээмэл зүгы түрүүтэнэй шэрэлгэ ябуулагдахада, Нэршүүгэй замаар нэгэ үртөөдэ 125-һаа 300 морин хүрэтэр тэргэ шарга, морис улаашаадые түгэс зэбсэгүүдтэй, хүнэхэтэйгөөр нэгэ жэлдээ 100 мянга гаран түхэригэй гаргашаар хаадгүй ябуулагдажа байгаад, 1864 онһоо һангай ашаад һангай гаргашаар ябаха боложо,

сэрэгэй партинарай хүнэхэнэй, улаагай мүнгэд ехэ болоһоор, мүнөө энэ замай шэрэлгын тулада жэл бүрийн 70 тухай мянган түхэриг гаргаша болодог юм.

20. Дээрэхи Амарай зүгэй шэнэ эльгээгдэһэн сэрэгүүдэй тэжээлэй хүнэхэндэ үнгэрһэн 1855 ондо Хориин баян шадалтан зонһоо табан зуун үнээдые нэмэри үргэһэн бэлэй.

21. Өөһэдын нютаг соохи сахидаг ээлжээнүүдынь анханһаа хойшодо өөрын ба дээдэ ахамадай ябахада хаатуулхагүйн тулада 60 гаран һуури газарта дэбшүүрэй үртөөнэрые байгуулжа, тэдэн бүридэ олон тоото морис, улаашан, тэргэ шарга түгэс зэбсэгүүдтэйе түхээржэ байлган, жэл бүхэндэ 30 гаран мянган түхэригэй гаргаша болодог юм.

22. Хүрьбэ голдо 2, Анаа голдо 1, Үдэ голдо 2, Худан голдо 2, Яруунын хоолойдо 1, хамта найман хэсэг газарта аянай ябадалшад ба Хориин зониие гаталгахын тулада хаарбазанарые байлгажа, тэдэнэй һа-хюулшад жэл бүхэндэ хамта 22 уладнарые толгой 40 түхэригэй гаргашаар байлгадаг юм.

23. 1 Хориин степной дүүмын ород, монгол 8 бэшээшэнэр, 2 харуулшан, 6 денщик, тэрэнэй дэргэдэхи түрмын 2, тугай һумын 2, уһан сарайн 1, хамта 5 харуулшад; 14 инородно управанарай ба Хүрьбын таһагай 1-1 письмоводитель бэшээшэ, 1-1 денцигүүд; 52 мангажына-рай 1-1 харуулшад, 1-1 бэшээшэнэр; 8 дасангуудай²⁷⁹ 2-2 харуулшад, 5 ород һумын 3-3 харуулшад, трапезнигуудай хүлһэ, хүнэхэ, хубса-һые түхээржэ байлгадаг.

24. Анаа ба Тоодхотын хоёр приходской хургуулиин²⁸⁰ гэрнүүдые түгэс эдлэлнүүдтэйе баряад, тэдэниие дулаасуулха гэгээрүүлхэ болон тэдэндэ байха 84 шабинар, 2 багшанар, нэгэ помощнигой хүлһэ, хүнэхэ, хубсаһые түхээржэ байлгадаг. Иимэнүүд ээлжээтэй болой.

12-дугаар бүлэг.

Агын зоной таһарһанай ушарта

1. Агын зониинь анханда Энгидэй голоор бүгөөд, тэрээндэ шуд-хаһан горходоор нүүжэ ябаһаар, 1728 ондо хилын тэмдэг табиһанһаа эхилэн Ага, Онон голнуудаар бүгөөд заримуудтаа тэдэ ехэ дээдээр

1703 ондо үгтэйгэн грамотын эрхээр Монголой хилэ хүрэтэр нүүдэл хэжэ һуурижаба.

2. Эдэгээр зониинь галзууд, харгана, хуасай, хүбдүүд, шарайд, бодонгууд, сагаан 7 обогой зон байһанаар Агын 7 эсэгийн зон гэжэ алдаршан нэршээд, тэдэгээр отогной шүүлингэ, заһуул, зайһангуудаар захирагдажа байбашье, оройн мэдэлын анханһаа хойшодо Хориин степной дүүмэ ба тус бүри өөһэдын инородно управанарай мэдэлдэ байһан бэлэй.

3. Хориин ахалагша тайшаа Дамба-Дугар Ринцэйн 1780 оной үйлэдбэреэр тэдэгээрэй хайднар сооһоо заримуудын тэрэ нютагай главна зайһангууд болгогдожо, бусад бүгэдөө захиржа байха болоһоной түрүүшынхын хуасай Гошогой <?> Баяндын, шарайд Барамид Мүнхын, тэдэгээрэй үбгэрхэдэ, 1788 онһоо галзууд Заган Ринцэйн, хүбдүүд Нашан Санжинай, харагана Духа <?> Намансын <?>, хуасай Морхоо <?> Яндагай, шарайд шүүлингэ Наһата Рэдхын болобо.

4. Мүн тэрэ дары тайшаа Ринцэйн үйлэдбэреэр Ага, Ононой зондо таряалангай үйлэдбэриие һургахын тулада Түгнын Галтай нютагһаа сагаан обогой зайһан бүгөөд, титулярна советник Мохуу Унаганай хадаа аймаг бүлэнэр олон зонтоёо нүүжэ ерэн, Агын зоной бүгэдын главна зайһан болобо.

5. Ноён действительнэ статска советник Лабын 1800 он тухайда ерэжэ, Ород ороной Кавказай таряашадай нютаглаха газар бэдэрээд, Энгидэй гол тиигээд тэрэндэ шудхаһан горходые оложо, Хориин бүгэдэ хайднар зоние идхажэ, 105 мянган десятина газарые абаад, тэндэ таряашадай ерэжэ нютаглахын сагта тэндэ байһан Хориин буряад зониинь тэшхэжэ, Ага, Онон нютагуудаар нүүжэ, хуушанай тэндэхи зонтой ниилэхэдэ, худай, хальбан обогүүдай зон ерэлсэһэниинь Ага, Ононой 9 эсэгийн зон болоһон бүгөөд энэ үедөө 6 мянганһаа үлэмжэ зон болобо.

6. Главна зайһан Мохуу Унаганай үбгэрхэдэ, тэрэнэй ехэ хүбүүн Намжал хадаа 1817 онһоо главна зайһан болоод, тэдэ ехэ дээдэлһээ Аннын ягаан лентэтэй, хүзүүндээ зүүхын тулада алтан медаль хүртэһэн юм.

7. 1818 ондо Намжал Мохогой зогсоогдожо, тэрэнэй орондо хүбдүүд Сэмүн Нашанай, хуасай Тооголой<?> Жарантайн гэгшэд глав-

на зайһангууд болобо. Тэдэгээрэй тушаалһаа табигдахые гуйһанаар 1823 ондо хуасай Түгэлдэр Тобын главна зайһан болобо. Энэ ондо Агын зон ревизээр 7830 эрэ дүүшэд болоһон юм.

8. Июлиин 22 үдэртэ 1822 оной уставай дэлгэрэнгыдэ Эрхүүгэй губернска соведэй апрелиин 18 үдэртэ 1824 ондо тогтооһон журналые ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторай баталһанаар тэрэ онһоо эхилэн Агын обогүүдай дээрэ нэгэ главна инородно управа, 37 родовой управленинэр болгогдоод, тэрэндэ зайһан Түгэлдэр Тобын гулваань болгогдобо.

9. Тэрэ сагһаа эхилэн Ага, Онон нютагай нэгэ хэдэн хайднар, зониинь Нэршүүгэй округто хамжажа, тэндэ степной дүүмэтэй боложо²⁸¹, Хориин зонһоо таһархын хүсэлэнгөөр дээдэ ахамадта олон ехэ бэшэлгэ болгогдоһон бүгөөд, тэрэндэ Дээдэ-Удын округто гээгдэхэ Хориин хайд, зониинь дурагүй боложо, хүшөөлхэ ба Агын заримууд хайд, зонииншые узуур Хориин зонһоо таһарха дурагүйһөө Губернска соведэй дээрэхи журналай ёһоор тэдэгээрэй алибаа зарга нэхэбэрийн хэрэгүүд Нэршүүгэй земскэ сүүдэй мэдэлдэ болгогдоод, ажа түрэхын хэрэгын Хориин степной дүүмын мэдэлдэ хуушан зангаар байхаар баталагдаба.

10. Гулваа Тобын тушаалһаа табигдахые гуйһанаар Худан нютагта гэртэй бодонгууд отогтой зайһан Зангяа Данжанай хадаа бүлэнэртэеэ нүүн ерэжэ, 1826 онһоо Агын инородно управын гулваа тушаалые даажэ ябуулһан юм. 1831 оной бэшэлгээр Агын зон 7997 дүүшэ зон болобо.

11. Агын нютагай 9 обогүүдай зониинь тэндэ Агын главна инородно управын захирамжа соо байдаг болобошье, тэдэгээрэнь тус бүри Хориин степной дүүмын мэдэлэй өөр өөрын обогой инородно управанарта мэдэлтэй байжа, тэдэгээрэй алибаа алба һангай болон зоной шухала хэрэгүүд болоходо, эндэхи нютагай тэдээн бүрийн гулваа, хайднар Агын нютаг ерэжэ, тэрэ хэрэгүүдые дүүргэхэ ба хоорондоо эсэргэ тэсэргэ олон хэсэг ябадал болгогдожо, һаатабари болоһоноор эдэгээр хашалантай байдалын дээдэ ахамад газарта хүргэгдэжэ, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай үйлэдбэреэр Агын 9 обогой зониинь тус бүри эндэхи инородно управанарай мэдэлнүүдһээ 1835 ондо һалгагдажа, гансахүү тэндэхи Агын главна инородно управын мэдэлдэ байха болоһон юм.

12. Гулваа Данжанай тушаалһаа табигдахые гуйһанаар ахамадаар зүбшөөгдэн табигдажа, зайһан Тобынинь дахин гулваа болобо.

13. Агын зониинь тэндээ олон болоод, Хориин зонһоо таһархай холо бүгөөд Хориин степной дүүмэһээ бүришье холын шалтагаанаар алибаа ажа түрэхын хэрэгүүдтэ маша хашалантай байдалнуудаа олон зүйлнүүдээр элирхэйлэн, ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторта 1835 ондо гуйлга хэхын тулада, Эрхүүгэй губернкэ соведэй сентябрь 16, июль 13 үдэрнүүдтэ 1836, 1837 онуудта тогтоогдохон журналые ноён генерал-губернаторай баталһанай хүсөөр 1837 онһоо эхилэн Агын нютагай хамта 8802 эрэ дүүшэ зон хадаа эхэнэр бүлэнэртээ таһаржа, Нэршүүгэй округой мэдэлдэ халгагдаһан юм.

14. Тэндэхи зониинь олон дүүшэ болоод, нэгэ инородно управын мэдэлдэ захирагдажа, хүсэ хүртэхэгүй болоһон ушарнуудые элирхэйлжэ, тэдэнэй дунда нэгэ степной дүүмэ, 6 инородна управанарые баталхын тулада, 1838 ондо бүгэдын ханалай приговор бүтээжэ, тэрээнээ ноён Нэршүүгэй окружной начальнигаар дамжуулан, ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторта хүргэгдэһэниинь Эрхүүгэй губернкэ соведэй мартын 2 үдэртэ 1839 оной 21 тоотоор тогтоогдохон журналые ноён генерал-губернаторай баталһанаар 1839 онһоо эхилэн Агын степной дүүмэ болон тус бүри нютагай нэрээр 6 инородно управанар боложо баталагдаһые нэрлэбэл, 1) Сүүгэлэй, 2) Бэрхэ Сүүгэлэй, 3) Могойтын, 4) Шулуутайн, 5) Хялын, 6) Тудхалтын болоод тэрээнэй гадна Губернкэ соведэй ноябрь 7 үдэртэ 1846 оной 54 тоото журналые ноён генерал-губернаторай баталһанаар нэгэ нэмэгдэжэ, 7-дохи Түүргын инородно управа болобо.

15. Энэхүү шэнэ байдал болоходо, ноён Нэршүүгэй окружной начальниг июлиин 16 үдэртэ 1839 оной 127 тоото захиралтаар главна инородно управын гулваа байһан Тобынинь Агын степной дүүмын председатель болгогдоод, управа бүхэнэй нэжээд гулваа, 2-2 выборнойнор болгогдобо.

16. Агын зон хадаа тэндэхи зоной главна тайшаада бодонгууд обогой зайһан Зангяа Данжанай гэгшые бииборлон хунгажа, тэрэнээ дээдэ ахамадта хүргэһые ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторай баталһанаар ноён Эрхүүгэй гражданска губернаторай сентябриин 9 үдэртэ 1842 оной 3814 тоото захиралтын ёһоор тэрэ Данжанай хадаа Агын обогнорой главна тайшаа болгогдоод, энээнэй урдахи председатель байһан Тобынинь хоёрдугаар тайшаа болгогдобо.

17. Тиин байтар главна тайшаа Данжанайнь бэе хуушан үлбэртэй, үбгэн наһатай боложо, дааһан тушаалһаа табигдахые гуйжа, дээдэ ахамадта хүргэһэнөөр зүбшөөгдэн табигдажа, тэрээн хоорондо зоной хунгаһан приговорые дээдэ ахамадта хүргэгдэһэнөөр ноён Дорно зүгэй Сибириин генерал-губернаторай январийн 1 үдэртэ 1858 оной 1345 тоотоор баталһан зарлигаар хоёрдугаар тайшаа байһан Тобынинь Агын обогнорой главна тайшаа болгогдобо.

18. Баһашье Агын мэдэлэй хайднар зонтойгоор шуулажа, бүгэдэ захиралгын хэрэгүүдтэ ганса главна тайшаагай үйлэдбэридэ хүндэ болоно, тиимын тула энээндэ эрхэ бэшэ туһалалсаха кандидат ба 2-дугаар тайшаа хэрэглэгдэхэ болобо гэжэ, 1859 ондо приговорнуудые зохёожо, дээдэ ахамадта хүргэгдэһэнөөр тэрэнь баталагдажа, ноён Байгалай үмэнэхи областиин сэрэгэй губернаторай февраль 3 үдэртэ 1859 оной 378 тоото зарлигаар, тэдэгээр хунгагдагшад заседатель Бороншуу Боридоной 2-дугаар тайшаа, зайһан Доржо Убашын главна тайшаагай кандидат болгогдобо.

19. Тэндэһээ кандидат Доржо Убашынинь наһанһаа нүгшэһэнөөр мэдэлэй зоной хунгалтаар бүгөөд дээдэ ахамадай баталһанаар Агын степной дүүмын заседатель байһан Арсалан Түгэлдэрэйн главна тайшаагай кандидат болгогдобо.

20. Эдэгээр Агын ноёд хайднараар дааһан тушаалнуудаа жүдхэм-жэтэйгөөр ябуулһанай тулада тэдэ ехэ дээдээр үршөөһэн хайранууд ба наггад шангай ушарта тэдэгээрые тус бүрийн обогуудтай хамжуулагдаһан (родословно) угай хүрдэ дотор тодорүүлхаяа шадаха шэнээгээр бэдэржэ үзэхээс хэшээхэ болоноб.

* * *

Энэ угай туужые энээнэй эхин дээрэ бэшэгдэһэнэй удхаар бүгөөд баһашье өөрын ухаа орожо ябаһан саһаа хойшодо урда сагуудай Хориин дээдэ лама багшанар ба оюун түгэлдэр ноёд үбгэдэй аман үгын түүхэнүүд тиигээд өөрын үзэһэн ба соносоһоноо эртэһээ хойшо бага зэргэ тэмдэг хэжэ ябаһанаа эблэрүүлэн, хойтос <хойтонууд, хойто> сагуудай арадта ханамжа боложо болоһой гэжэ бодомжолжо зохёһон болобо. Хэрбээ энээндэмни дутуу тиигээд үлүү болоһон үгэ янзануудай алдууринууд бии хаань, оюун түгэлдэр мэргэд

хадаа хүлисэн айладаха тиигээд шүүн заһабарилжа болохыг эрхим хүсэлтэй ба баясхалантайгаар доро үшэн айладханами ба бидэнэр бүхэнэй бурхан багша Шигэмүнийн Лүмбиниин сэсэгтэ хүнэй бэе оложо мүнделһэнһөө хойшодо 2836-дугаар он, 15-дугаар рабжунгай наймадугаар эдир гэхэ эмэ модон гахай жэлэй хулгана һарын 27-й үдэртэ²⁸², Христос бурханай Иодиин Бэфлием гэхэ балгаһанда хүнэй бэе оложо мүнделһэнһөө хойшодо 1875-дугаар оной декабрь гэхэ һарын 25-най үдэртэ бидэнэй агууехэ дээдэ эзэн император хоёрдугаар Александр Николаевичай алтан шэрээндээ заларһаар 21-дүгээр жэлдэ шүүхэтэй түгэсхэн бэшэһэнийнь Хориин мэдэлэй сагаан обогой урданай гулваа шүүлингэ Вандан Юмсэнэй, нүгөө нэрээр Гэнин-Лубсан Цэдэн-Доржо Тарбын гэбэ.

Энэ угай туужыг 1875 ондо зохёогон бодотоһоо сасуугаар буулгаһан сагаан обогой шүүлингэ Шагдар-Жаб Ванданай болой.

- 1 Хори буряадай худай отогой түүхэшэн, 1845 ондо “Хори хэмээхэ уладай уг” (“Сочинение о происхождении народности, называемой хори”) гэхэн түүхэ бэшэг зохёогоо.
- 2 “Хориин тиигээд Агын буряаднарай урдадаа болоһониинь” гэхэн түүхэ бэшэг зохёогон Тобын Түгэлдэрэй ондоо нэрэ.
- 3 Энэдхэг хэлэнэй *Махасаммата* (түбэдөөр mang bskur) гэхэн үгын монгол оршуулга. Энэ хадаа бурханай шажанай домог зүйн ёһоор хүн түрэлхитэнэй хамтаран хунгаһан түрүүшын хаан болоно.
- 4 Энэдхэг болбол монгол хэлэндэ эртэ урда саһаа хойшо хэрэглэгдэхээр ерэхэн үгэ. Бүри урданай номдо һиндхэг гэжэ бэшэдэг байһаниинь мүнөөнэй энэдхэг *Хинди* хэлэнэй нэрэтэй түһөөтэй байна.
- 5 Шакья обог хадаа Шэгэмүни (Шакьямуни) бурханай уг гарбал болоно. Монгол хэлэтэн энэ үгыг хааяа *шагжа* гэжэшье хэлэдэг байһан.
- 6 Сиддарта Годамай эсэгэнь Шуддодана байһан. Энэ хүнэй нэрэнь “сэбэр барайгар” гэхэн удхатай үгэ болоно. Эндэ “Олон сэрэгтэ” гэхэнийнь энэ хаанай ямар нэгэ ёгто нэрын оршуулга бололтой.
- 7 Энэ хадаа *махатуруша* буюу түгэс бэлгэтэ хүнэй бэеын шэнжэнүүд (лагшан) тухай хэлэгдэнэ. Бурхан багша иимэ түгэс бэлгэтэ хүн мүн. Бурханай шажанай уламжалалта ёһоор 32 лагшан байдаг.
- 8 93 н., 19 тайлбари үзэнэ гүт.
- 9 Яралха Шамба — *Яр-лха шам-по* уула болбол *Ярлун Занбо* голой хажууда оршодог. Түбэдэй уламжалалта түүхэ бэшэлгын ёһоор энэ уулаһаа Няти-занбо буюу Хүзүүн хандалита хаан бууһан юм гэдэг.
- 10 Бурханай шажанай сагай тоолол тухай 109 н., 201, 204 тайлбари үзэнэ гүт.
- 11 43 н., 51 тайлбари үзэнэ гүт.
- 12 Түбэдэй Ярлун уласай анха түрүүшын хаадыг хэлэнэ. Эдэнэр хадаа ET 127 онһоо хойшо Түбэд оронииг эрхэшээжэ байһан юм. Дригүм-замба хаан болбол Ярлун уласай 8-дахи хаан болоно.
- 13 Дригүм-замба хадаа тархиинь оройһоо гараһан ооһороор Тэнгэритэй сэхэ холбоотой байһан эгээ һүүлшын хаан гэжэ үзэдэг. Лүнгнам туһалагшатаа хэрэлдэжэ тоосолдоһонһоо болоод, тэрэ ооһороо өөрөө таһа отолжорхёо. Энээнһээ боложо, хойноһоонь түрэхэн Түбэдэй бэшэ хаада Тэнгэрийн холбоогоо алдаһан юм.
- 14 58 н., 14 тайлбари үзэнэ гүт.

- 15 Монгол хаашуулай уг изагуур эхи үндэнэн болоһон хүн. 14-р зуун жэлэй эхиндэ Монголой Ил хаанай захиргаан дор байһан Иранай эрдэмтэ түүхэшэ Рашид ад-Динай бэшэһэнээр монголшуудай дээдэ үе түрэг угсаатанда да-
рагдажа, хоёрхон үрхэ бүлэнэр үлэжэ тэрьелээд, 400 жэл соо Эргүнэ Гүн гэхэ хадын хабсагайда хоргодон нютагжажа аажамдаа олошоржо хүсэтэй болоод хадын һүbye хайлуулжа гаража ерэнэн зоной түрүүдэ ябаһан ноён хүн байгаа гэдэг. Монголой Ньюса Тобшоон хадаа монгол хаашуулай уг иза-
гуур Бүртэ Шоно, Хуа Марал гэргэнтээ Онон мүрэнэй эхин Бурхан Халдун ууланда ерэжэ нютаглаба гэнэн зүйлөөр эхилдэг. Монгол орондо Бурханай шажан гурбадахая дэлгэрһэн 16-р зуун жэлэй эсэсхээ эхилэн монгол түү-
хэшэд Бурханай шажанай дэлхэй юртэмсэ тухай номнолдо тааруулан, мон-
гол хаашуулай уг изагуур болохо Бүртэ Шоные энэ дэлхэй юртэмсын хаа-
шуулай анханай уг изагуур болоһон эртэнэй Энэдхэгэй эгээ түрүүшын хаан Олондо үргэгдэнэн (*Махасаммата*) хаантай холбожо бэшэдэг болоһон юм. Энэ хаанай үри һадаһад Түбэдэй хаан шэрээдэ һуугаад, хэдэн үе болоод тү-
рын хёморол болоходо, умара (хойто) зүгэй Монгол орондо ерэнэн гэжэ бай-
гаад бэшэдэг байгаа. Энэ түүхэ бэшэгүүд хадаа зохёогшонь үлэ мэдэгдэхэ
“Хурянгы алтан тобшо”, Саган Сэсэнэй зохёһон “Эрдэниин тобшо”, зо-
хёогшонь үлэ мэдэгдэхэ “Шара туужа”, Лубсанданзан гүүшын “Алтан тобшо”
зэргэ зохёолнууд болоно. Эдээнһээ Саган Сэсэнэй зохёол “Эрдэниин
тобшо” гар бэшэмэл гү, али барламалаар монголшуудай дунда үргэн тараһан
тула, Юмсэнэй Вандан “Эрдэниин тобшо” зохёолые ашаглан Бүртэ Шоные
Түбэдэй хаанай хүбүүн болгон бэшэһэн байна.
- 16 Энэ хэһэг үгүүлэлые Юмсэнэй Вандан “Эрдэниин тобшоһоо” абаһан байна.
Эндэ дурдагдааша Бэдэ гү, али Бада гэхэ нэрэ тухай олон таамаглал бай-
даг. Нэгэниинь болбол эртэнэй монгол хэлэнэй *jad* “хари” гэнэн үгые хо-
жомой түүхэ бэшээшэд ойлгонгүйгөөр *wad* гү, *wed* гэжэ уншаад, тэрэнээ
bede гү, *bada* болгожорхиһон юм гэнэн үзэлтэ болоно. Нүгөөдэнь болбол эр-
тэнэй хятадай түүхэ бэшэгүүд соо гарадаг 北狄 *бэйдиди* (умарын (хойто зү-
гэй) зэрлигүүд) гэнэн үгын монгол бэшэлгэ юм гэнэн үзэлтэ болоно. Баһа
“Эрдэниин тобшые” олон жэл шудалжа, тусхайлан тайлбарилжа буулгаһан
Үбэр Монголой шудалааша Улаан 14-р зуун жэлэй эсэстэ Түбэдтэ зохёог-
доһон “Түбэд хаадай садиг гэгээн толи” гэдэг нурбалжа бэшэг соо Түбэдэй
Соронзонгомбо хаанай үедэ Түбэдэй хойто талада байһан *bhata hor* гэхэ нүү-
дэлшэн аймаг тухай дурдагдаһаниинь монголой түүхэ бэшэгүүд соохи *bede*
гү, *bada* гэнэнтэй холбоотой байжа магадгүй гэжэ үзэһэн байдаг.
- 17 Хоридой мэргэн мүн. 91 н., 7 тайлбари үзэнэ гүт.
- 18 91 н., 8 тайлбари үзэнэ гүт.
- 19 91 н., 9 тайлбари үзэнэ гүт.
- 20 92 н., 10 тайлбари үзэнэ гүт.
- 21 92 н., 11 тайлбари үзэнэ гүт.
- 22 Ородоор *Пекин* гэдэг.

- 23 Үбэр дүшэн юһэн хушууд — Губиин үмэнэхи монголшууд 1636 ондо Манжа
гүрэнэй харьяанда ороһоной һүүлээр манжанар тэдэ монголнуудые ху-
шуунай зохёон байгуулалтада оруулһан юм. 1736 он болоходо Үбэр Монгол
ниитэ 6 шуулганда харьяалагдаха 49 хушуун болоһон хадаа арадай аман
ярьянда Үбэр дүшэн юһэн хушуун гэжэ губиин үмэнэхи монголшуудай ажа-
һуудаг газар орониие хэлэдэг болоһон юм.
- 24 Мүнөөнэй Монгол уласай ехэнхи газар орониинь хадаа 15-р зуун жэлэй
эсэсхээ эхилээд Халха түмэнэй нютаг байһан юм. Мүнөөнэй Монгол уласай
ехэнхи нютаг гэжэ ойлгожо болохо.
- 25 Монголой Хабул хаанай аша хүбүүн, хияд боржигин омогтой хүн. Тэмүжэн
Чингис хаанай эсэгэнь болоно. Монголой Хутула хааниие наһа бараһанай
һүүлээр монголшууд хаан үгы ябажа байхада Есүгэй баатар сэрэг захирха
эрхэ хүсэтэй баатар гэгдэжэ ябаа юм. Түүхэ бэшэгүүдэй мэдээлһэн ёһоор
1170 ондо урданай үһөөтэй татар аймагта хорлогдожо бэе бараһан гэдэг.
- 26 Чингис хаанай мүндэлһэн он тухай хэдэн янзын мэдээн байдаг болобошье,
ехэнхи эрдэмтэд Чингис хаанай ажа түрэнэн он саг, хүбүүд басагадайнь тү-
рэнэн он сагтай харисуулжа үзөөд, 1162 ониие таарамжатай гэжэ үзэдэг.
- 27 Монголой Чингис хаанай өөрын нэрэ. Олон монгол яһатанай аман домог түү-
хэсоо, Түмэршэн гэжэ дурдагдадаг хадань монгол хэлэнэй түмэршэн гэнэн
үгэ гэжэ үзэдэг.
- 28 Монгол уласай Хэнтэйн нюруунһаа эхи абан урдажа, Ородой Холбооной ула-
сай хилэ дотор орожо Үбэр Байгалай хизааряар урдан Шилка мүрэндэ шуд-
хадаг мүрэн.
- 29 14-р зуун жэлһээ уламжалжа ерэнэн гэжэ шудалаашадай үзэдэг “Сагаан
түүхэ” гэдэг нурбалжа бэшэг соо анха түрүүшын удаа “хүдэлхын дээдэ хүхэ
Монгол” гэжэ дурдагдаһан юм. Ази, Европо түбинүүдые дамнан, хуурай га-
зарай ехэ гүрэниие байгуулһан сагтаа монголшууд өөрынгөө харьяанда оро-
һон, эзэлжэ абаһан улас гүрэнүүдые “табан үнгэ, дүрбэн хари улас” гэдэг
байһан юм. Хүхэ Монгол түб дундань, тойроод дорно зүгтэ Сагаан Солонгос,
үмэнэ зүгтэ Улаан Хятад, үрнэ зүгтэ Хара Тангад, Шара Сартуул оршодог
гэжэ үзэдэг байгаа.
- 30 Хурмаста бурханай дүрэ болохо Базарвааниин хубилгаан, Хүхэ мүнхэ тэнгэ-
риһээ заяатай, согто Ишварын юрөөл түгэсэжэ юртэмсэдэхиниие эрхэдээ
оруулагша Чакравард хаан гэжэ үзэдэг Чингис хаанай хүндэтэ солонуудын
болоно.
- 31 Монголой Ехэ Юань гүрэнэй Хайсан Хүлэг хаанай хоёрдохы хүбүүн Туг-Түмэр
1328 ондо хаан һуужа, 1332 ондо нүгшэбэ. Заяата гэжэ энэ хаанай соло бо-
лоно. Тогоон-Түмэр хаан хадаа энэ Заяата хаанай хүбүүн бэшэ, харин тэрэ-
нэй аха Хошила Хутагта хаанай ууган хүбүүн болоно. Юмсэнэй Вандан хадаа
эндэ Саган Сэсэнэй “Эрдэниин тобшые” эшэлһэн тула Тогоон-Түмэр хаа-
ниие Заяата хаанай хүбүүн болгожо бэшэһыень тэрэ шэгтэнэ дахаһан байна.

- 32 МонголоЙ Ехэ Юань гүрэнэй Хайсан Хүлэг хаанай ууган хүбүүн Хошила Хутагта хаанай ууган хүбүүн, МонголоЙ Ехэ Юань гүрэнэй хүүлшын ехэ хаан. Абга аха Туг-Түмэрын 1332 ондо наһанһаа нүгшэхэдэнь, Тогоон-Түмэр сүлэлгэдэ байһан тула, Ринчинбал дүү хүбүүень хаан шэрээдэ хуулгаба. Гэбэшье, Ринчинбал хаан удангүй наһа бараһан тула, Тогоон-Түмэр 1333 ондо хаан шэрээдэ хуужа, 1368 он хүрэтэр Дайду ниислэл хотодоо (мүнөө-нэй Бээжэн хото) хуужа байгаад, Хятадай Мин уласай сэрэгтэ диилдэжэ, Монголдоо зайлан гараад, 1370 ондо наһа бараба. Монгол түүхэ бэшэгүүдтэ Тогоон-Түмэр хаанай солье Ухаанта хаан гэдэг.
- 33 Хятадай Мин уласые үндэхэлэн байгуулагша Джү Юаньджангы (хят. 朱元璋 1328–1398) монголоЙ түүхэ бэшэгүүд соо ходо *Жүгэ ноён* гэжэ тэмдэглэһэн байдаг.
- 34 МонголоЙ Юань уласай хүүл багаар урда зүгэй хятадууд МонголоЙ ноёрхолье эсэргүүсэн бодожо, олон газар сэрэг байгуулһанайнь нэгэ хэхэгы толгойлжо байһан Джү Юаньджан гэгшэ 1368 оной эхиндэ Хятадай Дай (Ехэ) Мин уласые тунхаглажа, оной солье 洪武 Хүн-ү гэхэн байна. 1368 онһоо 1398 он хүрэтэр 30 жэл хаан орондо хууба. Эндэ хүнбү* гэхэниинь ородоор *хунву* гэхье буулгаһан хэрэг.
- 35 Хэрлэн мүнэн — Монгол уласай Хэнтэйн ньюрунһаа эхи абан зүүн тээшэ урдажа, Үбэр МонголоЙ Хүлэнбуйр нютагта байха Хүлэн (Далай) нуурта шудхадаг мүнэн.
- 36 Монгол түүхэ бэшэгүүд соо Тогоон-Түмэр хаан Хэрлэнэй Барас хотодо ерэжэ хуугаад, удангүй тэнгэри болобо гэхэн үгүүлэмжэ байдаг. Хэрлэнэй Барас хото гэшэнь мүнөө Монгол уласай Дорного аймагай Сагаан-Обоо номоной нютагта үлэгдэлын байдаг Хятанай үеын хото болоно.
- 37 Тогоон-Түмэр хаан Хятад газарһаа зайлан гаража Монголдоо ерээд, наһа бараһанай хүүлээр хүбүүниинь Аюушэриидара Бэлигтэ хаан хууһанһаа эхилэн эгээ хүүлшын Лигдэн Хутагта хаан хүрэтэр 21 бага хаан МонголоЙ түрэ бариба гэжэ “Эрдэниин тобшо” соо тэмдэглэһэн байдаг.
- 38 МонголоЙ хүүлшын хаан Лигдэн 1592 ондо түрэжэ, 1603 ондо хаан шэрээдэ залараад, 1634 ондо Хүхэ нуурай хойно оршохо Шара тала гэдэг газарта үбшэнөөр тэнгэридэ халиба. Чингис хаанһаа хойшо таһарангүй залгамжалһан ехэ хаанай орон Лигдэн хаанда хүрөөд таһаржа, 1636 ондо Мүгдэн хотодо сугларһан Губиин үмэнэхи монгол ноёд манжын хаан Хунтайжые бүхы МонголоЙ хаан гэжэ үргэмжэлһэн юм.
- 39 57 н., 1 тайлбари үзэнэ гүт.
- 40 58 н., 11 тайлбари үзэнэ гүт.
- 41 58 н., 12 тайлбари үзэнэ гүт.
- 42 Романов угай эгээ түрүүшын хаан болоно. 17-р зуунда Рюрик гэрэй уг таһаржа Намуу саг (1598–1613) болоһоной хүүлдэ Михаил Фёдорович Романов (1596–1645) хаан боложо, 1613 онһоо 1645 он хүрэтэр хаан шэрээдэ хуугаа.

- 43 185 н., 64 тайлбари үзэнэ гүт.
- 44 182 н., 42 тайлбари үзэнэ гүт.
- 45 Үргэнэ мүнэндэ баруун талаһаань урдан ородог гол. Ородоор *Урулжонгуй* гэхэ.
- 46 Улирэнгэ голдо шудхадаг Хуандай гол. Ородоор *Кондуй* гэхэ.
- 47 Үбэр МонголоЙ Хүлэнбуйр нютагта Хинганай ньюрунһаа эхи абан урдажа, Хара мүнэндэ (Амар мүнэн) баруун талаһаань шудхадаг мүнэн. Ородоор *Аргунь* гэхэ.
- 48 Ярууна нуур Буряад уласай Яруунын аймагта байдаг. Хорго, Сагса, Архирэй нуурнууд Үбэр Байгалай хизаарай түб Шэтэ хотогоо баруун хойшоо байдаг. Ородоор *Хоргинское, Шакшинское, Арахлей* гэхэ.
- 49 Онон мүнэнөөр нютагладаг монгол хэлэтэй зон. Ородой захиргаанда ороһон хамниган ноён Ган-Түмэрэй уг удамай ноёдто захирагдажа хамниган гэжэ нэрлэгдэхэ болоо юм гэжэ үзэдэг.
- 50 Үбэр Байгалай хизаарта байха Шилка мүнэндэ зүүн талаһаань урдажа ородог гол.
- 51 Нэршүү голой Шилка мүнэндэ шудхан ороһон бэлшэрһээ хологүй Нэршүү хотогоо хойно Үмэхэй жалга, Үмэхэйн хүнды нэрэтэй газарууд байдаг.
- 52 Байгал далайн урда бээдэ, Сэлэнгэ мүнэнэй адагаар мүнөөнэй Буряад уласай Хабаансха ба Байгал шадарай аймагуудай нютагуудта байдаг тала газарые Хударын тала гэжэ нэрлэдэг.
- 53 Мүнөөнэй Буряад уласай Хабан (Кабанск) аймагай нютагта Сэлэнгэ мүнэн Байгал далайда шудхан орожо, Сэлэнгын адагай нам доро газарые бии болгодог.
- 54 Байгал далайн эгээ ехэ арал.
- 55 Хара мүнэнэй зүүн бээдэ байһан дагуур монголоЙ Ягса хотые 1651 ондо Ородой Якутск шэбээнһээ гараһан Ерофей Хабаров түрүүтэй ородууд эзэлжэ абаад, эндэ хуужа байһан Албаши гэжэ ноёной нэрээр *Албазин городок* гэжэ нэрлэһэн юм. Дагууршууд *Ягса хотон* гэжэ нэрлэдэг байһан тула, манжанар тэдэнһээ эзэлжэ абаад баһа *Ягса хотон* гэжэ хэлэдэг байгаа. Тэрээниинь ородууд *Албазин* гэхэ болоһон байна. 1652 ондо Хара мүнэнөөр дээрэмшэлжэ байһан ород хасагууд манжа Чин уласай сэрэгтэ диилдээд Хара мүнэн шадархи газарые орхижо гарахадань, Ягса хотыше баһа орхигдоо нэн. 1665 ондо Илимск шэбээнһээ бодожо гараһан Никифор Черниговский түрүүтэй бодхуулнууд Хара мүнэндэ дахин ерэжэ, Ягса хотые нэргээжэ хууба. 1672 ондо Черниговский түрүүтэй бодхуулнуудые Ородой сагаан хаан үршөөжэ, энэ нютагы дахин Ородой харьяанда оруулба гэжэ үзэбэ. 1685 ондо манжа Чин уласай сэрэг ерэжэ ородуудые эндэнһээ сохин гаргаад бусаһанай удаадахи жэлын ородууд дахин ерэжэ бэхилэн хуугаад, Чин уласай сэрэгтэй удаан дайралдаба. 1689 оной Нэршүүгэй гэрээгэй ёһоор ородууд *Албазин* гэхэ Ягса хотые орхижо гараба. 19-р зуун жэлэй

дундуур Хара мүнэнэй хизаарые ородууд дахин эзэлжэ өөрын харьяанда оруулһан юм.

Түшэмэл Поярков — 1643 ондо Якутск шэбээнэй захирагша Петр Головинэй тушаалаар 130 хасагуудые дахуулан Хара мүнэнэй зүг дайлажа ороһон ород түшэмэл Василий Данилович Поярков (1597–1668). Зуурандаа Хара мүнэнэй дунда урасхалаар ажаһуужа байһан дагуур зонтой дайралдажа, олон нара бүһэлэгдэн, эдихэ юмээ бараад, алуулһан дагуур, өөһэдынгөө нүхэдэйшье хүүр эдижэ, хүнэй мяха эдихэн гэжэ муу нэрэтэй болоһон байдаг. 1645 оной зун Хара мүнэнэй адагаар гадаада далайда гаража, зүүн зүгһөө Яхад шэ-бээндэ дахин бусажа ерэнэн түүхэтэй. Поярковой бүхы аян зам ородой данса бэшэгүүд соо тодорхой тэмдэглэгдэнхэй. Хори буряадууд тэрээнтэй уулзажа, Ородой харьяанда ороһон тухай ямаршье тэмдэглэл үгы юм. Юмсэной Ванданай дурдаһан энэ мэдээн тон эргэлзээтэй зүйл болоно.

56 Халхын Сэсэн ханай харьяанда байһан хори буряадуудай зарим хэнэгынь 1678 ондо дахин Ород гүрэндэ дахан ороходо Халхын зүүн гарай Сэсэн ханай нютагһаа холодуулан Байгал далайн тэндэ нүүлгэжэ хуулгаад, Итанца гол дээрэ 1679 ондо острог байгуулжа, нүүлгэжэ ерэнэн хори буряадуудһаа хуряаха албые энэ шэбээндэ суглуулха болобо.

57 96 н., 62 тайлбари үзэнэ гүт.

58 Халхын Сэсэн хаанай аймагай Янжубдоржын хушуунда харьяалагдажа байһан хори буряадуудаар бүридүүлһэн һомоной занги галзууд омогтой хүн. *Занги* гэжэ манжа хэлэнэй үгэ, “дарга” гэнэн удхатай. Монгол орон манжа Чин улсая харьяанда ороһоор монгол хэлэндэ нэбтэрһэн үгэ болоно. 1720–1730-аад онуудта манжа Чин гүрэнэй харьяанда ороһон Халха Монголһоо Ойрад Зүүнгарай уластай байлдаха сэрэг татажа, сэрэгэй хүнэнэ малые мүн ехээр гаргуулжа байһан тула Сэсэн хаанай аймагай зарим хушуунай арад зон Ородой зүг оргожо бодохо хэрэг гараха болобо. Эдэнэй дотор Янжувдоржын хушуунай 4 һомон хоришуул 1730 ондо Ородой зүг оргон гаража ошоһоной нэгэниинь Шэлдэй занги (монгол бэшэгээр *šildei janggi*) түрүүтэй һомон байһан юм. 1727 оной Буурын гэрээгэй ёһоор Ород, Манжа хоёр улс бэе бэеынгээ бодхуулнуудые шэнгээжэ абахагүй бусааха ёһотой болоһон тула һөөргөө бусааха арсаһан Шэлдэй зангиие Ородой тала барижа Манжын талада тушааһаниие хилэ дээрэ саазалһан түүхэтэй юм.

59 Нэршүү хото Нэршүү голой нэрээр нэршэнэн юм. 1653 ондо Нэршүүгэй острог байгуулагдаад, 1696 ондо хото болоһоноо мүнөөшье хүрэтэр хото зандаа байна.

60 1719–27, 1744–47, 1762–64 ондо тус тус болоһон Ород гүрэнэй бүгэдын ревизинүүд тухай хэлэнэ.

61 Ород гүрэнэй 4-р ревизи 1781–83 ондо болоһон юм. Эндэ хадаа 1794–96 оной 5-р ревизи тухай хэлэгдэнэ.

62 Ород гүрэнэй нууринай таряашадай дундаһаа хунгагдадаг тушаалтан.

63 Үй Зан (Дзан) хоёр болбол Түбэдэй түб газарынь болоно.

64 Зүбөөр һаа, Сажа (Сакья) бандида Гунгаа-Жалцан (1182–1251) болоно. Энэ хүн хадаа Түбэдэй шажан түрын элитэ жүдхэлтэн, түбэдэй бурханай шажанай Сажа урасхалай табан ехэ багшын нэгэн юм. Ехэ Монгол улас Түбэд хоёрой хоорондын харилсаа холбоо тогтоон бэхижүүлхэдэ гол үүргэ гүйсэдхээ.

65 4-р рабжан хадаа 1207–66 он болоно.

66 Энэ жэл хадаа 1207 он болоно. Сажа бандида Гунгаа-Жалцан монголшуудтай анха удаа уулзаһаниинь 1240 он (хотоло түгэс гэхэ түмэр хулгана жэл, жаран жэлэй 34-дэхинь) тула, энэ жэл байха аргагүй юм. Рабжангай жэл бүхэн 12 амитан ба 5 махабадаар тодорхойлогдохоһоо гадна, ёгто нэрэтэй байдаг. Эндэ 4-р рабжангай анхан (түрүүшын) жэлые *маша гараһан* гэжэ ёгто нэрээрнэ дурдаһан байна. Энэнь түбэд хэлэнэй *rab byung rabжан* гэнэн үгын оршуулга болоно; мүн *машада гараһан, хайтар гараһан* гэжэшье оршуулһан байха жэшээтэй. “Түгэс түгэлдэр болоһон” (достигший совершенства) гэжэ ойлгожо болохо.

67 Үгэдэй хаанай хоёрдугаар хүбүүн (1206–1251). Хуушан Тангадай Си-Ся (Баруун Ся) улсаяй нютагта үнсэ хуби уластай болоһон Годан урагшаа Хүхэ нуур руу нэбтэржэ, саашаа Түбэдые дайлан, түрүүшынхией түбэдэй буддын шажантантай холбоо барижа, Сажа бандида ламые залажа ерүүлһэн тула түбэдэй түүхэ бэшэгүүдтэ ехээр тэмдэглэгдэжэ, бүри Монголой ехэ хаан хууринда хууһан мэтээр бэшэгдэнхэй байдаг. Юмсэной Ванданай ашаглаһан Саган Сэсэнэй “Эрдэниин тобшо” зохёолдо тэрэ мэтэ түбэдэй түүхэ бэшэгүүдэй нүлөөгөөр мүн лэ Годаниие хаан хууһан гэжэ бэшэнэн болобошье, үнэндөө Годан хаан хууринда хуугаагүй юм.

68 185 н., 64 тайлбари үзэнэ гүт.

69 93 н., 21 тайлбари үзэнэ гүт.

70 Хии-Ошор (түбэдөөр *kye rdo rje*) гэнэнэй *хии* гээшыень монгол бэшэгээр хоёр и үзэгтэйгөөр бэшэнхэй байна. Иимэнхэ *хэй* гэжэ бэшэдэг хии *налхинай хии*-һээ ондоо юм. Энэнь түбэд хэлэнэй *кье* гэнэн үеын монгол галигай бэшэлгэ болоно. Мүн санскрит хэлэнэй *һэ ваджра* “һөөе, ошор” гэнэн үгын *һэ*-гэйн бэшэлгэшье байжа болохо. Хээ-Ошор гэхые баһа Хээбазар гэхэ. Хээ-Ошор найман ехэ шуһа уугша һэрукын нэгэн. “Хээбазарай үндэнэн дандара” үйлэдэн оролдохын тулада, Хээбазарай абишиг абаха хэрэгтэй. *Абишиг* гээшэнь санскрит хэлэнэй *abhiṣeka* “угаал” гэнэн үгэ. Багшаһаа тарниин хургаал хүртэхые иигэжэ хэлэдэг. Хээбазарай дандарань *тэнсэлгүй (дээрэгүй) йогын (ануддара йогын)* дандара болоно.

71 Монгол түүхын хурбалжа бэшэгүүдтэ Сажа бандида Гунгаажалсаниие монгол бэшэг зохёһон юм гэжэ тэмдэглэдэгынь үнэн ушар бэшэ. Эндэ монгол үзэгы эрэ, эмэ, эрсэ гү, али шанга, хүнды, һаармаг гэжэ хубаагаад, гиигүүлэгшэ үзэгүүдые эгшэгээр амилуулаад, үе үзэг болгоһыень хэлэжэ байна.

72 Ехэ Монгол улсаяй ехэ ноён (1190–1232). Чингис хаанай ехэ хатан Бүртэ

үжинһөө түрэнхэн одхон (дүрбэдэхи) хүбүүн. Чингис хаан амиды мэндэ сагтаа хүбүүд болон дүүнэртээ үнсэдэнь эргэн уладууды хуби болгон үгэхэдөө, одхон хүбүүндээ Монголой уг нютаг голой уласые үгэнхэн юм. Чингис хаанай наһа бараһанай һүүлээр 1229 он хүрэтэр 2 жэл гаран түрын жолооо харюусажа байгаад, 1231–1232 ондо зүршэдэй Алтан уласые дайлан оруулха ехэ сэрэгые ударидажа, ехэ габьяа байгуулба. 1232 ондо жэгтэйгээр наһа бараһыень “Монголой нюуса тобшоондо” тэмдэглэнхэн байдаг. Толуй гээшэнь толи гэнхэн үгэ тула монголой сээрлэхэ ёһоор Толуйн наһа бараһанай һүүлээр монголшууд энэ нэрые сээрлэжэ, толиие түрэг хэлээр көзгү гэжэ нэрлэжэ байһыень Рашид-ад-Дин тэмдэглэжэ үлээхэн байна. Хожом Толуйн хүбүүд болохо Мүнхэ, Хубилайнар хаан һуугаад, эсэгэдээ хаан соло нэхэн үргэмжэлхэн болобошье, Толуй амидыдаа хаан солотой байгаагүй юм.

73 Санскрид хэлэнэй sakravartin хүрдэ *эрьюулэгшэ* гэнхэн үгы монголоор хүрдэ *оршуулагша* гэжэшье хэлэдэг. *Оршуулха* гээшэнь “эрьелдүүлхэ” гэнхэн үгэ, сансарын хүрдые *оршолон* гэжэ хэлэдэгынь энэл *оршохо* “эрьелдэхэ”, *оршуулха* “эрьелдүүлхэ” гэнхэн үгэтэй холбоотой. Монгол бэшэгээр *чакравард*, *чакраварти* гэхэ мэтээр хэды янзаар бэшэдэг. Бурханай номой ёһоор түрэ засагые барижа, хүн амитаниие жаргуулагша хааниие иигэжэ нэрлэдэг.

74 Хубилай (1215–1294) — Ехэ Монгол уласай табадугаар ехэ хаан (1260–1294). Чингис хаанай ехэ хатан Бүртэ үжинһөө түрэнхэн одхон хүбүүн Толуйн ехэ хатан, хэрэйдэй хан урагһаа гарбалтай Сорхагтани бэхинхэ түрэнхэн хүбүүн. 1260 ондо өөрын түрэнхэн дүү хүбүүн Аригбүхэтэй хаан шэрээ буляалдаһанай һүүлдэ өөрөө хаан шэрээдэ һуужа, 1264 ондо Аригбүхэ хаанай буужа үгэхэдэнь Хара-Хорум хотодо бусангүй, мүнөөнэй Үбэр Монголой Шэлын гол аймагай нютагта байха Шанду (Дээдэ ниислэл) хотодо ниислэн һуужа, 1271 ондо уласай нэрэдэ хятад маягаар Ехэ Юань гэхэ нэрые нэмэжэ, хуушан зүршэдэй Алтан уласай Джүндү (Дунда ниислэл) хотын һуурин дээрэ байгуулһан Дайду (Ехэ ниислэл) хотые ниислэл болгобо. Нэрэ дээрээ Ехэ Монгол уласай ехэ хаан болобошье, хэрэг дээрээ Хубилай хаанай үедэ баруун зүгэй монгол хаашуул бээ даажа, ами аминдаа улас болоод байһан юм.

75 Пагба-лама Лодой-Жалцан (1235–1280) — сакья (сажа) ёһоной табадугаар (һүүлшын) ехэ хубилгаан, Сажа бандида Гунгаа-Жалцанай аша хүбүүн, Хубилай сэсэн хаанай багша, гүүши (*уласай багша*) байһан юм.

76 Юмсэнэй Ванданай ашаглаһан Саган Сэсэнэй зохёол “Эрдэниин тобшодо” Хубилай сэсэн хаанай Пагба ламада үргэнхэн хотын нэрые Шилимжи (мон. silimji) гэжэ тэмдэглэнхэн байдаг. Хубилай хаан һуугаадүй (болоодүй) сагтаа сэрэг захиран үмэнэ зүгтэ Юннань можодо байһан Дали уласые дайлахаяа ябажа байтараа Пагба ламатай 1253 ондо уулзаһан газарые түбдөөр gser mo ljongs *сэрмо джон* гэдэг. Энэ *Лисам* гээшэнь монголоор нэгэ жаа гажуудуулжа хэлэнхэн болоно ха гэжэ шудалаашад үзэнхэн байдаг. Эндэ Юмсэнэй Вандан буулгажа бэшэхэдээ, нэгэ жаа алдуурһан бололтой.

77 Пагба ламын албан ёһоной солые хятадаар *Сюаньчжэн дагоши* “Дэлгэрүүлэн засаха улсасай ехэ багша” гэдэг байһан. Тэрэ сагта *Дэлгэрүүлэн засаха яаман* гэжэ байһан бүгөөд, Юань улсасай харьяата Түбэд орониие ударидаха үүргэтэй байгаа.

78 Гурбан юртэмсын номуун хаан. “Гурбан юртэмсэ” гээшэнь бурханай шажанай юртэмсэ тухай хургаалай ёһоор хүсэлтэ юртэмсэ (*камалока*), хэлбэритэ юртэмсэ (*рупалока*), хэлбэри буса юртэмсэ (*арупалока*) энэ гурбан болоно.

79 Ехэ Монгол улсасай Хубилай хаанай зарлигаар 1269 ондо Түбэдэй бурханай шажанай Сажа урасхалай түрүүлэгшэ Пагба лама Лодойжалсанай түбэд үзэгые һуурилан зохёонхон үзэг бэшэг болоно. Түбэд үзэг дээрэ һуурилһан болобошье, монгол бэшэгтэ адляар дээрэнхэ доошоо, зүүн тээхэ баруун тээшэ бэшэдэг үетэ үзэг болоно. Түбэдүүд hor yig “монгол үзэг” гэжэ нэрлэдэг юм. Мүнөө хари гүрэнэй ехэнхи зон зохёонхон хүнэйн нэрээр Пагба үзэг гэжэ мэдэдэг. Монголой ехэ гүрэн таража бутарһанай һүүлээр үргэн хэрэглэгдэхээ болиһон болобошье, мүнөө болотор Монголдо гү, Түбэдтэ гоёл шэмэглэл болгожо, баһа тамга тэмдэгэй бэшэг болгон хэрэглэнхээр байна.

80 92 н., 18 тайлбари үзэнэ гүт.

81 93 н., 21 тайлбари үзэнэ гүт.

82 Далай ламын дүрбэдүгээр дүринь, монголшуудай дундаһаа түрэнхэн нэгэл Далай лама (1589–1616). Түмэдэй Алтан хаанай аша хүбүүн.

83 16-р зуун жэлэй дунда хахадта ажамидарһан монголой хияд боржигин изагуурта ноён. Монголжин түмэд түмэнэй Алтан гэгээн хаанай (1507–1582) аша хүбүүн. Гурбадугаар дүриин Далай лама Содномжамса Монгол газарта байхадаа, нирваан боложо, хубилгаан дүриенё Сэнгэ дүүрэн хаанай хүбүүн Сүмэр Дайчин хунтайжын хатан Байхан зулаһаа түрэнхэн хүбүүн гэжэ тодооруулаад, дүрбэдүгээр дүриин Далай лама Ёндонжамса гэжэ үргэмжэлхэн юм.

84 1691 ондо Халха Монгол Манжа Чин улсасай харьяанда орохын урда баруун, зүүн гар гэжэ хоёр хубаагдажа, баруун гартань Засагта хан, Алтан хаан гэгшэд, зүүн гартань Түшээтэ хан, Сэсэн хан гэгшэд байгаа. Манжа Чин улсасай харьяанда ороһоор Засагта хан, Түшээтэ хан, Сэсэн ханай гурбан аймаг боложо, 1725 ондо Түшээтэ ханай аймагһаа Һайн ноёной аймагые таһалжа байгуулаад, дүрбэн аймаг болгоһон юм. Эдэ аймагуудта тус бүридөө хори гаран засаг ноёдой захирһан хушууд байгуулагдажа, саашаа ноёдой үхибүүдэй эзэмшэл гэжэ бүри жэжэ болгон таһалһаар, Манжа Чин улсасай ноёрхол дүүрэхын урда тээ нийтэ 86 болоод байһан юм.

85 16–17-р зуунда ажамидарһан бурханай номууды түбэдһөө монгол руу оршуулһан алдарт хэлэмэршэн оршуулагша.

86 “Бэлигэй саада хизаарта хүрэнхэн” худар, дэлгэрэнгын 100 мянган мүртэ, дундань 8-һаа 25 мянгата, хуряангын энээнхэе бага. 108 н., 190 тайлбари үзэнэ гүт.

- ⁸⁷ 182 н., 38 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁸⁸ Бурханай номууды монголоор оршуулжа, монгол Ганжуур бүтээхэдэ эдэб-хитэй оролсожо, ехэ хуби нэмэри оруулһан алдарт гүүшэ. 17-р зуунда ажа-мидарһан.
- ⁸⁹ *Лозава* — “оршуулагша”, түбэдөөр lo tsa ba. Түбэд орондо энэдхэг хэлэнһээ бурханай ном оршуулдаг ламанарые иигэжэ нэрлэдэг.
- ⁹⁰ *Ганжуур* — түбэдөөр bka’ ‘gyur “Зарлигай шуулган (суглуулга)”. Бурханай ша-жанай худар шастирай хударай аймагта багтах 108 боти ном. Худар ор-шуулха ажалые Ехэ Монгол уласай үедэ эхилүүлһэн болобошье, 17-р зуунда Лигдэн хаанай зохёон байгуулһан ехэ ажалай үрэ дүндэ хүсэд оршуулагда-һан юм.
- ⁹¹ 58 н., 6 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹² 104 н., 134 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹³ 103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹⁴ Жэбзэндамба хутагтын заларан байха орон Даа хүрэн мүн, 1778 он хүрэтэр нүүдэг байһанаа, тэрэ сагһаа хойшо нэгэ газарта түбхинөө. Эндэ Үргөөгэй город гэхэниинь ород хэлэнэй нүлөө бололтой. Даа хүрэн Ара Монголой шажан, соёл, улс түрэ, засаг захиргаанай түб болоо. 1924 ондо Улаанбаатар хото боложо, Бүгэдэ найрамдаха Монгол арад уласай ниислэл болоһон түү-хэтэй.
- ⁹⁵ 103 н., 131 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹⁶ 100 н., 94 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹⁷ Манжын Иньджэнь (1678–1735) хаанай оной соло (1722–35), хятадаар *Юнчжэн* гэхэ. Энэ хаанай үедэ Ород, Чин гүрэнэй хоорондо хэдэн удаа хэ-лэлсээн хэгдэжэ, Алтай, Саяан уула, Байгалай урда бээын захи хилые тодор-хойлһон Буурын ба Хяагтын гэрээ баталагдаа.
- ⁹⁸ 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
- ⁹⁹ 104 н., 136 тайлбари үзэнэ гүт.
- ¹⁰⁰ *Ахалагша лама* гэхэн тушаал 1727 оной “Хилэ харагшадай заабаряар” бии болгогдоһон юм. Энэ тушаалда баталагдаһан хүн Ородой засаг захиргаан болон бусад ламанарай хоорондохи харилсаае зохисуулха үүргэтэй байгаа. Энэ тушаал хэды арбаад жэл хэрэглэгдэжэ байһанаа, 18-р зуун жэлэй дунда үеэр бандида хамба лама гэхэн солоор нэлгэгдээ.
- ¹⁰¹ Үнөөхи 150 ламанарай нэгэн. Эдэнэй дунда 33 түбэд лама байһан юм. *Дархан нанса* гэхэн солонь Монголой Юань уласай үндэ анха бии болоходоо алба татабариһаа сүлөөлэгдэһэн хилын харуулһан гэхэн удхатай байһанаа, Хойто Түбэдэй Амдо нутагта ламанарай соло болоод, тэндэнээ манай эндэ уламжалагдаһан гэжэ болохо. Энэ солье 1853 оной “Лама санаартанай тог-тоолоор” албан ёһоной хэрэглээнһээ гаргаһан юм.

- ¹⁰² Троицкосавск хотодо байһан ород-хятадай хилэ сахиха, хилэ дамжаһан ху-далдаа наймаа хянаха үүргэтэй сэрэгэй захиргаанай эмхи зургаан. Сэлэнгын воевод канцеляри ба Эрхүүгэй губернскэ правительствын мэдэлдэ байгаа.
- ¹⁰³ Хяагтаһаа зүүлжэ 75 км зайтай Сүхэ голой хойто бээдэ оршохо Хилганата нутагта 1741 ондо байгуулһан нэеы дуган мүн. Байгалай урда бээын нутагта 18-р зуунай эхин хахадта ерэнэн 150 ламанарай хамтын хуралай дуган бай-гаа бэлэй. 1745 ондо нэеы дуганай орондо модон дасан бодхоогоо.
- ¹⁰⁴ Үнэн хэрэг дээрээ Сибириин генерал-губернаторай тамгын газарһаа 1753 оной 11 нарын 23 (үгы наа 26) -най үдэрэй 1780 тоото зарлигаар Хилганатын дасангай барилгые албан ёһоор зүбшөөрхэнөөнь урид дасангаа барижар-хинхай байгаа.
- ¹⁰⁵ Сүхэ голой Сэлэнгэдэ шудхадаг бэлшэр дээрэ 1666 ондо ородууд Сэлэнгын острог бодхоһон юм. Тэрэниие нутагай монголшууд Сүхын байшан гэ-дэг нэн. Сүхын зургаан гээшэнь энэ Селенгинск гэхэн нэрэтэй хилын хотодо байһан захиргаанай газарые хэлэжэ байна.
- ¹⁰⁶ 101 н., 107 тайлбари үзэнэ гүт.
- ¹⁰⁷ 1766 оной 12-р нарын 14-ндэ зарлаһан Тогтоолой комисси байгуулха тунха-гые хэлэжэ байна.
- ¹⁰⁸ Энэ хадаа Тогтоолой комисси болоно. Тус комиссинь түлөөлэгшэдэй суглан (суглараад) хэлэлсэхэ түр зуурын эмхи зургаан мүн. Ород гүрэнэй шэнэ хуули тогтоомжодо орохо шэнэ Тогтоолой бодомжо бэлдэхэ үүргэтэй байһан юм.
- ¹⁰⁹ Манжа Чин уласай үедэ манжа хэлээр дамжан монгол хэлэндэ ороһон “са-лин” гэхэн удатай 俸祿 *фэнлү* гэхэ хятад үгэ болоно. Манжа Чин уласай үедэ Гадаада Монголой ноёдто хэргэм зэргыень харгалзан салин пүнлүү олгодог байһан юм.
- ¹¹⁰ Ахалдайн Жимбын Хүлэн нуурай баруун бээын Тамча нутагта бариһан нэеы дуган.
- ¹¹¹ Хасагай офицерэй соло дууряжа иигэжэ нэрлэһэн байна. 100 ламые ахалха лама гэхэн удхатай ха.
- ¹¹² Тэрэ сагай Сэлэнгын баруун бээын табан дасан хадаа Тамчын, Ацайн, Зэдын, Бургалтайн, Үшөөтэйн дасангууд болоно.
- ¹¹³ Шодын Ринчин (Рэнцэй) — хори буряадай 2-р ахалагша тайшаа, түрүүшын тайшаа Болторигой Шодын хүбүүн. Энэ тушаалда 1733 онһоо 1765 он хүр-тэр байгаа.
- ¹¹⁴ Хори буряадай ахалагша тайшаа (1768–1804).
- ¹¹⁵ Эрхүүгэй губернскэ правительство — Эрхүүгэй губерниин дээдэ засагай гүйсэдхэхы эмхи зургаан (1764–1822), Сибириин генерал-губернаторай за-хиргаанда багтадаг байһан. 1822 ондо амьараа боложо, Зүүн Сибириин генерал-губернаторай захиргаан болоо.
- ¹¹⁶ 18-р зуунай нүүлээр Эрхүүгэй губернскэ правительство Байгалай үмэнэхи областьдо шэнэ дасан дуган барихые дэмжэдэг, дурадхадагые байһан юм.

- 117 Соржо, түбэдөөр chos rje — Монгол, Түбэдэй дасангууд соо эгээ үндэр тушаалай нэгэн болоно. Шэрээтын доро дасангай үдэр бүрийн хэрэг мэдэжэ захиржа байха үүргэтэй.
- 118 Бандида хамба лама Заяагайн аша хүбүүн, Тогтоолой комиссиин депутат ба бандида хамбын тушаалынь уламжалан абаһан. 1804 ондо наһа бараһанайнь һүүлээр Хамбын хүрөөн Хилганатын дасангһаа Тамчын дасан руу хүдэлөө.
- 119 Ород гүрэндэ 1781–83 ондо болоһон 4-р ревизи болоно.
- 120 1775 онһоо Үдын заха газарые юрэнхылэн захирха гүйсэдхэхи эмхи зургаан.
- 121 Зүбөөр наа, Нэршүүгэй горно (уула уурхайн) экспедици — 19-р зуунай эхээр Нэршүүгэй уурхайн тойрогой орон нютагай захиргаанай гол эмхи зургаан байһан.
- 122 Егор Егорович Барбот де Марниин (1743–1796) — уула уурхайн инженер, полковник, Нэршүүгэй үйлэдбэрийн командир.
- 123 Бүрин нэрэнь Еши-Жамсын Данзан-Дэмчиг (1770–1809 он багаар), Ахалдайн Жимбын аша хүбүүн. Бандида хамба ламын тушаалы абгаһаан уламжалжа, 1797–1809 ондо 4-р бандида хамба лама байгаа.
- 124 Бүрин нэрэнь Еши-Жамсын Данзан-Гаваан (1770–1839), Ахалдайн Жимбын аша хүбүүн, 5-р бандида хамба лама. Энэ тушаалда 1809–39 ондо байһан.
- 125 Еши-Жамсын Данзан-Шойбон-Доржо (1804–1859) — 6-р бандида хамба лама, урдахи бандида хамба ламанарай дүү хүбүүн. Зүүн Сибирийн лама санаартанай бандида хамбын ламын сэнтийдэ 1839–59 ондо заларһан юм.
- 126 101 н., 105 тайлбари үзэнэ гүт.
- 127 1853 оной “Лама санаартанай тогтоол” — Зүүн Сибирийн бурханай шажантанай хэрэгий юрэнхылэн захирха хуули. Лама санаартанай үдэр тутамай ажамидаралы елдэб талаһаань зохисуулха зорилготой 61 зүйл дүримтэй.
- 128 Штад, комплед лама гэхэн ойлголты анха 1853 оной “Лама санаартанай тогтоолоор” нэбтэрүүлһэн юм. Гансал штад ламанар лама санаартанай тоодо багтадаг байгаа.
- 129 Еши-Жамсын Чойванай 1860 ондо наһа бараһанай һүүлдэ бандида хамба ламын хэрэг гүйсэдхэжэ эхилһэн Хүлэн нуурай дасангай шэрээтэ. 7-р бандида хамба лама гэжэ тоолодог. 1872 ондо Ородой засагай газар энэ тушаалһаань буулгаһан юм.
- 130 2-р Александр (1818–1881) — 1856–81 ондо Ородой хаан шэрээдэ һууһан хаан.
- 131 1825 ондо Нарин Асагад гэхэ нютагта Шулуутын горхоной тэндэ байгуулһан дасан. Баһа Шулуутын дасан гэдэг байһан. Хори буряадай эгээ шухала томо дасангуудай нэгэн.
- 132 Гэлэн — (түбэдөөр dge slong), урданайхяар аяга тэхимлиг гэдэг байһаниинь уйгар үгэ. Энэ хадаа 255 нахил абаһан лама болоно. Ородой хуулиин ёһоор жэнхэни ламанарай тоодо оруулһые штад гү, комплед гэдэг байгаа.

- 133 Мархайн Шойдор (1873–1876) — хори буряадай түрүүшын бандида хамба лама. Энэ тушаалда гурбахан жэл байжа, бэе муудаад болиһон юм.
- 134 Адам Иванович Бриль (1719–1786) — 1767–76 ондо Эрхүү ба Колыванай түлөөнэй можын губернатор тушаалтай байгаа.
- 135 107 н., 176 тайлбари үзэнэ гүт.
- 136 108 н., 190 тайлбари үзэнэ гүт.
- 137 Сураблин — түбэдөөр gsung rab shes rab gling *Сунраб-Шиираблин* “Эрхим зарлигай бэлигэй орон” гэхые бага сага алдажа бэшэһэн байна. Энэ хадаа Суулгын дасангай түбэд нэрэ болоно.
- 138 Дондоб-Дэшэнлин — түбэдөөр don grub bde chen gling “Үйлэ бүтээгшын ехэ амгалангай орон” гэхэ. Энэ хадаа Анаагай дасангай анханай түбэд нэрэнь болоно. *Үйлэ бүтээгшэ* (баһа *Туһа бүтээгшэ* гэжэшые оршуулдаг) хадаа изагуурай табан бурхадай (түүншэлэн ерэнхэдэй) нэгэн Амогасидиин нэрэ юм.
- 139 Гэбгы — түбэдөөр dge bskos. Дасангай ёһо гуримые сахидан ламын тушаалай нэрэ.
- 140 Унзад — түбэдөөр dbu mdzad. Хуралда түрүүлэн дахуулан уншуулха лама.
- 141 Шанзаба — түбэдөөр phyag mdzod pa. Дасангай зөөри харюусагша ахмад ламын тушаал.
- 142 Нирба — түбэдөөр snyer ba. Шанзабын туһалагшын тушаалай нэрэ.
- 143 Тахилша — тахил табиглал эрхилдэг ламын нэрэ.
- 144 Дуганша — хүмэ хийдэй дуган хаража байдаг хүн. Гэсгын ажалда туһалдаг.
- 145 Жама — дасангай тогоо эдөөнэй газарые харюусаха хүниие жама гэдэг.
- 146 Хубараг — 1853 оной “Лама санаартанай тогтоолой” ёһоор штад лама болгон һунгаха шабинарые иигэжэ нэрлэдэг болоо.
- 147 Амарай гүн Николай Николаевич Муравьев (1809–1881) — Ород гүрэнэй түрын жүдхэлтэн, 1847–61 ондо Зүүн Сибирийн генерал-губернатор байһан. Амар мүрэнэй хойто бээын газар нютагые Ород гүрэнэй мэдэлдэ оруулан габьяа байгуулһанай түлөө обогтоо “Амарай” гэхэн хүндэтэ нэмэлтэтэй болоо: “Амарай” Муравьев (*Муравьев-Амурский*).
- 148 Трескин Николай Иванович (1763–1842) — 1806–19 ондо Эрхүүгэй гражданска губернатор байһан.
- 149 Рибу-Га-джи-Шаддублин, түбэдөөр Ri bo dga' skyid gling.
- 150 Ларион Тимофеевич фон Нагель (1738–1808) — 1791–97 ондо Эрхүүгэй түлөөнэй можын засаг найд байгаа.
- 151 Иван Осипович Селифонтов (1743–1822) — Сибирийн генерал-губернаторай газарай анханай генерал-губернатор, энэ тушаалда 1803–06 ондо байһан. Энэнэй урда тээ 1785–96 ондо Тоболой вице-губернатор байгаа.
- 152 Суванай Дансаран — баһа Суваанай Тойндол гэдэг. Ехэнхидээ энэ нэрээрээ бэшэгдэдэг байгаа. Худанай дасангай шэрээтэ, хориин анханай түүхэшэдэй нэгэн. Бандида хамба лама болохо гэжэ оролдоо. Барон Шиллингдэ Байгалай урда бээын лама санаартанай тогтоол болбосоруулхадань туһалһан.

- 153 106 н., 161 тайлбари үзэнэ гүт.
- 154 107 н., 176 тайлбари үзэнэ гүт.
- 155 106 н., 160 тайлбари үзэнэ гүт.
- 156 107 н., 168 тайлбари үзэнэ гүт.
- 157 *Даша Чойнпиллин*, түбэдөөр bkra shis chos 'phel gling, хори буряадуудай эгээ томо дасангуудай нэгэн болохо Сүүгэлэй дасангай нэрэ. 1801 ондо Агын талада байгуулагдаһан энэ дасан Байгалай урда бэеын бурханай шажанай эгээ томо, шухала түбүүдэй нэгэн болоо бэлэй. Сүүгэлэй дасангай бархан олон ном барлажа, ехээр алдаршаа һэн.
- 158 109 н., 195 тайлбари үзэнэ гүт.
- 159 Гэбшэ, гарамба, габжа — Түбэдэй гэлэгбаагай ёһоной дасангуудта бурханай шажанай гүн ухаанда мэргэжэжэ шалгалта дабаһан ламанарта олгодог эрдэмэй зэргэ болоно. Бурханай шажанай гүн ухаанай шалгадаг, түб үзэл, бэлиг барамид, номгодохо, ехэ ном гэхэн табан ухаанда нэбтэрһэнээ ном хаялсажа баталдаг.
- 160 109 н., 197 тайлбари үзэнэ гүт.
- 161 190 н., 131 тайлбари үзэнэ гүт.
- 162 107 н., 175 тайлбари үзэнэ гүт.
- 163 107 н., 174 тайлбари үзэнэ гүт.
- 164 105 н., 152 тайлбари үзэнэ гүт.
- 165 Хүзүүндээ зүүхэ хүхэ Андреевскэ лентэтэй “Жүдхэмжын түлөө” гэхэн медаль ха. Засагай газарта онсо габьяа жүдхэл үзүүлһэн эргэд шагнагдадаг байгаа.
- 166 1867 ондо Москвада болоһон угсаатанай зүйн үзэсхэлэн. Москвагай ехэ нургуулиин дэргэдэхи Байгаалиин ухаан, хүн шудалал, угсаатанай зүйн ниигэмлиг зохёон байгуулһан юм. Үзэсхэлэндэ зорюулжа элдэб зүйлэй үзэмэри хандиблаһан хүнүүдые медаль, грамотануудаар шагнаа.
- 167 1-р Павел (1754–1801) мүн. Энэ хаан 1797 онһоо 1801 он хүрэтэр хаан шэрээдэ нууба. Эжынгээ 2-р Екатеринын наһа бараһанай һүүлдэ хаан болоод, ордоной урбалтаар алуулһан юм.
- 168 1897 оной 3 нарын 18-най Польшын католик ба үнэн алдартын шажантанай шажан шүтэлгын эрхэ сүлөө тухай тунхаг болоно. Бурханай шажантан тухай хэлэгдээшьегүй наа, Ород гүрэнэй шажан шүтэлгын асуудалые эрхэ сүлөөтэй болгоходо шухала үүргэ гүйсэдхэһэн бэлэй.
- 169 1-р Павлай хүбүүн 1-р Александр (1777–1825) Ородой хаан шэрээдэ 1801–25 ондо нууһан.
- 170 107 н., 170 тайлбари үзэнэ гүт.
- 171 101 н., 105 тайлбари үзэнэ гүт.
- 172 Зиндаатанай хүсэнэгтын 4-р зэргын эргэнэй зиндаа. Энэ зэргэдэ хүрэхэн хүн хэргэм зэргээ үри хүүгэдтээ уламжалуулха эрхэтэй болодог байгаа.
- 173 Барон Шиллинг фон Канштадт (1786–1837) — Ородой элитэ эрдэмтэн, зо-

- хёон бүтээгшэ, түрын жүдхэлтэн. Балтиин далайн урданай барон угтай гэр бүлэдэ түрэхэн. Түмэр утаһанай холбоон (телеграф), зайн галаар миинэ тэһэлхэ арга гэхэ мэтэ техникын шэнэ зүйл зохёон бүтээһэнһээ гадна, дорнодохин шудалалай бүтээлээрээ алдартай. Гадаада хэрэгэй яаманай Азиин таһагта ажалладаг байгаа. 1830–31 ондо Байгалай урда бэеын буряад нютагаар экспедици хэжэ, бурханай шажантанай хэрэгүүдые захирха дүрим болбосоруулһан юм.
- 174 Энэ хадаа П. Л. Шиллинг фон Канштадтай 1832 ондо зохёоһон “Монгол-буряадай санаартанай тогтоолой” бодомжо болоно.
- 175 Толстой Иван Николаевич (1792–1854) — Ородой 1812 оной эхэ ороной дайнда хабаадаһан, тайна советник, сенатор. 1842 ондо Зүүн Сибирьтэ сенатай ревизи хэхээр томилогдоһон юм.
- 176 Тиле Николай Васильевич (1823–1893) — Казань хотын ехэ нургуулиин хуули зүйн һалбари дүүргэхэн. 1843 ондо И. В. Толстойн ревизиин гэшүүн боложо, Сибирь руу томилогдоо. Тиихэдэ губернскэ секретарь болонхой байгаа. Казанай губернаторай дэргэдэхи тусагаар хэрэгэй түшэмэл байһан. Губернскэ секретарь болбол Зиндаатанай хүсэнэгтын эргэнэй 12-р зэргын зиндаа, коллежскэ регистраторай удаадахинь.
- 177 107 н., 178 тайлбари үзэнэ гүт.
- 178 Безносиков Константин Степанович (1813–1876) — генерал-губернатор В. Я. Рупертын дэргэдэхи тусагаар хэрэгэй офицер.
- 179 Чернышев Александр Иванович (1785–1857) — Ород гүрэнэй сэрэг түрын жүдхэлтэн, 1827–52 ондо сэрэгэй хайд байһан.
- 180 Ешэжамсын Чойван-Доржые хэлэнэ. 105 н., 148 тайлбари үзэнэ гүт.
- 181 Тоолоод үзэхэдэ 4548 болоно.
- 182 Николай Петрович Синельников (1805–1892) — морин сэрэгэй генерал, сенатор, 1871–74 ондо Зүүн Сибириин генерал-губернатор байһан. Байгалай үмэнэхи областиин бурханай шажантанда ехэ хашалта үзүүлһэнээрээ алдартай. Тушаалһаа татагдан буужа, Петербург бусаһаниинь буряад-монголшуудай Ахамад дээдэдэ гаргаһан олон гомдолтой холбоотой ха.
- 183 Очирай Бадма 1852–74 ондо Хориин талын дүүмын ахалагша тайшаа байһан.
- 184 Шираб-Нимбуу Хубитын — хори буряадай галзууд отогой зайһан, тэрэ сагай буряадай эгээ томо түүхэшэдэй нэгэн. 1872 ондо буряадай түлөөлэгшөөр хунгагдажа, Н. П. Синельников генерал-губернаторай ажаябуулгыг эсэргүүсэһэн гомдол гаргажа, дээдэ ахамадта үргэхэ зорилготойгоор Санкт-Петербург ошоһон юм.
- 185 Зоригтын Жалсарай — 1879–1892 ондо Агын талын дүүмын ахалагша тайшаа байгаа.
- 186 Ехэ князь Алексей Александрович (1850–1908), 2-р Александр хаанай дүрбэдэхи хүбүүн, Гүрэнэй зүблэлэй гэшүүн, уһан сэрэг ба Далайн яаманай ахалха дарга. 1873 ондо Байгалай үмэнэхи областьдо ерээд ябаһыень

- Юмсэнэй Вандан тэмдэглэн бэшэһэн байдаг. Энэ зохёолын “Тэдэ агуу ехэ дээдэ эзэн император мүнөө амгалангаар айладагша хоёрдугаар Александр Николаевичэй гурбадугаар тайжа ехэ князь Алексей Александровичэй Байгалай үмэнэхи областиин нютагуудаар заларан гэгээрүүлһэн баясхаланта сагай ушарта дурасхал тэмдэг” гэжэ нэрэтэй.
- 187 Ород хэлэнһээ абтаһан доверенный гэхэн үгэ. Этигэмжэлһэн гэхэн удхатай.
- 188 Байгал далайн хойто бээын буряадуудай нютагуудта байһан талын дүүмэ-нүүд.
- 189 Олон шанар хүртэһэн удаган.
- 190 Хори буряадай бөө мүргэлэй ёһоор огторгойн дуун сахилгаанай эзэн тэнгэри болоно.
- 191 Хамаг амитаниие эбээгшэ тэнгэри.
- 192 Үлзы хутаг үршөөгшэ тэнгэри.
- 193 Үхибүүдэй һахюуһан тэнгэри.
- 194 Хоб жэб, хара хэлэнэй тэнгэри.
- 195 Амитанда элдэб үбшэ хүргэгшэ тэнгэри, зүүнэй 44 тэнгэриин нэгэн.
- 196 Үлзы хутаг ба моридые үршөөгшэ тэнгэри, зүүнэй 44 тэнгэриин аха заха.
- 197 Хори буряадай бөө мүргэлэй ёһоор үхэр малай хэшэг үршөөгшэ тэнгэри.
- 198 Бөө удаганай һахюуһад.
- 199 Баруун буряадай бөө мүргэлэй ёһоор хара дархадай һахюуһан.
- 200 Бөө мүргэлэй үльгэр домогто 99 дархан тэнгэри.
- 201 Бөө мүргэлэй үльгэр домогто хиһаа татаха 77 тэнгэри.
- 202 Арын 99 тэнгэриин дунда ородог.
- 203 Заяан Сагаан тэнгэриин хүбүүн, үүрэй Солбониие түлөөлдэг.
- 204 Талха таряанай һахюуһан. Хааяа ородой Михуула гэгээнтэй холбожо тайлбарилдаг.
- 205 Баруунай тэнгэринэрэй аха заха. Нэрэнь зороастризмын гол бурхан Ахурамаздаһаа гараһан.
- 206 Ойхон аралай эзэн.
- 207 Һамгадай һахюуһан тэнгэри.
- 208 Сэлэнгэ мүрэнэй эзэн тэнгэри.
- 209 Ойхон аралай эзэн.
- 210 17-р зуунда ажамидарһан дайшан баатар, Зүлхэ голой эзэн.
- 211 Доодо юртэмсын эзэн. Зүүн буряадуудай домог зүйдэ энэдхэгэй бурханай шажанай ёһондо Үхэлэй эзэн Дармараджа “Номой хаан” (Яма) гэдэгтэй ад-лидхадаг.
- 212 194 н., 203 тайлбари үзэнэ гүт.
- 213 Бархан уулын оройдо оршохо, Баргажан голой эзэн.
- 214 Анггар мүрэнэй эхинэй эзэн.
- 215 Хашааг нютагай эзэн.
- 216 Зүлхэ мүрэнэй эзэдэй нэгэн.

- 217 Булгад буряадуудай уг гарбалын.
- 218 Бөө болохо, угайнгаа үндэр үбгэд хүгшэдые тахиха зан үйлэ.
- 219 Бөөгэй тахилга тайлганда хэрэглэдэг юмэн. Дээрэнь гурбан шубуунай уур-хай хэдэг байгаа.
- 220 183 н., 49 тайлбари үзэнэ гүт.
- 221 Зохо — онгосоор ябахадаа уһанай оёорһоо тулажа, түлхээд ябуулдаг ута һургаг, түмэрөөршье хэдэг ха.
- 222 *Үзмэрлэн* гэхэ аад лэ, хэлэдэгээрээ бэшэжэрхиһэн байна. *Бүһэ ~ бэһэ* шэнги.
- 223 *Хурай, хуры* гээшэнь *хураха “сугларха”* гэхэн үгэһөө бии болоһон юм. Болохоо байһан үйлэ заадаг -й нүхэсэл байдаг байһан, мүнөөшье *дары* (даруй), *орой* мэтэ зарим үгэ соо байһаар байна. Ихэдээ, *хурай* гэхэдээ, “сугларжа байна”, “суглархаа байна” гэжэ, буян хэшэг далладаг (дуудадаг) гээшэ.
- 224 Шандамани — санскридаар cintāmaṇi, энэдхэгэй бурханай шажанай домог зүйдэ хүсэл хангагша эрдэни болоно.
- 225 Манжа Чин уласай үедэ манжа хэлэнһээ монгол хэлэндэ нэбтэрһэн, сэрэг захирдаг дарга гэхэн удхатай үгэ.
- 226 Монголой “хашха” гэхэн тушаалай барга буряад дуудалга ха. 1727 ондо хилын гэрээ.
- 227 Рагузын гүн Савва Владиславичэй 1728 оной 6 нарын 27-ндэ гаргаһан Элшэнэй канцеляриин заабари тухай хэлэжэ байна. Энээниие хилын харуул-шан Фирсов ба оршуулагша Кобейдэ эльгээһэн юм. Ород гүрэндэ багтаһан Байгалай урда бээын буряадуудай хэрэгүүдые 1822 он хүрэтэр энэ заабар-яар зохисуулан захирдаг байгаа.
- 228 Ород гүрэн Манжа Чин уластай залгадаг хилээ харуулхын түлөө байгуула-даһан хасаг сэрэгэй 4 буряад поол, 1 хамниган поолдо ороһон зон ясааг та-табари түлэхэ албанһаа сүлөөлэгдэжэ, ганса хилэ хизаарые сахиха сэрэгэй алба хэхэ ёһотой болоод өөһэдынгөө хуушан харьяата отогүүдһаа гаргаг-дажа, тус тусын захиргаатай болоо юм.
- 229 Даамал (приказчик) ба албанай түшэмэдэй ажа һууха ба татабариин һангые хадагалха гэр.
- 230 Баргажанай земскэ сүүд — Баргажанай округой засаг захиргаанай эмхи зур-гаан болоно. Эрүүгэй хэрэг мүрдэхэ, алба татабари, уялгата ажал хянаха, харгы замай барилга, худалдаа арилжаа байсааха зэргэ үүргэтэй байһан.
- 231 Хүдөөгэй конторонууды 1740-өөд оноор ахалагша тайшаа, 6 депутаттай-гаар байгуулжа, буряад зоной өөрыгөө захиран мэдэхэ эмхи зургаан болго-һон юм. Хори буряадай хэрэгүүдые Анаагай конторо мэдэжэ байһан.
- 232 “Хориин 11 эсэгын доторой хэрэгүүдые засаха захирха шүүхэ 1808 оной хэб тогтоол” — энээниие “1808 оной хабарай эсэс (һүүл) нарын 1-нэй үдэртэ (1808.03.28) 11 эсэгын ахалагша надворно советник ноён тайшаа Галсан

Мардайн, хоёдугаар ноён коллежскэ ассессор тайшаа Павел Доржожабай түрүүлэн, отог болгоной титулярна советнигууд тиигээд, зайхангууд, шүүлин-гэнэр, заһуулнууд, этигэлтэ түшэмэдтэй бүгэдөөр, Анаагай зургаан дээрэ суглажа" зохёогоо юм.

- 233 *Зерцало "толи"* — 1-р Пётр хаанай зарлиг (сааза) бэшээд няаһан гурбан самсаалтай, оройдоо хоёр толгойто бүргэдэй дүрсэтэй, хүлтэй самбар. Зарлигуудын хадаа 1) 1721 оной 4 нарын 17-ной үдэрэй "Эргэнэй эрхые хамгаалха тухай" (О хранении прав гражданских), 1724 оной 1 нарын 21-нэй үдэрэй "Зарга шүүхэ газарта баримталха түлэб байдал тухай" (О поведении в судебных местах), мүн оной 1 нарын 22-й үдэрэй "Гүрэнэй хуули тогтоол тухай" (О государственных уставах) гэхэн эдэ гурбан болоно. Иимэ толи гүрэнэй засаг захиргаанай эмхи зургаанда заабол байха ёһотой байгаа.
- 234 "Хориин 11 эсэгийн 1823-дугаар оной хэб" тухай хэлэнэ ха. Энэнь хори буряадай түлөөлэгшэдэй суглаагаар баталһан хуулиин тогтоол мүн. Нүүлдэ 1841 оной "Зүүн Сибириин нүүдэлшэ буса түрэлтэнэй хүдөөгэй хуулиин шуулганай" үндэнэ нуури болоһон юм.
- 235 Иван Богданович Цейдлер (1777–1853) — 1821–35 ондо Эрхүүгэй эргэнэй (гражданска) губернатор байһан.
- 236 Алексей Михайлович хаанай сагта Ород уласай Земскэ шуулганай 1649 ондо баталһан хуулиин суглуулгыг хэлэнэ. 1832 он болотор хүсэн түгэлдэр байһанаа, 1-р Николай хаанай сагта "Ород гүрэнэй хуулиин суглуулгаар" нэлгэгдээ.
- 237 Хабтагайн хуули гэжэ "Хүдөөгэй хуулиин шуулганай (суглуулгын)" түһэл (проект) тухай хэлэжэ байна. Ородоор "Свод степных законов" болоно. Энэ хадаа Зүүн Сибириин генерал-губернаторай засагай газарай 1820–40 ондо болбосоруулжа байһан буряадай хуулиин нэгэдэмэл суглуулга болохо ёһотой юмэн байһан аад, хүсэн түгэлдэр болгогдоогүй юм.
- 238 Павел Иванович Запольский (1797–1860) — Байгалай үмэнэхи областиин түрүүшын сэрэгэй губернатор, мүн Байгалай үмэнэхи хасаг сэрэгэй түрүүшын атаман.
- 239 1851 оной Хориин положени тухай хэлэнэ. Энэ тогтоол соо хори буряадай урданай хуулинуудыг шэнэ байдалда тааруулан дахин согсолһон юм. "Хүдөөгэй хуулиин шуулган (суглуулга)" соо ороһон хуулинуудай нэгэниинь энэ тогтоол болоно. Хүдөөгэй хуули (Хабтагайн хуули, энээн тухай дээрэ 237 тайлбари үзэнэ гүт). Ород гүрэнэй албан ёһоной хуули болохо ёһотой байһан аад, орхигдоһон юм.
- 240 Хабтагайн хуули гэжэ "Хүдөөгэй хуулиин шуулганай (суглуулгын)" түһэл (проект) тухай хэлэжэ байна. Ородоор "Свод степных законов" болоно. Энэ хадаа Зүүн Сибириин генерал-губернаторай засагай газарай 1820–40 ондо болбосоруулжа байһан буряадай хуулиин нэгэдэмэл суглуулга болохо ёһотой юмэн байһан аад, хүсэн түгэлдэр болгогдоогүй юм.

- 241 Ород гүрэнэй зүгһөө хуушанай хуулиие болбосоронгы хайн болгобобди гэхэн шалтаг барижа, үнэн хэрэг дээрээ хэрээһэнэй шажанда оруулжа, ород болгохо бодолгыг улам саашань эдэбхитэйгээр ябуулхын тула Хабтагайн хуули зохёожо нэбтэрүүлхэ гэжэ оролдоһыень буряадууд найшаадаггүй байһан байна. Энэ Хабтагайн хуули гэхые эрхимлэхэгүй, 1808, 1823, 1951 оной өөһэдынгөө хуули баримталбал зохино дээрэ гэжэ ханамжаяа элирхэйлһэн байна.
- 242 Манжа Чин уласай хаан Айсингиоро Иньджэнэй (1723–1735) оной солые монголоор Найралта Түб гэдэг. Манжа Чин уласай Энхэ-Амгалан Айсингиоро Сюанье хаанай арбан дүрбэдэхи хүбүүн болоно.
- 243 Энэ хадаа *асхан и амбан* "жэгүүрэй хайд" гэхэн манжа үгэ болоно. Түлшэнэй тушаалай нэрыг ондоо хүнэй нэрэ болгон буруу ойлгоһон байна. Ород юумэ ашаглажа бэшэһэниинь эли байна. Ородоор *Асханема* гэхэн байдаг.
- 244 Хяагта гол хадаа мүнөөнэй Буряад уласай Хяагта хотын дундуур урдажа, Монгол уласай Сэлэнгэ аймагай Алтанбулаг сомоной нютагта ородог гол болоно. Харин Буурын гол гээшэнь Монгол уласай Сэлэнгэ аймагай Сүхэбаатар сомоной нютагаар урдажа Орхон голдо шудхадаг юм.
- 245 1727 ондо Ород гүрэнэй бүрин эрхэтэ элшэн Рагузын гүн Савва Владиславич, Манжа Чин уласай түлөөлэгшэ Халха Монголой Сэсэн чин ван Цэрэннар Ара Монголой Буурын голдо Ород, Манжа Чин уласай хилые тогтоожо гэрээ байгуулһаниие Буурын гэрээ гэдэг юм.
- 246 Энэ шэбээ гэхэниинь ород хэлэнэй *крепость* гэхэнтэй нэгэ болоно.
- 247 Ород гүрэн 19-р зуун жэлэй дунда үе хүрэтэр Сибириин үмэнэ талын хилээ өөрынгөө байнгын сэрэгэй хүсөөр хамгаалха аргагүй байһан тула, нютагай зонһоо эһэ жагсаагдаһан сэрэг (ородоор *иррегулярное войско*) зохёон байгуулжа, хилэ харуулха хэрэгтэ хэрэглэдэг байгаа. Буряадуудыг Манжа Чин уластай залгажа байһан хилыг харуулха эһэ жагсаагдаһан сэрэг болгожо, заримыень хасаг сэрэгэй тоодошыг оруулһан бэлэй.
- 248 1818–40 ондо Байгалай урда бээдэ байһан Лондоной миссионерэй ниигэм-лигэй түлөөлэгшын газар. Англиин хара ламанар эндэ ерэжэ, Хуушан гэрээ мэтэ Арюун номой зарим хэһэгыень монголоор оршуулжа, буряад-монголой дунда хэрээһэнэй шажаниие дэлгэрүүлхэ гэжэ оролдоһон болобошыг, амжалтада хүрөөгүй. Түлөөлэгшын газарай дэргэдэ байһан нургуули дүүргэһэн бэрхэшүүлынь нэрлэбэл, Ород-монгол сэрэгэй нургуулиин багша Ванчигай Ринчин, Хориин тайшаанар Дэмбилэй Ринчиндоржо ба Жэгжэдэй Тарба болоно. 1-р Николай хаанай сагта хари ороной шажанай ниигэмлигүүдэй талаар Ород гүрэнэй зүгһөө баримталха бодолгонь ондоо боложо, 1840 ондо тус түлөөлэгшын газар хаагдаһан бэлэй.
- 249 Голицын Александр Николаевич (1773–1844) — Ород гүрэнэй түрын жүдхэлтэн, Нэн Арюун Синодой обер-прокурор, Арадыг гэгээрүүлхэ хайд гэхэ зэргэ

тушаалда ажаллажа байһан болобошье, Дотоодо хэрэгэй найдай тушаалда хэзээш байгаагүй.

250 Ород гүрэн 19-р зуун жэлэй дунда үе хүрэтэр Сибириин үмэнэ талын хилэээ өөрынгөө байнгын сэрэгэй хүсөөр хамгаалха аргагүй байһан тула, нютагай зонһоо энэ жагсаагдаһан сэрэг (ородоор *иррегулярное войско*) зохёон байгуулжа, хилэ харуулха хэрэгтэ хэрэглэдэг байгаа. Буряадуудые Манжа Чин уластай залгажа байһан хилые харуулха энэ жагсаагдаһан сэрэг болгожо, заримыень хасаг сэрэгэй тоодошье оруулһан бэлэй.

251 Ород гүрэн 19-р зуун жэлэй дунда үе хүрэтэр Сибириин үмэнэ талын хилэээ өөрынгөө байнгын сэрэгэй хүсөөр хамгаалха аргагүй байһан тула, нютагай зонһоо энэ жагсаагдаһан сэрэг (ородоор *иррегулярное войско*) зохёон байгуулжа, хилэ харуулха хэрэгтэ хэрэглэдэг байгаа. Буряадуудые Манжа Чин уластай залгажа байһан хилые харуулха энэ жагсаагдаһан сэрэг болгожо, заримыень хасаг сэрэгэй тоодошье оруулһан бэлэй.

252 Эрхүү хотодо байдаг, 1773 ондо барижа, үхэр буу, дари мэтые хадагалжа байһан байшангууд.

253 Хори буряадай галзууд отогой дэлдэгэр хүхүүрэй хүн. Эсэгэнь Турахи галзууд отогой шүүлингэ байгаа. Эсэгийнгээ наһа барахадань, ууган хүбүүнийнь Бадан энэ тушаалыень залгамжалаа. Удаан болонгүй гүрэн түрын хэрэгтэ жүдхэлтэй ябаһан гэгдэжэ зайһан болоо юм. 1703 ондо хори буряадай түлөөлэгшэдые түрүүлэн Ородой сагаан хаанда бараалхаж, зорихон хэрэгээ амжалтатай бүтээжэ шадаһан. Гэбэшье 1707 ондо хүнэй һамга буляаһан, хүбүүдтээ хамта дээрэмшэлжэ ябаһан хэрэгтэ буруудхагдажа, Итанцын шэбээндэ дуудагдаад ерээгүй гэгдэжэ зэмэлүүлээд, эрхэ мэдэлээ алдаһан юм. 1710 ондо Бадан наһа баража ехэ хүбүүнийнь Шара-Үхин зайһан тушаалыень залгамжалба. Турахиин Бадан зайһангай үри һадаһад хори буряадуудые захирха эрхэ мэдэлээ алдаашье наа, шүүлингэ хэргэмээ алдангүй залгамжалуулһаар, Хориин болон Агынсье дүүмэдэ һууһан юм. Баданай уг залгаһан хүнүүд тухай Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэгтэ хэһэн тайлбаринаа үзэгты.

254 Юрий Федорович Шишкин — 17–18-р зуунай Ород гүрэнэй сэрэг, түрын жүдхэлтэн, 1678–92 ондо стольник, 1699–1704 ондо Эрхүүгэй түлөөнэй можын (наместничествын) жанжан (воевода) байгаа.

255 Эрхүүгэй заха хизаарай засаг захиргаанай эмхи. Эрхүүгэй заха хизаар (*провинци*) хадаа анха 1724 ондо Сибириин губернииин дотор байгуулагдажа, 1764 ондо Эрхүүгэй губерни болоһон юм.

256 189 н., 113 тайлбари үзэнэ гүт.

257 1719 ондо 1-р Пётр хаанай зарлигаар Эрхүү можын харьяанда Сүхын байшанда (ородоор *Селенгинск* гэдэг байһан) воеводска канцеляри гэжэ засаг захиргаанай зургааниие байгуулжа, хилэ шадар һуугша буряад зоной хэрэгыг шийдхэжэ байһанаа, 1783 ондо Эрхүүгэй наместничествын байгуулагдахада, үгы болгогдоо.

258 19-р зуунай эхиндэ Байгалай үмэнэхи областдо Хойто Кавказай эдэй засагай таряашадые нүүлгэжэ түбхинүүлһэн тухай хэлэнэ. Энэнь тэрэ үеын Сибирь руу шэлжүүлэн нүүлгэхэ гүрэнэй бодолгын нэгэ хуби болоно.

259 "... гол горходые найн гэжэ оложо" — иигэжэ бэшэхэнь ород хэлэнэй нүлөө, үгэшэлһэн оршуулгын үрэ дүн ха гэжэ тухайлхаар.

260 Сүүбэн гээшэнь "пошлина" гэхэн удхатай урданай монгол үгэ болоно. *Сүүбэн татабари, сүүбэн түлбэри* гэжэшье хэлэдэг.

261 *Зандаа* гэжэ бэшэнхэй байна. Алдажа бэшээ хэбэртэй.

262 Табан хушуун малда үхэр, тэмээн, морин, хонин, ямаан багтадаг.

263 Эндэ *буруутай* гэжэ бэшэһэнийнь сохом юун гэхэн үгэ хынэ мэдэхэдэ хүндэ байна. Нэгэ талаар хааяа зарим үгэдэ *р ~ л* абьян нэлгдэг тула, энэнь *булуу* гэхэн үгэ байжа магадгүй. Хоёр яһанай үе дотор шүрбэһөөр холбогдоходо, нэгэнийнь бүлсэгэр, нүгөөдэнь хонхогор байдаг. Тэрэ бүлсэгэр хэһэгыень булуу гү, була гэдэг. Нүгөө талаар бугуу ~ бугы гэжэ һомоной урдань зэбын орондо хэдэг, хааяа досоогоо хүнды, мүн лэ бүлсэгэр юумэн байха. Оло дахин буулгажа бэшэхэдэ алдуу гараһан байжашье магад. Хайшансье гээ наа, энэнь амитан шубуунай арһа үдыень ехээр гэмэлтээхэгүй зорилготой, зэбын орондо хэрэглэдэг бүлсэгэр юумэн болоно.

264 Эндэ *мөөр* гэхын орондо *тэргэ* гэжэ бэшэжэрхинхэй байна.

265 Арал гээшэнь тэргэ шаргада мори, үхэр, тэмээ хүллэжэ шэрэхэдэ хэрэглэдэг хоёр ута *һургааг* модон. Ородоор "оглобли" гэхэ, энээниие буряадшуу болгожо *оглёбо* гэдэг болоһоноо, улам саашань мартажа иимэ юумэн буряадуудта үгы байгаа, ородууд лэ заажа үгэхэн мэтээр тайлбарилхань түхөөмэл болонхой. Харинсье монголой *тэргэ* гэхэн үгэ ород хэлэндэ ороходоо *телега* болоо гэжэ эрдэмтэд үзэдэг. Иимэһээ арал гэхэ энэ юумые анха түрүүн ородууд заажа үгөө гэжэ бодохо ямарсье оро үндэхэгүй болоно.

266 Энэ хадаа "хэрээһэн" гэхэн удхатай урданай монгол үгэ юм. *Хэрээһэн* гэхэн үгэнь анха ород хэлэнһээ *хэрээс* гэжэ ороһон аад, ябаһаар байгаад *хэрээһэн*. Энэнь *квас* гэхэнэй *хубааһан* болоһонтой адли болоно.

267 "Түүлхэ ба подоосхо" — ородоор *втулка* "таглаа шаантаг", *подоска* "тэргын модон голой доронь хэдэг түмэр үбилтэ" болоно.

268 "Газарай хүйтэн" — *мүнхэ сэбдэг*.

269 Шуудангай улаа хадаа буряад-монголшуудай уялгата ажалай нэгэн байһан. Бэшэг харилсаанай зорилготой улаагай мори хангадаг байһан юм.

270 Нэршүүгэй үйлэдбэридэ элдэб түмэрлигэй хүдэр болбосоруулжа гаргаһан элдэб эрдэнийн шулуу зөөхэ улаа хангаха уялга болоно.

271 1858 оной Айгунай гэрээ байгуулхаһаа урид 1850-яад оной эхээр Амар мүрэнэй хойто бээын нютагуудаар хаатаржан ба Байгалай үмэнэхиластиин хасагууд һуурижажа эхилһэн байгаа.

272 Үхэрэй сэсэг үбшэн. Үхэр малай энэ үбшэн хүнэй бээдэ аюулгүй тула, шуһаарнь тарилга хэжэ таряад, хүнэй сэсэг үбшэнэй халдабаринаа нэргылхэ

аргыг анха 18-р зуунай һүүл багаар Эдвард Антони Дженнер гэдэг англи эрдэмтэн нээн элирүүлжэ, энэ арганы Ород гүрэндэ 1801 ондо амжалтатай туршагдажа, бүхы гүрэндэ нэбтэрүүлэгдэжэ эхилээ. Эндэ хори буряадуудта нэбтэржэ эхилһэн тухай бэшэһэн байна. Хүнэй сэсэг үбшэ халдахаажа, үбшэнһөө нэргылхэ арга 18-р зуунай эхээр Турк Осман гүрэнһөө Англида нэбтэрһэн юм. Англиһаа 1768 ондо Ород гүрэн руу нэбтэржэ, 1772 ондо Эрхүү хотодо сэсэг үбшэнэй гэр гэжэ байгуулагдаһан түүхэтэй. 1802 ондо Франц Бутац гэдэг эмшэн Ород гүрэнеер ябажа тарилга хэхэдээ, Нэршүү, Хяагта хүрэнһэн гэдэг.

273 183 н., 55 тайлбари үзэнэ гүт.

274 Минжэ гол гээшэнь Хэнтэйнь нюруунһаа эхи абаад Сүхэдэ ородог гол юм. Монгол уласай Хэнтэй аймагай Баташэрээтэ номоной нютагаар урдадаг. Хори буряадууд гансал энэ харуулай сэрэг боложо хилэ харадаг байһан юм. Минжын харуулһаа баруун тээшэ Сэлэнгын буряад хасагууд, зүүн тээшэ хамниган хасагууд хилэ харадаг байгаа.

275 Даабаришан — уялгата ажалые харюусадаг хүниие хэлэдэг байһан гээшэ гү даа гэжэ тухайлхаар байна.

276 Манжа Чин уластай хэжэ байһан хилын худалдаанай гаалиин сүүбэнгыг суглуулжа хадагалдаг газар.

277 Эрхүү хотын ойро Тельма гэжэ газар 1731 ондо байгуулагдаһан сэмбэ үйлэдбэрилхэ гар үйлэдбэриие 1793 ондо гүрэнэй һангай мэдэлэй болгоо юм. Эндэ үйлэдбэрилһэн сэмбээр сэрэгэй дэгэл, шинель мэтые оёжо, Хяагтада абаашажа Монгол руу гаргадаг байгаа. Гүрэнэй һангай үйлэдбэри гээд хори буряадуудыг хонингойгоо нооһо абаашажа тушааха алба уялгатай болгоһон байна. 1861 ондо Ород гүрэндэ хамжалгата ёһые халаһанай һүүлдэ, мүн лэ энэ ондо тус үйлэдбэриие гүрэнэй һангай мэдэлһээ гаргажа, хойто жэлһээнэ Эрхүүгэй худалдаашан В. А. Останинэй үнсэдэ ороһон байна.

278 “Шэнэ, шэнээр, һая бии болоһон” гэнэн үгэ. Халха монголоор тугтам гэхэ.

279 Ага, Анаа, Асагад, Худан, Түгнэ-Галтай, Суулга, Сүүгэл, Чесанын дасангууд.

280 Анаагай ба Тоодхотын приходской нургуулинууд болбол Байгалай урда бээдэ бии болоһон эгээ түрүүшын шажанай буса нургуули болоно. Анаагай нургуулиие 1806 ондо нээжэ, хэды жэлэй һүүлдэ Хёлго голой Тоодхотын нургуулиие хэрээснэг буряадуудай нютагта бариһан юм.

281 1839 ондо байгуулагдаһан Агын талын дүүмэ мүн. Энэнэй урда тээ агын буряадууд Хориин талын дүүмэдэ мэдэлтэй байһан.

282 15-р рабжан хадаа 1867–1926 он болоно.

ᠰᠡᠯᠡᠨᠭᠠᠨ
ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ
ᠪᠦᠷᠢᠶ᠋ᠠᠳᠠᠢ
ᠲᠦᠭᠦᠬᠡ

Сэлэнгын монгол буряадай түүхэ

Ломбоцэрэнэй
Дамбиижалцан

Сэлэнгын монгол буряадай
дархан тайшаа Дамбиижалцан
Ломбоцэрэнэй зохёон
монгол-буряадай түүхэ

Ломбоцэрэнэй
Дамбиижалцан

Сэлэнгын монгол буряадай
дархан тайшаа Дамбиижалцан
Ломбоцэрэнэй зохёон
монгол-буряадай түүхэ

Ород уласай Зүүн Сибирьтэ нуугша үнэн этигэлтэ албата хасагууд, монгол-буряад нүүдэл болон хамниган тэнүүр буса түрэлтэн¹, үмэнэ шажантан гэжэ алдаршаһан зоной эртэ сагай уг изагуур үндэнэнэй домог бэшэггүй, зүг[өөр] хуушадай түүхэ үгэ болбол Монголой Чингис хаанай² албата ойрад-буряад³ гэхэнээ үндэнэлхэн Асуйхан нэрэтэ удаган Байгал далайн эрьеэр ябатар, далайн эрьедэ хүхэ буха⁴ хөөһө сахаран урхиржа байхые удаган⁵ үзөөд, хүнэй ушаран, “Эндэ иимэ байха ёһогүй бэлэй. Бурхан тэнгэрийн⁶ дохёо: намда хубита магад” гэжэ удаган эрэгүй хэнхээ бухатай ташаангы үүсхэхэ гэжэ сэдхээд, тэндэ ташаангы үүсхэбэ. Удалгүй удаган жэрмэнэн боложо, хоёр хүбүүн түрэнэнэй ехэнэ Буряадай⁷, багань Хоридой⁸ гэхэ болоһон ха.

Буряадай агнажа ябатар уулын орой жодоо модондо нэгэ үхин ябаһые оложо, гэргэй хэбэ. Тэрээнхээ хоёр хүбүүтэй болоһоной ахы[нь] Эхирэд⁹, дүү[е]нь Булгад¹⁰ гэхэ болобо.

Эхирэд найман хүбүүтэй, тэрээнхээ дэлгэрхэн үндэнэн олон яһа обогтон боложо, Байгалай тэрэ бэе Эрхүү можодо¹¹ Верхоленск¹², Балганск¹³, Эдэ¹⁴ олон таһаг буряад Байгалай энэ бэе Байгалай область соо олон яһа обогтон болоод, Хоридойн үринэр, хойно Монголһоо дүрбэжэ ерэнэн олон яһа обогтоноор холисолдожо нуухашье бии.

Булагад зургаан хүбүүтэй, тэдэ үринэр олон яһа обогтон боложо, Байгалай тэрэ бэе Балаганск, Худай¹⁵, Ойхон¹⁶, Доодо-Удын¹⁷ харнууд¹⁸, ашабагад¹⁹, бэшэшые олон таһаг зон соо Байгалай областыдо Сэлэнгэ²⁰, Худара²¹, бэшэшые таһаг зон болон, Монголһоо хойно ер-һэн зонтой хамта һууна.

Энэ Эхирэд найман эсэгэ, Булагад зургаан эсэгийн үринэр Буха ноён²² аба, Будан хатан эжы²³ гэжэ хэлсэдэг Хан уулын жодоодо Залман ноён, хяа сагаан улаагша үнээнэй хүөөр сасали үргэн тахижа мүргэдэг ёһые Байгалай тэрэ бэе һуугшад, энэ тала һуугшадһаа мүнөө Худара нэгэ зарим аймаг эрхилһээр байха зантай Хоридой Байгал далай доторхи Ойхон аралда ябатар, огторгойһоо гурбан хун халин буужа ерээд, далайн захада үхид болон хубилжа, үзэсхэлэн хубсаһа шэмэгээ тайлан орхижо, далайда орожо, шунган сэнгэжэ ябаба. Хоридой гайхамшаг боложо, тэрэ үхидэй хубсаһа шэмэгһээ нэгэнэй хубсаһа шэмэгы нюужа абан, тэндэ ойро далдалжа һууба. Үхид ерээд, хоёрын хубсаһа шэмэгээ үмдэн, хун болон дэгдэжэ, огторгойгоор халин ошобо. Нэгэ үхиниинь хубсаһа шэмэгээ Хоридойдо абтаад, нүсэн байтар, Хоридой Асуйхан удаган эхээ дурдан зальбарба. Маша хүйтэн һалхи болгобо. Үхин дааража, аргагүй боложо, Хоридойн эбэртэ орожо баригдаба. Тэрээнһээ эхилэн эрэ эмэ болобо. Арбан нэгэн хүбүү түрбэ. Тэрэ арбан нэгэн хүбүүдһээ дэлгэрһэн үндэһэн мүнөө Хори арбан нэгэн эсэгэ буряад, нэгэ заримын Ород, Дундада²⁴ хоёр уласай хилэ табиха сагта тэрэ тала үлдэгшэд барга монгол²⁵ гэдэг олон зон соо ниилэһэн Хориин түрэл ойрохид мүнөө олон бии.

Хоридой арбан нэгэн хүбүүнтэйгээ анхан Ойхон аралда нютаглажа ябаха сагта, Хоридой үбгэрбэ, эмгэншые эмгэрбэ. Нэгэ сагта эмгэн үбгэндөө хэлбэ. “Би эмгэн болобоб. Арба нэгэн үри түрбэб. Мүнөө үри бээһээ хаана ошохобиб. Эртын тэрэ хубсаһа шэмэгыемни намда үгэ. Үхэхын урда үмдэжэ нэгэ сэнгэһүү” гэбэ. Үбгэн зүбшөөжэ, хубсаһа шэмэгы[нь] абажа үгэбэ. Эмгэн хубсаһа шэмэгээ үмдэн, гэрэй тооноор хун болон дэгдэжэ ниидэн гараха сагта, үбгэн хара гараар хунгай хоёр хүл шүүрэн алдаба. Эхэнэр тэрэ хун боложо, огторгой дэгдэжэ гараһаар мүнөө болотор бусаһан ерэнхгүй гэхэ. Хори улад хун шубуун уг, хуһа модон сэргэ гэжэ дурсажа, хунгай ерэхэ ба бусахада хүн архи сасадаг эртын хуушадай үедэ бии бүгөөд, мүнөө ямарые үлэ мэдэбэ <ямар хые мэдэбэгүйб[ди]>.

Хоридой, Эхирэд, Булгад гурбан эсэгийн үри үндэһэн Байгалые тойрожо хүшүүлэн байдаг уула хада, ой, уһаар нютаглажа, хүдөө ба уһанай агнууряар амисаа гэжээжэ, бурхан лама хуваарг шажан сагаанай ёһо үлэ мэдэхэ, сааза хуули, аха ехэшыегүй, уула хада,

ой, уһан тэргүүтэндэ бөө удаганаар тахюулжа мүргэхэ шүтэлгэтэй, ната гэжэ болзоогүй зэрлиг улад байһан байна[бди].

Байгалай үмэнэ хойно байдаг газаруудта христосой мянга хоёр зуун <1200> ондо Хэрьгис Хайсаг²⁶ улад өөрын хантайгаа нютаглажа һууһан үнэниие Англи, Францусай зуун элшэ Ородоор дамжаһаар²⁷ Байгалай тэрэ эрьедэ байһан Голоустное²⁸ дээрэ ерэжэ, онгосо хэжэ, Байгалые мүнөөхи Посольско монастырийн һууряар²⁹ гаталжа, Ара Ильмэн³⁰ үгсэжэ, һарьдаг³¹ дабажа, Үдэнгэ³² уруудан, Ара Мүртэйе³³ дабажа, Үбэр Мүртэйгөөр³⁴ Тамшада³⁵ һууһан Хэрьгис ханай нютагта хүсхэ амаруулаад, үмэнэшөө мянга гурбан зуун арбан <1310> ондо Чингисэй үндэһэн Хайсан Хүлэг хаан³⁶ Монгол, Түбэд, Хятад, дэлхэй дээрэхи олонхиной түрэ нэгэдхэжэ, Бээжэндэ³⁷ Жүгэ ноёной³⁸ уран аргада хууртажа, эртын энхэ ехэ түрөө мянга гурбан зуун жаран найман <1368> он, эрэ шорой бишэн жэлдэ Хятадта алдаһан сагһаа эхилэн, эзэнэй хуряһан олон таһаг эзэлүүридые Ород, Бухайра (Сартуул)³⁹, Түркистан⁴⁰ тэрэ мэтэд урда хойно халажа, өөр өөрын эзэлүүридые түбшэдхэжэ абаха эхи болоод, олон хүл дээрмэ, алалсаа болоходо, албата ажа һууха аргагүйһөө Байгалые тойрон байгша бэрхэ газаруудые дамжажа, халха бэдэржэ ерэнхэн монгол, холоон холоонгууд, манжа түрэлэй улад⁴¹ олон бэшэ үсөөнөөр ерэн, урданай тэнүүр уладаар ниилэхэ ба нэгэ заримууд Байгалһаа урдаһан Анггар мүнэн⁴², Байгалай баруун хойто үндэр уулаһаа урдаһан Енисей⁴³, Эртиши⁴⁴ мүнрэнүүд, Байгалай зүүн хойто хүшүүлэн байдаг уулаһаа урдаһан Ленэ⁴⁵ мүнрэн, Мүльһэн далайн⁴⁶ эрьбээр һуугша яхад⁴⁷, хоёд⁴⁸, самоед⁴⁹, сагаан торгууд⁵⁰, татаар⁵¹, зүйл бүри нэрэтэ яһанай олон зон байна.

Монгол олон дээрмэшэн хэргисые амар үлэ һуулгаһанда, нютагаа орхижо, сүлөө һуури бэдэрһээр, мүнөө нютаглаһан Хэрьгис⁵², Шэнгэхы зүгэй Сибирьтэ, Омскодо⁵³, Сибирид, Хэрьгис, Семипалатинсктай хоёр область⁵⁴, Ураал нэрэтэ уула⁵⁵ Ород, Сибирэй забһар, Ази, Европа замбуутүбийн⁵⁶ табан хуби илгабариин хоорондо байгша, тэрэнэй саада Ород Оренбүүргэ⁵⁷ можодо ойро ехэ бага гэдэг хоёр аймаг хэрьгис һая болотор ехэнь өөрөө хаантай, мүнөө хэрьгис бүгдөөр Ородой албата болобо. Олонхи[нь] магометан, үсөөн христос этигэлдэ оробошые⁵⁸, эртэнэй шүтэлгэ бөө удаган бүри үлэмжэ⁵⁹.

Хойно Хятадай зүүн ехэ далай шадар һууһан манжанар үсөөн уладай Тайсу нэрэтэ ноён⁶⁰ өөрын зонһоо хүсэтэй сэрэг хуряжа, мянга зургаан зуун хорин долоон <1627> ондо Хятадта ерэжэ⁶¹, Хятадай һохор Лочи<?> нэрэтэ хааниие⁶² үлдэжэ, эмэ, үри, эд зөөри, Хятад уластайе эзэлэн абахада, Түбэд улас өөрөө хаантайшые болобо⁶³, хүсэ үшүүхэн Түбэд ороной улад тэрэ үедэ түрькэ⁶⁴, перси⁶⁵, өөлэд⁶⁶, мон-

гол добтолжо түбшэн байлгангүйнөө шалтагаан болгож, түбэд ниигэмэй<?> амгалан байдалай тула, амитанай абарал этигэл Банчин эрдэни Лубсан-Чойжамса⁶⁷, хамагыг аиладагша илагууһан эрхэтэ табадугаар Далай лама Агваан Лубсан-Жамса⁶⁸ бурханай шажан эрдэни бата дэлгэр болохо гэгээндээ айладажа Сэсэн соржо гэхэ ламада Илагууһан хутагта⁶⁹ соло соёрхон, манжа Тайсу ноёнд элшэ болгон заража, бурханай шажан эрдэниие сэдхэлдээ агуулха хэрэгтэй ушарыг бэшэг бэлэг сэлтэ хүргүүлэн, бурханай шажанда бэшэрхын тэды, дүрбэн аймаг Түбэд Тангадтайе түрын албагүй мэдэл дотор оруулхын эхи бүгөөд манжанар бөө удаган шүтэлгэтэй, хан ба түшэмэд, нэгэ зарим манжанар мүнөө бурханай шажанда зүг[өөр] бэшэрхын аяар бурханай шажанда олон уласыг эрхэдээ хуряахын арга, илагууһадай дүри гэгээн эртэ сагай хаадтан тахиһан табюуһан ёһоор байгууһан хүмэ хийд, лама хувараг али бүгэдыг хуушан журам эбдэлгүй тэрэ байраар байлгадаг тэдхэдэг юм. Монгол Тогоон Түмэр хаанай⁷⁰ үндэһэн Бата-Мүнхэ Даян хан⁷¹ хэсэг бусаг⁷² таһарһан Монголоо хамтаруулжа эзэлээд, арбан хоёр хүбүүдээ тус бүри аймагуудта хан гэжэ нэрэтэй хуулгаад, тэрэнэй нүгшэһэнһөө хойшо тэдгээрэй үри үндэһэн “ши ехэ, би ехэ хан болохо” гэжэ буляалдаһанһаа эб таһаржа, хүсэтэйнх хүсэгүйгөө дээрмэдэхэ, добтолхо, саггүй һамууржа, һарнин бутархын эхи дээрэ, Чахар Монголд⁷³ Лигдэн хутагта⁷⁴ гэхэ ехэ хан нэрэтэй байтар, мянга зургаан зуун гушан табан <1635> ондо манжанар сэрэгэй үмэгөөр ерэжэ, хутагта ханиие үлдэжэ, эмэ, үри, аймаг хушуу чахар, сүнид⁷⁵, түмэд⁷⁶, ордос⁷⁷, жарууд⁷⁸, жалайд⁷⁹ олон аймаг хад эзэлүүритэй албата болоһон юм.

Энэ үедэ Халха Монгол Засагта хан, Түшээтэ хан, Сэсэн хан, Һайн ноён⁸⁰, өөлэд Цэрэн-Дондог⁸¹, зүүнээр Цэваан-Рабдан⁸², торгууд Аюуша хан⁸³, нэгэ зарим холо һуугшад манжада мэдэгдэлгүй, өөр өөрын эзэлүүри дээрэ түбхин һуутар, мянга зургаан зуун жаран <1660> он багта Сэсэн ханай дүү Галдан⁸⁴ өөлэд Цэрэндондог ноёнтон эбдэрһэнһээ эхилэн⁸⁵, Галдан өөртөө Бошогто ханби гэжэ нэрэ үгөөд⁸⁶, сэрэгэй үмэг хуряан, халха нүгөө гурбан хан өөлэдтэйе добтолжо тэнсэлгүй алалсаа болоходо, Засагта, Түшээтэ хад, Һайн ноён сухалдажа аргагүй болоходо, Богдо Жэбзэн-Дамба ламаяа залажа, Мүгдэн⁸⁷ ба Бээжэн хото ошоожо, Энхэ амгалан ханай⁸⁸ түрээ эзэлжэ байха үедэ хан түрын албагүй албата болобо. Тэрээгээр манжа хятад сэрэг ерэжэ, Галдантай дайралдажа, Галданиие Алаг уула, Алтан тэбшэ нэрэтэ газар [руу] үлдэжэ⁸⁹, сэрэг уласыг хуряажа абаһаниинь мянга зургаан зуун дала <1670> шахуу ондо юм.

Энэ үймээ Бошогтын буһалгаан, Һайн ханай һамалга гэжэ хэлэлсэдэг үгэтэй Илиин хара торгууд⁹⁰ Волга, монголоор Эжэл мүнэн⁹¹, уруудан Бошогтын буһалгаан, Һайн ханай һамалгаһаа бүри урдахи Монгол өөр зуурын эбдэрэлһээ бутаржа, Каспийска далай (монгол[оор] Тэнгис нуур)⁹² хүрэтэр нютагшажа, Манутохой нэрэтэ газар⁹³ хан һуужа, Ород богдо эзэн хан Алексей Михайловичтай танилсаһыг мянга зургаан зуун гуша <1630> гаран ондо гэдэг бүгөөд Ород албата болоһонгүй. Хойно эзэн император Пётр нэгэдэхиин үе мянга зургаан зуун наа <1680> гаран онһоо Аюуша тэрэ эзэнтэй маша танилсаба⁹⁴. Пётр эзэнэй Шбеэци, Түрцитэй дайралдахын сагта⁹⁵ арбан мянга торгууд морин сэрэг нэмэри үгэбэ. Пётр эзэн Аюукида булган дотортой алтан баархад дэгэл, алтан эльдэ, бэшэ баһа үнгын бэлэг үлэмжэ шагнаһан байна.

Дундада уласай Энхэ амгалангай үе шадар ван Чингүнжаб⁹⁶ өөлэд, Амарсанаа ноёнтон эблэн хэлэлсэжэ, манжа мэдэлһээ халаха һаналаар маша ехэ сэрэгэй үмэг татан, олон ехэ ябадал үүсхэбэ. Олон жэл үнгэртэр Чингүнжаб Амарсанаагай сэрэгэй диилдэлгүй ябатар, Чингүнжабыг манжанар аргаар бариба⁹⁷. Амарсанаа зугтажа гараад, мянга долоон зуун табин нэгэн <1751> ондо Тобол можын Түмэн⁹⁸ нэрэтэ хотондо ерэһыг манжанар соносоожо, Амарсанааг ородһоо эрибэ. Ород үлэ үгэбэ. Тэрэ сагта манжа Тэнгэрийн тэдхэлһэнэй⁹⁹ түрээ эзэлхын үедэ бүгөөд энэ хан түмэдэй Соном-Цэрэн тайжатай¹⁰⁰ зүблэбэ. Соном нэгэ хэды нүхэсыг абажа, Ородто бодожо ерэбэ гэжэ ошоожо, торгуудтай ниилэжэ, тэдэниие үгэдэ оруулжа, эртэнэй нютаг Монголд асарха гэлдээд, Соном-Цэрэн нүхэсыг абажа торгуудта ерээд, тэндэлһээ эзэн императрица Екатерина хоёрдохидо бараалхажашан хайра хүртэжэ, гэдэргээ торгууд дунда бусажа һууба. Мянга долоон зуун жара <1760> гаран, дала <1770> шахам ондо бэлэй. Соном-Цэрэнэй ерэхэдэ, торгуудта Даша-Дондог нэрэтэй тэнэг хан¹⁰¹ байба. Соном-Цэрэн торгуудта үе зуура тэдэгээрэе үгэдэ оруулба. Монголд бүгэдөөр бусажа ошохоёо шийдэбэ¹⁰². Мянга долоон зуун дала нэгэн <1771> ондо намарһаа эхилэн, үбэлэй эхээр ябахыг түхээрбэ.

Торгуудай энэ дүрбэлгэтэй болоһон болохо намар үбэл маша дулаан, Эжэл мүнэн голой мүлһэн барилдаһангүй байха зуура Астархан хотын ород ноёдууд торгууд үймээтэй, түхээрэлгэтэй болоһыг ажаглажа, эзэн императорта хүргэбэ гэжэ соносон, голой баруун гар һууһан торгууд сүм ябаба. Голой зүүн тала һууһан уһанда баригдажа үлдэбэ. Тэдэгээр торгууд, хойд, хошууд, дүрбэд дүрбэн аймаг хальмаг¹⁰³ тэрэ сагһаа Ород албата болобошье, эзэндэ тогтомол алба-

гүй, урда Аюуша Пётр эзэндэ нэмэри үгэһэн арба мянган сэрэгһээ амиды ерэхэдэй үри үндэһэ Дон голой хасаг сэрэгтэ хамжагдаба¹⁰⁴. Бодхуул торгуудые замда хэрьгис болон бэшэ һууришаһан зон доб-толбо дээрмэдэбэ¹⁰⁵. Алибаа эмэ, үри, эд зөөриие буляба. Олонхин гээгдэжэ үхэжэ, һарнин бутарһаар, үсөөнии[нь] Илиин хара торгууд¹⁰⁶, Булган голой торгуудта¹⁰⁷ мянга долоон зуун далан хоёр <1772> ондо хүрэжэ ниилэбэ. Ород сэрэг тэдэниие нэхэжэ гүйсэлгүй бусаад, торгууд гэдэргээ нютагтань Соном-Цэрэнтэй бусаа гэхэндэ, ман-жанар урда Амарсанаа ошоһые эриһэндэ үгэһэнгүй, хойно Соном-Цэрэнгые баһа эриһэндэ мүн үгэһэнгүй, торгуудые бусааха гэхэнһээ наймаа зогсожо, үүдэ арба гаран жэл табигдалгүй, эбтэй буса байтар, Сибириин генерал-губернатор Лисицын¹⁰⁸ Хүрэнэй Санжа-Доржо вантай¹⁰⁹ эблэн хэлэлсэжэ, мянга долоон зуун жара <1760> гаран ондо дэлгэр боложо, наймаа нэбтэрүүлһэн юм.

Эжэл голдо үлдэһэн торгуудта хан түрэ болигдобо¹¹⁰. Тэдэнэй изагууртаниие князь, тайшаа, зайһан ноён гэхээр Ород үргэхэ шагнаха болобо. Бурханай шажан шүтэлгэ хорюуһагүй, Түбэд, Монгол орон ошоһонь этигэлгүй боложо хатуу хоригдожо, хүндэ бага болоһон шалтагаан энэ гэдэг.

Бошогтын бусалга, һайн ханай һамалгаар тэдэнэй доодо албата өөрын бэес¹¹¹, эмэ, үри, ябажа шадахануудые абан, үбгэн үбшэтэниие алажа, хэлэ таһалаад, нялха үрисөө <үринүүдээ, үхибүүдээ> үлгытэйнь гуламта дээрэ амиды орхижо, шадалай зэргээр бии юумэсээ абажа зугтажа, урда хойно ерэжэ, Байгалай энэ бэе Сэлэнгын буряад, Нэршүү хамниган солото арбан табан эсэгэ болон бэшэшье аймаг бүри хэхэг бусагаар ниилэһэн бодото монгол изагууртан гэгбэл, шарайд, атаган, абганад, хутагта, жүнжээн¹¹², баатад, хатагин, харидуул, захуул, үзөөн, хорчин, сонгоол, хурлаад, сагаан хара тайшаанар, абгад, абгашуул, арбатад, уряанхай, отонхой, онгод, хирид, хэригүүд, үрлүүд¹¹³, зүйл бүри яһаар нэрлэгшэнэр Бухайрһаа шарга зээрдэ азарга яһатан, ямар шуһа үлэ эдигшэнэр; манжа түрэлһөө һолоон һолоонгууд эдэгээрые Ород түнгүүс гэжэ нэрлэдэг. Тэдэгээрэй заримын өөрөө аймаг, зарим яхад, һоёд, самоед, бэшэшье зүйл бүри обог яһатанаар ниилэһэншье бии. Эдэ хойно ерэхэд отог бүлэг, нютаг бүхэли ерэхэн бэшэ, урда хойно үсөөнөөр һубарижа ерэхэн тула, жэл ониие лаблан мэдэхэ бэрхэ багсаахада мянга зургаан зуун хори <1620> гаран онһоо мянга долоон зуун жара <1760> шахуу он хүрэтэр мэтэ. Хоёр уласай хилэ тогтоһонһоо бүри хойношье нэгэ зарим ерэхэд бии. Эдэнь Байгалһаа урдаһан Ангар мүрэнэй хоёр этэгээд, Байгалай зүүн хойно хүшэглэн байдаг уулаһаа урдаһан Лин мүрэн, Байгалда үмэнэһөө шудхадаг Сэлэнгэ, Баргажан, Дээдэ Ангар; Зүүн

ехэ далайда¹¹⁴ шудхадаг Амар мүрэнэй¹¹⁵ эхин, Онон¹¹⁶, Энгидэй¹¹⁷, баһа буса зүйл бүри нэрлэдэг гол горхоор мүнөө хүрэтэр һуурижаһан нютагынь бии. Хоридой, Эхирэд, Булгадай үринэр дотор олонхин холимол һууна.

Сибирь нэрэтэ газар угтаа Чингисэй дайлажа абаһан, Монголдо мэдэлтэй, хэрьгис, татаар хадай эзэлбэри Шэнгэхы зүгэй Сибирьтэ Тобол хото шадар татаар монгол хан һуужа байтар¹¹⁸, ород хасаг Ярмаг Тимофэй¹¹⁹ нютаг дотор үйлэдэһэн гэмһээ зугтаад, өөр дээрэ тэрэ мэтэ нүхэс зургаан зуун хүниие оложо абан Ураал уула дабажа, Сибирьтэ ерээд, Татаар ханиие аргаар алажа¹²⁰, эмэ, үри, эд зөөри доодостойе¹²¹ олзолон абажа, тэрэ шадар Тобол нэрэтэ хото барихаяа һаанаашалбашье, хүсэгүйһөө арга баража, Сибирь орон уласые мянга табан зуун наа <1580> гаран ондо үндэр баатар сагаан хаан Иван Василиинда¹²² үргэбэ. [Ярмаг] Тимофей нүхэс сэлтэ үлэмжэ шан хайра хүртэжэ, бүхэ һуури түхээржэ байтар[нь], урда алагдаһан хаанай түрэл ойрохид Ярмагые барижа алаба. Ярмагай дурасхал Тоболдо мүнөө байна. Ород Сибирь газарые оложо абаһан эхин энэ бүгөөд сааша улас газар уламжалан бэдэрһые мянга зургаан зуун хори <1620> шахуу онһоо эхилбэ.

Ород анханай элшэ¹²³ Бээжэндэ мянга зургаан зуун табин гурбан <1653> ондо Сэлэнгэ, Сүхын бэлшэрээр ошобо. Энэ багта Сэлэнгэдэ үсөөн ород, Дээдэ-Үдэ, Итанцада яаманай острог, Посольско монастырин һууринда далай гаталха байра боложо байһан янзатай. Ород урда нютагшаһан буряад-монгол, хамнигад, бусадаар ушаржа танилсаба. Тэдэгээр буряад-монгол, хамнигад хуули ёһо мэдэхгүй, абари зан дошхон, алаха дээрмэдэхые эрхин болгоһон, һууригүй зэрлиг тэнүүр байһанһаа ород тэдэниие аргаар эрэдэ оруулхын тус тэдэнэй хэрэглэхэ юумэс мүнгэн харюу эрихэ абахагүйгөөр үгэбэ. Тэрээгээр ойртожо, тэдэгээр ород ажа түрэхэ байрада улам дурашаажа, эртэнэй тэнүүр догшон абарья саг ерэхэ бүри зөөлэрүүлжэ, түбшэн байдалай эхи олохо саг боложо, далайн хойто буряад үбгэ үндэр баатар сагаан хаанда жэл бүри таба табан мүнгэ буюу табан хушуу ангай арһа албатай Хүлэнгэн¹²⁴ нэрэтэ газарай острогто мэдэгдэжэ байһан гэхэ болобошье, али аймагай зон али ондо һын мэдэгдэхгүй. Хүлэнгэн острог мүнөө ямар нэрэтэ тура дэрэбен бэ, али бүри үгы гү, тэрээгээр буряад-монгол, хамнигад монгол зүгэй дээрмэ добтолгонһоо аршалагдаба.

Нэршүү хамниган солотой һолоон манжа дулигад яһанай жанжан ноён сэрэгтээ Нэршүү ерээд, ородтой танилсан, тэдэнэй байра занда дурашан <дуратай боложо, һайхашаажа>, Нэршүүгэй ноёноор дамжуулжа, үндэр мутарта орохо зориг элирүүлээд, өөрөө Москвада

хүрэжэ, эзэн хаан Алексей Михайловида хэрээһэ зүүжэ, Романов омогто хамжуулагдажа, князь Гантумуров¹²⁵ алдартай боложо, гэдэргээ ерэн, Энгидэйдэ шудхадаг Үрэлгэ голдо¹²⁶ нютаг заһажа, хамниган арбан табан эсэгые захирһаниинь мянга зургаан зуун таби <1650> гаран оноор хэлэдэг юм.

Сэлэнгын сонгоолнууд¹²⁷ урда хойно хубарижа ерээд, Үхин нэрэтэ ноёнтон¹²⁸ байтар, Үхиндэ бүри ойро түрэлэй эрэ, эмэ олоноор бодожо ерээд, Үхиние хурагшалан оложо ушаран, урда ерэжэ ородтой танилсан, ород албата боложо байһан тула, бидэниие албатада багтаахые зууршалжа болоһой гэбэ. Үхин тэдэниие найдүүлжа, Үхин горхон¹²⁹ тэрэ шадар ойдо байрлуулаад, Сэлэнгын, Итанцын ноёд сэрэг уриһаниинь “Намае алаха, бусадые абаашахын тус олон сэрэг дээрмэшэн ерэжэ, Үхин горхон тэрэ шадар ойдо байрлажа байна. Тэдэниие даража болоһой” гэжэ мэдүүлһэндэ, ноёд сэрэг ерэжэ, тэдэниие алаха тэрэ үймээндэ нэгэ залуу эхэнэр эмэ, Үхиндэ бэри болохо тэрэ Үхинэй мориной хударганһаа шүүрээд, “Абгай, намае асара, намае аба” гэхэндэ, Үхин тэрэниие хундалдан гаргажа абаад, гэргэй хэбэ. Найман хүбүүн түрэжэ, Үхинэй найманай уг¹³⁰ дэлгэрбэ. Үхинэй тэрэ гэргэе абай эжы гэжэ үри үндэһэниинь үргэмжэлһэн нэрэ гү. Яһа табиһан тэндэ Үхинэй аймагһаа түрэхэн үринэр тэндэ шуулажа, архи мяхатай, бөө удаганаар урда тахидаг мүргэдэг зантай һэн гэдэг. Үхиндэ энээгээр шалтагаан болгожо, шэбээ барижа, үхэр буу хайрлаһан газарай эдлэбэри зааһан, мүнгэн һан ба Байгалай энэ бэеын бүгэдэ буряадай тэригүүн тайшаа тушаалтай боложо, сагаан тамгата сааза зарлиг хүртэхэн юм. Үхин һайн эрэ мүншье болобо, хойтоо бодолгүй, өөрын ганса алдар этигэлтэй болохые һанажа, түрэл түрэхэдөө алуулһан саг мянга долоон зуун арба <1710> гаран ондо багсаажэ хуушад хэлэлсэдэг болой.

Сэлэнгын гурбан эсэгэ табанууд¹³¹ мянга зургаан зуун наа <1680> гаран ондо Монголой Эжы Гүнжэдэ¹³² хашагдаба гэжэ бодожо ерээд, ородой албата боложо байтар, шалтагааниинь үлэ мэдэгдэхэ, мянга зургаан зуун ерэ <1690> гаран ондо баһа Монголдо бодожо эгэбэ. Арба гаран, хори шахам жэл тэндэ хуужа, ажа түрэжэ ядаад, баһа Битан дархан зайһан¹³³, Даян-монгол¹³⁴, Эдир Бодонгон¹³⁵ Заяата хушууша ударидан, мянга долоон зуун хорин <1720> ондо гэдэргээ бусажа ерээд, ородой албатада бүхэшэжэ <?> оробо.

Ород, Дундада хоёр улас эзэлүүри газарай хилэ табиха эхилэлгэ мянга долоон зуун хорин <1720> ондо хэхые ород элшэ Лев Измаилов¹³⁶ зуун сэрэгтэй Бээжэн Энхэ амгалан хаанай үедэ ошоод, тэрэ һанаашалга бүтэмжэгүй болоһонһоо, мянга долоон зуун хорин дүрбэн <1724> ондо нэгэдүгээр Пётр император эзэнэй зарлигаар түгэс

хүсэтэ элшэ граф Савва Сэлэнгын хото¹³⁷ ерээд, Бээжэндэ морилжо, Энхэ амгалан хаантай ушаржа, газар хубаагдажа, хилэ табихые зүбшөөгдэжэ, тэндэ хоёр жэл шахам байха зуура Энхэ амгалан нүгшэжэ, тэрэнэй хүбүүн Найралта тэб<түб!> гэхэ шэрээ эзэлхэ сагаар бусажа, тэрэ үедэ нэгэдүгээр Пётр нирваан боложо, тэрэнэй хатан Екатерина нэгэдүгээр¹³⁸ шэрээ эзэлбэ.

Мянга долоон зуун хорин долоон <1727> ондо Хяагтаһаа зургаан модо Буурын горхон¹³⁹ дээрэ Сэсэн хаан вантай¹⁴⁰, гүн Савва ушаржа хилын хэлэлсээ үүсхэжэ, газар хубаажа, обоо табиба. Хилэ хилын хуули мянга долоон зуун хорин найман <1728> ондо хоёр богдо эзэд баталба. Граф Саввын энэ ябадалда монгол-буряад, хамнигадай тэрэ сагай ноёд өөрын бэес, албатанартай ябалсаба, газар заабарилба, улаа хүнэхэ бэлэдхэбэ. Тэрэ ашалай ээргээр ноёдые тайшаанар, шүүлэнгэ, зайһан гэхэ хэргэмтэн болгожо, заримда хэшэг тухайлан сагаан тамгата сааза хайрлаха ба, газарай эзэлбэри зааһан, тиигээд ямарбаа мүргэл шүтэлгэ хорюуһагүй дэлгэр эшэлжэ, буряад, монгол хамнигадые үнэн этигэлтэ албатада багтаажэ, тэдэнэй ами таһалһан хүндэ ушаралһаа бэшэ, нютаг соохи үйлэдбэри өөрын түрэлэй ахалагшаар таһалбари хэгдэжэ байхаар зохёһон хуули эбдэрэлгүй, мүнөө уг боложо байна¹⁴¹. Хори газарай грамотатай, тэрээн дээрэ Хори, Сэлэнгын буряаднарые жагсаалгүй, үнэн этигэлтэй, инаг монгол-буряад сэрэг гэхэн дурасхалтай тугуудые үршөөбэ¹⁴². Хилые буряад-монгол, хамнигад хянажа, тэдэнэй ноёдһоо хилэ комиссар¹⁴³ тушаалтайшые байһан юм. Хоёр уласай түрэ эб тайбан болоһон баяраар Найралта тэб <түб!> хаан Ородтохи тэрэ үеын хоёдугаар Пётр эзэндэ бэшэг бэлэг сэлтэсые хүргүүлэн Москва хүрэтэр элшэнэрые зорюуталһаниинь мянга долоон зуун хорин юһэн <1729> ондо тэдэгээр Сэлэнгын хото ерээд мордоходо, тэрэ сагай Сэлэнгын яаманда хэлмэршэ байһан Сэлэнгын подгородно (хото ойродохи, хото доодохи) отогтой хурлаад яһанай зайһан Амар Андахай[н]¹⁴⁴, дүү Бодоройтой тэдэ элшэнэрые бараа боложо мордобо. Тэдэнэй абажа ябаһые монгол хэлэнэй дарамал Жадамба ном¹⁴⁵ Бодорой дүүнь бээһээ һалгалгүй мүрэбшэлжэ ябаһан гэдэг. Элшын Москва хүрэхын урда Пётр хоёдугаар тэнгэри боложо, ород хүүгэн хаанай хатан Анна Иоановна¹⁴⁶ шэрээ эзэлһэн сагта хүрэжэ, Амар хатан хаанда бараалхажэ, зайһан хэргэмдэ баталһан сагаан тамгата зарлиг, мүнгэ, гурил шан хүртэжэ, Амар дүүнэртэйн үринэр эзэнэй албагүй боложо, мянга долоон зуун гушан <1730> ондо элшэнэртэй хамта бусаба.

Энэ багта шажанай лама хувараг биишые болобо, бүри үсөөн. Бөө удагание эрхимлүүлжэ, тэдэнээр мүргэл үйлэдхэдэг байһан байна. Шакьямүниин шажан¹⁴⁷ Зүүн Сибирьтэ монгол-буряад соо

дэлгэрхэн анхан орониинь Сэлэнгын монгол-буряадта бэлэй. Мянга долоон зуун гуша <1730> гаран ондо Сэлэнгын сонгоол обогой зон Эрье Бүүргэ нэрэтэ газар дасан бүтээжэ¹⁴⁸, тэндэ мүргэжэ байтар, тэрэ нютаг үлэ зохихо, олонхи зоной нютаг холо болобо гү, шалтагаан үүсхэжэ, Сүхэ голой зүүн гарта Хилганта нэрэтэ нютаг¹⁴⁹ нүүлгэжэ асараад, тэрэ сагта Сэлэнгын буса отогүүдай ба Хорихоо лама хувараг бии болоһон, сүм энэ хийдтэ хуража байба.

Энэ үедэ табин түбэд, зуун монгол ламанар ерэжэ байһые¹⁵⁰ тэрэ сагай ород хайд зууршалжа, дээдэ түрэ түбшэдхэжэ гиигүүлэн засаха яаманда хүргэһэниинь мянга долоон зуун дүшэ <1740> гаран ондо эзэн император хүүгэн хаан Елисавета Петровна зуун табин штад ламые баталжа, алба түлбэриһөө һулалжа, бэе саазалалһаа гаргажа хайрлаһые уг болгон¹⁵¹ мүнөө хүрэтэр штад ламанар өөршлөһөөр байдаг. Энэ үеһөө эхилэн лама хуварагай эрхэ хүндэлэл үндэр болохо ба, хуварагууд оложо, бурханай шажан дэлгэрхэ эхин болобо. Тэрээнһээ үшүүхэн хойно Сэлэнгын подгородно отогой хурлаад яһанай лама шэрээтэ Ширав Андахай[н]¹⁵², хатагин яһанай сотник даа лама Лубсан-Жамба Ахалдай[н]¹⁵³ нар мянга долоон зуун таби <1750> гаран ондо Химнэ¹⁵⁴ голой урасхалай баруун гар Үндэр шохой нэрэтэ газар эшэгыгээр дуган барижа¹⁵⁵, хурал эхилээд, удалгүй мүнөөхи һууринда модоор дасан бүтээһэниинь монгол-буряадта мүнөө алдаршажа байдаг Хүлэн нуурай дасан Гандан Даржаалин ехэ хийд¹⁵⁶ бии. Энэ хоёр хийдһээ урда Зүүн Сибириэтэ ламын шажантай шуулганай орон байгуулагдаһан газар үгы юм. Зүүн Сибириин монгол-буряадта мүнөө дэлгэржэ байгша шажан номой уг удха гансашье болобо, уншалгын гурум зан дан түбэд ороной гэхэ ба, Монгол богдо Жэбзэн-Дамба хутагтын Хүрэнэй¹⁵⁷ эрхилһэн гурум гэхэ хоёр илгавари байдаг. Тэрэниие элирүүлбэл, анханиинь сонгоол абагад яһанай¹⁵⁸ лама Дамба-Даржаа Заяагай Монгол, Хятадаар дамжааар, Түбэд орондо хүрэжэ, богдо Банчин эрдэни, Далай ламатанда бараалхажэ, сахил хүртэжэ, хургуули һуража, зарлиг шастир шажанай хэрэгсэлтэй юумэс оложо залан, гэдэргээ нютагтаа ерэжэ, сонгоол хийдтэ шажаниие Түбэд ороной янзаар дэлгэрүүлбэ. Тэрэ үедэ эзэн императрица хатан хаан Екатерина хоёдугаар эхилэн зарлигшалажа импери доторхиной шэнэ хуули зохёохын тула шажан, хэлэн ба обог бүриһөө депутатнар¹⁵⁹ мянга долоон зуун жаран долоон <1767> ондо Москва ехэ хотондо суглархаар¹⁶⁰ уриһан шалтагаанаар лама Заяагай Москвада эзэндэ бараалхан, Монгол, Хятадые үнгэрэн, Түбэдтэ хүрэхэн ябадалаа айлдхажэ¹⁶¹, хайшаан хүлээгдэжэ, лама шажанай тэригүүн лама бандида хамба тушаалда баталһан сагаан тамгата зарлиг, алтан дүри хүзүүндэ зүүхэ Андреевскэ сэнхир

ооһортой¹⁶² хүртэжэ, лама шажаниие ород түрын нийгэнэй <нийгэмэй?> хуулинда оруулалсан дэлгэр мэдүүлхэ болгожо ерэхэн юм.

Мянга долоон зуун жаран дүрбэн <1764> ондо Сэлэнгын комендант, генерал-майор Якоби¹⁶³ эзэнэй зарлигаар хилын тусагаар сэрэг¹⁶⁴ хэрэглэжэ, Сэлэнгэ монгол-буряадта ерэжэ хамнигадһаа тэдэнэй тэрэ сагай хайд, хүндэтэ зонтойе Сэлэнгын хотондо урижа, эзэнэй хангһаа мүнгэгүй архи гаргажа, олон үдэр сэнгэл хэһэнэй эсэс тэдэ хайд, зон зүбшэжэ, Сэлэнгын арбан зургаан отогһоо хоёр мянга дүрбэн зуун <2400> хуяг, тэрээн дээрэ тэдэниие захирха ноёдтойнь өөрын үришөө илгэжа үгөөд, үлдэхэн албатанарта тэрэ ондо шан алба, лейб-гварди секунд-майор Щербачев¹⁶⁵ жэшэхэн тобоол хэнийгэ данса мүнөө зарим отогой халамжатай хайдай гарта байдаг юм. Тэрээгээр зургаан зуунай дүрбэ, табан зуунай нэгэтэй табан поол¹⁶⁶ баруун заха Үргэтэйһөө зүүн хизаарай Шиилхэ Архид хоёрой бэлшэр¹⁶⁷ хүрэтэр мянга найман зуун табин нэгэн <1851> он болотор хилые даажэ байтар, энэ ондо шэнэ хууляар Байгалай хасаг сэрэг гэжэ нэрлэгдэжэ¹⁶⁸, нэгэ, хоёр, гурбадахи морито бригад, морито үхэр буугай һомондо хамжагдабашье, эртэнэй лама шажан шүтэгшэнэр хамнигад өөрөө дасантай Улхан¹⁶⁹ Зугаалайда, Сэлэнгын буряад хасагууд эртэнэй эсэгэ эхэ, аха дүү, түрэл ойрохидтой хамжагдаһан дасангуудтаа мүргэл шүтэлгэтэй байна. Энэ дүрбэн поол буряад хасагуудта хамба Содномпил Хэтэрхэйн¹⁷⁰ үедэ зуун дүшэн хоёр штад лама баталагдаба. Лама Заяагай нирваан болоходо, түрэхэн ашань Содномпил Хэтэрхэйн бандида хамба үргэмжэлэгдэбэ. Энэ үедэ Сонгоол, Болтомор дасангуудта¹⁷¹ түбэд үзэгэй дарамал Ганжуур¹⁷² Хяагтын тамуужанаар Хятадһаа залагдаба. Болтомор, Дэрэстэй, Үшөөтэй Бургалтай, Аса, Загастай, Хэрээтэ; Хоридо Анаа, Галтай; Хамниган арбан табан эсэгэдэ Гүнэй, Тугшанай дасангууд бүтээгдэбэ¹⁷³. Лама Хэтэрхэй[н] богдо эзэнһээ алтан часаар шагнагдаад, мянга найман зуун долоон <1807> ондо нирваан болобо. Сонгоол Брэйбүн дасанда¹⁷⁴ хоёр хамбанар һууба. Нүгөөнь Сэлэнгын подгородно отогой хатагин яһанай лама Лубсан-Жамба Ахалдайн Жэбзэн-Дамба хутагтын Хүрээндэ ошоожо, Манзушэри мэргэн хамба номуун хан соржо¹⁷⁵ ламада шаби һуужа, эрдэм хургуули һуража, зарлиг шастар залан ерэжэ, Хүлэн нуурай хийдтэ шажаниие Хүрэнэй гуримаар дэлгэбэ. Бандида хамба Хэтэрхэйн Сонгоол хийдэй лама хуарагуудһаа соржо Балдан Дашын, Сонгорлин¹⁷⁶ Оймоной-той эб зохисгүй болоһон ушарһаа, тэрэ хийдэй унзад¹⁷⁷ тушаалтанһаа доошо гушан табан лама хувараг ламын ахамадһаа хаһагдажа, гансата хэрээс зүүхэн ба олон һамуу ябадал болоһые шалтагаан барин, мүн подгороднын сагаан тайшаа яһанай шанзаба гүүшэ мэргэн бэлигтэ

нанса гэбгы Лубсан-Дампил Будын ударидаан, Сэлэнгын урадхалай баруун гарта байһан табан дасангай Хэтэрхэйн захирамжаһаа халгажа, Ахалдайгаар захируулхын тус <тухайда, тулада> Эрхүү хото ошоод, тэндэһээ бусаха замда Байгалые гурбан хэлбүүртэ номон онгосоор гаталжа, Сонгоол, Хориһоо урда Сэлэнгын яаманда зарлиг хүргэн ерэжэ, Ахалдай[н]ые табан дасангай бандида хамба болгоһониинь¹⁷⁸ мянга долоон зуун дала <1770> гаран ондо юм. Хэтэрхэйн мэдэлһээ илгарһан табан дасан али гэбэл, Хүлэн нуур, Дэрэстэй, Үшөөтэй, Бургалтай, Аса юм. Бургалтай гэбэл Сартуулай хуушан хийд байһан нютагай нэрэ бүгөөд, хойно Гэгээтэйдэ нүүлгэжэ ерэхэнээр мүнөө Гэгээтэйн дасан¹⁷⁹ гэнэ. Загастай тэрэ багта дасан¹⁸⁰ эхилжэ, Асаһаа хая халажа байһан мэтэ бүгөөд, Асын дасанда байхдаа долоон штад ламатай ханаа амидыгаар

хулалжа, албата болгон, албата ламанартай байха тула бандида хамбада мэдэгдэхгүй ханаатай амьар байһан юм. Тэдэ зон хойно Загастай дээрэ Юрөө¹⁸¹, Янгаажан¹⁸² хоёр дасан байгуулжа, гурбан хийдтэй байтар, ламын шэнэ хууляар мянга найман зуун табин гурбан <1853> онһоо хойшо Загастай, Юрөө дасангай мэргэлтэнэр Хүлэн, Дэрэстэй, Асын дасангуудта нютагай эрхээр хубаагдаба. Энэ гурбан дасангай үглигын эзэд¹⁸³ булгадай зургаанай¹⁸⁴ үри үндэнэ бүгөөд, зүг[өөр] Янгаажан, Юрөө хоёр дасанда галзууд яһатан Хоридойн үринэрэй үндэнһөө халбарлаһан үсөөн улас юм. Ахалдайн лама Заягайн үедэ сотник даа лама соржо эрдэни бандида шэрээтэ¹⁸⁵ ямба үргэмжэлэлгэ баталамжатай байһан байна. Ахалдайн хүүдэр үндэр, бэе зөөлэн болоһондо, түрэн ашые лама Данзан-Дэмчиг Ешэ-Жамс¹⁸⁶, мянга долоон зуун ерэн табан <1795> ондо бандида хамба үргэмжэлэгдөөд, удалгүй нирваан болоходо энээнэй түрэн ахань лама Данзан-Гаваан Ешэ-Жамса¹⁸⁷ бээр мянга найман зуун нэгэн <1801> ондо бандида хамба үргэмжэлэгдөөд байтар, лама Хэтэрхэй нүгшэбэ. Дээдэ түрэ засаха хайд “лама шажан үндэр болгохо, амгалан байдал олохын тула ганса бандида хамбые ологты” гэжэ зарлиг бууһанһаа олоноор Данзан-Гаваан Ешэ-Жамсые тухайлан айладхаба. Мянга найман зуун арбан <1810> ондо баталагдажа, шэрээндэ һууба. Богдо эзэн Александр Павловичийн зарлигаар Сибириг зорюулагдаһан генерал Лаба¹⁸⁸ Сэлэнгын буяад албатанар хасагуудтайн тарья арьбажуулхые хүхээн дурашаалгажа, үгэдэ оруулаад, богдо эзэндэ айладхажа, долоон зуун жаран табан паар анзаһа, мянга табан зуун хорин сэрэпэй Петровско заводто¹⁸⁹ хүүлэжэ, мүнгэн түлэбэригүй мянга найман зуун гурбан <1803> ондо хайрлаад, хүрэнгын тарья Тарбагатай¹⁹⁰, Хунила¹⁹¹ урлалай тарьяшанай мангажыһаа хэрэглэхэ зэргээр үгэбэ. Тэрээгээр жэл бүри буяад улад тарьяанай үй-

лэдбэрийн олзо ашамагые мэдэжэ, үлэмжэ дурашаалтай хүсэлэн үйлэдбэрилхэ тиигээд, олон тоото экономическэ магазиние¹⁹² ажа түрэхэ барилгатай боложо мүнөө ород тарьяашанһаа илгаваригүй тарьяанай олзоор ажа түрэхэ болобо. Зариман харатофел болон гарай тарилгашые эрхилхэ бии болобо.

Хори буяадууд эртэнэй грамотатай эзэлбэри энэ газарһаан Энгидэй болон бэшэшые олзотой нютагуудаа шэнэ нютаглаха подселенишэннэртэ заажэ үгэнэнэй тула, тэргүүн тайшаа Дамба-Дугар Ринчинэй¹⁹³ долодугаар зэргэ, тухалагша тайшаанар Пайбал Доржожабай, Цэбэгжаб Юмсэрэнэй, зайһан Галсан Мардайн¹⁹⁴ наймадугаар зэргэ, галзуудай Бэшэ Дугарын, Арсалан Мардайн, Данчин Буумалай, сагаанай Мохоо Унаганай, гушидай Цэдэн Манжын, худайн Галзууд Мүнхын, харганын Бадмацэрэн Гомбын, хүбдүүдэй Дэлгэр Шонхоной, хуасайн Зандан Василиин, шарайдай Юмжаб Наваанай, бодонгуудай Данзан Доржын, батнайн Үргэдэг Үбэгэнэй, хальбанай Халзай Омогтын юһэдүгээр зэргэ дэбшэжэ, ниитэ арбан долоон ноёд зэргэ хүртэнһөө хойно алтан мүнгэн медаль, алтан мүнгэн саблид мянга найман зуун нэгэн <1801> ондо дабхар хүлээн бүгөөд, арбан долоон ноёдой үе барагдажа, поселенидэ үгэнэн нютаг үлэмжэ дэлгэр хайжаржа, хайхан харагдаһаар байна гэжэ хори үбгэдэй хэлэлсэдэг үгэ бии.

Мянга найман зуун табан <1805> ондо түгэс хүсэтэ элшэ граф Головкин¹⁹⁵ олон ноёд нүхэстэй Бээжэн хото эзэн императорай бэшэг бэлэг Түрэ гэрэлтэ ханда¹⁹⁶ хүргэхээ ерээд Гадаада Монголой Хүрээндэ хүрэхэ байтар, Хүрэнэй Юндэн-Доржо вантай¹⁹⁷ үлэ болохо үгэнһөө үргэсэлдэжэ¹⁹⁸, Бээжэн хүрэлгүй бусаба. Мянга найман зуун арбан <1810> ондо граф Головкиной ябадал тушаа Эрхүүгэй губернатор Трескин¹⁹⁹ Хүрэнэй Юндэн-Доржо ван болон Хүрээ амбантай²⁰⁰ Хяагта дээрэ ушаржа, түгэсхөө²⁰¹ нэрэтэй хэлэлсээ хэжэ, эб тайбан болоһон юм²⁰². “Түгэсхөө” гэнэн үгэ монголнуудай нэрлэн хэлэн юм. Граф Головкиной Хүрэнһээ бусаһан шалтаганийе тобшолон хэлэбэл, Гадаада Монгол гэдэг Халха дүрбэн шуулган Засагта, Түшээтэ, Сэсэн хад, хайн ноён дүрбэн аймагай зон Дотоодо Монголой²⁰³ межаа хүрэтэр граф Головкин нүхэстэйн улаа хүнэнэ бэлэдхэжэ хүргэхэ уялгатай бүгөөд, хабарай саг мори тэмээн, сар эсэнги, хүнэнэнэй мал туранхай, аргагүйһөө Хүрэн дээрэ ехэ суглаари боложо, Юндэн-Доржо вантай мянган толгой бодо мал Халха дүрбэн аймагһаа татажа үгэхээ элшые аргалжа, намар ботор зогсохые гуйба. Ван зүбшөөжэ, граф Головкиной Хүрээ морилһон хойно хүндэгүй үгэ хэлэнһээ граф Головкин эрьежэ бүри бусаба²⁰⁴. Мянган толгой бодо малые ван абаба. Хожом ямар ушар бэ,

218 Сэлэнгын Гүрэжаб засаг²⁰⁵ гэгшэ ноён Юндэн-Доржо вантай эб та-
һараад, ород элшые бусааһуу гэжэ Халхын дүрбэн аймагһаа мянган
толгой бодо мал хээли абажа эдибэ гэжэ Богдо хаанда Гүрэжаб засаг
хүргэлтэ хэбэ. Тэрээгээр Бээжэнгһээ Богдо ханай хяа амбан Хара мү-
рэнэй жанжан²⁰⁶ Хүрээндэ ерэжэ, мүшхэбэри үүсхэбэ. Тэрэ мүшхэ-
бэрээр Юндэн ван буруу боложо, тушаалһаа зайлуулагдажа, шүүл-
тэдэ орохо болоһон хэрэгыень Бээжэнгэй ноён Юндэн вангһаа маша
ехэ хээли эдеэд, арга зохёожо, Богдо ханай баярай саг тушаалдуулжа,
айладхал үргэбэ. Богдо хан баярай саг мүнэй тула ялые хэлтэрүүлжэ,
Юндэн вангай нэгэ зэргэ хаһажа, нэгэ удаа абажа, тушаалдань да-
хин орхихон байна. Юндэн ван тэрэ үшэлөөр²⁰⁷ хожом Гүрэжаб засаг
болон, тэрэнэй нүхэрэй богдо Жэбзэн-Дамба хутагтын дүү хоёрой
гэмтэй ябадалые бэдэржэ олоод, Богдо ханда дамжуулан айладха-
һанаар, Гүрэжаб засаг, [Богдо] гэгээнэй дүү хоюулайе Бээжэн абаа-
шажа, засагта оруулһан. Энэ ябадал граф Головкиной бусаһан хойно,
Хяагтада ван, губернатор хоёрой түгэсхэ хэхэ багһаа эхилээд, гурбан
жэл хүрэхэһөө урда дүүрэнгэ гэжэ, тэрэ Гүрэжаб засагай түрэл мон-
гол сэрэгэй тойн Данзан-Доржо гэхэ нэгэ һайн лама Хяагтын хятад
шэбээндэ ушарха дээрэ бүри үни зугаалһан²⁰⁸ бэлэй.

Мянга найман зуун долоон <1807> он хүрэтэр Сэлэнгын буряад
отог бүри нэгэ хоёр тайшаа, дүрбэ табан шүүлэнгэ, арбаһаа хори хү-
рэтэр зайһан, тэрээн дээрэ заргаша, заһуул, тугша гэхэ ноёдоор захи-
рагдажа, Сэлэнгын хотондо участогой комиссар ород түшэмэлдэ мэ-
дэгдэдэг, саашань Дээдэ-Үдэдэ земскэ газар нютагай сүүдтэ²⁰⁹ буряад
иноверческэ (үмэнэ шажантанай²¹⁰) заседателие (һуулгагшые)²¹¹
аймаг бүриһөө гурба гурбан жэлээр байлдадаг һые газарай дээдэ аха-
мад анжаржа, нэгэ мэдэлдэ хабсархые зарлигшалһанаар хантоор нэ-
рэтэ яаман²¹² Сэлэнгэ Химнэ хоёр голой урадхалай баруун гар, Буурал
Тохойдо тогтоожо, нэгэ түрүүн, энээндэ туһалагшатай — хоёр тай-
шаа, нэгэ хэдэн депутат, отог бүри нэгэ шүүлэнгэ зоной олон үсөөн
зэргээр зайһангуудые оложо захирагдаха болоһон эхин энэ юм. Си-
бирь орон газар уладай алибаа захирамжа, ажа ябадал зохисгүй бо-
лоһониинь эзэн император Александр Павловичта²¹³ сонсогдожо,
тайна советник²¹⁴, хожомынь тодорхой действительна тайна совет-
ник²¹⁵ дэбжэжэ, граф алдар үргэмжэлэгдэн Сперанские²¹⁶ мянга
найман зуун арбан юһэн <1819> ондо Сибириин генерал-губернатор
болгожо, Шэбэртэ байдаг бүгэдые илгабаригүй шалган үзэжэ, тэдэ-
нэй байра, ажа түрэхэ эрхээрнь ерэхэ сагай амгалан байдалай зо-
хёол үүсхэжэ гэжэ, зорюута эльгээбэ. Тэдэнь хоёр жэл шахам Шэбэр
орондой уладые эрьежэ морилоод, мянга найман зуун хорин нэгэн
<1821> оной эхиндэ ниислэлдэ бусаба. Тэдэнэй хуряжа абаашаһан

219 зохёолые Сибириин Комитед²¹⁷ (хуби ниилэхэ яаман) шүүмжэлэгшэ
тэдэ ехэ дээдын үзэмжэндэ хүргэһые мянга найман зуун хорин хоёр
<1822> оной июлиин хорин хоёрой үдэр Богдо эзэн Сибирь губерни,
область, округуудай захиргамжад ба Сибириин үнгэ бүрийн түрэл
обогой зоной шэнэ хуули баталжа үршөөбэ²¹⁸. Тэрээгээр хантоор бо-
лижо, степной дүүмэ (хүдөө бодолгын яаман)²¹⁹, тайшаа, тэрэ нэрээр
депутат, заседатель шүүлэнгэ гулбаа, зайһан староста гэжэ, гулбаада
быбираной (һунгуулита)²²⁰, старостада помощник (туһалагша) бии
болгожо, ажа түрэхэ янзаар буряад-монгол, хамнигад, бухайр, татаар,
буса зүйл бүри нэрлэдэг обогтониинь осэдлой (бүхэ һууритан), кочевой
нүүдэл, бородача тэнүүр хэсүүлшэ гурбан илгабари солотон²²¹ гэбэ.

Сагаан сэсэг²²² гэхэ үбшэнһөө хүрэнгые абажа, урдань тарилга
гэдэг, тэрэнэй заримыньшые хоролтотой байдаг байһан юм. Мянган
долоон зуун ерэ <1790> гаран абаралта үхэр сэсэгэй тарилгын эхэ ол-
добо. Тэрэ абаралта үхэр сэсэгэй тарилга бүхэли Ород орон дээгүүр
дэлгэрһээр мянга найман зуун найман <1808> ондо дээдэ түрэ засаха
һайд буряадта тэрэ тарилга арьбажуулхые хүсэжэ, тэрэнэй һургуу-
линда Эрхүүгэй эмшын яаманда²²³ улад эригдэнһээр Сэлэнгын ал-
бата найманһаа Хүлэн хийдэй²²⁴ Тунгалаг Бэлигтэ лама, подгород-
нын хурлаад яһанай гэлэн Шадаб Данзанай, сартуул шэрээтэ соржо
Боохойн, буряад зургаан эсэгийн шэрээтэ соржо Норбо Баярай, сонгоо-
лой Бэрэйбэнгэй мэдэлшэ Сүльтим Даржаагай нүхэстэй Эрхүү хото
морилжо, һургуули һуража морилжо ерээд, өөрын зондо тарилга
хэбэ²²⁵. Тэрээгээр адистидлагдажа, хойто үеын залуус илангаяа Богдо
эзэнэй үршөөлөөр үлэмжэ жаргалантай һууна. Тэрэ һургуули таһа-
ралгүй залгамжалһаар байна. Хорин түрүү тайшаа, надворно совет-
ник²²⁶ Галсан Мардайн нүгшэнһэн тайшаа Ринчинэй хатан Чойжид
Худахиин<?> хоюулаа нүгшэнһэн ноён Ринчэнэй буянай дурасхал үй-
лэдэнэ гэжэ Эрхүүгэй губернатор Трескинһээ²²⁷ эшэ абажа, бандида
хамба болон Сэлэнгын бүгэдэ дасангуудай ламанарые Хёлго голой
урасхалай зүүн гар Түгнын адагта урижа, мянга найман зуун ар-
бан нэгэн <1811> ондо намар олон гэр бэлэдхэжэ, ехэ бэлэсхэлтэй ху-
рал болохо сагта бандида хамба Гаваан-Ешэ Жамсын морилһонгүй,
шэрээтэ дэс ламанартай ошобо. Олон тоото мал дасан бүри хубаажа
абаад, Сэлэнгэ гол урасхалай урда, хойто бэесээр хамбые булалдажа,
урдань эбтэй бэшэ байһан аад, тэрэ хуралай эсэс Хори архи барижа
найр болоһондо хэрүүлтэй, түбгүй тараһан гэдэг хуушадай үгэ бии.
Энэ Богдо эзэн Эрхүү можодо һуугша буряад таряанай үйлэдбэриндэ
эрхэшэлтэй болобошые, илангаяа малай үсхэбэрээр ажа түрэдэг тула,
эрэ дүүшэ бүри гушан десятина газар эзэлүүлэгты гэжэ мянга най-
ман зуун арба <1810> гаран ондо зарлигшалба.

Францус уласай Бонапарт²²⁸ нэрэтэ ноён хадаа францусай сэрэг ударидан, олон орон уладые дайлажа, ехэ эрхэтэй болоод, изагуур ханаа болюулжа, шэрэээ эзэлэн, өөртөө император соло үргэмжэлэн, Наполеон нэрэ алдаршан, Европа, Африг ороной олон хан эзэлүүри эрхэдээ хуряаба. Эсэсын түбхин хууһан Ород орониие абаад, саашань Хятад ба, Азиин ороной эзэлүүридтэ хүрэхэ ханалаар өөрын эрхэдэ оруулһан ехэ бага хорин хаанай табан зуун ная гаран мянган сэрэг, арба гаран мянган үхэр буутай, гэнтэ дэлхэе дорьёлоод <дорбилоод, дорьбоогоод>, мянга найман зуун арбан хоёр <1812> оной июнь нарада Ород орон уладта орожо ерэбэ²²⁹. Тэрэ дээрэ бэлэн байһан ород сэрэг угтажа дайладдабашье, хүсэ үгтэлгүй Москва ехэ хотондо ерэжэ оробо. Тэрэ сагта Москвада нэгэшые яаман, ноёд огто үгы, баялиг шадалтан сүм абажа ябажа болохо юумэсээ абаад, холо зайлаба. Һангай архи, дари дабһа, гурил ба, наймаашанарай эд, эдихэ зэргэ юумэсэй зүйлые огто байлгалгүй, дайсанай ерэхын урда сүм үгы болгобо. Москвада тэрэ дээрэ хэрэгтэй юумэсэй зүйл огто байлгалангүй, хооһон хотондо ерэжэ байха зуура ород сэрэг гадуур бүһэлбэ. Францусай хойноһоо ябаһан хүнэнэ, алибаа хэрэглэлтэ юумэсые шэрэнэн хүсхые²³⁰ француста хүргэлгүй, ород буляжа абаха болон, ород үдэр саг бүри сэрэг ...жа<?>, эсэс Москвада байһан францусые үлдэн хөөжэ гаргаад, Ород газараар олонхи сэрэгы алажа абажа, францусай захада Бонапартые үсөөн сэрэгтэйе оруулба. Ородой Богдо эзэн Александр Павлович²³¹ өөрын ороной уладые дайсанай гарһаа аршалһан хойно баһа буса хаад эзэлүүридые ёһо буса үйлэдбэрээр Наполеоной эрхэдэ хуряһаниие эртэнэй энхэ байра байдалда хүргэхэ гэжэ бодомжолон айладаһанда Бонапартын мэдэлдэ байһан ябалсаһан ехэ эзэлүүрид Австри, Пүрүс²³², бэшэшые уласай үшүүхэн хаад сэрэгтэйгээ ород сэрэгтэй ниилэжэ, Француста орожо, Париж нэрэтэ ехэ хотыень абаба²³³. Сэрэгы алаха ба абажа һарнюулан бутаргаба. Бонапартые абажа, шэрээнһээ буулгажа, Эльба нэрэтэ аралда сүлэбэ²³⁴. Францус шэрээндэ изагуур хааниие һуулгаба²³⁵. Дэлхэй дээрэ эб болобо. Урдань Бонапартын эрхэдэ болгожо, өөрын түрэл ойрохидоо үргэмжэлэн, хэлэг бусаг үшүүхэн хан орон эзэлүүлһэниие сүм болюулжа изагуур хаадай үндэһые һуулгаха ба, эртын байраар илгаварилба. Энэнь мянга найман зуун арбан дүрбэн <1814> ондо аад, энэ баярые Хятад, Монголдо үзүүлхын тус мүн энэ оной зун Хяагта дээрэ Хори, Сэлэнгын буряад бандида хамба, тэригүүн ламанар, дүрбэн поол буряад хасагууд олоноор уригдаба²³⁶. Ород сэрэг, түшэмэд, Хятад, Монгол ноёд олон үдэр сэнгэл хэбэ. Мори урилдаба, бүхэс барилдаба, бай харбаба, аба табиба. Энэение эзэнэй найр гэжэ хэлэлсэдэг юм. Бандида хамба Гаваан Ешэ-Жамсын

үедэ Байгалай тэрэ бэе Түнхэн²³⁷, Алайр²³⁸; Байгалай энэ бэе Һойһо, Баргажан²³⁹; Сэлэнгэдэ Гэгээтэй²⁴⁰, Юрөө²⁴¹, Янгаажан²⁴², Хүдэри²⁴³; Хоридо Худан, Эгэтэ²⁴⁴, Шасаана²⁴⁵, Хохюуртай²⁴⁶, Асагад, Суулга, Ага, Онон²⁴⁷, Сүүгэл; Хамниганда Хужартай²⁴⁸, Тарбагатайн²⁴⁹, Бэрьсэ²⁵⁰; Хамниган хасагта Улхан²⁵¹, Зугаалайн дасангууд²⁵² бүтээгдэбэ. Хори Анаа дасан галда хайлаһанһаа Хориин нүгшэнэн тайшаа, надворно советник Дамба-Дугар Ринчэнэй зөөрээр тэрэ сагта тэригүүн тайшаа байһан, надворно советник Галсан Мардайн хирпиисээр бүтээлгээд, рамнайе мянга найман зуун арбан гурбан <1813> ондо Сэлэнгын Үшөөтэйн табанангууд дасангай²⁵³ лама шэрээтэ тунгалаг Данзан-Шулхан Дүнгын залагдажа айладаха сагай хурал дээрэ Анаагай дасан[гай] шэрээтэ-лама Шойнпол Түбэшын гэгшые Мардайн [болбол] шэрээһээ буулгажа, гэлэн Шираб Малагайе шэрээндэ өөрын мэдэл эрхээр һуулгаба. Мүн Мардайн Агын горхондо хирпиисээр дасан үүсхэхые тэндэ зониие дуршуулжа бүтээгээд, рамнайе мянга найман зуун арбан зургаан <1816> ондо лама Дүнгын баһа залагдажа айладаһан юм. Сэлэнгын сартуул зээрдэ азарга яһанай лама шэрээтэ соржо Чойжамса Боохойн Бургалтайда байһан Пүнцэглин дасангаа²⁵⁴ Гэгээтэйдэ өөрын эрхээр нүүлгэжэ асараад, дэргэдэнь Дамба Брэйбүн нэрэтэ хийд хирпиисээр бүтээхые үүсхэжэ, шулуун һуури табижа, алибаа бэлэсхэлые бүридхэжэ байтар, сартуул өөр зуураа эбдэрэлһээ баригдажа дүүрэлгүй зогсоһые хойно сартуул зоной буянаар тэрэ шулуун һуури дээрэ модон дасан бүтээбэ.

Эзэн императорай эрхээр Евангели монгол хэлэндэ хубилгахые хэрэглэгдэжэ²⁵⁵, Хори буряадһаа хэрээсниг Василий Татауров, буряаднар харгана Бадма Мүршүүн, худай Номто Удайн<?> мянга найман зуун арбан найман <1818> ондо ниислэлдэ ошобо. Евангели оршуулалга дүүргээд, Татауров зэргэ дэбшэжэ, Мүршүүн, Удайн<?> алтан медалууд хүртөөд. Татауров, Удайннар нютагаа бусажа, Мүршүүн ерэлгүй байһаар тэндэ бэе бараба.

Англиин уласай гурбан багшанар²⁵⁶ мянга найман зуун арбан юһэн <1819> ондо Байгалай энэ бэе ерэжэ, анхан Сэлэнгын хотоной дэргэдэ, Сэлэнгэ урадхалай баруун хойто эрье дээрэ нютагжаха барилгад түхээрөөд байтар, хоёрын тэрэ барилгадаа орхижо, Хориин нютаг нүүжэ, Анаа Худан хоёр газар мүн барилгад түхээржэ байба. Нэгэниинь Сэлэнгэдэ эхинэй байра дээрэ үлдэбэ²⁵⁷. Эдэнэй эндэ ерэнэн шухала уялга Евангели ном буряадта түхөөжэ, удха шанарые мэдүүлжэ, хэрээс зүүлгэхэ гэхэн юм. Монгол хэлэн дээрэ дарагдаһан Евангели ном²⁵⁸ буряаднар мундашагүй олоноор абажа үзэбэшые, тэрээндэ дуршажа хэрээс зүүхэ хүн бүри олдоһонгүй²⁵⁹. Зүг[өөр] Хориин нютагта хоёр багшын байха үедэ Онон Сүүгэлэй дасангай

лама шэрээтэ хүндэб Дандарай²⁶⁰ түрэхэн аха, хори галзууд яһанай Санжал Дандарай гэгшэ английска шажанда орожо, амьар мүргэлтэй Онон Сүүгэл нютагта һууһан юм.

Бөө удаган ганса энэ ябахын үзэмэри, эсэс хойно тонилхо мүрэй шүдэр гэжэ, Хамниган хасагай лама Лубсан-Пиранлай Мангийн үүсхэжэ, онгоной дүрэ дүрсэ бии байха юумэстэйн галдаһан тэрэ гуримаар сонгоол Брэйбүн хийдэй Галсан Нимайлан лама, Агваан<?>-Содбо Нимайлан²⁶¹ болон олоноор зүбшэжэ зохилдон, мянга найман зуун хорин <1820> онһоо эхилэн Сэлэнгэ, Хори, Нэршүү арбан табан эсэгэ, хасагууд, Баргажан хойһо, Түнхэн, Алайрта хүрэтэр онгоной дүрэ дүрсэ, бөө удаганай зэбсэгтэй сүм галда түлибэ. Тэрэ ёһоор мүнөөшье нэгэ зарим аймаг ба, нютаг соо бөө удаган гэхэ нэрын тэды, соносогдохо үзэгдэхгүй таһарба.

Баһашье Богдо эзэнэй анжарһанһаа буряаднарай залуусые эрдэмтэй болгохо гэжэ үүсхэбэри мянга найман зуун арбан зургаан <1816> ондо эхилжэ, хургуули Сэлэнгын буряад яаманай дэргэдэ бүгэдэ зонһоо һайн зоригой бадараар мүнгэ, эд, мал хурьяжа бүтээгээд, тэндэ һураһан хүбүүдһээ мүнөө тайшаа, заседатель, гулваа, староста, помощник тушаал ябуулжа, зондоо үлэмжэ туһатай болохоһоо [гадна], илангаяа бэшэгэй үйлэдбэри ород, монголые хэрэглэхын тула, гадна нюурта нэн ехэ сэн алдагдал тэрэ гаргашаһаа бүри аршалагдажа, өөрын үринэр үйлэдэхэ бүтээхэ болобо. Энэ хургуулиие мянга найман зуун хорин хоёр <1822> ондо Зүүн Сибириин хургуулидай визитатор, тодорхой статска советник Словцов²⁶² морилон ерэжэ гэршэлэн үзэһэн юм.

Мянга найман зуун хорин хоёр <1822> ондо эхиндэ Шэнгэхы зүгэй Сибириин Омск нэрэтэ области хотоһоо татаар, хэргис үгын хэлэмэршэ, арбан гурбадугаар зэргэтэ²⁶³ Лобанов²⁶⁴ Сэлэнгын Степной дүүмэдэ ерэжэ, жэл шахам байжа, монгол үгэ бэшэгэй хургуули һуража бусаба. Мүн Омскоһоо хургуулиин шабинар Литвинцев, Королев гэгшэнэр мянга найман зуун хорин гурбан <1823> ондо Сэлэнгын степной дүүмэдэ ерэжэ, нэгэ хэды байгаад, тэндэһээ Хяагта болон хүдөө нютагуудаар монгол хэлэ үзэгэй хургуули абахые жэлһээ үлүү хэсэбэшье, һайжарал абажа шадалгүй, хүндэгүй бусаһан юм. Энэ хойулаа архиша зан ябадалтай байһан бэлэй.

Мянга найман зуун хорин табан <1825> оной ноябрь һарада эзэн император Александр Павлович Хара далайн эрье дээрэхи Таганрог²⁶⁵ нэрэтэ хотондо нирваан болобо. Тэрэ оной декабрь һарада эзэнэй хоёдугаар дүү Константин Павлович²⁶⁶ Ородой хоёдугаар шэрээ эзэлбэ гэжэ шахаа үргөөд байтар, мянга найман зуун хорин зургаан <1826> оной январин һарада баһа эзэнэй гурбадахи дүү Николай Павлович шэрээ эзэлбэ²⁶⁷.

Тайжань Александр Николаевич оро залгамжалагша болобо гэжэ хоёр һара хүрэхгүй забһарта гурбан хаанда шахаа үргэхэн юм²⁶⁸. Мянга найман зуун хорин табан <1825> оной декабриин арбан дүрбэнэй үдэр Санкт-Петербург ниислэл хотондо ноёд ба, ямбата хүндэтэнэр, наймаашанар, зүгэй улад, дээрэхи хаад һэлгэхэн ушар шалтагаан барин, урдые муу ханалай зүбшөөһэ бэлэдхэжэ байһан тэдэгээр эзэн тушаа хоро үүсхэбэ²⁶⁹. Маша ехэ үймээн болобо. Ордоной сэрэг, үхэр буу гаража, тэдэгээрэй олонхые алажа, үсөөниие бариха ба, һарньюлан бутаргаһанһаа эхилэн хорото сэдхэл үүсхэжэ бүри үнийн зүблэлгэ зохёожо байһан мэдэгдэжэ баригдаба. Тэдэнэй тэригүүд табан хүн саазаар алагдаба²⁷⁰. Бусадые илангаяа Байгалай энэ бэе Нэршүү заводто үгэхэ ба, олонхые Шэтэдэ острог барижа, тэдэниие тэндэ байлгажа²⁷¹, Нэршүүгэй комендант генерал-лейтенант Лепарский²⁷² сэрэгтээ тэдэниие һахижа байтар мянга найман зуун гушан <1830> ондо Петровско заводто нүүбэ. Генерал Лепарский Петровско заводто²⁷³ нүгшэбэ. Тэдэгээр гэмтэнэр эзэнэй хайраар тэрэ байраһаа һуллагдажа, тура дэрээбэнээр нютаглажа, эзэнэй ялатанар гэжэ нэрэтэй байтар олонхин бүри Ород орон түрэхэн нютаг бусажа, заримшые эндэ нүгшэхэн ба, нютагжагшад бии²⁷⁴.

Мянга найман зуун хорин юһэн <1829> ондо Император Казанай университет²⁷⁵ нэрэтэ хургуулиин дээдэ яаманай кандидат Ковалевский²⁷⁶, студент Поповнор²⁷⁷ амитанай уритаал<?> ноён министрэй эшээр Эрхүүгэй хамтын губернскэ управлениин²⁷⁸ монгол үгын хэлэмэршэ, статска советник²⁷⁹ Игумновтэй²⁸⁰ монгол үгэ аялга һураха ба энэдхэг, хятад, түбэд, монгол, манжа уласай эрхилжэ байдаг зарлиг, шастирнуудые тэрэ университетдэ бэдэржэ абаашахын тус Байгалай энэ бэе анхан Хүлэн нуурай хийд, бандида-хамба Гаваан Ешэ-Жамсын үргөө ерэжэ, нэгэ хэды байгаад, Сэлэнгын степной дүүмын дэргэдэ нилээн боложо, Хяагта ба Сонгоол хийд морилбо. Ковалевский мянга найман зуун гушан <1830> ондо Бээжэн ошохо Ородой духовно миссиин²⁸¹ ахалагша бэшээшэ тушаалтай ошолсожо, мянга найман зуун гушан нэгэн <1831> ондо гэдэргээ ерээд, мянга найман зуун гушан хоёр <1832> ондо Сэлэнгын буряад яаманай дэргэдэ ерэжэ, лама хуварог, харашуулые хурьяжа, түбэд, монгол номой бэшэлгэ хүүлэжэ, долоо найман һара һуугаад, тэрэ оной үбэл Ород Казаньда бусаба. Поповын Бээжэн ошолгүй, Сонгоол хийд, хүдөө нютагаар үни байжа, мүн номой бэшэлгэ хүүлэжэ хэтэрүүлбэ. Эдэ хоёрын маша нарин сэбэр ябадалтай, эрдэмшые хэтэрхэй. Ковалевскийн Казаньда генерал ямбада дэбжэжэ²⁸², Поповшые полковник зэргэтэй маша үндэр боложо байһан²⁸³ бүгөөд, мүнөө хаанаб үлэ сонособо²⁸⁴ <дуулаагүй[б]>.

Эзэн император бурханай шажан эрдэниие гэгээндээ айладажа анжархан ушараар мянга найман зуун гушан <1830> ондо генерал, барон Шиллинг гэгшые зарлигаар Зүүн Сибирьт зорюуталба²⁸⁵. Тэднэ Байгалай энэ бэе Хяагтада, тэрэ бэе Эрхүүдэ байжа, шажанай зохёол хуули²⁸⁶ үүсхэжэ, шалгалта хэхэдэ, Зүүн Сибириин лама шажантан Байгал энэ бэе Сэлэнгэ дүрбэн поолтойгоо, Хори Агатайгаа, арбан табан эсэгэ табан зуун хасагтайгаа, Баргажан Һойһо[тойгоо?], Захаамин Армагай гурбан отог хамнигантайгаа, Түнхэн, Алайр арбан нэгэн аймаг зон, гушан дүрбэн ехэ дасантай, олон бага хүмэд, гурбан мянган табан зуун гаран лама хувараг тоологдобо. Энэ амбан Шиллинг энэдхэг, түбэд хэлэнэй номдо мэргэн байһан юм. Онон Сүүгэлэй дасанда түбэд шонхон Ганжуур байһые Ород орондо энэ ноён залаба. Бэшэ дасангууд ба, бандида хамба, шара харын түрүүлэгшэнэрһээ тэнсэлгүй гайхамшаг хуушанай алта, мүнгэ, шонхо, бэхээр дараһан бэшэн зарлиг, шастир түбэд, монгол үзэгэй, хятад хэлэнэй Данжуур, Ганжуурые Бээжэнһээ асаруулжа, мүн Ород орондо абаашаһан. Баһа Юрөөгэй дасангай үлгэр модоор мүнөөхи янзаар адли хүүлэжэ абаашаха тиигээд, суглуулжа бусахадаа хамниганай хасагай сотник Эршэтэ Хүшэрэй, сонгоол хасаг Доржо Бишүүнэй гэгшэдые ниислэлдэ абаашаба. Тэрэ хоёрой бусахада, Сүүгэлэй дасанда доншуур маани, баһа бэшэ энэ газар урда танилсаһан лама, ноёдто мүн маанидые тархуулжа, бэлэг эльгээбэ.

Сонгоол поолой пятидесятник, хожомын арбан хоёрдугаар зэргэтэ <коллежскэ регистратор²⁸⁷> Ринчиннима Ванчигай²⁸⁸ Сэлэнгэдэ хууһан Англиин багшада шаби хуужа, ород, монгол ном хураһан эрдэмые тусгаар хэрэгээр морилжо ябаһан жандармска полковник²⁸⁹ Мишловый хүргэлтөөр мянга найман зуун гушан <1830> оной эхиндэ ниислэлдэ таталгаар ошожо, Богдо эзэн Николай Павлович баралхажа, мүнгэн медаль, хүзүүндэ зүүхэ Владимирска алаг ооһортой, алтан үлгүүртэй кортик хүртэжэ, генерал барон Шиллингтэй хамта ерээд, хасаг сэрэгэй шэнэ хуули болохоһоо урда тогтоогдоһон Троицкосавска ород-монгол сэрэгэй хургуулинда²⁹⁰ багша байтараа нүгшэбэ.

Мянга найман зуун гушан <1830> ондо июлиин хориной үдэрһөө эхилэн Сэлэнгэ, Сүхэ, Зэдэ, Хёлго, Химнэ голууд үерлэбэ. Илангаяа Сэлэнгэ хоёр хажуу хада тулатар дүүрэн болгобо. Бургааһанай үзүүр үлэ үзэгдэбэ. Ород хото, дэрээбнинүүд, буряад зоной жэлэй дүрбэн сагай барилгад, эдлэлтэйгээ сүм уһанда абтаба, абаашаба. Үерэй уһан тэрэ намар сентябриин арбан табан шахатар байрандаа орожо татаһангүй, энэ намарай, үбэл, хабар маша дулаан, он тарган жэл болобо. Гол эдлэбэритэй хэн бүхэн малай тэжээлгүйһөө хүдөө нютагта намаржаһан, үбэлзэһэн, хабаржаһаншые болобо, гарзада ороһон

унаһангүй ехэ наһата үбгэд, эмгэд энэ мэтэ үер үзэһэнгүй, тэрээнһээ бүри урда зуугаад жэлэй урда²⁹¹ нэгэ иимэ үер болоһон гэхэ хуушадай түүхэ үгэ бэлэй. Байгалай уһанда тэмдэг болоһонгүй. Зүг[өөр] Ангар мүнэнэй уһан булангир боложо үерлэһэн гэдэг юм. Буурал Тохойдо байгуулһан Сэлэнгын яаман бусадтайгаа Сэлэнгэ дунда байһан тоотой Далан толгойн зүүн тэндэ<?>, мүнөөхи байраһаа ехэ онгосоор ороод, яаманай гэшхүүртэ онгосоор хүрэжэ, гэшхүүр дээрэ буужа, дотор орожо, хэрэг зөөһөн юм. Энэ үерөөр шалтууржа, яаманиие бусадтай мүнөөхи байрада мянга найман зуун гушан нэгэн <1831> онһоо эхилжэ бэлэсхэл хэжэ урилһан юм.

Мянга найман зуун гушан нэгэн <1831> ондо Богдо эзэнэй зарлигаар албын комисси Загастай, Хүлэнгэй дасангууд, степной дүүмэ, дид тайшаа Ринчэнэй гэр, Үшөөтэйн дасан, Нарин, Лепарскиин үртөөд, Хяагта, Дунда Шаргалжан юһэн байранда морилжо, шэнэ алба жэшэбэ. Тэрэ сагта саарһан мүнгэнэй бодолгоор дүрбэн түхэригһөө табан түхэриг хүрэтэр энэ хоорондо адлигүй жэшүүлбэ. Тэрэ шэнэ алба мянга найман зуун гуша <1830> гаран ондо баталагдаба. Мүнөө хүрэтэр тэрэ жэшэлгын ёһоор албые жэл бүри доёмхогүй үргэжэ байна[бди].

Поолягын католик шажантай, Варшава нэрэтэ хотондо изагуур хан хууһан орон баян үнэр, эрдэм хургуули, ажа түрэхэдэ хэшээнгы олон зон бии. Ородтой бүри ойро хуудаг үни саһаа нааша, хаантай байхыншые үестэ, Ородтой заримдань маша эбтэй, заримдань сэрэг дээрмээр Ородто ерэжэ хашаруулжа байһан юм²⁹². Тэрэ забһарта изагуур хаанай үндэһэ таһарба²⁹³. Пооляг өөрөө эхи толгойгүй болобо. Намууржа һарнин бутарха саг мянга долоон зуун жара <1760> гаран онһоо эхилбэ. Ойро хууһан Ород, Австри, Пүрүсэй уласые түбэглэбэ²⁹⁴. Тэрэ гурбан уласай эзэд Поолягай түбшэн буса абари зангаарнь найдамжагүйе мэдээд, гурбан талаһаа сэрэгээр Поолягта орожо, тэдэниие номгодхобо. Ород, Австри, Пүрүс өөр зуура Поолягые албата болгон нютаг эзэлүүридые хубааж абаһанһаа хойшо мүнөө хүрэтэр илангаяа Ород албата болоһон поолягууд өөрүүдэй шадал мухардаһан, улам хүндэ этигэлгүй болохоо бодолгүй, ганса эртэнэй хорото сэдхэлэй залгамжа эһэ таһарһан нэгэ заримын саг үе бүри һамууниие үүсхэжэ²⁹⁵, сэрэгэй хүл хүдэлгэжэ, түбшэн буса ябадал үзүүлбэшье, тон хубилжа һайжарал олоһон ушар тэдэндэ огто үгы.

Сэлэнгын буряад яаманай мүнөөхи байрада нүгшэһэн дэд тайшаа, арбан хоёрдугаар зэргэтэ²⁹⁶ Вампил Ринчэнэй²⁹⁷ өөрын зөөрээр хүрдэнэй хүмэ бүтээхые можын һайдһаа мянга найман зуун гушан гурбан <1833> ондо эшэ абаад, үүсхэлэй бэлэсхэл хэжэ байтараа ноён

Ринчэнэй нүгшэбэ. Хүбүүнийнь, мүн дэд тайшаа, хожом тэригүүн болоһон, арбан хоёрдугаар зэргэтэ Ниндаг Вампилай²⁹⁸ эсэгийн тэрэ эблэлгэ гүйсэлдүүлжэ, маша үзэсхэлэн шэмэгтэй хүрдэ бүтээжэ, гадуур харша барижа, хүмэ дотор бурхан ном али бүгэдые дасангһаа илгабаригүй бүридхэн, тэрээндэ ойро нютагай зон саг бүри хуралтай боложо, мүргэжэ байба. Мянга найман зуун табин хоёр <1852> ондо ноён Вампилай тушаалһаа холодохо сагта тэрэнэй үринэрһөө энэ тушаал үлэ залгамжалба гэжэ бүгэдэ Сэлэнгын буряад зондоо муулаһан сэдхэл байһан бээ. Хүмөө байха юумэстэй эзэнэй һанда үргэбэ. Тэрээгээр хамтын наймаан боложо, хүмэ болон, доторхи юумэстэйе зүг бүри бутаргажа абаашаһан юм.

Онон Сүүгэлэй дасанда дарамал түбэд Данжуур, бэшэ дасангуудта бэшэмэл Ганжуур олон бии болобо. Ганжуурые буряад лама хуvaraг, харашуул өөрүүдэ бэшэбэ. Энээнһээ урда энэ баг, хойшошые мүнөө хүрэтэр хятад, түбэд, монгол зурхай, зүйл бүри эмнэлгэ, зураг, монгол-буряад лама хуvaraг, харашуулһаа һураһан эрдэмтэн элбэг болобо. Юм, зүйл бүри зарлиг, шастир оложобо. Буса баһа зүйл бүри түбэд, монгол үзэгэй номой бар модондо һиилэн тоолошогүй олон, энэдхэг, түбэд маанинуудые ээд түмэр дээрэ һиилэнһые бии. Бурханай гэгээн [хүрэг], субарга алта мүнгэ, ээд гууляар шудхаха хэб, шажанай хэрэгсэлтэй юумэс элбэгжэбэ. Майдариин хурал²⁹⁹ тогтобо. Онон Сүүгэлэй дасанда цанид хурал һургуули³⁰⁰ эхилбэ. Мянга найман зуун гуша <1830> гаран ондо зун монгол Жаргалай соржо гэхэ лама Хүрэнэй Даша габжа хоюулаа Хори Шасаанын дасанда ошор эрхиин ван³⁰¹ табиба. Лама Гаваан Ешэ-Жамса[ын] богдо банчин эрдэни Лубсан-Балдан Дамба-Нимын³⁰² гэгээнһээ олон түрэлэй хубилгаан гэхэн гашаг зарлиг³⁰³ домогтой. Энэ хамба лама хуvaraгые архи уухые хорижо, архиин гэм түүдхэрые айладажа, олондо манжа үргэл үргэнһөөр лама хуvaraгай ябадал, абари зан маша нарин болоһон юм. Бурханай шажан Ородой Зүүн Сибириин монгол-буряадта энэ хамбын үедэ үлэмжэ арьбажан, дээдэ дэлгэрһэндэ тооложо болохо. Лама Данзан-Гаваан Ешэ-Жамса[ын] Богдо эзэнһээ нэгэдүгээр алтан медаль Андреевскэ сэнхир ооһортой³⁰⁴ хүлээгээд, гушан гурбан жэл [бандида хамбын] шэрээндэ һуужа, мянга найман зуун гушан дүрбэн <1834> оной хабарай дунда һарада нирваан болобо. Зургадахи үе лама Данзан-Чойван мянга найман зуун гушан дүрбэн <1834> ондо түрэн аха гэхэ нирваан болоһон лама Гаваан Ешэ-Жамсын оро залгамжалан, тушаалые Зүүн Сибириин тэригүүн һайдай эшэлэлгээр ябуулба. Энэ лама Чойвангынь лама Гаваангай түрэн эгэшэ хатагинай албата Эрдэни гэгшын гэргэйһээ түрэн гурбан хүбүүнэй одхониинь юм. Энээнэй нялха байхада, эхэ[нь] нүг-

шэбэ. Эрдэни үгытэй [һэн тула], нагаса лама Гаваан түрэн эзэнэрээ гурбууланиие асаржа, өөрын гарта тэжээбэ. Зарим улад ба, илангаяа ород хамба Гаваангай түрэн хүбүүн мэтээр Чойвангые һанадаг, хэлэлсэдэгшые һэн бэлэй. Гаваан хамбын дэргэдэ тэрэнэй шадархи түрэл гэхэ Ранжуур нэрэтэ үбгэн бии бүгөөд, тэрэнэй хоёр гэргэй ехэн Дулма Чойвангые бүри өөрын түрэн үри мэтэтэй илгабаригүй үргэн тэжээһэн, гар дээрэ үсхэнһөөр тэрэ Дулмые хамба ламын хатан мэтээр бодоһон юм. [Энэнь] огто худал. Мянга найман зуун арбан зургаан <1816> оной ревизи бэшэхэ сагта тэрэ сагай хатагинай һайд Чойвангые бэшэлгэндэ алдажа гээбэ. Тиимэ болоходо Гаваан тэрэ сагай һайдтай зүбшэжэ, Чойвангые подгородно отогто оруулжа, өөрын дүү гэжэ, Ешэ-Жамса алдартай болоһон шалтагаан энэ бэлэй.

Энэ хамбын үедэ мянга найман зуун гушан дүрбэн <1834> ондо Богдо эзэнэй зарлигаар генерал граф дэ Сэнт-Алдэгонд³⁰⁵, мянга найман зуун гушан табан <1835> ондо генерал-адъютант Чевкин³⁰⁶ Хягта ерээд, анханай граф буряад хүдөө нютагаар, Хүлэнгэй хүрэн, эсэсэй генерал Чевкин Сэлэнгын хотоһоо сэхэ энэ хүрээндэ шажанай хэрэгсэлтэй морилжо ябаһан юм. Мянга найман зуун дүшэн <1840> ондо эзэнэй эдлэлэй ревизор генерал Черкасов³⁰⁷ Хягтада, дэд һайдые камер-юнкер Львов³⁰⁸ хүдөө нютаг Сэлэнгын дүүмэ, Хүлэнгэй хиидээр морилжо ябабашые, шажан түрэ олон зоной амгалан байрада туһатай үйлэдбэри мэдэгдэнгүй.

Мянга найман зуун гушан зургаан <1836> ондо Казань хотоной һургуулинда³⁰⁹ буряад дүрбэн хүбүүд³¹⁰ ошоходо, Булдумур, [Хүлэн] нуурай дасангай засаг бэлигтэ, хожом шанзаба, эсэс тэрэ дасанда шэрээтэ Галсан Нихытын³¹¹ тэрэ һургуулида надзиратель тушаалта байха уялгатай морилолсобо.

Лама Чойван мянга найман зуун гушан найман <1838> ондо Зүүн Сибириин тэригүүн һайдай баталамжаар бандида хамба шэрээдэ һуужа, энэ зун Хүлэнгэй хиидтэ олон зон шуулажа, найр сэнгэл хэбэ.

Монгол үзөөн хорчин яһанай дооромбо лама³¹² Галсан Содбо³¹³ гэхэ мянга найман зуун дүшэн нэгэн <1841> ондо хилые Агшаагай шэбээгээр шадар гаража, Нэршүү хамниганай нютаг ерэжэ байтар, Сэлэнгын Үшөөтэйн дасангай засаг гэгбг³¹⁴, мүнөө тэрэ дасанда мүргэлэй шэрээтэ Добдон Бадлуугай тэндэ ябаһаар ушаржа, Ага болон Хориин нютагаар дамжуулжа морилуулһаар Сэлэнгын нютаг анхан Хүлэн нуурай хиид, бандида хамбын байранда залажа асарба. Энэ лама шажан амитанай туһаһаа буса олзын хурилда үлэ шунаха хамаг эрдэмэй туйлда хүрэбэшые, омоггүй, үндэр набтар, һайн муу илгабаригүй гайхамшагые бүхыгөөр мэдэжэ хүзэглэбэ.

Урда угы номой хан нээжэ, олондо харамгүй хайрлаба. Тэрэ оной намар Үшөөтэйн дасанда хори гаран хоногто ошор эрхын ваан табиба. Ламын алдар холо дэлгэрхэнээр Армагай хамниган³¹⁵ гурбан отог, хойно, Захаамин хоёр дасан, Түнхэн, Баргажан ерэжэ мүргэбэ, өөрүүдэй нютаг залаба. Тэрэ алдар бүри Ород ороной Астархан можын хальмаг дүрбэн аймаг³¹⁶ зондо соностожо, үбгэн лама изагуур ехэтэй хатан нүхэстэй Казаньда байһан лама Нихытэ хамта мянга³¹⁷ найман зуун дүшэн хоёр <1842> оной зун Байгалай энэ бэе хүрэжэ ерээд, ламые Хори нютаг морилуулһые нэхэжэ Хүлэн нуурай хийдтэ залаад, тэдэ ба эндэхи зоной айладхалаар Хүлэнгэй хийдтэ хара шахам байжа, Мидара зогиин ваан айладаба. Худара нэгэ хэды эрэ эмэс ерэжэ мүргэбэ. Энэ лама үбэл хүйтэндэ номой бүд нүсэгэн тоотой ябаха таарахагүй, Юрөөгэй дасанда Намхай Хужадай ваан³¹⁸ айладахада, дасан пэшэнгүй, маша хүйтэн үбэлэй туйлай саг лама үмдэһэн номой хубсаһа тайлажа, нүсэгэн бээдэ мүнгэ, түмэрөөр хэһэн шэмэг зүүжэ ваан түгэсэтэр байхада, ваан соносогшо хара шара, эрэ эмэ зон маша дулаан, үбэлэй нэхы хэдэн дабхар хубсаһатан дааража, байжа ядаһан бэлэй. Баһа оройдонь хоёр хүлүүд байтагай, тас шубуунай дабажа үлэ гарадаг Мундарга нэрэтэ уулын³¹⁹ орой зорижо, хоёр хоног шахуу ламын ябагаар ябахада бараасаһан шабинар, олон зон ламын хойноһоо ошохо аргагүй, хүрэнхэн тэрэ газарһаа гэдэргээ бусахада[а] холжорһоор, унаһаар арай гэжэ бууһан гэдэг. Энэ лама буряад хоёр, торгууд нэгэ гурбан нүхэсые абажа, Монгол өөрын нютаг бусаад, тэндэһээ Утай шань³²⁰ болон Түбэд хүрэжэ, эндэ урда[нь] угы хургуули ба, шажанай хэрэгсэлтэй юмэс оложо асарха гэхэнхээ зорин үнэхээр үүсхэжэ, Онон Сүүгэлэй нютагаар байхада хуварай дүрсэ нэмэрхэн Жамса Хүтэйн<?> гэгшэ ламын ханда хуришаад, абаха аргагүй, хорото сэдхэл үүсхэн, тэрэ шадар захын ород ноёд, сэрэгтэ мэдүүлхэдэ, тэдэнэй хайхарамжагүйһээ бүри монгол харуул хуугшадта “Танай лама манай газар ябажа, үлэмжэ ехэ зөөри хуряжа гэдэргээ бусахые энэ тухай шадар байна. Тэрэниие барижа, олзые[нь] абагты” гэхэ мэтэ үгэ нюуса тосхобо. Лама тэрэниие мэдэбэ. Нютагай зоншые соносожо, “Энэ багта мүнөө ябажа боломоор бэшэ байна” гэжэ ламада айладхажэ идхыхада, лама “Гэм болохгүй, хан зөөридэ хурисажэ барья хаа баритагай” гээд, Монгол газар орожо ябатар, тэдэгээр бэлэн байһан муу доторто монголууд бариһан болобошые, ламада гэм болоһонгүй. Өөрын түрэнхэн уг нютаг орондо һая болотор амгалан хууна гэдэг. Ламатай бараасаһан гурбан шабинар, харин, газар, орон, уладые үзэжэ танижа ерэнхэнхээ бэшэ шалтагаангүй түбхинэнхэн бэлэй. Ламын хан Хүтэйн болон барижа тушаа-

хан монгол хэнэйшые олзо болоһонгүй. Торгууднар эндэ нэгэ хэды байха зуура үбгэн ламань нүгшэбэ. Хатан нүхэстэй бусаба.

Тэрэһээ бүри урда мянга найман зуун гушан долоон <1837> он багта үбэл өөлэд монгол Дүбчин лама Ешэ-Доржо гэхэ Хяагтын адаг, Зэдын болдогоор ерэжэ байрлаба. Мэдэл шадал барагшые болобо, архинда ехэ дуратай, түб угы зантайһаа [боложо] нэгэ газар байжа шадалгүй хэсэн ябаһаар, Хори нютагта бэе бараһан юм. Энэнь мүн олзодо шунахайрхагүй лама хэн бэлэй.

Баргажанай буряадай тэригүүн тайшаа, арбан дүрбэдүгээр зэргэтэ³²¹ кавалер Сахар Хамнайн³²² өөрын эрхээр баргажан нэгэ буряад нүхэртэй мянга найман зуун гуша <1830> гаран ондо ниислэл ошоожо, Богдо эзэндэ бараалхажэ, кортик хүртэжэ, мүнгэн шан хайрлагдажа, үнэн алдарты шажанда оролгүй, түрэлхи шажанаар гэдэргээ ерэбэ.

Хориин тайшаа Ринчин-Доржо Дэмбилэй³²³ мянга найман зуун дүшэн нэгэн <1841> ондо өөрын эрхээр ниислэлдэ ошоожо, Богдо эзэн Николай Павловичые³²⁴ эсэгэ барин, хүүгэн тайжые хари хаанай хатанай эхэ болгон, хэрээс зүүжэ, Сибирийн хилын хасаг сэрэгэй заһуул хэргэмтэй, тайшаа тушаалдаа Николай Николаевич боложо, Дэмбилов алдартай бусажа ерээд байтар, мянга найман зуун дүшэн найман <1848> ондо үбэл Хори Анаагай өөрын захиржа байһан яаманаа галдуулжа, доторхи хангай болон, зоной мүнгэ олон тоото мянган түхэриг абажа эдлэжэ байтар[аа] баригдажа, ялатанарай номондо хамжуулагдажа ябуулагдаһан юм. Тэрэнэй орондо Тарба Жэгжэдэй³²⁵ тайшаа боложо, уг тушаалаа даажэ, Богдо эзэнхээ хайра хүртэжэ, амгалан байха забһарта түрэл ойрохи шүүлэнгэ Очир Жамбалай үхинһөө шалтагаан үүсхэжэ зарга болоод, тусагаар хүн хунгагдажа, хори буряадые захирба. Лама Нихытын мянга найман зуун дүшэн хоёр <1842> ондо гэдэргээ бусаһан³²⁶, оро[ндэ] хүбүүд ошолгүй, мүн тэрэ оной хүүл, мянга найман зуун дүшэн гурбан <1843> оной хабар Хүлэнгэй хийдэй бэлигтэ гэсэл Галсан Гомбын³²⁷ Хазаан хотодо морилһоор, мүнөө болотор бусажа ерэнхэнгүй³²⁸.

Мянга найман зуун дүшэн дүрбэн <1844> оной эхиндэ Зүүн Сибирь эрьегшэ тайна советник, сенатор Толстой³²⁹ олон нүхэстэй үнгын газар[н]ууд Хүлэнгэй хийд, степной дүүмээр хоёр жэл шахам морилжо бусабаһые, шажан түрэдэ туһатай үйлэдбэри элирхэй мэдэгдэгшэгүй бэлэй.

Хазаанда ошоһон хургуулийн буряад дүрбэн хүбүүдэй заримынь үхэжэ, салдаадта үгэгдэнхые бии³³⁰. Үшөөтэйн адаг, баруун гарта нютагтай табанууд солотой уряанхай яһанай хасаг Банзар Борогоной³³¹<?> хүбүүн Доржо Банзарай³³² Хазаанда хураһан эрдэмээ

Санкт-Петербург ниислэлдэ шалгагдажа, түшэмэл зэргэ дэбшэжэ, Зүүн Сибириин тэригүүлэгшэ захирамжын яаманда тусагаар хэрэгэй ноён боложо, мянга найман зуун табин <1850> ондо Байгалай энэ бэе эхэ нютаг ерээд, гэдэргээ Эрхүү ошожо, тэрэ тушаалдаа байха зуура архинда бүри үлэмжэ дуратай болоһон³³³ шалтаганаар Эрхүү хотондо мянга найман зуун таби <1850> гаран ондо нүгшэбэ.

Мянга найман зуун дүшэн зургаан <1846> оной намар айлай хуримай алашын <аласай?> архин дээрэ бандида хамба Чойвантай сохисолдоод, тэрээгээр эрьежэ Хүлэн нуурай хиидтэ шэрээтын ласаб Жамба үргэмжэлэлгэтэй байтар, дасан хуралдаа ошохо хурахаяа болёод, тэрэ хамбын нүгшэһэнһөө хойшо³³⁴ дасан хуралдаа ошохо хураха боложо, штадай банди тоондо хамжаагдаһан. Олон [зон] үргэжэ, лобон шэрээтэ алдартай түшэлгэ шэрээ табигдаһан.

Гэлэн Доржын өөрын дүү Гомбын хүбүүн Найданай³³⁵ нэрээр Сэлэнгын буряад яаманай³³⁶ дэргэдэ урда бүтээгдээд, эбдэржэ үгы болоһон хүрдн хүмн хуури шадар ород мүргэлэй хүмэ³³⁷ бүтээхэ эшэ абаад, өөр[н]үүдэй ба буянда дуршагшанай тэдхэмжээр барижа дууһажа, Эрхүү архирии рамнай үргэжэ, хуралтай ламатай боложо байдаг юм. Найдан Гомбыниинь Хударын буряадай хургуулиин багша байгша³³⁸ хэн гү, али энэ хүмэ үүсхэхэнэй тула хэн гү, мүнгэн медаль хүртэхэн бүгөөд, мүнөө 14-дүгээр зэргэ³³⁹ дэбшэжэ, Амарай сэрэгэй губернаторай³⁴⁰ дэргэдэ манжа үгын хэлэмэршэ байжа, Хятад, Манжа орон ба Японой хан эзэлүүри хүрэтэр ябана гэдэг. Үнэн алдарты шажанда ороһонгүй³⁴¹, нютаг хаядаа ерэхэншьегүй, хүндэтэй хүн тэндээ мүнөө хууна.

Ород бүри үни эзэлжэ нютаглажа байһан Албазин нэрэтэ хотондо³⁴² мянга зургаан зуун наян табан <1685> ондо манжын Энхэ амгалан хаан хүсэтэ сэрэг эльгээжэ, Албазин хотые эбдэрүүлжэ, тэндэ хууришаһадай олонхи алажа, үсөөн үлдэхэн улады Димитэр нэрэтэ ламатай Бээжэн хотондо абаашажа, Бээжэн дотор тусагаар бүлэг ород һомон [гэхэн] нэрэ үгэжэ хуулгаба. Бурхан тахиха мүргэл шүтэлгэ хорюусагүй, Николай бурханай хүмэ³⁴³ барюулжа үгэхэн байна. Эдэгээрэй үри үндэхэн улам хойшохид эртын ородой түрэлхи хэлэ, хубсаһа, ажа түрэхые мартажа, хятад, манжын янза хэлбэр, ажа түрэхэтэй нэгэ болобошье, христосой этигэлээ шүтэхөөр олон улад бии боложо байдаг юм. Энэ тухай ород элшэ Фёдор Головин³⁴⁴ гэгшэ мянга зургаан зуун наян зургаан <1686> ондо Шиилхэ дээрэ Албазинһаа долоон зуугаад модондой зэргэ Нэршүүгэй хотондо манжа ноёд, сэрэгтэй ушаржа, хэлэлсээ хэжэ, манжада Амарые үгэжэ³⁴⁵, Албазиние тусагаар хэлэлсээ болотор хэнэйшье эзэлбэриндэ хабаагүйгөөр орхижо³⁴⁶, Сэлэнгын хотоор Жэбзэн-Дамба хутагтын хууха Хүрээ;

Түшээтэ хаанай нютагаар Бээжэн; Нэршүүгээр Долоон нуурай хятад хото хүрэтэр гурба гурбан жэл соо хоёр зуун хүн наймаа хэжэ, нааша саашаа ябаха болгожо, эбтэй болоһон юм³⁴⁷. Хожомшье Албазин Амарые граф Сава, Сэсэн хаан хилын хэлэлсээ үүсхэхэдэ дурасхалгүй орхиһон байна.

Эзэн императорай зарлигаар генерал-адъютант, генерал от [инфантерии], инспектор граф Муравьев-Амарай мянга найман зуун дүшэн долоон <1847> ондо Зүүн Сибириин генерал-губернатор тэндэ тухайлагдаһан сэрэгы захирагша боложо ерээд, мянга найман зуун дүшэн найман <1848> онһоо эхилэн Амар, Албазиние бэдэрбэ. Тэндэ хууришаһан манжанар, бэшэшье зүйл бүриин зоноор танилсаба. Аргада оруулжа, зам харгы олобо. Нютаг барилгад эхилэн түхээрбэ, шэбээд бариба, зоние нютаглуулба³⁴⁸. Энэ тухай мянга найман зуун таби <1850> гаран ондо түгэс хүсэтэ элшэ граф Путятин³⁴⁹ Бээжэн морилхоёо анхан Хягта морилжо ерээд, эндэ нэгэ хэды байтар[аа], шалтагааниинь мэдэгдэхгүй, Амар тээшэ морилжо, тэрээгүүр Манжа газар орожо, Дундада уласай хайдтай хэлэлсээ хэхэн бүгөөд, тэрэн хожом бүтэмжгүй болоһондо³⁵⁰ баһа шалтагааниинь мэдэгдэхгүй.

Мянга найман зуун табин найман <1858> ондо генерал Игнатев³⁵¹ Хягтаар Бээжэн морилжо, тэндэ удаан байжа, найралые зохёожо бусаһанһаа хойшо тэрэн мянга найман зуун жаран <1860> онһоо эхилэн Ородой ба Дайчин гэхэ Дундада хоёр улс нэгэ гэрэй мэтэ эб тайбан боложо³⁵², бидэнэй наймаа[най] улад Дундада улс ай илангаяа сай элбэг таридаг, ургадаг хятадай эртын ниислэл Нанжин³⁵³ хото ба Шанхай³⁵⁴ тиигээд, бэшэ баһашье олон хото ошожо байха ябаха Дундада улс ай наймаашанар Ород ороной ехэ наймаа, хото газар[н]ууд ба сааша шадар байдаг Европа, Афригай эзэлүүрид хүрэтэр дамжажа ошогшо ябагшанар олошорбо³⁵⁵.

Мянга найман зуун табин нэгэн <1851> ондо генерал, граф Муравьев-Амарай ханаашалгаар тэдэнэй бэдэржэ олоһон Амарта нэгэ область³⁵⁶ саашань Зүүн Сибириин далайн область гэхэ ба, Байгалай үмэнэдэхи нюур дээрэ Шэтэдэ Байгалай область³⁵⁷, Хягта дээрэ градоначальник, илгаваритай можод тогтоогдоһон бүгөөд Хягтын градоначальник зогсожо, ганса Хягтын захын комиссар, монголой нэрлэдэг майор ноён, Хягта дээрэхи байха үйлэдбэри захирха болобо. Хягтада байһан тамуужан Эрхүүдэ нүүһээр тэндэ байдаг³⁵⁸.

Бандида хамба Чойван Ешэ-Жамса[ын]да бэшээшэ байһан Сэлэнгын хатагин отогой зайһан Дамба Вамбын³⁵⁹ мүн өөрын эрхээр мянга найман зуун табин <1850> ондо ниислэлдэ хүрэжэ, Богдо эзэндэ бараалхажэ, мүнгэн медаль хүртэжэ, гэдэргээ нютаг ерэжэ,

Хяагтын захын комиссарай штадта монгол хэлэнэй хэлэмэршэ мүнөө байна. Сонгоолой Ухин хондогорой<?> аймагһаа һалбарилһан үндэһэн Буда Хутагай³⁶⁰ гэгшэ уг залгажа, сонгоол отогтоо гулваа байтар[аа], ямар шалтагаан һэн бэ, зониинь мүргөөд, тэрээн тушаа ээмэ шүүлтэгүй тэрэ тушаалаа орхижо, өөрын дураар зайлаад, Хяагтын захын комиссар гү, али градоначальнигта гү манжа, монгол үгын хэлэмэршэ байха зуура арбан дүрбэдүгээр зэргэ дэбшэһэн юм. Хожом генерал граф Муравьев-Амурскидэ хэрээс зүүжэ, үнэн алдарта шажанда орожо, Головкин солотой болобо³⁶¹. Мянга найман зуун жаран долоон <1867> ондо гү, өөрын эрхээр ниислэлдэ хүрэжэ, Богдо эзэндэ бараалхажэ, шан хүртэжэ, гадаада хэрэгэй министерствын Азиатска департаментда³⁶² хабаатай, маша үндэр алдартай байдаг юм.

Хори, Агын мэдэлэй хуасай отогой албата Бадма Донсохоной хүбүүдһээ гэлэн Сүльтим-Шираб Бадмын ниислэлдэ өөрын дүүтээ³⁶³ ошожо байха зуура Сүльтим үнэн алдарт шажанда орожо, арбан дүрбэдүгээр зэргэ³⁶⁴, мүнгэн медаль хүртэжэ, эмшын тоондо баталагдажа, Зүүн Сибиригтэ ерээд, Шэтэ, Эрхүү байртай байна.

Мянга найман зуун дүшэн найман <1848> ондо камер-юнкер Левашов³⁶⁵ Байгалай энэ бэе Сэлэнгын буряад яаман, степной дүүмэ, бандида хамбын үргөө Хүлэнгэй хиид, бэшэшье шажанта аймаг бүри, хүдөө нютаг, степной дүүмэ, инородно управанар, дасангуудые хэсэжэ, Богдо эзэнэй эрхээр шажан гэршэлэн, шажанай зохёол үүсхэхэ даабаритай морилжо ябаад, эсэсы[нь] Эрхүү дээрэ Зүүн Сибириин тэрэ сагта генерал-губернатор байһан ноён генерал Муравьёвтой хамта зохёожо хүргэһэн лама шажанай хуули мянга найман зуун табин гурбан <1853> ондо майн һарын арбан табанай үдэр Богдо эзэн Николай Павлович өөрын мутараар баталжа үршөөбэ. Тэрэ хуулиин хүсөөр лама Данзан-Чойван Ешэ-Жамса[ын]³⁶⁶ Зүүн Сибириин ламын шажантанай түрүү лама бандида хамба ямба эзэн император эрхэмжэлэн баталһые мянга найман зуун табин табан <1855> оной үбэл Байгалай саадахи областиин сэрэгэй губернатор, Байгалай хасаг сэрэгыгэ жанжалагша атаман ноён, генерал Запольский³⁶⁷ Хүлэн нуурай хиидтэ бэээр хүргэн ерэжэ тушааба.

Түбэд Юмэй бар модондо һиилэжэ гаргахын эхилэлгэ Сэлэнгын нэгэдүгээр атаганай Дэрэстэйн дасангай³⁶⁸ лама шэрээтэ соржо Шагдаржаб Вампилай үүсхэбэри бүгөөд тэдэнэй нүгшэһэн хойно түрэһэн аха, арбан хоёрдугаар зэргэтэ Ниндаг Вампилай, энээнэй хүбүүн Хандажаб, Ниндагай хүбүүд штад лама Шойжо-Жалсан, дүү Сүльтим, Хандажабнар мүнөөхи бандида хамба тушаалда багша шэ-

рээтэ лама, нэгэдүгээр атаган хушуунай тэригүүн ламанар, түрын хайд, буяниие дуршагшад ниитын бүтээмжэндэ мүнөө байдаг, дүүрэһэн үды.

Мянга найман зуун табин зургаан <1856> онһоо Хүлэнгэй хиид хирпиисээр үүсхээжэ байха ба Цанид хургуули Хүлэнгэй хиидтэ тогтожо, мааниин хурал Хүлэндэ эхилээд, Дэрэстэй, Янгаажанда боложо байха тиигээд, самай хурал Юрөөдэ үүсхэжэ, Онон Сүүгэлэй дасан хирпиисээр, Бултумурай дасанда шулуун һуури хэхые һанаа-шалба. Бултумур, Дэрэстэйдэ түбэд Данжуурууд залагдаба.

Лама Данзан-Чойван Ешэ-Жамсын хорин нэгэн жэл шэрээндэ һуугаад, мянга найман зуун табин юһэн <1859> ондо ноябрь һарада Сартуул Гэгээтэйн дасанда гэлэн һахил хүртэхэ ламанарай залалаар морилжо ябатар[аа], тэндэ хүрэлгүй Юрөөгэй дасангай мүргэлэй шэрээтэ гэлэн Жамбалдоржо Цэдэнэй гэртэ ойрохон зуура шэлээрхэжэ, нирваан болоһон шарилые тэрэ сагаар Хүлэнгэй нуурай хиидэй дэргэдэхи үргөөндэ залажа асараад, удалгүй тэрэ хиид шадар хирпиисээр гадуурнь хүмэ шэнги бишыхан гэр барижа, тэндэ орошуулһан юм. Энэ хамба архида эрхэтэй лама хувараг, архи[н]ша болоһон юм. Богдо эзэнһээ нэгэдүгээр) алтан медаль, хүзүүндэ зүүхэ Анненска шара захатай улаан ооһортой³⁶⁹; хоёрдугаар) үнэтэ шулуугаар шэмэглэһэн алтан билжэг, гурбадугаар) кавалер хүртэхын урда бэе бараһан болой.

Лама шажанай хууляар Хүлэн нуурай Гандан Даржаалин дасангай лама шэрээтэ, бандида хамбын тушаалые шийдхэбэ. Мянга найман зуун жаран <1860> оной февраль һарада Сэлэнгын степной дүүмын дэргэдэ олоноор сугларжа зорюуталһан түшэмэлэй үмэнэ гурбан ламыг тухайлан, түрэ заһагша тэригүүн хайдай үзэмжэндэ тэрэ оной март һарада үргэгдэһэн болобошье, бодото баталамжа хүлээгдэһэн үды. Тэрэ забһарта эзэн император Александр Николаевич лама шэрээтые бандида хамба тушаал шийдхэжэ байтагай гэжэ зарлиг буулгаба. Мүнөөхи багша шэрээтэ ламын үедэхи гайхамшаг болоһон олон зүйл шажан түрын холбон хэлэхэ үгэс бии-нугуудые дура түрүүлжэ хойно үгүүлэһүү. Хоёр үеын хамбанар сонгоолой Балдан Брэйбүн хиидтэ мүнөөхи багша лама шэрээтэтэй табан үеын хамба Хүлэн нуурай Гандан Даржаалин ехэ хиидтэ һууба. Ородой харьяата Зүүн Сибириин буряад-монгол, хамнигадта долоон үеын хамбанар ламын шажаниие мандуулба. Шажанай хууляар хамбанар эгүүридэ Хүлэн нуурай ехэ хиидтэ байха, гушан дүрбэн ехэ дасан, олон бага хүмэд, хоёр зуун наян табан штад (ямбата) лама, гэлэн, гэсэл, бандинар, гушан табан хургуулиин хувараг, Бурхан Шакья-

Мүнийн шажан, хоёрдугаар илагууһан богдо Зонхобын гэгээн нэль-бэн шэнэдхэн тэрэ гол ёһо забһардалгүй, Зүүн Сибириин буряад-монгол, хамнигад дотор дэлгэрһээр хоёр зуу шахуу жэл болобо гэхэн энээниие хойто үеын залуус хэрбээ хэрэглээ һаа, хялбар оложо мэдэхэ нэгэниие эблүүлжэ үгэ гэжэ дурдаһан урмын тэды, ухаан соо бии-нугуудые эблүүлжэ, христосой мянга найман зуун жаран найман <1868> оной ноябрь һара, эрэ шорой луу жэлэй үбэлэй эхин зула гэдэг гахай һарада Сэлэнгын монгол-буряадай дархан тэригүүн тайшаа, убаша Дамбии-Жалцан Ломбо-Цэрэнэй бэшэжэ дууһаба.

- 1 1822 оной “Бусатүрэлтэниие захирха тогтоол” соо (107 н., 170 тайлбари үзэнэ гүт) Сибириин уугуул зониие “түбхинэн”, “нүүдэл”, “тэнүүл” гэжэ хубаарилһан байдаг.
- 2 185 н., 72 тайлбари үзэнэ гүт.
- 3 Буряад угсаатан анха түрүүн түүхын табсанда нэрэ гарахадаа мүнөөнэй Монгол уласай Хүбсэгэл аймагай хойто талаар, Буряад уласай Ахын аймаг, Тыва уласай Тожын хушуунай нютагаар байжа, ойрадуудтай хүршэ зэргэлдээ байһаниинь мэдэгдэнэ. Тиигээд хойшодоо 16-р зуун жэл хүрэтэр дүрбэн ойрадай холбооной нэгэн ойрад гэгдэжэ ябаһан тула эндэ ойрад-буряад гэжэ хэлэгдэжэ байна.
- 4 Далайн хойто бэеын буряадууд уг гарбалаа Буха ноёнһоо эхитэй гэдэг.
- 5 Эхэнэр хүн бөө болоһониие удаган гэжэ хэлэдэг.
- 6 Зохёогшо Дамбижалцан буддын шажантай хүн байһан хадаа бөө мүргэлэй бүтээгшэ тэнгэриие бурхан тэнгэри гэжэ тайлбарилан бэшэһэн байна.
- 7 Далайн хойто бэеын буряадуудай дээдэ үбгэ гэжэ нэрэжүүлһэн түүхэ домогой хүн.
- 8 Байгалай урда бэеын хори буряадуудай дээдэ үбгэ гэжэ нэрэжүүлһэн түүхэ домогой хүн.
- 9 Анха түрүүн түүхэ бэшэгүүдтэ *дүрлүкин* монголоой хонгирад аймагай нэгэн түрэл икирес гэжэ тэмдэглэгдэһэн аймаг. 13-р зуун жэлдэ Байгалай хойто бээдэ зөөжэ ерэбэ гэжэ шудалаашад тухайлдаг.
- 10 Анхан түрүүшын буряад нэрэтэй болоһон жэнхэни буряад аймаг юм гэжэ үзэдэг. *Булгад* гэхэн нэрэ тухай олон таамаглал байдаг болобошье, мүнөө болотор али нэгэниинь ниитээр хүлээн зүбшөөрэгдөөгүй.
- 11 Байгал далайн хойто (баруун) бээдэ Эрхүү голой Ангар мүнэндэ шудхадаг бэлшэр дээрэ ородууд 1661 ондо тура шэбээ байгуулһаниинь үргэжэжэ, томо хото болоод Эрхүү хото гэгдэжэ, 1764 ондо энэ хотын нэрээр нэрлэгдэһэн Зүүн Сибириин мого байгуулһан юм.
- 12 *Верхоленск* — Зүлхэ мүнэнэй эхиндэ буряадуудай нуудаг газарта ородуудай 1641 ондо байгуулһан тура шэбээгэй нэрэ. 1642 ондо Хүлэнгэ голой Зүлхэдэ шудхан ородог газарта зөөжэ табяа юм. Мүнөөнэй Эрхүү можын Хашаагай аймагай Верхоленск нуурин болоно. Эндэ Верхоленскын талын дүүмэ гэжэ эндэхи зониие захирдаг захиргаан байгаа.
- 13 1654 ондо булгад буряадуудай нютагта ородуудай байгуулһан тура шэбээгэй нэрэ. 20-р зуун жэлэй дундуур Зүблэлтэ засаг Братскын ГЭС байгуул-

хада хуушан Балаганск уһан доро ороо. Мүнөө Балаганск гэхэн нэрэтэй һуурин Эрхүү можын Балаганск аймагай түб болоно. Булгaд буряaдуудыe за-хирһан Балаганскын талын дүүмэ гэжэ байһанаа, һүүлдэ Балаганскын ино-родно управа болоһон юм.

14 Ангар мүнэндэ шудхадаг байһанаа, мүнөө уһанай сахилгаан станци бари-һанай һүүлдэ Братскын далайн Идын буланда шудхан ородог болоһон гол. Эрхүү можын Ардын адагай буряад тойрогой Боохон аймагай нютагаар ур-дадаг. Ородоор *Ида* гэхэ. Эндэхи буряадуудыe захирһан Идинскын талын дүүмэ гэжэ байһан юм.

15 Ангар мүнэндэ шудхадаг Худайн гол худар һуудаг булгaд буряaдуудыe за-хирдаг Худайн талын дүүмэ гэжэ 1824 ондо байгуулагдаһан юм.

16 Байгал далайн эгээ ехэ арал Ойхоной нэрээр нэрлэгдэһэн Ойхоной талын дүүмэ. Зүлхын буряадуудтай суг нэгэ захиргаантай байһан аад, ехэ холо ха-даа аминдаа захиргаантай болоо юм. Гансал Ойхон арал дээрэ байһан бэшэ, Ойхон аралай тэндэ Нарин далайн баруун бөөр далайнгаа хойто эрье зуб-шан һуудаг буряадуудыeшье баһа захирдаг байгаа.

17 1648 ондо ородууд ашабагад буряадуудай нютаг дээрэ мүнөөнэй Эрхүү можын баруун захада Үдэ гол дээрэ байгуулһан тура шэбээе анха түрүүн *Покровский городок* гэлдэжэ байһанаа, тэндэхи Үдэ голой нэрээр *Удинский острог* гэхэ болоо. Байгал далайн энэ бээдэ баһа нэгэ Үдэ гол дээрэ байгуул-һан Үдын байшан гэжэ байһан тула, 1700 онһоо эхилээд далайн хойно бай-һан *Удинский острогыe* Доодо-Үдэ (ородоор *Нижнеудинск*) гэжэ нэрлэхэ болобо. Эндэхи буряадуудай захиргааниe *Нижнеудинская земля* гэдэг байһан юм.

18 Доодо-Үдын захиргаанда ороһон буряад угсаатан. Заримдаа булгадай тоондо оруулан тоолдог омог байһан аад, хожом зарим зониинь Байгал да-лайнгаа урда бээдэ зөөжэ ерээд, Сэлэнгэ, Юрөө, Сүхын голнуудаар һуури-жан, хоёр отог боложо, Сэлэнгын буряадай тоодо ороо һэн. Нютагтаа үлэхэн зониинь Эрхүүгэй буряадай тоодо ороо.

19 Доодо-Үдын захиргаанда ороһон буряад угсаатан. Буряадуудһаа эгээ ба-руун захаар нютагладаг байһан тула, ородуудай анха түрүүн ерэхэдэ тулал-сажа, ехээр хохиржо хүн зониинь хорожо, Халха Монголдо зугадан орохо баатай болоо. Хожомын Халха Монголдо ехэ дайн һамуунай болоходонь, Байгал далайн наада бэе Сэлэнгэ, Сүхэ, Хёлго мүнэнүүд худар зөөжэ ерээд, Сэлэнгын буряадай нэгэ отог боложо һууба. Нютагтаа һууһан зониинь да-лайн хойто бээын булгaд буряaдай тоодо орожо, нютагаа һэлгэжэ эндэ тэндэ һуубад.

20 Монгол уласай хойто бээдэ оршохо Хүбсэгэл далайһаа урдажа гарадаг Эг(эй) гол хадаа Дэлгэр мүнэнтэй ниилэжэ, Сэлэнгэ мүнэн болодог. Монгол уласай нютагаар урдажа гараад, Буряад уласай нютагаар шанха хойшоо ур-даһаар Улаан-Үдын саахануур баруун тээшээ эрьежэ, Байгал далайда шуд-

хан ородог Сэлэнгэ мүнэниe зубшан нютаглаха зонииe Сэлэнгын талын дүүмын захиргаанда оруулһан юм.

21 Сэлэнгэ мүнэнэй адагаар байдаг далайн хойто бээын буряадуудай зөөжэ ерээд нютаглаһан тала нютагай нэрэ. Далайн хойто бээын буряадуудыe урда бээын буряадууд худари буряад гэдэгынь энэ талын нэрээр нэрлэхэн юм гү, али тэрэ хойто бээын буряадуудай нэрээр энэ талыe нэрлэхэн юм гү, мүнөө дээрээ тодологдоодүй байһаар байна. Эндэхи буряадуудыe захирдаг Хударын талын дүүмэ гэжэ байгаа.

22 195 н., 217 тайлбари үзэнэ гүт.

23 Домогой хатан, ойрадай Тайжа хаанай басаган, Эхирэд Булгaд хоёр эхир аха дүүгэй эхэ, эдэнэй эсэгыень Буха-ноён байгаа гэдэг.

24 Хятад угсаатан эртэ саһаа эхилэн өөһэдыгөө дэлхэй юртэмсын түб, үндэр ехэ соёлтой хүнүүдбди, бэшэн болбол соёл гээшыe огто мэдэхэгүй зэрлиг бү-дүүлг арьяатан амитандал адли юумэнүүд гэхэн үзэлтэй байһан тула, өө-һэдынгөө улас оронииe тэнгэри, газар хоёрой дунда байһан түб орон гэжэ Дундада улас (хятадаар 中国 (джунгүө) гээд мүнөө хүрэтэр нэрлэхээр байна.

25 Мүнөө Үбэр Монголой Хүлэнбуйр нютагта олоор, баһа Монгол уласта эндэ тэндэ үсөөн тоотой ажаһуудаг арад зон. Уг гарбалын Байгал далай шадар нютаглажа ябаһан зон, далайн хойто бээын буряадуудтай ниилэжэ нэгэ ой-рад гэгдэн, дүрбэн ойрадай тоодо ородог байгаа.

26 Зохёогшо Дамбиижалцанай ажамидаран һууһан тэрэ сагта ород хэлээр мүнөөнэй хасаг угсаатаниe *киргиз-кайсаk* гэжэ бэшэдэг байһан юм. Эндэ ха-саг (ородоор мүнөө *казах* гэжэ бэшэхэ болоо) зонииe хэлэжэ байна.

27 Дамбиижалцан эндэ ямар ябадалыe хэлэжэ байһаниинь тодорхой бэшэ байна. Ромын католик шажанай францискан урасхалай түлөөлэгшэ Жиовани Монтекорвино (1247–1328) 1294 ондо Монголой ниислэл Дайду (мүнөө-нэй Хятадай Бээжэн хото) хотодо ерэжэ, Ромын католик шажан дэлгэрүүлэн һуужа, ехэ амжалта олоһон байгаа. Монгол, уйгур хэлээр Библи ном оршуулжа, хоёр католик хүмэ барижа, христос шажанай несториан урасха-лыe дахадаг олон зонииe католик шажанда оруулһан гэдэг. Монтекорвино Монголой Хайсан Хүлэг хааниeшье баһа католик шажанда оруулба гэжэ намтар соонь бэшээтэй байдаг болобошье, үнэн дээрээ тиимэ бэшэ гэжэ эрдэмтэд тухайлдаг юм. Монтекорвино иимэ ехэ амжалтатайгаар хүдэлжэ байһыень дуулаһан Ромын папа 1307 ондо мүн лэ францискан урасхалай до-лоон хара ламыe Дайду хотодо эльгээһынь, тэдэнэй гурбаниинь лэ Дайду хо-тодо хүрэжэ, Монтекорвино Хаан балгааһанай (Дайдугай монгол нэрэ) ар-хиепископ болгон үргэмжэлһэн юм. Дамбиижалцан энэ мэтэ францискан урасхалай хара ламанарай Монгол, Хятад газар ерэжэ ябаһыень Сэлэнгын буряадуудай дунда олон жэлээр һуужа, христос шажаниe дэлгэрүүлхэ гэжэ оролдожо ябаһан англи миссионернүүдһээ дуулаһан байжа магадгүй. Гансал францискан урасхалыe Франци гүрэнтэй худхаа гээшэ гү даа гэхээр байна.

- 28 Байгал далайн хойто (баруун) бээдэ Эдээн голой адагта далайда шудхажа ородог газарые 17-р зуун жэлэй адагаар ородууд Голоустное (голой адаг гэ-
хэн үгэ гэжэ тайлбарилдаг) гэжэ нэрлээ юм.
- 29 Мүнөөнэй Буряад уласай Хабан (Кабанск) аймагай Посольск нууринда байха ород үнэн алдартанай шажанай хүмэ. 1651 ондо Халха Монголой зүүн гарай Сэсэн хаанда эльгээгдэһэн ородой сагаан хаанай элшэн Ерофей Заболоцкий гэгшын алуулһан газартань 1681 ондо хүмэ байгуулһан юм.
- 30 Иимэ нэрэтэй гол мүнөөнэй Буряад уласай газарай зурагта үгы байна. Гэбэшье Хамар дабаанһаа эхи абан урдажа, Посольск хүмье дайран Байгал далайда шудхадаг мүнөө ородоор *Большая речка* нэрэтэй болоһон голые бу-
рьядаар иижэ нэрлэдэг байһан байжа магадгүй.
- 31 Хамар дабаанай Нарьдагые хэлэжэ байна.
- 32 Мүнөөнэй Буряад уласай Сэлэнгын аймагай нютагаар урдажа Химнэ голдо шудхадаг гол.
- 33 Буряад уласай Сэлэнгын аймагай нютагта байдаг газарай нэрэ. Ородоор *Ара-Муртой* гэхэ.
- 34 Буряад уласай Сэлэнгын аймагта байха газарай нэрэ.
- 35 Буряад уласай Сэлэнгын аймагта байха газарай нэрэ. Тамшын дасан гэгдэхэ Хүлэн нуурай дасан эндэ байһан юм.
- 36 Дай Юань Ехэ Монгол уласай ехэ хаан, Хубилай сэсэн хаанай хүбүүн Чингим хунтайжын хүбүүн Дармабалын ехэ хүбүүн. 1281 ондо Хаан балгаан Дайду хотодо түрэнхэн. 1307 ондо абгаяа Түмэр үлзытэ хааниие залгамжалан, ехэ хаанай шэрээдэ Хүлэг хаан солотойгоор хуугаад, 1311 ондо гэнтэ наһанһаа нүгшэбэ.
- 37 Мүнөөнэй Хятад уласай ниислэл хото. “Хойто ниислэл” гэхэн удхатай үгэ бо-
лоно. Дай Юань Ехэ Монгол уласай ниислэл Дайду хотые Хятадай Мин ула-
сай сэрэгүүд 1368 ондо эзэлжэ абаад, Бэйпин “Хойто [зүгэй] амгалан” гэжэ нэрлэбэ. Мин уласай гурбадахи хаан Юнлө ниислэл хотоёо Нанжингһаа Бэйпиндэ шэлжүүлжэ, Бэйжин “Хойто ниислэл” гэжэ нэрлэһэн юм. Мин ула-
сые эзэлжэ абаһан манжанар ниислэлээ Бээжэндэ шэлжүүлэн, нэрыень тэрэ зандань орхиһон юм.
- 38 Дай Юань Ехэ Монгол уласай ноёрхолые эсэргүүсэн бодожо, хятадай Мин уласые үндэхэлэн байгуулһан Джү Юаньджан (1328–1398) хаан шэрээдэ 1368–98 ондо нууһан.
- 39 Бухайра, Бухайр, Бухар (ород. *Бухара*) гэжэ Дунда Азида байдаг эртэнэй ехэ хотын нэрээр тэрэ оршомой газар ороние ородоор *Бухария* “Бухайр орон” гэжэ хэлэдэг байгаа. Монголшууд эндэхи зоние сартуул гэдэг байһан юм.
- 40 Түрэг арад зоной орон гэхэн удхатай үгэ. Мүнөө Хятадай харьяанда байгша Синьдзян можые Зүүн Туркестан гэдэг байһан юм.
- 41 Үбэр Монголой зүүн хойто хэһэгтэ Хинганай нюруунай араар, Хүлэнбуйрай та-
лаар нютаглагша манжа түнгүүс хэлэтэн арад. Манжа Чин уласай эхин үеэр дайлажа, эрхэдээ хуряжа абаад, манжын найман хушуунда оруулһан юм.

- 42 Байгал далайһаа урдан гаража, Хэм (Енисей) мүнэндэ шудхан ородог ехэ мүнэн.
- 43 Зүүн Саяанай нюруунһаа эхи абажа, сэхэ хойшоо урдан Хойто мұльһэн да-
лайда шудхан ородог ехэ мүнэн.
- 44 Алтайн нюруунһаа эхи абан, Монгол, Хятад, Казахстан, Баруун Сибириин га-
зар нютагаар урдажа, Обь мүнэндэ шудхан ородог ехэ мүнэн. Монгол бэшэ-
гээр *Эрчис* гэжэ бэшэдэгыень зохёогшо мэдэдэггүй байһан хэбэртэй.
- 45 Байгал далайн хойто бээһээ эхи абан, хойшоо Яхад нютагаар урдажа, Хойто мұльһэн далайда шудхан ородог ехэ мүнэн. Бурядаар Зүлхэ мүнэн гэхэ.
- 46 Хойто мұльһэн далай.
- 47 Зүүн-Хойто Сибирьтэ ажаһуудаг түрэг хэлэтэн зон. Зүлхын эхинэй буряад зонтой хүршэ байһан гэдэг. Өөһэдыгөө *саха* гэхэ. Буряадууд харин яхад гэжэ нэрлэдэг байһыень ородууд *якут* гэжэ абаһан ха. Яхад гээшэнь эхирэд бу-
рьядай аман аялгада бусад монгол угсаатанай *ж/з* абяае *й* гэжэ хэлэдэг тула, захад гэхэн үгэ мүн ха. “Заха хизаар ороноор нютаглагша” гэхэн удхатай үгэ юм гэжэ тайлбарилдаг.
- 48 Мүнөөнэй Тыва уласай үндэхэн арад зоние Хаанта Ородой үедэ ородууд хоёд гэжэ хэлэдэг байһан юм. Хоёд гэдэгынь тыва зоной нэгэ омогой нэрэ болоно. Зүүн Саяанай нюруунда мүнөөнэй Буряад уласай Ахын аймагта ажа-
һуудаг, сагаа буга (оро буга) үдхэдэг түрэг хэлэтэй зоние нютагай буряад-
монголшууд хоёд гэжэ хэлэдэг байһан юм.
- 49 Мүнөө ородоор *ненец* гэдэг Хойто мұльһэн далайн эрьеэр ажаһуудаг сагаа буга (оро буга) малтай арад зоной хуушан нэрэ.
- 50 Дамбижалцан эндэ тэрэ хуушан сагта ородоор *белые калмаки* гэжэ хэлэдэг байһан Алтай уулаар нютагладаг тэлэнгид зоние *сагаан торгууд* гэжэ мон-
голшолон оршуулһан хэбэртэй. *Калмак* гээшэнь лалын шажантай түрэг хэлэ-
тэй татаар, хасаг мэтэ арад зоной энэ шажандань ороогүй хуушан зангаараа байһан зоние хэлэдэг нэрэ байһанаа, баруун монголой ойрадуудые хэлэ-
дэг нэрэ болоһон юм. 17-р зуун жэлэй дундуур мүнөөнэй Урда Сибириин ню-
тагта нэбтэржэ ороһон ородууд монгол хэлэтэй ойрадуудые *черные калмаки* гэжэ, түрэг хэлэтэй тэлэнгид зоние *белые калмаки* гэжэ нэрлэдэг болоһон юм.
- 51 Хуушан Хаанта Ородой үедэ татаар гэхэн нэрээр бүхы түрэг хэлэтэй арад зоние нэрлэдэг байһан юм. Мүнөө ганса татаар яһатан зоние хэлэдэг бо-
лонхой. Харин бүри урда сагта татаар гэжэ монголые хэлэдэг байгаа.
- 52 Дамбижалцанай ажаһууһан тэрэ сагта ородуудай *киргиз* гэдэгынь мүнөө-
нэй хасаг (*казах*) зоние нэрлэдэг нэрэ байһан.
- 53 19-р зуунда Баруун Сибириин, һүүлдэ Талын хизаарай засаг захиргаанай түб болоһон Сибириин хото.
- 54 Тургай, Акмола, Семипалатинск, Семиречье, Сыр-Дарья мого болгон захир-
һан хасагуудай ажаһуудаг тала газарые хэлэнэ.

- 55 Ураалай нюруу — Зүүн Европо, Баруун Сибириин тала газарай хоорондо умара зүгтэ Хойто мүльһэн далайһаа урагшаа хасагай тала нютагай баруун хэһэн хүрэтэр зурыһан хада уула.
- 56 Санскридаар jambudvīra — бурханай шажанай юртэмсэ тухай хургаалай ёһоор газар дээрэхи дүрбэн түбиин нэгэниинь болоно. Эндэ түби гэхэн удхаар хэрэглэнэ.
- 57 Ураал уулын урда талада оршохо хото. Оренбургын губерниин, 1865 онһоо Оренбургын генерал-губернаторай можын засаг захиргаанай түб байһан.
- 58 Үнэн алдартын шажанда ороһон хасагуудые хэлэнэ.
- 59 Лалын шажанай урда тээ баксы гэхэн бөөтэй байдаг байһан юм. Энэнь тэнгэри онгонтой харилсаха, үбшэ эмшэлхэ, бөөгэй дуудалга дурдалга гүйсэдхэхэ зэргэ үүргэтэй байһан бэлэй.
- 60 Манжын Сэсэн хаан Хунтайжын хүмын соло болохо Тайдзүн гээшые Тайсу гэжэ бэшэһэн байна. Манжын Тайдзүн хаан Хунтайжа 1627 онһоо 1643 оной хоорондо хаан шэрээдэ хууба.
- 61 Манжын Чин улас Хятадые эзэлжэ хууһаниинь 1644 оной ябадал болоно.
- 62 Хятадай Мин уласай эсэсэй үедэ Хятад досоогоо ехэ һамууралтай байгаа. Ли Дзычэн (1606–1645) түрүүтэй буһалгаанай сэрэг 1644 оной эхиндэ Бээжэн хотодо дайран орожо, Мин уласые мүхөөгөөд Ли Дзычэн өөрөө хаан шэрээдэ хууһан юм. Удангүй Мин уласай жанжан Ү Саньгүй гээшэ манжанарые сагаан хэрэмээр дахуулан орожо, Ли Дзычэн түрүүтэй буһалгаанай сэрэгүүдые үлдэхын тула, манжанарай Хятад орониие эзэлэн абахадань туһа болоһон байна. Эндэ хэлэгдээшэ һохор Лочи гээшэнь Ли Дзычэн болоно.
- 63 Тэрэ сагта бүгэдэ Түбэд уласые захирһан нэгэ хаан гэжэ байгаагүй, олон бага хаашуул өөр өөрын харьяата газар орониие захиран хуужа байгаа. 17-р зуун жэлэй эхиндэ Хүхэ нуурта нэбтэрэн ороһон монголшууд Түбэд орониие өөрынгөө захиргаанда оруулха гэжэ оролдо оролдоһоор, баруун монголой хушууд аймагай Гүүшэ хаан, Түрэбайха түрүүтэй ноёд 1642 он гэхэдэ бүхы Түбэд орониие өөрын мэдэлдэ оруулһан байба.
- 64 Дамбижалцанай хэлээшэ энэ орон хадаа Анатолийн хойгто нютаглаха оттоман түрэгүүдэй улас болоно. Ехэ Монгол уласай үедэ *Түрькэ*, *Түрк* гэжэ нэрэтэй улас байгаагүй юм.
- 65 Мүнөөнэй Иран уласые ородоор *Персия* гэжэ байһаниинь энэ болоно.
- 66 Баруун монголой Зүүнгарай уласай цорос омогтой изагууртадай захирһан нэгэ хэһэг уласые өөлэд гэхэ, нүгөө хэһэгыень дүрбэд гэхэ юм. Зүүнгарай уласай ехэнхи арад зониинь өөлэд угсаатан байһан хадаа манжанар бүхы ойрадуудые баһа өөлэд гэжэ юрэнхыдэнь нэрлэдэг байгаа.
- 67 Энэ хадаа 5-р Далай ламын багша Баншан лама Чойжи-Жалцан (1570–1662) бололтой. Баншан ламын дүрбэдүгээр дүри гэгдэдэг.
- 68 Агваанлүбсанжамса (1617–1682) Далай ламанарай 5-р дүринь болоно. Энэ Далай ламын жүдхэлөөр Далай ламанар Түбэд ороной шажан түрын эрхые бариха болоһон.

- 69 Дамбижалцан энэ хэһэгтэ Саган сэсэн хунтайжын зохёһон “Эрдэниин тобшо” зохёолые ашаглаһан байна. Далай лама, Банчин эрдэниин элшэн боложо 1642 ондо Манжын Сэсэн хаан Хунтайжада бараалхаһан энэ Илагууһан хутагта хадаа түбэд хүн болоно. “Амдуугай түрэ шажанай түүхэ” зохёолдо тэмдэглэһэнээр уг нэрэнь Жамбажамса, Сэсэн соржо солотой, Нитан нютагай ноён хүнэй гэртэ түрэхэн ха. һүүлээрнь энэ ламын хубилгаан Илагууһан хутагта гэжэ лама Хүхэ нуурай хушууд монголдо түрэжэ, Хүхэхотодо хуужа байтараа Зүүнгарай Галдан бошогто хаанда Манжа Чин уласай элшээр ошоод бусажа ерээгүй, Галдан бошогто хаание дахалсан ябаад, һүүлээрнь баригдажа хороогдоһон юм. Мүншье баһа Халхын баруун, зүүн гарта хоёр ондоо Илагууһан хутагта гэжэ байгаа бэлэй.
- 70 Дай Юань Ехэ Монгол уласай һүүлшын ехэ хаан Тогоон-Түмэр хадаа Хутагта хаан Хошила-гай ууган хүбүүн болоно. 1333 ондо хаан хууринда хуужа, 1368 ондо Дайду ниислэл хотоёо хятадта алдаад, Монгол орондоо дутаажа гараад, 1370 ондо наһа бараба. Монгол түүхын хурбалжа бэшэгүүд соо Тогоон-Түмэр хаанай сольё Ухаанта гэхэн байдаг.
- 71 Бата-Мүнхэ (1472–1517) — Монголые дахин нэгэдхэхэн ехэ хаан (1480–1517). 15-р зуун жэлэй дундуур Монгол орон дахин баруун, зүүн гэжэ хубаагдан хахасажа бутарһыень Хубилай сэсэн хаанай үри Бата-Мүнхэ нэгэдхэжэ, ехэ хаанай хууринда хууһан байгаа. Даян хаан гэхэн солонь Дай Юань (*Дайүн*) хаан гэхэн үгын хубилбари юм гэжэ үзэдэг.
- 72 *Хэсэг бусаг* — “хэшэг бошог” гэжэ буруу бэшэжэрхинхэй.
- 73 Дай Юань Ехэ Монгол уласай ноёрхол Хятад газарта унаһанай һүүлээр Монголой ехэ хаанай мэдэлдэ хосорһониинь гансал зургаан түмэн улас байба гэжэ монгол түүхын хурбалжа бэшэгүүд соо хэлэгдэнэ. Сахар түмэн хадаа Монголой ехэ хаанай шууд мэдэлдэ байһан түмэн болоно. Монголой ехэ хаан Сахар түмэндэ голлон хуудаг байгаа. Сахар гэхэн үгэнь дундада зуунай үеын монгол хэлэндэ ороһон перси хэлэнэй *чакар* “хаанай шадар үйлэшэлжэ ябаха хүн” гэхэн үгэ юм. Монголой һүүлшын ехэ хаан Лигдэн хутагтын 1634 ондо наһа бараһанай хойно тэрэнэй захиргаанда байһан Сахар түмэн Манжа Чин уласта харьяалагдажа, найман хушуунай тусхай Сахар хушуун боложо, Хятадай сагаан хэрэмэй хойгуур хууба. Мүнөө Үбэр Монголой Шэлын гол, Улаанцаб аймагуудта ажаһуужа байна.
- 74 Монголой һүүлшын ехэ хаан. 1592 ондо Буян сэсэн хаанай ахмад хүбүүн Мангад хунтайжын хүбүүн болон түрэжэ, 1603 ондо үбгэ эсэгээ залгамжалан ехэ хаанай шэрээдэ хууба. Тархай бутархай монголшуудые нэгэдхэхэ гэжэ шармайжа манжанартай дайсалдаад, баруун зүгтэ сухарин ябатараа 1634 ондо Хүхэ нуурай хойно Шара талын газарта наһа бараба.
- 75 Сахар түмэнэй баруун гарай отог. Бата-Мүнхэ даян хаанай саһаа хойшо Губиин араар нютаглажа байгаад, Лигдэн хутагта хаанай наһа бараһанай һүүлээр Губиине туулажа урагшаа нүүгээд Манжа Чин уласта дахажа оробо.

Манжа Чин уласай харьяанда Шэлын голой шуулганда хоёр хушуун боложо ябаһан юм.

- 76 Монголоой ехэ хаанай мэдэлэй дорохи 6 түмэнэй нэгэниинь. Баруун гарай гурбан түмэнэй нэгэниинь гэжэ тоологдодог байгаа. Манжа Чин уласай үедэ нэгэ хэхэгынь Хүхэхотын тэндэ, баһа нэгэ хэхэгынь Ляонин можын тэндэ — нийтэ 3 хушуун боложо ябаһан юм.
Монгол бэшэгээр түмэд гэжэ бэшэнхэй тула, ородоор бэшэһэн юумэ хэрэглэжэ бэшэһэниинь эли.
- 77 Монголоой ехэ хаанай захиргаанай 6 түмэнэй нэгэниинь. Анха түрүүн Монголоой ехэ хаанай тайлга тахилгыг эрхилэн гүйсэдхэгшэ найман сагаан ордыг сахидаг харадаг улад байһан тула, *ордос* “ордонууд” гэжэ нэрэтэй болоо юм. Бата-Мүнхэ даян хаанай сагта мүнөөнэй Хатан голой Боротохойдо орожо нютаглаһаар мүнөөшье болотор тэндээ нуужа байна. Манжа Чин уласай үедэ Ехэ зуугай шуулган гэжэ 7 хушуун болоо һэн.
- 78 Монголоой ехэ хаанай мэдэлэй 6 ехэ түмэнэй зүүн гарай Халха түмэнэй Хинган дабаанай эбэртэ нютаглаха Үбэр Халхын 5 отогтой нэгэниинь. Эртэ сагай урянхай аймагтай удха узуураараа холбоотой гэжэ үзэдэг. Манжа Чин уласай сагта Үбэр Монголоой Жуу-Удын шуулганда хоёр хушуун болоо юм. Зарим нэгэниинь Монгол найман хушуун соо ороһон байгаа.
- 79 Чингис хаанай дүү Хабата Хасарай үринэрэй захирһан Хорчин түмэнэй нэгэ отог. 16-р зуун жэлэй эхиндэ Хорчин түмэнэй нэгэ хэхэгынь Хинган дабаае дабажа Нуун (Наун, Нонни) мүрэндэ хүрэжэ нютаглаһынь Нуун хорчин гэдэг. Лигдэн хутагта хаанай хатуу захиргаае эсэргүүсэжэ манжанартай холбоотон болоод, Манжа Чин уласай захиргаанда ороһоной хүүлээр Жэрэмэй шуулганай хорчин 10 хушуунай нэгэниинь болоо юм.
- 80 Дамбижалцан эндэ Манжа Чин уласай захиргаанда байһан Халха монголоой аймагуудыг дурдажа байна. Манжын захиргаанда орохын урда Ара Халхань баруун, зүүн гар гэжэ хоёр хубаагдан баруун гарта Засагта хаан, Алтан хаан түрүүтэй хаашуул, зүүн гарта Түшээтэ хаан, Сэсэн хаан түрүүтэй хаашуул байдаг байгаа. Сайн ноён гээшэнь Түшээтэ хаанай дүтын түрэлэй ноёд манжын захиргаанда ороһоной хүүлээр 1725 ондо амяараа нэгэ аймаг боложо байгуулагдаһан юм.
- 81 Дамбижалцанай хэлээшэ энэ хүн хадаа Зүүнгарай уласай цорос омогой ноён, ёһотой нэрэнь Цэрэн-Дондог бэшэ харин Цэрэндондоб. Зүүнгарай Баатар хунтайжын хүбүүн Бүм гэгшын хүбүүн. Ондоо нэгэ Цэрэндондоб нэрэтэй зүүнгарай сэрэгэй ноён байһан тула, тэрэниие ехэ Цэрэндондоб, нүгөөдыень бага Цэрэндондоб гэжэ илган хэлэлсэдэг байгаа бэлэй. 1716 ондо Зүүнгарай Цэваан-Рабдан хунтайжын зарлигаар Түбэдые дайлажа эрхэдээ оруулаад, Манжа Чин уласай сэрэгтэй байлдажа, хэды дахин дараһаншье наа, эсэстээ Түбэдые орхижо гараха баатай болоһон юм. Үсөөн сэрэгээр хүн ябадаггүй үндэр хада уулыг дабан гаража, Түбэдые довтолон эзэлһэн тула,

нэрэ суутай болоһон. Буряад-монголоой анхадугаар бандида хамба лама Заяагай Дамбадаржаагай Түбэд орондо аяншалһан тэмдэглэлһээ эхилээд, буряадай түүхэ бэшэгүүд соо нэрэнь ехээр дурдагдадаг болоһон юм.

- 82 Зүүнээр гээшэнь Зүүнгар гэжэ байха ёһотойе буруу уншаад, алдажа бэшэһэнһээ болоо. Цэваан-Рабдан (1665–1727) болбол Зүүнгарай уласай эзэн (1697–1727), цорос омогой хүн, Зүүнгарай Баатар хунтайжыг залгамжалһан Сэнгэ хунтайжын ехэ хүбүүн. 1671 ондо Сэнгэ хунтайжын алуулхада, жаа үхибүүн байһан тула, абга ахань Галдан хутагта шара шобтолжо (нахил санаараа орхихо баатай боложо), хаан шэрээдэ нуугаад *Бошогто хаан* гэхэн солотой болобо. Цэваан-Рабдан 1690 ондо абга ахатаа муудалсажа, Или нютагтаа хүрөөд, Алтайн нюруунһаа баруун тээшэ газар нютагыг эзэлэн нууба. 1697 ондо Галдан бошогто хаанай наһа барахада, Цэваан-Рабдан *Зоригто хунтайжа* солотой боложо, Зүүнгар уласай эзэн болобо. 1727 ондо хорлогдожо наһа барахадань, Галданцэрэн хүбүүниинь хаан орыень залгамжалба. Буряад арадай “Шоно баатар” гэдэг түүхэтэ домог, түүхын дуунда гарадаг Хунтайжа хаан болбол Цэваан-Рабдан мүн. Шоно баатар гэдэгынь Цэваан-Рабдан зоригто хунтайжын торгууд хатанһаа түрэхэн Луузан-Шуну гэдэг хүбүүн болоно.
- 83 Аюуша (1642–1724) — Эжэл (ородоор *Волга*), Зай (ородоор *Яик/Урал*) мүрэнэй хальмагуудай хаан (1672–1724), торгуудай хэрэйд омогой хүн. 17-р зуун жэлэй эхиндэ дүрбэн ойрадай нэгэ хэхэгынь баруун тээшээ нүүжэ, Эжэл, Зай мүрэнэй хоорондо ошожо нютаглан, тэндэхи ногой татаар зониие эрхэдээ хуряан абажа, улас байгуулһаниие Хальмагай хаанта улас гэдэг. Тэдэнэй дунда дүрбэн ойрадай дүрбэд, хушууд, торгууд бүхыл аймагууд байһан болобошье, ехэнхинь торгууд байһан тула, хааяа баһа Торгуудай хаанта улас гэдэг. Ород бэшэгтэ *Аюка хан* гэдэгынь тодо бэшэгэй галиг үзэгыг буруу дуудаһанһаа болоһон алдуу болоно. Торгуудай Шүхэр дайчин өөрын хүбүүн Пүнсэгтэ (ородоор *Мончак тайша*) зүүнгарай Баатар хунтайжын басагыг хатан болгожо абаад түрэхэн хүбүүниинь Аюуша болоно. 12 наһатай болотороо нагаса үбгэ Баатар хунтайжын гэртэ хүмүүжэһэн. Эсэгэ Пүнсэг тайшын наһа барахада хальмагай ахалагша тайша болоо. 1690 ондо Далай ламаһаа хаан соло, тамга хүртэбэ. Аюуша хаанай сагта Хальмагай хаанта улас Ородой хаанта уластай эрхэ тэгшээр харилсажа, сэрэг мориной туһаламжа үзүүлэн ябадаг байгаа. Мүншье Оттоман Түркын улас, Перси, Манжа Чин улас, Зүүнгар, Түбэдтэй харилсаатай байһан.
- 84 Зүүнгарай Баатар хунтайжын хүбүүн Галдан бошогто хаан (1644, 1671–1697). Түбэдэй Энса хутагта ламын хубилгаан гэжэ бага наһандань тодороруулаад Түбэдтэ шажанай нургуулида эльгээжэ нургаһан. 1671 ондо аха Сэнгэ хунтайжыг залгамжалан Зүүнгарай хаан шэрээдэ нуугаа. Тэрэ сагта дүрбэн ойрадай шуулганай түрүүлэгшэнь хушуудай Очирто сэсэн хаан байба. Галдан хунтайжа Очирто сэсэн хаанай аша басаган Ануе хатан болгожо абаад,

Очирто сэсэн хаанай хүрьгэн болоо юм. Харин Сэсэн хаанай дүүнь бэшэ юм. Дамбиижалцан эндэ андуурхан байна.

- 85 Зүүнгарай Галдан бошогто хаан Цэрэндондоб ноёнтон эбдэрэлсэһэн ушар түүхэдэ бэшэгдээгүй байна.
- 86 Галдан хунтайжа 1678 ондо өөрын хадам эсэгэ хушуудай Очирто сэсэн хаан-тай байлдажа дараад, дүрбэн ойрадай шуулганай түрүүлэгшэ болоо юм. Дараа жэлын 1679 ондо 5-р Далай лама Галданда шажан баригша Бошогто хаан соло олгоһон юм.
- 87 Манжанар 1621 ондо хятадай Мин улсхаа буляжа абаһан Шэньян хотые манжаар Мүгдэн гэжэ нэрлээд, Манжа улсайд ниислэл хото болгоһон бэлэй. *Мүгдэн* гэшэнь "мандах" гэхэн удхатай манжа хэлэнэй үгэ болоно.
- 88 Өөрын нэрэ Сюань (1654–1722), Энхэ амгалан (хятадаар kangxi *канси*, манжаар elhe taifin "энхэ тайбан") гэжэ оной солонь болоно. Манжа Чин улсайд хаан (1661–1722). Манжа Чин улсайд *Эээр засагша* хаанай хүбүүн. Энэ хаанай сагта Халха Монгол дотоодын дайн һамуунһаа боложо Манжа Чин улсайд харьяанда орохо баатай болоо.
- 89 Монгол нутагта иимэ нэрэтэй газар орон олон байдаг. Галдан бошогто хаан 1696 ондо Манжын ехэ сэрэгтэ диилдээд Алтай уулын зүг буруулжа ябаад, мүнөөнэй Монгол улсайд Губи-Алтай аймагтай Тонхил сомоной нутаг Аса Амтатай гэхэ газарта наһа бараа бэлэй. Дамбиижалцан эндэ арадай дунда хэлэгдэдэг ямар нэгэ түүхэ домогы ашаглажа бэшэһэн хэбэртэй байна.
- 90 Дүрбэн ойрадай холбооной нэгэн болохо торгуудууд 17-р зуун жэлэй эхиндэ нүүжэ ябаһаар мүнөөнэй Урда Сибирь, Баруун Сибирь, Европын захандахи Эжэл, Зай мүнэндэ хүрэхэ нутаглаһан ябадалые хэлэхэ байна. Дээрэ хэлэһэн ёһоор Дамбиижалцан ород хэлэнэй бэшэг материал һайса ашаглаһан хадаа, ородоор *черные калмаки* гэжэ байһаниие *хара торгууд* гэжэ оршуулһан хэбэртэй байна.
- 91 Ородоор *Волга* гэхэ. Эжэл мүнэн гэхэн монгол нэрэнь энэ мүнэнэй ехэ эртэ-нэй нэрэ болохо Итил гэхэнэй хубилбари болоно.
- 92 Эжэл мүнэндэ ошожо нутаглаһан ойрад монголшууд энэ далайе Хүхэ тэнгис (хальм. *Көк теңгис*) гэжэ нэрлэдэг байгаа, мүнөөшье тийжэ нэрлэһэн зандаа.
- 93 Торгуудай Аюуша хаанай нутаглан һууһан газарай нэрэ. 1712 ондо Манжа Чин улсхаа Торгуудай Аюуша хаанда Түлишэн түрүүтэй элшэнэрые эльгээжэ, Зүүнгар улсые сугтаа дайралдая гэжэ хэлүүлһэн байгаа. Элшэнэр Аюуша хаанда Шартуу (ородоор *Саратов*) хотын шадар Манутохой гэхэ газарта бараалхан уулзаһан тухайгаа өөрын бэшэһэн аяншалгын тэмдэглэл соо бэшэһэн байдаг. Дамбиижалцан хадаа тэрэ зохёолой манжа эхэ бэшэгыень оложо уншаа юм гү, али ородшолһон оршуулгыень оложо хараһан юм гү, мүнөө мэдэхын аргагүй.
- 94 1722 ондо нэгэдүгээр Пётр хаан Перси зүг дайлажа ошоходоо Эжэл мүнэ-рэнөөр уруудан ябажа, Саратов хотодо ерэхэдэ хальмагай Аюуша хаан-

тай уулзахаа һанаба. Аюуша хаан хүбүүд албатаа дахуулжа ерээд Пётр хаанай һуужа ерэхэн онгосо дээрэ гаража золгодобо. Тийжэ уулзаһаар Аюуша хаан Персие дайлаха 5000 сэрэгшэд гаргажа үгөө юм.

- 95 Ород гүрэн Пётр хаанай сагта Балтийн тэнгистэ гараха далайн боомто хототой болохын түлөө Швед гүрэнтэй 1701 онһоо эхилэн 1721 он хүрэтэр ехэ дайн хээ юм. Мүн Оттоманай Түрк гүрэнтэй 1686–1700 онуудта, 1710–1713 онуудта дайтаба. Энэ дайнуудта Аюуша хаан хальмаг сэрэг эльгээжэ, Ородой холбоотоной ёһоор оролсоо.
- 96 Манжа Чин улсайд эрхэшээл доро байһан Халха Монголой Засагта хан аймагтай хотогойтын ноён (1710–1757). 1756 ондо Зүүнгарые эзэлэн дайлаха ехэ сэрэгһээ бусажа, Манжын ноёрхолһоо гараха тэмсэл хүдэлөө үүсхээд, 1757 оной эхиндэ Ородой зүг оргон гараха гэжэ ябаад, Манжын сэрэгтэ баригдажа, Бээжэн хотодо хүргэгдөөд хороолгобо. Шадар гэжэ манжын хаанай ойро үйлэшэлхэ эрхэ дархатай гэхэн соло аад, буряад арадай дунда хэлэгдэдэг, дуулагдадаг элдэб түүхэ домог, түүхын дуунуудта Шадар ван гэхые *Шудармаан* болгоһон байдаг.
- 97 Хотогойтын Чингүнжаб албата сэрэгээ дахуулан ородой хилэдэ орохо гэжэ ябахадань, урбаад манжын талада орошоһон газаршаниинь буруу харгыгаар оруулжа төөрүүлээд, Ородой хилэ нэбтэрхын урда үдэрын үрдижэ хүсэжэ ерээд, сэрэгээр бүһэлжэ барижа абаһан гэдэг түүхэ домогууд дархад, буряад арадай дунда мүнөөшье хүрэтэр хэлэгдэдэг юм. Дамбиижалцан энэ түүхэ домогы дуулаһан хэбэртэй байна.
- 98 Мүнөөнэй Ородой Холбооной Улсайд Тюмень можын түб хото Тюмень. Монгол, түрэг хэлэнэй түмэн "арбан мянга" гэхэн үгэһөө гарбалтай нэрэ юм.
- 99 Манжа Чин улсайд хаан (1711 ондо түрэхэ 1736–1796 онуудта хаан шэрээдэ һуугаад 1799 ондо наһа бараһан). Манжа Чин улсайд Найралта түб хаанай хүбүүн, Айсингиоро омогтой. Өөрын нэрэнь Хунли. Тэнгэрийн тэдхэһэн (хят. Цяньлун, ман. abkai wehiyehe) гэжэ энэ хаанай оной солонь болоно.
- 100 Дамбиижалцан эндэ торгуудай Шээрэн тайжые ондоо хүнтэй андууржа бэшэһэн хэбэртэй байна. Хальмаг дотор багтажа ороһон дүрбэн ойрадай нэгэн болохо дүрбэдэй ноёниинь Далай тайшын хүбүүн Солом-Сэрэн тайша гэдэг хүн 17-р зуун жэлэй дундуур байһан. Энээнһээ бэшэ ондоо Соном-Цэрэн нэрэтэй хүн хальмагай түүхэдэ байгаагүй. Мүншье түмэд гэдэг аймаг хальмагай дотор үгы юм. Хальмагуудые хуушан нутагтаа бусахыень иджа дахуулһан хүн хадаа 1758 он багаар Манжа Чин улсайд сэрэгһээ тэрелжэ, Эжэл мүнэн руу зугадажа ерэхэн торгуудай Шээрэн тайжа болоно.
- 101 Торгуудай Шээрэн тайжа түрүүтэй дүрбэгшэдэй ерэхэдэ, Хальмагта Дондог-Даша гэдэг хаан һуужа байһан юм. Аюуша хаанай ууган хүбүүн Чагдаржабай хүбүүн 1741 ондо хаан шэрээдэ заларжа, 1761 ондо наһа бараба. Хальмагууд энэ хаанай хүбүүн Убашын үедэ 1771 ондо хуушан нутагаа зорин нүүжэ ябаһан бэлэй.

- ¹⁰² 1771 ондо Убаша хаан түрүүтэй хальмагай ноёдууд Эжэл мүнэнэй зүүн бэ-
ээр байһан арад зоноо дахуулан, хуушан нютагтаа бусаха гэжэ гэнтэ дүрбэн
(тэрьедэн) нүүжэ ябашаһые хэлэжэ байна.
- ¹⁰³ Эжэл, Зай мүнэндэ нүүжэ ошогшодой дунда дүрбэн ойрадай холбоондо баг-
талсажа байһан бүхы аймагууд байһан юм. Ганса торгуудууд арай үлүү тоо-
той байһан ба, хаан шэрээдэ нуужа, түрын эрхэ барижа байһан хадаа зарим-
даа Эжэлэй торгууд улас гэжэ торгуудаарнь түлөөлэн нэрлэдэг байһан юм.
- ¹⁰⁴ Эжэл мүнэн, Каспиин далайн хойто эрьеэр хүрэжэ нютаглаһан дүрбэн ойра-
дуудай зарим зониинь торгууд хаадай мэдэлдэ орожо захирагдахаа арсажа,
баруун тээшээ зөөжэ, Дон мүнэнэй хасаг сэрэгээр хани нүхэд боложо, та-
таар, түрк уластай дайралдахадань нэмэри болдог байгаа. Доной хасагууд-
шые хальмаг нэрэтэй болоһон тэрэ ойрадуудые өөрынгөө дотор оруулжа
абахадаа дуратай байгаа. Дүрбэд, торгууд, зүүнгар угтай зон Доной хасаг
сэрэгэй албанда ябалсаха боложо, Сал гэхэ тала нютагаар нуурижан нууба.
Ородоор “базовые калмыки” гэжэ хэлэгдэжэ байһаниинь хальмагаар “бу-
заава” гэгдэхэ боложо, мүнөө хальмаг арадай дотор багтадаг нэгэ хэнэгийн
болоо юм.
- ¹⁰⁵ 1771 оной эхиндэ Эжэл, Зай нютагнаа нийтэ 33 мянга үрхэ, 170 мянган хүн
бодожо гараад 1771 оной зун Или мүнэндэ хүрэжэ ерэхэдэ тэн хахадань
замдаа хорогдожо үгы болоһониинь хасаг, бурууд зон харгыдань дээрмэ-
шэлжэ добтолон абашаһантай холбоотой юм. Дамбижалцан эндэ хэрьгис
гэжэ мүнөөнэй хасаг зониинь хэлэжэ байна.
- ¹⁰⁶ 1771 ондо хуушан нютагтаа бусажа ерэнэн торгууд, хушуудуудые Манжа Чин
уласай Тэнгэрийн тэдхэнэн хаан 5 газар хубаан нуулгаба. Убаша хаан түрүү-
тэй 1758 онһоо урда Эжэл Зайда ошожо нютаглаһан торгууд, хушуудые ман-
жанар хуушан торгууд, хушууд гэжэ нэрлээд Харашаар, Хобогсайри зэргын
газарт нуулгаба. Мүнөө Хятадай Шинжаан можын Баянголой Монгол өөртөө
засаха тойрогто багтана.
- ¹⁰⁷ Шээрэн тайжа түрүүтэй 1758 ондо Зүүнгарай уласаа дүрбэжэ ошоһон тор-
гууд, хушуудуудые шэнэ торгууд, хушууд гэжэ нэрлээд Хобдо хотодо нуу-
һан манжа сайдай захиргаанда Алтайн Булган голоор нютаглуулба. Мүнөө
Монгол уласай Хобдо аймагай Булган сомоной нютаг болоно.
- ¹⁰⁸ Иимэ нэрэтэй Сибириин генерал губернатор байгаагүй. Дамбижалцан
эндэ Леццано гэдэг Эрхүүгэй губернаторые андууран худхаһан байжа бо-
лоо. Мүншые Хүреэнэй найд ван Санжай-Доржын сагта Хяагтын худалдаае
зогсооһынь Ородтой хэлэлсэжэ хэргээнэн ябадал гараагүй. Харин тэрэнэй
хүбүүн Юндэн-Доржын Хүреэнэй найдай тушаалда байха сагта хилэ дээрэ
гараһан хэрэгыг харилсан шийдбэрилжэ шадангүй, худалдаае зогсооһон
байгаа. Хяагтын худалдаае 1792 ондол нээһэн байдаг.
- ¹⁰⁹ Манжа Чин уласай эрхэшээл дорхи Халха Монголой Түшээтэ хан аймагай
нэгэн хушуунай засаг ноён, Халхын зүүн гарай сэрэгыг захирха туһалагша

- жанжан, хошой чин ван Санжай-Доржо (1735–1778). Халхын Түшээтэ хаан
Чахундоржын дүү хүбүүн Шидишири баатар хунтайжын аша Доржисэбдэн
ноёной манжа хатанһаа түрэнэн хүбүүн. Эсэгэ эхэнэ эртэ үгы болоһон тула
Бээжэндэ хүргэгдэжэ Манжын Тэнгэрийн тэдхэнэн хаанай ордондо үдэжэ
хүмүүжэнэн, манжын хаанай шадар этигэлтэй хүн болоһон байна. Санжай-
Доржын элинсэг Шидишири баатар хунтайжа хадаа Ородтой харилсаха хэ-
рэгыг мэдэжэ 1687–1688 онуудта Ородтой дайралдажа ябаһан хүн тула
Шидишири баатар хунтайжын хүбүүн Данзандоржын үеһээ эхилээд Ородтой
харилсаха хэрэгыг хамааржа байгаа юм. Санжай-Доржо 1753 ондо наһа бэ-
едэ хүрээд нютагтаа бусажа хушуугаа захиран нууба. 1755 онһоо эхилэн сэ-
рэг улас түрын хэрэгтэ оролсожо, 1756 ондо Халха Монголд Чингүнжавай
буһалгын ушар үртөө зам таһалдаханиинь залгуулан ажаллаба. 1758 онһоо
эхилэн Халхын Жэбзэндамба хутагтын Ехэ Хүреэндэ хэрэг шийдхэн нууба.
Ород улас Зүүнгарай Амарсанаа ноёной хүүр яһые бусажа үгөөгүй ушар-
һаа Хяагтын хилиин худалдаае зогсоогоод байһан сагта өөрын эрхэ мэдэлыг
ашаглан Ородтой нюусаар худалдаа хэнэн хэрэгтэ 1765 ондо тушаалһаань
буулгажа, Бээжэн хотодо абашажа гэрэй хорюулда нуулгаба. 1771 ондо хаа-
най зарлигаар бусаан хуушан эрхэ солыень хэргэжэ, Хүреэндэ хэрэг шийд-
хүүлэн нуулгажа, 1778 ондо наһа бараба.
- ¹¹⁰ 1771 ондо Убаша түрүүтэй хальмагай ноёд Эжэл мүнэнэй зүүн эрьедэ байһан
арад зоноо дахуулан Илиин зүг бодожо ошоходо тэрэ жэл хүлдэжэ, мүйһэ
барисалдаагүй Эжэл мүнэнэй баруун эрьедэ гасажа хосорһон хальмаг зоной
ноёдые Санкт-Петербургтэ дуудан абашажа ялалаад хальмагай хаанта ула-
сые усадхажа, шууд сэхэ Ородой захиргаанда оруулһан түүхыг хэлэжэ байна.
- ¹¹¹ “Бээнүүд”, өөрын бэес гээшэнэ “өөһэдөө” гэнэн удхатай.
- ¹¹² Сэлэнгын буряадай атаган отогто багтадаг омог яһанууд болоно.
- ¹¹³ Сэлэнгын буряад отогуудта багтаһан монгол омог яһанууд.
- ¹¹⁴ Номгон далай.
- ¹¹⁵ Монгол угсаатан Хара мүнэн гэжэ хэлэдэг. Манжанар sahaliyan ula гэхэнэ
монголоор мүн лэ “хара мүнэн” гэнэн удхатай. Ородоор Амур гэхэ. Энэнэ да-
гуур хэлэнэй Хар мур “хара мүнэн” гэнэнһээ гарбалтай байжа магадгүй.
- ¹¹⁶ Монгол уласай Хэнтэй аймагай нютагнаа эхи абан урдажа, Ородой
Холбооной уласай Үбэр Байгалай хизаарта орожо урдаһаар, Энгидэй мүй-
рэндэ ниилэжэ, Шилка мүнэн болдог ехэ мүнэн.
- ¹¹⁷ Ородой Холбооной уласай Үбэр Байгалай хизаарта байха Хэнтэйн нюруун-
һаа эхи абан урдажа, Онон мүнэндэ ниилээд Шилка мүнэн болдог.
- ¹¹⁸ Сибириин хаанта уласай хаан Күчүмыг хэлэжэ байна. Чингис хаанай ехэ хү-
бүүн Жүчийн хүбүүн Шейбаниин үри Күчүм хаан (?-1601).
- ¹¹⁹ Сибирь орондо добтолһон хасаг сэрэгүүдэй түрүүлэгшэ атаман Ермак
Тимофеевич (?-1585). Ермагта диилдэнэн Күчүм хаанай хүбүүд ойрад мон-
голой ноёдой дэргэдэ ошожо хоргодоһон тула, Ермак тухай түүхэ домог ой-

радуудай дунда ехэ дэлгэржэ байһан байна. Хушуудай Аблай тайжа Ермагай хөө хуягыг эльгээбэл, Хятад руу ябаха дүтэ зам заажа үгэхэб гэжэ ама алдһан тухай Ремезовэй зохёһон Сибириин түүхэ бэшэг соо тэмдэглэһэн байдаг.

120 Ермагай сэрэгүүд Сибириин хаан Күчүмье ниислэл хотоһоонь үлдэжэ гаргһан болобошье, алажа шадаагүй. Күчүм хаан Ермагай 1585 ондо алуулһанһаа бүри хойно 1601 ондо алуулһан юм.

121 “Доодошуултайнь”, “албата зонтойнь” гэхэн үгэ.

122 Ородой Москвагай уласай Рюрикэй угсаата хаан Иван Васильевич (1530, 1547–1584).

123 Хятадта ошоһон Иван Петлин түрүүтэй Ородой анханай элшэнэрыг Халха Монголой баруун гарай хотогойтын Алтан хаан Шолой убаша хунтайжын элшэнэр дахуулан, 1618 ондо Хятадай Мин уласта хүргэжэ үгэхэн юм. Энэ элшэнэр мүнөөнэй Монгол уласай баруун талаар орожо, урагшаа Хятад руу ошоһон байгаа. 1654 ондо Хятада эльгээһэн Федор Байков түрүүтэй хоёрдугаар удаагай элшэнэр Тобольск хотоһоо гаража, Иртыш мүрэн өөдэ дүрбэн ойрадай нютагаар ябажа, Алтайн нюрууе дабаад Халха Монголой нютагаар орожо, Хүхэхотодо хүрэхэн байгаа. 1650-яад онуудаар Байгал далай гаталжа Хятадта ошоһон элшэнэр гэжэ байгаагүй, ганса халха Монголой зүүн гарай Сэсэн хаан Шолойдо эльгээһэн Ерофей Заболоцкий түрүүтэй элшэнэр 1650 оной һүүлээр Байгал далайе гаталжа наада эрьедэнь буугаад байхадаа, нютагай буряад зондо гэнтэ добтолуулжа алуулһан юм.

124 Мүнөөнэй Эрхүү можын Ардын адагай буряад үндэһэнэй тойрогой нютагһаа сэхэ хойшоо урдажа Зүлхэ мүрэндэ ородог мүрэн. Энэ мүрэнэй Зүлхэдэ ородог бэлшэр дээрэ Курбат Иванов түрүүтэй ород хасагууд Верхоленскийн тура шэбээ бодхоһон байгаа. Мүнөө Ородой Эрхүү можын Хашаагай районой Верхоленск һуурин болоно.

125 Онон, Нэршүү голоор нютаглан һуугша монгол хэлэтэн хамнигадые захиран һууха болоһон дулигад омогтой хүн Гантүмэр (?-1686). Анха түрүүн Петр Бекетов түрүүтэй ород хасагууд Нэршүү дээрэ тура шэбээ бодхоһониин 1654 ондо Гантүмэр эбдэжэ шатаагаад, Хинган дабаан тээшэ ошожо Манжа Чин уласта дахаба. 1667 ондо хүндэ ялада унаха болоходоо, албата зоноо дахуулжа тэрьелэн, Нэршүүгэй шэбээ тээшэ зөөжэ ерээд, Ородой харьяанда оробо. 1685 ондо хоёр хүбүүдтээ үнэн алдартанай шажанда орожо, Пётр нэрэтэй болоод, Катанай гэдэг хүбүүниин Павел нэрэ абаба. Москва ошожо ябатараа, зам зуура 1686 ондо Нарым хотодо наһа бараба. Катанай-Павел Хүбүүниин Гантимуров гэжэ обогтой болоод Москвагай ноён изагууртан князь солотой боложо, һөөргөө бусаһан байна. 1917 он хүрэтэр Үрэлгын талын дүүмын захиргаанай хамниган зониие Гантүмэрэй үринэр захиржа һуугаа юм. Манжа Чин уласһаа гаража ерэхэдээ, Гантүмэр буддын шажан шүтэдэг байһан ба монгол хэлээр дуугардаг зон байгаа гэжэ шудалаашад тогтооһон байдаг.

126 Энгидэй мүрэндэ шудхадаг гол. Ородоор *Урульга*, эвенкэ хэлээр *Уюрга* гэхэ.

127 Сэлэнгын буряадууд соо багтахы нэгэ отог. Сэлэнгын буряадай түүхэ бэшэгүүд соо бэшэгдэхэн ёһоор 1694 ба 1696 онуудта Үбэр Монголой Гүл шара хушуунһаа бодхуулаар ерэхэн гэхэ. Гүл шара хушуун гэшэнь сахар монголнуудаар байгуулһан найман хушуунай нэгэниин болоно. Харин ород хэлэнэй баримта бэшэгүүд соо сонгоолнуудай ударидагша Үхинэй нэрэ 1688 оной эсэсээр анха тэмдэглэгдэхэн юм. 1688 ондо Халха Монголдо ехэ дайн һамуунай болоходо, Халха Монголой зүүн гарай Түшээтэ хаанай ойро түрэлэй Цогто хунтайжын аша хүбүүн Үхин гэгшэ өөрын харьяата 150 үрхэ үнгэ үнгын яһатан зониие дахуулан бодожо, Ородой харьяанда ороһон байна.

128 Халха Монголой зүүн гарай Түшээтэ хаанай ойро түрэлэй Цогто хунтайжын хүбүүн Хонтогор гэгшэһээ түрэхэн монгол хаашуулай уг хияад яһатай боржигин омогой хүн (1650?-1723). Манжа Чин уластай эб найрамдал тогтоожо дайн дажарыг зогсоохой ерэхэн Ородой бүрин эрхэтэ элшэн Федор Алексеевич Головинтой 1689 оной 3 һарада гэрээ тогтоожо, Ородой харьяанда ороо гэдэг. 1717 ондо Байгалай урда бээер нютаглаха бүхы буряад-монголнуудыг захирха эрхэтэй тайшаа соло хүртэжэ, мүнөөнэй Буряад уласай Бэсүүрэй аймагай Харлан нютагта шэбээ һуури байгуулжа һууба.

129 Үхин түрүүтэй бодхуул зон анха түрүүн ерэхэ тогтоһон газарта урдажа байһан булагыг Үхин булаг гэжэ нэрлэхэниин мүнөө ородоор *Окино-Ключи* нэрэтэй болоо.

130 Үхин тайшаа Лубсан, Шардалай, Шажинай, Унагач, Даагач, Тархай, Заб бүдүүн, Цагаан гэжэ найман хүбүүдтэй байһан тула тэрэнэй үри һадаһадыг Үхин найман гэжэ хэлэдэг юм. Мүнөөнэй Буряад уласай Хяагтын аймагай Ехэ-Нюга, Сэлэнгын аймагай Ноёхон, Бэсүүрэй аймагай Харлан нютагуудта ажаһуудаг зон болоно.

131 Сэлэнгын буряад соо багтадаг гурбан отог. Чингис хаан өөрын дүү Бүхэ Бэлгүтэйдэ Онон, Хэрлэн нютагуудыг хуби болгон үгэжэ, үнсэ эргэн уладыг үгэхэн байгаа. Бэлгүтэйн үри һадаһад Чингис хаанай хойто үринэртэ абга болодог тула, тэдэнэй захирһан аймаг уладыг абга, абганар гэжэ нэрлэдэг болоо. 16-р зуун жэлэй дунда үедэ Хангайн нюруунда нютаглаха Халха түмэнэй Залайр түрүүтэй арын 7 отогыг Бата-Мүнхэ даян хаанай одхон хүбүүн Гэрсэнзэ хунтайжа үнсэ болгон абаад, Онон, Хэрлэнээр нютаглаха Бүхэ Бэлгүтэйн үри һадаһадтай худа ураг бололсожо, ехэ хүсэтэй болоһон юм. Дай Юань гэхэ Ехэ Монгол уласһаа хойшо хаанай хүрьгэниин монголоор табанан гэжэ хэлэдэг болоо. Тиигээд абгын ноёд халхын ноёдой хүрьгэшүүл болоһон хадаа, табанангууд гэжэ нэрлэгдэхэ болоо юм. Абга табанангууд улад хойто таладаа мүнөөнэй Буряад уласай Улаан-Үдэ хүрэтэр, Сэлэнгэ мүрэнэй баруун бээер Ярууна нуур хүрэтэр нютаглан һуудаг байһаниин 17-р зуун жэлэй дунда үеһөө хойшо Үдэ, Сэлэнгэ голнуудаар ерэхэ, тура шэбээ байгуулан һууһан ородуудай тэмдэглэлһээ эли. 1688 он хүрэтэр Ородой

захиргаанда оронгүй, өөрын эрхэ дураар ябаһан аад тэрэ жэл гүн Фёдор Головинэй ород сэрэгтэ ехэтэ сохигдожо, аргагүй Ородто захирагдаха болоо юм. Гэбэшье Фёдор Головинэй Москвадаа бусажа ябаһанай һүүлээр 1692 ондо Монгол руу бодожо зугадаба. 1719 ондо тэдэнэй нэгэ жаахан хэһэгын гурбан отог улад (ниитэ 761 хүн) Халхын Сэсэн хан аймагай засаг гүн Гэлэгбампилай хушуунһаа бодхуулаар гаража ерээд, Ородто захирагдаба. Манжа Чин уласһаа тэдэниие һөөргэнь нэхэхэдэ, 1689 оной Нэршүүгэй гэрээ тогтоохын урда тээ Ородто захирагдаһан хүнүүд гээд бусажа үгөөгүй. Ганса 84 хүниие Нэршүүгэй гэрээ тогтоохо үедэ Ородой захиргаанда байгаагүй хүнүүд гэжэ һөөргэнь бусаһан юм.

132 Сэлэнгын буядай гурбан табанууд отогой зоной дунда хэлсэдэг байһан түүхэ домогто Халхын Түшээтэ хаан Эжы гүнжэ нэрэтэй басагаяа Сэсэн хаанда мордуулжа үгэхэдөө, энжэ болгожо гурбан табануудые дахуулан үгөө юм гэдэг. Энээн тухай Ородой эрдэмтэн Я. Смолев тэмдэглэһэнээ хэблүүлһэн байдаг.

133 Нэгэдүгээр табанууд отогой түрүүлэгшэ. Халхын Сэсэн хан аймагай засаг гүн Гэлэгбампилай хушуунһаа 1719 ондо харьяата арадаа дахуулан бодожо гараһан хүн.

134 Хоёрдугаар табанууд отогой түрүүлэгшэ.

135 Гурбадугаар табанууд отогой түрүүлэгшэ.

136 Ородой дипломат, бүрин эрхэтэ элшэн (1685–1738). Преображенскэ поолой ахамад (*капитан*) солотой хүн. 1719–1722 ондо Манжа Чин уласта элшээр томилогдожо, худалдаанай гэрээ тогтоохоо ошоһон юм. Табанангууд Ородто бодожо ороһон тула хэлэлсээн таһаржа, хэрэгээ бүтээжэ шадангүй бусааһэн.

137 1666 ондо Сүхэ, Сэлэнгын бэлшэр дээрэ ород хасагуудай байгуулһан тура шэбээ. Ородоор *Селенгинск* гэхэ, монголшууд Сүхын байшан гэдэг байгаа.

138 Ородой хатан хаан (1723–1727). Ородой 1-р Пётр хаанай хатан байһан аад, Пётр хаанай наһа бараһанай һүүлээр хаан шэрээдэ һуужа, 1-р Екатерина солотой болоо.

139 Мүнөөнэй Монгол уласай Сүхэбаатар сомоной нютагаар урдажа, Орхон голдо шудхадаг гол.

140 Манжын эрхэшээл дорохи Халха Монголой Сайн ноёной аймагай нэгэ хушунай засаг ноён, манжын Энхэ амгалан хаанай хүрьгэн, хошой чин ван Цэрэн (?–1750). 1727 ондо Ород гүрэнэй бүрин эрхэтэ элшэн Рагузын гүн Савва Владиславичтэй Буурын гэрээ тогтоожо, хилэ табиһан байна. Цэрэн сэсэн чин ван солотой хадань, Зүүнгар уласай Галдан-Цэрэн хунтайжа *Халхын Сэсэн хаан* гэжэ дуудажа байна. Эндэ Дамбижалцан мүн *Сэсэн хаан* гэжэ тэмдэглэһэн байна.

141 1727 ондо Буурын гэрээ тогтооһоной һүүлээр Рагузын гүн Савва Владиславичтэй оролсоһон Үбэр Байгалай бүхы буядай шуулган дээрэ хү-

нэй толгойн хэрэгһээ бэшэ хэрэгие буядауд өөһэдынгөө хуули саазын ёһоор ииндхэбэрилжэ байха тухай зүбшөөл үгтэһэн байна.

142 1727 ондо Манжа Чин уластай Тагна уула хүрэтэр хилэ хизаарые тогтоогоод, энэ ута хилые хамниган, буярад зондо харюусуулан харуулжа, хилын сэрэг болгоһон юм. Буярад отогүүдта “Никому ни уступать. Vivati semper Peter phtgorvs Император Всероссийский. 1727 года дано роду (Цонголоу, Сартолову, Подгородному, Галзуцкому гэхэ мэтээр отогой нэрие бэшэһэн)” гэхэн бэшэгтэй улаан, хүхэ үнгын хилэн бүд дээрэ наранай туяа 5 одо мүшэнтэй суг зураһан зурагтай тугуудые Сэлэнгын буярадта 7 туг (сонгоол, подгородно, атаган үзөөн хоёр отогто нэгэ, сартуул, гурбан табанууд отогто отог бүри нэгэ ниитэ 7), Хориин буярад 11 отогто 11 туг үгэһэн байна.

143 Хилэ хизаар орониие найнаар хинан шалгажа, элдэб хэрэгүүдые байсаан элирүүлжэ ябадаг албан тушаалтан. Буярадууд өөһэдынгөө хүсөөр хилын харуулнуудые хаража байһан тула харуулай сэрэг захирһан дарганар гү, али ород хилын комиссарай оршуулагша хэлэмэршэ боложо ябаһаар, комиссарай албан ажалыешье баһа хэдэг болоһон ушарнуудые хэлэжэ байна. Химисар гэжэ бэшээтэй.

144 Сэлэнгын буядай подгородно отогой ахалагша зайһан. Халха Монголой Түшээтэ хаанай шадар хяа-тайжа хурлаад яһатай Үхин гэгшын ехэ хүбүүн Андахай гэгшэ эсэгынгээ тушаалые залгамжалжа шадаагүй тула гоморхожо, үхибүүдээ дахуулан Сүхын байшанда ерэжэ һуугаад, һүүлээрнь Халха Монголһоо бодхуулаар ерэхэн олон зониие суглуулжа, Турын отог гээшые байгуулаа юм. Андахайн Амар Сүхын байшангай ород хасагуудые дахалсан ябажа ород хэлэ һураад, Ородой элшэн Рагузын гүн Савва Владиславичтэй 1727 ондо Манжа Чин уласай түлөөлэгшэдтэй хилэ тогтооходо оршуулагшаар оролсон ябаба. Амарай үри һадаһад хойшодоо Подгородно–Турын отогой түрүү һайд боложо ябаа.

145 Түбэд Ганжуурай ‘phags pa shes rab kyi pha rol tu phyin pa brgyad stong pa гэхэ бурханай шажанай ном болоно. Нэриень монголоор “Хутагта бэлигэй шанада хизаарта хүрэхэн найман мянгата” (са. ārya-aṣṭa-sāhasrikā-prajñā-pāramitā) гэжэ оршуулдаг. Жадамба (түб. brgyad stong pa) гээшэнь түбэд хэлэнэй “найман мянгата” гэхэн үгэ болоно. Энэ һударые эртэ саһаа эхилэн монгол хэлээр оршуулһан 8 оршуулга байдаг юм. 17-р зуун жэлдэ Халхын Түшээтэ хаанай шадар хүн Алтангэрэл убаша, Ойрадай Зая бандида Намхайжамсанарай монголоор оршуулһаниинь ехээр дэлгэрһэн байдаг. Амарай дүү Бодоройн абажа ябаһаниинь харин Бээжэндэ барлаһан Лигдэн хаанай үеын оршуулга байһан байха.

146 Ородой хатан хаан (1693, 1730–1740). 1-р Пётр хаанай аха Иоанн Алексеевичтэй басаган. 1730 ондо 2-р Пётр хаанай наһа барахада хаан шэрээдэ һууба. Курлянд нютагта герман яһанай герцог Фридрих Вилгельмдэ хадамда гараһан хадань, хари хаанай хатан гэжэ Дамбижалцан бэшэһэн байна.

- ¹⁴⁷ Бурханай шажан.
- ¹⁴⁸ Заяагай Дамбадаржаа хамбатан анха түрүүн Эрье-Бүүргэ нэрэтэ газарта хурал хураһан гэдэг. Энэ газар мүнөө Буряад уласай Хяагтын аймагай Хилганата нютагай ойро байна. Анханай тэрэ тогтоһон хурал дасангай дурасхаал болгожо, буряад ламанар энэ газарта Базарсада бурханай ордон гэхэ дасан шэнээр бодхоогоо.
- ¹⁴⁹ Мүнөөнэй Буряад уласай Хяагтын аймагай Хилганата нютаг. Ородоор *Хилгантуй* гэхэ.
- ¹⁵⁰ 1727 ондо Манжа Чин улас, Ород улас хоёр хилэ тогтоохын урда түбэд, монгол ламанар буряад арадай нуудаг газар ороноор ябажа, бурханай шажан дэлгэрүүлһэн түүхы хэлэжэ байна.
- ¹⁵¹ 1741 ондо Ородой засаг захиргаанай зүгһөө буряадуудай бурханай шажан шүтэхэ эрхыень зүбшөөржэ, 150 ламанары штад болгожо, алба татабариһаа сүлөөлжэ, энэ тооһоо үлүү ламатай болохы хориглоһон байна.
- ¹⁵² Подгородно Турын отогой гэлэн лама Долсам-Доржын зохёһон “Турын отогой түүхэ” гэхэн зохёолдо Андахайн 5 хүбүүдэй нэры Амар, Бодорой, Даша, Сэнгэ, Муухай гээд тодорхой бэшэһэн байдаг. Эндэ хэлэгдээшэ Шираб гэшэнь эдэнтэй ямар холбоотой хынь мэдэхээр бэшэ байна.
- ¹⁵³ Сэлэнгын буряадай хатагин отогой Ахалдайн хүбүүн Лубсан-Жамба гэгшэ 1721 ондо Халха Монголой Жэбзэндамба хутагтын хүрээндэ ошожо шажанай нургуулида нураад, нөөргөө ерэхэдээ Хүлэн нуурай эрьедэ эшэгы дасан байгуулжа, хурал хуруулба. 1755 ондо мүн дасангай сотник да ламаар бата-лагдаа юм. 1780 ондо Сэлэнгын зүүн бээын 5 дасангай бандида хамба ламаар баталагдажа, 1797 ондо наһа бараа.
- ¹⁵⁴ Мүнөөнэй Буряад уласай Захаамин, Зэдэ, Сэлэнгын аймагаар урдажа, Сэлэнгэ мүрэндэ шудхадаг гол. Ородоор *Темник* гэхэ.
- ¹⁵⁵ Буряад орондо анха түрүүн бурханай шажан дэлгэрхэдээ, бусад монгол газарта байһандал адли эшэгы гэрнүүдтэ хурал хуража эхилээ юм.
- ¹⁵⁶ Сэлэнгын буряадай Подгородно (Турын) ба Хатагин отогой зоной Хүлэн нуурай хажууда байгуулһан ехэ дасан.
- ¹⁵⁷ Анхадугаар дүрын Жэбзэндамба хутагтын байгуулһан номой Ехэ хүрээ 1772 ондо мүнөө байдаг газартаа бууха хүрэтэрөө нүүдэлэй хүрээ байһан юм. Ахалдайн Лубсан-Жамбын ерэхэн сагта Жэбзэндамба хутагтын хүрээ Эбэн голдо байһан юм. Энэнь мүнөөнэй Монгол уласай Сэлэнгэ аймагай Баруунбүрин сомоной нютаг болоно.
- ¹⁵⁸ Сэлэнгын буряадай сонгоол отогто багтах яһанай нэрэ. Мүнөө Буряад уласай Хяагтын аймагай Хүдэр-Сомон, Баян-Булаг нютагуудта ажаһуудаг. Үбэр Монголой Сахар 8 хушуунай Гүл шара хушуунһаа бодхуулаар ерэхэн Шубуудай дархан дарга нэрэтэй хүнэй үринэр болохо Сахулагай Заяа, Омболойн Заяахан гэжэ хоёр хүнэй дахуулжа ерэхэн зон гэжэ түүхэлэн хэлсэдэг.

- ¹⁵⁹ Тогтоолой комисси. 195 н., 108 тайлбари үзэнэ гүт.
- ¹⁶⁰ *Шигулархаар* гэжэ бэшээтэй. 18–19-р зуунда *сугларха*, *шуулаха* гэхэн хоёр үгы худхажэ бэшэдэг болоһон байгаа. Монгол бэшэгээр бэшэхэдэ *чуг-лараху*, *чигулху* гэдэг тула, хааяа *чуглараху* гэжэ бэшэхын орондо *чигуларху* гэжэ бэшэжэрхидэг байһан юм.
- ¹⁶¹ Нээрээшье Заяагай хамба Түбэд ошоһон замай тэмдэглэлээ 2-р Екатерина хатан хаанай өөрөө гуйһанайнь нүүлдэ бэшээ юм.
- ¹⁶² “Тогтоолой комиссиин депутатуудта” гэхэн дурасхалай медаль тухай хэлэнэ. Энээнине 1766 ондо 2-р Екатеринын зарлигаар тэрэнэй нэрын үзэгэй тэмдэг, Ород гүрэнэй нүлдэ, мүн хуули элирхэйлһэн пирамида дүрсэлжэ, алтаа хэхэн юм. Андреевскэ лентэ бэшэ, энгэрэй шагтын нүхэнһөө алтан гэнжэдэ үлгэжэ ханжуулаад зүүдэг байгаа. Шажаниие дэлгэрүүлһэнэй түлөө бэшэ, харин Тогтоолой комиссиин ажалда хабаадалсаһанай түлөө гардуулдаг байгаа.
- ¹⁶³ Сүхын байшанда нууһан Ородой генерал, хилэ хизаар ороной хэрэг ябадалы мэдэхэн хүн Якоби Варфоломей Валентинович (1693–1769). Швед гаралтай хүн, дайнда олзондо абтаад 1711 онһоо эхилэн Ородой сэрэгтэ албан хаагаад 1740 онд Сүхын байшанда томилогдон ерэхэ хилын хэрэг мэдэхэ болоһонһоо хойшо 1769 ондо наһа баратараа эндэ алба хаһан хүн болоно. Нүүлээрын хүбүүниинь Иван Варфоломеевич Якоби баһа Эрхүү можын губернатораар хүдэлөө һэн.
- ¹⁶⁴ 1764 ондо Сэлэнгын буряадуудһаа 4 поол хасаг сэрэг байгуулжа хилэ хараха албанда дайшалһаниие хэлэжэ байна.
- ¹⁶⁵ Лейб-гвардии Семёновой поолой секунд-майор Алексей Щербачев. Сибирь орондох буса түрэлтэнһөө хуряадаг алба татабариие яажэ суглуулжа байна гэжэ шалгахын тула Ородой хатан хаан 2-р Екатеринын зарлигаар А. Щербачев түрүүтэй комисси 1763 ондо томилогдожо, Сибирьтэ эльгээгдэхэн байна. Энэ комиссиин ажалай үри дүндэ алба татабариие ганса ангай үнэтэ арһаар бэшэ, харин мүнгөөршье түлэхэ аргатай боложо, отогтой хүн бүриһөө бэшэ, харин отогтой зоной шадал шэнээдэ тохируулан алба хураха болоо юм.
- ¹⁶⁶ 1760 ондо Ононой хамнигадһаа эмхилэн байгуулһан 500 хүнтэй нэгэ поол, 1764 ондо Сэлэнгын буряадуудһаа эмхилэн байгуулһан тус бүри 600 хүнтэй 4 поол ниитэ 5 поол болобо. *Поол* гэжэ ородоор *полк* болоно.
- ¹⁶⁷ Архид гэжэ Үргэнэ голой буруу бэшэлгэ байһан байжа магадгүй. Шиилхэ мүрэн Үргэнэдэ ороһоор Хара (Амар) мүрэн болдог.
- ¹⁶⁸ 1851 ондо Үбэр Байгалай хасаг сэрэг байгуулагдажа, зосоонь хуушан буряад 4 поол, хамниган 1 поолнууд багтажа ороһон ушары хэлэжэ байна.
- ¹⁶⁹ Ород, Манжа Чин уласай хилын харуул. Мүнөөнэй Монгол уласай Дорнод аймагай Баян-Уул сомоной нютаг болон Ородой Үбэр Байгалай хизаарай Хэрын районой нютагта байһан болоно. Ородоор *Ульхун* гэхэ.

- 170 190 н., 118 тайлбари үзэнэ гүт.
- 171 Болтомор (Бултамар) дасан (түбэдөөр dam chos rab rgyas gling “Дээдын ном найтар арьбажаха орон”) — Сэлэнгын табануудай 1729 ондо байгуулхан дасан.
- 172 Түбэд хэлэнэй барай Ганжуур тухай хэлэнэ.
- 173 Дурдагдахан дасангууд 1743–1802 оной хоорондо байгуулагдаа.
- 174 Сонгоол Брэйбүн дасан (түбэдөөр dpal ldan ‘bras spungs gling “Сог түгэлдэр обоолһон барайгарай орон”) — Байгалай урда бэеын нютагта баригдахан эгээ түрүүшын дасан. Заяагай Дамбадаржаагай үүсхэлээр Ород-манжын хилэнхээ холо бэшэ Сүхын Хилганата нютагта 1741 ондо байгуулагдахан юм. Сонгоол отогтой зоной мүргэлэй дасан.
- 175 190 н., 117 тайлбари үзэнэ гүт.
- 176 Сонгоол дасангай 6 аймагай нэгэн *Шойнхорлин* байхадаа болохо. Энэ аймагай ламые хэлэнэн байжа магад.
- 177 191 н., 140 тайлбари үзэнэ гүт.
- 178 1872 ондо Ахалдайн Жимба Сэлэнгын баруун бэеын табан дасангыё Сонгоол дасангай мэдээнхээ гаргаха болоһон тухайгаа ород захиргаанда мэдүүлһэн юм. Энээн тухай 103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.
- 179 Гэгээтэйн дасан (түбэдөөр dam pa ‘bras sprung gling “Дээдэ обоолһон барайгарай орон”) — 1808 ондо Бургалтай дасангай мүргэлтэн хоёр анги болоһонһоо боложо, Гэгээтэй нютагта шэнэ дасан байгуулһан юм. Сартуул отогтой мүргэлэй дасан байһан тула Сартуул Гэгээтэйн дасан гэдэгшье байһан. 1853 ондо энэ дасан дахин хубааржа, Сартуул ба Гэгээтэйн гэнэн хоёр ондоо дасан болоһон юм.
- 180 Түбэдөөр bde chen rab rgyas gling “Ехэ амгалан найтар арьбажаха орон”. 1784 ондо Хүлэн нуурһаа холо бэшэ булгад угтай мүргэлтэн байгуулһан юм.
- 181 Түбэдөөр chos ldan dar rgyas gling “Түгэс ном арьбажан дэлгэрхэ орон” — 1810 ондо Юрөө голой эрьедэ Сэлэнгын атаган отогтой мүргэлтэнэй бариһан дасан.
- 182 Түбэдөөр bkra shis char ‘bab gling “Үлзытэ хура орохо орон” — 1830 ондо Оронго нютагта Сэлэнгын 6 эсэгийн зоной байгуулһан дасан.
- 183 Санскрид хэлэнэй dānaparātī гэхэ бурханай шажанай нэрэ томьёогой оршуулга. Энэ үгөөр лама хуварагуудта эд зөөри үргэдэг хара зониие нэрлэдэг.
- 184 Сэлэнгын эхирэд булгад угтай 6 эсэгийн буряадууд. Харнууд, баабай хурамша, готол буумал, алагуй, шоно, олзон эдэ зургуун болоно.
- 185 105 н., 142 тайлбари үзэнэ гүт.
- 186 105 н., 145 тайлбари үзэнэ гүт.
- 187 105 н., 147 тайлбари үзэнэ гүт.
- 188 Лаба Николай Осипович. 102 н., 110 тайлбари үзэнэ гүт.
- 189 1-р Пётр хаанай нэрэмжэтэ Шэрэм хайлуулха, түмэр болбосоруулха үйлэдбэри. 1789 ондо 2-р Екатеринын зарлигаар Нэршүүгэй округто байгуулагдаһан.

- 190 Буряад уласай Тарбагатай аймагта оршохо шэмээшэгэй хуурин.
- 191 Сагаан дабаан нюруунай үбэртэ оршохо томо шэмээшэг хуурин.
- 192 106 н., 158 тайлбари үзэнэ гүт.
- 193 Хори буряадай ахалагша тайшаа (1768–1804).
- 194 101 н., 101 тайлбари үзэнэ гүт.
- 195 Ородой дипломат, гүн Юрий Александрович Головкин (1762–1846). 1805 ондо Ородһоо Манжа Чин уласта эльгээгдэһэн болобошье, Халхын Хүреэнэй газар монгол сайд ван Юндэн-Доржотой хэлэ амаяа ололсон ядажа, Манжа хаанай хэшэгтэ хүгэдэжэ мүргэхээ арсаад һөөргөө бусаба.
- 196 Манжа Чин уласай зургаадугаар хаан Айсингиоро Мянньин (1782, 1830–1850). Түрэ гэрэлтэ гээшэнь энэ хаанай оной соло болоно. Хятадаар 道光, манжаар dorgo eldengge гэжэ хэлэнэ.
- 197 Манжа Чин уласай харьяанай Халха Монголой зүүн хоёр аймаг, Ород зүгтэ табиһан хилын харуул, Ородтой харилсаха хэрэгыё мэдэһэн Халхын Жэбзэндамба хутагтын Ехэ хүреэндэ хуужа хэрэг шийдхэбэрлһэн найд ван Юндэн-Доржо (1765–1827). Анха түрүүн Хүреэндэ хуужа хэрэг шийдхэбэрлһэн ван Санжай-Доржын хүбүүн. Хүреэндэ хууһан найдудһаа эгээ удаан 44 жэл алба хаһан хүн болоно.
- 198 *Үргэсэхэ* — “үргэ аман болохо” гэнэн үгэ ха.
- 199 Эрхүүгэй губернатор Николай Иванович Трескин (1763–1842). 1806–1819 оной хоорондо Эрхүү можын губернатор байһан. 1810 ондо гүн Головкинэй бусажа хариһан ябадалые хэлэлсэхээр Хяагтада Манжа Чин уласай хилын захирагшад болохо монгол найд ван Юндэн-Доржонортой уулзахадаа буряад ноёд тайшаанар, бандида хамба лама, хасаг сэрэгүүдые дахуулан ошоо юм.
- 200 1808–1810 оной тушаа монгол найд ван Юндэн-Доржын дэргэдэ хуужа хэрэг шийдхэлсэжэ байһан манжа найд Бонгобу. Манжын шулуун сагаан хушуунай хүн.
- 201 *Түгэсхөө* — монгол хилын харуулай ноёд, ород талын хилын харуулай ноёдтой ниилэжэ хэлэлсээ хэхые иигэжэ нэрлэдэг байгаа. *Түгэсхөө ниилэхэ* гэжэ хэлэдэг.
- 202 1810 ондо Хяагтын газар монгол найд, ван Юндэн-Доржо, манжа найд Бонгобунар Эрхүүгэй губернатор Трескентэй уулзажа хэлэлсээ хэнэн болобошье, хоёр гүрэнэй хоорондо үүдэн гараһан түбэгтэй асуудалые хүсэд шийдхэжэ шадангүй хариһан юм.
- 203 Губиин үмэнэ байха Үбэр Монголые хэлэнэн байна. Ёһоороо бол Дотоодо Монгол гээшэнь Манжа хаанай шууд захиргаан доро байдаг найман хушуунай монголнууд болоно. Бээжэн болон бусад томо хотуудта байралуулһан монгол найман хушуу, Сагаан хэрэмэй хойгуур байха Сахар найман хушуу, Хүлэнбуйрта хилэ харуулха Барга найман хушуу зэргыё Дотоод монгол гэжэ хэлэхэ юм. Ушарынь энэ найман хушуунда ороһон монголшуудыё манжа хаан шууд өөрөө захирдаг дотоодо албата гэжэ үзэдэг юм. Харин өөһэ-

- дын­гөө хуушан ноёдто захирагда­хан Үбэр Монго­лой 6 шуул­га­най 49 хушуу, Хал­ха Монго­лой 4 айма­гай засагай хушуу­нууд, Хүхэн­уур, Шэнэ хиза­рай торгууд, хушууд монгол­нуудай засаг хушуу­нуудыг булты­ень Гадаада Монгол гэжэ нэрлэдэг бай­хан юм. Гэбэшье 1636 ондо Манжын харьяанда оро­hon Үбэр Монго­лой засаг хушуу­нуудыг Дотоодо засагай Монгол гэжэ хэлэдэг бай­hани­ень тобшолоод Дотоодо Монгол гэжэ ба­ha хэлэдэг байгаа.
- 204 1805 ондо Ородой бүрин эрхэтэ элшэн гүн Головкин Хүр­еэнэй газар­haа һөөргөө буса­han ябадалыг хэлэжэ байна.
- 205 Манжа Чин уласай ноёрхолой үеын Халхын Түшээтэ хан аймагай Жонон за­сагай хушуунай ноён, тэригүүн зэргын тайжа (энэ тушаалдаа 1785–1817). Гүр­эжаб засагай захир­han хушуунь мүнөөнэй Монгол уласай Булгай аймагай Бүрэгхангай, Баяннуур, Дашинчилэн со­моной нютагаар бай­han юм.
- 206 Хара мүрэнэй газарыг захиран хуу­han манжа жанжан. 1683 он­hoо эхилэн Хара мүрэнэй газарта жанжан хуул­га­ха болоо юм.
- 207 Үһөө ханахыг үшэхэ гэдэг. Энэ үйлэ үгэн­hөө үшэл гэнэн нэрэ үгэ бии болоно. Үшэхэ үй­лын үрэ дүн гэжэ ойлгож­о болохо. Үһөө гэнхэн­тэй ойролсоо удхатай мэтэ болобошье, үһөө гэш­энэ үшэхэ сэдхэлэй бии болоод үргэлжэлэн бай­хыг хэлэнэ хэбэртэй.
- 208 Зугаалха — “хөөрэхэ; дуугарха; хэлэхэ” гэнэн удхаар хори буряад­haа бэшэ ондоо зарим нютагта хэрэглэдэг. Уг удхань “баяр­ла­ха, сэдхэл хөөрэхэ” бо­лоно.
- 209 106 н., 161 тайлбари үзэнэ гүт.
- 210 Ородоор *иноверческий* гэхыг “Үмэнэ шажан­танай” гэжэ оршуулхаар бэшэ гэжэ ханаг­дана. *Үмэнэ* гэжэ буул­га­хадаа андууржа бэшэнэн бололтой. Ти­и­hэн хаа, өбэрэ “өөрэ, ондоо” гэжэ бэшэнэн байжа магадгүй.
- 211 Талын конторо бии болохо­hoо урид родовой управ­ле­нии­н түлөөлэгшын хун­гамал тушаал. Выборной (хунгамалай) заседа­те­лэй тушаал саашадаа талын конторшье, талын дүүмэдэшье бай­han.
- 212 Ород гүрэнэй зүгһөө 18-р зуунай дунда үе­hөө эхилэн байгуул­han бусатүрэл­тэнэй орон нютагай өө­рыгөө захирха эмхи зургаан юм. Талын конторонууд алба татабари хубаарилан суглуулха зэргэ олон асуудал шийдэхэ үүргэтэй бай­han. М. М. Сперанскийн шэнэшэлэлтээр талын дүүмэ болоо.
- 213 108 н., 191 тайлбари үзэнэ гүт.
- 214 Зиндаатанай хүсэнэгтын 3-р зэргын эргэнэй хэргэм. Энэ хэргэмтэй түшэмэд гүрэнэй дээдэ тушаалда дэбжэгдэдэг байгаа.
- 215 Зиндаатанай хүсэнэгтын 2-р зэргын эргэнэй хэргэм. Энэ хэргэм хүртэнэн түшэмэд ехэнхидээ Гүрэнэй зүблэл гү, түбэй Яамануудта хүдэлдэг бай­han.
- 216 106 н., 165 тайлбари үзэнэ гүт.
- 217 Ород гүрэнэй зүүн хизаар орон­уудай хэрэгийг эрхилэн хуули хэлэлсэхы, гүй­сэдхэхы дээдэ эмхи зургаан. 1821 ондо 1-р Александр хаанай зарлигаар

- М. М. Сперанскийн шэнэшэлэлтэ бээлүүлхын тула байгуул­han.
- 218 1822 оной бусатүрэлтэнийг захирха тогтоол тухай хэлэнэ. 107 н., 170 тайл­бaри үзэнэ гүт.
- 219 1822 оной Бусатүрэлтэнийг захирха тогтоолой ёһоор талын конторын орондо байгуул­han орон нютагай засаг захиргаанай эмхи зургаан. Талын дүүмэ хүн зоной тоо бүридхэжэ, алба татабари хубаарилха, зоной эд зөөри бүридхэхэ, Ород гүрэнэй Дээдэ ахамад ба Эрхүүгэй ноёдой зүгһөө тушаа­han газарай хахалбари, сэсэг үбшэнэй тарилга зэргэ эдэбхи үүсхэлыг харь­яата зоной дунда дэлгэрүүлхэ гэхэ мэтэ олон үүргэтэй бай­han. 19-р зуунай һүүл — 20-р зуунай эхээр хэрэгжүүл­han Волостиин шэнэшэлэлтээр талын дүүмэнүүдыг үгэ болгоо.
- 220 *хунгамал*.
- 221 235 н., 1 тайлбари үзэнэ гүт.
- 222 *Оспо* үбшэнэй буряад нэрэ.
- 223 Эрхүүгэй эмшын яаман гэжэ Зүүн Сибирийн эмшэлгын хэрэгийг эрхилхын ту­лада, 1798 ондо Эрхүү хотодо байгуул­han эмхи зургаан.
- 224 *Хүлэн нуурай дасан* үзэнэ гүт.
- 225 *Үшинигүүд* үзэнэ гүт.
- 226 Зиндаатанай хүсэнэгтын 7-р зэргын эргэнэй хэргэм. Энэ хэргэм хүртэнэн хүн хэргэм зэргээ үри хүүгэдтээ уламжалуулха эрхэтэй болодог байгаа. Губернатор, генерал-губернаторай тушаалтай түшэмэд иимэ хэргэмтэй бай­даг бай­han.
- 227 361 н., 76 тайлбари үзэнэ гүт.
- 228 1-р Наполеон Бонапарт (1769–1821) — мүнөөнэй Франциин улас түрын үн­дэнэ хуури таби­han элитэ сэрэгэй жанжан, түрын жүдхэлтэн, өөрыгөө Франциин эзэн хаан гэжэ зарлаад, Европын олон гүрэнийг эзэрхэнэн бэлэй.
- 229 Франциин сэрэг 1812 оной зун Ород гүрэндэ довтолж­о, хилээр нэбтэрэн орож­о ерэнэн юм.
- 230 Хүсхэ — “тээбэри, тэргэ” гэнэн үгэ.
- 231 108 н., 191 тайлбари үзэнэ гүт.
- 232 Пүрүс — Пруссиин нэрыг иигэжэ бэшэдэг бай­han. Германий олон жэжэ улас­нууд нэгэдэжэ, 1871 ондо Германий хаанта улас байгуул­ha­haа урид 18–19-р зуунда Түб ба Зүүн Европодо бай­han улас.
- 233 Наполеонийг эсэргүүсэхэ холбооной сэрэг 1814 ондо Парис хото эзэл­hэн яба­дал тухай хэлэжэ байна. Энэ холбоондонь Ород гүрэншье оронхой байгаа.
- 234 1814 ондо Фонтэнбло-гой гэрээ байгуул­hанаар, Франциин 1-р Наполеон Бонапарт хаан Газар дундын далайдахи Эльба аралда сүлэгдэнэн аад, 1815 ондо өөрын дураар тэндэнээ ябашоо.
- 235 Наполеоний бүрин илагда­hanай һүүлээр Бурбон угтанай Франциин хаан шэ­рээдэ дахин залар­han тухай хэлэнэ. Энэ сагта 18-р Людовик (Лүи) Франциин ван болож­о, 1814–1824 ондо засагай эрхэ барихан.

- 236 1-р Александр хаанай зарлигаар Ород гүрэн дотор Наполеони илаһанай баяр 1814 оной 12 нарада болоһон юм.
- 237 Түнхэнэй буюу Хэрэнэй дасан (түбэдөөр bde chen dar rgyas gling “Ехэ амгалан найтар арьбажаха орон”) Зүүн Саяан уулын үбэр хаяагаар урдаха Эрхүү голдо урда зүгһөө шудхадаг Хэрэн голой адагта 1806 ондо байгуулагдаһан юм. 2008 онһоо эхилэн һэргээн барижа, 2011 ондо рамнайлахдаа Гандан Даржаалин (түбэдөөр dga’ ldan dar rgyas gling “Түгэс баясхалан найтар арьбажаха орон”) нэрэтэй болгоо.
- 238 Алайрай дасан (түбэдөөр bkra shis chos 'khor gling “Үлзүтэ номой хүрдэнэй орон”) 1824 ондо Алайрай Хүтэлиг нутагта 1814 ондо байгуулагдаһан.
- 239 Баргажанай дасан (түбэдөөр dga’ ldan bshad grub gling, “Түгэс баясхаланта номные бүтээгшэ орон”) — 1818 ондо байгуулагдахдаа Бороголой дасан гэгдэдэг байһан. 1837 ондо Харганын Сагаан нуурай тэндэ зөөлгэнэй һүүлдэ Баргажанай дасан гэгдэдэг болоо.
- 240 254 н., 179 тайлбари үзэнэ гүт.
- 241 254 н., 181 тайлбари үзэнэ гүт.
- 242 254 н., 182 тайлбари үзэнэ гүт.
- 243 Хүдэри дасан (түбэдөөр thub bstan dar rgyas gling “Шадагшын шажан ном түхэн дэлгэрхэ орон”) — Сонгоол дасанһаа халаһан ашабагад отогой мүргэлтэнэй 1831 ондо байгуулһан дасан.
- 244 107 н., 174 тайлбари үзэнэ гүт.
- 245 107 н., 175 тайлбари үзэнэ гүт.
- 246 Хухюуртайн дасан (түбэдөөр bkra shis lhun grub gling “Үлзы аяндаа бүтэхэ орон”) — Түгнэ Галтайн дасангай мэдэлһээ гараһан хори буряадай зарим отогой зоной 1828 ондо байгуулһан дасан.
- 247 Сүүгэлэй дасан тухай хэлэнэ ха. Энээн тухай 192 н., 157 тайлбари үзэнэ гүт.
- 248 Хужартайн дасан — Ононой үзөөн омогой хамниган, хори буряадуудтай хамтаржа 1826 ондо бариһан дасан.
- 249 Тарбагатайн дасан (түбэдөөр bkra shis thub bstan gling “Үлзүтэ шадагшын шажан номой орон”) — Ононой үзөөн хамниганай 1825 ондо байгуулһан дасан.
- 250 Бэрьсын дасан — Ононой хамнигануудай 1828 ондо байгуулһан дасан. Хамниганай дасангууд сооһоо эгээ олон ламатай томо дасан байгаа.
- 251 Улханай дасан — Ононой хасаг хамниганай 1832 ондо бариһан дасан.
- 252 Зугаалайн дасан (түбэдөөр bde chen chos 'khor gling “Ехэ амгалан номой хүрдэнэй орон”) — 1826 ондо хүмэ гэжэ баряад, 1910 ондо албан ёһоор дасан болоһон.
- 253 Үшөөтэйн табанууд дасан (түбэдөөр bde chen rab rgyas gling “Ехэ амгалан түхэн дэлгэрхэ орон”) — табанууд отогой зоной 1773 ондо байгуулһан дасан.
- 254 Бургалтайда байһан Пүнцэглин дасан (түбэдөөр dga’ ldan phun tshogs gling “Түгэс баясхаланта хотоло шуулганай орон”) — сартуул отогой зоной 1769

- ондо байгуулһан дасан. Сартуул дасан гэгдэдэг байгаа. 19-р зуунай эхиндэ хоёр хубаагдажа, Гэгээтэйн дасан байгуулагдаһан түүхэтэй.
- 255 Евангелиин монгол оршуулгыг Ородой арюун номой ниигэмлиг эрхилжэ, хори буряадай зайһан Моршуунын Бадма, Унагайн Доржо гэгшэд Санкт-Петербургдэ дуудагдажа, монгол шудалааша Яков Шмидтэй хамтаран ажаллаһан байдаг. Оршуулгын ажал амжалтатай дууһажа, 1821 ондо хэблэгдээ.
- 256 Лондоной миссионерэй ниигэмлигэй гэшүүд Эдвард Сталибасс, Корнелиус Рам, Уильям Сваннар гэр бүлэнэртээ 1819 ондо Сүхын байшанда ерэнэн тухай хэлэнэ. Хойноһоонь Роберт Юиль гэртэхинтээ ерэнэ ниилээ.
- 257 Роберт Юль Сүхын байшангай тэндэхи миссионерэй буурида үлэжэ, Сталибасс Сван хоёрын Худан, Анаа голдо зөөжэ, шэнэ миссионерэй буури байгуулаа.
- 258 1834 оной 3 нарада Сүхын байшанда Генезисэй номые хорголжон бараар 500 хуби хэблүүлээ.
- 259 Миссиин ажаллаһан бүхы саг хугасаанда 100-һаа үсөөн хүниие шажандаа оруулжа шадаһан юм.
- 260 109 н., 195 тайлбари үзэнэ гүт.
- 261 Нимайлан Агваан-Содбо — Сонгоол дасангай лама (заримдаа шэрээтэшыг гэжэ бэшэнхэй байдаг), 1811–42 оноор Баргажанда бурханай шажанай ёһые ехэтэ дэлгэрүүлһэн хүн.
- 262 Словцов Петр Андреевич (1767–1843) — действительнэ статска советник, Ородой нэрэтэй багша, ирагуу найрагша, түүхэшэн. 1808 ондо Сибирьтэ сүлэгдэжэ, Эрхүүгэй хургуули, гимназинуудай захиралаар хүдэлһэн. 1821 ондо Сибирийн хургуулинуудай байсаагшын тушаалда томилогдоо.
- 263 Зиндаатанай хүсэнэгтын 13-р зэргэнь кабинетскэ регистратор гү, али провинциальна секретарь болоно.
- 264 Гадаада хэрэгэй яаманай Азиин таһагай оршуулагша С. А. Лобанов мүн. 1822–24 ондо Омскын Азиин хургуулида багшаар ажаллаһан юм. Энэ хургуули монгол, хятад хэлэнэй оршуулагша, хэлмэршэдые бэлэдхэдэг байгаа.
- 265 Азов далайн хото. Эндэ 1-р Александр хаан амарха дуратай байһанаа 1825 оной 11 нарада наһа барашоо.
- 266 Константин Павлович (1779–1831) — Ородой хунтайжа, 1-р Павел хаанай хүбүүн, 1815–30 ондо Польшын вант уласай түлөөнэй найд байгаа. 1-р Александр хаанай наһа бараһанай һүүлдэ Николай Павлович дүүдээ хаан шэрээдэ һууха эрхээ үгэнэн байна.
- 267 1-р Николай (101 н., 105 тайлбари үзэнэ гүт) 1-р Александр ахайнгаа наһа бараһанай һүүлдэ 1825 ондо хаан шэрээдэ һуугаа.
- 268 1-р Александр хаанай 1825 оной 11 нарада наһа бараһанһаа хойшо 1826 оной 8 нарын 23-нда 1-р Николай хаанай хаан шэрээдэ заларһан үдэр хүрэтэр Ород гүрэн хаангүй байһан юм. Константин Павлович хунтайжада шахаа тангариг үгэжэ эхилээд байһыень нэгэ хэды долоо хоног болоод зогсоогдоо.

- 269 1825 оной 12 нарада болоһон декабристнуудай буһалгаан мүн.
- 270 Декабристнуудай буһалгааниие голшолон зохёон байгуулжа, эдэбхитэйгээр оролсоһон табан хүн хадаа К. Ф. Рылеев, П. И. Пестель, П. Г. Каховский, М. П. Бестужев-Рюмин, С. И. Муравьев-Апостол болоно. Эдээниие 1826 оной 7 нарада дүүжэлэн саазалһан юм.
- 271 1827 оной 1 нараһаа 1830 оной 8 нара хүрэтэр Шэтын шэбээдэ Декабристнуудай буһалгаанда хабаадаһан 85 хүн асарагдаад, тииһээр байжа хүндэ ажалда сүлэгдэһэн юм.
- 272 Генерал-лейтенант Лепарский (1754–1837) — Нэршүүгэй уурхайн комендант. Хүндэ ажалдай сүлэлгэдэ байһан декабристнууд энэ хүнэй захирамжада ерэхэн байгаа. Лепарский эдээнэй зоболонгые бага болгохо гэжэ һайса оролдоһон юм.
- 273 254 н., 189 тайлбари үзэнэ гүт.
- 274 1856 ондо 34 декабрист 2-р Александрһаа үршөөгдэжэ, Ород орондоо бусаха эрхэ олгогдоһон болобошье, заримынь наһа бараад бусажа шадаагүй, харин найман хүнийнь Сибирьтэ үлэхөөр шиидэһэн байна.
- 275 1804 ондо 1-р Александр хаанай зарлигаар байгуулагдаад, 1917 он хүрэтэр Эзэн хаанай Казанай ехэ нургуули гэхэн албан ёһоной нэрэтэй байһан бэлэй. Энэ ехэ нургуули ородой дорнодохин шудалалай үлгы болоһон түүхэтэй.
- 276 Осип Михайлович Ковалевский (1800–1878) — элитэ дорнодохин шудалааша, дорнодохин шудалалые жэнхэни шэнжэлхэ ухаан болгон эхи нууриинь табилсаһан Польша ба Ородой эрдэмтэн. 1828–33 ондо Байгалай үмэнэхи область руу томилогдоходоо, эрдэмэй кандидадай зэргэтэй байһан.
- 277 Александр Васильевич Попов (1808–1865) — ородой нэрэтэй монгол шудалааша, Казан хотын ехэ нургуулиин профессор. О. М. Ковалевскитой хамта Байгалай урда бээын буряадуудта томилогдон ерэхэдээ, Казан хотын ехэ нургуулиин оюутан байһан бэлэй.
- 278 *Эрхүүгэй хамтын губернскэ управлени* (ородоор *Иркутское общее губернское управление*) — Эрхүүгэй эргэнэй (гражданска) губернаторай мэдэлдэ байһан гүрэнэй эмхи зургаан. Эрхүүгэй губерниин улс түрын буса захиргаанай хэрэг эрхилдэг байгаа.
- 279 Зиндаатанай хүсэнэгтын эргэнэй 5-р зэргын хэргэм, губернаторай орлогшо гү, али таһагай захиралай орлогшын тушаалтай адли байһан юм.
- 280 Александр Васильевич Игумнов (1761–1834) — нэрэтэй дорнодохин шудалааша, суглуулагша, монгол хэлэнэй оршуулагша, багша.
- 281 17–20-р зуунда Бээжэн хотодо байһан Ородой үнэн алдартанай шажанай түлөөлэгшын газар.
- 282 1855 ондо О. М. Ковалевскиие Казанай ехэ нургуулиин захиралай тушаалда баталжа, действительнэ статска советнигэй хэргэмтэй болгоһониинь сэрэгэй генерал-майорай солотой адли байһан юм.

- 283 А. В. Попов энэ түүхэ бэшэгэй зохёогдохо үеэр действительнэ статска советнигэй зэргэтэй болоһон юм.
- 284 1868 ондо О. М. Ковалевский Варшава хотын Түрүү нургуулиин захирал байгаа. Хойто жэлдэнь тус нургуули хаанай ехэ нургуулиин зэргэтэй болоо. А. В. Поповынь 1865 ондо тушаалһаа сүлөө абаад байжа байтараа наһа барашоо.
- 285 192 н., 173 тайлбари үзэнэ гүт.
- 286 193 н., 174 тайлбари үзэнэ гүт.
- 287 Зиндаатанай хүсэнэгтын 14-р зэргэ коллежскэ регистратор болоно.
- 288 Сонгол отогой хүн, Сэлэнгын байшангай тэндэхи англиин миссионерэй нургуули дүүргэжэ, Ород-монгол сэрэгэй нургуулида багшалһан.
- 289 Ород гүрэнэй улс түрын сагдан байсааха эмхи зургаан болохо Жандармнарай корпусай дээгүүр зиндаагай офицер.
- 290 Троицкосавскын ород-монгол сэрэгэй нургуули — буряад хасагуудай үхибүүдые бэшээшэ, хэлэмэршэ оршуулагша, урядник болгон нургажа, Троицкосавскын хилын захиргаанда алба хаахадань бэлэдхэдэг байгаа. Тус нургуули 1833–88 ондо ажаллаһан.
- 291 *Турагша* (дорогшо? турша?) гээд олон янзаар уншахаар бэшэжэрхинхэй.
- 292 1609–1618 оной Ород-Польшын дайн болоно. Энэ үедэ Москва хото дайсанда эзэлэгдэһэниинь Ородой түүхын һамуун сагай туршада гараһан олон муу юумэнэй нэгэн мүн.
- 293 1598 ондо Фёдор Иоаннович хаанай наһа бараһанаар Рюриктэнэй удам таһарһан тухай хэлэжэ байна.
- 294 Речь Посполитые Пруссии, Ород гүрэн, Набсбург хаантанай улс гурбан түрүүшынхией 1772 ондо хоорондоо хубаажа таһалан абаһан юм.
- 295 1830–31, 1863–64 ондо болоһон Польшын үндэһэнэй эрхэ сүлөөгэй буһалгаан тухай хэлэнэ. Эдээниие Ород гүрэн дараһан юм.
- 296 Зиндаатанай хүсэнэгтын 12-р зэргэ, губернскэ секретарь гэхэ эргэнэй зиндаатай адли.
- 297 Сэлэнгын бусатүрэлтэнэй конторын ахалагша тайшын туһалагша.
- 298 Вампилай Ниндаг 1837–53 ондо Сэлэнгын талын дүүмын түрүүлэгшэ байһан.
- 299 Майдариин хурал — ерээдүй сагай Майдари бурханай хурал Монгол, Түбэдэй ёһондо жэл бүри монголоор 5-р нарын 15-нда болодог.
- 300 109 н., 196 тайлбари үзэнэ гүт.
- 301 Дандарын идам Ваджрабхайравын лүн дамжуулхые хэлэнэ хэбэртэй.
- 302 Энэ хадаа 7-р Баншан лама Балдандамбиинима (1782–1853) мүн.
- 303 Гашаг зарлиг — түбэдөөр *bka' shog* ехэс ламанарай бэшэгээр дамжуулһан ном зарлиг болоно.
- 304 Хүзүүндээ зүүхэ андеевскэ лентэтэй “Жүдхэмжын түлөө” (“За усердие”) гэхэн алтан медаль тухай хэлэнэ ха. Энээн тухай 108 н., 187 тайлбари үзэнэ гүт.
- 305 Гүн Шарль-Камиль де Сент-Альдегонд (1787–1853) — Ородой албан тушаалтан болоһон франциин уула уурхайн инженер. 1834 ондо Зүүн Сибириин

Нэршүүгэй уурхайн үйлэдбэри байсаахаар томилогдоод, Дээдэ ахамадай нэрэдэ тайлан бэшэһэн юм.

306 Константин Владимирович Чевкин (1803–1875) — Ород гүрэнэй түрын жүд-хэлтэн, сенатор, зам харилсаан, олониитын байрын юрэнхы эрхилэгшэ (1855–1862). 1835–36 ондо Нэршүүгэй уурхайн тойрогыг хянан байсааһан юм.

307 Генерал-майор Н. Л. Черкасов. Эрхүүгэй түүхэ бэшэгэй нэгэ хэһэг болохо В. А. Кротовой түүхэ бэшэгтэ тэмдэглэһэнээр, 1840 оной 4 нарада генерал-майор Черкасов, камер-юнкер Львов хоёр Эрхүү хотодо хүрэжэ ерэхэн юм.

308 Энэ хадаа камер-юнкер Александр Дмитриевич Львов (1800–1866) бололтой. 1830 онһоо Гадаада худалдаанай таһагай дарга байһан.

309 Сенадай тушаалаар 1758 ондо байгуулһан 1-р хүбүүдэй гимнази хургуули болоно. Энэ хургуулиие Москвагай ехэ хургуулиин дэргэдэхи гимназиин жэшээгээр байгуулһан юм. Казан хотын энэ гимназида “бусатүрэлтэнэй” үхибүүд хурадаг байгаа.

310 Казан хотын гимназида хурахаар эльгээгдэһэн үхибүүд гэдэл Чимидэй Согто, Будын Гэрэл, Буянтын Доржо, Банзарай Доржо болоно.

311 Бултамар дасангай (254 н., 171 тайлбари үзэнэ гүт) штад лама. Казанай ехэ хургуули гимнази хоёрто хураха буряад үхибүүдые хаража байхаар томилогдожо, бурханай шажанай хэшээл заадаг байһан. Мүн түбэд хэлэ үзэхэ дура-тайшуулда хубиин хэшээл заадаг байгаа.

312 Дооромбо (түбэдөөр *do rams pa*) — бурханай шажанай гүн ухаанай эгээ дээдэ *гэбшэ* зэргые ном хаялсаһанай үрэ дүнгөөр олгодог бүгөөд, Түбэд, Монголой зарим дасанда *дооромбо* гэдэг. Иигэжэ ном хаялсадаг талмайе шулуугаар хушаһыень түбэдөөр *do bcal* гэдэгһээ гараһан үгэ ха.

313 Үбэр Монголой хорчин монголшуудай хубилгаан, 1840 ондо Байгалай урда бэеын нютагаар морилһониинь буряад-монголшуудай шажанай амидаралда ехэ нүлөө үзүүлһэн юм.

314 258 н., 253 тайлбари үзэнэ гүт.

315 Түрүүн Байгал далайн эрьеэр байһанаа урагшаа Монгол Ородой хилын зүг нүүжэ ошоһон хамнигад, нүүлдэ буряадуудтай сугтаа байжа буряад хэлэ соёлой нүлөөдэ ехээр ороһон.

316 Хальмагай тала дайдаар ажаһуугша хальмагууд засаг захиргаанай талаар Айдарханай (Астраханай) губернидэ мэдэлтэй байгаа. Хальмагай эгээ томо аймагууд хадаа торгууд, дүрбэд, хушууд, хойд болоно.

317 Эндэ 1841 ондо Байгалай урда бэеын нютагта Хорчин гэгээн Галсан-Содбодо мүргэхээ ерэхэн хальмагай хатан түрүүтэй нэгэ бүлэг хальмагууд тухай хэлэнэ.

318 Зүбөөр Наро хажодой ваан. *Наро Хажод* (түбэдөөр *na ro mkha' spyod*), *Наро дагина* хадаа Түбэд, Монголой бурханай шажанай ёһондо эмэгтэй дүритэй түгэс нүгшэһэн бурхан гэжэ үзэдэг. Дандарын ёһоной бүтээлэй ваан болоно.

319 Алтан Мундарга болбол Мүнхэ һарьдагай удаадахи Зүүн Саяанай тахилгата уулануудай нэгэн.

320 Баһа *Утай табан богдо* гэдэг. Хятадай болон Түбэд, Монголой бурханай шажанай ёһондо нэн ехэ шүтэлгэтэй мүргэлэй орон болоһон уула юм. Хойто Хятадай Шаньси можодо Бээжэнгээ баруун урагшаа 250 км зайтай газарта оршодог. Манджушри бурханай заларһан орон гэдэг.

321 Зиндаатанай хүсэнэгтын 14-р зэргэнь коллежскэ регистратор болоно.

322 Сахар Хамнай (1814–1885) — Баргажанай талын дүүмын 4-дэхи тайшаа, Цанхирай Хамнай хүбүүн, Баргажанай үнэн алдартын шажанай хургуули байгуулһан габьяатай.

323 107 н., 178 тайлбари үзэнэ гүт.

324 101 н., 105 тайлбари үзэнэ гүт.

325 108 н., 184 тайлбари үзэнэ гүт.

326 1841 ондо Нэхытын Галсан лама нютагтаа бусахые гуйжа, орондонь Хүлэн нуурай дасангай (103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.) штад лама Гомбын Галсан томилогдожо Казан хото ошоһон байна.

327 Галсан Гомбын (1822–1863) — Хүлэн нуурай дасангай штад лама, атаган отогой хүн, Ород гүрэнэй элитэ дорнодохин шудалааша, угсаатанай зүйшэн. 1842 онһоо Казанай ехэ хургуулиин Дорнодохиной халбариин Монгол хэлэнэй тэнхимдэ монгол хэлэнэй багшаар ажаллаһан. 1850–51 ондо Казанай шажанай академиин ажалтан, багша байгаа. 1854–56 ондо Санкт-Петербурлын ехэ хургуулиин Дорнодохиной халбарида ажаллахаар уригдаһан байна. Гомбын Галсан монгол арад зоной түүхэ, түүхэ бэшэлгэ, археологи, угсаатанай зүйн талаар хэдэн шухала бүтээл туурбиһан хүн юм.

328 Гомбын Галсан, нютагтаа бусажа шадангүйгөөр, 1863 ондо Санкт-Петербург хотодо наһа барашоо.

329 193 н., 175 тайлбари үзэнэ гүт.

330 Чимидэй Цогто, Буянтын Доржо хоёр Казан хотодо үбдөөд наһа бараһан. Будын Гэрэл багшые сохилсоһон гэмдэ орожо, Сибириин корпусой сэрэг боложо сүлэгдэһэн байна.

331 Банзарай Доржын эсэгэ, урианхай отогой хүн, Ашабагадай буряад хасаг поолой пятидесятник байгаа.

332 Банзарай Доржо (1822–1855) — европын ёһоной болбосоролые тогтолсоотойгоор эзэмшэжэ, европын шэнжэлхэ ухаанай ёһоор нэгэ хэды шухала эрдэмэй бүтээл бэшэжэ хэблүүлһэн анханай буряад хүн. Казанай гимнази, Казанай ехэ хургуули дүүргэһэнэй нүүлээр Эрхүүгэй генерал-губернаторай дэргэдэхи тусхай хэрэгэй түшэмэл тушаалда ажаллахадаа, буряад зондоо ехэ туһалһан юм. Монгол арадуудай түүхэ, археологи, угсаатанай зүйн талаар мүнөөшье шухала зандаа бүтээлнүүдые бэшэһэн. Эдээнэй эгээ һонирхолтойнь “Хара шажан буюу монголшуудай бөө мүргэл” (“Черная вера, или шаманство у монголов”) болоно.

- 333 Банзарай Доржын архида ехэ дуратай гэгэниинь үнэн бэшэ ха. Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан Банзарай Доржодо саанаһаа дурагүйшэг байһан байхадаа болохо, юундэб гэбэл Банзарай Доржо байсааха түшэмэл (ревизор) байхадаа, Вампилай Ниндаг Ломбоцэрэнэй Дамбии-Жалцан хоёрой муудалсаһыень (44 н., 74 тайлбари үзэнэ гүт.) хянахаа ерээд, Вампилай Ниндагые зүб гэжэ шиидхэһэн юм. Тиимэһээ Банзарай Доржо тухай иигэжэ хэды үгэ дурдахадашье, найн гэжэ хэлээгүй байна.
- 334 Энэ хадаа буруу мэдээсэл юм. Ешэжамсын Чойван хамба, Банзарай Доржын наһа барахадань буяндань түрүү лама байжа, тэрэнэй һүүлдэ 4 жэл болоод, 1859 ондо наһанһаа нүгшэһэн юм. Банзарай Доржо Ешэжамсын хамбатай уулзаһанай удаа наһа бараһаниинь үнэн.
- 335 Гомбын Найдан, Гомбын Дампил бандида хамба ламын дүү хүбүүн, хэрээһэ зүүһэнэй һүүлдэ Николай нэрэтэй болоо. Ород гүрэнэй түрын жүдхэлтэн, дипломат, Ородой Бээжэндэхи элшэн найдай газарые байгуулалсажа, даргань болоһон. Бурханай шажантай холбоотой эд зөөри суглуулдаг байгаа. Декабрист Н. А. Бестужев, Е. Д. Старцева хоёрой басагые намга абаһан юм.
- 336 Сэлэнгын хотонһоо 45 модо зайтай Иннокентьевскэ һууринда байһан Сэлэнгын талын дүүмын байшан мүн.
- 337 Иннокентьевскэ һууринда байһан Эрхүүгэй епископ гэгээн Иннокентиин хүмэ тухай хэлэнэ ха.
- 338 Худариин приходой буряад нургуули болбол 1851 ондо Хабан аймагай Корсаково һууринда байгуулагдаһан юм. Гомбын Найдан энэ нургуулида 1857 онһоо 1863 он хүрэтэр багшалаа.
- 339 Зиндаатанай хүсэнэгтын 14-р зэргэ болбол коллежскэ регистратор болоно. Титулярна советнигынь 9-р зэргын зиндаа мүн.
- 340 Амар шадарай сэрэгэй губернатор хадаа Амар шадарай генерал-губернаторай туһалагшын тушаалай нэрэ. Энэ тушаал Амар шадарай губернаторай зургаанай 1884 ондо Эрхүүгэйхиһээ тусагаарлагдаһанай һүүлдэ бии болоо.
- 341 Гомбын Найдан хадаа ёһын тэды хэрээһэ зүүгээд, Зүүн Сибирьтэ үнэн алдартанай шажаниие шангадхаха хэрэгтэ туһалалсаһан болобошье, бүхы наһаараа зүйл бүриин бурханай шажанай эд зөөри суглуулха, буряад лама санаартантай харилсаха зэргээр бурханай шажантай ходо холбоотой байһан юм.
- 342 Дагуур зоной Ягса нэрэтэй хото. 1651 ондо Ерофей Хабаров түрүүтэй ород хасагууд энэ хотые эзэлжэ абаад, эндэ һуужа байһан дагуурай Албаши ноёной нэрээр энэ хотые Албазин гэжэ нэрлэһэн юм. 1652 ондо Амар (Хара) мүрэнөөр дээрмэ хэжэ ябаһан ород хасагууд Манжа Чин уласай сэрэгтэ диилдээд, Хара мүрэн шадархи газарые орхижо гарахадаа, Ягса хотыешье хаяад ябаа юм. 1665 ондо Илимскын острогһоо бодхуулаар гараһан Никифор Черниговский түрүүтэй бодхуулнууд Хара мүрэндэ дахин ерэжэ, Ягса хо-

- тые хэргээжэ һууба. 1672 ондо Ородой хаан Черниговские нүхэдтэйнэ үршөөжэ, энэ нютагые дахин Ородой харьяанда оруулба гэжэ үзэбэ. 1685 ондо Манжа Чин уласай сэрэг ерэжэ, ородуудые эндэһээ сохин гаргаад бу-саа. Хойто жэлынэ ородууд дахин ерэжэ бэхилэн һуугаад, Чин уласай сэрэгтэй удаан тулалдаба. 1689 оной Нэршүүгэй гэрээгэй ёһоор ородууд Албазин гэхэ Ягса хотые орхижо гарба. 19-р зуун жэлэй дундуур Ород гүрэн Хара мүрэнэй хизаарые дахин эзэлжэ харьяандаа оруулһан юм.
- 343 1685 ондо Манжа Чин уласай сэрэгтэ дахажа ороһон ородуудые Бээжэн хотодо асаржа, манжа найман хушуунда тусагаар Ород һомон гэжэ байгуулан һуулгажа, бурханай шажанай хуушан һүмые тэдээндэ үгэхэдэнь, Шэди бүтээгшэ Николайн хүмэ болгожо, ородой үнэн алдартанай шажанаа үргэлжэ-лүүлэн шүтэһэн байна.
- 344 Ородой дипломат, гүн Федор Алексеевич Головин (1650–1706). 1689 ондо Манжа Чин уластай Нэршүүгэй гэрээ байгуулжа, Хара мүрэнэй оршом газарые буляалдан дайралдажа байһан дайниие зогсоожо, заха хилые тогтооһон хүн.
- 345 1651 онһоо эхилэн ородууд Хара мүрэнэй хизаарта нэбтэржэ, эндэхи арад зоние дээрмэдэһэнһээ боложо Манжа Чин уласай сэрэг ерэжэ дайлахадань диилдэжэ, эндэһээ намнуулан гараха баатай болоһон юм. 1660-аад оной һүүл багаар сүлэлгэһөө бодхуултан польшо хүн Черниговский түрүүтэй хүнүүд Ягса хотодо ошожо һуугаад, Хара мүрэнэй газарые дахин Ородой харьяанда оруулжа эхилээ. 1685 ондо Манжа Чин уласай сэрэг Ягса хотые һөөргэнь абажа, ородуудые үлдэһэн болобошье, тэдэнэй хариһанай һүүлээр 1686 ондо ород сэрэг дахин ерэжэ, Ягса хотые бэхилэн һуугаад, 1688 он хүрэтэр дайралдаба. 1689 ондо Нэршүүгэй гэрээ тогтоохо үедэ Ород улс энэ хизаар ороние сэрэгэй хүсөөр баталан хамагаалха шадалгүй хадаа, Хара мүрэнэй газарые Манжа Чин уласай харьяанда үлээхые зүбшөөжэ, Гэрбичи (ородоор Горбича гэхэ) голоор заха хилэ болгоод, Ягса хотые орхижо гараһан юм.
- 346 1689 оной Нэршүүгэй гэрээгэй ёһоор Ород гүрэн Ягса хотын һуури дээрэ байгуулһан Албазин хотоёо эмдэжэ орхин гараха баатай болоо юм.
- 347 Тухайн сагта Ород улс Манжа Чин уласай харьяанда байһан Хятад, Монгол зэргын дурна зүгэй улс оронтой худалдаа наймаа хэхэ ехэ һонирхолтой байһан тула Нэршүүгэй гэрээгэй нэгэ нүхэсэл болгожо тэмээн жэнгээр албан худалдаа хэхэ эрхэ олжо абаһан байна. 1727 ондо Хяагта, Сурхайта хоёр газар хилын худалдаа нээхэ хүрэтэр энэ маягаар албан худалдаанай жэн Бээжэн хүрэтэр ябадаг байгаа юм.
- 348 1858 ондо гүн Муравьев Хара мүрэнэй үмэнэхи нютагые Ородой харьяанда оруулжа, олон зоние нүүлгэжэ нютаглуулһан түүхые хэлэжэ байна.
- 349 Ородой дипломат, улс түрын жүдхэлтэн, адмирал Евфимий Васильевич Путятин (1803–1883). 1858 ондо Путятин Тяньцзин хотодо Манжа Чин улас-

тай шэнэ гэрээ тогтоожо, хилэ хизаарые тодорхойлжо, худалдаа наймаа хэхэ харилсаае зохисуулһан байна.

- 350 1858 ондо Айгун хотодо байгуулһан гэрээгээр Уссури мүнэнэй оршом газарта яаж хилэ табиыхые тохиролсоогүй тула Ородой зүгһээ дахин элшэ түлөөлэгшэдые эльгээһэн юм.
- 351 Ородой дипломат, Манжа Чин уласта эльгээһэн бүрин эрхэтэ элшэн Николай Павлович Игнатъев (1832–1908). 1858 оной Айгунай гэрээгээр Уссури мүнэнһөө далай хүрэтэр газар нютагые хэнэй харьяанда оруулха асуудалые тодорхойлон шийдхэбэрлжэ шадаагүй тула 1859 ондо Ородһоо генерал Игнатъевые Манжа Чин уласта элшэн болгон эльгээжэ, 1860 ондо Бээжэн хотодо гэрээ байгуулжа, Уссури мүнэнэй хаби газарые Ородой мэдэлдэ оруулжа, Хүрэн, Кашгарта консулай газар байгуулха зүбшөөл олоһон байна.
- 352 1860 оной Бээжэнгэй гэрээгэй ёһоор Ородой харьяатанар хилын шугамһаа досоошоо 200 модо газарта гаалигүйгээр худалдаа наймаа эрхилхэ эрхэтэй боложо, Монголой Ехэ хүрээндэ Ородой консулой газар байгуулагдаһан байна.
- 353 Хятадай Дзянсу можын түб хото. Мин уласай сагта *Нанжин* “Урда ниислэл” гэхэн нэрэтэй боложо ехэл хүгжэһэн газар болоно.
- 354 Номгон далайн эрьедэ байгша Хятадай томо хото.
- 355 1860 оной Бээжэнгэй гэрээгэй ёһоор Ородой худалдаашад Хятадай дотоодо можонуудта ошожо худалдаа наймаа хэхэ эрхэтэй болоһон юм.
- 356 Амар (Хара мүнэн) шадарай мого байгуулагдаһан тухай хэлэжэ байна.
- 357 Шэтэ хото түбтэй Үбэр Байгалай мого (тэрэ сагта *Байгалай үмэнхи область* гэдэг байгаа) 1851 ондо байгуулагдаа нэн гэнэ.
- 358 1861 ондо Хяагтын тамуужан Эрхүү рүү зөөһэн юм.
- 359 Сэлэнгын буядадай хатагин отогтой зайһан тушаалтай хүн. “Бишыхан запискэ” түүхэ бэшэгтэ тэмдэглэһэн ёһоор хатагин отогтой түрүүлэгшэ Сорхоной Баасамжа гэгшын үри болоно. Угай бэшэгыень зуража үзүүлбэл, иимэ болоно. Сорхон → Баасамжа → Балгун → Абата зайһан → Молон зайһан → Ванбу зайһан. Дамба гэгшэ энэ хүнэй хүбүүн болоно.
- 360 Сэлэнгын буядадай сонгоол отогтой Үхин тайшаагай үри сонгоол отогые захиржа байһан гулбаа тушаалтай хүн.
- 361 Сэлэнгын буядадай сонгоол отогтой гулбаа Хутагай Буда гэгшэ үнэн алдартай христос шажанда ороод Николай Николаевич Головкин нэрэ обогтой болоһон юм. Амарай гүн Николай Николаевич Муравьев хэрээс зүүлгэһэн хадда тэрэнэй нэрыень абажа, гулбаа тушаалтай байһан тула Головкин обогтой болоһон шэнги байна.
- 362 Ород гүрэнэй зүүн зүгэй хилын саанахи улс орон ба хилэ дотор байха эргэн уладые харюусаха Гадаада хэрэгэй яаманай нэгэ таһаг. 1819 ондо байгуулагдажа, Хаанта Ород гүрэнэй үгы болотор байһан.
- 363 Бадмын Сүлтимэй дүү хүбүүн Жамсаран (1851–1920) мүн. Ород орон

ошожо, хэрээһэ зүүхэдээ, Пётр Александрович Бадмаев гэдэг нэрэтэй болоһон. Ахайнгаа ажалые үргэлжэлүүлэн эмшэн боложо, түбэд, монголой анагааха ухаанай аша туһые Ород ороной ниислэл Петербургын зондо таниулжа дэлгэрүүлһэн юм. Түбэд эмнэлгын “Анагааха ухаанай дүрбэн үндэһэн” (*Жүджи*) гэхэн зохёолые анха түрүүн ород хэлээр оршуулһан хүн болоно. Гадаада хэрэгэй яаманай Азиин таһагай түшэмэлэй тушаалда ажаллан, Ород гүрэнэй дорнодохиной бодолгодо ехэ нүлөө үзүүлһэн. Энэ ажаябуулгынь үрэ дүндэ “Дорно заха хизаарай ажа түрэл” гэхэн буяад-монголой анханай һонинто бэшэг 1895–97 ондо Шэтэдэ гарадаг байгаа.

- 364 Зиндаатанай хүсэнэгтын 14-р зэргэ болбол коллежскэ регистратор болоно. Титулярна советнигынь 9-р зэргын зиндаа мүн.
- 365 1841 ондо Байгалай урда бэеын буяадуудта томилогдоһон Дотоодо хэрэгэй яаманай түшэмэл. Энэ хүн буяадай лама санаартанай хэрэгы хянан байсаажа, бүридхэхэ үүргэтэй ерэхэн юм. Энэ ажалынгаа түгэсхэлдэ “Зүүн Сибириин лама санаартанай хэрэгы захирха тогтоолой” өөрын түһэл (проект) дурадхаһынь Ородой эзэн хаан зүбшөөрөөгүй.
- 366 105 н., 148 тайлбари үзэнэ гүт.
- 367 Павел Иванович Запольский (1797–1860) — Байгалай үмэнхи областиин түрүүшын сэрэгэй губернатор (1851–55).
- 368 Атаган Дэрэстэйн дасан (түбэд нэрэнь *lhun grub bde chen gling*, буяадшалбал “Ехэ амар амгаланай гараха орон”) 1749 ондо байгуулагдажа, сэлэнгын буяадуудай атаган отогтой мүргэлэй дасан болоһон.
- 369 Энэ болбол хүзүүндээ зүүхэ Аннын лентэтэй “Жүдхэмжын түлөө” гэхэн алтан медаль болоно. Энэ шагналые Ород гүрэнэй алишье изагуур, угсаагай хүндэ албандаа онсогой жүдхэмжэтэй байһыень тэмдэглэн олгодог байһан юм.

Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэг

ᠠᠫᠬᠤᠯᠠᠰᠢᠬᠡᠨ
ᠯᠠᠮᠤᠨ ᠲᠡᠭᠦᠬᠡ
ᠪᠡᠰᠡᠭ

Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэг

ᠯᠠᠮᠤᠨ ᠲᠡᠭᠦᠬᠡ
ᠫᠠᠬᠤᠯᠠᠭᠰᠢᠬᠤᠨ
ᠪᠡᠰᠡᠭ

1. Эртэ манай МонголоЙ Чингис хаан¹ Онон голой² захада Дэлюун-Болдог³ гэхэ газар[та] Есүхэй баатарай⁴ хүбүүн Тэмүжэн⁵ гэхэ нэрэ-тэй ородой 1162 ондо түрэжэ, 32 наһанай 1194 ондо МонголоЙ хаан боложо, хото богдо Чингис хаан⁶ гэжэ нэрэ олоһон байна. Энэ хааниинь баатар хүсэ шадал түгэсэжэ, бүгэдэ Хятад, Түбэд, Ород тиигээд, хари ороной хаадые өөрын эрхэдэ хуряжа абаһан байна. Энэ Чингис хаанһаа эхилэн залгамжалжа, Монголдо байһан хаадай үе бүрийн домог зохёолын Санан Сэсэнэй намтарта⁷ элирхэй тула дэлгэрэнгыг хэрэглэгшэн тэрээнһээ үзэнэ.

2. Чингис хааниинь Түбэдэй эхин шажанай эзэн Сахья бандида Гунга-Жалсанай⁸ талатанһаа лама барижа, тэрээнһээ Буддын шажанай эхиюе Монголдо дэлгэрүүлжэ, бүгэдэ монголнуудыг бурханай шажантай болгобо. Шажаниюе үндэхэлхэнэй ашаланда Түбэдэй лама хуварагууд тиигээд, бүхы уладынь хан түрын албанһаа гаргажа, шажанай албаар ламадаа үргэхэн байна.

Тэрэ заршамлаһан гуримын мүнөө хүрэтэр хэлгэлтэгүй байна. Дайчин гүрэнэй⁹ албагүй улад ха.

3. Чингис хаанай уугаа залгамжалан Монголдоо ехэ хаад таһаралгүй хууһаар, эсэсэй Тогоон Түмэр хаан¹⁰ 1368 ондо Хятадта хаан түрээ алдаба.¹¹ Тэрэнэй һүүлдэ 1400 он хүрэтэр Монгол хаантайгаа тусагаар мэдэлтэй байһан.¹² Ород болон олон гүрэнэй тусагаар солын хад өөр өөрын мэдэл таһаржа һалалсахын тэрээн хоорондо монгол, түбэд, хятаднар мүн өөр өөрын хаадаар эзэлэгдэжэ хууһан байна.

4. 1643 ондо манжын Эээр засагша хаан¹³ Бээжэн хотондо¹⁴ ерэжэ, түбэднэр тиигээд Үбэр дүшэн юһэн хушуунай¹⁵ Монголые мэдэлдэ оруулха сагта Халха-Монголой дүрбэн аймаг улад өөрын бишыхан¹⁶ хаанаар¹⁷ эзэлэгдэжэ, тусагаар мэдэлтэй байтараа зүблэбэ. “Үмэнэ зүгэй үбэр талын түрэлхиднай Монголой олонхи бүгэдөөр манжа хаанай мэдэлдэ оробо. Баһа умара зүгтэ ород ехэ баатар хүсэтэ хаан бии байна¹⁸. Эдэ хоёрой забһар[та] үлэхэн бидэ үсөөн халха-монголнууд өөрын үшүүхэн¹⁹ хантай, бусадтай тэнсүүритэй хуухын хүсэ шадал үгы” гэжэ мэдэжэ, Манжа Ород хоёр хаадай алинай мэдэлдэ орохые тэнсэжэ ядаһаар, илангаяа урда Манжын мэдэлдэ ороһон үбэр хушуудай түрэлхи Монголой олонхине дагажа, 1660 ондо Манжын Энхэ-Амгалан хаанай²⁰ мэдэлдэ ороод, өөртэ хаан эзэнһээ эрхэ [хайра]²¹ хүртэһэниинь Халха-Монголые дүрбэн аймагаар илгабарилжа байһан тэдэндэ Засагта хан, Түшээтэ хан, Сэсэн хан, Һайн ноён²² гэхэ дүрбэн аймагай 4 ехэс²³ шуулган дарганараар эрхэ үгтэһэниинь мүнөө хүрэтэр тэрэ ёһоор хүтэлбэрилэгдэжэ байна.

5. Тэрэ сагта мүнөөхи Монголой Хяагтын заха хилэхэ Байгал далай хүрэтэрхи газарнууд Монголдоо хабаатай байһан бүгөөд, Сэлэнгэ голой зүүн гар Зэдын гол өөдэ Түнхэн хүрэтэр, далайн хойтошые эрьээр монгол-буряаднар гэхэ обогтой зургаан отог уладынь түрэлхи нютаглажа хууһан энэнь өөр өөрын отог бүридэ тайжанар, мүнөөнь тайшаанар²⁴ гэхэ түрүү ноёдоор эзэлэгдэжэ, Халха-Монголой Сэсэн ханай мэдэлдэ байһанаа, 1640 онһоо 1660 оной хоорондо өөрнүүдэй Һайн зоригоор Алексей Михайлович хаанай²⁵ үедэ Ородой мэдэлдэ орожо эхилһээр алба дээжэ үргэжэ, анхан Эрхүүгэй острогто²⁶ мэдэлтэй байба. Энэхүү зургаан отогнон түрэлхи өөршэлһэн нэрэсээр²⁷ мүнөө хүрэтэр нэрлэгдэжэ байһые нэрлэбэл, харнууд, алагуй, баабай хурамша, готол буумал, олзон, шоно гэхэ зургаан обогтон юм²⁸. Тэрэ саһаа үрижэжэ үнэржэһөөр олон болоод, дээрэхи 6 обогой улад, мүнөө 10 отогнон илгарһаниинь, Сүхын харнууд, Юрөөгэй харнууд, 1 ба 2-дугаар Сэлэнгын харнууд, 1 ба 2-дугаар шоно, олзон, баабай хурамша, алагуй гэнэ. Энэхүү монгол обогой буряаднар 17 хахад зуун²⁹ жэлдэ сотнигууд Похабов³⁰ ба, Бекетовтэй³¹ сэрэг хёморол хэлгүй

Ородой харьяата болоһон ба, ажа түрэхын ёһо тиигээд³² эртэнһээ гуримшаһаниинь 1836 оной “Энциклопедический лексиконой”³³ 7-дугаар ботиин “буряад” гэхэн үгэдэ элирхэй тула дэлгэрэнгые тэндэхээ үзэнэ.

6. Халха-Монголой 4 аймаг Манжын Энхэ-Амгалан хаанай мэдэлдэ ороһон 1660 оной һүүл дары өөлэдэй сэрэг добтололго Халха-Монголой аймагуудаар орожо, ехэтэ дүрбүүлһэнээр бутаржа дутааһан 4 аймагай монголнуудһаа сонгоол болон 8 обогтон улад хэсэг бусагаар таһаржа ерэхээр, эсэсэйн 1694 он хүрэтэр урдын буряаднар дээрэ ерэжэ, Сэлэнгэ голой хоёр этэгээдээр ба тэрээндэ шудхаһан Зэдэ, Сүхэ голнуудаар болон Хёлго голой зүүн гарһаа үргэлжэлэн нютаглажа, урдахи 6 отог буряаднартай хамтаран холисолдожо хууһаар, эсэсэй 8 обогтоной тэрэ саһаа өөршэлһэн нэрэсын ашабагад сонгоол, атаган, сартуул, хатагин, подгородно, үзөөн, табанангууд эдэгээр 8 обогтоо үнэржэжэ, мүнөө 12 отогнон илгабарилагдаһые нэрлэбэл, ашабагад, сонгоол, 1 ба 2-дугаар атаган, 1 ба 2-дугаар сартуул, хатагин, үзөөн, подгородно, 1, 2 ба 3-дугаар табанангууднар гэнэ. Эсэсэй Халха-Монголой шэнэ ороһон отогнуудын Ородой ороние өөршэлэн баригша ехэ хаад Иван³⁴ ба, Пиитэр Алексеевичнэрэй³⁵ түгэс хүсэтэ элшэнэр Брянскын наместник ба окольнич Фёдор Алексеевич Головин нүхэстэй 7197 тоото 1689 оной январин 15-най хэхэн договорнуудта элирхэй байна. Дэлгэрэнгые хүсэгшэд “Тогтоолнуудай бүрин суглуулалгын”³⁶ 3-дугаар ботиин 1329-дүгээр зүйлэй буулгабарта үзэтэгэй.

7. Байгалай хоёр этэгээднэрээр хуугша анханай буряаднар 1677 онһоо сааша Эрхүүгэй острогто мэдэлтэй байтараа, тэдэнэй дээрэ хойно Монголһоо ерэхэн сонгоол түрүүтэй 8 обог улад эндэхи 6 отогтой хабсаржа, тэрэ 1677 онһоо Сэлэнгын войвод ханцалиирта мэдэлтэй болобо. Тэрэ сагта эртэ Монголдо өөршэлһэн эрхээрэ залгамжалагдажа, отог тайшаа, шүүлингэ, зайһан, бошхонон гэхэ ахалагшанараар захирагдажа байба. Сэлэнгын войвод ханцалиир³⁷ зогсоогдоһоной эсэс[тэ] Дээдэ-Үдын доодо земскэ сүүдтэ³⁸ мүн отогнорой тайшаанараар сэхэ мэдээтэй байба.

8. Тэрээн хоорондо Ород, Монголой хоорондох мүнөөхи Хяагтын заха хилэ табигдаһангүй, зүг Сэлэнгын городоор³⁹ хоёр хаанай худалдаашан наймаа һэлгэжэ, тэрэ городой шадар Сэлэнгэ, Сүхэ голнуудай бэлшэртэ зүг⁴⁰ харуул байһан байна. Мүнөөшье тэндэхи нэгэ добосогые Харуул толгой гэжэ нэрлэдэг байна. Хойно 1720 гаран ондо

бүрин хүсэтэ элшэ Иллирийскэ граф Савва Владиславич Эргүзискэ⁴¹ ерэжэ, Хяагдада Троицкосавск⁴² гэхэ город байгуулхан, мүн 1727 ондо Манжа ба Монголой ноёдтой зүблэжэ, мүнөөхи заха хилын тэмдэг обоо табигдаһаниинь 1728 ондо баталагдаһан гэдэг.⁴³ Тэрэ сагта заха хилэ шадар ород хүн үгы, нютаглаадүй, захые сахиха хасаг салдад сэрэгэйшье хүн үгы байһан байна.

9. Дээрэхи хилэ табигдаһан 1728 онһоо эхилэн 1765 он хүрэтэр 37 жэл соо Байгалай үмэнэхи монгол-буряаднар правительстванаа ямаршье туһалалгүйгөөр алба повинностиешье түлэжэ ябуулһаар, өөрнүүдэй хүзүүгээр заха хилые сахижа байһыень нэрлэбэл, Сэлэнгын буряаднар Дүнжөөһөө эхилэн нара шэнгэхэ зүгтэ Хяагтые алгас Зэдэ өөдэ Харасаа⁴⁴ хүрэтэр 13 харуулнуудые хори буряаднар ба Нэршүүгэй 15 эсэгийн хамнигантай⁴⁵; Харасааһаа баруун тээшэ Зэдын 6 харуулые Захааминай буряаднар Армагай 3 отог хамнигантай⁴⁶; тэндэһээ сааша Түнхэн, Туран, Аха, Монгой хараанай харуулнуудые⁴⁷ Түнхэнэй буряаднар Мундаргын шэлээр⁴⁸ ябадаг хоёд хамнигантай хаража байһан байна.⁴⁹

10. Тэрэнэй эсэс[тэ] ганса Сэлэнгын мэдэлэй 6 ба 8 обогто буряаднарһаа дээрэхи Хятадай заха хилые сахихын тула 1764-дүгээр ондо 2400 тоото 4 поолые байгуулжа⁵⁰, тэдэ буряад хасагые тэдээн сооһоо түрүүлэгшэ ноёдтойгоорнь илгажа абаһан байна. Энэнэй тула буряаднар рекрутскэ повинностьһоо⁵¹ мүнхэ сүлөөлэгдэһэн бэлэй. Энэнэй [тухайда] Дотор хэрэгүүдэй министерствын 1852 оной журналай 1-дүгээр номой 37-дугаар хуудаһанда дарагдаһан А.С. Счүкинэй зохёол “Байгалай үмэнэхи областиин очеркоһоо” дэлгэрэнгые үзэнэ.⁵²

11. 1764 ондо Сэлэнгын буряаднарһаа илгагдаһан хасагууд заха хилые сахихын тула албын түлбэринһөө һуллагдажа, бүришье отогнороо тусагаар мэдэл[дэ] илгаржа, тэдэндэ 4 поолой ахалагша — 2 бригада, поол бүрийн ахалагша 4 атаман, туд бүри нэгэ нэгэ 6 тугуудтай, һомон бүрийн ахалагша сотнигууд гэхэ тушаалнууд заагдаһан⁵³. Поол бүри 6–6 һомон, һомон бүрийн 100 хасагтай. 1851 он хүрэтэр дээрэхи ёһоор байгаад, {э}<-дэ> 2-дохи урбалтань⁵⁴ 1851 онһоо хойшо шэнэ гуримаар урилагдажа, Байгалай үмэнэхи морито хасаг сэрэгэй 1 ба 3-дугаар бригадаар байжа байтараа, һүүлэй сагта зүг сэрэгэй албые мэдэхын тула Байгалай үмэнэхи хасаг сэрэгэй 1-дүгээр морито отдел болоод, буса /хозяйственна/ ажа түрэхын ба полицейскэ частна [ба] юрэнхын захирамжын хубинуудын Сэлэнгын ба

Троицкосавскын окружной полицейскэ управленинуудай⁵⁵ захирамжанда байха болобо. Эдэ хасагууд анхан 1851 он хүрэтэр үльгэрлэн хэһэн хубсадгүй, 1 буу, 1 жада, 1 номо, 40 һомо, хуягай гэжэ хоёр мористой, ээлжын албые хүлһэлхэ гү, өөрын тулада, нүгөө һайн зоригтониие ябуулжа байһан юм. Тэрэ мэтын захиралга ба албын ябуулалтань хасагууд[ай]шье ажа байдалдань ба зан абарида гэм үзүүлэлгүй, хүнгэн һайн байһан юм. Жэшэ, урдын үбгэдэй үгүүлэхэ янзань, “урдын захын хасагуудай ажа байдалын мүнөөхиһөө нэн үлэмжэ һайн байһан” гэдэг юм. Малай үсхэбэриһөө тусагаар талха тарихые эхилһэн юм. Тэрэ сагта тариһан талханиинь саг урин һайнда һайн ургажа байдаг байгаа ха. Тэрэхүү тарилгые мүнөө хүрэтэр нэмэн хэжэ байдаг. Хасаг отогүүд ба, тэдэнэй ахамадшье, эзэнэй үйлэндэ үнэн жүдхэмжэтэй хэжэ байдаг байһан байна. Тэрэ жүдхэмжэн тушаа правительствын зүгһөө анжаралтагүй [үлэ] орхигдодогын, жэшээлбэл, бригада командир гэжэ ашабагад сонгоол 2 поолой ахалагша 1-дүгээр Лүнбэн Гомбыниинь хубилгаан Владимирай 4-дүгээр зэргын кавалер хүртэһэн ба, 9-дүгээр зэргэ хүлээһэн юм. Атаган сартуул 2 поолой ахалагша 2-дугаар бригада Буянта Дашапэлэйн хүзүүнэй мүнгэн медаль, мүнгэн кортик ба 12-дугаар зэргэ хүлээһэн юм. Заримуудын зэргэ ба медаль тиигээд илдэ, час, кафтан дэгэлүүд болон бусадаар ехэ дээдэһээ шагнагдаһаар байдаг байһан байна. 1851 ондо Зүүн Сибириин байдалые зохёогшо генерал-губернатор бүгөөд эсэстээ Амарай, Хара мүрэнэй /гүн/ болоһон Николай Николаевич Муравьев⁵⁶ тэрэ оной мартын 17-ной үдэр ехэ дээдын баталһан тогтоолоор мүнөөхи Байгалай үмэнэхи хасаг сэрэг зохёоһон юм. Энэ хасагууд тоон дотор буряад хасагууд, хамниганай 1760 ондо баталагдаһан 5 һомоной поолын оруулагдаһан юм. Эдэнь эсэсэй нэрэнь морито хасагууд гэжэ нэрьдэгдэбэ. Тэдэниинь тусагаар образцово формо гэжэ ород эсхэмжын сэрэгэй хубсад ба, мориной тоногтой болоһон. Хүн өөрын зөөрээр түхээрхэ, үгүү ядуунарай хубсадын хабаата зониинь түхээржэ байхаһаа гадна, Сүхын Хүдэрын, Сэлэнгын городто бригада правлени, полковой штаб, эмшын больница, хасагай хазаармаг, главна <...?>, һангай <экономическэ? [мангажы]>-нууд, ород монгол һургуулийн гэр⁵⁷, бригадын байха гэр болон элдэб хэрэгсэлэй барилгадтай, хүдөө һомоной зургаанууд, ч... <экономическэ?> мангажы түрүүтэн [1]852 онһоо [1]856 он дотор хасагуудай хүсэ⁵⁸, зөөри бээр хүүлэбэ. [1]853 онһоо мангажы 17 һаһан сааша, үхэдэл дүүшэ бүрийн 11 пудовко талха хуряаба. Иймэ гуримаар байгуулагдаһан хасагуудын бригада ба поол болон һомо доор нютагаар хубаарилагдажа, бригада ба поолнуудын армиин морин сэрэгэй офицер хэргэмтэнээр захирагдажа, һанһаа буу һэл-

мэ, дари тобшо, албанда ябаха ба, гэртээ байхадые 1852 онноо [1]868 он хүрэтэр Сэлэнгын город ба Сүхын Үлэнтэ гэхэ нютагта⁵⁹, хахадын Хираан Хүдэртэ июниин нэгэнхээ июлиин нэгэн хүрэтэр харын хургуулитай байба⁶⁰. Образцово хургуули хурахын тула буряад ород хэлэтэй 12 хасагуудые [1]854 ондо жэлээр образцово поолдо эльгээбэ. Тэдэнэр бүрин мэндэ, хэрээс зүүжэ ерэбэ. Номон бүриһөө 2-2 хасагуудые дүрбөөр [1]854 онноо эхилэн хургажа, тэрэ харын лекарай хургуулиие салдад мэтэ тэрэнэй дуугаар хургажа байба. Номодын ород бэшэг хэлэ мэдэхэ уряднигуудаар захирагдан байба. Урдын бригада атаманнарай тугуудые Сэлэнгын болон Хүдэрэй полковой штабта хуряаба. Эдэ эсэсэй ород хэлэ бэшэг мэдэхэнэр⁶¹ зауряд офицерууд болгоод, юрын хасагуудһаа үлэмжэ хаанай хангһаа салин правиян <=провиант> хүртэдэгһөө гадна 7 хуби хахад сабшалан эзэлхэ болоһониинь, мүнөөшье энхэ мэндэнэртэ хабаадаһаар байна. Эдэ хасагуудын хилэ захада байһан ганса Хяагтын тамуужанай⁶² дэргэдэ харуул хэжэ байтар, тамуужаниинь 1860 ондо Эрхүүдэ урилжа, Монголтой ниилэжэ тамгагүй сай Эрхүүһээ нааша ород, буряад, монголтой хамта эдлэбэ. Гадна Сэлэнгын городһоо эхилэн Байгалай үмэнэхи областин дотор элдэб зүйлэй харуул хэхэ, гарнизоной алибаа Эрхүүгэй городто хэхые номологдон эльгээгдэхэ болоһон юм. Зүгөөр буряад хасагуудын уужам сэбэр агаараар ба илангаяа хүнэй тэжээбэрээр үдэһэнһөө Эрхүүгэй городто албанда ошоод, тэндэхи салдад янзын бүтүү хазаармагай угаар ба ород эдилгэнь түрэлхи заншалтай үлэ зохилдон, тэдэ буряад хасагууд дунда үлэ танигдаха элдэб зүйл үбшэнүүд дэлгэржэ, тэрээнһээ олон тоото хасагуудые үхээрэй булашанда абаашаһан ба, ородой эм буряаднарай бэендэ үлэ зохилдон харшалха гэмүүдые үзүүлдэг юм. Ород эдеэниинь анхандаа буряадай ходоодондо⁶³ үлэ зохихо гэм үзүүлдэгшье олон байдаг. Эрхүүгэй городто олон хасагууд нүгшэн, тэдэнэй орондо тооо гүйсээхын тулада зарим нэгэ жэлдэ гурбанташье хасагууд үүдэлэгдэһэншье бии. Энэхүү дахилтын ээлжэ буса зорюуталагдажа, албые дабхарлан ябуулһаар өөрнүүдэй ажа ябадалда бага бэшэ гэм үзэһэн олон юм. Харин оюун түгэлдэр ахаманын ород эмын буряадай бэендэ үлэ зохидогые анжаржа, Эрхүүгэй городто ород янзаар алба ябуулжа байһан үсөөн хасагые түбэд эмээр туһалхые хайн дээрэ абажа, буряад эмшэ ламые урюулһанда, Загастайн дасангай⁶⁴ штадлама Хайдаб Буянтые, ошожо маша ехэ туһалал үзүүлжэ байһанай ашалалда ехэ дээдын һонорто хүргэжэ, хүзүүнэй мүнгэн медалаар шагнаһаншье бии. 1851 онноо эхилһэн албань гэм алдалай тула тэрэ сагай хуули бэеые гэм шүүлтэ хатуу ахамадай эрхэ зоригоор үйлэдэдэгһөө хүндэ ба хашалтай дээрэ үзэгдэжэ, абажа тэсэхээр тэрэ

захиралтандаа зохижо ядаралтагүй байбашье, бригадна ба полковой канцелярнууд, судебнэ правленинуудта алибаа алба ябуулагшанарта хангһаа салин ба тэдхэбэри табигдаһаар байдаг байһан юм. Зонһоо тэдэндэ гарза үгы, зүгөөр 1872 онноо тэдэ хасагуудын түлбэри[лэ]гдэн, соло бүриин харьяатанартай адли хамаг түлбэринүүдые бэен дээрэ дааха боложо, гражданска ахамадай мэдэлдэ үгтэһэн. Тиихэдээшье өөрын хасаг сэрэгэй ахамадһаа үлэ халаһан, бэер албые хэхээр, заримдаа Баруун Сибирьтэ, энэнэй эсэс[тэ] зүүн хизаарай гадаада далайн эрьээр Үсүри гэхэ мүнэнэй⁶⁵ захын урда хизаараар [алба] хэжэ байдаг болобо. 1872 онноо урагша гэр хотондоо найдамжа бүлэггүй уладта өөрын орондо хэн хайн зоригтониине хүлһөөр албанда эльгээхые эшэлэгдэдэг бүгөөд, бүхэли жэл албые дүүрэтэр 2-3 ба 4 жэлэй амаралта үгтэжэ, жэшэ байдалаа үлэ харнихын сүлөө байдаг хэн. Тэрэхүү 1872 онноо албын хүлһэлэлгэ хуряагдажа, 5 жэл үргэлжэ албые бэер ябуулха ба, хамаг мүнгэн түлбэридын түлэхэ болоһоор урдын[хи]һаа үлэмжэ нарин хубсаһа ба мориной тоног шэнэ янза болоһон тула хасагуудай ажа байдалын үхэдхэлэн муудаба. Албандаа ябабашье, хангһаа ба буса түлбэринһөө үлэ абарагдана. Ээлжын спискые зохёохын гуримын зааһан тогтоолнууд гараһаар байжа, нэгэнтэ бэшэ эсэгийн ганса гү, али олоншье хүбүүд гэртээ нэгэхэншье хүдэлмэришые орхилгүй албанда ябуулагдана. Хубсаһа ба мориной тоногуудые өөһэдын хүсөөр⁶⁶ түхээрнэ. Шадал ядамагуудта хабаата зон түхээржэ үгэнэ. Тэрэнэй эсэстэ али холын албанда эльгээгдэнэ. Тиигэжэ дээрэ дурсаһанай ёһоор хаагдамал угаар ба ород салдадай эдилгэ үлэ зохилдодогһоо элдэб зүйлэй үбшэн тэдэндэ боложо, буряаднарын ородуудһаа үлэмжэ нүгшэлтэтэй байдаг. Тиимые жэшээлжэ үшэхын тула 1855 онноо [1]879 он хүрэтэр нүгшэхэн хасагуудай тооной тухай мэдээ энэнтэй хамтадхаба. Эсэсэй жэлүүдтэ гэмтэлгэ болоһоной тухай мэдээдын Шэтын полугоспиталь⁶⁷ ба 1-дүгээр морито поолой командирһаа болон хасагуудай алба хэдэг оронуудай эмшэлэлгын газарнуудһаа абажа үнэмшэхэн юм. Тиимэ холын албанда ябуулагдаад албаа ябуулһаар байжа ээлжын үниһөө уйдажа ганса бэшээр тэнүүлтэхэ ба оро хураггүйгөөр үгы болохо болобо. Заримдаа шухала зайлашагүй сагуудта ахань дүүгэй орондо, дүүнь ахын албанда ошоод, тэндээ үхэжэ гансын тула хоёр хүн нэрэгүй болоно. 5 жэлэй болзороор ошоод, гэрэй болон шадар түрэлэй сэдхэл гашуудана. Алба ябуулжа байхандаа орон нютагаа ханаһаар сэдхэлэй уйдхарта эзэлэгдэжэ, архинда орохо ба хүдэлмэри ажалалда хойрго, эд таваар баража хоһон ерэнэ. Заримууд хангай зэмсэгүүд[ые] алдажа, тэрэнэй үнэ хабаа зон түлэнэ. Үльгэрэй хубсаһа, мориной тоногһоо халажа, мүн хабаата зон тү-

лэнэ. Иймэхээ хасаг зондо үлэмжэ муу боложо байна. Тэдэнэр албаа 5 жэлдэ дүүргээд, 26 наһанһаа 33 наһа хүрэтэр түгэс хубсаһа[тай] байгаад, 39 наһа хүрэтэр шинель шарваартай байна.

Хасагуудай амгаланта ажа түрэхэ байдалын 1872 онһоо эхилэн ган боложо, талха үбһэнэй ургаса муудаһаар, элдэб зүйлэй алибаа тари нэмэгдэхэ, ганса зарим хасагууд бээр алба хэхые һуллагдажа, капиталта жэл бүрийн нэгэнэй 15, 10 ба 7 түхэриг түлбэритэй болоһониинь 20-һоо 42 хүрэтэр таһаралтагүй түлэхэ. Анхан лоод барижа ороһонһоо шадалгүйнэр түлэжэ ядаһаар ябажа оро һураггүй болохо, үхэхэ тиимэнүүдэй түлбэри зон дээрэ ашалагдана. [1]872 он хүрэтэр доодо мэдэлэй өөрын дундаһаа зауряд офицернууд гэхэнэ һомые захирха болобошье, һангһаа шагнамжатай, зондо гарзагүй бүгөөд, буряад хасагууд уг яһанай түрүүнэр гэжэ баяртай байдаг һэн. Тэрэхүү [1]872 онһоо һомодой захирамжадын хамаг гарзатайгаа хабаа зон дээрэ ашагдаба; гражданска ба сэрэгэй ахамадай захирамжанда үгтэбэ. Гражданска ахамадын хасагы алба түлэдэг гэжэ тоодог юм. Сэрэгэй ахамадын хасагы салдад мэтэ һанадаг. Хасагай байдалые һайжаруулха хүсэлгүй, муудуулха ёһоной элдэб зохёол һанаашална. Заримын урдын хасаг сэрэгэй донской, терскэ, астраханска, уральска, оренбургска, сибирскэ хасагуудтай адли байдалтай болгохо хүһэлэн түрэжэ байдаг ха.⁶⁸ Байгалай үмэнэхи буряад хасагууд тэдэнтэй нэгэ янзатай болгогдожо хэзээшье огто үлэ болоно. Буряад хасагын ородуудһаа бүри тусагаар зан ба ажа байдалтай, эртэ сагта ород хэлэ бэшэг мэдэхгүй зауряд офицер болодог бүгөөд, [1]872 онһоо эхилэн буряад хасагуудые хүн дээрэ үлэ тооно. Тэдээн хоорондо шухала гэмүүд үлэ үзэгдэдэг, хүдэлмэридэ хэшээлтэй, һайн юумэн бүхэндэ жүдхэмжэтэй, монгол ба түбэд хэлэнэй ном бэшэг мэдэхэ, Сэлэнгын городто хасагай хүсөөр⁶⁹ бэлдэһэн ород монгол һургуули байбашье, ород ном мэдэдэг[ын] үсөөн. Юуб гэбэл, һомонһоо 1 ба 2 тэдые эригдэдэгэй орондо ород зангһаа түрижэ зай үлэ үгтэдэг юм.

12. Сэлэнгын буряаднарһаа хасагууд илгагдаһанһаа хойшо 1763 ондо бэшэгдэһэн ревизэ скаска⁷⁰ Тобол книгэ гэхэ нэрэтэй түүбэр[и] отогто үлдэһэн, бусатүрэлтэндэ дээрэ лейб гвардия секунд майор Счэрбачов⁷¹ албые шэнэшэлэн тогтооһоной ёһоор хүтэлбэрилэгдэжэ 1808 он хүрэтэр Сэлэнгын отогнор управанараар Дээдэ-Удын земскэ сүүдтэ мэдэлтэй байһан юм.

13. 1808 ондо Дээдэ-Удын земскэ сүүдтэ управанар сэхэ мэдээтэй байхые зогсожо, Сэлэнгын мэдэлэй отогнор мүнөө байһан дүүмэһээ 1 модо хахадай зэргэ Сэлэнгын татуурай эрье дээрэ Сэлэнгын

отогнорой контор гэхэ зургаантай боложо, тэрэ сагһаа отог бүридэ байһан тайшаанар зогсогдожо, ганса главна тайшаагаар конторые ахалан, бүгэдэ отогнарые мэдэжэ байха эрхимжэтэй. Отогнортонь шүүлингэнэр түрүүлэн туһалагшатай ба, удаалагшань зайһангууд гэхэ тушаалнуудаар заагдажа, 1822 он хүрэтэр иимэ мэдэлээр байба. 2-дохи урилалга юм⁷² [1]831 ондо Сэлэнгэ гол хэмжээнһээ хэтэрхэй ехээр үерлэжэ, конторын хамаг хэрэгүүд уһанда абтаад, мүнөө байһан Талын толгойн зүүн хажууда, мүн 1831 ондо шэнэ дүүмэ бариһаһиинь мүнөө байна. Урдахишье [18]30 ондо ехэ үертэй һэн.

14. Анханай главна тайшаа баабай хурамша отогой зайһан Ломбоцэрэн Түритын⁷³ 1808 ондо тайшаа боложо, 14 жэл һууба. Помошник тайшаада атаганай шүүлингэ Вампил Ринчинэй⁷⁴ оробо. Тэрэнэй хүү Юмдэлэг Ломбоцэрэнэй⁷⁵ главна тайшаа [1]822 ондо боложо, 14 жэл һууба. Помошникто нэрлэгшэ Ринчинэй[гэй] хүү Ниндаг Вампилай⁷⁶ болобо. Уг залгамжалжа орожо урдын гуримаар байһанаа 1837 онһоо атаганай помошник тайшаа Ниндаг Вампилай главна тайшаа боложо, 16 жэл һууба. Помошникто энэнэй 2-дугаар хүү Цэрэндоржо Ниндагай болобо. Тайшаа Вампилай хадаа 14-дүгээр зэргэ хүртэжэ, хүзүүнэй мүнгэн медаль, мүнгэн кортик хайра хүртэһэн юм. 1852 онһоо олзоной староста Жамбалдоржо Буянтын⁷⁷ главна тайшаа болобо; помошник зогсобо; 8 жэл һуужа гараба. 1860 онһоо готол буумалай гулваа хэрээснэг Дмиитэр Минеев 15 жэл һуужа байһаар нүгшэбэ; хүхэнэй мүнгэн медаль, шулуун кафтан⁷⁸ хүртэһэн бэлэй. [1]875 ондо ашабагад отогой заседатель Эрдэни Дансаранай 7 жэл һуужа гараба; хүхэнэй мүнгэн медаль хүртэһэн юм. [1]882 онһоо готол буумалай староста Дарма Михайлын главна тайшаа 3 жэл һуужа гараба. [1]885 онһоо Юрөө харнууд отогой гулваа Сайнцаг Юмэй⁷⁹ 11 жэл һуужа гараба; [1]889 ондо хүзүүнэй мүнгэн медаль хүртэбэ. [1]896 ондо атаганай заседатель Жамбалтарай Норбо⁸⁰, тайшаада [...] ⁸¹ [...] главна тайшаа болон, отогой һайднар анхан дээрэ уг залгамжаар болодогоо хожом хэн эрдэмтэй бүгөөд зондо зохилонтойе һунгуулаар баридаг [ябадал] отог хасаг хэндэшье боложо байна.

15. Үндэрлэгшын Зүүн Сибириин буса түрэлтэнэй захирамжын тухай 1822 оной июлийн 22-й үдэр баталжа айладаһан устав доторхи 114-дүгээр зүйлэй хүсөөр конторонь степной дүүмэ нэрэтэй болобо; ород монгол һургуулитай болобо; отог бүриһөө 1-1 заседатель байха болобо. Тэрэшэлэн инородно управа ба родовой управленинынь мүн устав дотор байгуулагдаһанай ёһоор мүнөө хүрэтэр хүтэлбэрилэгдэжэ байдаг бүгөөд, доро дурдагша [1]831 оной зохёолоор

илгабаринь степной дүүмье главна тайшаа ахалан мэдэхэ, отогой инородно управанарта шүүлингэнэрэй орондо гулваанар, родовой управленидэхи зайхангуудай орондо старостанар боложо, хабаата управанарай нэрэтэ шэнэ тамгатай болобо. Эдэгээр буса түрэлтэнэй хайднарта ямарбаа салин жаалаб байдаггүй. Дээрэхи уставай 68-дугаар зүйлөөр тэрээнхээ үндэхэлхэн байдалай тухай “свод закон” хуулийн ниилүүлэлтын 9-дүгээр ботиин 1228-дугаар зүйлэй ёһоор бүгэдэ нүүдэлэй буса түрэлтэниинь өөрнүүдэй хүдөөгэй зүбшэлгэ ба зан гуримай ёһоор захирагдажа байна.

3-дахи урилалга

16. Буса түрэлтэнэй эсэсэй ревизиин бэшэлгээр түлбэринь 1 дүүшын жэлдэ ясаг гэхэ алба 1 түх. 29 мүнгэнһөө 1 түхэриг 43 мүнгэн хүрэтэр подушной суглуулалга⁸² 41 мүнгэн, губернска повинность⁸³ 56 мүнгэн, частна повинность⁸⁴ 63 мүнгэн, капитал⁸⁵ 3 мүнгэн, доторой повинность⁸⁶ 9 мүнгэ 3 ээд түлэдэг болобошье, ясаг албаһаа бэшэ повинностьнуудай нэрлэгдэн түлбэрид ехэ бага болохо холилтонь магадгүй 3 жэлэй эсэс[тэ] нэмэгдэхэшье, хаһагдахашье байдаг. Тэрээнхээ гадна натуральнаар дүүргэжэ байдаг повинностьнуудын⁸⁷ почтово замуудта Байгал далайе тойрохо зам⁸⁸ дээрэ 85 модо, Дээдэ-Үдэ городһоо Хяагта тээшэ 181 модо, мүн лүгээ⁸⁹ үбэлэй мүльһэн замуудые заһаха, дээрэхи замуудаар Эрхүүһээ Амарай зүг ба Хяагта тээшэ ошохо ерэхэ сэрэгэй доодо хэргэмтэн болон арестантын партинуудые эдээлүүлхэ болон хүргэхэ, бэшэшье экспедициин ябадал болон һангай шэрэлгэд морис табиха, отогой хайднарта обывательска улаа үгтэдэггүйһөө бусатүрэлтэнэй хоорондохи тэдэнэй байгуулһан междудворноор алиба ябадал хэрэгүүд дүүргэгдэдэг юм. Зүүн Сибириин нүүдэл ба тэнүүл бусатүрэлтэнэй хоорондохи алба тогтоохын тула үндэрлэгшын зарлигаар мүнөөнһөө урда 1831 ондо зорюуталһан комиссой жагсааһан зохёолоор мүнөө хүрэтэр һэлгэлтэгүй байдаг юм.

[17]. Сэлэнгын мэдэлэй бусатүрэлтэн дээдэ правительствын жүдхэмжэлэлгээр 1808 онһоо эхилэн талханай тарилга мүнөө хүрэтэр нэмэн арбижуулһаар байдаг. Мүн тэрэ онһоо хойшодо отог бүридэ сельскэ экономическэ мангажынар тогтоогдожо⁹⁰, мүнөө 54 мангажытай; энээн дотор хуряагдаха ёһо[той] талханиинь Зүүн Сибириин главна управлениин совэйдэй⁹¹ 1883 оной январийн 19-нэй үдэр 14 тоотой тогтоон журналай хүсөөр һүүлэй 10-дугаар бэшэлгын ре-

визиин дүүшэ бүриһөө 3-3 четверть талха хуряхые жагсаагдажа, жэл бүрийн талханай нэмэлтын оклад һомололго зогсобо.

[18]. Бүгэдэ буряаднар нүүдэлэй амидыралгаар <! амидаралгаар> эшэгы гэрнүүдээ эдлэхээр, жэлэй саг бүридэ нэгэнһээ нүгөө нютагта зөөбэрлэн һуудаг. Тиимэ амидаралгань бэлшээрийн эрхые дагажа [мал] харадаг юм. Юуб гэбэл, илангаяань түрэл бүрийн малай үсхэбэрээр, тэрэнэй һү шэмээр амидаржа, нүүдэл хэлээр бүгөөд, эртын[хи] һээ мүнөө зон хүн үнэржэжэ олон болоһоноор газарай эдлэбэринь отог обог бүридэ тус тусагаар илгабаритай бүгөөд, тэрээгээр буса түрэлтэн өөр өөрын район соо жэлдээ 2-һоо 3 ба 4-шье хүрэтэр һэлгэжэ буудаг. Адагтаа гол горхоной эхинһээ адагта тэрэ мэтэ шэнэ газар һэргэдэг тула нүүдэг юм.

[19]. Буряаднар заһаһанай агнуури бүри хэдэггүй; тиимэ олзотой бэшэ. Байгал далайн үмэнэхи ба Сүхэ голой хүбшэдөөр үсөөн улад хабар намарай сагуудта агнуури хэбэшье, олзогүй байдаг. Зүг[өөр] малай мяха арһа, тоһо ноһо ба, хүлөөрнь туужа, дүтын городто худалдажа, алба татаряа түлэхэ, аминай хэрэгнүүд[ые] бүтээхэ бүгэдэ — ганса энэ юм.

Харин һаянай Хяагтын городһоо Үдэнгын замай купецын сайнай шэрэлгэ хэжэ байна.⁹²

20. Буряаднарай Буддын шажанай шүтэлгын байдал ямар гэбэл, эсэсэйнь үндэрлэгшөөр 1853 оной майн 15-най үдэр баталһан Зүүн Сибирь доторхи ламын шажанай тогтоолоор⁹³ эхэ баригдажа байдаг юм. Энэ тогтоолоор Зүүн Сибирь соохи Буддын шажанай ахалагша нюур бандида хамба лама⁹⁴, тэрэнэй мүнхэ һууха орон /Хүлэн/ Галуута нуурай дасан⁹⁵, мүн бандида хамбын мэдэлдэ ехэ дасангуудай тоо 36, тэдэгээрэй дэргэдэхи бага хүмэд, мүргэлэй гэрнүүд 176, энээнһээ Сэлэнгын мэдэлэй буряаднар соо 13 ехэ дасан, 115 хүмэтэй, tud бүри приходоор илһаһан бусатүрэлтэн ба, хасаг солын үглигын эээдтэй, дасан бүридэ табан зэргээр илһаһан хэргэмтэ штад ламанартай, тэдэгээрэй эрхимжэ ба уялгань мүн положениин тогтоолоор заабаритай юм. Баһа Сэлэнгын степной дүүмын дэргэдэ үнэн алдартын шажанай миссиин нэгэ стан⁹⁶, мүн тэндэ буряаднарай бага наһатаниие ород ба монгол хэлэнэй ном эрдэм һургаха приходской һургуулитай байна⁹⁷.

21. Анханай зургаан обогто буряаднар Монголой Сэсэн хаанай мэдэлдэ байхаһаа Буддын шажангүй, хойношье Монголһоо ерэг-

шэ найман обогтон бүри өөрнүүдэй шажанай ламатай ба, бурханай номтой ерэнэн болобошье, Сэлэнгын буряаднарта бөөгэй шүтэлгэнэй ёһо үйлэдбэритэн байһан ба холимогтойе мэдэхэ үбгэдшье үгы байна. Харин Буддын шажангүй, бөөдэ шүтэгшэ Байгалай хойто этгээдэй бөө удаган “онго урижа ерүүлбэбди” гэхэдээ, буряаднарай уг үндэһэн Асуйхан гэхэ удаганһаа⁹⁸ уламжалба гэдэг худал үгэ ябадаг юм.

/а/ Энэнэй мэдэлдэ байдагынь энэ домогой дүүргэмжэндэ Сэлэнгын тайшаа Юмэй хадаа өөртэ ба дүүмын хабсарһан мэдээдһээ хамжуулхань.

Энэнэй мэдэлдэ байдаг 22 отог, 2 сэлээни түбхинэнэн бусатүрэлтэн бүгөөд һүүлэй 10-дугаар ревизиин бэшэлгээр тоологдожо байдаг алба түлэгшэ эрэ дүүшэдынь 1-дүгээр атаганай 1363 бии; 2-дугаар атаганай 329; 1-дүгээр сартуулай 580; 2-дугаар сартуулай 771; 1-дүгээр табанангуудай 292; 2-дугаар табанангуудай 115 бии; 3-дугаар табанангуудай 587; сонгоолой 1418 бии; ашабагадай 1014; Сүхын харнуудай 253; Юрөө харнууд 496; 1-дүгээр Сэлэнгын харнуудай 1115; 2-дугаар Сэлэнгын харнуудай 285 бии; олзоной 350 бии; готол буумалай 661; 1-дүгээр шонын 481 бии; 2-дугаар шонын 278 бии; подгороднын 417; хатагинай 442 бии; үзөөнэй 119 бии; баабай хурамшын 450; алагуйн 286, ниитэ 12102 дүүшэ. Түбхинэнэн /оседло/ бусатүрэлтэнэй Зарубинай сэлээниин 61, Бэлшэриин сэлээниин 93, хатагин отогто 10, 1-дүгээр сартуулда 3, баабай хурамшада 2, ниитэ 169 дүүшэ. Дүн хамта 12271 дүүшэ.

Статистическэ мэдээгээр байгша 1889 оной январин 1-нэй үдэр эли байһаниинь:

Буддын шажаниие шүтэгшэ буряаднар эрэсын 14663 дүүшэ, эхэнэр 14463 дүүшэд ба, үнэн алдартын шажанай хэрээснигүүдынь 668, эхэнэрын 653 бүгөөд, 2 аймаг эрэс эхэнэр ниитээр 30447 дүүшэ байна.

/в/ Түрэл бүриин мал хүрэгэй тоонь адуу морисын 17712 бии, эбэртэ үхэр хүрэг 48040, тэмээн 31, хонин 84872, ямаан 29401, дүн хамта 180096⁹⁹ толгой.

/г/ Үнгэрхэн 1888 <1886?> ондо тариһан зүйл бүриин талхан 4635 дистиинэ. Байгша ондо тариха бэлэдхэлэй залог паар газар 4568 дистиинэ бии.

22. 1861 оной түмэр тахья жэлэй декабриин 29-нэй үдэрһөө олон үе газар хүдэлжэ, Хударин Сагаан хулһан нэрэтэй газар далай болобо. Тэдэнэр хамаг эд зөөрөз алдажа үгырөөд, иишэшье хойшо[шье] ябаһан юм. Тэдэнэр ехэ дээдэдэ хүргэлтэ хэжэ нютаг гуйһанда,

Баргажанда нютаглахые эшэлһэн тулада 2 хотын <?> 1 дүүшээр хубаарлажа нүүгээд, уһан үлэ зохибо гэжэ шадалтаниинь ерээд, шадалгүй хүгшэдынь тэндээ һууһаар байна. Тэндэ байхадаа тахил бурхантай байдагаа эндээ асаржа, миин байдаг. Энэ ушараа мэдүүлжэ дахин дүтын газар ерэнэндэ, ойро үлүүсэ газар үгы гэжэ, Ара Үбэр Яруунада нүүгты гэхэнһээ, 1884 оной эхилэн нүүбэ. Хэрээснэг тайшаа Собор Согтынхи буряад үри ашанараа арбаад дүүшые Янгаажан дасанда мүргэлтэй болгожо, хуралтай улад бии агша.

Тэрэ Яруунада Хүлэнһөө ехэ нуур биин Ангирта эльбэбэ <?>.

Баруун долоон эсэгэ һойһо, ортон хамниган, Түнхэн, Худара, Кудинск, Үнгэ Алайр түрэлхи нютаг эзэлүүритэй, эртэнһээ ородто мэдэлтэй, далайн хойто бэень мүнөө Эрхүү мэдэлтэй байна. Олонхинь онгодто шүтэлгэтэй. Зүүн Ярууна[да] 5 зуунай ортон¹⁰⁰ эдэнэр байдаг юм.

23. Анхан бидэнэй Халха гэхэ Монголой 4 бага хаад¹⁰¹ Байгал далайн хойто, урда эрьеэр һууһан буряаднарые мэдэжэ байтараа, үмэнэ зүгэй Манжын Энхэ-Амгалан хаанай¹⁰² эрхэнһээ забһарта үлдэжэ байһанай дэлгэрэнгые дээрэхи 4-дүгээр зүйлдэ элирхэй байна. Тэрээн хоорондо өөлэдэй ба торгууд обогой Цэрэндондоб, Галдан ба, Шадар ван, Цэвээн-Рабдан, Амар-Санаа эдэнэрэй¹⁰³ өөр зуура эбдэржэ, сэрэгэй хүл добтолгоной диширтэ <?> эндэхи 6 эсэгэнэр 1640 онһоо [1]660 дотор өөрнүүдэй хайн зоригор Алексей Михайлович хаанай¹⁰⁴ мэдэлдэ орожо, алба дээжэ үргэжэ байһан дары 8 эсэгэ тэрэ мэтэ 1660 онһоо [1]694 он хүрэтэр 10 таба¹⁰⁵ бүлэг хэсэг бусагаар ерэжэ ороод, 3 эсэгэ табанангууд 1720 гаран ондо ерэжэ, эсэгэд хадаа 3 отог боложо байтар, тэдэ ехэ дээдэ император Пэтэр Алексевэчи ехэ хаан¹⁰⁶ алдартын анхарамжын үршөөл хайраар буряаднарта үхэр сэсэгэй тарилга¹⁰⁷ эхилэн арбижуулһанаар амитан бүгэдэ болбосоржо, “ехэ золтой ерэбэбди” гэжэ баяр түрэнэн бэлэй. Бэшэ хаадта энэ тарилга үгы юм.

24. Анхан 1727 ондо граф Савва Владиславич¹⁰⁸ Манжын Сэсэн ван¹⁰⁹ хоёр Буурын талада¹¹⁰ ушаржа, хилэ хайша табиһаниинь 1728 ондо баталһан тушаа захые харагшанда 7 туг үгтэнэн бэлэй. Хайша табиһа ябадалда 8 эсэгийн мэдэмэр улад граф Саввада газарай үнгэтэй, уһа ба модоной олзотойе ба, харгы зам газаршалжа ехэ туһалал үзүүлһэн тушаань, ехэ дээдын хайраар тайшаа, шүүлингэ, зайһан хэргэмүүд[ые] үгэжэ, газараар шагнаһан ба, улһанда=<гурын арһан> тамга дараһан патент зарлигаар салин хэшэг, үри бөө уг үндэнэтэйдэ үгтэнэн бүгөөд, хойно гурбан үеын тэндэ хаһагдаһан ушарынь хаһагта орохо болон заримын хэрээс зүүжэ таряашан, оседло солон-

до орожо, тэрэхүү хайра орхигдоһон юм. Подгородно, үзөөн отогүүд тэрэ шан хайрые зогсоһые дурдан хүргэлтэ хэһээр байтар, “амитан олошоржо газарай шагналта үлэ болохо” гэжэ 1831 ондо энэ хоёр отогто тугууд[ые] үршөөһөн юм. Табанангууд отогүүд үзөөн ба хэсэг буцагаар халанхайһаа эб оложо, эрилтэ хэдэггүй юм. Анханай 7 тугай нэгые хатагинай зайһан Амар Андахайнда¹¹¹ үгөөд, бэшэнь 4 эсэгэһээ 1764 ондо илгарһан сэрэгэй хасагта үгтэһэниинь ашабагдта 2 туг, сонгоолдо 1 туг, атаганда 2 туг, сартуулда 1 туг. Хасагта байһаниинь [1]853 оной шэнэ урбалтанда бригаднанарай байрада татажа абаад, дээрэхи 11-дүгээр зүйлдэ дурдаһан нарын хургуулинда дэлгэжэ ябадаг һэн. Бэшэ 17 отогто тугууд[ые] [1]843 ондо хайрлаһан юм.

25. Тиигээд байтар газарай ахамадай хүргэлтөөр ехэ дээдын зарлигаар 1801 ондо талханай үйлэдбэри хэһые ханһаа олон тоото андаһа, серпэ мүнгэгүй тархажа үгөөд, үрэхэ хэһын тула хүрэнгэнэй талха таряашанарай волость, мангажынарһаа эшэлжэ гаргажа үгэһэн бэлэй. Тэрээгээр үрэхэ хэжэ, жэл бүри дурашаажа, таряалангай олзые мэдэжэ арбигжуулан байтар, 18 отогто экономическэ мангажы хуряһаниинь дээрэхи 17-дугаар зүйлдэ элирхэй байна. [1]843 ондо контор нэрэнь зогсожо, дүүмэ болоһон юм.¹¹²

26. 1764 ондо отог хасаг хоёр илгарһан болобошье, хабаата бүридэ мэдэлтэй бүгөөд, газарай эзэлбэри хамта байһаниинь [1]856 ондо Чикуннов<?> землемер олон нүхэстэй ерэжэ, урдын Булатов землемерэй 1810 ондо хубааһан дан[са] дотор Сэлэнгын дүүмын 20 отогүүд ба 2 бригадын газар хасаг отогтой дүүшээр хубаажа хэмжэхэ сагта хасаг отогтой дундаһаа дасангай газар ба тэндэхи штад ламанарта мүргэлтэнэй дундаһаа [1]853 оной майн 15-най үдэрэй Буддын шажанай тогтоолой¹¹³ 49-дүгээр зүйлэй гуримаар таһалжа үгэһэн бэлэй. Тэрэнэй саана алагуй, харнуудай мэхээ Торомой араһаа Нүхэтын шэлээр шэллээд, Бүрин хаанай оройгоор¹¹⁴ Хутагын эхээр хубаажа, алагуй, харнууд дүүшэ олошорбо гэжэ Эрхүүгэй генерал-губернатор ноён тайна [советник] Сперанскидэ¹¹⁵ хүргэлтэ хэжэ, Урааһаа<?> Далайн булаг, Дабхарай араар хэмжүүлжэ абаһаниинь 1816 ондо тэрэ хэмжэлгэндэ олзоной нэгэ хэдэн хотод атаганай дан[сан]да оролсоһон байна. [1]836 ондо олзон, сартуул поолһоо гаража, атаган поолдо ороһон бүгөөд хожом [1]856 оной хубаарида тусагаар плантай болоһон юм.

Ум хайн амгалан болтогой.

Энэ саһаа урагшахи хуушад үбгэдэй аман үгэ түүхэхээ һанамжатай бага сага тобшо бэшэһые хуушадай үгэнһөө соносоһон ба 1823 оной эли<?> байһан гүрэнэй шалгалтада, урдын ахамадай эртэнэй уг ёһын хайра шан патент баталамжадай ёһо хүндые элирхэйлһэн бэшэлгэдһээ үзэжэ, урдын эсэгэдэй угһаа үнэржэн тархажа, мүнөө хүрэтэр түрэлшэлэн хэлсэдэг үгөөр улам хойшо ойлгомжо болохын тулада, энэхүү анхан угуудай тобшо эхилжэ бэшэхын.

/а/<-да> анхан ерэхэн 1-дүгээрын

Эртэ сагай угнай Богдо Чингис хаанай 32 наһан дээрэ Онон Хэрлэн нуур мүрэнэй Дэлүүн болдог¹¹⁶ гэхэ нютагта юрэнхы ехэ хүхэ Монголдо анхан хаан хууха тэрэ сагай унаган албата байһан. Түрэ шажан түбшэн амгалан, ехэ жаргалтай хуутар, Богдо хаамнай нирваан болоһонһоо¹¹⁷ хэдэн үе уг залгамжалан урдын заршамаар хуутар, Тооон-Түмэр хаамнай¹¹⁸ хара хятадта түрээ алдажа, эндэхи монгол өөр зуура 2 үе түрэ эбдэрһэнһээ Монгол орондо олон үшүүхэн хаад боложо, газар албатые хубаажа абаха үедэ¹¹⁹ Халха гэхэ 4 бага хаад¹²⁰ эзэлжэ байха сагта бидэн баруун 8 эсэгэ гэдэг бүгөөд тэдэнэр өөр зуура эбдэрэл[сэ]н үймэхэн тэрэ үеын ушарын ород, монгол хаадай намтарта мэдэгдэхэ байна.

1631 оной багта тэрэхүү шалтагаанһаа дутаажа, баруун найманһаа атаата гэргэнэй атаган шарайд хүү Далай хүлэг тэригүүн түрэлнүүдээ абан амар хууха амгалан нютаг хүсэжэ анхан ерэхэдээ, Анггар ньюруунай ара зорин бодоод, Шэдхэдэй табан наһан гэгшээр хойшо орожо, Орхон Сэлэнгээр ябажа, Байгал далайн хойто бээ, Худайн гол гэгшэдэ хүрэжэ, нэгэ хэдэн жэлдэ алба дээжэгүй хуухада, тэрэ зүгтэ Сибирийн хаан бии гэхые соносохоһоо гадна, албадаха ушаргүй, үшүүхэн тура дэрээбэнгэй ород байһадтай эб зохистой хэн хэнһээ харшалха ушаргүй, тэрэ Сибирийн уладай хан мүнөөхи Ородой ехэ хаанай мэдэлдэ орожо, ород хаан алба абаха сагта тэдэнэй хамта ошожо хууһан залуудын “Уг Монголдоо урбажа бусая, түрэ түбшэрбэ” гэдэг бэлэй. “Энэ ородой хаан тон болошогүй догшон гэнэ” гэхэдэ, үбгэдын “Хятадай хаан маниие мангас мэтэ эдихэ болуужа. Харин эндэхээ урагша зайлажа, элдин газар бэдэрэе” гэжэ, Байгалай эхээр Анггар мүрэнэй зүүн гараар ерэжэ, харьдагта тулажа, дабаха хүбэ ололгүй, Тииргэ Больёо¹²¹ гэхэ газар үни хуутар, 10 хайн

агнууриша улад харьдагые хүбэлжэ үбэр орожо, Борьёо нютагта ерэнэн бүгөөд, тэрэ замынь Мананай дабаан гэдэгээр мүнөө ехэ харгы болобо. Хахадын тэндээ тэрэ хойто газар Бойсор гэхын хүүнэр Буханай Бархай 2 бүгөөд, Бархайн хүүнэрхээ Зүүн Хоридо олон гэдэг. Хударта 20 шахам дүүшэ [1]823 оной комитедэй шалгалтада шарайд Хоношын аймаг гэжэ мэдэгдэһэн гэдэг. Эдэнэрэй хойноһоо олон улад бэе бээ дууряаха мэтэ ерэнээр, урдын тэндэхи баруун аймаг бүриһөө ерэнээр 8 солоор мүнөө нэрлэгдэжэ байдагынь анханай ёһоор бэлэй. Эдэ болбол тэрэ ерэнэн сагтаа ехэ дээдэдэ хүргэлтэ хэжэ, алба дээжэ үргэнхгүй. Хожомой ерэнэдэй диширтэ[й]<?> албын тоондо ороһон ха. Атаган гурбан яһаар урда хойно ерэнээр хамтарһан юм. Тэригүүн ерэнэн Далай хүлэгэй хүү Боргил, Боргилой хүү Бойсор, Бойсорой хүүнэр Буханай, Бархай хоёр, Буханайн хүүнэр Усун, Улхай, Умалха гурбан, Бурхайн хүүхээ Зүүн Агада 1 управа, Сүүгэлдэ 1 арбан бии. 1823 оной комитедэй¹²² шалгалтанда 20 шахам дүүшэ шарайд Хори Анаа дүүмэдэ¹²³ мэдэгдэһэн юм. Усунай хүүнэр Архан, Алагтай, Агдуу гурбан юм. Улхайн хүүнэр Хингай, Ботоголиг, Хара-Харахан гурбан. Хингайн хүүнэр Хадуху, Хадасун, Түмэр, Үнэ дүрбэн.

2-дугаар ерэлтэ

Эртэ урда монгол-буряад омогтондо Атаган хушуунай тэригүүн хайд Сахир барас баатар¹²⁴, Хангин солом хушуушанар Монгол газарһаа гаража, Ородой ороние эзэлэгшэ ехэ дээдэ император баатар сагаан хаанай арад албата болохые хүсэжэ, урда ерэнэн Далай хүлэгые дууряажа али хайн ябадалые үйлэдэхые хүсэжэ, үнгэрһэн 1665 ондо атаган омогой дүрбэн хотогто, дүшэн атагад 44 улад¹²⁵ Монголһоо өөрнүүдэй үнэн зоригой эб хэлэлсээгээр эндэхи орон хабада байхые хүсөөд, бишыханшые сухарилтагүй Монголой ороной болон зам һөөргөө ямаршые дайсан муу ханаатанаар сэрэг хэнээр ерэжэ, далайн хойто урда бээер нютаглажа хууһан байна. Тэрэхүү Монголой орондо хайн ноёной¹²⁶ мэдэлдэ байһан бүгөөд, түрүүн ябаһан Сахир барас баатар, Хангин солом хушууша аха дүү хоёр байһан бүгөөд, Сахирын Монголой хаанда амиды барас барижа бэлэг бариһанай тулада барас баатар соло абаһан бэлэй. Нүгөө Хангиниинь сэрэгэй түрүү баатар байһанай тула солом хушууша хэргэм абаһан гэдэг. Илангаяа тэрэ аха дүү хоюулаа Монголой хаанда ехэ аша туһа үзүүлһэн тухай ямар шан энэ хүртэнһөө үргэмжэ багадажа, тэдгээр 40 гаран нүхсөө дахуулжа, бодуулаар ерэнэн гэдэг. Тиин нэр-

лэгшэ аха дүү хоёрой хайн ябадал баатар сагаан хаанда мэдэгдээд, юугээр шагнахые асуулта болоһондо, хабаата атаганаар үрийн үридэ мүнхэ эзэлбэрийн газар эрижэ мэдүүлһэнээр, Ехэ дээдын үршөөлтэ хайраар Зэдэ голой захаһаа Үшөөтэй хэмээхэ горхоной зүүн эрьһээ зүүн тээшэ Сэлэнгэ голой баруун эрьсээр Оронгын ухаа толгой хүртэр мүнхэ эзэлбэрийн газар баталжа үршөөһэн гэдэг. Тиин байтар Сахир барас баатарай хүүнэр Номто, Монто хоёр бүгөөд, Номтын гэр галай аюулда галдаһанһаа тэрэ сааза тэрэнтэй гэмтэһэн гэдэг. Тэрэ сагһаа газар дутамаг боложо, атаган омогой улад хоёр газар нютаглажа, тэригүүн олонхинь Зэдэ голой заха болон хойшоо Бүрэн хаанай баруун Хутгаһаа Нүхэтын шэлээр Гурбан хараатан<?>, Шэнэстэйн боонһоо <боомһоо?> дээшэ нютаглажа, Жүнжээ[н]¹²⁷ Ботоголигой аймаг Хүлэн нуурай хойто урда бэе болон Загастайн адаг, Тамча Мүртэйгөөр нютаглажа, тэрэхүү дүшэ гаран уладай Монголһоо ерэхэ сагта хүн мал үшүүхэн байһан бэлэй. Мүнөө үнэржэжэ Зэдын¹²⁸ ба Асын 2 дасанда¹²⁹ мүргэлтэй 1823 оной бэшэлгэндэ 2 атаган, 1-дэ мэдэлтэй отог хасаг эли байһан эрэс дүүшэ -нь 2520 бүгөөд, обер офицерынь 7 һэн. Эртэнэй атаган эсэгэдэ түрүү байдаг барас баатарай хүү Номто атаган отогто зайһан ябаһан байна. Тэрэнэй хүү Монто Номтын, Манири Номтын; энэнэй хүү Сайца Манирин; энэнэй хүү Юмцэрэн Сайнцын. Энэ дүрбэн улад тайшаа хэргэмэй саазаар баталагдаһад бэлэй. Юмцэрэнэй хүү Дугаржаб, энэнэй хүү Цэрэн Дугаржабай, эдэнэр зайһан саазатай һэн. Хангинай хүү Ноёнго зайһан саазатай һэн; тэрэнэй хүү Тэхэг Ноёнгын 1727 ондо заха хилын хайша табихые эригшэ Рагузинский байһан. Иллир¹³⁰ газарай түгэс хүсэтэ гүн граф Савва Владиславичи¹³¹ Эрхүүдэ угтажа бараалхаад, тэдэнтэй хамта бараасажа, Хятад хаанай Сэсэн ван, ехэс амбаснартай түгэсхөөнэй¹³² яаман дээрэ ушаржа, заха хилын алтан хайша, мүнгэн обоо табиха дээрэ нэрлэгшэ Тэхэг Ноёнгын тэдэ ноён амбаснартай хамта бараасажа, үнэн зүрхэнһөө бэенэй амар жаргал эрилгүй, үнэн туһа хүргэнһөөр зайһан хэргэмэй саазаар баталаад, тэрэ сагһаа хойшо заха хилые хямгадажа даажа байхые Тэхэг Ноёнгындо түгэс хүсэтэ граф Савва Владиславич захын болон земскэ зургаануудаар дамжуулан саазаар баталһан гэдэг¹³³. Тэрэнэй хойно Дамба Тэхэгэй гэгшые захын хэрэг болон дотор хэрэгтэ комиссар солотой ябаһан байна. Тэрэнэй дүү лама Лубсан Тэхэгэй соржо байгаад, эсэгэ Тэхэг Ноёнгын нүгшэн хойно тэрэнэй зайһан хэрэгтэ Сэлэнгын воеводско зургаанһаа¹³⁴ баталагдаһан саазатай Дамбын Ринчин гэгшэ атаган поолой пятидесятник¹³⁵ хэргэмтэй, тэрэнэй дүү лама Содбо Дамбын шанзаба сааза захын зургаанһаа абаһан. Вампил Ринчинэй атаган поолой пятидесятник байһаниинь 18 отог нэгэ мэдэлтэй бо-

лохо сагта дээдэ ахамадта олон отог гуйлта хүргэжэ, отогто оруулаад, Сэлэнгын частна комиссарай дэргэдэ хамтарһан 18 отог 2-дугаар тайшаада хунгажа, Эрхүүгэй губернскэ правительство баталһан юм. Тэрээнһээ хойно тайшаа Ринчинэй дээдэ эзэнэй үйлэндэ үнэн зүрхэнһөө шударга ябажа, хэрэг бүтээмжэ үзүүлһэнээр эзэн хаанай хайра мүнгэн кортик, 14-дүгээр зэргэ хүртэжэ, патайн тамга хүлээн юм. Тэрэнэй 1-дүгээр хүү Лүндэн Вампил ай зайһан хэргэмтэй, энэ тушаалда жүдхэмжэтэй хайн ябаһанай тулада мүнгэн медаль, ягаан лентэтэй хүртэһэн юм. 2-дугаар хүүнь Ниндаг Вампилай мүн 18 отогтой хунгууляар Сэлэнгын дүүмын главна тайшаа 16 жэл ябажа, Эрхүүгэй губернскэ правительстваа¹³⁶ баталамжатай, энэ тушаалда үнэн хайн ябаһанһаа ехэ дээдэ эзэн хаанһаа мүнгэн медаль, мүнгэн кортик ягаан лентэтэй ба, 14-дүгээр зэргэ патент хүртэһэн юм. 3-дугаарын комплед лама Шагдаржаб Вампилай, мүн Зэдын дасанда соржо ябажа, мүнгэн медаль ягаан лентэ хүртэһэн юм. Тайшаа Ниндаг Вампилай[н]¹³⁷ ехэ хүү Хандажаб дүүмэдэ заседатель ябаһан. 2-дугаар хүүнь Цэдэндоржо помощник тайшаа ябаһан бэлэй.

3

Тиин дээрэ дурдагша Сахир барас баатартай ерэлсэһэн түрэл 4 хотогтын угын Чилдэй түрүүтэй баатар солотой, мэргэн харбааша хүн хэн гэдэг. Чилдэйн хүү Үгэ, Андай хоёр. Андай үригүй. Угын хүү Мэлзэ. Мэлзын хүү Норбо. Энэ болбол ухаан шадал хайтай, түбшэн, ном бэшэгтэ хурсаһаа отогтой зон болон ахамадташье мэдэгдэһэнээр зоной хунгууляар зайһан сааза баталагдаһан байна. Тушаалда жүдхэмжэтэй олон жэл ябаһан тула мүнгэн медаль хайра хүртэһэн гэдэг. Норбын хүбүүн Гомбонь зайһан хэн. Энэнэй хүү Цэрэнжаб отогтой ахалагшада 1838 ондо Эрхүүгэй зургаанһаа баталамжатай, ехэ дэдын үйлэндэ үнэн ашатайһаа мүнгэн медаль, мүнгэн кортик хүртэһэн. Абгань Юндэн Норбын степной дүүмэдэ заседатель байгаад, отогто гулваа байһан. Хүүнь Жанашэри Юндэнэй зайһан ябаад, эссын гулваа ябаһан, шажан буянай үйлэндэ ехэ хүзэгтэй, хайн ноён хэн. Хүүнь Бабаа зайһан хоёр жэл байгаад гарба¹³⁸, гулваагай помощник болобо.

4

Эртэ заха хилэ байгуулганай хойно Түбэд ороной нэгэ ехэ мэргэн хубилгаан лама Лубумба Хара-Хүбүүнэй гэхэ 20 наһан дээрэ заларжа ерээд, “Атаганай дасанда лама хууха гэжэ ерэбэ[б]” гэжэ айладаһан

гэдэг. Тэрэ сагта дасан гэгшэ юун бэ, лама болон хуралай үйлэдбэри үзэһэнгүй саг бүгөөд, тэдэнэй зарлигһаа ухаа абажа, Атаган хушуунай зон хадаа айлдхал үргэжэ, Борьёогой баруун нэгэ толгой дээрэ эшэгы гэр барижа, 1736 онһоо эхилжэ хурал хуруулһан байна. Тиигэтэр сартуул табанангууд ерэжэ хамжажа, тэрэ эшэгы дуганаар 36 жэл хурал хуруулжа, хуваралтай боложо, түбэд монгол номой хуруули хуража, шажанай хайн зориг олоһоной эхин тэрэ хэн гэдэг. Тэдэ лама болбол 1730 ондо ерэһэн гэдэг юм. Хүнэй үбшэн зоболон эдхэрнүүдые хубилгаанаар мэдээд, байһан оронһоо амаржуулха тиигээд, альбан шүдхэдые нюдэнэй гэгээнээр үзэжэ, үнэһэн тоборог болгохо ба, ерээдүй гурбан үйлые угтажа зарлиг болодогынь гайхамшагтай хэн гэжэ хуушад хэлсэдэг хэн байна. Хээрэ замда заларха, мүртэнь ехэ мүндэр бороо орохын сагта өөрын бэе болон хамта ябаһан сойбонуудта дуһалай тэдыгүй зайлуулха, тиимэ ехэ шэдитэй лама хэн гэдэг байна. Тэрээнһээ Бурхан Шэгэмүнийн¹³⁹ дасанда 14 шэрээтэ хууһан бүгөөд, тиин далан табан наһан дээрэ нэгэ хүнийн сагта шэлээ барилгүй нирваан үзүүлһэн гэдэг бэлэй. Тэрэ хэрюун тунгалаг сагтаа¹⁴⁰ хожом энэ орондоо ерэжэ түрэнэ гэжэ үглигын эзэдтэ айладаһан зарлиг бии гэдэгээр эндэхи орон хийдэй Зонхобын¹⁴¹ шэрээтэнэрэй гэгээнэйн мүн шанар ханажа, атаган бүгэдөөр мүргэдэг бэлэй. Нэгэ Сунды [хадаа] залажа ерэһэн Жэмбүү Цэбаанай гэгшэ 3-дугаар табанангууд хүндэ байна. Тэрэ Атаганай хийдтэ¹⁴² тахигдаха ёһотой хэн бэлэй.

Шарайд атаганһаа үнэржэн тархаһанһаа баруун Санагын дасанда¹⁴³ штад ламын уялгаар ошожо хуугаад, гуйлтаар буллагдажа тэндэхи албын мэдэлдэ орожо, гэргэн абажа үрэжэһэн, Дабхарай-Үбэр нютагай Ойдоб Жэмбиин тэндэ мүнхэжэһэн байна. Үнидэ атаган поолһоо Хамнайн харуулда хасагуудаар ошожо хуугаад, хожом нютагшажа [1]851 оной урбалтанда тэндэхи ород номондо ороһон, Усун Хамнайда Хээрн Үхинэй хүүнэр Мархасай, Бабуу гэгшэнэр бии; Сээжын дасанда¹⁴⁴ мүргэлтэй, Түмэрэй аймаг агша. Бургалтайн-Адагта Хадасунай аймаг, Гэгээтэйн дасанда мүргэлтэй олон улад бии агша. Мүнөөхи 1896 ондо шарайд атаганһаа Хориин Сүүгэл, Ага, Анаа 3, Атаганай Зэдын, Асын 2, Хүлэнгэй 1, Сартуул Гэгээтэйн 1, Баруун Ёойһо долооной Сээжэ ба Санага 2 — ниитэ 9 дасанда мүргэлтэй байна. Газар бүри асари олон тула дүүшын тоо мэдэжэ юрэ үлэ болоно.

8. 2-дугаар ерэһэн Монгол-буряад омогтой сартуул уг изагуурай ябадал зэргые соносоһоной тэдыгээр энээнһээ хойшо элрхэйлбэ[б].

Анхан эртэ урда сагта өөрын түрэлхи Монголоой Богдо Чингис хаанай албата бүгөөд, тэрэ сагтаа дээдэ зэргын хүндэтэ түшэмэл со-

лондо хүртэжэ, үргэмжэ шагналга ехэтэй хуун байтар, Богдо хаанай нирваан үзүүлхэн хойно Хятадай мэдэлдэ ороһон ха. Тиин байтар, Монгол орондо сартуул омогто тэригүүн байһан Гүлгэ¹⁴⁵ гэгшэ Сэсэн хаанай ара гадаада хушуу[н]һаа аха дүү 7 нүхэсые дагуулжа гарахадаа, ород баатар сагаан хаанай хайра ехэ, эзэлбэри элбэг, үргэлжэ амар амгалан, тэндэ ошожо болохо гэжэ бэлгэдэжэ, шэн зориг барижа 1632 оной багта эхилжэ гараад, Зэдэ голдо урасхалтай үнгын горходоор хуужа байһан байна. Тэрэ уг залгамжалжа, Гүлгын хүү Олдо гэгшэ шүүлэнгэ хэргэмдэ хүртэжэ хууһан хойно 1727 ондо түгэс хүсэтэ элшэ Иллир¹⁴⁶ газарай граф Савва Владиславич¹⁴⁷ болон Монгол ороной Сэсэн вангууд заха хилэ байгуулха сагта Олдойн хүү Дүлхисэ гэгшэ Хяагтаһаа баруун тээшэ нэрлэгшэ граф Саввын зарлигаар элгээгдэһэн Клочихинай гэгшэ ноён Шабалайн дабаа, Түнхэнэй эзэлбэри хүрэтэр хамта бараасажа ябан байтар, нэгэ хэхэг хүдөөгэй гахай ябахые хараад, үндэр хадын хажуугаар орёл шулуун дундуур эрьюулхэндэ Клочихинай морин гүйгөөд абан, харайжа эһэ татуулһанаар моринһоо унахын сагта Дүлхисэнь Клочихинай бүхэнһөө татажа, газар хүргэлгүй абаһан тула, тэрэ Дүлхисын үнэн зүрхэнһөө туһа хүргэһэнөөр магтагдажа 1729 ондо тайшаа болоһон. Тэдэ ехэ дээдэ император хоёрдугаар Пётр эзэн хаанай хайраар патент хүртөөд, эзэнэй ханда түлбэригүй, жэлэй хори хорин түхэриг ханһаа үриин үридэ таһаралтагүй хүртэжэ байтагай гэжэ шиидэһэн бэлэй. Тэрэ үндэһөөр залгамжалжа, тэрэнэй хүбүүд Аюуша, Дэлгэр гэгшэнэр мүн тайшаа хэргэмдэ хүртэжэ, салин хүртэһөөр байһан. Дэлгэрэй хүүнэр Юмцэрэн, Галсан, мүн тайшаа бүгөөд салин хүртэһөөр байтар, отог бүридэ тайшаа хэргэм хуряагдажа, зоной хунгууляар шүүлэнгэнэр болохо сагта эсэсэй бэшэгдэһэн тайшаа Галсанай наһандаа хүрэхэнэй тулада ехэ дээдэ ахамадай зүгтэ гуйлта хүргэһэндэ, тэрэнэй аша Гэнин-Даша Будажабай гэгшые шүүлэнгэ хэргэмдэ Эрхүүгэй губернска правительстванаа¹⁴⁸ 1808 ондо баталһан. Дүү хүү Банзарагша Гэнин-Дашын шүүлэнгэ байһан. Түрүүшын тайшаа Юмцэрэнэй хүбүүниинь хунгуули болохо сагта хайд ёһондо үлэ хунгагдаһан болобошье, эзэнэй ханда түлбэригүй эрхэтэн хуудаг һэн. Олдын дүү Дайшан шүүлэнгэ байһан. Тэрэнэй хүү Цогтохон мүн Хяагтаһаа баруун тээшэ тэдэнтэй хамта бараасажа, замдаа үдэр зугаа болгожо ниидэжэ ябаһан харсагайе буудажа алаһан бүгөөд, газаршалжа хэдэн хоног ябаха хэдэн газарай нюруу үзэхэ заһаха ехэ аша туһа хэхэнээр мэргэн шүүлэнгэ соло абаһан гэдэг; ехэ агнууриша хүн, 10 хоног агнаха һаа, 10 аяга тоһо нэгэтэ уугаад ябаха мундуу баатар һэн гэдэг. Тиин эдэ Олдо, Дайшан Гүлгэнэй хоёр ерэхэн сагһаа хойшо үгэндөө оруулжа, олон уладые асарһан гэдэг. Эдэнһээ

үнэржэхэн 1823 оной бэшэлгэндэ 1000 гаран дүүшэ болобо. Мүнөө Гэгээтэй, Үхэр-Шулуунарта 2 дасанда мүргэлтэй. Гэгээтэйн Дамба-Бэрэйбүнлин¹⁴⁹, нүгөө Гэндэн-Пунсоглин нэрэтэй¹⁵⁰.

Энэ Комитедэй дүүшын эрилтэтэй тайшаа Дүлхисын патента-най¹⁵¹ копи хуулбари бодотоһоо хамжуулба.

[...]-да гурбадугаар ерэхэниинь

Эртэ урдын сагта хатагин отогой уг изагуурынь Монголой хайн ноёной албата байһанбди. Тиин нэгэн сагта хайн ноёной һамалга, Бошогто ханай буһалга сэрэгэй хүл боложо¹⁵², тэрээнһээ айжа, Түлгэн Цоорханай, Баасамжа Цоорханай аха дүү хоёр Дуган, Чойжи тэригүүннэр 40 шахам нүхэстэй 1669 ондо нюудаг зүбшэлгэ хэжэ, үндэр дээдэ баатар сагаан хаанай хүлдэндэ зальбаржа, тэндэхи орондо түшэхэн урдын ошоһон атаган айл түрэлэй хойноһоо хүрэжэ, нэгэ сагта амар жаргал үзэхэмнай болтогой. Алибаа хайн эд таваар унаха хайн морин хэрэг, үлэ мэдэгдэхээр зэр зэмсэг хэрэгтэй. Ерэгшэ жэлэй эхиндэ нэгэ үдэрэй үлзы хайниие оложо, бодохо зүбшэлгэ зохёожо ама баталаад, 1670 оной эхинэй үдэрэй үлзы олоһон болзорто сэхэ хойшо ябаһаар Ородой захада ерэжэ, хүнинь унтажа, зам харгыда аюул угы, үндэр эзэнэй хүлдэндэ зальбаржа, үдэр хүнигүй ябажа, урдын ерэхэн атаганаа хураһаар, Далайн хойто бөөндэ хүрэжэ, урдын айл түрэл атагандаа хүрэжэ, хүсэлөө ханажа, тэдэнэй мэдэлдэ түшэжэ, баатар сагаан хаанай албатада багтажа, нэгэ хэдэн жэл хуугаад, хожом атаганаар хамта Борьёо нютагта ерэжэ, уһа ууланай мангир түүжэ, Юрөө, Хараа, Химнэ, Тамча нютагуудаар нютаглаһан байна. Баасамжи тэндээ үлиһэн, хатагин аймагай яһанһаа Чойжын хүбүүн Сэсэн ба Зэбшигэ Аюушын гэгшэнэр атаган отогой зайһангууд байгаад, 1700 он багта аймагай хабаата зоние абажа тусгаар отог боложо хуунабди гэжэ, Эзэн Богдын хүлдэндэ зальбаржа, Сэсэн Чойжын хэрээс зүүжэ, Тимофей Марков нэрэ абажа, отогой ахалагша тайшаа боложо, хатагин отог гэжэ нэрлэгдэһэн гэдэг. Далайн хойно үлдэхэн Баасамжи атагантай байха сагта ерэхэн гэдэг. Тиин заха хилын алтан хайша, мүнгэн обоо табиха сагта Забашки Дуганай граф Саввада үнэн зүрхэнһөө туһа үзүүлхэн тулада тайшаа хэргэмдэ Эрхүүгэй намечиска правлениһаа¹⁵³ баталагдажа, ехэ дээдэ эзэн хаанай хайра 1765 ондо алтан туг хүртэхэн байна. Тэрэниие залгамжалан, тэрэнэй ехэ хүбүүн Аюуша Забшигиин 1771 ондо Дээдэ-Үдын правлениһаа зайһан сааза хүртэхэн юм. Тэрэнэй нүгшэхэн хойно, ехэ хүүнь Цэбэг Аюушын Эрхүүгэй наместническа правлениһаа зай-

хан сааза хүртэһэн, бага хүүнь Дондог Захын хэрэг шийдхэгшэ зургаанһаа 1773 ондо зайһан сааза хүртэһэн. Тэрэнэй тайшаа болоходо, үеэлэнь Жаани Гэндэнэй Эрхүүгэй Наместническэ правлениһаа 1791 ондо зайһан сааза хүртэһэн. Баасамжын хүбүүн Балгун, тэрэнэй хүбүүн Гэндэн Балгунай Захын хэрэг шийдхэгшэ зургаанһаа 1776 ондо зайһан сааза хүртэһэн. Тэрэнэй дүү Абида Балгунай Сэлэнгын войбод зургаанһаа заһуул болоһон. Тэрэнэй хүбүүн Чоймпол Абидын Дээдэ-Үдын земскэ сүүдэй капитанһаа 1794 ондо зайһан болоһон. 1708¹⁵⁴ оной хунгуулинда Молон Балгунай Эрхүүһээ зайһан саазатай, хүүнь Вамбо Молоной 1721<?> ондо зайһан болоһон. Тэрэнэй хойно атаганһаа халаһан дары Сагаан-Эмэ Шара-Үхинэй бодожо ерэжэ, атаганда хамжагдажа, Химнэ голдо нютаглаһан юм. Тэрэнэй хүү Жаани Сагаан-Эмын, ехэ хүүнь Вамбо Жааниин 1748 ондо Сэлэнгын войвод канцелярһаа¹⁵⁵ шүүлингэ саазатай, дүүнь Сахи<?> Сагаан-Эмын 1783 ондо Сэлэнгын хомишаарстваһаа¹⁵⁶ шүүлингэ саазатай. 1808 ондо зоной хунгууляар Эрхүүгэй правительстваһаа депутат болоһон. Энэнэй хүү Бата-Цэрэн Сагиин [1]817 ондо Эрхүүһээ зайһан саазатай. Хатагиниие аймагшалбал, 1823 оной шалгалтанда Ахалдай 11 дүүшэ, Дуганай 60 дүүшэ, Баасамжын 45 дүүшэ, Сагаан-Эмын 40 дүүшэ, буса түрэлтэнэй 321 дүүшэ; гадна эдэ эсэгийн яһанһаа хасаг дүүшэ 401 бүгөөд, эдэ ниитээр 722 дүүшэ болобо. Мүргэлэймнай орон Юрөөгэй Чойдон Даржилин хийдтэ¹⁵⁷ ба, главна хамбын 1-дүгээр Хүлэн Галуута нуурай Гандан Даржилин хийд бэлэй¹⁵⁸. Патентын копи хамжуулһан байна.

4-дүгээр

Монгол-буряад омогой ашабагад отогой изагуур эсэгэ үбгэд болон, дам дамай аман үгэнһөө соносожо, энээнһээ доошо элирхэйлбэ[бди]. Монголой Богдо Амгалан хаанай¹⁵⁹ мэдэлдэ байһан һайн ноёной албатанар Алтай Хангай гэгшэ газар¹⁶⁰ нютаглажа һуутар, алибаа байдалда хашалта үзүүлһэнээр Бошогто хаанай гахай жэлэй үбэлэй дунда һарада тэрэнь Ородой 1683 ондо сэрэгтэ мордоод, Бошогтын газар сэрэг добтолоод, саашада Бошогтын сэрэг болон хүй бүхы олон уладынь дүрбээжэ ябатар мори эсээжэ, хүнэһөө дутаажа бусаһан байна. Тэрэнэй хойно хулгана жэлдэ 1684 ондо тэдэ нэгэн эбтэ ашабагад яһанай зон иин зүблэбэ. Хойто зүгэй Ородой Баатар сагаан хаан тэнсэлгүй ехэ амгалан хайратай, хари зүгэй сэрэг халахагүй, арад албатые энэрэн үршөөгшэ баян хаан гэнэ. Тиин бидэн тэдэ хаанай орон зорин ябая гэжэ үнэн этигэлтэ үгэ бэшэлсээд, дээрэ бурхан, тэдэ

ехэ Баатар сагаан хаан гэжэ үнэн зүрхэнһөө зальбарал хээд, зэмсэг болон хубсаһа хүнэһэ али хэрэглэгдэхэ юумэсые бэлдэжэ байгаад, болзорто сагтаа нэгэ һүни гэр мал, үб зөөрөз орхижо бодоод, нааша нэгэ хэдэн хоног ябаһанай эсэс[тэ] замдаа нэгэ бүлэг сэрэгээр дайралдажа эрьюулэгдэһэндэ зугтажа, ябадал морёор дабажа үлэ болохо нэгэ ехэ хабсагайда шахагдахадаа, хүсхэ¹⁶¹ морисоо орхижо ябаһан бүгөөд, зобоһон эсэһэнэй ехэдэ аргагүй боложо, тэдэнэй түрүү<н> улад гэгшэ өөрын нэгэ үхинөө үргэлжэ ябаһанаа хүхэлтыень аман дань хүхүүлэн һуулгажа орхиһон гэдэг. Тэрээнһээ нааша ябатар, тэдэнэй доторһоо Салдай Молунай [=Саландай Молохонай] гэгшэ нэгэ хүбүүгээ гэргэнтэйгээ ээлжэлэн үргэлжэ ябаһаниинь бэшэ нүхэсынэ зүбшэжэ, энэ хүбүүнэй эрхээр удаһаар¹⁶², өөрнүүдөө баригдажа үхэхэ болобо[бди] гэжэ, тэрэ хүбүүе буляжа абаад, нуурай уһанда хаяжа орхиһон гэдэг бэлэй. Тэндэһээ ябаһаар, сэрэгтэ гүйсэгдэлгүй, ехэ хаанай хүлдэ абаржа, эндэхи ороной энхэ зоной захада амар мэндэһэн ерэһэн бэлэй. Юу бэрхэ гэбэл, амбас хаанай хуулинһаа дутаан бодохо бэрхэ гэдэг бэлэй. Тиин ябаһаар, Эрхүү хотондо хүрөөд, эндэхиин орондо багтахые айлдхан мэдүүлһэндэ 1686 ондо тэдэ ехэ дээдэ Баатар сагаан хаанай албатада баталагдаад баяр боложо, сэдхэл амараа гэдэг бэлэй. Тиин Байгалай урда бэендэ Хёлго голой зүүн гар, Сүхын баруун гараар нютаглахые хайрлагдаһан байна. Заримынь Далайн хойто бэендэ үлдэжэ, тэндэ нютагшаба. Тиин үнгэрһэн 1764 ондо Хятад Монголой заха хилэ харалсахын тулада буряад сэрэг болохо сагта бидэнһээ 1 поол хасаг сэрэг илгарһан. 1823 ондо отставной, подроосхо, хуяг хасагуудтай, 16 комплед ламанартай, 2418 дүүшэ бэлэйбди. Отог бусатүрэлтэн 800 бүгөөд, комплед лама 14 бии. Энэ ба хойтын тула мүргэлэй дасан — нэгэдүгээрын Ара Хирээтын Гандан Даржилин¹⁶³, Үбэр Хирээтын горхондо Түгдэн Даржилин бии¹⁶⁴.

5-дугаар

Эртэ урдын монгол-буряад омогтой үзөөн отогой түрүү<н> хайд Эрдэни дарга Мангирай, Арьяа багша гэгшэнэр эртэ Монголой орондо Пандай ахай засагай хушуунай бүгөөд, Түшээтэ хаанай мэдэлдэ байһан байна. Үни сагай 1690 ондо тэрэ орондо үнгын хашалтанда байжа ядаад, илангаяа Арьяа багшань иимэ зоболон үзэжэ байхын орондо урдын уладай хойноһоо ошожо, Ородой хаанай албата боложо, амар тэнигэр ябая гэжэ жүдхэжэ, бодхуулаар гаража ябатар, зуура замда баригдаад, гэдэргээ Пандай ахайн засагта тушаагдаһан байна. Тиин бодоһоной тула хатуу асуултанда ороод, эсэстэнь хуу-

лиин шийдхэбэри болохо сагта нэрлэгшэ Арьяа багшааа асууһаниинь, “Ши хари хаанда бодоһоной тула ямар шүүлтэндэ орохые дурлахаб[ши]” гэбэл, галай хуулинда ороһуу гэхэдэнь, тэрэнэй зоригор шийдхэбэри боложо, хэдэн шарай¹⁶⁵ түлэз буулгажа обоолоод, Арьяа багшые хүлээд, тэрэ галай дотор хэһэн байна. Тиин хэдэн сагай зэргэ болоод, шэмээгүй болохо сагта засагай хатан “тэрэниие гаргажа орхигты” гэжэ айладаһанаар, Арьяа багшын бэеые тэрэ галаа гаргаханда, үхэжэ дууһаһан бэе үзэгдэһэн гэдэг. Тиин үхэжэ хэбтэһэн Арьяагай бэеые нэгэ мэргэн эмшэ лама үзөөд, “Одоо эртын хайн эрэ һэн. Энэнэй дотор нойтонтой худал [байжа] магад” гэжэ гаднаһаа шабажа байтар, ами орожо, эм шудхажэ эмшэлжэ эдэгэһэн байна. Тиин нэгэ хэдэн жэл үнгэрһэнэй хойно Бинтахай ноён засагынь наһанһаа нүгшэбэ гэхые соносоод, тэрэнэй ороной арад албатань Пандай ахайн нүгшэһэнэй тулада гурбан хоног гомдол гуниг хэхэ хуулитай һэн ха. Арьяа багшань урда ехэ муушалууһанай тулада нёлбоһо үлэ гаража, зүг засагай үхэһэн бэе үзэхын тула аманай шүлһэ нюдэндэ түрхижэ ябаһан бүгөөд, “хожом шинии үхэхые үзэлэйби ” гэжэ, нюдэндэнь 7 адха шорой хаяһан гэдэг бэлэй. Эртэ урда зоригон хүсэлөө дүүргэхые хүсэжэ, тэр сагта Ородой оронһоо Бээжэн хотондо ошоһон караван бусахы саг[та] тэрээнтэй ябаһан Сэмүн Гурьевэйдэ өөрын бэеые абаашихын тула хүлһэлжэ, тэрэнь Арьяае бочкон соо хэжэ Ородой газар асарһан гэдэг бэлэй. Арьяагай толгойнь үнэгүй, бэеын түлэнхэй ехэ һэн гэдэг. Арьяа эндэхи үзөөн отогто оробо. Үзөөнэй отог хасаг эрэс дүүшэнь 1823 оной шалгалтанда 98 бүгөөд, мүргэлэй дасан Хүлэнгэй ба Зэдын дасан, Нанги, Химнэ, Борьёо нютагуудта эзэлүүритэй байдаг бэлэй.

6-дугаар ерэнхэд

Эртэ урдын сагта подгородна отогүүд 1690 оной багта Андахай түрүүтэй ерэнэниинь иин. Чингис ханай үндэһэн Халха Монголой шара хаалгата Түшээтэ хаанай¹⁶⁶ албата Мүнхэ Сэдьбын голдо нютагтай хуутараа, тэрэ хаанай хатан умай хүндэ болоһоной тэрээндэ хүй хүндэхэ үлзүтэ хайн хубита хүниие олохо тула, нэгэ мэргэн шэнжэгшые гаргаһанда Шэнгэн мэргэнэй хүбүүн Үдэн гэхые шэнжэжэ, “энэ түгэс үлзүтэ хүн байна” гэжэ айлдхаһанда, хаанай тайжые Үдэн эхэ барижа үргэһэниинь мэндэ хайн үдэһэн юм. Тэрэхүү ажалда Үдэнэй хүбүүн Үхин гэгшые хяа тайжа гэжэ соло үгэжэ, Түшээтэ хаан бэендээ шадар абаһан юм. Үхин тайжын хоёр хүбүүн тайжанаарай ехэнь Андахай, багань Илдэн гэхэ 1690 оной багта тэдэн хаанай

зарлиг, Үхин хяагай хоёр хүбүүдэй нэгые хунгажа, хушуу даалгатай гэжэ айладаһанаар, олонхинь Илдэниие хунгаад, үсөөн зониинь Андахайе хунгаһанда Андахай уурлажа, сэдхэл урбуулһаниинь “би Ородой хаанай орондо ошожо, этигэлтэ албатада багтажа, али шадаха зэргээр аша туһа хүргэһүүб. Тэдэн Баатар сагаан хаан гэхэ үршөөхы боди сэдхэлтэй, амарлингы Арьяабаалын хубилгаан, алаха үйлэдэ дурагүй, толгой абаха саазагүй, амгалан хаан гэдэг. Албата зониинь баян, бэе бэесээ асаран тэдхэхэ сэдхэлтэй, ямаршые толгойн хэрэгтэ орогшодынь үлэ орхигдоод, тэрээнһээ хашарал боложо, харин дээдэ хайн зэргэдэ ородог гэдэг. Мори уяха сэргэнь сагаан мүнгэн, нохойнь сагаан мүнгэн наһанһаа эдэе эдидэг, тоһоор гал түлидэг, мал харьюулагша хүүгэдынь хониной хүүлэй өөхөөр бэе бээ сохилсожо наадаха, тиимэ тэнигэр дэлгэрһэн орон гэдэг. Тэрэ орондо ошожо, Баатар сагаан хаанай албатада багтахамнай болтогой” гэжэ зальбаараад, “Хэрбээ манай хойноһоо нэхэбэр[и] болобол, тэдэн түгэс хүсэтэ Баатар сагаан хаанай хүр хүлдэн харьюулан абарха болтогой” гэжэ шэн зүрхэлжэ, Гүн бандидын<?> хүрээнэй¹⁶⁷ нэгэ шуулганай найр үдэр гэр доторхи хүнгэн эд таваараа, 4 хүбүү, хүл хүндэ ябаһан гэргэнэ абан, түрэлэй нэгэ үеэлэ ламые [өөрын] лама [болгон] абаад, нютагһаа сэхэ хойшо зүглэжэ¹⁶⁸ бодоод, үдэр хүнигүй ябажа Гунзанай гурьбаар дабажа, Зэлтэр голой адагаар Зэдые гэтэлжэ, захын зондо хүрэжэ ерэнэн юм. Тиин 1 нарын зэргэ болоод, хүбүүтэй болоһондо амараа амараа ерэнэн хүү һэн гэжэ, Амар гэжэ нэрэ үгэбэ¹⁶⁹. Бургалтай Гэгээтэйдэ нэгэ хэдэн жэл хуужа, тэрэ сагай зоной сэдхэл хайн, юумэн элбэг, гэр малаар хайжаржа, ехэ дээдэ эзэн богдодо айлдхал үргэһэндэ албатада багтаажа, Андахайе, зайһан хэргэм үгэжэ, подгородна отогой ахалагшада баталжа, Асуул, Мүртэй гол нютаг үршөөһөнөөр, тишэ нютаглаба. Тэрэ сагта Түшээтэ ханай сааза хатууһаа “Баатар сагаан хаанай орон энхэ амгалан, түрүүн ошогшоднай тэнигэр хуугаа гэнэ” гэжэ соносожо, Буда Ахалдай хоёр түрүүтэй 10 гаран улад бодожо ябатар, хойноһоо нэхүүл ерээд, Ахалдаие барижа ошоһондо, Буда дүүнь баатар хүн бүгөөд, хойноһоонь нэхэжэ ошоод, барижа ошоһон хоёр элшые алаад, Ахалдаие асаржа Ородой хаанай орондо ерэжэ, түрэл подгородна отогто ороһон байна. Тиин байтар, Далайн хойто бэендэ хууһан Баасамжа Дуганай аха дүүнэр ерэбэ гэхые соносоод, Далайн урда бэендэ гаража ерээд, Ахалдай, Будан аха дүүнэртэй уулзажа, хүсэлөө ханажа, Химнэ голдо нютагшажа, эндэхиин отогто бэшэндээ орожо, алба дээжэ үргэжэ байба. Тэрэнэй хойно Ахалдай ангуурша <ангуурша!> хүн тула хамаг газар уһа, ой модоной олзотойе мэдэмэрээр¹⁷⁰ захи хилын обоо хайша табиха сагта түгэс хүсэтэ Иллир¹⁷¹ газарай гүн граф Савва, Сэсэн ван амбаснартай-

да заха хилын обоонһоо зүүн тээшэ наран гараха зүгтэ хэдэн һара үдэр һүнигүй, бэеын амарые һаналгүй үнэн зүрхэнһөө хэдэн уһа хүтэл газаршалжа заажа, ехэ аша туһа үзүүлһэнээр мэдүүлэгдэжэ, тэдэ ехэ дээдэ император Пётр эзэн хаанай хайраар тайшаа хэргэмдэ баталагдажа патент хүртөөд, эзэнэй һанда түлбэригүй, жэлэй 20 <хорин> түхэриг һангһаа үрийн үридэ таһаралтагүй хүртэжэ байха саазаар шагнагдаһан юм. Хожом 1765 ондо алтан туг эльгээжэ үршөөһэн юм. Хүбүүнийн Амар зайһан хэргэмдэ баталагдажа, дээрэхи салин хүртэжэ байба. Тиигэтэр хасагта орожо, хэрээс зүүжэ, элдэб мэдэлдэ таража, тэрэ хайра таһарһан бэлэй. Ахалдайн Жамба хамба¹⁷² Юмсэн 2 бүгөөд, Юмсэн зайһан саазатай байһан, үриггүй, хатагин яһанай ээ¹⁷³ болохо Ешэжамса хүүе үргэжэ үришэлһэнһээ Дэмчиг хамба, Гаваан хамба аха дүү хоёр, Чойван хамба ашань үбгэ эсэгийн нэрэдэ байһан гэдэг.¹⁷⁴ Энэ ба хойтын мүргэлэй дасан Хүлэн Галуута нуурай бүгөөд, Гандан Даржилин нэрэтэ хийдтэ 1823 оной бэшэлгэндэ албатанарын 555 бүгөөд, хасагуудын 323 бүгөөд, ниитэ 888 <878?> дүүшын тоо ехэ дээдын үршөөлэй патентын копиие хамжуулба[6].

7-дугаар ерэнэд

Эртэ Монгол орондо сонгоол обог изагуурнай Богдо Чингис хаанай изагуур хоршод Бошогтон хаанай¹⁷⁵ мэдэлэй албата, гүлэ шара хушуунда¹⁷⁶ нютагтай хуутарнай, 1660 ондо өөлэдэй сэрэг добтолгондо муужараад, һая һая һэргэжэ байтарнай, һайн ноёной һамалга, Бошогтын буһалга боложо доройтоод байтар, 1683 ондо баһа дахин һайн ноёной сэрэг добтолгондо бүри хоһорһонһоо аргагүй боложо, сонгоол обогой хушуунай түрүү Үхин тайжа¹⁷⁷ Заяа Омболойн дүү Заяахантай¹⁷⁸ абганад яһатай хушуу зонтой 1685 ондо нюудаг суглаар хэжэ, “Баруун зүгтэ Түбэд хаанай орон элдин һайн байһан, хятад хаанай мэдэлдэ манда һайн болохо саг үлэ болоно. Хойто зүгтэ сэрэг хёморолгүй, түгэс хүсэ Баатар сагаан хаан бурханай хубилгаан юм байна. Тэндэ нүүе” гэжэ түрүү үбгэдын жүдхэжэ, бүгэдөөр баясажа, 3 жэл соо унаха һайн мори олохо, эдихэ хүнэһэ бэлдэхэ, 3 жэлэй эсэс[тэ] ябадалда орох[ые] зүбшөөжэ баталжа шийдээд, тэрэ болзорто бэлэдхэлгүйтэжэ, баһа [1]689 ондо мүндөө гурбан жэлэй болзор хэжэ бэлэдхэл олоһон болобошье, ажаглагдаһан ушарһаа хатуу асуултанда орожо һаатаад, сухарилтагүй зүглэжэ, [1]694 ондо дам дам бэшэлсэжэ байгаад, үгытэй шадалгүйнэрые орхижо, үдэрэй һайниие һунгажа, үбэлэй эхин һарын 25-най үдэрые эрхимлэжэ мордохо саг боложо, амбас Үхин тайжа яаманда зайлашагүй ээлжын

хэрэг тушаалаар байха боложо, тэрэниие дүүргэжэ гаратар хүлээхые хэлэбэл, зарим зонинь эһэ болоһонһоо, эдэниие олон зоной түхээрэмжэдэ һаад болгожо үлэ болохо гэжэ, “Та[нар] ябагты, намда одохо нэгэн хуби болотогой” гэжэ үлдэбэ. Нэгэ ангуурша хүнөөр газарша абажа, үдэр һүнигүй ябажа, Сүхын эхинэй һарьдагта боогдожо, ехэ зобожо дабаад, бэшэ нэхүүл аюулгүй Ородой газар ерэжэ, нэгэ хэдэн жэл соо ехэ дээдэдэ мэдэгдэжэ, тиин абганад сонгоол яһанай Захюуша Заяагайе¹⁷⁹ зайһан хэргэмээр 1701 ондо Эрхүүгэй Наместническэ правлени баталжа, газарай ахмадһаа Сүхын эхин Дүнжөө гэгшэһээ Сэлэнгын урадхал хүрэтэр нютаг үгэжэ, үнэржэжэ һуутар, Үхин тайжа 2 һайн хятай һайн ябажа ерээд, ехэ дээдэдэ мэдүүлэгдэжэ, зайһан сааза хүртэһэн. Энэнэй хүү Шодо, шүүлэнгэ саазатай; энэнэй хүү Юурамдай, мүн шүүлінгэ юм; Заяагай хүбүүн Даржаа гэгшэ хамба¹⁸⁰, Цэрэмпэл шүүлінгэ, Дэлэг зайһан; Дэлэгэй хүүнэр засаг шэрээтэ лама, зайһан Гүнжэд, соржо Гүнсэн гэгшэнэр; номход яһанай шүүлінгэ Баатар һуурийн; Баастын хүү Сахалаг, Юурамдай хоёр; Сахалагай хүү шүүлінгэ Муухан; Мууханай хүү шүүлінгэ Цэдэн; Цэдэнэй хүү шүүлінгэ; заһуул Эрдэни Түлөөсөнэй; энэнэй хүүнэр зайһан Намтай-Шири, зайһан Сүндэб; Намтайн хүү лама Рэншэн-Доржо; зайһан Сүндэбэй хүүнэр Цэрэн-Дондоб, Рабжун-Доржо; урианхан яһанай зайһан Баярта; Баяртын хүү зайһан Вамбо-Доржо; Вамбодоржын хүүнэр гэггы Лубсан-Цэрэн; зайһан Цэрэндондоб; Цэрэндондобой хүү Дэлгэр-Доржо; хоршон яһанай Балтараг; энэнэй хүү шүүлінгэ Гэндэн; энэнэй хүү Дугар; Дугарай хүүнэр засаг Вамбо, зайһан Дансаран, зайһан Бата; Батын хүү Цэбэг; Цэбэгэй хүүнэр Гонсорон, Табхай; ноён тайжа Үхинтэй ерэнэн еншөөбү яһанай шүүлінгэ Даваа Хара-Хүүгэй; энэнэй хүү зайһан Бадматар; Бадматарай хүү Дугар зайһан эдэгээр омогтонор сонгоол эсэгэ боложо, энээн соо Захын мэдэлэй нэгэ поол хасагууд, отставной нэрэстэйгээр 1630 бии; Отог бусатүрэлтэнэр 1054; ниитэ 2684 дүүшэ. Гадна хасагай 11 комплед, отогой 19, эдэнэй нютаг Ноёхон ба Сүхын голнуудаар, энэ ба хойтын мүргэлэй дасан Сүхын Балдан Вэрэйбүлин бэлэй. 1823 оной шалгалтанда энэ бэлэй.

8-дугаар эсэсэй ерэнэдэй домогын

Эртэ урда сагта Монгол омогтой гурбан табанангууд отогой элинсэг хулинсаг эсэгэднай Чингис хаанһаа хойно бишыхан хаадтай боложо, тэдэндэ элдэб муу хашалтаһаа уйдажа, хятад хаанаа мангас мэтэ һанаха боложо, хойто зүгтэ Ородой орониие эзэлэгшэ ехэ

дээдэ эзэн император Баатар сагаан хаанай хүсэ шадал ехэ баян, урдын ошогшомнай “бусалтагүй, хайн байна, албатань амар, сула жаргалтай” гэжэ обтожо хэлэлсэдэг үгэнһөө ухаа оложо, бодожо ерэхэ сэдхэл хэндэшые түрэжэ, гурбан табанангуудай түрүү<н> хайднар, нэрлэбэл Бадан дархан, Шитэй хурамши, Эдир Бодонгон — эдэгээр 1718 ондо гахай жэлэй үбэлэй эхин харада Онон Хэрлэндэ¹⁸¹ нюудаг суглаар хэжэ, гурбан жэл соо эбэй зүбшэлгэ хэжэ ама абалсахан ха. Тэрээнһээ хойшо 3 жэл соо хайн хайн морисоо уналгүй хуллажа, алибаа тоногуудаа хэмээр заажа байгаад, үншэн үгытэйе эд зөөрин дээрэ орхихо, хүнгэн хоолтой хүнэнэ бэлдэхэ, хүнгэн шанарта эд таваар болгожо абаха; эсэсэй жэл эртээнһээ багшада түлгэ айладхажэ, болзор гаргаха зүбшэлгэ хэжэ байгаад, тэрэхүү эсэсэй жэлдэ тэдэнэй нэгэ ехэ мэргэн багша худар ном татажа, нэгэ болзор гаргажа, үдэрэй хайниие хунгажа, 1721 оной хулгана жэлэй намарай дунда харын 25-най үдэр нааша зорижо ябахадаа, “Али зорихон үйлэмнай бүтэжэ, зам харгыда наад дайсангүй, зорихон газар хүрэхэбди” гэжэ үдэрэй хайниие хунгаад, тэрэ үдэр оронһоо гарахадаа, байха хүдэлхэ, үлэ хүдэлхэ зөөридөө сүм оороод¹⁸², зүг хүнэнһөө бэхилжэ абаад, нялха хүүгэдэ тэмээ шарын нюрганда ашажа, хэдэн олон хоног үдэр хүнигүй ябаһанай эсэс[тэ] тэдэнэй нэгэ мэргэн багша түлгэ табяад, “Бидэнэй хойноһоо сэрэг нэхэжэ айсуй ерэбэ. Бидэниие алаха хюдаха болобо. Ами бээ хайрлалгүй аладая. Ерэхэ сагтань хэн айжа арга хэнэнэ алая” гэжэ тангариг хээд, тэрэ багшань нэгэ үндэр уулын орой дээрэ гаража, сан үргэжэ, мүргэлөөр ханал ханажа зальбарал хээд, “ябахадаа бүгэдөөр малгай хубсадаа буруу харуулжа үмдэгты; эмээлээ буруу харуулжа тоhogты; амархан газар мяха шараад шоротойнь орхижо ябая” гээд, тэрэ ёһоор ябатар, нэхэгшэ сэрэгэй түрүү түлгэ табижа үзөөд, тэрэ үлэ инаглагша<?> бодхуул дайсамнай Онон Хэрлэн уһа хабсагай гаража ядаад, энэ замаар бусажа айсуй, эндээ амаржа хүлээн үдэлэе гэжэ хоноһон гэдэг. Тиин түлгэшын эндүүрэлээр гурбан табанангууд уудам холо ябажа, Сүхэ голой эхин[дэ] нэгэ ехэ дабаанай ой модондо орожо гаража ядаад, бага наһата үлгытэй хүүгэд, эд бараагаа модоной гэшүүндэ үлгэгдэжэ гээгдэһыешье хожомой нүхэд хахад заримыень оложо абаһаар ябаһан гэдэг. Бага наһата хүүгэдэй гар хүл модоной мүшэртэ дайруулһан, хожом ехэ болоходоо тахир мохир боложо эдэгэнэн гэдэг. Хойноһоо нэхэнэн сэрэг хубсаһанай буруу үмдэлгэ, шараһан мяханай шоротой үлдэнэн дэ хууртажа удажа хожомдоһоноор бусаһан гэдэг. Тиин бусагшанар ябажа ядаад, тэрээн доторһоо нэгэн газарые мэдэмэр Ахилайе энэн буруу замаар ябана гэжэ бусадын алаха гэнэн байна. Тэрэ Ахилайнь харюусаба. “Та[нар] намайе эндэ бү алагты. Энэ дабаанай арада ми-

нии алаһан бугын эбэр толгойтойгоо гозуулин дээрэ байна. Худал гэбэл тэрэниие ошожо үзэе. Угы хаа[нь], эрхээр[тнай] болоно[б]” гэнэн гэдэг. Тэрээгээр тэрэ дабаан дээрэ гараад, арын модые отолжо зам гаргажа, ашаатай тэмээ хэбтүүлжэ бохид гээд шэрэжэ ороһон гэдэг бэлэй. Тиин байтар Ахилайн хэлэн үнэн боложо, бугын эбэр толгойтойгоо байһанаар Ахилай алагалгүй гараһан гэдэг. Тэрээгээр Ахилайн дабаан гэжэ мүнөө болотор нэрлэгдэнээр байна. Тэрээнһээ ябажа Ородой газар гаража ерээд, хаанашье нютаглаха газараа оложо ядаад, 5, 6 жэл дурата газарнуудаар нютаглажа хуугаад, тэдэ ехэ дээдын хайраар 1728 ондо түгэс хүсэтэ граф Савва Владиславичийн¹⁸³ анхарамжаар газар нютагынь захиһаа хойшо заажа үгэхэ сагта гурбан отогто баталһанаар:

1-дүгээр табанангууд отогой түрүү хайд Бадан дархан нютаг шэнжэжэ, Үшөөтэй, Сагаатай гэхэ голые хэтэдэ үбһэ талханай олзо ехэ болохо гэжэ шэнжэжэ нютаглаба. Тиин Үбэр Монголой газарта Сэсэн хаанай мэдэлдэ байһан бэлэй. Үбэлэй нютаг Онон Хэрлэн гэхэ голдо, зун зуһалан Нуурай нюгада нютагтай, гурбан табанангууднартэй тэнигэлэн хуужа байтар, Сэсэн хаан наһанһаа нирваан болоод, тэрэнэй орондо Ногоон Дара гэгшэ хатан¹⁸⁴ залгамжалан байһан болобошье, хаанай нэгэдүгээр түшэмэл Дэлэг гүн гэгшэ Сэсэн хаанай хушуу эзэлэн түшэжэ байлсаха сагта бидэ гурбан табанангууд омогой зон элдэб зүйлөөр хашагдажа, мал зөөриемнай дээрмэджэ, үлэмжэ ехэ гарза хэхэдэ, ажа хуухын арга оложо ядаад, зугтахаһаа бэшэ арга үгы боложо, эндэхи ороной эзэндэ зальбаржа гараад, дайсан аюулгүй, ерэхэ замда Ахилайн дабаанда зобоһомнай ашаанай шар тэмээн эсэжэ, тэдэнэй тээбэри модоной гэшүүндэ үлгэгдэжэ гээгдэхэ болон, эд таваарһаа халаха ба, бага наһата хүүгэд үлдэжэ ехэ зүдэрһэн бүгөөд, нэгэ 8 наһатай хүбүүниинь харгыда орхиһые эсэсэй улад оложо абажа ерэнэниинь эндэ ерээд 88 хүрэжэ нүгшэнэн гэдэг. Тиин ехэ дээдэ эзэн хаанда мэдүүлһэнээр эдэнтэй түрүүн ерэнэн тайжа Дамба гэгшые Сэлэнгын войбодческэ зургаанһаа¹⁸⁵ захуул болгобо. Тэрэнэй хүү Аюуша Дамбыниие мүн зургаанһаа шүүлингэ болгобо. Мүн энэнэй хүү Мүнхэ Аюушыниие мүн зургаанһаа зайһан болгобо. Мүн энэнэй хүү Галсан Мүнхын отогто ахалагша тайшаа байгаад, шэнэ гурим болохо сагта Эрхүүгэй зургаанһаа 1808 ондо шүүлингэ болобо. Анханай түрүү ба дэс [тайшаа], дараада зайһан сааза патеэн үршөөһэнэй копие хамжуулан мүнөөхи 1823 оной комитедэй шалгалтанда отогнор 260 дүүшэ, хасагуудын 394 дүүшэ, ниитэ 654 аад, Үшөөтэйн горхондо Дэчин Рабжилин гэхэ дасантай¹⁸⁶.

2-дугаар табанангуудай эсэгэ үбгэдэй дам дам үгэнһөө соносоходо, Монгол газарта Сэсэн хаанай мэдэлэй улад бүгөөд, Онон Хэрлэн

гэхэ газар[та] нютагтай. Тэрэ нютагта гурбан табанангууд нэрэтэй байтарнай, Чингис хаан тэнгэри боложо, саг бүри сэрэгэй хүл боложо доройтохын сагта Халха Монголдо урдын хушуу бүри хаад бүгөөд, эдэн өөр зуура сэрэглэжэ, хаадай алба хүндэ, ами тэжээхэ бэрхэ, алба дээжэ үргэлнай дээрэмдэлгэ боложо, хаадай хашалта ехэхээ [болоод] бодожо ерэхэмди гэдэг. Тэрэ ерэхэдээ замгүй ой хүбшэдэ шар тэмээнэй нюрганда хүлгэтэй ябаһан нялхас модоной мүшэр забһарта хабшагдажа гар хүлын гэмтэһэн, хожом ехэ болоходо[о], гар хүлгүй болоһон гэдэг. Ехэ уладынь хэды хойно гашуутай ябадаг һэн бүгөөд, эндэхи орондо шажангүй, зүгөөр үни болотор уйдхартай ябатар, харин дары эзэн богдо энэрэн үршөөжэ, орон нютаг хайрлажа, түрүү һайд Шитэй Хурамшамнай өөрөө шэнжэжэ, Ара Хяагтые “Хэтэдэ 4 зүг тээшэ ехэ зам болохо, үри ашада олзотой газар, замай олзо наһанай баян” гэжэ нютаглаһан гэдэг. Бидэнэй түрүү тайжа угтай Цэдэн Үрэлэгэй<?> гэгшые Сэлэнгын дистэгцэ[=дистрикт] зургаанһаа шүүлингэ хэргэм үгэхэн. Хүүнь Дархан-Монгол, энэнэй хүү Даян-Монгол, энэнэй хүү Бодонсо, ахань Лубсан Даян-Монголой нэгэ хэдэн жэл Бултамарай дасанда шэрээтэ һууһан, Сүльтим Бодонсын комплед даа хэргэмтэй. Лёнхобын хүү Дугаржаб шүүлингэ юм. Рабдан Лёнхобын комплед даа хэргэмтэй, эсэсын гулбаа ябаһан. 1823 оной шалгалтанда 254 дүүшэ, отог хасаг илгарха саг[та] бүри үсөөхэнһөө хасагта үгтэхэнгүйбди.

3-дугаар табанангуудай зон Сэсэн хаанай албата бүгөөд, тэрэ эсэсэй саг[та] Түшээтэ хаанай Эрхэ хунтайжада, Сэсэн хаанай Эжы гүнжэ¹⁸⁷ гэгшэдэ ураг боложо, бэри буулгаһан бүгөөд, бидэ гурбадугаар табанангуудын үри бэе эд зөөритэймнай отогоор сүм хүүгэндээ энжэ үгэлсэхэнөөр, бидэ отогоор сүм Түшээтэ ханай хушуунда Шаазгай Зуухай нютагта нүүжэ, тайжа ноён Дэлэг гүнэй хатанай албатанар боложо, алба губшуурын нэн үлэмжэ бүгөөд, али байха зөөриие дээрмээр, эхэнэрэйшые зүүбшые добтолон абахада, 1 зүй<?> тэстэшгүй хашалта, 2 зүй эхэнэрэй энжэдэ үгтэхэнөөр нютаг голһоо һалаха, 1 бэээр 2 дахин хооһорһонһоо үбгэд эмгэд үлдэхэн одоо эндэ ерэжэ, Баатар сагаан хаан бурханай хубилгааниинь¹⁸⁸ үнэн байна гэжэ дасан барижа хурал хуруулжа амарһамди. 3-дугаар табанангуудай түрүү һайд Эдир Бодонгон 70 гаран нүхэстэй Сүхэ Сэлэнгын бэлшэр хаража, Хангитай<?> болон Үбэр Зөөхэй газарнуудые харганатай, малай үсхэбэриндэ һайн гэжэ өөрөө шэнжэжэ нютаглаһан гэдэг. Тэрээнһээ Эдир Бодонгондо главна зайһан сааза Сэлэнгэ войбод канцелярһаа үгтэхэн. Тэрэнэй хүбүүн Убаша зайһан, Убашын хүбүүн Цэдэн-Дамба зайһан, тэрээнһээ хойно мүн түрэлэй хүн байһан тула һунгууляар Хэнзэлэй Булжамарайн ахалагша тайшаа байһан.

Тэрэнэй аша Юм Ашахайн гэгшэ тайшаа байһан. Тэрэнэй удаа 1808 ондо шэнэ һунгуули болохо сагта Норбо Аюушын шүүлингэ болоһон. Хүүнь Цэваан Норбын шүүлингэ байһан. Мүнөөхи 1823 оной бэшэлгэндэ отог албатанар 465 дүүшэ, хасагуудын 423 дүүшэ, ниитэ 888 дүүшэ. Отогой 7 комплед, хасагай 14 комплед, 2-дугаар табанангуудтай айл хүршэ нютагтай байһанаар Бултамарай горхондо энэ ба хойтын тула мүргэлэй Дамчой Рабжаалин дасантай бэлэй¹⁸⁹. 1823 оной монгол-буряаднарай уг дүүшын тоо, шан хайрые дээдэ ахамадһаа эригдэжэ, степной дүүмээр дамжуулан тушааһан хэрэг байна.

Тиин эртэ урда сагта гурбан атаганай нэгэ угтай ушар юуб гэхэдэ, Монгол газартаа нэгэ атаган гурбан гэргэнтэй; ехэ гэргэн Хобто нэрэтэй, дундахи гэргэн Атаата гэргэн нэрэтэй, бага гэргэн Зүггүй гэргэн нэрэтэй. Тэдэн тус бүридэ түрэмэл хүбүүдтэй үнэр байһан бүгөөд, эсэгын үгэхэн нэрэс ба яһа ёһо болоһон ушар иин бэлэй. “Та хүүнэр 11 үедэ харисана <харилсахат, холбоотой байхат>”. Хобто гэргэнэй хүү хотогто атаган, Атаата гэргэнэй хүү атаган шарайд, Зүггүй гэргэнэй хүү жүнжээн атаган гэжэ нэрыдэжэ; эсэгэ — толгой, 2 мүр — аха дүү хоёр, тохойн гурбан үе — үеэлэ байһаар, хаатанай<?> хоёр үе хаяала, хурганай гурбан үе хаянсар энэ 10 үедэ хюмһанай доогуур нүүжэ гараад, 11 үе боложо, түрэлэй үе үнгэрхэ сагта үхинөө бэри абалсанат гэхэн ёһоор хүтэлбэрилэгдэжэ ябатар, Эрхүү можын монгол-буряад шажантанай главна лама бандида хамба Чойдор Мархайн¹⁹⁰ хадаа “Саг һамуу болобо. Хүдэлбэригүй хаата<?> гурбан үе, үдэгүй нүүдэг хюмһатай орхижо, 7 үедэ үе үнгэрхэ ном байна” гэжэ [1]874 ондо 7 үедэ үхинөө бэри абалсатагай гэжэ Халха монгол-буряад шажантанда тунхаг тарааһанаар 7 үедэ ураг болохо болобо.

Тиин анхан Монгол оронһоо бодоод, Далай дабажа ерэхэн Далай хүлэг гэгшэ Атаата гэргэнэй атаган шарайд угтай. Далай хүлэгэй хүү Боргил, Боргилой хүү Бойсор, Бойсорой хүүнэр Буханай Бархай хоёр; Буханайн хүүнэр Усун, Улахай, Умулху гурбан; Усунай хүүнэр Архан, Алагтай, Агту гурбан. Агту Монголдоо бусаһан. Улахайн хүүнэр Хингай, Ботоголиг, Хара-Харахан гурбан. Умулху үригүй. Хингайн хүүнэр Хадуху, Хадасун, Түмэр, Үнэ дүрбэн. Хара-Харахан үригүй. Бархай-Бойсорой хүүнэр Багулу, Хоночи хоёр бүгөөд, Багулугай аймаг Зүүн Хоридо Хоначиин аймаг Худар болон хойшо, Улахайн хүү Ботоголиг гэгшэ зүүн жүнжээн түрэлнэртэ ошожо үнэржэхэнөөр, Хүлэн нуурай хойто урда бэе, Тамчаар тараад, Тамчын зоининь хамбын дасанда мүргэлтэй юм. Атаганһаа тараһан угтан, Хориин Сүүгэлдэ шарайд арбан гэжэ 1 арбан, Агын дүүмын 6 отогой 1 ехэнь шарайд управа гэжэ байна. Анаагай дүүмэдэ 1 арбан шарайд хори гэжэ 1823 оной комитедэй шалгалтанда мэдэгдэхэн бэлэй. Эдэн

302 Хориин улад Багулу аймагууд бүгөөд, энэ шарайд Багулу, Хоначи хоёрой аймаг гэжэ 8, 6 хоёрто угы байна. Үнэхээр шалгалганиинь 1890 ондо иин бэлэй. Хоначиин аймаг [1]823 онтой шалгалтанда Хударай дүүмэдэ мэдэгдэһэн, мүнөө олон боложо [байна] бээ.

9

Баһа атаган ёһондо эртын эсэгэ үбгын хэлэлсэдэг дам дамай үгэ нэгэ ёһондо урда Монгол орондо байхадаа, Һайн ноёной һамалга болохо сагта нааша бодоһон уладай угта нэгэ атаган гурбан гэргэнтэй бүгөөд, анханай ехэ гэргэн Ухаатай гэргэн, дундахи гэргэн Атаата нэрэтэй, багань Бээрхүү гэргэн гэжэ нэрэстэй бүгөөд, тус бүридэ хүбүүдтэй үнэр аад, эсэгийн үгэ: “Хоёр хүн эбгүй болобол нэгэ голдо багтадаггүй, 20 хүн эбтэй болобол хоёрхон дэгэлдэ багтажа унтадаг үгэ байна” гэжэ, мүн дээрэхи уг ёһо тооложо, тээ гурбан эхын хүбүүд тус бүри омогтой боложо 11 үедэ харисана, иимэ ёһо байна; үхээр бэри хэжэ ураг болотой. Ухаатай гэргэнэй хүү уутагад атаган, Атаатан гэргэнэй хүү абаганад атаган, Бээрхүү гэргэнэй хүүнэр бэенхэн атаган гэжэ нэрлэжэ зохёһон гурбан яһанай атаган иимэ гэдэг байна. Зүгөөр эдэнэй үсөөн [байһан] ушарые хэншые үлэ мэдэдэг бүгөөд, Монголһоо анхан үсөөн ерэхэн улад болобо гү, домоггүй, тархай һуудалтай, эдэн Барас баатартай ерэхэн хожомой улад бэлэй. Уутагадын бүри үсөөн, Үсэд Ньюга, Ара Хяагтаар; абганадын эдэнһээ олон Сагаатай, Хутагаар; Бэенхэниинь Зүүн-Мүртэй, Баруун Хутагаар болон Ёнхор, Таһархай, Дэрэстэйгээр һуудаг бэлэй.

10

Гадна Сэлэнгын мэдэлэй зургаан эсэгийн яһа нэрлэбэл, алагуй, харнууд, баабай-хурамша, шоно, готол-буумал, олзон бүгөөд, эдэнэй хэлэлсэдэг үгэ:

Эртын элинсэг хулинсагууднай бурханай шажан номгүй, эртэ урдын уг домогой бэшэггүй, зүг аман үгөөр ажа ябаһан хуушад үбгэдэй хэлэлсэдэгынь:

Бидэ зургаан эсэгэ уг Баатар сагаан хаанай унаган албата байһан[бди] гэдэг. Монгол хаадай найман эсэгийн ерэхээр шажантай боложо, ном бэшэг һуража һайжарһан бүгөөд, хуушадай хэлэдэг “Байгал далайн хойто бэендэ үндэр мундаргын үбэр хаяада арбан атагад, хорин хотогод гэхэ солотой улад аад, тэрэ нютагтамнай ийбии эхэ Асуйхан удаган¹⁹¹ гэгшэ үрийн хүлдэ гуйжа ябадаг һэн бүгөөд, нэгэ сагта далайн уһанай хөөһэнһөө түрэхэн гурбан хү-

бүүд, ехэнь Булган, дундахинь Хородой, багань Эхирэд¹⁹²; эдэнэй нялха бүхы сагта, ухаан мэдээ ороходоо Булган Хүхэ-Бухын, нүгөө Хородой, Эхирэд хоёр Эреэн-Бугын хүйһэд хүхэжэ байдаг һэн бүгөөд, нилээд боложо байтар, ийбии Асуйхан удаган оложо, хүбүүд хэхэн” гэдэг. Тэдэн гурбуулан ехэ болоһон хойно ангуушад болоод, ангай һайниие олзолжо ябатар, эхэнь нүгшэхэн байна. Тиин нэгэ үдэрэй ангууриһаа Булган Эхирэд хоёр түрүүн отогтоо ерээд, иин зүбшэрүүн: “Одоо бидэ гурбан түрэхөөр эсэгийн хүбүүд иимэ ехэ олзо оложо, энэ зөөри суглуулбабди. Зүгөөр ганса хүн хүн болохогүй, ганса сусал гал болохогүй тулада, тус тусагаар хубита заяатаа бэдэрхын тула гурбан ондоо халажа, хари эсэгэд боложо ябая” гээд, юу байһан зөөридөө гурба хуби табижа, гурбан халаата модоной асые хахалжа абаад, хожом бэе бэенһээ нэхэбэригүйн тэмдэг тэрээгээр хээд, нүхэрөө хүлээн һуутар, хожомдоһон Хородой ерэжэ, тэдэгээр ыень соносоод, “Намае хүлээлгүй, та хоёр мэдээд хамаг зөөрөө хубаабат. Би эртэнһээ нааша ахые аха гэжэ хүндэлжэ, дүүе бага гэжэ хайрлажа, эртэ бодохо, орой унтахатнай ганса би байдагби. Та хоёрой энэ зүб бэшэ” гэжэ уурлажа, өөрын хубита үнгын ангай арһадые абалгүй орхижо, Ойхондо нютаглана гэжэ, Байгал далайн ольтирог аралда ороһон гэхэ. Тиин Хородой хүбүүнэй Ойхондо нютаглажа ябаха сагта огторгойгоор хун шубуун нийдэжэ ганганан ерээд, далайн уһанда буужа угаахадаа, тэнгэрийн үхид болон хубилаад, үнгын шэмэгүүдээ мулталжа, тэрэ Хородой хүбүүн хулһан соо гэтэжэ хэбтэхэнээ тэдэнэй далайда орожо угааха забһарта нэгэнэй хубсаһые хулуужа абаһанда, нэгэ хүүгэниинь нюсэгэнһөө нийдэжэ үлэ шадаба. Тэндэхэ Хородой тэрэниие баряад гэргэй хэжэ, арбан нэгэн хүбүүдтэй болобо. Тиин нэгэ сагта хун шубуун гэргэйн иин үгүүлэрүүн: “Бидэ хоёр эрэ эмэ болоһоор арба нэгэн хүбүүд түрэхэ[бди]. Энээн хоорондо хубсаһаа хэдэн үе эрижэ ядалайби. Тиин намайе хээээ этигэхэбши? Би энэ олон үрисөө орхижо, тэнгэрийн үхин болохоёо болибо[б]. Энэ болоһон шамайе орхижо ошохоёо зогсобо[б]. Одоо хубсаһымни гаргажа аса. Эсэгэ эхымни хэжэ үгэхэн эд бэлэй. Нэгэ үмдэжэ, нюдэ сэдхэхээ баясаһуу” гэхэндэ, Хородойнь хууртахые мэдэлгүй, хубсаһа гаргажа үгэхэдэнь, үмдэжэ эльгээ дүүрэнэм гэжэ хубсалаад гэргэйн нийдэхэндэ, эрэнэ тогоо барижа байһан хара хөөтэй гараар хүлын халта шүүрэхэ хосорһон гэдэгээр хун шубуунай хүл хара гэдэг намтар тэрэ юм. Хородойн 11 хүбүүнэй уг мүнөө хори 11 эсэгэ гэнэ. Булган Эхирэд хоёрһоо холо һууха гэжэ Хородой тишэ нютаглажа үнэржэхэн гэдэг. Хоринь Һолоон монгол, Богдын хүрэнһээ зүүн тээшэ Тэрэлжэ, Бөөрэлжын нютагһаа ерэхэн улад юм. Эндэхи Сүүгэл, Ага, Анаа гурбан дүүмын мэдэлэй 11 дасан-

303

гуудта Хородойн 11 хүбүүд холимог байдагхаа, тэдэнэй онго бөөн-
шье “хун шубуун хэлбэритэй бэлэйби” гэжэ ородогын тэрэ гэдэг.
Тэрээнһээ саашахи 15 эсэгийн хамниган гэдэгэй 6 дасан сүм болоон
яһанай хори байна. Хасагуудын заха хайша тээшэхи Захааминай
управада мэдэлтэй, отогуудын тэндэхи урдахиин дүүмэдэ мэдэл-
тэй. Нүгөө Булган Эхирэд хоёрой Булганиинь Хородой дүүһээ 7 наһа
аха бүгөөд, 6 хүбүүдтэй. Одхон Эхирэд 8 хүбүүдтэй. Тэдэниинь үмэнэ
үмэнөө хари эсэгэд боложо, булгадай 6 эсэгэ, эхирэдэй найман эсэгэ
гэхэ солотой болоһон гэдэг. Тиин тэдэниинь үнэржэжэ баяжаад, Ан-
гар гэхэ далайн зүүн таладань нютаглажа, Күлингинэй острогто¹⁹³
мэдэлтэй, Баатар сагаан хаанда жэлэй таба табан мүнгэ алба дээжэ
үргэжэ ябаһан гэдэг. Тэрээнһээ хойно Булган Эхирэд хоёрой эсэгэд-
һээ нэгэ хэдэн улад Худайн гол, Үнгэ, Алайр болон бэшэ олон зүйл
горходоор нүүжэ ябатар, Байгал далайн урда бэендэ газар уудан,
ород хүн үгы, тэдэн олзо хэжэ зөөри үсхэе гэхэ олон шалтагаар эндэ
ерэжэ нютаглаһаар 6 эсэгээр нэрлэгдэжэ, 6 отог боложо хууһан гэдэг.
Дээрэхи нютагуудта дурдагша 8 эсэгэ, 6 эсэгийн улад Алайрай дасан-
да¹⁹⁴ мургэлтэй юм байдаг бээ. Анхан 6 эсэгэ болоһониинь үлэ мэ-
дэгдэдэг бэлэй.

Тиин дээрэ дурдагша Асуйхан удаганай далайн хөөһэнһөө түр-
эһэниинь олобо гэдэг гурбан хүбүүдын тэдэнэрэй түрүү сэрэгһээ ду-
таажэ дүрбэхэ ябадалда эсэхэ үүртэхэдөө замда орхихон хүбүүд ба
бухад бээ гэжэ хуушадай үгэ байдаг. Далайн хөөһэнһөө түрэхэ аха
дүү наһа ёһо мэдэхэ ушар юу байхаб. Эзэнгүй тэрэ хоёр бухад хаана-
һаа ерэжэ байһан байна? Тэдэнэр дэмышье нялха бэшэ орхигдоһон
магад. Тэрэ Булганай Хородой дүүһээ 7 наһа ахые хэн хэлэжэ үгэбэ?
Тэрэ түрэхэн нялха сагһаа хойшохи жэл һараяа яажэ мэдэхэ бэлэй.
Тэдэн эсэгэ эхээ олохо аргагүй боложо, үрэшэлхэ эхые оложо мэдэн
хэлэхэ шэнээнэ балар сагта тэрэ ха гэдэг байна. Тэдэн гурбан хүбүүд
тэрэ бататай үзэхэн уладай үри аша гэгдэдэг юм. Хойто Ород орон-
һоо тэдэнһээ бэшэ ерэхэн буряад байхагүй юм. Тэрээнһээ Сэлэнгын
зургаан эсэгэ, Хори 11 эсэгэшье дан монгол угтай дээрэ тоолодог юм.
Үнгэ, Алайр, Худайн гол, Худара, Түнхэниинь булгадай зургаа, эхир-
дэй наймые монгол уг зосоо¹⁹⁵ тоолодог. Энэнэй элирхэйн Хориин
болон Ород намтарта байна.

Дээрэ дурдаһан Мундаргын үбэр хаяагаар эртын тэрэ Асуйхан
удагантай байдаг атагад, хотогод яһатан хариншье мүнхэ хууриин
магад бэлэй.

Эртэ урдын хуушадай аман түүхээр өөр зуура түрэлсэдэг¹⁹⁶ үгэ,
нэгэ хэдэн эсэгэдһээ үнэржэн тархажэ мүнөө хүрэхэн угай тобшо.
Эртын угнай Богдо Чингис хаанай 32 наһан дээрэ Онон Хэрлэн нуур

мүрэнэй Дэлюун болдог гэхэ талада юрэнхы ехэ Хүхэ Монголдо ан-
хан хаан хууха сагай унаган албата байһан бүгөөд, ехэ хаамнай тэн-
гэри боложо, тэрээнһээ хойшо түрэ 2 үе хүдэлжэ эбдэрэл болоһоной
эсэс[тэ] монгол зон олон үшүүхэн хаадтай боложо, албата газараа ху-
баажэ ябаха сагта бидэн баруунай найман гэгшэ баруунай 4 хаадай
мэдэлдэ байтараа, тэдэн 4 хаад өөр зуура эбдэрэлтэ боложо үймэхэн.
Тэрэнь Ород, Монгол хаадай намтарта байна. 1631 оной багта тэрэ
шалтагаанһаа атаган шарайд Далай хүлэг түрүүтэй нэгэ отог улад
амар хууха нютаг эрин хэрэхэжэ¹⁹⁷, Анггар нюруунай ара зорин бо-
доод, Шүдхэдэй табан нарһан гэгшээр хойшо орожо Орхон Сэлэнгээр
уруудажа, Байгал далайн хойто бэе Худайн гол хүрэжэ, нэгэ хэ-
дэн үедэ хуухада, тэдэн үсөөн ород тура дэрээвэнгэй зонтой эбтэй
һайн хэнһээшье албадаха ушаргүй хуутарын, тэрэ Сибириин хаан
Ярамаг Тимофэйчи¹⁹⁸ гэхэ ноён мүнөөхи Ородой ехэ хаанай мэдэлдэ
орожо алба үгэхэ болохо сагта тэдэнэй залуу хойто үень энэ Ородой
хаан хэрээгы дошхон гэнэ. Түрэ түбшэржэ гэдэг бэлэй. Бидэн өөрын
хаанда урбажа бусая гэхэдэ, үбгэдын “Болохогүй. Хятадай хаан ма-
ниие мангас мэтэ эдихэ болуужа. Тиин харин эндэхэ урагша ород
үгы, элдин газар нютаглая” гэжэ Байгалай адагаар гаража, Анггар
мүрэнэй зүүн гараар ерэжэ һарьдагта тулажа, дабаха хүбэ ололгүй,
Тииргэ Больёо гэхэ газар[та] удан хуутар, 10 һайн ангуушан һарьда-
гые хүбэлжэ, тэндэхэ үбэр орожо ерэхэдэй замые хүбэтын дабаан
гэдэгээр мүнөө ехэ харгы болобо. Тэрэ анхан түрүү ошоһон Далай хү-
лэгэй хүү Боргил, Боргилой хүү Бойсор, Бойсорой хүүнэр Буханай
Бархай хоёр. Буханайн хүүнэр Усун, Улахай, Умулху гурбан. Бархайн
хүүнэр Багулу Хоначи хоёр. Усунай хүүнэр Архан, Алагтай, Агту гур-
бан. Улахайн хүүнэр Хингай, Ботоголиг, Хара-Харахан гурбан. Архан
Больёодо үлдэбэ; 2 дүүнэрын 10 нүхэстэй энэ Борьёодо ерэжэ ню-
таглажа хуутар, Сахир, Хангин, Хадуху, Хадасун, Алагтай, Агту 6-нь
уг Монголдомнай түрэ түбшэн боложо гэнэ. Бурханай шажан ман-
дажа гэнэ гэжэ урагша дабшажа, Орхон Сэлэнгын бэлшээрээр нютаг-
лажа хуутар, Алагтайнь Агту дүүтэй Богдын хүрээ хүрэжэ, Алагтай
гурбан хүбүүнэй дундахи Омоосой гэгшые Жамбалдоржо номун
хан ламада номой хургуулинда хуулгаад, зүүн хойшо Тэрэлжэ¹⁹⁹
Бөөрэлжын²⁰⁰ голоор нютаглажа ябатар, өөлэдэй Цэрэндондоб сэрэг-
тэй ерэбэ гэхэ худал дүрьеэн боложо, тэндэхи хуасай яһанай Борошо
Бортон хоёр, 1 шарайд, Алагтай, Агту табан дүрбэжэ, Сүхэ уруу-
дажа, Үбэр Хэрээтэдэ ерэжэ хуужа байтар, хуасай Бортон Агту хоёр
Монголдоо бодожэ бусаһанда, хоёр аханарын муулажа орхихон гэдэг.
Ахань Архан Больёодо үлдэжэ, хүбүүгүй баян үбгэн хуутар, тү-
рэлһөө нэгэ хүбүү эрижэ абажа, баһа нэгэ түрэлдөө үргүүлээд, эм-

306 гэниие [гэбэл] үншэн Зангяагай наһажаһан үхиниие абаад, архи уухадаа Үбэр Монгол дүүнэр ашанартаа нүүхэмни гэхэ үгэтэй ябахадань, 1 жэлэй хүхын дуунай архинда хадамуудын нэхэбэр зөөриен харамсаһан гү, али үриггүй үхинииемнай тэнүүлжэ орхихонь гэжэ гү, алажа орхихон гэдэг. Тэрэ гэргэн дабхар һэн тула, түрхэмдөө хоросожо, үбгэнэй үхэһэн саһаа хойшо хони ямаагаар хайн эрэсье хүлһэлжэ, Үбэр Монголд аха дүүнэртээ хүргүүлхые үгэхэдөө, хүндэ хэлэхэдээ “Эрэгүй ганса би малаа адуулха бэрхэ боложо, шэмэ нооһоорнь хадагалуулха боложо” гэжэ үгэхэдөө, хони ямаанай сасаг молсог хайшалжа абаһаниинь нэгэ бишихан шуудай болоһон гэдэг. Тиин нааша хүргүүлэн Ангар ньюруунай араар зүүн урагша хүбэлһөөр Илмэн хүрэжэ, Үдэнгын эхээр энэ Борьёодо ерэжэ һууһан нютагынь Набшалай улаан булаг гэдэг байна. Эндэ ерэхэ сагтань 2 дүүнэрынь эндэ үгы, тэрэ Алагтай Агту хоёртой суг ерэхэн уладай Буурсагай одхон хүү Муу-Монхой гэгшэтэй залгаһанда, Арханһаа жэрмэхэн үлдэхэн хээли нэгэ хүү түрэхэниинь үбгэд шуулажа түүхэ болгожо, шахагдажа ерэхэн тулада Шахай гэжэ нэрэ үгэхэн гэдэг. Хойно нэгэ хүү түрэхэндэ мууһаа түрэхэн хайн Тахай гэжэ нэрэ үгэхэн гэдэгэй тэрэ Тахайн аймаг Тасархайда Дэчинэй Балдан, Гармажабтан аймаг, Шахайн ехэ хүү Рэнцэ, Бурхи, Будаалай гурбан. Ринчин гурбан гэргэнтэй; ехын [хүбүүн] Баасу ганса, дундахин Агсаа, Шингэн, Набчил гурбан, багын Хара-Хүбүүн ганса. Шахай — 1-дүгээр, хүбүүдын 2-дугаар үе болой.

Рэнцээгэй	Шахай Ринчин Баасу Агсаа Шэнгэн Набжил Хара-Хүбүүн	1-дүгээр 2-дугаар 3-дугаар үе
Баасу-гай	Бошогто Доржо-Жаб, үригүй Шажанай Шагжа Шархан, үригүй Одоной	4-дүгээр үе
Бошогтын	Чойнжон, хуваарг Цэдэб Борсого Самбуу, хуваарг	5-дугаар үе

Шажанайн	Рампил Пайдай	
Шагжын	Даша Падаг Хоршоходон	
Одонойн	Убаша Баярта	
Цэдэбэй	Чойнжуур, хуваарг Балсан Ринчин, хуваарг	6-дугаар үе
Борсогын	Вандан	
Рампилай	Гүрэжаб Цэнгүн Дамдин, хуваарг	
Пайдайн	Зунды, хуваарг Цэдэндоржо Цэдэндоржо	
Дашын	Жабай Цэбэг, үригүй Сүндэб Түгэд, үригүй Доржо Бадма	
Падагай	Сүнрэб, үригүй	
Хоршоходон	Сосор	
Убашын	Хэлэгүй, хуваарг	
Баяртын	Нараба Сүндэб	
Балсанай	Цэрэнжаб	7-дугаар үе
Ванданай	Нараба Чойнпол, хуваарг Гончиг Содбо, нирба Сагаалай	
Гүрэжабай	Чойдоб, хуваарг Цэбэгжаб	[...] тэндэ
Цэнгүнэй	Чойдоб	
Цэдэндоржын	Тогтохо Ринчин	
Цэдэндоржын	Бүүбэй, үригүй Рабжуур	
Жабайн	Чойдоб, хуваарг Цэдэн	
Сүндэбэй	Чойбсон, хуваарг Цэбэгжаб	Зэдын адагта

Сосорой	Мүнхэ-Убаша	Үбэр Сэлэнгэдэ
Нарабын	Радна Доёд Цэбэг Доржо, үригүй	
Сүндэбэй	Цэдэб	
Цэрэнжабай	Гэлэг-Жамса	8-дугаар үе
Нарабын	Радна Добдон гэбгы Сададан	
Гончигой	Жэмбүү, гэбгы Цэрэн	
Цэбэгжабай		Дүүмын тэндэ
Чойдобой	Цэрэн	
Тогтохын	Шубуу, үригүй	
Ринчинэй	Аюуржана Чойдон	
Рабжуурай	Илигсэй Бадма	
Цэдэнэй	Гомбожаб	
Чойбсоной	Чойдон Доржожаб Цэбэгмид	Сагаан-Аралда
Цэбэгжабай	Бадмажаб	Сагаан-Аралда
Убашын	Рабжаа, хувараг Олон Рэнчин, хувараг	Үбэр Сэлэнгэдэ
Раднын	Бадма	
Доёдой	Балдан Цэрэн-Надмид	
Цэбэгэй	Цэваан	
Цэдэбэй	Муунхи Лодой	
Гэлэг-Жамсын	Баасу	9-дүгээр үе
Раднын	Будын <?> габжа Шиираб лама, соржо	хурал энэ алба бүрин ехэ хэ- нэн гэдэг
Сададын	Данжин, лама Баасу Шахай	Пуудайн габжа болобо
Бадмын		9-дүгээр үе

		4-дүгээр үе
Агсаагай	Дошхон, үригүй Гараа-Даша Сахул Цэрэнпил Аша	
Гараа-Дашын	Намдаг Гүрэ Барду, үригүй Замбала	5-дугаар үе
Намдагай	Дампил Доржо Цэнгүн, үригүй Сагаалай	6-дугаар үе
Гүрын	Норбо, үригүй	
Замбалын	Содбо	
Доржын	Цэдэн-Жаб	7-дугаар үе
Дампилай	Цэдэн Цэнгүн	
Сагаалайн	Даша-Гэндэн Аюуша	
Содбын	Буанта Жабай	
Цэдэнжабай	Дулжаб Балдан гэбшэ Данжин	
Цэдэнэй		
Цэнгүнэй		
Гэндэн-Дашын	Баатар	Сэлэнгын байшанда
Аюушын		
Буянтын	Цэрэн Паалии Жэлжү	Хяагтада Үсэд Ньюгада
Жабайн	Муу-Хүбүүн Бүүбэй	
Дулжабай	Нимбуу	9-дүгээр
Бүүбэйн	Порхоби Самбуу	
Паалиин	Содбо	
Муу-Хүбүүнэй	Ринчин Намжил	

Сахулай	Минжүүр	5-дугаар үе
Минжүүрэй	Гарма Бадма Жамьян Гэмпил, хувараг Цэнгүн	
Гармын	Чойдоб лама Цэваан Цэдэн, хувараг Доржо	7-дохи үе
Бадмын	Цэнгүн-Муухай Цэрэн Добдон, хувараг	
Жамьянай	Цэбээнжаб	
Цэнгүнэй	Цэбэгтар, үриггүй	
Цэваанай	Цэрэн-Доржо	8-дугаар үе
Доржын	Дэмпил, хувараг Жамбал, хувараг Шагжа, хувараг Үлзэйтэ	
Цэнгүнэй	Шара-Хүбүүн Жамсаран, хувараг Гомбожаб	
Цэрэнэй	Сахьяа	
Цэбээнжабай	Самбуу	
Цэрэндоржын	Убаша	9-дэхи үе
Үлзэтын	Даша-Дондог	
Шара-Хүбүүнэй	Сүлтим	
Жамсаранай	Убаша Чойдон	
Гомбожабай	Даша Чойжаб	
Сахьяагай	Шара-Хүбүүн Вандан-Ешэ	
Самбуугай	Пандуу Сагаан-Хүбүүн Аюур Жаб	
Убашын	Аюурзана, хувараг Бабуу	
Шара-Хүбүүнэй	Цэбэг-Доржо	
Вандан-Ешын	Эржэнжаб <?>	

Цэрэмпилэй	Дэмпил, хувараг Минжүүр	5-дугаар үе
Минжүүрэй	Бузаа, үриггүй габжа лама уг таһарба	6-дугаар үе

Агсаагай 5-дахи үень

Ашын	Жамбал, үриггүй Чойсорон Чойнпол, хувараг Гүрэжаб	
Чойсороной	Чойбсон, хувараг Юмжаб Буянта, үриггүй Намсарай, үриггүй Цэвээнжаб	6-дугаар үе
Гүрэжабай	Муухай Сагаалай Дэшэн Доржо, хувараг Цэваан, хувараг	
Юмжабай	Цэдэн Лубсан, хувараг Гомбожаб	7-дохи үе
Цэбээнжабай	Индэй	
Муухайн	Ринчин Цэрэн, лама	
Сагаалайн	Сагаан-Хүбүүн Содбо, хувараг	
Дэшэнэй	штад лама Даваа гэбшэ Жодой Насаран Цэдэб	
Цэдэнэй	Фёдор	8-дугаар үе
Лубсанай	Шара-Хүбүүн	
Гомбожабай	Доржо	
Индэйн		
Ринчинэй	Бадмажаб Ханда Доржо	
Цэрэнэй	Цэдэндамба	

Ашын	Жамбал, үриггүй Чойсорон Чойнпол, хувараг Гүрэжаб	
Сагаан-Хүбүүнэй	Үхөө Даалай, хувараг	
Жодойн	Цэдэндоржо Тодлой	
Һасаранай	Шара-Хүбүүн	
Цэдэбэй	Цэдэндамба Чой-Жаб	
Бадмажабай	Дамба Содном Жамба, хувараг	9-дүгээр үе
Жамсын	Шагжа, хувараг Лүдэб, хувараг Чагдар	
Хандын		
Доржын		
Үхөөгэй	Хандажаб Убаша, хувараг Найдан	

Рэнцээгэй 3-дугаар хүү

Шэнгэнэй	Жодбо лама Лубсай Бозой	4-дүгээр үе
Лубсайн	Дамба Сампил, үриггүй	5-дахи үень
Бозойн	Энхэ	
Дамбын	Дагба	6-дугаар үе
Энхын	Арбуушка Сүхэнэг	
Дагбын	Дамбии Сэсэхүү	7-дугаар үе
Арбуушкын	Ринчин Шиираб	
Сүхэнэгэй	Идам Сойбуу Намар Лопил	
Ринчинэй	Д [...]	
Шиирабай	Ханда <?>	

Шэнгэнэй	Жодбо лама Лубсай Бозой	4-дүгээр үе
Идамай	Цэрэндоржо	
Сойбуугай	Дамба Содном-Ешэ, хувараг Осор-Балдан	
Намарай	Мүнхэ-Жаб	
Лопилой	Жалсан Лубсан	
Ойдобой	Дэмпил	9-дэхи үе
Ванчигай	Түгдэн	
Цэдэнэй	Балдан Гармажаб Чойдор, хувараг	
Цэдэн-Доржын	Убаша Дэшэн, хувараг Буда	
Цэбэгэй	Муухүбүүн	
Очирой		
Дэмпилэй	Тогмид	10-дахи үе
Убашын	Гомбо Лубсан, хувараг	
Лосолой	..мбай? Даша-Дондоб Содном, хувараг, гэбшэ Няма Бабаасан Цэрэндондог Дабаа	10-дугаар үе

Шахайн 2-дохи хүү Бурхиин аймаг

Бурхиин	Балдуруг, үриггүй Хабуд-Мэргэн, үриггүй Лабдуу	3-дугаар үе
Лабдуугай	Луухан зурааша Мүнхэ бэшээшэ Этигэл Гараа-Цэбэг	6-дахи үень
Лууханай	Этигэлтэ, үриггүй Этигэлшэ	

Бурхиин	Балдурог, үриггүй Хабуд-Мэргэн, үриггүй Лабдуу	3-дугаар үе
Мүнхын	Саалуй Самдан, хуваарг	
Этигэлэй	Доёд багша Нар Зайһан Жамбал лама Манибадар Жамбал мэдээшэ	
Гараа-Цэбэгэй	Жамъян гэлэн Торгууд Лубсан, хуваарг Галсан, хуваарг	
Этигэлшын	Радна Чоглин	
Саалуйн	Сахъяа, үриггүй Доржо, хуваарг	
Доёдой	Тарба хуваарг Дашажаб Лодон	
Зайһанай	Юмжаб Монхоодой, үриггүй	
Манибадарай	Цэдэн-Доржо Жаа-Хүбүүн, үриггүй	
Торгуудай	Мүнихэ, үриггүй Ванчиг Дэлэг лама Дугаржаб Чойбон, хуваарг	
Раднаагай	Юрөөлтэ-Мэргэн	7-дохи
Дашажабай	Морхоон Түбдэн Самдан	
Лодоной	Шиираб, гэбшэ лама	
Юмжабай	Садада гэхэ, шабганса	
Цэдэндоржын	Аюурзана	
Ванчигай	Балдан	
Дугаржабай	Балдан Убаша	
Чойбоной	Балчин	
Юрөөлтын	Чойнбол, хуваарг Надмид	7-дохи үе
Морхооной	Ринчин Ханда Цэрэн	

Бурхиин	Балдурог, үриггүй Хабуд-Мэргэн, үриггүй Лабдуу	3-дугаар үе
Самданай	Даша	
Сададын	Бадма Жэшүү	
Аюурзанын	Дамба Лубсан, хуваарг Сэнгэ-Жамбад, хуваарг Дондог	
Надмидын	Лосол	9-дэхи үе
Бадмын	Бадма-Ханда, хуваарг Базар-Ханда Ринчин-Ханда	
Жэшүүгэй	Мүнхэ-Жаб, хуваарг	
Дамбын	Бадма	

Шахайн 3-дугаар хүү Будаалайн аймагууд

Будаалайн	Алдар Хулман Олзон	3-дугаар үе
Алдарай	Тайжа Зурхайша лама Боролиг Жамса Дэмпил, хуваарг Хуса, үриггүй Чой, хуваарг Гүнжэ, үриггүй Дамба	4-дүгээр үе
Тайжын	Анжу, үриггүй Хайдаб, үриггүй	
Боролигой	Тобоо	
Жамсын	Убаша Жамбал	
Дамбын	Цэдэб Жамбал, хуваарг	
Тобоогой Муухай	Чой, хуваарг	6-дахы үе
Убашын	Самдан	
Замбалын	Мүнхэ, үриггүй	
Цэдэбэй	Хуса, үриггүй Гүнжэ, үриггүй	

Будаалайн	Алдар Хулман Олзон	3-дугаар үе
Муухайн		7-дохи үень
Хулманай	2-дугаар хүүнь Ноён	4-дэхи үе
Ноёной	Цэбэг Бүнээ Тогтохо, үригүй Цэдэн, хувараг	5 үе
Цэбэгэй	Ванжил	5-дахи үень
Бүнээгэй	Цэваан	
Хулманай	Ноён	4-дэхи үе
Ноёной	Цэбэг Бүнээ Тогтохо, үригүй Цэдэн, хувараг	5-дахи үе

Будаалайн 3-дахи хүү Олзоной аймаг

Олзоной	Дальба} Нараба} Сатайс Убаша Шэлэ	эдэнэй хүүнэр хэрээс зүүхэн
Стайсай	Чойдоб Гарма	5-дахи үе
Убашын	Һүндэб, умзад лама	
Шалайн	Унин	
Чойдобой	Дугаржаб	6-дахи үе
Унинай	Цэваан	
Дугаржабай	Мүнхэ Шиираб, хувараг Бата-Мүнхэ Дондоб	7-дохи үе
Цэваанай	Жэмбүү	энэ 3-дугаар табанангуудай хүү байһан үргэмэл
Мүнхын	...	8-дахи үе
Дү..		
Хайбсанай	Гэндэн	10-дугаар үе
Мүнхэжабай	Жэгмэд шэл?	

Анханай Ородой орондо эхилжэ хуугаад,
мүнөө хүрэтэр өөдэ боложо байдаг хаадай тобшо бэшэг юм.

Анхан түрүүшын хааниинь христосой 863 ондо

1. Рюуриг гэгшэ бүгэдын хунгууляар ехэ князь ван хуугаад, 17 жэл шэрээндэ заларжа, 879 ондо хэтэрбэ.
2. Оолиг гэгшэ 33 жэл шэрээндэ хуужа, 912 ондо хэтэрбэ.
3. Игори гэгшэ 32 жэл болоод, 945 ондо хэтэрбэ.
4. Оолигой хатан хан 10 жэл хуужа, 969 ондо хэтэрбэ.
5. Сватополкэ²⁰¹ 1-дүгээр Оолигой тайжа 16 жэл хуужа, 972 ондо хэтэрбэ.
6. Ярополкэ 9 жэл хуужа, 980 ондо хэтэрбэ.
7. Валдимир 1-дүгээр 35 жэл хуужа, 1015 ондо хэтэрбэ.
8. Сватополкэ гэгшэ 1 жэл хуужа, 1016 ондо хэтэрбэ.
9. Ярослав 38 жэл хуужа, 1054 ондо хэтэрбэ.
10. Ичислаб 1-дүгээр 21 жэл хуужа, 1075 ондо хэтэрбэ.
11. Сватополкэ Ярославачи²⁰² 3 жэл хуужа, 1078 ондо хэтэрбэ.
12. Всэволод 1-дүгээр 15 жэл хуужа, 1093 ондо хэтэрбэ.
13. Мяхайла 1-дүгээр Сватополкэ Ичиславэйчи²⁰³ 20 жэл хуужа, 1113 ондо хэтэрбэ.
14. Валдимир 2-дугаар Ономакэ²⁰⁴ 12 жэл хуужа, 1125 ондо хэтэрбэ.
15. Мтислаб 2-дугаар Валдимировэйчи 7 жэл хуужа, 1132 ондо хэтэрбэ.
16. Ярополкэ 2-дугаар 7 жэл хуужа, 1139 он[до] хэтэрбэ.
17. Всэволод 2-дугаар 7 жэл хуужа, 1146 ондо хэтэрбэ.
18. Ичислаб 2-дугаар 7 жэл хуужа, 1154 ондо хэтэрбэ.
19. Ростислаб 9 жэл хуужа, 1167 ондо хэтэрбэ.
20. Мстислаб 3-дугаар Ичиславичи 3 жэл боложо, 1170 ондо хэтэрбэ.
21. Андари 1-дүгээр Боголюбскэ 7 жэл хуужа, 1174 ондо хэтэрбэ.
22. Михайли 2-дугаар Юрэвэйчи 1 жэл хуужа, 1176 ондо хэтэрбэ.
23. Всэволод 3-дугаар Георгэвэйчи 37 жэл хуужа, 1211 ондо хэтэрбэ.
24. Георгэй Всэволодобвэйчи 5 жэл хуужа, 1216 ондо хэтэрбэ.
25. Костайнтан Дмитараявэйчи²⁰⁵ 3 жэл хуужа, 1219 ондо хэтэрбэ.
26. Юри²⁰⁶ 20 жэл хуужа, 1238 ондо хэтэрбэ.
27. Ярослав 2-дугаар 7 жэл хуужа, 1245 ондо хэтэрбэ.
28. Алигсандари 1-дүгээр Невскэ 1252 ондо хуужа, 1263 ондо хэтэрбэ.
29. Ярослав 3-дугаар 7 жэл хуужа, 1271 ондо хэтэрбэ.
30. Васили 1-дүгээр Ярославэйчи 5 жэл хуужа, 1276 ондо хэтэрбэ.
31. Дмитэри Алигсандаривэйчи 18 жэл хуужа, 1294 ондо хэтэрбэ.

32. Андари Алигсандарвэйчи 1 жэл хуужа, 1294 ондо хэтэрбэ.
33. Динили Алигсандарвэйчи²⁰⁷ 7 жэл хуужа, 1303 ондо хэтэрбэ.
34. Михайли 2-дугаар Ярославвэйчи 15 жэл хуужа, 1319 ондо хэтэрбэ.
35. Юрий 3-дугаар Даниловичи 6 жэл хуужа, 1325 ондо хэтэрбэ.
36. Алигсандари 2-дугаар Михайловичи 2 жэл хуужа, 1328 ондо хэтэрбэ.
37. Иван Даниловичи 12 жэл хуужа, 1340 ондо хэтэрбэ.
38. Симион Ивановичи ехээр омог²⁰⁸ гэжэ алдартай, 13 жэл хуужа, 1353 ондо хэтэрбэ.
39. Иван 2-дугаар Ивановичи 6 жэл хуужа, 1340²⁰⁹ ондо хэтэрбэ.
40. Дмитрий Сүздалскэ 2 жэл хууба.
41. Дмитрий 5-дугаар Ивановвэйчи Донской 27 жэл хуужа, 1389 ондо хэтэрбэ. Энэ хаанай үедэ анхан дари гараба. Сагаан дари хожом гарахан гэдэг.
42. Вашили 2-дугаар²¹⁰ Дмитэрэвэйчи 36 жэл хуужа, 1425 ондо хэтэрбэ.
43. Васили 2-дугаар Васильевичи 37 жэл хуужа, 1462 ондо хэтэрбэ. Энэ хааниинь харанхы²¹¹ байхан гэдэг.
44. Иван 3-дугаар Вашильевичи 43 жэл хуужа, 1505 ондо хэтэрбэ. Мүнөөхи хаадай 2 толгойто бүргэд шубуун титим энэ хаанай үедэ гараба. Нэгэ ехэ үхэр буу шудхуулханиинь мүнөө Москва хотондо хадагалжа байдаг гэдэг байна.
45. Васили 4-дүгээр²¹² Ивановвэйчи 28 жэл хуужа, 1533 ондо хэтэрбэ. Дээрэ дурсагдахан хаадын ехэ киназа²¹³ /ван/ солотой хэн. Эзэн хаан солотой болоһон хаад энээнхээ хойшохи юм.
46. <-дугаар> Иван 4-дүгээр Вашильевичи Догшон гэжэ алдартай, 50 жэл хуужа, 1584 ондо хэтэрбэ. Энэ хаанай үедэ Ородой ном даралга бар гараба. Энэ Сибирь можо энэ хаанай мэдэлдэ эхилэн ороһон.
47. Фёдор Ивановичи 13 жэл хуужа, 1598 ондо хэтэрбэ. Энээнхээ урагшахи хаадын анханай Рюрик хаанай үндэһэн байхан бүгөөд, угын энэ хаанай үеэр таһарба.
48. Борис Годоноб 7 жэл хуужа, 1605 ондо зогсобо. Энэнэй хаан байха сагта Ородой гүрэндэ ехэ муу саг үзэгдэжэ, 5 зуун мянга <500 000> шахам улад үлдэжэ үхэхэн гэдэг байна. Энэ хаанай удаа Гришикэ Отэрипзёб гэгшэ хуурмаг хүн ойро зуура хаан шэрээндэ хууһан. Гришикэ болбол анхан хара лама хүн байһанаа гэмтэжэ, холо орондо зарагдажа үни ябажа ерээд, өөрын уг нэрые нюужа, “Би болбол тиимэ хаанай шэрээ залгаха тайжа байһанаа, буса хаанай орондо ябаһанаа ерэбэ[б]” гэжэ алдар гаргаһаниинь үнэмшэгдэжэ, тэрэ хан хүбүүнтэй, жүһэ шарай-

гаар адли байһанай тула, шэрээндэ хуужа байтараа мэдэгдэжэ, засаг саазада ороһон бэлэй.

49. Васили Ивановичи Шүйсикэ 4 жэл хуужа, 1612 ондо хэтэрбэ.
50. Михайла Фёдоровичи Романоб 33 жэл хуужа, 1645 ондо хэтэрбэ. Энэ хааниинь мүнөөхи хаанай аймагай уг юм.
51. Илгисэй Михайловвэйчи 1645 онһоо 1676 он хүрэтэр хууба. 6 эсэгэ буряад 1640 гаран онһоо энэ хаанай мэдэлдэ оробо.
52. Фёдор Алигсэеввэйчи — 1676 онһоо 1682 он хүрэтэр хууба.
53. Иван 5-дугаар 1682 онһоо 1696 он хүрэтэр хууба.
54. Пэтэр Алигсэеввэйчи, ехэ хаан алдартай, 1696 онһоо 1725 он хүрэтэр энэ хаанай үедэ Ородой орондо үнгын хургуули, ном, уран дарха[н], фабаригууд болон бусад олон байгуулагдаба.
55. Хатан хаан Екатерина 1-дүгээр 1725 онһоо 1727 он хүрэтэр хууба.
56. Пэтэр 2-дугаар 1727 онһоо 1730 он хүрэтэр хууба.
57. Хатан хан Анна Ивановвэйчи<!> 1730 онһоо 1740 он хүрэтэр хууба.
58. Иван Антоноввэйчи [1]740 онһоо 1740²¹⁴ хүрэтэр хууба.
59. Хатан хан Елисавета Петровна [1]741 онһоо 1761 он хүрэтэр хууба.
60. Пэтэр 3-дугаар 1761-һээ [1]762 хүрэтэр хууба.
61. Екатерина 2-дугаар хатан хан 34 жэл хуужа, [1]796 ондо хэтэрбэ. Энэ үедэ саарһан мүнгэн гараба.
62. Пабэл 1-дүгээр 6 жэл хуужа, 1801 ондо хэтэрбэ.
63. Алигсандари 1-дүгээр [1]809 онһоо 1825 ондо хэтэрбэ.
64. Никулай 1-дүгээр [1]825 онһоо 1855 он хүрэтэр 31 жэл хууба.
65. Алигсандари 2-дугаар [1]855 онһоо 1881 он хүрэтэр 25 жэл хууба.
66. Алигсандари 2-дугаар²¹⁵ [1]883 онһоо [1]895 он хүрэтэр хууба.

Романоб

Романоб омогтой хаанай изагуур хан шэрээндэ залагдаһаар 283 жэл болобо. Хаантанай эрэс дүүшэнь 1890 ондо 59 хүрэжэ бэлэй.

Анханай 1-дүгээр хамба болоһониинь

1760 ондо Дамба-Даржаа Заягай хамба болобо. 1777 ондо хэтэрбэ. 17 жэл шэрээндэ хууба.

Мүн дасангай соржо Содномпил Хэтэрхэйн бээр 1780 он хүрэтэр хэргын дааба. 3 жэл шэрээндэ хууба.

1780 ондо даа лама Жамба Ахалдайн хамба болобо. 1796 ондо хэтэрбэ. 16 жэл хууба.

- 1797 ондо соржо Дэмчиг Ешэжамсын хамба боложо, 1808 ондо хэ-тэрбэ. 11 жэл хууба.
- 1809 ондо шэрээтэ соржо Данзан-Гаваан Ешэжамсын хамба боложо, 1834 ондо хэтэрбэ. 25 жэл хууһан. Урдын хамбын помош-нигто хунгагдаһанай баталамжа ерэжэ, мүн 1809 [он]до Хори Галтайн дасангай соржо Той[н]дол Бадмын помошник хамба байгаад, энээгээр зогсоһон юм.
- 1838 ондо соржо Чойван Ешэжамсын хамба боложо, 1860 ондо хэ-тэрбэ. 22 жэл хууһан. Урдын помошникор орые залгаха мэтэ эдэ хамбын гадна заларха сагта үмэнэнь барай хүүл барижа зам ударидха нүхэр гэжэ [...]
- [1]840 ондо мүн Хүлэн дасангай хатагин яһанай соржо Гомбыниие донир болгожо байһанаа зогсоһон.
- 1860 ондо мүн дасангай шэрээтэ Чойроб Ванчигай даажа байһанаа [1]871 ондо гуйлтаар хуулагдажа,
- 1872 ондо Хориин дасангай гэбшэ лама Чойдор Мархайн<?> хамба болобо. [1]876 Хүлэнгэй шэрээтэ Дампил Гомбын хамба болобо. 1892 ондо нирваан болобо. 1895 ондо Хори Шулуутайн дасангай Чойнзон Юрөөлтын хамба болобо.

Атаганай Зэдын дасанда хэн лама хэды жэл
шэрээтэ хууһаниинь болон бүтээһэн бүхэнэй элирхэйлгэ

1. 1774 ондо анханай шэрээтэ Лобон рагжамба лама Борьёодо эшэгы гэр барюулжа, 36 жэл хурал хураад, эндэ модон дасан барюулжа, 14 жэл хуугаад, энэ ехэ торгон Майдариин монгол Жамьян зурааша гэгшэ ламаар эсхүүлжэ бүтээһэн гэдэг. Хожом 1882 ондо Ара захын хамбаар багша габжа лама Юмсэнь[е] шэнэлжэ үргэһэн. Энэ Түбэд ороной лама.
2. Зодбо лама Мантахиин 3 жэл хууба. Дүйбэнэй<?> аймаг. 1789 ондо, Хүрэнэй Доодо-Нюгада.
3. Тунгалаг Шиираб Мүнхын 5 жэл хууба. Алагтайн аймаг. 1792 ондо, Хүрээ булангай.
4. Засаг Шагжын 10 нарын 25-да мүн үбэлдөө нирваан болобо. Сахирай аймаг. 1798 ондо, Хүрээ булангай.
5. 1711 оной хонин жэлдэ Жодбо Сагаан-Нохойн 2 жэл хууба. Хотогтын аймаг. Дэрэстэйдэ.
6. 1801 тахьяа жэлдэ ласаб лама Салухиин 22 жэл хууба. Хадуху-гай аймаг. Борьёодо.
7. 1822 оной морин жэлдэ засаг лама Дашын 8 жэл хууба. Борьёодо. Хадуху-гай аймаг.

8. 1830 оной бар жэлдэ ласаб лама Бамбаагай 3 жэл хуугаад, дасандаа Сагаан нарын 14-дэ нирваан болобо. Эдирэй аймаг.
9. [1]834 оной морин жэлдэ абаралаар [...] наван Дэлгэрэй 15 жэл хууба. Үсэд-Нюгада, уутагад атаган.
10. [1]852 оной хулгана жэлдэ шанзаба Насаран Гомбын шэрээтэ болобо. 6 жэл хууба. Дэрэстэйдэ, хотогтын аймаг.
11. [1]858 оной морин жэлдэ хуулиин шэрээтэ штад лама Цэнгүнэй Норбо, Зорюултын шэрээтэ Соном Ванчигай 5 жэл хууба. Борьёодо, Хадуху-гай аймаг.
12. [1]866 ондо ласаб шанзаба Жамбалдоржо Цэнгүнжабай 22 жэл хууба. Борьёодо, Хадуху-гай аймаг.
13. [1]888 ондо штад шэрээтэ лама Цэнгүнэйн дахин лобон шэрээндэ залаба. Хүрээ булангай Алагтайн аймаг. 52 жэл хууба. 1901 ондо нирваан болобо.

1901 ондо штад габжа лама Юмсэнь шэрээтэ болобо. Тэрэ жэлдэ зургаан нара болоод нирваан болобо. Борьёодо Хагдайн аймаг. 1902 ондо габжа лама Цэдэн шэрээтэ болобо. 1908 ондо нирваан болобо.

1909 ондо аюуша нарада приходой зон бүгэдөөр дасангай байранда хамтаржа, габжа Цэнгүн-Дагба Цэбэгэй[е] шэрээтэ хунгаба.

6-дахи шэрээтэ Салухиин жүдхэмжөөр Бултамарай Ганжуур залаһан. [1]810 ондо мандал үргэжэ, залажа бэшэһэниинь [1]817 ондо дүүрэхэн юм.

7-дохи шэрээтэ Дашын бээр [1]827 оной гахай [жэл]дэ дасангы табан халаа болгожо, олон хүмэд барюулжа, ехэ Майдарай залалгада 3 ногоон морис тэргэтэй, бар, арсалан, луу, гаруди, түгэс зэмсэгтэй хуягтай бүтээһэн бэлэй.

10-дахи шэрээтэ Гомбын [1]852 ондо шойро эхилжэ хурууһан. [18]56 оной эрэ луу жэлдэ 21 хоногой рилтаб эхилжэ хураһан юм.

12, 13-дахи шэрээтэнэр Цэнгүнжабай, Цэнгүнэйнэрэй жүдхэмжөөр [1]876 оной бин эрэ гал хулгана жэлдэ эхилжэ шулуугаар дасан барюулба. Дасангай гадаада, дотоодо элдэб хиилбэр[и] няалта байха бүгэды алтан шэрээр найшаалтай бүхэниие ганса габжа лама Цэдэнэй бүтээбэ. Эдэ ламхайнарай жүдхэмжөөр Богдын Хүрэнэй урлигуудаар энэ алтан ганжар хүүлжэ залаһан [1]883 оной шэн эмэ уһан хонин жэлдэ Данжуур залуулба. [1]840 оной шин эрэ хулгана жэл дарамал Ганжуур залаба. Шэрээтэ Цэнгүн-Жабай өөрын найн зоригор [1]870 оной шин эрэ морин жэлдэ өөрын буянаар энэхүү сам бүтээлжэ бэлэй. Хэрэгтэ торгодынь Эрхүүһээ, бэшэдынь Богдын Хүрэнһээ нааша асаруулжа, Амар Баясхалан хийдһээ бүрин самша

322 Гэлэн-Хүү гэгшэ лама залажа, баг багажа бүгэдые нэгэдэ бүтээлгэжэ, мүн жэлдээ 70 гаран сам гарахан. Хойто жэлдэ эдэ байһадыень бүридхэн бүтээлгэжэ айладахан. Энэ ехэ ганжартай суг хоёр багашаг ганжар хүүлэжэ, Хангалай ба тусагаар хүмэндэ байна. 1883 ондо хэдэн сүмбүм залуулжа бэлэй. Энэ үзөөн [хадаа] хамбын дасангай мүргэлтэн байһан бүгөөд, буумалын Загастайн дасангай мүргэлтэнэр байһанаа [1]853 оной тогтоолой журам дагажа, [1]856 оной газарай хэмжэлгэндэ дангай<?> эрхээр эндэ мүргэлтэй болоһон улад юм.

* * *

Атаган дасангай штад габжа лама Цэдэнэй 1890 ондо өөрын буянаар дуйнхорой²¹⁶ самай ванзай²¹⁷ хубсаһа түрүүтэниие бүтээлгэжэ гаргалан бэлэй. Тэрэ дуйнхорой хуралые Үшөөтэйн дасангай²¹⁸ багша Ламахайн гэгээн²¹⁹ дэглэжэ хураһан бэлэй. Эсэс хойно тэрэнээ бүтээлгэжэ үргэһэн самай хэрэгсэлнүүд[ые] сүмөөр галдажа хайлаһан бэлэй. Одоо 1896 онһоо хойшо баһа дахин өөрын буянһаа бүтээлгэбэ. 1898 ондо сүмөөр<?> дүүргэбэ.

1906 ондо 8 дахижа Зэдэ Сэлэнгэ хоёр маша ехэ үер болобо. Хүн амитан үбһэ хадалангуудаа ехэ алдаба. Намарай дунда харын 1-дэ ехэ саһан оробо.

1904 оной үбэлэй эхин харын 20-до Даа Хүрээндэ Далай ламын гэгээнтэн 34 сойбонтой заларжа, ехэ гайхамшагта һонин ехэ мүргэл боложо, хүн амитан бүгэдэ хүлэлэнгөө ханажа мүргэбөө²²⁰.

1903 ондо Ород Япон хоёр сэрэг хэбэ²²¹. 2 жэл сэрэг хэжэ, ехэ хэсүү юумэн болобо. Алии юумэн үнэтэй боложо, ехэ хэсүү болобо. Походто мордохон хасагта зуу зуун түхэриг мүнгэ гаргаһан юм. Энэ поход зогсоһон хойно ород хүн өөр зуураа бүүнти хэрүүл ехэ гаргаба гэдэг бэлэй.²²²

Хори Шулуутайн дасангай²²³ Агваан Доржын²²⁴ гэгшэ Баруун Жуу²²⁵ Далай ламын орондо ошожо, һаарамбын дамжаа²²⁶ барижа һаарамба болоод, Далай ламын дэргэдэ хамба болобо²²⁷. Ород ханай посланник хэргэмтэй болобо²²⁸.

1902 ондо Атаган дасанда Лабранһаа²²⁹ Лубсан Жамбасан гэгээн гэгшэ ламатан заларжа, лама шаби боложо, ван жинан²³⁰ ном һудар табижа заларһан бэлэй.

1901 онһоо хойшо бусатүрэлтэ буряад албатые болости болгохо гэжэ Ород ехэ ябадал гаргажа, отог дүүмые зогсоогоод байһан болостиин болгожо, эстаршини нэрэмжэтэй болобо²³¹. Староста, кандидат болон иимэ нэрэтэй болобо.

323 1905 ондо хасаг отог хоёр газарай буляалдарга хэжэ, землемер ерэжэ хасагта газар абажа үгэһэн ехэ зарга боложо, хамта 2743 дистиинэ газар үгэһэн. Тэрэнь 1906 ондо дахижа хэмжэлгэ боложо, 20003²³² дистиинэ газарын отогто бусаба гэдэг бэлэй.

1904 ондо урда ороной Губиин сурхируу шубуун энэ нютагта ерэбэ. Тэрэ ехэ һонин.

Соржо габжа лама Цэрэндоржо Тогтохын өөрын буянаар нэгэ ехэ Сэнгын Нароо бурхан, нэгэ ехэ Очир, нэгэ багашаг Чойжол иимэ гурбан бурхан бүтээжэ²³³, хамба торго, утаһа түрүүтэнээр оюулжа бүтээжэ залаба.

Соржо габжа лама Хандажабай өөрын буянаар Гандан Шангад²³⁴ ехэ һайханаар бүтээжэ залаба.

Дабаа-Жалцан ранжамба Шамбаагай өөрын буянаар диваажин бүтээбэ²³⁵; эрдэниин Юм бэшүүлжэ бүтээжэ залаба²³⁶.

Түрүүтэн буян ехэ хэдэг лама бии бээ.

Атаган дасанда 1903 оной луу жэлэй намарай һүүл харын 13-нда габжын дамжаа эхилжэ болобо²³⁷.

1898 ондо Баруун Жуугай ороной Далай ламын донир²³⁸ заларжа ерэжэ, Атаган дасанда ехэ үни удаан заларжа, ван жинан ном табижа, лама шабиин дэмбэрэлтэй болоһон бэлэй.

* * *

1905 ондо Карл Маркс, Карл Либкнехт, Роза Люксембург түрүүтэн хубисхалые ударидан хэбэ²³⁹. 1905 оной хубисхал унаба. Тэрэһнээ хойшо 1917 оной октябрь һарада мүн хубисхал боложо, энээниие хэн ударидаба гэбэл, дээрэ дурсагдаһан Маркс түрүүтэн ба Владимир Илгичи Лиинин, Тороцкии, Жиновьеб, Калинин, Сталин түрүүтэн ударидаба.²⁴⁰

* * *

Манай Буряад-монгол Уласай Бурриспублич гэхэ дээдэ ехэ зургаан 1923 оной августын 1-эй үдэр тогтобо²⁴¹. Энээнэй тогтоһоной баярай үдэр гэхэ ехэ найр болобо. Жэл бүхэндэ боложо байна.

1926 ондо хушуунай зургаан зогсожо, район болобо. Аймаг байна гээшэ бы.

Баян үбгэн нуутар, түрэлхөө нэгэ хүбүүн эрижэ абажа, баһа нэгэ түрэлдөө үргүүлээд, эмгэниие [гэбэл] үншэн Захяагай наһажаһан үхи-ниие абаад, архи уухадаа Үбэр Монгол дүүнэр ашанартаа нүүхэмни гэхэ үгэтэй ябахада, 1 жэлэй хүхын дуунай архинда хадамуудын нэхэбэр зөөриенъ харамсаһан гү, али үриггүй үхин[иие]мнай тэ-нүүлжэ орхихонъ гэжэ гү, алажа орхихон гэдэг. Тэрэ гэргэн дабхар һэн тула, түр...²⁴²

- 1 185 н., 72 тайлбари үзэнэ гүт.
- 2 247 н., 116 тайлбари үзэнэ гүт.
- 3 Мүнөөнэй Монгол уласай Хэнтэй аймагай Дадал сомоной нютагта оршохо газар. Эртэ саһаа Чингис хаанай мүндэлһэн газар гэжэ нютагай арад зон та-хидаг байһыень Монголой нудар бэшэгэй хүрелэнгэй анханай найд Онходой Жамьян нурбалжалан ябажа тогтоһониинь мүнөө олонхи эрдэмтэн шуда-лаашадай зүгһөө хүлээн зүбшөөгдэһэн юм.
- 4 181 н., 25 тайлбари үзэнэ гүт.
- 5 181 н., 27 тайлбари үзэнэ гүт.
- 6 185 н., 72 тайлбари үзэнэ гүт.
- 7 “Санан Сэсэнэй намтар” гэжэ Саган сэсэн хунтайжын зохёол “Эрдэниин тобшые” хэлэнэ. Дэлгэрэнгы нэрэн “Хаадай үндэһэнэй эрдэниин тобшо” болоно. Энэ зохёолые буряадай олон түүхэ бэшэгүүдтэ ашаглаһан байдаг. 1829 ондо нидерланд гарбалтай эрдэмтэн Якоб Шмидт энэ зохёолые герман хэлээр оршуулжа, хорголжон барай аргаар монгол хэлэнэй эхэ бэшэгтэйн суг Санкт-Петербург хотодо хэблүүлһэн тула, буряадууд тэрэ хэблэлые га-рай абалга болгохо бүрин боломжотой байһан юм. Мүншье гар бэшэмэл буулгабаринуудын ехээр таранхай байдаг һэн.
- 8 185 н., 64 тайлбари үзэнэ гүт.
- 9 91 н., 1 тайлбари үзэнэ гүт.
- 10 182 н., 32 тайлбари үзэнэ гүт.
- 11 1368 ондо Хятадай Мин уласай сэрэгүүд Ехэ Монгол Дай Юань уласай ниис-лэл хото Дайдуге буляажа абаад, Тогоон Түмэр хааниие үлдэжэ гаргаһан уша-рые хэлэнэ.
- 12 1368 ондо Дайдуге хото Хятадай Мин уласай сэрэгтэ эзэлэгдэһэнээр Монголой хаанта түрэ үгы болошоогүй, өөрын хуушан нютагтаа ерэжэ нуугаа бэлэй.
- 13 Манжа Чин уласай хаан Айсингиоро Фүлин гэгшын оной солонь монголоор “Эээр засагша” хадань, *Эээр засагша хаан* гэжэ хэлэдэг бэлэй. 1638 ондо Манжын Хунтайжа Тэнгэриин Сэсэн хаанай монгол хатан Бумбутайһаа түрэ-һэн хүбүүн болоно. 1643 ондо эсэгынгээ наһа барахада хаан шэрээдэ нуужа, оной солые *Эээр засагша* гэхэн байгаа. 1644 ондо энэ хаанай үедэ манжанар Хятадай Мин уласай ниислэл Бээжэн хотые эзэлжэ абаа юм. 1661 ондо Эээр засагша хаан 23 наһатайгаар сэсэг үбшэнһөө наһа барашоо.

- 14 Ородоор *Пекин* гэдэг.
- 15 Үбэр дүшэн юэн хушуу гэжэнь ехэ гублин урда талада нууха үбэр монголшуудай юрэнхы нэрэ гэжэ хэлэжэ болохо. 1636 ондо Манжын Хунтайжа Тэнгэрийн сэсэн хаание Дайчин уласай хаан болгон үргэмжэлжэ, гублин үмэнэхи монголшуудай Манжын Дайчин уласай харьяанда ороходонь, тэдэниие 6 шуулган болгожо, засаг ноёдой захирхан хушуудта хубаажэ, 1736 он болоходо хушуудай тоонь 49 болоод саашадаа ондоо болоогүй хадань, Үбэр Монголые үбэр 49 хушуун гэжэ нэрлэдэг болоһон юм.
- 16 Юмэй Сайнцагай зохёолой зарим буулгабаридэ үшүүхэн гэжэ бэшээтэй.
- 17 Зарим буулгабаридэ *ханаар* (хан-ийар) гэжэ бэшээтэй. Монгол бэшэгээр хан, хаан хоёрые илгажа бэшэдэг.
- 18 Зарим буулгабаридэ “бии гэнэ” гэжэ бэшэнхэй.
- 19 Бага гэнэн үгэ.
- 20 244 н., 88 тайлбари үзэнэ гүт.
- 21 Ондоо буулгабаридэ “эрхэ хайра” гэжэ бэшэнхэй.
- 22 91 н., 3 тайлбари үзэнэ гүт.
- 23 Ехэшүүл.
- 24 Буряад-монголшууд Ородой мэдэлдэ ороһоной үүлээр тайшаа гэдэг тушаалтай ноёдтой болоһон юм. Тайшаа гэдэгынь монгол хэлэнэй тайжа гэнэн үгые ородууд тайша гэжэ бэшэдэг байһанһаа бии болоһон үгэ болоно. Гэбэшье тайжа гэдэгынь монголой уламжалалта ниигэмдэ гансал Чингис хаанай гү, али дүүнэрэйн үри нададай соло тула, буряадууд ородой захиргаанай зүгһөө үгэнэн *тайша* гэдэг тушаалые тайшаа гэжэ тэрэ ёһоорнь дуудаад, монголой *тайжа* ноёдой солоһоо илгаатайгаар тэмдэглэдэг болоо.
- 25 96 н., 62 тайлбари үзэнэ гүт.
- 26 Эрхүүгэй тура шэбээе 1661 ондо Эрхүү голой Ангартэ шудхадаг бэлшэр дээрэ байгуулһан юм. 1658 ондо Балаганск шэбээнэй хархис алмууд (воевода) Похабовай дарлажа зобооходонь, тэндэхи арад зон тэсэхын аргагүй боложо, уг эзэн Халхын ноёдой сэрэгэй туһаламжатайгаар Халха Монгол руу дүрбэн нүүхэ баатай болоһон юм. Тэрэ бодхуулнуудай хойноһоо ябуулһан тагнуулшад Эрхүү мүнэнэй адагта хэндэшье алба татабари түлэдэггүй гэгдэхэ эрхид омогой тувашуулые ородой мэдэлдэ оруулжа, алба хуряажэ байхын түлөө тура шэбээ байгуулһан бэлэй. Буряадууд энэ турада бүри хожом үүлдэ алба түлэдэг болоо юм.
- 27 Нэрэнүүдээр.
- 28 254 н., 184 тайлбари үзэнэ гүт.
- 29 Энэ үгые буруу уншаад, ямар гээд буулгажа бэшэнэн байна.
- 30 Иван Иванович Похабов (1610–1667) — Енисейн турын боярай хүбүүн (*сын боярский*) солотой ородой сэрэгэй захиргаанай түлөөлэгшэ. 1642 ондо Москваһаа томилогдожо ерээд, Енисей турын харьяандахи олон газар орондо сэрэг захиржа нуугаа. 1646–48 ондо Байгал далайе гаталжа, урда

- бээдэнь Халхын Сэсэн хаанда бараалхажэ ябаһан. 1654–58 ондо Байгал далайн хойто бээын буряад нютагуудта байһан ородой тура шэбээнүүдэй захирагшаар нуужа байхадаа, хархис хэрээгы аашалһандань, нютагай буряад зон буһалгаа гаргажа, Халха Монгол руу дүрбэжэ нүүһэн хэрэг гараһан юм.
- 31 Пётр Иванович Бекетов (1600–1661) — Сибирьтэ томилогдоһон сэрэгэй ноён. 1652 ондо Байгал далайн урда бээдэ гаража, Эргэн нуур, Нэршүүдэ тура шэбээ байгуулһан болобошье, нютагай арад зон эсэргүүсэһэн тула, Хара мүнэнэй тээшээ ябашаһан. 1661 ондо Сибирьтэ сүлэгдэһэн протопол Аввакумтай муудалсажа, Тобольск хотодо наһа бараһан гэдэг.
- 32 Эндэ *тиигээд* гэжэ хүрбүүлһые “ба; болон” гэжэ ойлгобол зохино.
- 33 Энэ хадаа Ородой эгээ түрүүшын нэбтэрхэй толи мүн. 1835–1942 оной хоорондо Санкт-Петербург хотодо хэблэгдээ. А-һаа Д үзэг хүрэтэр 17 боти гаргажа шадаа. 7-р ботинь БРА–БЯЛ гэнэн үзэгөөр эхилһэн үгэнүүдые багтаагаа. Дурдагдааша “Буряад” гэнэн үгүүлэл Юмэй Сайнцагай оршуулжа эндэ оруулһан хэһэгтээ иимэ байна: “... Казаки, в первой половине XVII столетия, нашли уже Бурятов в этих местах. Сотники Пахабов (sic!) и Бекетов без кровопролития покорили их, и к исходу XVII столетия уже все буряты были обложены ясаком” (452 нюур). Тус үгүүлэлые Зүүн Сибириин генерал-губернаторай дэргэдэ тусхайлан зарагдаха түшэмэлэй тушаалтай итали гарбалтай Юлий Иванович Джулиани бэшэнэн юм. Тэрэ хадаа Санкт-Петербургдэ түрэнэн ба 1823 онһоо Эрхүү ерэжэ, 10 гаран жэл дээрэхи тушаалда байха зуураа олон газараар ябажа, буряадууд тухай яһала мэдэдэг болоһон хэбэртэй.
- 34 5-р Иван Алексеевич (1666–1696) гэжэ 1682–1696 ондо 1-р Пётр Алексеевич дүүтээ суг хаан шэрээдэ нуужа байһан Ородой хаан болоно.
- 35 98 н., 72 тайлбари үзэнэ гүт.
- 36 “Тогтоолнуудай бүрин суглуулалга” — “Полное собрание законов Российской империи”, 3 дахин согсологдожо 100 гаран боти боложо гараһан Ород гүрэнэй бүхы шухала хуули тогтоомжын суглуулбари.
- 37 198 н., 257 тайлбари үзэнэ гүт.
- 38 106 н., 161 тайлбари үзэнэ гүт.
- 39 189 н., 105 тайлбари үзэнэ гүт.
- 40 “Миин лэ; гансал”.
- 41 *Рагузинский*. 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
- 42 Троицкосавск — Мүнөөнэй Хяагта хотын хуушан нэрэ. 1934 он болотор Хяагта гэжэ худалдаанай хотыень лэ нэрлэдэг байһан юм.
- 43 1727 ондо Буура гол дээрэ байгуулһан гэрээгээ Бээжэн хото эльгээжэ баталуулаад, 1728 ондо Хяагта хотодо андалдажа абаһан юм.
- 44 Мүнөөнэй Буряад улсая Захаамин аймагта Зэдэ голой эрье дээрэ байха Харасаа нютаг. Ородоор *Харацай* гэхэ.

- 45 Хори буряадууд Ара Минжын ганса харуул, хамнигад Минжын харуулһаа зүүн тээшэ харуулнуудые хараха үүргэтэй байгаа. Тиимэ болохоор эндэ хэ-
лэжэ байгаашань буруушаг болоно.
- 46 Армагай 3 отог хамниган гэжэ Заягтай, Сэнтигэн, Тэртэ гурбан отогые хэлэ-
дэг. Тэртэнь буряадууд юм, зүгөөр Армагай хамниганай захиргаанда багтажа
ябадаг байгаа.
- 47 Түнхэн, Аха, Моонгой харуулнуудые далайн хойто (баруун) бэеын буряадууд
3 жэлээр ээлжэлэн харадаг байгаа.
- 48 263 н., 319 тайлбари үзэнэ гүт.
- 49 Мүнөөнэй Буряад уласай Ахын аймагай ноёд угсаатан болоно. Монгол уласай
Хүбсэгэл аймагай Ханха, Цагаан-Үүр номонуудта нуудаг *хаасууд уряанхай*
гэгдэхэ, өөрыгөө *дуһа' гишэ* гэдэг зонтой нэгэ уг гарбалтай болоно.
- 50 1758 онһоо эхилэн Ород улас Манжа Чин уластай харилсаа муудаж,
Хяагтын хилын худалдаан хаагдаһанһаа боложо, хилын хамгаалалтые най-
жаруулхын түлөө Ород оронһоо сэрэгүүдые татажа асархань бэрхэшээлтэй
байһан тула Ононой хамниган, Сэлэнгын буряад нютагай зониие алба тата-
бариһаань сүлөөлжэ, хасаг сэрэгэй албанда оруулан хилын хамгаалалтые
шангадхһан байна.
- 51 *Рекрутская повинность* — Ород гүрэнэй сэрэгэй албан. Дэлхэйн 1-р дайн хү-
рэтэр Ород гүрэндэ буряад мэтын ород бэшэ арад зонууд сэрэгэй албанһаа
сүлөөлэгдэдэг байгаа.
- 52 Эрхүүгэй зохёолшон, орон нютаг шэнжэлэгшэ Николай Семенович Щукинэй
(1792–1883) 1852 ондо Дотоодо хэрэгэй яаманай нэдхүүлэй 37 дугаарта хэб-
лүүлһэн “Байгалай үмэнэхи областиин тоймо” (“Очерк Забайкальской об-
ласти”) тухай эндэ хэлэгдэжэ байна.
- 53 Ондоо буулгабарида “жагсаагдаһан” гэжэ бэшэнхэй.
- 54 Бэшэ буулгабари соо “2-дохи урилалга” гэжэ бэшэнхэй.
- 55 *Троицкосавское окружное полицейское управление* — Троицкосавскын той-
рогой ниитын ажахы, һангай хэрэг, хуули сааза һахуулха эрхэ баридаг эмхи
зургаан.
- 56 191 н., 147 тайлбари үзэнэ гүт.
- 57 1851 ондо Сүхын байшанһаа Троицкосавск хото руу шэлжүүлһэн Ород-
Монголой сэрэгэй нургуули тухай хэлэнэ хэбэртэй.
- 58 *Хүзүүгээр* гэжэ алдажа бэшэнхэй.
- 59 Мүнөөнэй Буряад уласай Хяагтын аймагай Хиранай адаг (Усть-Киран) тос-
хонһоо хойшо 10 модо газарта байдаг нютаг. Ородоор *Улентуй* гэхэ.
- 60 Үбэр Байгалай хасагууд зундаа сугларжа сэрэгэй нургуули хэжэ, сэрэгэй эр-
дэмдэ һуралсадаг байгаа.
- 61 Мэдэхэ зонһоо, мэдэхэ хүнүүдһээ.
- 62 1851 онһоо эхилэн гаалигүи худалдаа хэхэ болоһон тула, Хяагтын тамуужа-
ниие 1861 ондо Хяагтаһаа Эрхүүдэ шэлжүүлһэн юм.

- 63 *Хотодо*. Хото гэдэһэнэй хотые зарим нютагта *ходоодо* гэдэг.
- 64 254 н., 180 тайлбари үзэнэ гүт.
- 65 Уссури мүнэн гэшэ Далай шадарай можо, Хабаровскын хизаарай нютагаар
урдажа, Хара мүнэндэ баруун талаһаань шудхадаг мүнэн болоно. Далай ша-
дарай можоор урдадаг энэ мүнэниинь Ородой хилэ болодог юм.
- 66 *Хүзүүгээр* гэжэ алдажа бэшэнхэй.
- 67 1851 ондо Байгалай үмэнэхи областиин хасаг сэрэгэй бригадын лазарет
гэжэ анха байгуулагдаһан Шэтын *полугоспиталь* XX зуун жэлэй эхин хүрэтэр
Шэтэдэ байһан гансахан эмнэлгын газар болоно.
- 68 Байгалай үмэнэхи областиин хасаг сэрэгэй нэгэ онсолиг хадаа бурханай ша-
жан шүтэдэг хамниган, буряадуудые өөртөө багтааһан ябадал болоно. Тиимэ
дээрһээ 1851 ондо байгуулагдаһан Байгалай үмэнэхи областиин хасаг сэ-
рэгтэ Ородой бусад газарай сула ород хасагуудта хэрэгжүүлжэ байһан дү-
рим гуримые тэрэ зандань асаржа тохохонь таарамжагүй гэжэ һанажа бай-
һанаа зохёогшо элирхэйлһэн байна.
- 69 *Хүзүүгээр* гэжэ алдажа бэшэнхэй.
- 70 *Ревизская сказка* гэшэнь хүн зониие үрхэ гэрээрнь бүридхэн тоолоһон
данса бэшэг болоно. Эндэ 1761 ондо хэһэн ревизи тухай хэлэн.
- 71 Секунд-майор Щербачевые 1763 ондо Петербурһээ Сибирьтэ томилон эль-
гээжэ, бусатүрэлтэнэй ажабайдал ба алба татабариин хэмжээн ямар байбал
таарахые шалгажа үзэхэ даалгабари үгэһэн байгаа.
- 72 Энэ хадаа ондоо буулгабаринууд соо бии.
- 73 1808 ондо Сэлэнгын буряадые нэгэдхэн захирха контор захиргаанда нэгэ
ахалагша тайшаае һунгахада, ород, монгол хэлэ бэшэгтээ тэгшэ гэгдэжэ
баабай-хурамша отогой үе залгамжалһан зайһан Түрэтын Ломбоцэрэн гэгшэ
һунгагдаһан байна. Байгал далайн урда бээдэ ажаһуудаг бүхы буряад мон-
голшуудые захирха эрхэ үгтэһэн буряад-монголой анханай тайшаа Үхинэй
үри һадаһад ябан ябаһаар эрхэ мэдэлээ алдажа, гансал өөрын сонгоол ото-
гоо захирха болоһон түүхые сэлэнгын буряадууд домоглон хэлсэдэг байһые
доро танилсуулха Будын Будажабай зохёоһон тобшо түүхэ бэшэгдэ үзэгты.
- 74 Атаган отогой түрүү һайд Сахир барас баатар, Хангин солом хушууша аха дүү
хоёрой дүүнь болохо Хангин солом хушуушын үри һадаһан болоно. Угай бэ-
шэгыень харуулбал иимэ: Хангин солом хушууша → Ноёнгу зайһан → Тэхэг
зайһан → Дамба зайһан → Ринчин пятадесятник → Вампил болоно. Атаган
отогой ахалагша һайднарай гуйлтаар Вампилые хасагай албанһаа сүлөө-
лүүлжэ, атаган отогтоо зайһан болгоод байтарнь, ахалагша тайшаагай по-
мощник туһалагша тайшаагай албанда һунгагдаһан байна.
- 75 Сэлэнгын буряадай ахалагша тайшаа тушаалда эсэгынгээ оро залган һууһан
хүн. Хожомынь албанай мүнгэ эдигһэн, доро тушаалай хүн зониие наншажа
бэртээһэн гэжэ албан тушаалаа абтагдаһан муу зантай хүн байшоо.

- 76 Тайшаагай помощник Ринчинэй Вампилай хоёрдугаар хүбүүн. 1816 ондо эсэргэнгээ тушаал залгаж туһалагша хэргэмдэ хунгагдаба. 1836 ондо Ломбоцэрэнэй Юмдэлэг тайшаагай хэрэгтэ орожо тушаалһаа буулгагдахадань, 1837 ондо ахалагша тайшаагаар хунгагдаба.
- 77 Сэлэнгын буряадай талын дүүмын ахалагша тайшаа олзон отогой хүн.
- 78 Шулуун кафтан гэхэнэй шулуун болбол “сэхэ” гэхэн удхатай үгэ. Монгол бэшэгээр *силугун* гэжэ бэшэдэгынь хада шулуунай шулуун гэхэн удхатай *чиллагун* гэхэн үгэһөө ондоо юм. Шагналай кафтан 4 янза байһанай эгээ доодо зэргын *простой кафтан* гээшэнь энэ болоно. Ород гүрэнэй тогтомол ёһоор шулуун кафтанаар орон нютагай засаг захиргаанай ажалда (земскэ ажалда) ямар нэгэ габьяа байгуулһан таряашадые шагнадаг байһан.
- 79 Сэлэнгын буряадай ахалагша тайшаа. Ородой ехэ ноён Ухтомскиин хүсэлтөөр 1887 ондо Сэлэнгын буряадай тобшо түүхэ бэшэг зохёоһониинь энэ Пахлаашхын ламын түүхэ бэшэгтэ ашаглагдаһан байна.
- 80 Сэлэнгын буряадай талын дүүмын һүүлшын ахалагша тайшаа (1896–1903) Жамбалтарай Вандан. Зарим зон һахил абахадаа шэнэ нэрэ абадаг байһан тула, алиниинь энэ тайшаагай ёһотой нэрэ хынь мүнөө мэдэхын аргагүй байна.
- 81 Эндэ дуунатар бэшэгдээгүй таһалдаһан байна. “Тайшаада” гэхэн үгыё хожом ондоо гараар бэшэһэн байна.
- 82 *Подушная подать* — Ород гүрэндэ анха 1-р Пётр хаан 1724 ондо нэбтэрүүлһэн татабари юм. Түлэхэ шадалтай хүн бүриһөө нэгэ адли хэмжээгээр суглуулжа абадаг байһан.
- 83 1851 оной орон нютагай албанай дүрим ёһоор губернин алба татабари гэжэ губерни можын хэмжээнэй зам харгын заһабари гэхэ мэтэ хэрэгтэ зорюулан хуряадаг байгаа.
- 84 Хубиин албан гэжэ буряад зоной хубида талын дүүмэнүүдһээ хубаарилан хүүлэжэ байһан албые хэлэнэ.
- 85 1992 оной буряад хэблэлдэ эмиссионно капитал гэжэ бэшэһэн байна.
- 86 Дотор албан гээшыё буряадуудай бусатүрэлтэнэй захиргаанһаа (*инородная управа*) хубаарилан үгэдэг байгаа.
- 87 *Натуральная повинность* гээшэнь үнсынгоё зөөриё олоһиитын ажалда хэрэглэхэ, үгы һаа өөрын бэээр албанай ажал хэхэ хүдэлмэриё хэлэнэ.
- 88 Байгал далайе тойрохо зам (*Кругобайкальская железная дорога*) — 1899–1905 ондо баригдаһан Эрхүүһээ Хушуунай үртөө (*Мысовая*) хүрэтэр табигдаһан Үбэр Байгалай түмэр харгын нэгэ хэһэг. Энэ зам барихада, буряад зон *натуральна повинность* гээшыё гүйсэдхэжэ барилсаһан юм.
- 89 *Мүн дээрэхитэй хамта* гэжэ ойлгобол зохино. “Лүгээ” гээшыёнь хамтархын тиин илгалай –тэй гэжэ уншаха хэрэгтэй.
- 90 106 н., 158 тайлбари үзэнэ гүт.

- 91 *Главное управление Восточной Сибири* — 1-р Александр хаанай зарлигаар 1822 ондо байгуулһан засаг захиргаанай эмхи. Зүүн Сибирь орондохихэ эдэй засаг, ажахы, барилга, холбоо, болбосоролой асуудалнууд ба хилэ хизаар оронииё баталан һахиха сэрэг дайнай хэрэгыё мэдэдэг байгаа. Зүүн Сибириин юрэнхы захиргаанай зүблэл гээшэнь генерал-губернаторай дэргэдэ 6 гэшүүнтэй зүблэлдэхэ эмхи зургаан юм. Эдэнэй гурбаниинь Дотоодо яаман, Һангай яаман, Хуули зүйн яаманһаа ерэдэг, нүгөө гурбыёнь генерал-губернатор өөрөө томилдог байгаа. Зургаан гэшүүн эзэн хаанаар баталагдаад ажалаа эхилдэг дүримтэй байһан юм.
- 92 Хяагтын сайн худалдаашад 1884 ондо Байгал далайн Хушуунай үртөө (*Мысовая*) хүрэтэр харгы табиһыё *Үдэнгын зам* гэдэг байгаа. Хяагтаһаа Хушуунай үртөө хүрэтэр 190 модо зайтай байһан юм.
- 93 104 н., 138 тайлбари үзэнэ гүт.
- 94 104 н., 139 тайлбари үзэнэ гүт.
- 95 103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.
- 96 Сэлэнгын дүүмын дэргэдэхэ *Иннокентьевскэ* һууринда үнэн алдартанай шажан дэлгэрүүлхэ газар 19-р зуун жэлэй эхинэй хахадта байгуулагдаһан юм.
- 97 Сэлэнгын Иннокентьевскын христос шажанай һумын дэргэдэхэ хургуулинь Арюудхагша Инонкентиин хүмэтэй нэгэ доро 1864 ондо нээгдэһэн байна.
- 98 24 н. үзэнэ гүт.
- 99 Энэ дүн гаранагүй; 180056 болоно.
- 100 Эндэ Ононой хамнигадһаа байгуулһан 500 сэрэгтэй поолыё оротон гэжэ хэлээшэнь буруушаг болоно. Гантүмэрэй (*Гантимуров*) ноёной мэдэлдэ байһан эдэ хамнигад соо оро буга үдхэдэш жэнхэни оротон арад үгы байгаа.
- 101 “Халха Монголой 4 бага хаад” гэжэ Манжа Чин уласай үёын Халхын 4 аймагай Түшээтэ хан, Сэсэн хан, Засагта хан, Сайн ноён дүрбыё хэлэнэ.
- 102 244 н., 88 тайлбари үзэнэ гүт.
- 103 Зүүнгарай сэрэгэй жанжан Цэрэндондоб, Зүүнгарай Галдан бошогто хаан, Халха Монголой шадар ван Чингүнжаб, Зүүнгарай уласай зоригто хунтайжа Цэвээн-Рабдан, Зүүнгарай һүүлшын эзэн хунтайжа Амар-Санаанар хадаа өөһэд хоорондоо хэдэн үёын зайтай ажамидаржа байһан түүхэтэ хүнүүдыё нэгэ үедэ сугтаа байһан мэтээр бэшэһэниинь алдуутай юм.
- 104 96 н., 62 тайлбари үзэнэ гүт.
- 105 “Арбан табан жэл соо”? Эндэ ойлгомжогүйгөөр тоо болон үгөөр худхажэ бэшэһэн байна.
- 106 98 н., 72 тайлбари үзэнэ гүт.
- 107 102 н., 114 тайлбари үзэнэ гүт.
- 108 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
- 109 Манжа Чин уласай эрхэшээл дорохи Халха Монголой Сайн ноёной аймагай томохон ноён Цэрэн (?–1750). Манжын Энхэ амгалан хаанай хүрьгэн тула эфү (манжа хэлээр хаанай хүрьгэн гэхэн үгэ) гэдэг, үе залгамжалһан Сэсэн

солотой байхан тула, мүн Сэсэн ван гэдэг байгаа. 1706 ондо Манжа хаанай хүрьгэн боложо, 1721 ондо хушуунай засаг ноён болоо юм. 1727 ондо Манжа Чин уласай түлөөлэгшэдые толгойлон Буурын голдо хилэ тогтоохо гэрээе баталба. Хэдэн арбан жэл сэрэг захиржа, Зүүнгарай уласай сэрэгтэй байлдажа ябахан тула зүүнгарайхид тэрэниие Сэсэн хаан гэжэшье дуудадаг байхан бэлэй.

- 110 Буурын гол гээшэнь Монгол уласай Сэлэнгэ аймагай Сүхэбаатар сомоной нютагаар урдажа Орхон голдо шудхадаг гол болоно.
- 111 251 н., 144 тайлбари үзэнэ гүт.
- 112 99 н., 81 тайлбари үзэнэ гүт.
- 113 104 н., 138 тайлбари үзэнэ гүт.
- 114 Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагта байха уулын нэрэ. Ара Халхын 5 хаан уулын гурбань Буряад нютагта байдаг гэжэ хэлсэдэгэй нэгэниинь болоно. Нүгөө Буряадта байдаг 2 хаан уулань хадаа Хүмэн хаан, Хүгтэй хаан хоёр болоно. Монголдо байдагынь Дулаан хаан, Тобхон хаан гэжэ хэлсэдэг бэлэй.
- 115 106 н., 165 тайлбари үзэнэ гүт.
- 116 325 н., 3 тайлбари үзэнэ гүт.
- 117 Чингис хааниие хожомой монголшууд Ното (Сута) Богдо Чингис хаан гэжэ ехээр хүндэлэн нэрлэдэг бэлэй. Чингис хаан 1227 ондо монгол наһаараа 66-тай мүнөөнэй Үбэр Монголой баруун урда захаар, Хятадай Ганьсу можоор оршожо байхан Тангадай Си-Ся (Баруун Ся) уласые дайлан оруулжа ябатаараа наһа бараһан бэлэй.
- 118 182 н., 32 тайлбари үзэнэ гүт.
- 119 182 н., 37 тайлбари үзэнэ гүт.
- 120 91 н., 3 тайлбари үзэнэ гүт.
- 121 Байгал далайн хойто бээдэ байха газар. Ородоор *Култур* гэхэ.
- 122 1823 оной 7-р ревизиине хэлэнэ.
- 123 101 н., 102 тайлбари үзэнэ гүт.
- 124 Тухайн сагай ород баримта бэшэг соо *Чакир бар батур* гэжэ тэмдэглэһэн байдаг. 1675 ондо Халха Монголой Түшээтэ хаанһаа Ородто эльгээһэн бэшэгтэ Ородой зүг бодхуулаар ошоһон Сахир баатар (монгол бэшэгээр *ᠰᠠᠬᠢᠷ ᠪᠠᠭᠠᠲᠤᠷ*) түрүүтэй 30 наадаг бодхуулнуудые нэхэһэн байдаг бэлэй.
- 125 1675 ондо Халха Монголой Түшээтэ хаанай Ородто эльгээһэн бэшэгтэ Сахир баатартай суг 30 наадаг хүн бодхуулаар ошобо гэхэн байдаг.
- 126 91 н., 3 тайлбари үзэнэ гүт.
- 127 Атаган отогто багтадаг яһанай нэрэ. Суусагай, Бужинай, Жарасан гэжэ гурбан аха дүүнэр Бошогто хаанай буһалгаанай үедэ Үбэр хушуунһаа гаража, Балаганск шэбээндэ хүрэжэ нэгэ жаа нуугаад, һүүлээрнь Сэлэнгын аймагай Табхар тосхоной ойро ерэжэ нуугаа юм гэхэн домог түүхые В. Попов 1929 ондо Насык Бадмаев гэгшэһээ тэмдэглэжэ абаһан байдаг.

- 128 267 н., 368 тайлбари үзэнэ гүт.
- 129 Асын дасан (түбэд нэрэнь *thub bstan dar rgyas gling* “Шадагшын шажан ном арьбажан дэлгэрхэ орон”) анха 1743 ондо Хүлэн нуурай зүүн хойто бээдэ байгуулагдаһан болобошье, хожомынь Хүлэн нуурһаа баруун тээшэ Аса голтой адаг руу зөөһөн юм.
- 130 Элмэр гээд нэгэ гэзэгыень уруунь харуулжа алдуутайгаар бэшэнхэй.
- 131 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
- 132 1727 ондо Буурын гэрээгээр хоёр уласай хоорондо гараһан элдэб хэрэгүүдые хадаа Хяагта хотодо хоёр талаһаа захын хэрэг даагшанар суглажа, хэрэг хэлсэн шийдхэбэрилдэг журамтай болоһон юм. Хилэ дабажа хулуун ябаһан хүнэй яла, баа зэргые хоёр талаһаа үгэхээс арсадаг байхан тула түгэсхэжэ шададаггүй тула дараа жэлдэнь мүн түгэсхэжэ бараха гэжэ суглан хэлсэдэг тула Түгэсхөөнэй хэрэг гэжэ хэлэдэг байхан юм. Эндэ тэрэ хожомой хэргиие 1727 ондо анханһаа байгдаһан мэтээр бэшэһэниинь халта алдуутай болоно.
- 133 Нээрээшье зайһан Тэхэг ород офицернүүдтэй суг Манжа Чин уласай хилын монгол ноёдтой 1753 ба 1755 онуудта уулзажа хэрэг шийдхэлсэн ябажа байһан баримтанууд бии.
- 134 198 н., 257 тайлбари үзэнэ гүт.
- 135 Хасагай пятидесятник солонь табин сэрэгэй дарганарта үгэдэг соло байхан юм. 1-р Пётр хаанай сагта энэ солые албан ёһоор унтер-офицерэй соло болгон баталһан байна.
- 136 198 н., 255 тайлбари үзэнэ гүт.
- 137 Вампилай Ниндаг 1837–53 ондо Сэлэнгын талын дүүмын түрүүлэгшэ байһан.
- 138 Энэ хэды үгые эхэ бэшэгтэнь даранхай байна.
- 139 179 н., 5 тайлбари үзэнэ гүт.
- 140 *Һэрюун тунгалаг сагтаа* — “амиды мэндэ байхадаа” гэхэн үгэ.
- 141 Богдо Зонхобо Лубсан-Дагба (1357–1419) — Түбэдэй томохон шажанай жүдхэлтэн, шара малгайтанай уламжалалые үүдхэн байгуулагша. Шара малгайтанай буддын шажаниинь Түбэд, Монгол, Хальмаг, Буряад орондо дэлгэрһэн юм.
- 142 Дэрэстэйн дасангые хэлэнэ. 267 н., 368 тайлбари үзэнэ гүт.
- 143 Булагай дасангые (түбэд нэрэнь *bkra shis phun tshogs gling* “Үлзын хотоло шуулганай орон”) хэлэнэ. Буряад ороной баруун урда талын Санага нютагта 1834 ондо байгуулагдаһан дасан болоно.
- 144 Сээжын гү, али Сээжэ-Бургалтайн дасан (түбэд нэрэнь *don grub nor bu gling*) — 1828 ондо Буряад ороной баруун урда талын Зэдэ голдо шудхадаг Сээжэ голой эрье дээрэ байгуулһан дасан.
- 145 Тухайн сагай ород бэшэг баримтада сартуул отогой түрүүлэгшэнь *Гулюгуй* гэжэ бэшэгдэһэн байдаг тула, энэ нохойн гүлгэн гэхэн удхатай сээрлэһэн нэрэ болоно ха. Зэдын сартуулнууд харин энэ нэриие *Гулигөө* гэжэ хэ-

лэдэг байна. [Сартуулы урдаасаа ерээ гэдэг емэл дээ. Цэцэн-хааны сартуул гэджи нэрти емдээ манай эндэхи сартуул. Дзаримана Халха Монголын дзүүн урдаас, Цэцэн хааны аймагаас ерээ ем гэдэг, дзаримана хэлхэдээ, Халха Монголын баруунтайгаас баруун аймагаас ерээ гэдэг. Ар Хангай, Үвер Хангай тэндээс ерсэн гэджи... 1630 ондо сартуул ястан урдаас ерсээр арваад үе болоо ем гэдэг ем дээ. Монголоос, Цэцэн хааны аймагаас Гүлигөө монгол гэджи гарчэрсэн ем гэдэг. Тэрны хүвүүн Олдо гэджи байгаа. Олдын хүвүүн Орцо гэджи байгаа. Орцын хүвүүн Өөвө гэжди байгаа, Өөвын Онгорой, Онгоройн Бадзар, Бадзарын Дорджо, Дорджын бии Содном гээчэб дээ. Содномы Дондог ехэ хүвүүн 1929 оны] // Ц. Б. Будаев. Бурятские диалекты. Новосибирск, 1992. 21 н.; Хүнэй нэгэ үе нэлгэгдэхэ саг үеые 30 жэлээр бодожо тоосоожо үзэбэл, сартуулай түрүүлэгшэ байһан Гүлигөө хадаа 1650–60-аад ондо түрэнэн байжа болохо бүгөөд, 1689 ондо Сэлэнгын буряадай шүүлингэ Гулюгуй гэгшэ Хабанай (Кабанскийн) шэбээдэ ерэжэ, Монгол газарһаа шэнээр нүүн гаража ерэнэн уладууд Байгал далайн эрьеэр тэдэнэй нутагта олоор ерэжэ нуугаад, мал бэлшээхэ газаргүй болоһон тула, тэдэ шэнэ ерэнэдые Үдын байшан гү, Сэлэнгын (Сүхын) байшан руу зайлуулжа үгэхые гуйжа байһан баримта бии юм. Тиимын тула тэрэниие 1630 ондо Ородто дахажа оробо гэжэ “Бишыхан записка” зэргын түүхэ бэшэгүүдтэ бэшэһэниинь андуурһан зүйл бололтой.

- 146 Элмэр гээд нэгэ гэзэгыень уруунь харуулжа алдуутайгаар бэшэнхэй.
 147 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
 148 198 н., 255 тайлбари үзэнэ гүт.
 149 254 н., 179 тайлбари үзэнэ гүт.
 150 258 н., 254 тайлбари үзэнэ гүт.
 151 381 н., 59 тайлбари үзэнэ гүт.
 152 380 н., 41 тайлбари үзэнэ гүт.
 153 198 н., 255 тайлбари үзэнэ гүт.
 154 Энэ хадаа алдажа бэшэһэн байна. 1808 гү, 1798 байбал таараха.
 155 198 н., 257 тайлбари үзэнэ гүт.
 156 1727 ондо Буурын гэрээ бэшэг тогтоожо, хилэ хизаари орониие хаража хинажа ябаха үүргэ номологдоһон хилын комиссар гэж байһан ха.
 157 254 н., 181 тайлбари үзэнэ гүт.
 158 103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.
 159 Эндэ хэлэжэ байгша Богдо Амгалан хаан гээшэнь Манжа Чин уласай Энхэ амгалан хааниие (1654, 1661–1722) хэлэнэ хэбэртэй. Манжа Чин уласай дүрбэдүгээр хаан Айсингиоро Сюанье 1661 ондо хаан шэрээдэ нуужа, оной солые “Энхэ амгалан” гэхэн тула, “Богдо Амгалан хаан” гэжэ эндэ хэлэнэ ха.
 160 Алтай, Хангай гээшэнь Монгол орондо байдаг хоёр ехэ нюруунуудай нэрэ болоно. Аман зохёолдо Алтай, Хангай гээшэнь Монгол орониие заажа хэлэдэг зүйл болоно.

- 161 Хүсхэ гээшэнь “ашаа” болоно. Хүсхэ морин гээшые “ашаа зөөхэ морин” гэжэ ойлгобол зохино.
 162 Хүбүүнэй эрхээр удаһаар — “хүбүүнһээ боложо удаан болоод”.
 163 Ара-Хирээтын дасан (түбэд нэрэнь dga' ldan dar rgyas gling, “Түгэс баясхалан найтар арьбажаха орон”). Ашабагад отогойхиной Сонгоол дасангай мэдэлһээ гаража, 1763 ондо Ара-Хирээтэ гол дээрэ байгуулһан дасан.
 164 Хүдэрин дасан. 258 н., 243 тайлбари үзэнэ гүт.
 165 Шар — зарим нутагта үхэрэй сарые иигэжэ хэлэдэг.
 166 91 н., 3 тайлбари үзэнэ гүт.
 167 Иимэ нэрэтэй дасан хийд хаана байһыень мүнөө мэдэхын аргагүй байна. Зүгөөр Халхын Түшээтэ ханай хушуунда Эрдэни Жуу, Баруун хүрээ зэргэ томохон хийдүүд байдаг байгаа.
 168 Буулгажа бэшэхэдэ буруу бэшэһэн байна ха.
 169 Үнэндөө Амар хадаа Андахайн ехэ хүбүүн болоно. Харин хойто зүгтэ нүүжэ ерээд түрэнэн одхон дүү Муухай гэдэгээ дүрбэн ахань “Бэди дүрбэн монгол, ганса ши буряадши” гэжэ гасаалдаг байһан юм гэжэ, Турын отогой түүхэдэ бэшээтэй байдаг юм.
 170 Олзотойе мэдэмэрээр — “олзотой гэжэ мэдэмэр (мэдэдэг) байһан хадаа”.
 171 Элмэр гээд нэгэ гэзэгыень уруунь харуулжа алдуутайгаар бэшэнхэй.
 172 103 н., 127 тайлбари үзэнэ гүт.
 173 Энэ үгые ехэ гэжэ уншахаар болобошье хажуудань түбэд үзэгөөр “зэ” гэжэ бэшэнхэй байна.
 174 105 н., 148 тайлбари үзэнэ гүт.
 175 Сэлэнгын буряадай “Бишыхан записка” түүхэ бэшэг соо Халха Монголой Очирой бата түшээтэ хаанай мэдэлдэ байһан гэжэ бэшэһэн байдаг.
 176 Гүлэ шара гээшэнь манжа хэлэнэй гүлү “шулуун, сэхэ” гэхэн үгэ дээрэ монгол хэлэнэй шара гэхэн үгэ залгаһан нэрэ болоно. Манжанарай сэрэг улас түрын зохёон байгуулалта болохо найман хушууниинь 4 үнгын тугтай байһанһаа хахадын захиараа хүбөөтэй, нүгөө хахадын хүбөөгүй нэгэл үнгэтэй байһан. Дан ганса үнгэтэй хүбөөгүй тугыень “шулуун, сэхэ” гэжэ гүлү гэхэн манжа үгөөрнь хэлэдэг байгаа. Хааяа шулуун хүхэ, шулуун шара, мүн заримдаа гүлэ хүхэ, гүлэ шара гэдэг. Сонгоол отогой бодожо гараһан гүлэ шара гү, шулуун шара хушууниинь Сахар (Чахар) найман хушуунай нэгэниинь болоно.
 177 Үхин тайжа хадаа Халха Монголой зүүн гарай Цогто хунтайжын хүбүүн Хонтогор гэгшэһээ түрэнэн хүбүүн тула, Богдо Чингис хаанай үри наһан, хияад боржигин омогтой хүн болоно.
 178 Сонгоол отог соо багтах абагшуул яһанай түрүү найд хоёр хүниие эндэ нэгэ жаа алдуутай тэмдэглэһэн байна. Мүнөөнэй Буряад уласай Хяагтын аймагай Хүдэри-Сомон, Баянбулаг нутагуудта ажаһуудаг абагшуул сонгоол зонхой хадагалһан угай бэшэг, домог түүхэ зэргые баримталбал, Заяань Сахулаг гэгшын хүбүүн, Заяахан гээшэнь Омболойн дүү бэшэ хүбүүниинь болоно.

- 179 Абгашуул сонгоолой угай бэшэгтэ тэмдэглэнэнээр Сахулагай хүбүүн Заяа гэгшэ Заан, Занги, Заса, Зондог, Тодо (Дамбадаржаа бандида хамба лама), Тодорхой, Хэтэрхэй, Ноёндалай, Оюундалай гэжэ 9 хүбүүтэй байһан юм. Эндэ алиниинь хэлэгдэнэб гэжэ мэдэхын аргагүй байна.
- 180 103 н., 131 тайлбари үзэнэ гүт.
- 181 Гэрэлдэ гү, Хэрэлдэ гээд бэшэнхэй байна. Буулгажа бэшэхэдээ андуурһан бололтой.
- 182 Оороод гэжэ бэшэнэн үгыг уншагшаднай “Бэлигэй толиһоо” мэдэхэ болоһон байха ёһотой. Монгол бэшэгээр бэшэһые тэрэ зандань хэлэбэл *огоороод* болохо, “орхёод” гэнэн удхатай.
- 183 100 н., 95 тайлбари үзэнэ гүт.
- 184 Гурбан табанангуудай түүхэ домогто Сэсэн хаанай хатан Ногоон дара гэжэ гарадаг энэ хүн бодото дээрэ хэн байһын мүнөө мэдэнэгүйбди.
- 185 198 н., 257 тайлбари үзэнэ гүт.
- 186 258 н., 253 тайлбари үзэнэ гүт.
- 187 250 н., 132 тайлбари үзэнэ гүт.
- 188 Ородой ахмад дээдын зүгһөө бурханай шажаниие гүрэнэй дотор шүтэжэ болохые зүбшөөһэнэй һүүлээр Ородой хаадыг Сагаан дара эхын хубилгаан юм гэдэг болоһон бэлэй.
- 189 254 н., 171 тайлбари үзэнэ гүт.
- 190 Бандида хамба лама Мархайн Чойдор (1838–1878) — Буряад монголоой бурханай шажантанай 9-р бандида хамба лама. Энэ тушаалда хунгагдаһан эгээ түрүүшын хори-буряад гарбалтай хамба лама болоно. 1873–76 ондо хамба лама боложо, элүүр мэндын шалтагаанһаа боложо, хугасаанһаа урид албан тушаалаа орхиһон юм.
- 191 24 н. үзэнэ гүт.
- 192 235 н., 9 тайлбари үзэнэ гүт.
- 193 Мүнөөнэй Эрхүү можын Ардын адагай буряад тойрогой нютагһаа сэхэ хойшоо урдажа Зүлхэ мүнэндэ ородог голые *Хүлэнгэ* гэдэг. Энэ мүнэнэй Зүлхэдэ шудхадаг бэлшэр дээрэ 1642 Курбат Иванов түрүүтэй ород хасагууд Зүлхын (*Верхоленскийн*) тура шэбээ бодхоһон байгаа. Мүнөө Ородой Эрхүү можын Хашаагай аймагай Верхоленск нуурин болоно.
- 194 258 н., 238 тайлбари үзэнэ гүт.
- 195 Энэ үгыг дотор-а гэжэ бэшэхэ ёһотой аад лэ, аман яряагаа дахуулан зосоо гээд бэшэнхэй байна.
- 196 *Түрэлсэдэг* — түрэлбди гэжэ хэлсэдэг.
- 197 *Хэрэхэ* гээшэнь “зайха, тэнэхэ” гэнэн үгэ.
- 198 247 н., 119 тайлбари үзэнэ гүт.
- 199 Мүнөөнэй Монгол уласай Түб аймагай нютагаар урдажа Туула голдо шудхадаг гол болоно.

- 200 Мүнөөнэй Монгол уласай Түб аймагай Баян сомоной нютагаар урдажа Бөөрэлжын гол болоно.
- 201 Святополк бэшэ Святослав байха ёһотой.
- 202 Святополк бэшэ Святослав байха ёһотой.
- 203 Михайла гэжэ байха ёһогүй, ганса Святополк Изяславич. Мүн 1-дүгээр бэшэ, 2-дугаар юм.
- 204 *Мономах*. “М” үзэгэй *гээзгыень* бэшэнгүй орхижорхиһон байна.
- 205 Константин Всеволодович байха ёһотой.
- 206 24-дэхи соо гараһан Георгий/Юрий Всеволодович мүн.
- 207 Андрей Александрович байха ёһотой.
- 208 “Ехэ омогто” гэдэл таараха.
- 209 Энэ хаан 1360 ондо наһа бараа.
- 210 Энэ хадаа 1-дүгээр Василий.
- 211 Энэ хаанай нюдыень сагаан туулга шудхажа һохор болгоһон байгаа.
- 212 3-дугаар байха ёһотой.
- 213 Ехэ князь.
- 214 1741 он байбал зохино.
- 215 3-дугаар гэжэ уншабал зохино.
- 216 93 н., 22 тайлбари үзэнэ гүт.
- 217 Ванзай — dbang rdzas “эрхэ шадал олгогшо юумэн” гэнэн удхатай түбэд үгэ.
- 218 258 н., 253 тайлбари үзэнэ гүт.
- 219 Егүзэр хутагтын 7-р дүри Хатагин Жамсаранжабай Галсандаша (1870–1930), Ара Үбэр Монгол, Барга, Буряад нютагаар “Ламахайн гэгээн” гээд алдаршаа. Сэсэн хан аймагай засаг Эрдэни тайжа Цэрэнбазарай хушуунда, мүнөөнэй Сүхэбаатар аймагай Эрдэнисагаан номондо түрөө.
- 220 1904 ондо Англи уласай Янгһазбэнд түрүүтэй сэрэг Түбэд орондо түрим-хэйлэн орожо, 13-р Далай лама өөрын багша санид хамба лама Доржын Агваанай дурадхаһанаар Хүхэ нуураар дамжан Халха Монгол орондо заларһан бэлэй. Мүнөөнэй Монгол уласай ниислэл Улаанбаатар хотые тэрэ сагта Даа Хүрэн (Ехэ Хүрэн) гэжэ хэлэдэг бэлэй. *Даа* гээшэнь хятад хэлэнэй 大 “ехэ” гэнэн үгэ болоно. Монголоой Жэбзэндамба хутагтатай нэгэ жаа харилсаа муудаад, мүнөөнэй Монгол уласай Булган аймагай түб Булган хото, тэрэ сагта Дайчин вангай хүрэн гэжэ нэрэтэй газарта хүрэнэ үбэлзэхэдэнь, буряадууд онсогой ехээр хүрэнэ мүргэнэн тухай тэрэ сагай хүнүүдэй тэмдэглэл соо тодорхой байдаг.
- 221 Ород Япон хоёр гүрэнэй хоорондо болоһон дайн 1904 оной 1 наһаһаа 1905 оной 8 наһа хүрэнэ үргэлжэлһэн юм. Манжа орон, Солонгос, Шара далайе хиналтадаа оруулхын түлөө тэмсэлдэнэн байгаа. Энэ дайнда буряад хасагууд оролсоһон юм.

- 222 1905 оной хубисхал тухай хэлэнэ. Ород-Японой дайнай үүлээр гүрэн дотор эдэй засагай байдал ехэтэ мууданиинь энэ хубисхалай нэгэ шалтагаан болоһон юм.
- 223 190 н., 131 тайлбари үзэнэ гүт.
- 224 Доржын Агваан (1853–1938) — Буряад монголоой бурханай шажантанай гарамгай түлөөлөгшэ, соён гэгээрүүлэгшэ, шажанай шэнэдхэгшэ, дипломат. Түбэдэй дотоодо, гадаада бодолгодо ехэтэ нүлөөлжэ, Ород-Түбэдэй харилсаае тодорхойлжо байһан хүн болоно. 1915 ондо Санкт-Петербурлын буддын шажанай хүмье (түбэд нэрэнь kun brtse chos gnas gling, “Бүхэниие нигүүлсэгшэ номой гарахын орон”) байгуулба. Буряадай бурханай шажантанай доторхи шэнэдхэлэй хүдэлөөнэй түрүү түлөөлөгшэ.
- 225 103 н., 132 тайлбари үзэнэ гүт.
- 226 (Гэбшэ) наарамба (түбэдөөр dge bshes lha rams pa) — Түбэдэй нас хотоодо жэл бүрийн Сагаан нарын Юрөөлэй ехэ хуралай үеэр шара малгайтаны ёһоной бүхыл томо хийдүүдэй шэлдэг найн гэлэнгүүдэй хоорондо ном хаялсажа хүртэдэг гэбшэ солын эгээ дээдэнь болоно.
- 227 Доржын Агваан амиды мэндэ байхадаа цаннид хамбо (түбэдөөр mtshan nyid mkhan po) “бурханай шажан номой гүн ухаанай багша” гэхэн хүндэтэй соло хүртэһэн юм. 13-р Далай ламада гүн ухаан чойрын ном заажа, ном хаялсажа багшань байһан хадаа иимэ солотой болоһон юм.
- 228 Доржын Агваан хамбатан 13-р Далай лама болон Түбэдэй засагай газарай Ород гүрэндэхи албан ёһоной түлөөлөгшэ байгаа.
- 229 Лабран Дашичил (түбэдөөр bla brang bkra shis 'khyil “Ехэ ламын ордоной үлэйтэ мандал”) хийд хадаа Түбэдэй Амдуу можодо байһан шара малгайтаны томо хийд юм.
- 230 Ван (түбэдөөр dbang) болон жинан (түбэдөөр rjes gnang) — Дандарын ёһоной бисалгалай арга убдис заажа үгэхэ үе шатануудые нэрлэһэн үгэнүүд болоно.
- 231 19-р зуун жэлэй үүлшээр болон 20-р зуунай эхиндэ 1822 оной буса түрэлтэниие захирха тогтоолые халажа, буряад арадай талын дүүмын отогой захиргаае үгы болгоһон ябадалые хэлэнэ. Талын дүүмэ болон тэндэ хүдэлэгшэ бүхы түшэмэдэй тушаалнуудые үгы хэһэн байгаа. Буряадууд ородуудтай суг газар нутагаар хубааһан волостиин захиргаанда орохо ёһотой байһан юм. Волостной старшина гэшэнь хунгууляар хунгагдадаг волостиин ударидагша болоно.
- 232 2003 гэжэ байбал таараха.
- 233 Хүрхиржэ байгаа арсалангай дүритэй бүтээһэн Бурхан багша, Базарваани болон Эрлиг номуун хаан гэгдэхэ Ямараджын тэлэг хүрэг (танка) бүтээһэниие хэлэнэ.
- 234 Бурханай шажанай ёһоор бурхадай оршохо арюун орон Түшид диваажангыг харуулһан зураг болоно.

- 235 Аминдэбаа бурханай орон буюу Сухаваадиин ороние хоёр (хабтагар), гурбан (3D) хэмжээһэтэй загбар бүтээһэниие хэлэнэ.
- 236 Бэлиг баримадай Юм худариие алта, мүнгэ, зэд зэргын үнэтэ металл болон эрдэниин шулуунай нунтаг холижо найруулһан бэхээр бэшэһэн гар бэшэмэл хударые хэлэнэ.
- 237 Бурханай шажанай уламжалалта философиин ухаанай түб үзэл, бэлиг барамид, номгодохо, ехэ ном (мадхьямака, праджняпарамита, винай, абхидхарма) зэргэ дүрбэн ухааниие үзэжэ шудалаад, ном хаялсажа шалгуулаад хүртэдэг эрдэмэй зэргэ болоно. Түбэд хэлэнэй dka' bzhi дүрбэн бэрхэ гэхэн үгэһөө гарбалтай.
- 238 Түбэд хэлэнэй don gnyer гэдэг үгэ. Далай ламын бэшэг хэрэгыг юрэнхылэн мэдэгшын албан тушаал.
- 239 Германий нэрэтэ гүн ухаантан Карл Маркс (1818–1883) болоод Карл Либкнехт (1871–1919) ба Роза Люксембург (1871–1919) зэргэ марксист, Германий улс түрын жүдхэлтэд 1905 оной Ородой хубисхалда өөрын бэээр оролсоогүй тула, иимэ ушар юрэ болоогүй юм.
- 240 Эндэ Владимир Ильич Ленин (1870–1924), Лев Давидович Троцкий (1879–1940), Григорий Евсеевич Зиновьев (1883–1936), Михаил Иванович Калинин (1875–1946) болон Иосиф Виссарионович Сталин (1878–1953) зэргэ Ородой түрүү хубисхалшад болон Зүблэлтэ засагай ударидагшадые дурдаһан байна.
- 241 Буряад-Монголоой Өөртөө Заһаха Бүгэдэ Найрамдаха Улас 1923 оной 5 нарын 30-нда байгуулагдаба. 1923 оной 8 нарын 1-ндэ Сибирь болон Алас Дорнын хоёр буряад автономито можонуудые нийлүүлжэ нэгэдэһэн засаг ябуулха шийдхэбэри Буряад-Монгол АССР-эй Хубисхалта Зүблэл гаргаһан юм.
- 242 Энэ болбол дээрэ гараһан нэгэ хэһэгыг хожом ондоо хүн буулгажа бэшэжэ үзэһэн юумэн гэшэ.

Баргажанай буряаднарай нүүжэ ерэнэн түүхэ домог

Хүснэгт
Хүснэгт
Хүснэгт

Сахарай
Цэдэбжаб

Баргажанай талын
дүүмын ахалагша
тайшаа Сооtiin Ринчин

Баргажанай
буряаднарай эртэ
урда далайн хойноһоо
1740 он Баргажанда
Ондирай Шэбшээгэй
түрүүтэй нүүжэ
ерэһэн түүхэ домог¹

Сахарай
Цэдэбжаб

Баргажанай
буряаднарай эртэ
урда далайн хойноһоо
1740 он Баргажанда
Ондирай Шэбшээгэй
түрүүтэй нүүжэ
ерэһэн түүхэ домог¹

Баргажанай буряаднар Байгалай далайн хойноһоо Эрхүүгэй губер² Верхоленьскын округой³ Анга⁴ гэхэ нютагһаа 1740 онһоо нэгэ бага урда Баргажанда ерэжэ хууһаар⁵ 150 шахуу жэл болобо гэдэг. Энэнэй үнэниинь⁶ апрелин 16-һаа 1745 ондо⁷ Сэлэнгын воевода, бригадир Якобиһаа⁸ Баргажанай приказчик гэхэ ноёндон хэрэг гаргажа үгэһэниинь, Анга нютагһаа ерэһэн буряаднарта Баргажанда газар таһалжа үгэтэгэй гэхэн указ байна. Анханда Баргажанай 7 үрхэ буряаднар нүүжэ ерэһэн гэдэг. Эдэнтэй хамта буряад Ондирай Шэбшээгэй⁹ нэгэ үрхэ ерэлсэһэн бүгөөд, мүн эдэ буряаднар энэхүү Ондирай Шэбшээгэй түрүүтэй нүүжэ ерэһэн түүхэтэй байдаг юм. Энэ Шэбшээгэй болбол Анга гэхэ нютагта хууһан Шэбшээ кинезс¹⁰ болохо гэдэг. Шэбшээ кинезсэй Анга нютагта хууһанай¹¹ үнэниие Иоан Фишэрэй¹² зохёон Сибиирэй туужын¹³ 5-дугаар таһаг, 30-дахи зүйлдэ үзэтэгэй. Ондирай Шэбшээгэй түрэл болохо эхирэд¹⁴ обогой буура отогой¹⁵ байха бүгөөд, Баргажанда ерэһээр мүн Ондирайн хүбүүн Босохол главна тайшаа[һаа] эхилэн мүнөө 6-дахи үе изагуур тайшаанар байна¹⁶. Эдэ буряаднарай анхан Эрхүүгэй губерһээ¹⁷ Баргажан нүүжэ ерэхэ сагта Баргажанда хамниган зон¹⁸ хуужа байһан бэлэй. Эдэнь буряад зоной нүүжэ ерэхэдэ дурагүй бүгөөд¹⁹, тэдэндэ хашалта үзүүлжэ байһан байна. Буряаднар үдэжэшье дэн²⁰ олоор Байгалай

хойноһоо нүүжэ ерэхэ болоһондо хамнигадай буряаднарта ута хүрээ гэхэ модон тогтомол хашаа²¹ Харасанай гол гэхэ мурэнһөө эхилээд, Шанагалжанаар байгуулаад, Хара-Модон нютаг хүрэтэр барюулаад, урда талаһаа мал табихагүй, хойто талаһаа Баргажан мурэниие гол гарахагүй, зүүн тээшэ Хара-Модон [...] сааша мал табихагүй баряад, Харусан гол гарахагүй гээд газарые танюулжа үгөөд, хэрбээ эдэ таниһан газарнуудһаа сааша малнуудһаа гаргабал бүгэдэ хамнигад дээрэмдэн буляжа абаад, ээдыень сохидог һэн гэдэг. Олонхи сагта хамнигадууд өөрнүүдэй малнуудые туужа гаргадаг һэн гэдэг. Дээрэмдэн абаһан малнуудые хамнигадуудай ноён гэхэ Зүгы нэрэтэ²² абадаг [байһан] гэдэг. Энэ сагта Зүгын дээрэм гэжэ түүхэдэ нэрэтэй болоһон байна²³. Мүн энэ сагһаа урда тура ород газарһаа нэгэ хэдэн ород уладнара ерэжэ²⁴, хамнигад хажуу(?) дунда нютаглаха һайн газарые бэдэржэ ябахада, тэдэнэй заримынь Баргажанай мурэндэ²⁵ хашажа, заримуудынь урда хадаа хашажа байжа, хамнигад хадаа бүриниие²⁶ алаһан гэдэг. Энэ мэтэ дээрэм ба аласангы үйлэ хэтэрхэдэ буряад зонһоо Сэлэнгын боёбод ноён мэдээ гуйлта барихые баяндай²⁷ ба галзууд²⁸ отогтой буряаднара Аадин(?)²⁹ Байду хоёрые Балаганскынһаа³⁰ ерэхэн буряад Сомоннортой³¹ тулмаашатайе эльгээгээд, энэ гуйлтын ёһоор ута хүрээ гэхэ хашаае унагаалгажа, ноёд ерэжэ хуулиин хатуу мүшхэбэри үйлэдэжэ, Баргажаниие даажа байһан ноёдые буруудхажа, Эрхүүдэ тушаагаад, тэрээнтэй ябаһан хасагуудые хуулиин шүүлтэндэ оруулаад [...] гэдэг. Энээнһээ урда хамнигадта хашагдахадаа Монгол газарта аба хоршоной хойноһоо нүүхэ гэжэ хэлсэхэн гэдэг. Хори Нэршүүдэ тэрэ сагта хамниган олон һуужа байһан гэдэг. Тиин буряаднарын үни болотор танижа үлдэхэн газартаа нүүжэ ябаһан байна. Буряад зоной олон боложо, мал үсхэжэ, танюулан абаһан газартаа багтамжагүй болоходо, Санхир Ондарайн главна тайшаа[гай] үедэ мүн энэ тайшаа хамниган буряад хоёрые эбтэй болгожо, өөр зуурань зүбшөөн хэлэлсэжэ, газарые танисагүйгөөр хамта эзэлбэритэй болгоһон хэлэлсэбэрийн зүбшэлгөө Баргажанай нижной зэймскэ сүүдээр 1802 ондо гэршэлэгдэхэн дүхүмэйнтэтэй юм³². Хамниган зонһоо нэн урда Баргажанда аба хоршон, заримуудынь голоон барга гэдэг, тиимэ нэрэтэй монгол улад һуугаад, хожомой сагта энэ орон магад ород [...] хашалта болохо гэжэ хэлэлсээд, Дотор Монгол орондоо³³ нүүжэ ошоһон гэдэг. Иимэ уладнара мүнөөшье Дотор Хятад орондо хоршоной 10 хушуун³⁴ бии гэдэг. Ехэ таряаша зон байна. Эдэ зоной һуһан тэмдэгүүд дурасхалууд газарай шоройһоо үни сагай түмэр шэрэм багажууд³⁵ хасаг зэд һомон тэрэ мэтэ юумэс³⁶ Баргажанда олдодог байһан. Эдэ аба хоршоной эдлэбэри гэдэг юм. 1861 ондо Баргажанай урда хадаһаа³⁷ Бодон гэхэ нютагта нэгэ бага дүрбэлжэн хүлтэй шэрээ-

нэй дээрэ босоо байһан хятад хүнэй дүрсэтэй³⁸, тойрон галай дүлэн дунда байһан бүгөөд, шэрээнэй хүл бүри хятад бэшэгтэй, үндэр шэрээтэйгээр 2 бэришог хирэ болохоор шудхамал бүгөөд зузаанаар алта шараһан иимые олоһон Баргажанай хургуулинай³⁹ багша Цэдэбжаб Сахарай хадаа 1876 ондо Петербургдэ ориенталистын шуулганда⁴⁰ дүү главна тайшаа Цэрэнжабтайгаа⁴¹ эльгээһэн болой. Энэниие хятад “Пүзэ” талисман сохюулһан гэжэ хэлэхэн гэдэг. Энэнь тэндэ Петербургдэ үлдэхэн юм. Энээнһээ гадна хадын горходһоо һубаг канава татаһан тэмдэгүүд ба хүндэ газар бүри таряа хэхэн тэмдэгүүд олон байдаг. Эдэниие аба хоршоной һубаг, таряанай газар гэжэ нэрлэдэг юм. Баргажан орондо Чингис хаанай ябаһан газар гэхэ урданай үгэ байдаг. Баргажанай Бурихал гэхэ нютагһаа⁴² нэгэ ехэ ээд толи, нарин таладаа тойроһон шубуун ба бүдүүн [таладаа] талханай хоолос⁴³ һиилэхэн дүрсэтэйе олон, энэниие япон хаанай (гуулин хаанай) сэрэгэй тугуудта хабаата гэжэ тухайлагдаһан гэлсэдэг. Энэниие 1844 ондо Петербургһээ ерэхэн чиновник Карл Варант гэхэ ноёндон главна тайшаа Сахар Хамнайн үгэхэн байна.

Эндэхиин буряаднара хэлсэхэнь, энээнһээ урда үни холо Байгал далай үгы, газар байһан гэхэ. Байгал гэхэн энэ нэрэнь байһан гал гэхэншье магад гэлсээд⁴⁴, хожом галда дүрэхэн хадань сүмэржэ, уһан болоһоор, ехэ Байгал нэрэтэй далайшье болоһон магад бээ гэлсэхэ. Энэниие үнэмшэлхөөр 1854 ондо Казанай университет⁴⁵ хургуулинда һуража дүүргэхэн кандид[ат]⁴⁶, Буддын шажанай сэлэнгын буряад Доржо Банзаров⁴⁷ баргажан буряаднарайн главна тайшаа Сахар Хамнайн[да] хэлэхэниинь⁴⁸, 1000 гаран ондо хятадай сэрэг Сэлэнгын гол уруудан ерээд, адагаарнь Анггар гэхэ голые гаталһан шин гэжэ хятадай летолистэ⁴⁹ ябадаг юм гэжэ хэлэхэн гэдэг. Энээгээрнь бодобол, хоёр Анггарай дунда мүнөө Байгал далайн байха [газарта] 1000 жэлэй [саана] тала(?) байха мэтэ бы.

Чингис хаан өөр[өө] Онон⁵⁰ Хэрлэн⁵¹ изагуур нютагай гэлсэдэг⁵² бүгөөд энэ Байгал далайн үгы байха сагта мүнөөхи далай болоһон газар ба хоёр этэгээдтэ үнгэ бүрийн отог обогой монгол уладнара өөрын газар дээрэ һууһаар байһын Ярмаг донсхой хасагай атаманһаа⁵³ хожомшье ород сагаан хаанда алба бии гэлсэдэг алба үргэхэн юм гэлсэдэг. Урда Сибиирэй мүнөө буряаднара гэхэ бусатүрэлтэниинь монгол улад бүгөөд, өөрын дураар Ородто газараа абтажа байһанаа мэдэжэ байжа Дотор Монголдоо⁵⁴ нүүлгүй Ородой хаанай албата болоһон бээ. Хори Сэлэнгын буряаднара зон Нэршүүгэй хамнигадай 1600–1700 гаран ондо сааша нааша ороһон болон, граф Шабын⁵⁵ монгол ноёдтой хилэ табиханиинь⁵⁶ һаяын туужа бүгөөд, энэ тухай тэрэ ороной бэшэхэн түүхэдэ эндүүшье байха бээ.

Юрэ баргажанай буряаднар өөрын түүхэдээ далайн⁵⁷ хойто бэеын буряаднарые Зүүнгарай монгол өөлэд уладтай (Джунгариин)⁵⁸ аха дүүбди гэжэ эртэнэй эндэхиин үбгэд хэлэлсэһэн байна. Хожом Монголхоошье 6-7 хүн 1700 холо гаран ондо Баргажанда нүүжэ ер-һэн гэдэг⁵⁹. Далайн хойто бэеын эрхүүгэй буряаднар баргажанай буряаднарай отогүүдай нэрэ хуушанай өөлэд отогой [...] ниилэхэ юм. Жэшээлбэл, бураад⁶⁰, эхирэд, булгад, галзууд тэрэ мэтэ. Энэнь Иакинфай⁶¹ зохёолон Зүүнга[рай ойрад]ай туужа соо байна.

Баргажанай буряаднар анханай Чингис хаанай сэрэгээр ябаһан журамынь дууряажэ эртэ урда үбгэд сагта аба хүрээ хэжэ⁶², олон обог отогоор хоног хоног табижа ябан, олон ан гүрөөдые алажа ябадаг һэн гэдэг⁶³. Тэрэ сагта буу багажа үгы бүгөөд, номонһоо номоор харбажа, тэрэ мэтэ хууляр⁶⁴ ан гүрөөдые хороожо ябадаг һэн. Хэрмэ харбаха-даа арһые[нь] эбдэхэ[гүй] гэжэ бүгүү⁶⁵ гэдэг ехэ толгойтой, хуһаар хэһэн годлөөр⁶⁶ арһые[нь] эбдэлгүй харбажа аладаг алажа ябаһан гэдэг. Мүнөө энэ гурим⁶⁷ хүдэлмэри олон болоһон дээрэ бага үсөөн болобо.

Баргажанда анхан уезднэ город⁶⁸ байһан энэ сагта хориин буряаднар⁶⁹ Баргажанай округто мэдээтэй байһан юм⁷⁰. Анхан Баргажанда сэсэгэй хүрэнгөөр тарилга 1770 он, түмэр бар жэлдэ буряаднарые тарихые лекарь Иван Гришин гэхэ ерэхэндэ буряад зон үһэргэжэ⁷¹, хүбүүд хүүгээ эһэхүү тарюулһанда⁷², тэрэ сагай тайшаа Босхол Ондирайн өөрын хүбүүдээ тарюулхада, бусанар⁷³ хаадгүй боложо тарюулһан байна.

1800 он, түмэр бишэн жэлһээ гаран ондо хориин мэдээнһээ буряаднар Баргажанда ерэжэ, монгол ном заажа үгүүлһэн гэдэг. Заримынь 3-4 жэл тухай ябажа, ном заажа ябаһан гэдэг юм.

1811 ондо түмэр хонин жэлдэ тайшаа Санхир Ондирайн урда эндэ үгы байһан хонтоор нэрэтэй зургааниие⁷⁴ ахамадта мэдүүлжэ байгуулһан байна. Мүн энэ жэлдээ хонтоорой дэргэдэ декабрь һарада жэл бүри яармаг байгуулһан. Хонтоор зургааниинь 1822 ондо Сибириин ороной бусатүрэлтэнэй ехэ дээдэдэ баталагдаһан тогтоолой⁷⁵ ёһоор Баргажанай степной дүүмэ гэжэ нэрыдбэ.

1812 он уһан бишэн жэлдэ Эрхүүгэй Трескин⁷⁶ губернаторай зарлигаар Итанцын волостьһоо⁷⁷ эхилэн Түрхын аршаан халуун уһан⁷⁸ хүрэтэр баргажанай буряаднар нэгэ нажар зуун гаран модондо урдань тэргэнэй зам үгы байһан газарынь тэргэнэй зам заһажа дууһан гэдэг. Мүн ахамадай зарлигаар Түрхын аршаанда дерэйбэн болохын тухайда 9 посойлдо⁷⁹ һангаар гэр барюулжа үгөөд, эдээндэ баргажанай буряаднарһаа 9 мори, 9 тугалтай үнээ, 9 пара анзаһа үгүүлһэн гэдэг. Тэрэ Түрхын голой дэргэдэ 3 гэр пошеэлнуудта⁸⁰ мүн

буряадһаа 3 мори, 3 тугалтай үнээ, 3 анзаһа үгүүлһэн гэдэг. Мүншье Түрхын уһанай перевозые 1812 онһоо 1854 он хүрэтэр 40 гаран жэлдэ баргажанай буряаднар хаража даажэ байһаниинь, энээниие тайшаа Сахаров Хамнай⁸¹ ахамадта хэрэг мэдүүлжэ зогсоолон болой. Мүн энэ 1812 ондо тайшаа Санхир Ондурайн үедэ Сэнгэлдүр отогой⁸² Хонхын угсаагай зонһоо⁸³ Хориин Худанай дасангай⁸⁴ шэрээтэ⁸⁵ ламые залажа, Баргажанда Жаргаланта хадын толгойдо бумхан табижа бүтээгээд, Хангина(?) нуурта лусад⁸⁶ тахюулһан гэдэг. Мүн ондоһоо урда 1811 ондо⁸⁷ Сэнгэлдүр отогой буряад Суваан Армаахиин⁸⁸ гэгшэ Шидхан волостиин⁸⁹ мэдээнэй Хүшээгын(?) аршаанда 20 гаран уладтай ерэжэ һуужа байһан Сэлэнгын мэдээнэй Сонгоол дасангай⁹⁰ ласаб шэрээтэ лама⁹¹ Содбо Нимайлан ламые⁹² Элэсүн нютагта залажа, ехэ ном гүрэм үйлэдүүлһэн байна. Тэрэ ябадалдаа эндэхиин һайднарттай танилсажа бусаад, хожом оло дахин морилһон гэдэг. Энэ ябадалдань Нимайлантай Ехын обогой⁹³ буряад Дансаран Шиднай⁹⁴ хуварг⁹⁵ болохые ошоһон гэдэг. Мүн энэ 1812 ондо Баргажанда Санхир Ондирайн үедэ Трескин губернатор[ай] зарлигаар талханай мангажы⁹⁶ барюулһан болой.⁹⁷

1834 он морин жэлдэ Нимайлан лама Баргажанда морилжо, 3-4 газар ехэ гүрэм⁹⁸ үйлэдүүлһэн. Мүн Нимайлан ламын эндэ байха үедэ Гаваан⁹⁹ хамба¹⁰⁰ нирваан таалал болоһон мэдээ абажа, маша ехэ гэмшэн Бодоной дабаан Ойбонтын замаар хазаар морёор сэхэ нютагтаа бусаһан. Энэ жэлдэ ноябрь һарада ехэ хура ороһон байна. 1835 он хонин жэлдэ Сахар Хамнайн шоно отогой¹⁰¹ Барьян(?) Нэхэтэйһээ гэргэниие абаба. 1836 он бишэн жэл Баргажанда шэнэ степной дүүмэ¹⁰² бариһан. Энэ ондо лама Сүльтим Арзан[ай] нүгшэһэн байна. Талханай ургаса эрхим. 1837 он, тахья, нажартаа ган бүгөөд, үбэлдөө саһан ороһонгүй болой.

1838 он, нохой жэл, бар һарын 2-то Сахар[абай] Хамбанайн гуша Цэбжэд түрэхэн. Мүн жэлдэ тайшаа Санхирайда¹⁰³ хүзүүнэй сагаан мүнгэн медаль хүртэхэн бэлэй. Энэ жэлдэ Түрхын аршаанһаа Баргажан тээшэ тэргэнэй зам заһаһан юм. Энэ ондо Сахар Хамнайн 14-дүгээр зэргэ¹⁰⁴ нэмэхэн бүгөөд, помошник тайшаа байһан юм.

Энэ жэлдэ зуд¹⁰⁵ болоһон байна. 1839 он, гахай жэлдэ Баргажанда үбһэн дутамаг, саһан ехэ ороод, хүйтэн [байһан] шалтагаанһаа ехэ зуд болоһон. 3-4 зуун малтай хүн хооһон болотор алдаһан гэдэг. Январин 12-то Сахароб Хамнайн ехэ хүү Цэдэбжаб түрэхэн (үхэр һарын¹⁰⁶ 15-най үдэртэ). 1840 он, түмэр хулгана жэлдэ, Зүүн Сибириин эзэнэй эдлэбэриие шалгажа сенаторай ревизорой нүхэр, камер-юн-

кер Либуу¹⁰⁷ дүүмэдэ ерээд, ревизилгэ үзөөд, хайн дээрэ үзэн бусаһан. 1841 он, үхэр жэл, хамба ламада Эрхүүгэй губернаторай¹⁰⁸ эблэһэнэй ёһоор бүгэдэ ламанарай спискые эригдэһэн бүгөөд, спискые тушаахые лама Хайдаб Золониин(?) ошоод, тэндэһээ шэрээтэдэ баталаад ерэхэн бэлэй.

1842 он, бар жэлдэ Монгол оронһоо¹⁰⁹ хоршон хушуунай ехэ эрдэмтэй гэгээн¹¹⁰ гэхэ алдартай Галсан Содбо лама Баргажанда морилжо, дасанда байжа “һамын хандуй” залаад, Отошын¹¹¹ ван табиһан, заримад нютагта Арьяабаалын¹¹² ван табиһан. Хойтодо заларжа, 3-дахи хоногтоо буужа Баруун-Хүнды дээрэ Галгаруйда “Маршам бумбар” гэхэ бумхан бишэн һарын 18-нда табиһан, 17-най үдэртэнь Монголдоо мордоһон. Ямаршые ушар табилга эшээр ябаһаниинь эндэхиин буряаднарта эһэ мэдэгдэһэн.

1843 он, туулай жэл, Баргажанда Суваан Ешэжамсын хамба¹¹³ морилһон. 1844 ондо луу жэлдэ Зүүн Сибириин ревизи хэжэ ябаһан сенаторай членнэр Тил¹¹⁴ ноён ба доктор Варэндт ноён дүүмэдэ ерэжэ, хэрэгүүдые ревизилэн үзөөд, ехэ хайшаан бусаһан. Энэ ондо помониг тайшаа Сахар Хамнайн бурядад приходской хургуулиин гэр өөрын шэнээгээр¹¹⁵ барюулһанда, ород монгол номой хургуулинда баталһан байна.

1845 он могой жэлдэ Баргажанай буряаднар Шасаанаһаа¹¹⁶ бэшэмэл Ганжуур ном¹¹⁷ залаһан сэнгын 870 түх. сагаанаар абаһан. Мүн энэ ондо июниин 4-ндэ саһан ехэ орожо удаан байһан. Шидхан волостиин ород эхэнэр хүлдэжэ үхэхэн гэдэг. Мүн ондо Сахар Хамнайн хургуули өөрын шэнээгээр бариһанай тула хүзүүнэй сагаан мүнгэн медаль хүртэхэн байна.

1846 ондо могой жэлдэ Суваан хамба¹¹⁸ Баргажанда 20 гаран шабинартай морилжо, 2 һара шахуу байжа, хүдөө ба дасанда байжа, ехэ ном гүрэм үйлэдэжэ морилһон. Мүн ондо баргажанай буряаднар 12 родовой байтараа, зондо гарзатай гэжэ 6 родовой болоһон юм. Мүн ондо Баргажан округто Бооригто гэхэ дабаанай ой газар алтан эхин олдоһон саг энэ болой.

1848 он, бишэн жэл, Баргажан городской Иван Сорондой торговой олзо наймаанай хорсохо (хурисаха?) сэдхэл түрэжэ, буряад хоорондо зарга болоһон. Буряад зон дээрэмдэлсэхэ сохилсохо мүрдэлсэхэнь олон болоһондо, ороной отогой ноёдой мэдүүлгээр Үдын окружной начальник 1850 ондо 1 урядник, 17 хасагууд түгэс сэрэгэй багажатайе асаржа, энэ ябадалые зогсоһон байха. Энэ Сорондой торговой Ангирта хуули бусаар наймаа хэжэ байһанай тулада 65 булга һанда тушаагаад, 20 гаран мянган түх. һанда шитараб¹¹⁹ түлэхэн байна.

1854 он бар жэлдэ¹²⁰ Сахар Хамнайн эсэгэ уг залгамжалжа, бүгэдэ зоноор гуйгдажа главна тайшаа ороһон. Мүн тэрэ ондо хамба Суваан Ешэжамсын Баргажанай дасанда морилжо, 35 штад ламанарһаа 8 хүниие шэнэ 1853 оной “Ламын положениин”¹²¹ ёһоор байгуулаад, эдээнһээ лама Санжа Шинтадай гэгшэ шэрээтэ болгогдон, үлдэхэн 27 комплеттэ баталһан ламанарые хара болохо ёһотой гэхэн байна. Хоригдоһон ламанар дасанһаа уйлалдажа мордоһон гэдэг. [18]54 он[до] тайшаа Хамнайн албын хэрэгээр Эрхүүдэ ошожо генерал-губернатор[тай] уулзажа бусахадаа далайн баруун бэеэрдэ уталга(?) хамниган гэжэ ламын шажантай улад лууна. Эдэ уладай нэгэ үбгэнэй хэлэхэниинь, тэдэ нютагта нэгэ хадын эбэртэ 3 хүнэй хүүр, тэдэнэй нэгэнь хүүгэнэй шарил гэлсэдэг гээд, Хүүгэн гэгээнэй нэгэ түрэлдөө тэндэ түрэхэн, энэнэй бариһан нэгэ зузаан гуулин тогоон, дэргэдэнь хүүрэй ойро худаг гэжэ хэлэхэн юм. 1855 он туулай жэлдэ ехэ дээдэ эзэн император Николай Павлович нирваан болоһон¹²². Мүн буряаднар 2-дугаар Александр хаан хаан шахааниие¹²³ үргэхэн. Байгалай сэрэгэй губернатор Запольский¹²⁴ Баргажанда ерэжэ, дүүмын хэрэгүүдые ревизилэн үзөөд ехэ хайшаан, зоной олон гулидаһанда ехэ баясан бусаһан гэдэг. Таанар эбтэй хайхан байтагай гэжэ хургажа морилһон байна. Энэ ондо тайшаа Хамнайн хүзүүнэй алтан медаль хүртэхэн. 1856 он луу жэлдэ Байгалай саадахи обласгийн сэрэгэй губернатор Корсаков¹²⁵ дүүмэдэ морилжо, хэрэг ба зоной байдал ревизилэн үзөөд ехэ хайшаажа, тайшаада, отогой ноёдто баясхалан хүргэжэ бусаһан. Энэ ондо 3 заседатель¹²⁶, 6 гулваанар¹²⁷ сагаан мүнгэн медаль ба кортик хайрада хүртэхэн юм.

1857 ондо могой жэлдэ Баргажанда урда байһан земскэ¹²⁸ хоригдожо, Дээдэ-Үдэдэ ошоһоноо 53 жэл боложо, Баргажанда земскэтэй, поштовотой болоһон¹²⁹.

1858 он морин жэлдэ 10-дахи ревизи болоһон байна. Энэ ондо тайшаа Хамнайн Станиславай 3-дугаар зэргын ишитэпэн¹³⁰ кавалер хүртэхэн.

1859 он хонин жэлдэ, энэ ондо Суваан хамба таалал болоһон. Мүн жэлдэ тайшаа Хамнайн Аннын 3-дугаар зэргын кавалер¹³¹ хүртэбэ. Энэ ондо нажарай яармаг Сагаан нуурта баталагдаба.

1850 он бишэн жэлдэ Агын дасангай¹³² шэрээтэ лама Түгэлдэрэй Баргажанда морилжо, Сагаан нуурта¹³³ сан даража, дасангай газар абажа үгэжэ бусаһан гэдэг. Мүн энэ ондо тайшаа Хамнайн, дэргэдэ штад ламатай, шэнэ хамба һунгалганда Сэлэнгын дүүмэдэ¹³⁴ ошожо, энэ һунгуулиин ёһоор Хүлэн нуур дасангай¹³⁵ шэрээтэ лама Шойроб Ваншигай¹³⁶ бандида хамбын тушаалые шийдхэжэ байхые ехэ дээ-

дээр баталагдахан байна¹³⁷. 1861 он тахья жэлдэ генерал-губернаторай баталгаар Баргажанай дасангыг Бургал нутагтаа Сагаан нуурта залахан байна. Энэ ондо Шойроб Ваншигай Баргажанда морилхон. Энэ орон нутагыг ехэ найшаан, Баргажанай Бархан уулыг магтажа шүлэглэлхэн тобшын магтаал зохёолхон гэдэг. Мүн ондо Цэдэб-Жаб Сахарай 14-дүгээр зэргэ хүртэбэ. Мүн ондо гэргэй абахан байна.

1862 он нохой жэлэй эхин[дэ] Монгол оронхоо хоёр хаанай трактадай ёһоор монгол лама гэбшэ¹³⁸ Дамдин-Доржо гэгшэ ябахан.

1863 он, гахай жэл, Баргажанда Вениамин архиерей¹³⁹ ерэжэ, буряад нутагуудаар ябажа, дасанда хүрэжэ бусахан байна. Мүн он[ой] эхин[дэ] буряад Гарма Танхын гэгшэ 10 нүхэстэйгөөр¹⁴⁰ Монгол орондо Үргөө Богдо хүрээндэ¹⁴¹ наймаанай хэрэглэлээр ошожо ерэн бэлэй. Энэнь Монгол орондо ябалсагшын эхин саг бэлэй. Тэрээн-хээ хойшодо зоной ябаха олон боложо, мүнөөшье ябалсаһаар байна. 1864 ондо, хулгана жэл, Вениамин архиерейн дүүмэдэ ерээд, тэрэ нутагта миссионерэй ширэхүб¹⁴² бариха гэжэ газар танижа, тэрэ гасуур модон хэрээс хадхаад, энэсье үбэл хура(?) ороһон, тиигээд бусахан юм¹⁴³.

1865 он үхэр жэлдэ Байгалай саадахи областиин сэрэгэй губернатор Дитмар дүүмэ ерэжэ, мүн энэ губернатор баргажанай буряад-нарай мангажынараа 40 мянган пүд талха хара яарас¹⁴⁴ талха гаргажа, Шэтэдэ подрядаар абаашуулхан. 10 мянган пүдыень Шэтын гимнази¹⁴⁵ үргүүлээд, 30 мянган пүд мүнөө хүрэтэр бусалгүй байна.

1866 ондо, бар жэлдэ Уланай¹⁴⁶ миссионерэй станда Онтон¹⁴⁷ миссионер хууһан. Энэнь анханай миссионер болой. Мүн тэрэ жэлдэ ехэ үер Баргажанда болоһон байна. Энэ ондо Цэрэнжаб Сахарай Шэтэ-хээын областидо сулужиб¹⁴⁸ хэхые ошоһон. Мүн Шэтын губернаторай баталгаар Ильин волостьдо¹⁴⁹ заседатель болоһон. Энэ волость-хоо тусагаар Агын дүүмэ хамниганай 2–3 управа мэдэжэ байһан ха. Тиин Цэрэнжаб өөр[өө] дура үзүүлжэ, Шэтэһээ 1878 ондо бусажа ерэн. 1869 он могой жэлдэ миссионерэй станда Мартемьян архиерей¹⁵⁰ ерэжэ, июниин 9-ндэ рабнай хэлхэн. Энэ үе нажар саһан ехэ ороһон. 2–3 хоногто хайлалгүй байһан. Энэ ондо Баргажанда талхан хайн ургаһан. Сэнгын 40 мүнгэнһөө халиһангүй. Энэ ондо Цэрэнжаб гэргэй абахан. Мүн 1869 ондо тайшаа Сахар Хамнайн выставка[да] ехэ сагаан мүнгэн медаль хүртэлхэн. Энэ ондо Хятад орон-хоо Утайн табан үзүүртэ ууланай¹⁵¹ шанзаба¹⁵² лама Баргажанда ехэ наймаатай ябахан байна.

1872 он бишэн жэл генерал-губернаторай адъютант Винников гэгшэ ноён ерэжэ, дүүмэдэ хүдөө бүри тахижа байдаг обоо¹⁵³ бумхание¹⁵⁴ “Ламын шажанай тогтоолдо” үгы гээд, обоо бумхание ху-

рйалгаһан. Энэ ноёной ерэхэлхээ урда энэ тухай дүүмэ хэрэг абтаһан ушарһаа, энэниие тахижа болгохо гэжэ эндэхи зон ... аар генерал-губернаторта хүргэбэл, анхаралгүй орхиһон.

1873 ондо тахья жэлдэ буряад хоорондо заргатай байһан хоёр аха дүү — главна тайшаа Хамнайн, урдын гулваа Суваан Хамнайн хоёрой зохёол хэлэлсэлхэнхээ ярихаа огто зогсоһон. Мүн тэрэ ондо бишэн харын 4-ндэ, август 15-нда, Цэрэнжабай 2-дохи хүбүүн Базарсада түрэлхэн байна. 1874 ондо нохой жэлдэ ехэ ган болоһон юм.

1875 ондо гахай жэлдэ тайшаа Сахар Хамнайн өөрын гуйлтаар тушаалһаа табигдажа, энэнэй орондо хүбүүн Цэрэнжабынь главна тайшаа тушаал дааһан. Мүн ондо эртын уг эзэн кинеес түрэлэй аймагһаа кинеес Ухтомский¹⁵⁵ Баргажанда исправник хууһан. Энэ ондо Суваан Иван хэдэн дүүшэтэй Үрэлгэ[дэ]¹⁵⁶ хабсарһан.

1876 он хулгана жэлдэ тайшаа Цэрэнжаб¹⁵⁷ Байгалай сэрэгэй губернатор Пидишинкые¹⁵⁸ Дээдэ-Үдэдэ бараалхадаа эндэхиин Баргажанаймнай дасан¹⁵⁹ хуушарһанда шэнэ дасан бариха хүсэл айладхабал, Баргажанай исправник Леонтьев энэ тухай этигэмжэлгэ хээд дары тушаатагай гэлхэн. Мүн тэрэ жэлхээ эхилэн эндэ шэнэ дасан барихые бэшэлгэ хээд, 1880 ондо шэнэ дасан барихые Дотоодо хэрэгэй министрэй баталга хүлээгдэлхэн.

1877 ондо үхэр жэл Баргажанай зон Хүлэн нуурай дасангай¹⁶⁰ гэбшэ лама Гүрэ-Дарма Цэдэнпилэе залажа, гашой¹⁶¹ ном соносоһон юм. Энэ ондо Богдо хүрээний¹⁶² түмэд(?) лама Лан-Гүрэ умзад¹⁶³ Баргажанда ерээд Гааргын аршаанда¹⁶⁴ хуугаад бусахан. 1879 ондо, туулай жэлдэ Баргажанай дасанда Цэдэнжаб Цэрэндашын Бээжэндэ байһан Найдан Гомбын¹⁶⁵ гэгшэтэй бэшэг абалсажа Данжуур ном¹⁶⁶ бүгэдэ зондо залажа үгэлхэн байна.

Сэлэнгын дүүмын
мэдэлэй буряад
бүхэгүйшүүл

Тайлбари:

- 1 Энэ түүхэ бэшэгэй тайлбари зүүлтэдэ Г. Н. Румянцевай хэблүүлхэн Баргузинские летописи. Улан-Удэ: Бурят-Монгольское книжное издательство, 1956. 53–64, 79–100 н. гэнэн номһоо заримыень абажа оруулбабди. Румянцевай тайлбариин урда “Р:” гэнэн тэмдэг нэмэнхэй.
- 2 Иигэжэ уг зохёолдонь бэшээтэй. Р: “Эрхүүгэй провинци (хизаар можо)” гэжэ байха ёһотой.
- 3 Р: 1775 он болотор округ гэжэ байгаагүй, тэрэ сагта губернийн провинци (хизаар можо), провинцийн дистрикт болон хубаардаг байһан, тиин энэ округ гэжэ бэшэһые “Верхоленскын дистриктын” гэжэ уншбал зохино.
- 4 Анга — Байгал далайн хойто (баруун) бэээр урдаха голой нэрэ. Мүн адли нэрэтэй нютаг, мүнөө нууриншые бии юм. Эрхүү можын Хашаагай аймаг болоно.
- 5 Р: Ондоо нурбалжа бэшэгтэ тэмдэглэһэнээр бүри 17-р зуунда нүүжэ эхилхэн юм.
- 6 Бодотонь, үнэн баримтань.
- 7 Р: “1887 оной Баргажанай буряадай түүхэдэ” 1745 оной 4 нарын 18 гээд ондоо үдэр бэшээтэй байна (“Труды Института востоковедения”, т. VIII, М.-Л., Академия Наук СССР, 1935, 28 н. үзэнэ гүт. Энэ ном соо дурдагдааша түүхэ бэшэгэй монгол эхэ, ород оршуулгатайа хэблэгдэнхэй. Ород оршуулгыень баргажанай буряадай ахалагша тайшаа Сахарай Цэдэбжаб хэһэн юм. Саашадаа эшэлхэдэ 1887 оной түүхэ бэшэгэй ород оршуулгыень “А”, монгол эхыень “Б” үзэгөөр тэмдэглэхэбди).
- 8 Р: Якобий Варфоломей Валентинович — 1771 г., бригадир, 1741–71 ондо Сэлэнгын воевода буюу комендант байһан. Байгалай урда бээйн баруун хэһэгэй заха хилын бүхы хэрэг, энэ нютагта ажаһуугша буряад-монгол, хамниганай захиргааниие харюусадаг байгаа. Энэ хүн тухай В. Н. Баснинай хэблүүлхэн “Историческая записка о китайской границе, составленная советником Троицко-Савского пограничного правления Сычевским в 1846 году”, (“Чтения в обществе истории и древностей Российских при Московском университете”, 1875, кн. 2, апрель-июнь) гэнэн үгүүгүл үзэнэ гүт.
- 9 Р: Сахарай (Николай) Цэваан-Жабай бэшэһэн “Об инородцах, обитающих в Баргузинском округе, Забайкальской области” (“Иркутские губернские ведомости”, 1869 г., № 30, 6–7 н. ба № 33, 4–5 н., мүн “Труды Института востоковедения АН СССР”, VIII, М.-Л., 1935, 37–43 н. үзэнэ гүт) Верхоленскэ дистриктһээ Баргажан руу нүүжэ ерэхэн буряадуудай түрүүн Булухун Ивашин

гэдэг хүн байгаа (37 н.) гэжэ дурданхай. Эрдэм шэнжэлгын зохёолнууд соо Булухун Ивашин Шэбшээгэй Ондирай хоёр нэгэл хүн юм гэхэн таамаглал дэбшүүлхэн байдаг ("Тр. ИВАН СССР", VIII, 44–45 н., зүүлтэ 4) болобошье, энэ асуудал нээлтэтэй байһан зандаа.

- 10 *Кинезс* — князь. Р: "А" соо "князец" (үшүүхэн кинезс) гэхэниинь Шэбшээгэй Ондирай бэшэ, элинсэг хулинсагынь болоно. 1887 оной түүхэ бэшэгтэ энээхэн хэхэгы дэлгэрүүлэн нагад бэшэһэниинь иимэ юм: "Эдэ зон иимэ домогтой ерэхэн бэлэй. Зүлхэ голоор ажаһуугша буряадууд Ородой сагаан хаанай мэдэлдэ "Хүүлэнгэ" гэхэ нютагта ороһон юм. Энэ нютаг мүнөөнэй Эрхүүгэй губерниин Верхоленскэ округто байдаг. Сагаан хаанай мэдэлдэ ороһон тухай энэ домог соо иигэжэ хэлэгдэнэ: "Ородой сагаан хаанай [Сибириин] арад зониие эзэлүүлхэ гэжэ эльгээһэн табан зуун уляашанай (буряадууд Сибириие дээрэмдэн дайлагшадые иигэжэ нэрлэдэг байһаниинь, ородоор оршуулбал 500 орилогшод болоно, тэдэ хасагуудай ногтуу галзуу дуу дууладаг байһанһаа болоо ха) Зүлхэ голдо хүрэжэ ерэхэдэнь, буряадууд эрхэ сүлөөгөө хамгаалжа үзөөд ядахадаа хамтын суглаа хэжэ, Нохой бөөгэй үгөөр, Олонгой сэсэнэй зүбшэлөөр Ородой сагаан хаанай мэдэлдэ орохо гэжэ шиидээд, толгойгоо бүхылгэжэ, үнэн сэдхэлхэ албата болоһоноо элирхэйлэн дээрэмдэн дайлагшадта үен холонгын арһа бөөгэйнгөө оргойһоо абаад үгэхэдөө, "Энэ манай анханай алба" гээд Сагаан хаанда хүргэхые гуйһан бэлэй". "Хүүлэнгын дээрэмдэн дайлаха ябадалай дунда буряадай түрүү (үшүүхэн кинезс) Шэбшээ алуулһан гэжэ тэрэ домог соо хэлэгдэдэг. Хүүлэнгэһээ холо бэшэ, Анга голоор нуудаг байгаа. Дээрэ дурдаһанаар, энэ хүн эхирэд обогой буура эсэгийн хүн байгаа" (А, 28–29 н.; Б, 52–53 н.). Энэ хадаа 17-р зуунай ородой түүхын тэмдэглэлдэ гарадаг Зүлхын буряадай үшүүхэн кинезс Чепчюгуй мүн ха. Энэ хүн верхоленскэдэ ерэхэн дээрэмдэн дайлагшадые эсэргүүсэжэ тулалдахадаа алуулшаһан юм. Баатарай ёһоор наһа бараһыень албанай сэрэг Василий Власьев Зүлхын воеводонор Головин Глебов хоёрто 1641 оной 4 нарын 31-ндэ бэшэһэн тайлан бэшэгтээ дурдаһан байдаг (Дополнения к актам историческим, т. II, № 91, 250 н. үзэнэ гүт). Мүн энэл зүйл Фишерэй "Сибириин түүхэ" соо (530 н.) бии. Чепчюгуй гэгшэнь Шэбшээгэй Ондирайн эсэгэ байһан байжа магадгүй.

- 11 Р: 1887 оной түүхэ бэшэг соо нэгэ бага дэлгэрүүлэн бэшэһэниинь "Иоган Фишерэй хэблүүлхэн" Сибирь орониие байлдан дагуулһан түүхэ" соо алуулшаһан үшүүхэн кинезс Шэбшэээ Шэбшээнэй гэхэн байна (энэ номой 5 ангиин 30 үзэнэ гүт). Үшүүхэн кинезс Шэбшээгэй үри һадаһад Баргажанай мэдэлдэ байжа, буряадай ёһоор эсэгийнгээ нэрээр Ондирайн гэжэ нэршэнхэй. Энэ Ондирай болбол 1740-өөд ондо Ангаһаа Баргажанда нүүжэ ерэхэн бэлэй. Баргажанай ахалагша тайшаань Ондирайн ехэ хүбүүн Босхол байгаад, тэрээнһээ хойшо мүнөөнэй ахалагша тайшаа Сахарай Цэдэбжаб хүрэтэр Шэбшээгэй Ондирайн угтанай 6-дахи үень тушаал залгамжалан зоной түрүү ябана" (А, 29 н., Б, 53 н.).

- 12 Иоганн Фишер — академишан, түүхэшэн, археолог (1697–1771). 1739 ондо Миллер академишаниие халахаар Сибирьтэ томилогдон ерэхэн юм. Петербург хотодо бусаад, дээрэ дурдагдааша "Сибириин түүхэ" номоо бэшэжэ, герман хэлээр хэблүүлхэн юм (I. E. Fischer. Sibirische Geschichte von der Entdeckung bis auf die Eroberung dieses Landes durch die russischen Waffen. St.-Petersburg, 1768). Энэ номойнь ород оршуулга 6 жэл болоод 1774 ондо хэблэгдэхэн бэлэй. Энэ оршуулгы ердэм шэнжэлгын оршуулагша Иван Голубцов хэхэн байгаа.
- 13 Р: И. Э. Фишерэй номой нэрэнь "Сибирская история с самого открытия" Сибири до покорения сей земли российским оружием" ("Сибириин түүхэ, нээгдэхэн саһаань ородой зэбсэгээр эзэлэгдэхэн саг хүрэтэр"), СПб., изд. Академии Наук, 1774. Түүхэ бэшэгэй зохёогшо буруушагаар эшэлхэн байна; дурдаһан мэдээсэлын Фишерэй номой 5-р дэбтэр, 1 анги, § 3 соо байна.
- 14 Эхирид — 235 н., 9 тайлбари үзэнэ гүт.
- 15 Р: Буура эсэгийн буряадай ехэнхи зониинь Верхоленскһээ урагшаа (Ангар мүнрэндэ шудхадаг) Худайн голый дээдэ урасхал, Хулута, Хэртэ голнууд, Анга нютаг, Очеул нуур, (Зүлхэ голдо шудхадаг) Анга голоор ажаһуудаг. Энэ эсэгийн зон тухай дэлгэрэнгы Г. Н. Румянцев. Родо-племенной состав верхоленских бурят. Записки НИИК, XII, 1951, 95–97 н. үзэнэ гүт.
- 16 Р: Түүхэ бэшэгэй зохёогшын дурдаһан 6 үеын ахалагша тайшаанар хадаа 1) Ондирайн Босхол, 2) Ондирайн Цанхир, 3) Цанхирай Хамнай, 4) Хамнайн Сахар, 5) Сахарай Цэрэнжабнар болоно.
- 17 Эрхүү можо — 100 н., 91 тайлбари үзэнэ гүт.
- 18 Хамниган — эртэ урда саһаа хойшо монгол хэлэтэнтэй хаяа хадхажа һууһан, анша зон, соёлыншье дүтэрхы болоһон, ехэнхын монгол, үсөөниинь түнгүүс хэлээр дуугардаг. Зүүлжээ барга, дагууртай байдаг түнгүүс хэлэтэн болбол холоон (дагуураар *хонкор* "онхор" гэхэ) гэдэг нэрэтэй, мүнөө 30-аад мянган зон бии. Түнгүүс хэлэтэй оро үдхэдэг зониие оротон гэдэг. Эдэ түнгүүс хэлэтэн мүнөө эвенк гэгдэдэг болонхой. Монгол хэлэтэй хамниганиинь энэл нэрээ хадагалһаар байна.
- 19 Р: Хамниган буряадай хоорондох хэрүүл шууян нээрээшье болоһон байдаг ("Материалы комиссии Кулом зина". Вып. 5. А. Щербаков. Исторический очерк, прилож. 46; "Труды института востоковедения АН СССР", VIII, 46 н., зүүлтэ 16 үзэнэ гүт).
- 20 *Дэм* гэжэ бэшээтэй байна.
- 21 Р: "Ута хүрээ". Энэ хүрээ хашаа тухай баргажанай бүхы түүхэ бэшэг, мүн Сахарай Цэваан-Жабай "Об инородцах, обитающих в Баргузинской округе, Забайкальской области" гэхэн үгүүлэл соо дурдаһан байдаг ("Труды ИВАН СССР", VII, 38 н. үзэнэ гүт).
- 22 Р: Дээрэ дурдаһан Сахарай Цэваан-Жабай үгүүлэл соо хамниганай ноёниие "нохор шүүллингэ Илнаканай Жүгэй" ("шуленга слепой Жугей Илнakanов")

гэһэн байдаг ("Труды ИВАН СССР", VIII, 38 н. үзэнэ гүт). Илнаканай Жүгэй гэгшэ түүхэтэ хүн ха. Лимагир обогой хамнигадай 1811 оной ревизиин бүрид-хэлдэ Жүгүйн Джерготкан (Джерготкан Жугуев), Алгакинай хүбүүн, 51 наһа-тай гэжэ байна. Энэ хадаа Жүгүйн (манай түүхэ бэшэгэй Зүгэй ~ Жүгэй) хү-бүүн мүн ха. Энэ хүнэй эсэгэ, үбгэ эсэгийн нэрэнь буруугаар бэшэгдэһэншье наа ехэ адли байна. Эдэнэй байһан сагыньшье тааража байгаа хадаа, мүн гэхэһээ бэшэ ондоо юумэн үгы ха". ("Труды ИВАН СССР", VIII, 47 н., зүүлтэ 18).

23 Р: Баргажан руу нүүжэ ерэхэн буряад ба эндэ урдань нуужа байһан хамни-ганай хоорондохой харилсаанай түүхые "1887 оной түүхэ бэшэгтэ" тобшохо-ноор бэшэһэн болобошье, зарим тээнэ дэлгэрүүлжэ бэшэхэдээ ондоошог болгоһон байна. "Иихэдээ эдэ буряадуудай Баргажан руу нүүжэ ерэхэдэнь, эндэхи хамниган зон ехэ дурагүй боложо, элдэбээр хашажа хабшаха гэжэ оролдоод, газарай эдлэбэрийн талаар тэмсэлдэхэдээ, хамниганиинь олон дээрэхээ эндэ урид ерэхэ нуурижаһан тула, буряадые шэнэхэн хабтагай-гаар ута хүрээ гэхэ хашаа барюулһандань, нээрээшье бариһан юм. Тиибэшье хамнигад буряадай малыень хашаагай дотор зорюутаар оруулжа, буряадай мал өөрөө оробо гэжэ шалтаглаад, хуряжа абажархидаг байһан. Иигэжэ дээрэмдэһэн малай оршын ехэнхиинь тэдэнэй түрүү болохо Зүгэй гэгшэ хүртэдэг байһан тула, энээнине буряадууд Зүгэйн дээрэм гэдэг болоо юм!" (А, 29 н., Б, 53–54 н.).

24 Р: 1887 оной түүхэ бэшэг соо ородуудай Баргажанда ерэхэ нуурижаһан яба-далые арай ондоогоор бэшэһэн байна: "Буряадуудай нүүжэ ерэхэхээ урид, хаанаһааашье юм бү мэдэ ородууд Баргажан ерэхэ, түбхинэжэ болохо, хүн-гүй зохид газар бэдэрхэдэнь, хамнигад тэдэниие хюдахадаа, заримыень Баргажан голдо, заримыень Урда хадаа хашажа аладаг байгаа. Ородууд олоор ерэхэн гэжэ домоглодог!" (А, 29 н., Б, 54 н.).

25 Баргажан мүнэн — Байгал далайда шудхаха эгээ томо голнуудай нэгэн. Икадай нюрууһаа гараад Баргажанай хонхогоороор урдажа, Байгал далайн Баргажанай булан руу ородог.

26 Бултыень гэхэн үгэ.

27 Баяндай — эхирэдэй 8 эсэгийн нэгэн. Тохой, балтай, боболой аймагта хубаар-даг.

28 Галзууд — хори буряадай 11 эсэгийн нэгэниинь. Галзуудай заримынь Байгал далайн шадар эхирэдэй дунда ажаһуудаг.

29 Баргажанай ондоо түүхэ бэшэгүүд соо Ананда гэжэ уншажа болохоор бэ-шээтэй байдаг.

30 Балаганск — ород хасагуудай 1654 ондо байгуулһан Балаганскын тура шэ-бээгэй нуури дээрэ бии болонхой Эрхүүгэй губерниин нэгэ тосхон. Нэрэнь булгад гэхэн буряад аймагай нэрэхээ гарбалтай. 1870-аад ондо хото газарай зэргэтэй болоо.

31 Энэ хадаа Семён гэхэн нэрэ байхадаа болохо.

32 Р: Сахарай Цэваан-Жабай үгүүлэл соо энэ баримта тухай сохом зүб мэдээ-сэл үгтэхэн юм: "Энэ болзол Баргажанай доодо земскэ сүүдэй 1802 оной 7 нарын 1-нэй 562 тоото саазаар баталагдаһан бэлэй" (Труды Ив", VIII. М.-Л., АН СССР, 1935, 38 н. үзэнэ гүт).

33 Орондо гэжэ бэшэһэн аад лэ, дараад орондоо болгоһон байна.

34 Монголой Юань гүрэнэй засаг Хятад газарта унаһанай нүүлээр уг нютагтаа бусажа нууһан монголшуудай зүүн таладань Чингис хаанай дүрбэн дүүнэ-рэй үри хадаһадай захирһан *Дүрбэн онлигууд* улас гэжэ байһанай нэгэниинь Чингис хаанай дүү Хасарай угсаата ноёдой захирһан Хорчин түмэн нэрэтэй улад болоно. Чингис хаанай дүрбэн дүүнэртээ үнсэ болгожо харьяата улас үгэхэдэнь, Хасарта мүнөөнэй Үбэр Байгалай хизаарай зүүн урда талаар Онон мүнэнэй адаг, Үргэнэ голоор байһан нютаг хүртэхэн юм. Тиимэхээ Хасарай угсаанай вангууд (онгууд) тэндэ ордо харша барижа нууһан юм. Хожомынь 14–15-р зуун жэлдэ Хорчин түмэнэй нютаг баруун тээшээ үргэжэн, Байгал далай хүрэтэр тэлэхэн байгаа. Хорчин түмэнэй зарим отогүүдынь 16-р зуун жэлэй дунда үеэр Монголой ехэ хаан Дарайсун гүдэниие дахалдан, Хинганай нюрууе дабажа, Нуун мүнэндэ хүрэхэ нютаглаба. Урад, Дүрбэн хүүгэд, Ара Хорчин зэргын Хорчин түмэнэй арын отогүүдынь Байгал далайн урда бэ-едэ Үргэнэ мүнэн хүрэтэр уудам дайдаар нютаглан нуужа байгаад, 17-р зуун жэлэй эхиндэ Нуун мүнэндэ нүүжэ ошоһон аха дүүнэрэйнгээ араһаа зөөжэ ошоод, манжын Дайчин гүрэндэ орожо, мүнөөнэй Хүлэнбуйр нютагта нуужа байтараа, 17-р зуун жэлэй дундуур мүнөөнэй Үбэр Монголой Улаанцаб аймагта нүүжэ ошоод, Халха Монголой зүгтэ харуул боложо нууһан бэлэй, мүнөөшье тэрэ зандаа тэндээ нуужа байна. Харин Нуун мүнэндэ зөөжэ ошо-һон Хорчин түмэнэй үбэрэй отогүүдынь Дайчин гүрэнэй эхиндэ Манжа хаа-най мэдэлдэ орожо, тэдэнэй ноёдынь манжын хаанай худа ураг бололсон ябаһан тула, ехэ габьяатайда тоологдожо, дабхар салин пүнлүү эдихэ эрхэ-тэй ехэ нэрэ нюуртай зон боложо, Жэрэмэй шуулганай 10 хушуун болоһон юм.

35 *Багажанууд. Багажа* гээшэнь зэмсэг гэхэн үгэ. Р: В "Летописи 1887 г." это место изложено немного иначе: "Памятников от сих народов на земле ничего не осталось; вероятно они как кочевники жившие в войлочных юртах ушли безследно; в настоящее время все старые овраги водопроводных канав с горных речек и когда то возделанные под пашни, а ныне зарозшие земли; и также находимые иногда из-под земли чугунные заступа и оконечности же-лезных стрел и т. п. бурятами называются абахорчинскими" (А, 30 н.).

36 *Юумэнүүд.*

37 Р: Баргажанай нюруу баруун урдаһаа зүүн хойшо Баргажан голой хойто бэ-ээр зурыдаг.

38 Р: "1887 оной түүхэ бэшэгэй" ород оршуулга соо "1861 ондо уулын хор-мойдохой ойн соорхойһоо хажуу таладаа хятад бэшэгтэй алталмал зэд хү-

нэй дүрсэ олдожо, мүнөө ахалагша тайшаа болоһон Сахарай Цэдэбжаб 1876 ондо тиихэдэ ахалагша тайшаа байһан Сахарай Цэрэнжаб дүүдээ үгэжэ, Санкт-Петербурлын дорнодохин шудалаашадай шуулганда урилгаар ошоходонь хүргүүлһэн юм (дүүнь эзэн хаанда бараалхаа нэн!). Энэ хүнэй дүрсые эрдэмтэд “Пүсэ” гэхэ хятад сахюусан гэжэ нэрлээ бэлэй. Энэ дүрсые 1879 ондо Петербургдэ болоһон үзэсхэлэндэ орхёод ерээ юм” (А, 30 н.; Б, 55 н.).

39 Р: Баргажанай буряадай 3 ангитай приходской хургуули тухай хэлэн. 1844 ондо нээгдэжэ 1917 он хүрэтэр ажаллаһан.

40 Р: Петербург хотодо 1876 ондо болоһон Дорнодохин шудалаашадай 3-р шуулган.

41 Р: Энэ хадаа Сахарай Цэрэнжаб мүн.

42 Р: “1887 оной түүхэ бэшэг” соо энээн тухай иигэжэ бэшэнхэй: “1840-өөд оноор Баргажанда нэгэ зэд толи олдоһониинь, нюур таладаа тохорюун шу-буу, ара таладаа талха таряанай(?) түрүү зураатай байгаа. Энэ олдобриие 1844 ондо ахалагша тайшаа Хамнайн Петербургһээ ерэнхэн түшэмэл Карл Варантда үгэжэрхиһэн юм. Энэ толиие хэн хынь үлэ мэдэхэ эрдэмтэн гү, юрэ мэдэдэг хүншые гү, Японой сэрэгэй тугай тэмдэг гэжэ таниһан байдаг” (А, 30 н.; Б, 55 н.).

43 Түрүү.

44 Р: Энэ хадаа арадай этимологи. “Байгал” гэхэ нэрын адлирхуу тайлбари Хубитын Шиираб-Нимбуугай 1887 ондо зохёһон түүхэ бэшэг соошые байдаг.

45 Казанай ехэ хургуули — 260 н., 275 тайлбари үзэнэ гүт.

46 Кандидат — 1803–1884 ондо Ород гүрэнэй ехэ хургуули онсо найнаар дүүргэнхэн оюутада ехэ хургуулиин кандидат гэнэн эрдэмэй зэргэ олгодог байгаа.

47 Банзарай Доржо — 263 н., 332 тайлбари үзэнэ гүт.

48 Р: Банзарай Доржо олон хүнтэй харилсаа холбоотой байжа, буряадай нэгээтэдэй дунда ямар нүлөө үзүүлжэ байһыень харуулһан һонирхол татама баримта. Хамнайн Сахартай харилсаа холбоотой байһан тухайнь ямаршые ондоо мэдээсэл үгы юм.

49 Р: “Шин”, хятад хэлэнэй *ши* мүн ха — “түүхэ”, хятадай түүхэ бэшэгүүдые нэрлэхэ үгэ; жэшээн, *Юаньши* “Юань уласай түүхэ”, Ляо-ши “Ляо (Хитан) уласай түүхэ”.

50 Р: Шэтэ можодо урдадаг гол. Энгидэй голтой ниилэхэдээ, Амар мурэндэ шудхадаг Шилкэ гол болоно. БНМАУ-ай Хэнтэй хан уулаһаа эхи абадаг.

51 Р: Ара Халхын нэгэ гол, Хэнтэй хан уулаһаа эхи абажа, Далай нуурта ородог.

52 Р: “Монголой нюуса тобшоондо” Чингис хааниие Онон голой эрьедэ Дэлюун болдог (Делиунь-болтах) нютагта түрөө гэжэ бэшэнхэй (Палладий. Старинное монгольское сказание о Чингисхане. Тр. членов Росс. духовной миссии в Пекине, том IV, изд. 2, Пекин, 1910, 16 н. үзэнэ гүт).

Банзарай Доржын һанамжаар, Дэлюун болдог нютаг болбол Онон голой урда бээдэ Шандаанта шэбээһээ нэгэ жаа дээрэшэг, Ехэ Арал нууринай тушаа байдаг юм. Газар зүйн байршальеень хойто үргэригэй 50° (хэм), зүүн утари-гай 132° гэжэ өөрөө тогтоһон байна (Письмо из Нерчинска И. Абрамова в “Северной пчеле”, 1854, № 258; Палладий. Эшэлһэн зохёол., 87 н., зүүлтэ 65 үзэнэ гүт). Палладий Кафаров Банзарай Доржын таамаглалые яһала зүбтэй гэжэ үзэнхэн юм.

53 Ермак сохом али газарай хасаг сэрэгэй хүн байһаниинь тогтоогдоогүй. Эжэл мурэнэй юм гү, Тэн (Дон) голой юм гү гэнэн таамаглалнууд байдаг.

54 Р: Энэ хадаа Халхын нютаг мүн.

55 Рагузын гүн Савва Владиславич.

56 Р: 1727 оной Буурын гэрээгээр Ород Монголой хоорондо.

57 Р: Байгал далай.

58 Зүүнгар — ойрадай нэгэ аймаг, 17-р зуунай үүүлээр Зүүнгарай хаанта улас байгуулһан гол хүсэн болоо. Энэ улас 1755 он хүрэтэр байгаа.

59 Р: “1887 оной түүхэ бэшэг” соо иигэжэ бэшэнхэй: “... Зүүнгар Монголһоо Баргажанда ерэнэниинь 6–7 хүн байһан гэдэг. Ерэжэ эндэхи буряадуудтай нууһан юм. Өөлэд монгол, баргажан буряадай эхирэд, булгад, бурууд, галзууд гэхэ мэтэ обог эсэрын нэрэнүүдыньшые хоорондоо адли байдаг юм” (А, 31–32 н.; Б, 57 н.).

60 Р: бурууд бэшэ юм гү? “Баргажанай буряадай 1887 оной түүхэ бэшэг” соо бурууд гэнхэй (Тр. ИВ”, VIII, 32 н. үзэнэ гүт).

61 Р: Никита Яковлевич Бичурин (Иакинф — зох.) (1777–1853), Ородой эгээ томо хятад шудалаашадай нэгэн, Бээжэндэ нууһан 9-р Ородой шажанай түлөөлэгшын газарай дарга. Иакинф хадаа Хятад, Монгол зэргэ Азиин оронудай түүхын талаар өөрыншые, (хятадһаа оршуулһан) оршуулгыншые олон ном үгүүлэл бэшэнхэн юм.

62 Р: Зэгэтэ аба бүхы монгол хэлэтэндэ ехэ эртэ саһаа хойшо Чингис хаанһаа холо урид байһан юм. Зохёогшо түүхын хурбалжа бэшэгтэ Чингис хаан сэрэг аян хэжэ ябахадаа, хүнэнхэ бэлдэхын тула ан абалхые журам болгоһон тухай мэдээе буруу ойлгоһон бололтой. Тус түүхэ бэшэгтэ “аба хүрээ” гэнэн нэрэ томьёо түрүүшынхиеэ хэрэглэнхэн байна. Урдань нэгэшые зохёолдо гараагүй үгэ болоно. Мүнөө дээрэ ан абалхые нэрлэнхэн иимэ үгэнүүд мэдэгдээд байна: баруун буряадта *зэгэтэ аба*, зүүн буряадта *аба хайдаг*. Эндэ “хүрээ” гэнэниинь ангуушад тойроод байһые тэмдэглэнэниинь лабтай.

63 Р: “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” ан абалха тухай бүри тобшоор бэшэнхэй.

“Баргажанай буряадууд Чингис хаанай үеын урданай сэрэгэй сагуудые нажаан, 50-яад жэлэй урда тээ, 3 жэлэй нэгэ удаа элдэб ан абалдаг байһан гэлсэдэг. Иигэжэ абалхадаа обог бүхэнһөө номо наадагтаа бэрхэ эрэшүүл гаража, нэгэ удаа агнаһанаар шоно арьяатан мэтэ тоо томшогүй ан баригдадаг байһан гэдэг. Мүнөө болоходо буряадууд ажахын ажал ехэдэжэ, иимэ

хуушанай ёһо гуримаа баримталхаа болижо байна. Тиибэшье арадай заншлаа орхингүйгөөр ханажа яабал хэрэгтэй". (А, 31 н., Б, 57–58 н.).

64 Хуули гэхэн үгэ “үльгэр, жэшээ” гэхэн удхатай байһан.

65 Энэ түүхэ бэшэг соо эрэ эмэ эгшэг худхажэ бэшэһэн үгэ ехэ байна. Энэ бугуу гэжэ уншажа болохо үгэ үнэн хэрэг дээрээ бугуу гэжэ уншагдаха ёһотой ха. Бугуу ~ бугуй гэжэ хэлгэжэ хэлэдэг тула, мүнөөнэй бэшэлгэнь бугы байжа магадгүй. Бугы гэжэ “хуһан муна” хэлэдэг, монгол бэшэгээр бугуй гү, мугуй гээд бэшэдэг юм. Г. Н. Румянцев энэ үгыг ойлгожо шадаагүй.

66 Р: “Тэг дундаа нүхэтэй монсогор гү, тэбхэгэр яһан булсуутай һомон” (К. Ф. Голстунский. Монгольско-русский словарь. Том II, СПб., 1894, 183 н. үзэнэ гүт); “яһан зэбэтэй һомон, һомоной булсуу, эшхэрдэг һомон”. (О. М. Ковалевский. Монгольско-русско-французский словарь, т. II); буряа-даар годли — (эбэр гү, модон булсуутай) һомон” (К. М. Черемисов. Бурят-монгольско-русский словарь, М., 1951, 163 н.). Монгол бэшэгэй хэлэндэ үодули гэжэ нэгэ зүйлэй эшхэрдэг һомон болоно. Энэ түүхэ бэшэгтэмнай эшхэрдэг бэшэ, харин “бугу” гэдэг миин лэ булсуу һомо хэлэнэ ха. Энэ “бугу” гэхэн үгэ толинууд соо үгы (дээрэхи зүүлтэ үзэнэ гүт — зох.). Монгол, манжа, түбэдүүдэй элдэб янзын эшхэрдэг һомон тухай К. У. Kohalmi. Über die pfeifenden Peile der Innerasiatischen Reiternomaden. Acta Orientalia, t. III, fasc. 1–2, Budapest, 1953, 45–71 н. гэхэн үгүүлэл үзэнэ гүт.

67 Р: Монгол бэшэгэй хэлэн хигим “хурим, найр, һайндэр; (амтатай) бэлэг” (К. Ф. Голстунский. Монг.-русс. словарь. т. II, СПб., 1894, 148 н.); оршон сагай буряад бэшэгэй хэлэндэ хурим “свадьба, свадебный пир” (К. М. Черемисов. Бурят-монгольско-русский словарь. М., 1951, 594 н.). Түүхэ бэшэгэймнай хам һэдэһнээ үзэхэдэ, хигим гэхэн үгэ, баргажанай буряадуудые абажа хэлэбэл, миин лэ (эндэ хадаа ан абалжа) наадаха сэнгэхые хэлэнэ.

68 Баргажан (уездын хото) — 1783 онһоо 1927 он хүрэтэр Баргажанай хонхогой баруун урдань оршохо хотын зэргэлэлтэй хото нуурин газар.

69 Р: Ондоогоор хэлэбэл, хориин ахалагша тайшаада мэдэлтэй хори буряадууд. Итанца, Хүрьбэ, Үдэ, Анаа, Энгидэй, Хёлго голнуудаар, мүн Ярууна нютагта ажаһуудаг байгаа.

70 Р: Нээрээшье урдань Нэршүүгэй мэдэлдэ байһан хори буряадууд 18-р зуун жэлдэ Баргажанай мэдэлдэ орошоһон байгаа. “1887 оной баргажанай буряадай түүхэ бэшэгэй” тайлбариде 18-р зуунай һүүлээр Хориин зарим ноёд хэргэм тушаалайнгаа патентые Баргажанһаа абадага болоо. Энэнэй урда тээ Нэршүүһээ абадага байһан юм. 1816 ондо түрэнхэн харгана отогой хори буряад, Сүүгэл дасангай шэрээтэ болоһон Дэлгэрэй Агваанлубсанжимбаа хадаа түбэд хэлээр зохёоһон намтарайнгаа түрүүшын хэнэгтэ уг гарбал тухайгаа бэшэхэдээ, үбгэ эсэгэнь Буху 1786 оной 6 нарын 22-то Баргажанай канцеляриһаа зайһан хэргэмтэй болоо гэжэ тэмдэглэһэн байдаг. Харин элинсэг эсэгэнь Шодор зайһан 1759 ондо, хулинсаг эсэгэнь Ходохон зайһан

1742 ондо хэргэмэйнгээ патентые Нэршүүгэй канцеляриһаа абаһан байна.

71 Эсэргүүсэжэ.

72 Эһэхүү — үйлэ үгысхэхэ һула үгэ. Эһэ тарюулха гэбэл “тарюулхагүй” гэхэн удхатай болоно. Эһэхүү гэхэнэй -хүү гээшэнь “лэ” гэхэн удхатай юм. Эһэхүү тарюулха гэбэл “тарюулхагүйл” гэхэн үгэ болоно. Эһэхүү тарюулһанда гээшые “тарюулаагүй хадань лэ” гэжэ ойлгожо болохо.

73 Бусанар — бусад.

74 Р: 18-р зуунай дунда үеэр буряадуудай захиргаанай “миирскэ суглаанай иизбэ” гэжэ байгуулаад, хожомынь конторо болгоо юм. Хори буряадуудай дунда иимэ “миирскэ иизбэ” анхан 1749 ондо Анаа нютагта байгуулагдаһан бэлэй. Анаагай конторо ахалагша тайшаа, 6 депутадһаа бүридэжэ, 1822 оной Сперанскийн шэнэшэлэлтэ хүрэтэр байгаа. Тус түүхэ бэшэгтэ тэмдэглэһэнээр Баргажанда иимэ конторые 1811 ондо һаял байгуулһан юм.

75 Р: Энэ хадаа декабрист Батеньков, М. М. Сперанский хоёрой болбосоруулһан “Буса түрэлтэниие захирха тогтоолые” хэлэжэ байна. 1822 ондо 1-р Александр хаан тогтоолой түһэлые (бодомжые) баталһан юм. Тус тогтоол “Ород гүрэнэй хуулиин бүрин суглуулалга” (“Полное собрание законов Российской империи”), 1 хэб., 29126 тоото соо хэблэгдээ.

76 Р: Трескин Николай Иванович болбол 1806 онһоо 1819 он хүрэтэр Эрхүүгэй губернатор байһан. Мүнгэ зөөри хэмжээнһээ үлүү дура мэдэн хуряаха зэргэ элдэб хуули буса ябадал гаргаһанай түлөө шүүхэ газараар (сүүдээр — зох.) шиидхэгдэһэн.

77 Р: Итанцын волость Итанцын гол болон Сэлэнгын адагһаа зүүн хойшоо нютагта байдаг байгаа..

78 Р: Түрхын халуун аршаан — Сэлэнгын адагһаа дээшэ Байгал далайда ородог Түрхэ голдо байдаг.

79 Посойл — посёол, “поселенец”.

80 Мүн дээрэхитэй адли.

81 Р: Хамнайн Сахар гэжэ байха ёһотой.

82 Зарим түүхэ бэшэгүүд соо *һэнгэлдэр (henggelder)* гээдэ бэшэнхэй байдаг. Эндэ “ц/ч” үзэгөөр *čenggeldür* гэжэ бэшэһэниинь *сэнгэлдэр* гэжэ хэлэдэг байһаниие харуулна ха. Һэнгэлдэр эхирэдэй 8 эсэгийн нэгэ болоно. Р.: “1887 оной түүхэ бэшэг” соо “синдылдурского рода” (А, 32 н.), “рода сэнгдильдер” (Б, 59 н.) гээд бэшэнхэй.

83 Р: Хонхой (qongqoi) яһанай эсэгэнь Һэнгэлдэрэй 5-хи үе болохо Барбинсагай хүбүүн Хонхо гэгдэдэг. Хонхын хүбүүдэй нэгэниинь Шүрүн гэгшэ Баргажанда нүүжэ ерэнхэн тухай домог бии. Үри һадаһадын мүнөөнэй хонхой яһанай зон болонхой, 1928 ондо 700 хүн байгаа (Маласагаев. Этнографические материалы. Рукопись ЦГА БМАССР, ф. № 362, 89 н.; Г. Н. Румянцев. Баргузинские буряты. Труды Кяхтинского краеведческого музея им. акад. В. А. Обручева и Кяхтинского отделения Гос. Географич, общ. т. XVI, в. 1, Улан-Удэ, 1949,

57 н.; мүн тэрэнэй “Родо-племенной состав верхоленских бурят” // “Записки НИИК”, вып. XII, Улан-Удэ, 1951, 97–98 н. үзэнэ гүт).

84 Р: Худанай дасан *bkra shis lhun po gling* — “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” — Ходонский дацан (А, 32 н.), мүнөөнэй Хэжэнгын аймагай түбһөө зүүлжээ 30-аад км зайтай байдаг байһан (иимэ холо бэшэ, мүн зүүлжээ бэшэ баруулжаа байһан юм — зох.). Хубитын Шиираб-Нимбуугай бэшэһэнээр тэрэ сагта (1804 онһоо) энэ дасангай шэрээтэ Дабаа-Нуриин Лубсан-Содбо байгаа (“Труды Ив”, VIII, 1935, 48 н., зүүлтэ 35 үзэнэ гүт).

85 Буряадай дасангуудта эгээ дээдэ тушаалтай лама.

86 Уһанай эзэд.

87 Р: “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” Нимайлан ламые залаһан тухай иигэжэ бэшэнхэй: “... и в это же время того же сындыльдурского рода номольского поколения инородец Су ван Арашкиев пригласил из Селенгинского ведомства, Цонгольского дацана ламу Немайлана, и целым обществом слушали проповедь буддийского учения и с этих времен между бургузинскими бурятами начал просвящаться лучь буддийского учения!” (А, стр. 32–33).

88 Р: Мүнөөнэй Захааминай аймагта.

89 Ородоор *Читканская волость*.

90 Р: 1741 ондо байгуулагдаһан, Байгалай урда бэеын нютагай түрүүшын дасангуудай нэгэн юм.

91 Р: Ласаб буюу лацаб — “шэрээтын түрүү туһалагша” (Нил, архиепископ Ярославский. Буддизм, рассматриваемый в отношении к последователям его обитающим в Сибири. СПб., 1858, 77 н. үзэнэ гүт).

92 Агваан-Содбо Нимайлан. 259 н., 261 тайлбари үзэнэ гүт.

93 Р: Һэнгэлдэр отогой halaа (“Летопись баргузинских бурят 1887 г.”, 33 н. үзэнэ гүт).

94 Р: “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” Дансаран Ситнаев (А, 33 н.). Шиднайн Дансаранай ябаһан тухай “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” дэлгэрүүлэн һагад бэшэнхэй: “В 1812 году сындыльдурского-же рода екуйского поколения бурятский сын Дансаран Ситнаев поехал в Хоринское бурятское ведомство в Эгутуевский дацан, где прошел посвящение в ламское звание после обучения там нескольких годов тибетской грамоте возвратился в Баргузин, это был первый лама и из баргузинских бурят; он Ситнаев от имени всего Баргузинского бурятского ведомства! впоследствии был отправлен в Селенгинское бурятское ведомство в Цонгольский дацан откуда пригласил ламу Султурм Арзанова в Баргузин для обучения бурятских детей тибетской и монгольской грамоте, от сего времени в Баргузине не довольно много было знающих вышесказанную грамоту” (А, 33 н.).

95 Хувараг болбол урдандаа лама гэхэн удхатай байһанаа, һүүлдэ иигэжэ дасанда һууха шабинарые нэрлэдэг болоһон юм. 1853 оной Тогтоолой ёһоор штад ламын тоодо орохоор бэлэдхэгдэжэ байһан шабинарыел иигэжэ хэлэдэг болоо юм.

96 Р: Талханай буюу экономическэ мангажынуудые буряадуудһаа хуряаһан талхые “арадай хүнэһэнэй хүрэнгэ” болгон хадагалхада зорюулжа байгуулан байгаа. Талханай мангажыда хадгалһан талханһаа таряа тарیداг буряадуудта хүрэнгэ үгэдэг байһан. Иимэ мангажынууд ородуудай дереэбэндэшье байһан бэлэй.

97 Р: Саашаа гар бэшэмэлнай дутуу байна. Залгаад 1834 онһоо сааша болоһон юумэ бэшэнхэй. “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” эндэ 1814–1832 оной ябадал тухай бэшэнхэй (А, 33–34 н.; Б, 60–63 н.).

98 Баһа гүрим гэхэ, түбэд хэлэнэй *sku rim* “заһал уншалга” гэхэн үгэ.

99 Р: Ешэжамсын Данзан-Гаваан хамба ха, хамба ламын тушаалда 1809 онһоо 1834 он хүрэтэр байгаа.

100 Р: Хамба лама, бандида хамба лама — Байгалай үмэнэхи областиин лама санаартанай түрүү дээдэ лама. Монголой хүмэ хиидүүдтэ шэрээтые хамба гэдэг.

101 Монголой эгээ эртэнэй обогой нэгэн, эхирэд соо байдаг.

102 Р: 1822 оной Тогтоолой ёһоор буряадуудые захирхын тула олон обогые нэгэдхэжэ захирдаг талын дүүмэ байгуулһан юм. Дүүмын мэдэлэй нютагыё ведомство гэдэг байһан. Томо ведомствонууд *инородно управа*, управань *родовой управлени* боложо хубаардаг байгаа. Талын дүүмэдэ *главна родоначальник* — тайшаа, хоёр туһалагшатаая, мүн *заседательнууд* ба инородно управын *гулваанар* һуудаг байгаа. Талын дүүмэнүүд *окружной управленидэ* мэдэлтэй байһан юм.

103 Р: Санхирай Хамнай, баргажанай ахалагша тайшаа, Хамнайн Сахарай эсэгэ.

104 Р: Коллежскэ регистратор, албан ажалаа эхилһэн түшэмэлэй түрүүшын хэргэм.

105 Саһан хайлад гээд хүрэхэдөө дээрээ мүйһэтэй болошоходонь, үбэлдөө бэлшэдэг мал хушуу хоншоор, туруугаа гэмтээжэ, саһан дорохи үбһэндэ хүрэжэ шадахаа болёод ехээр үхэхые зуд гэдэг.

106 Үхэр һарань үбэлэй һүүл нара тула, январь гү, февраль нарада тудадар.

107 Энэ хадаа камер-юнкер Александр Дмитриевич Львов (1800–1866) болотой. 1830 онһоо Гадаада худалдаанай таһагай дарга байһан. *Либоб* гэжэ бэшээтэй байһые буулгажа бэшэхэдээ, *Либуу* болгожорхёо ха.

108 Эрхүүгэй генерал-губернатор. 100 н., 91 тайлбари үзэнэ гүт.

109 Р: Эндэ Үбэр Монгол тухай хэлэнэ.

110 Монголдо хубилгаан ламанарые гэгээн гэдэг байһан.

111 Анагааха ухаанай (эмшэлгын) бурхан.

112 Р: Хизааргүй гэрэлтэ Абида бурханай хубилгаан бодисада. “Маани гамбум” соо дурдаһан домогой ёһоор Абида бурхан баруун нюдэнһөө ехэ гэрэл сасаруулжа, Манзашэри Арьяабаала хоёрые бии болгожорхёо гэдэг (Нил, указ. соч., 294–295 н. үзэнэ гүт).

113 Р: Ешэжамсын (зарим баримтада *Ишижамциев*, *Ешажамцоев*) Чойван-

Доржо хамба тухай хэлэнэ ха, энэ тушаалда 1838 онноо 1858 он хүрэтэр байгаа (“Труды ИВ”, VIII, 49 н., зүүлтэ 50 үзэнэ гүт).

114 Румянцев *шили*н “член” гэхыень андууржа Шиллинг (фон Канштадт) гэжэ на-
наа хэбэртэй. Барон Шиллинг 1837 ондо наһа бараа юм. 1844 оной ревизиине
сенатор И. Н. Толстой ударидажа, гэшүүдэйнэ (*шили*ннэр) дунда олон залуу-
шуул байһан юм. Тэдэнэй тоодо Н. В. Тиле, мүн тэрээнтэй суг Варендт гэжэ
хүн байһан байна.

115 *Өөрын шадал шэнээгээр, өөрын хүсөөр.*

116 Шасаанын дасан. 107 н., 175 тайлбари үзэнэ гүт.

117 Р: Түбэдөөр оршуулһан гурбан наба ном, 100 ботитой. Сахарай Лэгдэн хаа-
най үедэ Гунгаа-Одсэр (Kun-dgah hod zer) түрүүтэй эрдэмтэй лама оршуу-
лагша хэлмэршэд Ганжуурые монголоор оршуулха ажал үрнүүлжэ, 1624
ондо түгэсхэнэн юм (B. Laufer. Skizze der mongolischen Literatur. VIII, 218 н.;
ород оршуулга Б. Лауфер. Очерк монгольской литературы. Л., изд. Лен.
Восточного института, 1927, 53–54 н. үзэнэ гүт).

118 Р: Ешэжамсын Чойван хамба гэжэ байха ёһотой.

119 *Штраф.*

120 Р: “1887 оной түүхэ бэшэг” соо бэшэһэниинь: “В 1854 году приез-
жал в Баргузин бандида-хамба, для приведения в исполнение нового
положения о ламах высочайше утвержденно 15 мая 1853 года по этому
из 35 комплектных и около стольких же некомплектных лам, оставили при
дацане только 8 лам, а остальным объявили, что они нештатные ламы, тогда
как говорят очевидцы, что как ламы, так вместе с ними и прихожане да-
цана навзрыд проголосно расплакались и выехали вон из дацана; оставив
хамбу с его штатными ламами в дацане; хамба лама выбрал из 8 лам одного
ширетеуем именно сындильдурского рода ламу Санжи Чинтатова”. (А, 34–
35 н.; Б, 63 н.).

121 Р: 1853 5 нарын 15-нда “Зүүн Сибириин лама санаартанай тогтоол” хэблэг-
дээ юм. Энэ Тогтоолой ёһоор ламанарай тооень хизаарлаһан юм. Мүн тиихэ-
дэл баталһан “Зүүн Сибириин лама санаартанай штадай” ёһоор Баргажанай
дасанда 1 шэрээтэ, 6 гэлэн гэсэл, 1 банди, хамтадаа 8 лама үлөө нэн (В. Ваш-
кевич. Ламаиты в Восточной Сибири. СПб., 1885, хабсаралта 1, 2 үзэнэ гүт).

122 Р: 1-р Николай хаан түүхэ бэшэг соо зааһан 1855 ондо бэшэ, 1854 ондо наһа
бараа юм.

123 “Хаан шахаан” — хаан болоходоо үргэдэг тангариг.

124 Павел Иванович Запольский (1797–1860) — Байгалай үмэнэхи областиин тү-
рүүшын сэрэгэй губернатор, мүн Байгалай үмэнэхи хасаг сэрэгэй түрүүшын
атаман.

125 Михаил Семенович Корсаков (1826–1871) — Ород гүрэнэй түрын жүдхэл-
тэн, Байгалай үмэнэхи областиин сэрэгэй губернатор (1855–1860), Зүүн
Сибириин генерал-губернатор (1861–1871).

126 Р: Буряадай талын дүүмэнүүдэй хунгамал тушаалтан. Заседатель гэхэн ту-
шаал 1822 ондо “Буса түрэлтэниие захирха тогтоолоор” байгуулагдаа.

127 Р: 1822 оной “Буса түрэлтэниие захирха тогтоолой” ёһоор инородно управын
түрүү ноёд гулваанар байһан, тэдэнэ талын дүүмэдэ нууха (яамалха) үүргэ-
тэй байгаа.

128 1857 ондо Баргажанда байгуулһан уездын ажахын хэрэг эрхилхэ нютагай
захиргаанай эмхи зургаан. 1869 ондо Баргажан тойрогой сагдаагай газар
(*Баргузинское окружное полицейское управление*) болоо.

129 Баргажанай уезддэ шуудангай хэрэг эрхилхэ эмхи зургаан. 1859 ондо
Баргажанай земскэ конторотой хамта нээгдээ.

130 *Степень.* Станиславай 3-р зэргын одон. 100 н., 92 тайлбари үзэнэ гүт.

131 Аннын 3-р зэргын одон. 100 н., 88, 89 тайлбари үзэнэ гүт.

132 Р: Шэтэ можын Агын автономито тойрогто байдаг. 1811–16 ондо Ага голдо
шудхадаг Аргали голой адагта байгуулагдаа. Барилгадань буряад зонһоо
саарһан мүнгөөр 49 630 түх. суглуулһан байгаа (“Летописи хоринских бу-
рят”. Хроника Вандана Юмсунова. М.-Л., изд. АН СССР, 1940, 53 н. үзэнэ гүт).
Мүнөөшье байдаг.

133 Р: Адли нэрэтэй нуурай хажууда оршохо нютаг. Хадаһаа уруу ур-
дажа, Баргажан голдо зүүн бөөһэнь шудхадаг Аргада гол дээрэ байдаг.
Баргажанай дасан Аргада голой эрьедэ байһан юм.

134 Р: Сэлэнгын талын дүүмэ — сэлэнгын буряадай 18 отогой захиргаан бай-
даг байһан жэжэхэн нуурин газар. Нютагай зон “Сэлэндүүмэ” гэдэг. Шэнэ
Сэлэнгэ нууринһаа 20 км зайтай Сэлэнгын урасхал өөдэ уһанай эрьедэ бай-
даг.

135 Р: Байгалай урда бэеын түрүүшын дасангуудай нэгэн. 1741 ондо байгуу-
лагдаад, Сибириин түрүү дасан, Зүүн Сибириин лама санаартанай түрүү
Бандида хамба ламын хүрөөн болоһон юм. Хүлэн нуурһаа урдажа гарадаг
Сагаан голой эрьедэ байгуулагдаһан юм. Мүнөө эндэнэ Галуута нуур хото
бии болонхой.

136 Р: Тобын Түгэлдэрэй түүхэ бэшэг соо “Ванчигай Чойжи Жалцан Чойроб”,
Юмсэнэй Ванданай түүхэ бэшэг соо “Ванчигай Чойжи Жалцан Шираб” гэг-
дэһэн, Хүлэн нуурай дасангай шэрээтэ. 1859 ондо Сэлэнгын талын дүүмэдэ
болоһон бүхы дасангай шэрээтэнэрэй суглаанда хамба ламаар хунгагдаа
(“Летописи хоринских бурят”, М.-Л., изд. АН СССР, 1940, 23, 51 н.). Тус түүхэ
бэшэгтэ Ванчигай хамбын хунгагдаһан сагыень 1860 он гэжэ бэшэһэниинь
буруу ха.

137 2-р Александр хаан Ванчигай Чойробые бандида хамба ламын үүргэ гүйсэд-
хүүлхээр баталхадаа, “тусхай тушаал гаргатар” (*впредь до особого распоря-
жения*) гэхэн байгаа. Гэбэшье Ванчигай хамба ород хэлэ мэдэхэгүй байһан
тула энэ тушаалдаа албан ёһоор баталагдаагүй юм.

138 Р: (түбэдөөр dge bshes) — ламанарай эрдэмэй зэргэ; санидай эхинэй дүрбэн

анги, санаартайнь холбоотой винайн хэнэгийг үзэжэ гараһан ламада олгодог. Гэбшэ зэргэтэй ламанар санидай ном хаялсаха эрхэтэй болодог.

- 139 Архиерей Вениамин — Эрхүү ба Нэршүүгэй епископ Вениамин Благоврадов, 1862 онһоо 1868 он хүрэтэр Сэлэнгын епископ байһан энэ хүн тухай хэлэг-дэнэ. Вениамин “ламын асуудал” гэшые онсогойлон анхаржа, Байгалай үмэнэхи областиин ламанарай нүлөөе хизаарлаха, буряадуудые үнэн ал-дарта шажандаа оруулха бодолгыг шангадхаха гэжэ оролдодог байгаа.
- 140 Нүхэдтэйгөөр.
- 141 Богдо Жэбзэндамба гэгээнэй оршохо орон Даа Хүрөөн (Мүнөөнэй Улаанбаатар хото).
- 142 Ород хүмэ, *церковь*.
- 143 Р: “1887 оной түүхэ бэшэгтэ” иигэжэ бэшэнэ: “В 1864 году епископ Вениамин приезжал в Баргузин и в то же время водрузил в Улунском улусе вблизи Степной Думы деревянный крест на горе, затем тут же он выбрал место под миссионерский стан, существующий сейчас”. (А, 35 н.; Б, 64 н.).
- 144 Яарса (ородоор *ярица*, *яровая рожь* гэдэг). Сибирьтэ таригадаг хүйтэ дааха шанартай хара талхан.
- 145 Шэтын гимнази — Шэтын хүбүүдэй гимнази, 1884 ондо байгуулһан юрэнхы дунда болбосоролой байгуулга. Хори, агын буряадуудай үхибүүдые түлбэри-тэйгөөр нургадаг байһан.
- 146 Газарай зураг, Ородой албан ёһоной ном зохёолдо “Улунский” гэхэ, Улан нутагта байха Хэрээһэнэй шажан дэлгэрүүлэгшэдэй буури.
- 147 Антон.
- 148 Алба, *служба*.
- 149 Р: Шэтэ можодо.
- 150 Архиепископ Мартиниан (1820–1887) — 1869–77 ондо Сэлэнгын епископ байһан.
- 151 Р: Эрбел мүргэлэй Утай уула, Хятадай хойто нутагай (Шаньси можын) бур-ханай шажанай түб. Бэлгэ бэлигэй бурхан Вэнь-шу-пу-са, монголоор Манзушэри бодисадын оршохо орон гэжэ хүзэгтэд этигэдэг. Домогой ёһоор Хятад ороной түрүүшын дасангууд энэ уулада ЕТ 1-р зуун жэлдэ бариг-даһан гэдэг. 19-р зуунда Монгол, Хойто Хятадай хэды түмэн мүргэлшэд ерэжэ үргэл мүргэл хэдэг байһан юм. Утай уулын мүргэлэй газарнуудай бү-рин ойлолго Jos. Edkins. Religion in China. London, Trubner’s Oriental Series гэ-һэн номдо бии. Бурханай шажантанай арюун нандин мүргэлэй орон болоһон энэ газар тухай дэлгэрэнгы мэдээсэлые хятад хэлээр “Цин-лян-шань-чжи” (“Гэгээн нэрюун уулын ойлолго”) гэхэн Чжэнь-чэн ламын зохёол (16-р зуу-най һүүл), монголоор “Tabun üjügürtü aᠶulan-u orosil sūsügten-ü čikin-ü čimeg orosiba” (Табан үзүүртэ ууланай оршол хүзэгтэнэй шэхэнэй шэмэг оршобо — зох.) зохёол соо бэшэнхэй юм.

- 152 Р: Түбэдөөр phyag mdzod pa — дасангай ажахые эрхилхэ лама.
- 153 Уула, үлэ, гүбэгэр газар дээрэ шулуу обоолжо, хааяа гэшүүһэ мүшэр, нүүлэ зоогоод, сабдаг тахиха, хилэ хайша заахые обоо гэдэг.
- 154 Түбэдөөр spur khang “согсосой байшан” (“хүүр шатааха, хүүр хадгалха гэр”) гээд бэшэдэг. Г. Н. Румянцев ‘bum-khang гэжэ буруу бэшэнхэй. Баһа газарай эзэд, сабдагуудта зорюулжа, үндэр газарта баригадаг байгаа.
- 155 Р: Князь Ухтомский Эспер Эсперович. 1880-яад ондо Дотоодо хэрэгэй яа-манай Гадаадын шажан шүтэлгын таһагай түшэмэл байһанаа 1886 ондо Байгалай үмэнэхи область руу томилогдожо, 1853 оной “Зүүн Сибириин лама санаартанай тогтоолые” лама ба хара зон гүйсэдхэнэн үгыень байра дээрэнэ шалгахаяа ерэнэн байна. Энэ хүн Баргажанай исправник байгаагүй.
- 156 Үрэлгын буса түрэлтэнэй управа — Ононой хамниганай орон нутагай өөрын захиргаанай эмхи зургаан болоно. 1822 ондо Үрэлгын талын дүүмэ болоһон.
- 157 Р: “1887 оной түүхэ бэшэг” соо энэ хэнэгийг тобшохоноор найруулжа бэшэн-хэй: “1876 ондо ахалагша тайшаа Сахарай Цэрэнжабай Байгалай үмэнэхи губернаторта Баргажанай дасан хуушарһан тухай хүргэлтэ хэнэнэй һүү-лээр хуушарһан тухай баталамжа нэхэмжэлээд, бэшэг бэшэлсэһээр бай-гаад 1880 ондо ноён Дотоодо хэрэгэй һайд хуушан дасангай орондо шэные бариха зүбшөөрэл олгоһон юм”. Энэнэй һүүлдэ тус түүхэ бэшэгтэ Сахарай Цэрэнжабай Петербург ошоһон тухай бэшэнхэй. Энээн тухай тус түүхэ бэ-шэг соо дурдаагүй байна. “1876 ондо Баргажанай ахалагша тайшаа Сахарай Цэрэнжаб Санкт-Петербурлын дорнодохин шудалаашадай шуулганда урил-гаар ошожо, 2-р Александр эзэн хаанда бараалхаха боломжо үршөөгдөө бэ-лэй” (А, 35 н.; Б, 64 н.; монгол эхэдэнь 1878 он гэжэ ондоогоор бэшэһэниинь буулгабариин алдуу хэбэртэй).
- 158 “Сэрэгэй губернатор Пидишинкэ” — 1876 ондо Байгал үмэнэхи областиин сэрэгэй губернаторай тушаалда Педашевский Иван Константинович (1833–1919) байһан.
- 159 Баргажанай дасан — 258 н., 239 тайлбари үзэнэ гүт.
- 160 Баһа *Галуута нуурай дасан* гэдэг.
- 161 Түбэдөөр bka’ chos “амаар номнохо”.
- 162 Мүнөөнэй Улаанбаатар хото болоно.
- 163 Түбэдөөр dbu mdzad — дасангай уншалга эхилүүлдэг, бүдүүн хоолойтой лама.
- 164 Р: Баргажанай аймагай Гааргын аршаан.
- 165 Найдан Гомбоев — 264 н., 335 тайлбари үзэнэ гүт.
- 166 Р: түбэдөөр bstan ‘gyur — “Тайлбариин оршуулга”, Ганжуурай тайлбари. 225 ботитой.

ᠰᠡᠯᠡᠨᠭᠦᠨ
ᠵᠤᠷᠭᠠᠭᠠᠨ
ᠡᠰᠡᠭᠦᠨ
ᠵᠣᠨᠣᠢ
ᠲᠦᠭᠦᠬᠡ
ᠪᠡᠰᠢᠭ

Сэлэнгын
зургаан эсэгийн
зоной түүхэ
бэшэг

Будын
Будажаб

Сэлэнгын зургаан эсэгийн зоной түүхэ бэшэг¹

Будын
Будажаб

Сэлэнгын зургаан
эсэгийн зоной
түүхэ бэшэг

Ум хайн амгалан болтогой².

Урда зүгэй Энэдхэгэй гадаада ехэ далайн³ дунда байһан нэгэ арал бүгөөд, ургамалай зүйлөөр маша баялиг бишыхан орон ха. Энэхүү Сүмдара түби⁴ дээрэ амарын модон⁵, агару модон⁶, лиши модон⁷, улаан зандан модон⁸, гаварай баярта модон⁹, зүйл бүрийн дала модон¹⁰, бата модон, нил модон¹¹, нимбэгэ модон¹² түрүүтэн зүйл бүрийн хайхан модод ба сэсэг набшанай зүйл тооложо үлэ барана.

Энэдхэг ороной¹³ хүнийнь 300 шахам сая юм. Түбэдэй ороной хүнийнь 30 сая гэдэг юм. Хятад ороной хүн 400 саяһаа үлүү гэдэг юм. Япон ороной хүн 50 сая гэдэг юм. Монголоой болон манай буряад хүнийнь 3 наа арай хүрэхгүй болобо гү. Ородой ороной хүнийнь 140 сая мэтэ болобо гү.

Ородой гүрэн дотор 30 гаран өөр өөрын яһатан бүгөөд, нэгэ зуу гаран хэлэтэн юм.

Зүгөөр Иото Богдо Чингис хаанай¹⁴ албатанар, манай Монгол уласай олон зүйлэй обогые нэрлээ һаа, ойрад¹⁵, хирээд¹⁶, арлад¹⁷, уйгар¹⁸, найман¹⁹, харлиг²⁰, зүршэд²¹, солонгос²², хонгирад²³. Энэ мэтэ олон аймаг нэгэн хамтаар монголоой түрэл юм.

Ойрад монголоой удамынь бошог ехэтэ Бурядайһаа Булгад, Эхирэд нэрэтэ бүгөөд, ахань Булгад, дүүнь Эхирэд юм.

Булгадынь 6 хүбүүтэй. Нэрлээ хаа, Харнууд²⁴, Хурамша²⁵, Олзон²⁶, Ашибагад²⁷, Буумал²⁸, Алагуй²⁹ эдэгээр зургаан хүбүүн юм.

Эхирэдынь 8 хүбүүтэй. Нэрлээ хаа, Баяндай³⁰, Абзай³¹, Хонгоодор³², Готол³³, Буян³⁴, Абганад³⁵, Баабай³⁶, Шоно³⁷ эдэгээр 8 хүбүүн юм.

Эдэ булгад, эхирэд аха дүү байханаар зургаан эсэг алдартай байна. Олонхимнай Байгал далайн хойно, Анггар мүнрэнхөө зүүн зүгтэ хууна.

Анханда, булгад эхирэд аха дүү хоёр бүгөөд, хожомын олон боложо үнэржөөд, булгад, эхирэдээр илгаран аса модо мэтэ хахалжа, хоёр ангиин хари яханууд боложо, үхиез абалсадаг юм бэлэй³⁸.

Бидэ 6 эсэгэнь булгад, эхирэд нэгэн хамта хууһан юм[ди]. Эхэ нютагнай Байгал далайн хойно, Зүлхэ мүнрэнэй зүүн гарта хэн бүгөөд, тиин эдэгээр 6 эсэгийн ноёд тайшаанарые 1689 ондо Томск губернииин намисниг³⁹ Головин ноён⁴⁰ гэгшэ урижа абаашаад, тэдэ тайшаанарта айладаһаниинь, “Байгал далайн урда талада хууһан монголнуудын Сэлэнгэ мүнрэнхөө бүри урагшадаа нүүжэ ошобо⁴¹. Тэндэ эзэнгүй эльдин хоһон газар байна. 1666 ондо Сэлэнгын тура байгуулагдаба⁴². 1668 ондо Дээдэ-Удын тура байгуулагдаба⁴³. Энэ хоорондо ба баруулжада эзэнгүй тала газар бии. Тэндэ хүхэгүй түлишэ модон элбэг, хутагагүй мяхан элбэг бии. Тэндэ табан зуун гэртэн⁴⁴ уладые эльгээтэгэй” гэхэндэ тэдэ тайшаанар зүбшөөжэ эльгээхэ болоод, нютагтаа ерэжэ идхабал⁴⁵, эльгээхэ хүн эхэхүү⁴⁶ олдоһондо нилээд боложо, 6 отогой дүүшэ дээрэ жэшэжэ һомолон олоод, баян үнэр шадалтай уладһаа баалалта боложо, үнгэрһэн 1707 онһоо эхилэн [17]20 гаран он болотор хэсэг хэсэгээр нүүжэ ерэжэ, Дээдэ-Үдэһөө баруулжада Сэлэнгэ мүнрэнэй арал шугыгаар болон Сэлэнгын тура алгас⁴⁷, мүнрэн шадар олон жэлдэ харуулшан мэтэ хууһан юм.

Сэлэнгын турынь войвод ханцалирастань⁴⁸ олон жэлдэ захын ехэ зургаан⁴⁹ байжа, бүхы хамагые мэдээшэ ба захирааша байһан байгаа ха.

Тиин 1790 гаран ондо запашки, талханай тарилга хэхын тула эзэнэй хангһаа анзаһанууд ба талхые хадаха хадуурнууд али олониие гаргажа, түлөөһгүй газар бүриин зондо тархаажа үгэһэн юм. Тэрээгээр хойшонь заншал боложо, тарилгые хэдэг болгобо.

Тиин байтар, 1808 онһоо эхилэн газар бүри ихэномичэска⁵⁰ мангажынарые барихын зарлиг дээдэ ахмадһаа хүлээгдэжэ, манай Сэлэнгын буса түрэлтэн дотор 54 ихэномичэска мангажынар баригдажа, энэ үедэ Сэлэнгын арал шугыһаа хүдөө тала газар нүүжэ, талханай тарилгые үлүү ехэ хэхэ болобо.

Энэ 1808 ондо Ородой правительствын зүгһөө даалтатай ноён морилхо, тайшаагай хунгуули болон хонтор⁵¹ зургаантай, тусгаар журамтай болгохые соносоһон тула, манай хуушанай үбгэд ноёд доберэнойнортой Сэлэнгын хойто тала, Химнын шаанада<?> 6 ба 8 эсэгийн

отогнорой томоотон, хүндэтэ түшэмэд, ноён хамтаран шуулажа зүблэһэниинь, тэдэ зорюутлаһан ноёной морилхо, шуулганай байрые Сэлэнгэ мүнрэнэй урда талада сонгоолой Үхин тайшаагай байранда⁵² болгохые зүблөөд, “Тэдэ ноёной морилхын урид Үхин тайшаагай байра хүрээ” [гэлсээд], Үхин тайшаада хэлэхэдэ, “Шуулганай байрые танда хээд, та ноёной байһан хойно бидэ хэниие гэнэ⁵³. Таниие тайшаа болгоё. Зүгөөр хонтор зургааниие Сэлэнгын хойто талада, Химнэ голой бэлшэр дээрэ барихые зүбшөөжэ айладанат⁵⁴. Юуб гэхэдэ, урда тала, баруун, зүүн 3 этэгээд зондой дунда тэнсүүритэй газар юм” гэжэ зүбшөөлгөн шийдээд байтар, дурсагша ехэ ноён мүн газарта морилжо ерээд, хамтарһан зондо зарлиг болоһониинь, “Һайн ород, монголой хэлэ, бэшэг мэдэхэ хүниие олонот⁵⁵” гэхэндэ тэрэ шуулганда баабай хурамша отогой залуу 22 наһатай зайһан Ломбоцэрэн Түрэтыниие⁵⁶ переводчигто хунгажа олоһон юм.

Анханда хонтор зургаан иин Химнэ голой бэлшэр⁵⁷ дээрэ тогтоожо, зүбшэлгээ зохёожо, доберэнойнор ба һайд бүгэдөөр гарнуудаа табижа дүүргээд, 2-дугаарын тайшаагай хунгуулиие эхилхэдэ, бага зуг татан, “Үбгэн гэбэл эдэ Үхин тайшаа, залуу тэгшэ эрдэмтэй гэбэл зайһан Ломбоцэрэн Түрэтын ямар гээшэб” гэхэдэ, тэдэ ноёной зарлиг болоһониинь, “Эдэ зайһан Ломбоцэрэн Түрэтын наһа залуу бүгөөд, һайн эрдэмтэй, ород хэрэгтэ бишэрмээр һайн байна” гэхэдэ[нь], нэгэн амаар дуу нэгэдэжэ, “Ноёной зарлиг маша зүбтэй, тайшаада хунгай” гэжэ бэлэн приговорто нэрыень бэшэжэ, бүгэдөөр гарнуудаа табиһан гэдэг. Үхин тайшаае бүгэдэ анхан арга хэһэнээр Үхин тайшаа хууртаһан гэдэг. Урдын үбгэдэй үгые шэхээр соносоһон тула бэшэбэ⁵⁸.

Тиин нэрлэгдэһэн Химнэ голой баруун эрье дээрэ удалгүй хонтор зургаанаа барижа, 18 отогой отог бүриин тайшаанар зогсоогдожо⁵⁹, ганса ахалан захирха главна тайшаа Ломбоцэрэн Түрэтын тайшаа болобо. Отог бүридэ шүүлингэнэр ба, зайһангууд, дарга, даамалнууд байха болобо.

Эдэ тайшаа Ломбоцэрэн Түрэтын хадаа олон обог уладые холбожо арбан болгон, отог болгон зохёоһониинь нэрлээ хаа⁶⁰,

- 1) Харнууд отогой 7 арбан болобошье, Ибалгын шаралдай харнууд⁶¹, дунда харнууд, Загастайн харнууд, Доодо Оронгын шаралдай харнууд — эдэгээр дүрбэн арбан булгадай юм; Ибалгын буян, Жаргалантын абганад, Тохойн буян — эдэгээр гурбан арбан эхирэдэй юм. Ниитэ 7 арбанай зониинь нэгэ отог бүгөөд, отог гулбаатай байһан юм.

- 2) Ибалгын баабай хурамша арбан, Сэлэнгын хурамша арбан, Түргэн Жаргалантын хурамша арбан — эдэгээр 3 арбан 1 отог бүгөөд, энээндэ баабайнь эхирэд юм; бусадынь булгадай; мүн отогой гулбаатай байһан юм.
- 3) Гилбэрийн шоно арбан, абзай шоно⁶² арбан, Харганын шоно арбан — эдэгээр 3 арбан 1 отог эхирэд аймаг бүгөөд, отогой гулбаатай байһан юм. 1-дүгээр шоно отог гэдэг. Мүн 2-дугаар шоно эхирэдын Удэнгэ, Баян-Голдо бүгөөд, отогой гулбаатай байһан юм.
- 4) Олзондо баяндай, [h]энгэлдэрын⁶³ эхирэд; олзоной Дээдэ Оронгын арбан, Загастайн олзон арбан — 1 отог бүгөөд, мүн гулбаатай байһан юм.
- 5) Булгад буумалда эхирэдэй готол хамжажа, Ибалгын буумал готол арбан, энэ мэтэ Оронгын буумал готол арбан, Загастайн буумал готол арбан, Сүтэйн буумал готол арбан, Нангийн буумал готол арбан — 1 отог бүгөөд, мүн гулбаатай байһан юм.
- 6) Алагуйн Юрөө арбан, Эбэр Инзагатын арбан — энэ нь 1 отог бүгөөд, мүн отогой гулбаатай байһан юм.

1-дүгээр Сэлэнгын харнууд отог⁶⁴, 2-дугаар Сэлэнгын Ёнхорой харнууд отог⁶⁵, 3-дугаарын Юрөө харнууд отог⁶⁶, 4-дүгээрын Сүхын харнууд отог⁶⁷ — эдэгээр дүрбэн отог булгад угтай бүгөөд, үнэршэжэ⁶⁸ газар бүри тараһан юм.

Сэлэнгын степной дүүмэтэй байха сагта 1903 ондо ревизиин дүүшээр алба түлэдэгийн нэрлээ хаа,

1-дүгээр Сэлэнгын харнуудай 1122 дүүшэ эрэ юм.
2-дугаар Сэлэнгын харнуудай 302 дүүшэ.
3-дахи Юрөө харнуудай 497 дүүшэ.
4-дэхи Сүхын харнуудай 233 дүүшэ.
Хамтаар 2154 алба түлэдэг дүүшэ бэлэй.
Баабай хурамша отогой⁶⁹ 337 дүүшэ.
1-дүгээр шонын⁷⁰ 489 дүүшэ.
2-дугаар шонын⁷¹ 274 дүүшэ.
Олзон отогой⁷² 347 дүүшэ.

Буумал готолой⁷³ 659 дүүшэ.

Алагуйн⁷⁴ 397 дүүшэ.

Ашабагадай⁷⁵ 1000 дүүшэ. Хамтаар 6 эсэгийн 5483 дүүшэ бэлэй.

Тиин баруун найманиинь,

хайн хаанай хамилган, Бошогтын бугалганда Алтай, Хангайн ара, эбэр хууһан хайн ноёной аймагай монгол изагууртанай адуу үхэр малынь хүрэгөөр дээрэмдэжэ абаашахада, нэхэжэ абаха заршам хуулигүй саг болоһон тула, ажа боложо хуухын аргагүйһөө тэшхэжэ бодхуулаар 1670 гаран онһоо эхилэн хэхэг аймагаар обон собон, эсэсэйн 1690 он хүрэтэр субажа ерэхэн гэдэг. 1 ба 2-дугаар атаган, 1 ба 2-дугаар сартуул, 1, 2, 3-дугаар табанууд, подгородно, үзөөн, хатагин, сонгоол эдэгээр бүгөөд, Хүлэн нуурһаа эхилэн баруулжада Эдэ гол өөдэ, заримын Сэлэнгын урда тала, Сүхын эхин өөдэ олон нютагуудаар нютагжан хуугаа.

1-дүгээр атаганай⁷⁶ 1342 дүүшэ.

2-дугаар атаганай⁷⁷ 358 дүүшэ.

1-дүгээр сартуулай⁷⁸ 582 дүүшэ.

2-дугаар сартуулай⁷⁹ 772 дүүшэ.

1-дүгээр табанангуудай⁸⁰ 292 дүүшэ.

2-дугаар табанангуудай⁸¹ 118 дүүшэ.

3-дугаар табанангуудай⁸² 587 дүүшэ.

Подгороднын⁸³ 366 дүүшэ.

Үзөөн⁸⁴ отогой 120 дүүшэ.

Хатагин⁸⁵ отогой 457 дүүшэ.

Сонгоол⁸⁶ отогой 1381 дүүшэ юм // Хамтаар алба түлэдэгийн 6375 дүүшэ юм. Холбожо бодоо хаа,
эхирэд булгад 6 эсэгийн 5483 дүүшэ;
баруун 8 эсэгийн 6375 дүүшэ;
хэрээсниг буса түрэлтэнэй 263 дүүшэ // Эдэгээр дүн хамта 12121 дүүшэ юм.

Энээниие холбожо бэшэхэн

Бу[дажаб] Будын.

Мори унаһан
хоёр буряад хүн,
1913 он

Тайлбари:

- 1 Энэ хадаа болзомол нэрэ болоно. Түрүүшынхией хэблэгдэһыень “Буряадай түүхэ бэшэгүүд”, 1998, 67–71 н. үзэнэ гүт. Уг зохёолын нэрэгүй юм.
- 2 Монгол газарта бурханай шажан дахин дэлгэрхэтэй хамта ехэнхи бэшэг номой эхиндэ *Ум сувасти сиддам* гү, али тэрэнээ монголоор оршуулан *Ум хайн амгалан болтогой* гэжэ бэшэхэ заншалтай болоо юм.
- 3 Ази түбиин урда бээдэ Энэдхэгэй хойгһоо урагша, Африка түбиин зүүн тээ, Антарктида түбиһөө хойшо, Австрали түбиин баруун тээ байха ехэ далай.
- 4 Мүнөөнэй Индонези уласай нютагта багтаха Суматра аралые хэлэжэ байна.
- 5 Ази түбиин урда талада ургаха халуун ороной нэгэ зүйл модон. *Citrus medica*, *Mangifera*.
- 6 Ази түбиин урда талада ургаха саарһан мэтэ нимгэн долонтой, хүхэмдэг, бараан сэнхир, шара зэргын сэсэгтэй, хайхан үнэртэй, тоһорхуу, мүнхэ ногоон, халуун ороной нэгэн зүйл модон. *Aloe arboscens*, *Aquilaria agallocha Roxb*.
- 7 Олон уласай латин нэрэнь *Syzygium aromaticum*.
- 8 Анхилма хайхан үнэртэй халуун ороной хатуу модон. Олон уласай латин нэрэнь *Sirium myrtifolium* болоно.
- 9 Анхилма хайхан үнэртэй, санскридаар *karpura*, түбэдөөр *ga bur*. Латин нэрэнь *Cinnamotum camphora*.
- 10 Халуун орондо ургадаг ута ута далбагар набшаһантай модон. Олон уласай латин нэрэнь *Arecaseae* болоно. Эртэнэй Энэдхэгтэ дала модоной набшые саарһанай орондо хэрэглэдэг байгаа.
- 11 Олон уласай латин нэрэнь *Indigofera tinctoria* болоно.
- 12 Халуун орондо ургаха эдхэлэн гашуун амтатай, шара үнгэтэй жэмэс ургадаг модон. Монгол хэлэндэ самгарди (санскрит) хэлэнһээ (*nimbuka*) нэбтэрэн ороо. Олон уласай латин нэрэнь *Citrus limon* болоно.
- 13 Ази түбиин урда талада оршохо Энэдхэгэй хойгто байха эртэнэй соёл түүхэтэ орон.
- 14 Ехэ Монгол уласые байгуулагша ехэ эзэн хаан (1162, 1206–1227). Монголоой хаан изагууртан хияад боржигин омогтой Есүхэй баатарай хүбүүн боложо Өэлүн эхэнһээ 1162 оной морин жэлдэ түрэнһэн. Нэгэдэнһэн Монгол уласые байгуулжа, Ази түбиин олон улас гүрэниие эрхэдээ хуряан абажа байгуулһан ехэ гүрэниинь хоёр зуун жэлэй туршада тэрэ сагай дэлхэйдэхи хүн түрэлхитэнэй улас түрэ, соёл болбосоролой үнгэ түрхые тодорхойлжо байһан юм.
- 15 13-р зуун жэлдэ мүнөөнэй Монгол уласай Хүбсэгэл аймагай хойто тала, мү-

нөөнэй Тыва уласай зүүн талын Тожын хушуунда нютаглан нуужа байһан монгол хэлэтэй арад зон.

- 16 10–13-р зуун жэлнүүдтэ мүнөөнэй Монгол уласай түб нютагаар ажаһууһан үндэр соёлтой монгол хэлэтэнэй улас. Несторэй урасхалай Христосой ша- жанда ороһон ба хитанай Ляо улас, зүршэдэй Алтан улас, Тангад улас ба ба- руун Азиин олон улас оронудтай харилсадаг байһаниинь мүнөө мэдэгдэжэ байна. 1203 ондо Чингис хаан Хирээд уласые дахуулан абажа, өөрынгөө эр- хэдэ хуряаба.
- 17 *Дүрлүкин* монгол гэгдэһэн аймагуудай нэгэниинь. Чингис хаанай эгээ түрүү- шын нүхэр Боорчи энэ аймагай хүн байгаа.
- 18 745–840 оной хоорондо мүнөөнэй Монгол уласай нютагта түрэ гүрэн бай- гуулжа ябаһан түрэг хэлэтэй арад зон. Енисейн хиргисүүдтэ хүнөөгдэжэ Ганьсу, Турфанай тишэдэ буруулжа ошоод, улас байгуулан нууба. 1209 ондо Бешбалык хотодо түблэн нуужа байһан уйгурай *идикут* (түрүү ноён) Чингис хаанда дахажа оробо. Монголшуудай дотор мүн үсөөн бэшэ уйгур яһатай арад зон шэнгэбэ. Монгол нютагта ноёрхожо байһан һүүлшын түрэг хэлэтэн байһан хадань, монголшууд бүхыл түрэг хэлэтэниие уйгар хэлэтэй гэдэг бо- лоо юм. Мүнөөшье болотор дархад, буряад зон болбол оро буга үдхэдэг тува зониие уйгар хэлэтэй гэжэ хэлэдэг; хальмагууд *ууһр* (хэлэхэдээ *уугар* гэжэ хэлэхэ) гэжэ хари яһатаниие хэлэдэг байһанаа, мүнөө ородуудые тиижэ хэ- лэдэг болонхой юм.
- 19 10–13-р зуун жэлдэ мүнөөнэй Монгол уласай баруун хэһэгээр оршожо бай- һан үндэр соёлтой улас. 1204 ондо Чингис хаан Найманиие дахуулан абажа, Монгол уласта нэгэдхэбэ.
- 20 Европын тоололой 7-р зуун жэлһээ эхилэн түүхын тэмдэглэлдэ нэрэнь гара- һан Алтай нюруунһаа баруун тээшэ нютаглажа байһан түрэг хэлэтэн аймаг. 1211 ондо харлигай Арсалан хан Чингис хаанда дахажа оробо.
- 21 Хинганай нюруу, Хара мүнрэнөөр нютагладаг байһан манжа түнгүүс хэлэтэн арад зон. 1115 ондо монгол хэлэтэн хитан зоной байгуулһан Ляо уласай но- ёрхолье эсэргүүсэн бодожо, өөһэдынгөө Алтан уласые байгуулба. 1211 ондо Чингис хаан Алтан уласые дайлажа эхилээд, 1234 ондо Чингис хаанай хү- бүүн Үгэдэй хаанай үедэ бүрин эзэлжэ абаа юм.
- 22 Ази түбиин зүүн талада Номгон далай руу түрижэ ороһон Солонгосой хойг дээрэ оршохо улас. Мүнөө 38-хи үргэригөөр хойто, урда гэжэ хоёр хубаагда- һан улас юм.
- 23 *Дүрлүкин* монгол гэгдэхэ аймагуудай нэгэниинь. Чингис хаанай ехэ хатан Бүртэ үжин Хонгирадай Дай сэсэнэй басаган байгаа. Хияд боржигин угтан хонгирадтай хари ураг бололсон, үхибүүдээ үгэлсэжэ абалсадаг байһан юм.
- 24 *Дүрлүкин* монголдо багтаха хонгирад аймагай нэгэ халаа. Ехэ Монгол уласай үедэ Хүлэнбуйр нютагһаа Байгал далайн хойто бөөдэ Эхирэд зонтой хамта нүүжэ ерэхэн байхадаа болохо гэжэ шудалаашад тухайлдаг. Зүблэлтын үеын

зарим шудалаашад эвенк гарбалтай зон гэжэ үзэхэниинь буруу юм.

- 25 Далайн хойто бээын буряадай обог. С. П. Балдаевай тэмдэглэһэн ёһоор бул- гадташые, эхирэдтэшые багтадаггүй Алтайһаа зөөжэ ерэхэн зон юм гэнэ. “Монголоой нюуса тобшоондо” Махмуд Ялавач гэдэг хүниие *qurumši* обогтой гэжэ тэмдэглэһэниинь *Хорезми* гэхэн үгые монголшууд тиижэ хэлэдэг бай- Һые харуулна гэжэ Австралийн монгол шудалааша Игорь де Рахевильц үзэ- һэн байдаг. 13-р зуун жэлэй үедэ монголшуудай дунда Хурумши нэрэтэй хүнүүдшые бии хэн (жэшээн, Ородой Галици орониие дайлаһан Жүчиин ула- сай сэрэгэй жанжан *Коремса* гэжэ хүн ородой түүхэ бэшэгүүд соо гарадаг бэлэй). Далайн хойто бэээр нютаглаха энэ хурамша обогтой зон энэ газартаа Ехэ Монгол уласай сагта ерээ хэн ха гэжэ таамаглахаар.
- 26 Эхирэд буряад зоной нэгэ обог. С. П. Балдаевай тэмдэглэһэн түүхэ домогой ёһоор Эхирэдэй хүбүүн Зонхи, Зонхиин хүбүүн нуудаг Сагаан, нуудаг Сагаан хадаа Сэхир, Сахир, Тогто мэргэн гэжэ гурбан хүбүүдтэй. Дайсад Сэхир, Сахир хоёрые алаад, һамгадыень буляажа абаад ябашаһаниинь Тогто мэргэн хойноһоонь нэхэжэ ошоод, үһөө хиһаагаа абажа, аханарайнгаа һамгадые бу- саажа асархадань, хүл хүндэ ябаһан тэдэ һамгад түрэжэ, Сэхирэй хүбүүе ол- зодо ерэхэн Олзон гэжэ, Сахирай хүбүүе барилганда ерэхэн Баяндай гэжэ нэрлээд, тиимэ нэрэтэй обогтон болоо юм гэдэг.
- 27 Булгад буряад зоной нэгэ обог. С. П. Балдаевай тэмдэглэһэн түүхэ домогто Булгадай хүбүүн Булган хара, Булган харын хүбүүн Тугалаг гэнэ. Тугалаг гэ- шэнь үбгэрһэн хойноо сэгээнүүд омогой Салхалзуур гэдэг залуу эмэ аба- хадань, үбгэндөө дурагүй залуу һамганиинь түрхэмдөө бодожо хариха- даа, намар орой болоһон тула, түрэхэн хүбүүгээ арбан гурбан газар гал түлижэ дааруулангүй абажа ерэхэндээ “арбан гурбан газар гал түлюүлһэн Ашабагад” гэжэ хэлэдэг байна. Ашабагад өөрөө арбан хүбүүтэй байһан гэл- сэдэг, тэдэнь далайн хойто, урда бэээр таран нууһан байна. Сэлэнгын бу- рьядууд ашабагадые Монголһоо бодожо ерэхэн баруун найман гэгшэдтэ оруулжа тоолодог болобошье, Будын Будажаб эндэ харин тэдэниие баруун найманай тоодо оруулангүй, далайн хойноһоо бууһан зоной тоодо оруулжа бэшэхэн байна.
- 28 Булгад буряад зоной нэгэ обог.
- 29 Булгад буряад зоной нэгэ обог. Ама сагаан Алагуй, аха ехэ Алагуй гэжэ хэ- лэдэгынь Булгадай аша хүбүүн Тугалагай ехэ хүбүүн байһан ушарһаа тиижэ хэлэдэг гэнэ. Хүлэнбуйрай шэнэ барга найман хушуунда алагуй омогтой хү- нүүд байдаг. Хэдыдэ шэнэ баргын дотор орожо ошоһониинь мэдэгдэнэгүй.
- 30 Эхирэд буряад зоной нэгэ обог. Эхирэдэй аша хүбүүн нуудаг Сагаанай хү- бүүн Сахирай дайсанда алуулхадань хээлитэй хосорһон һамганиинь хүбүү түрэхэниинь “барилганда ерэхэн Баяндай” гэжэ нэрлээ юм гэдэг.
- 31 Эхирэд буряад зоной нэгэ обог.
- 32 Эндэ зохёогшо Будын Будажаб эхирэд буряад дотор байгша һэнгэлдэр омо-

гой нэрые алдажа *хонгоодор* болгожорхиһон хэбэртэй байна.

- 33 Булгaд буряадай нэгэ обог. “Аха ехэ Алагуйн ехэ хүбүүн” гэжэ хэлэдэг.
“Годоһо ехэтэ Готол Горхо хараабэй(хараагүй) аад, готол(гутал) годоһоо тай-
лаа” гэхэ мэтэ үгэнүүд байдаг.
- 34 Булгaд буряадай нэгэ обог. Булгадай аша хүбүүн Тугалаг, Тугалагай хүбүүн
Сагаан, Сагаанай хүбүүн Бадлай, Бадлайн хүбүүн Буян болоно.
- 35 Эхирэд буряадай нэгэ обог.
- 36 Булгaд буряадай нэгэ обог.
- 37 Эхирэд буряадай нэгэ обог.
- 38 Эртэ сагнаа хойшо монгол угсаатан 9 үе үнгэрбэл бэе бээдээ түрэл бэшэ
гэжэ үзэжэ, хоёр тээшээ ондоо омог яһан боложо хубаардаг. Тиихэдээ *яһа*
хахалха гэжэ найр хэдэг заншалтай байһан гэдэг. 9 үе үнгэрһэнөөр нэгэ яһа-
тай гэжэ тоолохоо болижо, худа ураг бололсожо үхид басагадаа үгэлсэжэ
абалсан, эрэ эмэ болохо эрхэтэй болдог байһан тэрэ гуримые эндэ хэлэжэ
байна.
- 39 *Наместник.*
- 40 Ородой дипломат, гүн Фёдор Алексеевич Головин (1650–1706). 1689 ондо
Манжа Чин уластай Нэршүүгэй гэрээ байгуулжа, Хара мүрэнэй оршом газа-
рые буляалдан дайралдажа байһан дайниие зогсоожо, хилэ хизаар тогтообо.
Эндэ зохёогшо Будын Будажаб Головиниие “Томско губерниин наместник”
гэжэ бэшэһэн болобошье, үнэн дээрээ Головин *Брянскын наместник* солотой
байгаа нэн. Тэрэ сагта Томско губернишье гэжэ үгы байһан юм. Эндэ Головин
1689 ондо далайн хойто бээын буряадудые Үдын байшангнаа урагшаа Сүхэ
гол хүрэтэр ошожо нуухыень дурадхаһан тухай хэлээшэнь тухайн сагай түүхэ
бэшэг данса соо огто дурдагдаагүй ушар болоно. Зохёогшо буряад арадай
аман үгы хэрэглэһэн хэбэртэй байна.
- 41 1688 ондо Халха Монголой баруун зүүн гарай ехэ бага ноёдууд дотоодын на-
муун дайнда абтажа, зүүнгарай Галдан Бошогто хаанай сэрэгтэ дарагдан,
зүг бүри бутаран таража, ехэнхинь Манжа Чин уласта дахан орожо, ехэ гу-
биин урда талада гаража нууба. Тэрэ саг хүрэтэр Байгал далайн урда бээдэ
Сэлэнгэ мүрэниие зубшан мүнөөнэй Улаан-Үдэ хото хүрэтэр нуужа байһан
Халха Монголой Түшээтэ хаанай ойро түрэлэй Даша хунтайжын хүбүүд ба
Сэсэн хаанай табанангууд улас мүн уг нютагаа орхин нүүхэ баатай болоһон
юм. Эндэ тэрээн тухай хэлэгдэнэ.
- 42 Далайн хойто бээын буряадуд Халха Монгол тээшээ олоороо бодожо
ошоод, Сэлэнгэ мүрэнеер нютаглаба гэжэ дуулаһан ородууд Сэлэнгэ өөдэ
ябажа, Сүхын бэлшэр дээрэ Түшээтэ хаанай Даша хунтайжын нютагта мон-
голшуудай Сүхын байшан гэжэ нэрлэдэг Сэлэнгын тура шэбээ 1666 ондо
бодхоһон бэлэй.
- 43 Мүн тэрэ Сүхын байшангые байгуулһан ород хасагууд Үдэ Сэлэнгын бэлшэр
дээрэ 1667 ондо монголшуудай Үдын байшан гэжэ нэрлэдэг Үдын тура шэ-
бээ бодхообо.

- 44 “Гэртэн улад” гэжэ гэрлэжэ эхэнэр абаһан зониие хэлэжэ байна.
- 45 Идхахадань.
- 46 *Эһэхүү* — үйлэ үгсхэхэ нула үгэ. *Эһэ олдохо* гэбэл “олдохогүй” гэхэн удха-
тай болоно. *Эһэхүү* гэхэнэй -хүү гээшэнь “лэ” гэхэн удхатай юм. *Эһэхүү ол-*
дохо гэбэл “олдохогүйл” гэхэн үгэ болоно. *Эһэхүү олдоһондо* гээшые “ол-
доогүй хадань лэ” гэжэ ойлгожо болохо.
- 47 Алад гараад, алад саана, алгад.
- 48 *Канцелярство.*
- 49 Сэлэнгын буряадуд өөрын шадал хүсөөр Манжа Чин уластай залгаха хилые
хаража байһан. Тэрэ сагта Сэлэнгын буряадуд Сүхын байшанда нуугша за-
хын хэрэг мэдэһэн воевода, комендантын мэдэлдэ байһан бэлэй.
- 50 *Экономическэ.*
- 51 *Конторо.*
- 52 Сонгоол отогой Үхин тайшаагай байрань мүнөөнэй Буряад уласай Бэсүүрэй
аймагай Харлан нютагта байһан юм гэдэг. Мүнөөшье тэрэ газарын *Шэбээ*
суури гэжэ нэрэтэй, түбэдөөр мааниин үзэг бэшээтэй шулуун бии.
- 53 *Хэниие гэнэ* — “хэниие гэхэбди”, “хэниие ноён гэжэ урдаа барихабди” гэхэн
удхатай.
- 54 *Айладаарайгты, хэлээрэйгты.*
- 55 *Олооройгты.
- 56 1728 ондо Ород гүрэнэй элшэн Рагузын гүн Савва Владиславич Сэлэнгын
буряадай бабай хурамша отогто Шишин Мату гэгшые шүүлингэ тушаалда
томилһон байна. Энэ Мату шүүлингын гуша хүбүүн Тармайн Аюуша гэгшэ
1767 ондо буряад хасаг сэрэгэй пятидесятник албанда орожо, Түрэтэ хүбүү-
ниинь 1781 ондо абынгаа хэргэмыень залгажа пятидесятник болоһон байна.
Тиимэ ушарһаа Түрэтын хүбүүн Ломбоцэрэн ород монгол хэлэ бэшэгтэ найн
нуража, оршуулжа шадаха болоһон юм байна. Түрэтын Ломбоцэрэн иигэжэ
1808 ондо Сэлэнгын буряадай ахалагша тайшаагай тушаалда баталагдаһан
хүн болоно.
- 57 Мүнөөнэй Буряад уласай Сэлэнгын аймагай Сэлэндүүмэ нютаг. Химнэ голой
Сэлэнгэ мүрэндэ шудхан ородог бэлшэр дээрэ 1808 ондо Сэлэнгын буряа-
дые захирха контор гэжэ байгуулаад, нүүлдэ дүүмэ болоһон байгаа.
- 58 1808 ондо Сэлэнгын буряады захирха ахалагша тайшаае хунгахада, сон-
гоол отогой Үхин тайшаа үни заяанай үгы болоод, 80 үлүү жэл болошоод бай-
һан юм. Эндэ зүгөөр эрхэ нүр ехэтэй Үхин тайшаагай үри сонгоол отогой
ямар нэгэ гулбаа гү, зайһан байһыень иигэжэ бэшэһэн байжа болоо.
- 59 1707 ондо анха түрүүн Байгал далайн урда бээын бүхыл буряад-монгол зо-
ниие захирха дархан тайшаа тушаалда Сэлэнгын буряадай сонгоол отогой
Үхин тайшаа баталагдаһан байдаг. Гэбэшье 1728 ондо Манжа Чин уластай
хилэ тогтоһон Рагузын Савва Владиславич энэ ажалда жүдхэмжэтэй яба-
һан гэжэ хориин заһуул Болтирогой Шодо, Сэлэнгын буряадай сартуул ото-

гой Олдойн Дүлхицэ гэгшэдые тайшаа болгохые зууршалжа баталуулхан тула, хожомын тайшаа хэргэмтэн олошоржо, илангаяа Сэлэнгын буряадта отог бүридэ шахуу тайшаа ноёнтон болоһон юм.

60 Эрдэм шэнжэлгын зохёолдо буряад монголшуудай отог гэхэн ниигэмэй зохёон байгуулалтыг ороодор *административный род* гэдэг юм. Үнэндөө отог гэшые анха ород захиргаанай зүгһөө *род* гэжэ буруу оршуулхан байгаа. Отог хадаа эгээл эндэ дурдаһандал олон ондоо обог яһанай зониие хамтаруулхан засаг захиргаанай зохёон байгуулалтын нэгэжэ байһан юм. Илангаяа Сэлэнгын буряадууд 100 гаран обог яһанай арад зониие ниилүүлһэн түрүүн 18 отогтой байһанаа, хожомын нэмэгдэжэ 22 отог болоһон байха жэшээтэй.

61 Шаралдай гэшэнь булгад буряад зоной нэгэ обог. Харнууд гэшэнь мүн булгад зоной нэгэ обог. Энэ хоёр обог нэгэ арбанда суг багтаһан байна.

62 Абзай, шоно гэжэ хоюулаа эхирэд зоной обогууд болоно. Энэ хоёр ниилэжэ нэгэ арбан болоһон байна.

63 Баяндай, хэнгэлдэр гэжэ мүн лэ эхирэдэй обогууд болоно. Эдэ хоёр ниилэжэ нэгэ арбан болоһон байна.

64 Мүнөөнэй Буряад уласай Ивалгын аймагай Оронго нютагаар ажаһуудаг булгад гарбалтай отог. Далай харнууд, жарай, шаралдай, буян, абаганад, шаабан, дүрбэд зэргэ яһануудһаа бүридэдэг байгаа.

65 Абаганад, харнууд хоёр арбанһаа бүридэһэн отог. 1-р Сэлэнгын харнууд отогһоо урагшаа нютаглан һуудаг тула, аминдаа нэгэ отог болоһон хэбэртэй.

66 2-р Сэлэнгын харнууд отогһоо баруулжа, Юрөө, Химнэ голнуудаар нютаглан һууһан харнууд отог. Далай харнууд, шаралдай, дабши, булуудха зэргын яһануудһаа бүридэһэн байна.

67 Сэлэнгын буряад отогуудай эгээл зүүн урда захада һуужа байһан отог. Мүнөөнэй Үбэр Байгалай хизаарай Улаан-Сүхын аймагай нютагта оронхой Шаргалжан, Дүнжөө зэргэ нютагууд болоно.

68 *Үнэржэжэ.*

69 Булгад буряад зоной *бубай* нэрэтэй обог Сэлэнгын буряад соо *бабай* гэжэ хэлэгдэхэ болоод, хурамша зонтой ниилэжэ нэгэ отог бүридүүлээд, мүнөөнэй Буряад уласай Ивалгын аймагаар нютаглан һуугаа юм. Эдэ хоёр яһанай зон далайн хойто бээдэ Худайн голой Мүрэн голоор хүршэ һуудаг зон байһан ушарһаа далайн энэ бээдэ буужа ерээд, хамтаржа нэгэ отог болоо ха гэжэ шудалаашад тухайлдаг.

70 Шоно, абзай хоёр арбанһаа бүридэһэн эхирэд гарбалтай зон. Зүлхын талын дүүмын эхирэд зон мүн лэ шоно, абзай хоёр отогһоо бүридэһэн байдаг. Мүнөөнэй Буряад уласай Ивалгын аймагай нютагаар һуурижаһан зон.

71 Үдэнгэ, Химнэ хоёр голоор һууһан отог.

72 Загастай, Оронгын хоёр арбанһаа бүридэһэн отог. Энэ отогто улаахан олзон, харал олзон, булгад, ашабагад, ханхай, ахурга, баянгаза, балтай, тураха, хабтагай зэргэ яһанууд багтана.

73 Буумал, үлзы, уута зэргэ яһануудһаа бүридэһэн отог.

74 Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагай Инзагата нютагта голлон һуудаг отог. Уг гарбалаараа булгадай нэгэ обог болоно. Алагуй отогто алагуй, монгол, галзууд зэргэ яһанууд багтана.

75 Булгадай нэгэ томо обог. 17-р зуун жэлэй эхин багаар ородтой анха тулалсаад, Халха монголой зүг бодожо ороһон байна. 17-р зуун жэлэй һүүл багаар ехэ дайн хөмөрөлой болоходонь, амар һууха аргагүй боложо, хуушан нютагтаа бусажа ерээд, дахяад лэ амар һуухын аргагүй болоһон тула, Сүхэ, Хөлго голой тэндэхи нютагуудаар һуурижаба.

76 Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагай зүүн талаар нютаглажа байһан отог.

77 Хүлэн нуурай баруун бээер нютаглаха отог. Хоёр атаган отогто атаган шарайд, хотогто, жүнжэн, абаганад, бэенхин, хүхыд, уряанхай, чоно зэргэ яһанууд байдаг. Эдэ хоёр атаган отог уг гарбалаараа Доодо-Үдөөр нютаглажа байһан шарайдуудтай холбоотой юм. Ород хасагуудһаа дүрбэн тэрьелжэ, Халхын Түшээтэ хаанай нютагта орожо, Туула, Тэрэлжын голоор нютаглажа ябаһанаа, Сэлэнгын адаг тээшэ бодхуулаар гаража ерэхэн зон болоно.

78 Бургалтай, Гэгээтэй, Цагаатайн гурбан арбанһаа бүридэһэн отог. Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагаар нютаглан һууна.

79 Тоори, Үхэр-Чулуунай хоёр арбанһаа бүридэһэн отог. Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагай баруун талаар байдаг нютаг болоно. Хоёр сартуул отог сартуул, хорчид, ашабагад, хэрэйд, хачинууд, хатагин, салжууд, булгад, харнууд, галзууд, баатад, атаган, хүлмээн, уряанхай, горлод, онход, цонгоол, хэрдэг, алагуй, зээрдэ азарга, шарга азарга зэргэ яһануудһаа бүридэһэн юм.

80 Мүнөөнэй Буряад уласай Зэдын аймагай Үчөөтэй, Цагаатай хоёр голнуудаар һууһан отог болоно. Табанангууд, галзууд, уряанхай, абганад, баатад, тайжа, цонгоол, ашабагад, хэрэйд, отогод зэргын яһанууд багтана.

81 Мүнөөнэй Буряад уласай Хяагтын аймагай Сүүжэ, Субагтай нютагуудаар нютаглажа байһан отог. Баатад, хачинууд, үрлүүд, сонгоол зэргэ яһанууд багтана.

82 2-р табанангууд отогтой нютагһаа хойшо нютаглажа байһан отог.

83 Халха монголой Түшээтэ хаанай гол хушуунай хурлаад яһатай зониие гол болгон 20 гаран ондоо яһанай зон ниилэжэ бүридүүлһэн отог. *Подгородный* гэдэг ород нэрые монгол-буряадаар Турын отог гэжэ хэлэдэг.

84 Халха монголой Түшээтэ хаанай нютагһаа бодожо гараһан отог.

85 Тамчын ба Юрөөгэй хоёр арбан боложо хубаагдадаг Халха Монголһоо гарбалтай отог.

86 Халхын зүүн гарай Цогто хунтайжын аша хүбүүн Хонтогорой Үхинэй дахуулан ерэхэн 150 үрхэтэ арад зон. Абгачуул, баатад, уряанхай, болингууд, юншөөбү, хотогойд, номход, элжигид, үрлүүд, арбатан, хорчид зэргын яһануудһаа бүрилдэһэн отог болоно.

Хүнэй ба газарай нэрын хэлхээ

Хүнэй ба газарай нэрын хэлхээ

А

Абай эжы 212
Аба хоршон 344, 345
Абгашуул → Абаганад
Абидын, Чоймпол 292
Австри 44, 220, 225
Ага гол 68, 73, 83, 85, 95, 108, 127, 365
Агваан Лубсан-Жамса 208
Агваан-Пунсаг 77, 104, 121
Агдуу 286
Агсаагай 309, 310, 311
Агын дасан 108, 349
Адуун-Шулуун 69, 160
Ази 115, 181, 193, 207, 220, 238, 259, 267, 359, 377, 378, 379
Алагтай 115, 181, 193, 207, 220, 238, 259, 267, 359, 377, 378, 379
Алагтайн Омоосой 305
Алагуй 115, 181, 193, 207, 220, 238, 259, 267, 359, 377, 378, 379
Алаг уула 208
Алайр 115, 181, 193, 207, 220, 238, 259, 267, 359, 377, 378, 379
Алайрай дасан 258
Алан гуа 67, 91, 114
Албазин 115, 181, 193, 207, 220, 238, 259, 267, 359, 377, 378, 379
Алдарай 315
Александр, 1-дүгээр 74, 80
Александр Николаевич → Алигсандари, 2-дугаар 151, 197, 223, 233
Александр Павлович → Александр, 1-дүгээр 86, 149, 220, 222
Александр, хоёрдугаар → Алигсандари, 2-дугаар 29, 124, 132, 151, 178, 193
Алексей Александрович 132, 193, 194
Алексей Михайлович 70, 96, 196, 272, 283, 319
Алигсандари, 1-дүгээр → Александр, 1-дүгээр

Алигсандари, 2-дугаар 29, 124, 132, 151, 178, 193, 197, 223, 233, 318, 319
Алигсандари, 2-дугаар Михайловичи 318
Алигсандари (Александр), 1-дүгээр Невскэ 317
Алим 159
Алтай Хангай 292
Алтан гэгээн хаан 120, 187
Алтан-Ёдор 51
Алтан тэбшэ 208
Алтан хаан 67, 92, 93, 94, 187, 242, 248
Алтан эмээлтэ 60
Альбааханай, Доржимаа 84
Амалад 97, 158, 159
Амар, мурэн 95, 152, 191, 199, 211, 231, 265, 266, 275, 358
Амарай заха 17, 166, 172
Амар мурэн 183
Амарсанаа → Амар-Санаа
Амар-Санаа 209, 210, 247, 283, 331
Америк 132
Анаа 55, 63, 69, 70, 78, 80, 96, 98, 101, 106, 116, 118, 125, 126, 127, 130, 132, 147, 148, 149, 154, 156, 157, 159, 167, 171, 173, 191, 195, 200, 215, 221, 259, 286, 289, 301, 303, 360, 361
Анаа гол 96, 106, 116, 125, 126, 147, 148, 154, 173, 259
Ангар 136, 345, 194, 207, 210, 225, 235, 236, 285, 304, 305, 306, 326, 345, 355, 372
Ангирта 283, 348
Англи 10, 12, 13, 43, 154, 197, 199, 200, 207, 221, 223, 224, 237, 261, 337
Андай 288
Андари, Алигсандарвэйчи (Андрей Александрович) 318
Андари (Андрей), 1-дүгээр Боголюбскэ 317
Андахай 251, 252, 294, 295, 335
Андахайн, Амар 251, 252, 284, 335
Андахайн, Шираб 252
Анна Ивановэйчи → Анна Иоановна
Анна Иоановна 213, 319
Ара Ильмэн 207
Ара Минжын обоо харуул 152, 153, 169, 170, 328
Ара Халха Монгол 115
Ара Хасууртай 118

Ара Хирээтын Гандан Даржилин 293, 335
Ара Хяагта 302
Арбан атагад 302
Арбатад 210
Арбуушкын, Ринчин 312
Арбуушкын, Шиираб 312
Аргали 127, 365
Арида 69
Армаахиин, Суваан 347
Армаг 224, 228, 274, 328
Арсаланай, Вампил 80
Архан 286, 301, 305
Арханай, Шахай 306
Архид 215, 253
Архирэй нуур 116, 118, 157, 183
Арьяабаала 94, 363
Арьяа багша 293, 294
Аса 215, 216, 244, 333
Асагад 11, 190, 200, 221
Асагадай дасан 21, 124, 128
Астархан можо 228
Астархан хото 209
Асуйхан 16, 19, 24, 29, 42, 205, 206, 282, 302, 303, 304
Асуул 295
Атаата 285, 301, 302
Атаган 32, 103, 210, 210, 214, 232, 247, 254, 263, 267, 273, 275, 279, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 296, 297, 301, 302, 305, 320, 322, 323, 329, 332, 335, 373, 375, 383
Атаган шарайд 32, 285, 301, 305
Африг 220, 231
Аха 60, 274, 328, 380
Ахалдай 216, 252, 292, 295
Ахалдайн, Жамба → Ахалдайн, Лубсан Жамба
Ахалдайн, Жимба → Ахалдайн, Лубсан Жамба
Ахалдайн, Лубсан Жамба 76, 77, 103, 105, 121, 122, 123, 190, 215, 216, 252, 254, 296, 319
Ахилай 298, 299
Ахилайн дабаан 299
Ашабагад 12, 13, 206, 236, 258, 263, 273, 275, 279, 282, 284, 292, 335, 375, 379, 382, 383
Ашахайн, Юм 301
Ашын, Гүрэжаб 312
Ашын, Жамбал 312
Ашын, Чойнпол 312
Ашын, Чойсорон 312
Аюурзанын, Дамба 315
Аюурзанын, Дондог 315
Аюурзанын, Лубсан 315
Аюурзанын, Сэнгэ Жамбал 315

Аюуша хан 208, 209, 210, 243, 244, 245
 Аюушын 309
 Аюушын, Зэбшигэ 291
 Аюушын, Мүнхэ 299
 Аюушын, Норбо 301
 Аюушын, Цэбэг 291
 Аюушын, Цэрэндоржо 29

Б

Баабай хурамша 272, 279, 282, 373, 374
 Баасамжын, Балгун 292
 Баастын, Сахалаг 297
 Баастын, Юурамдай 297
 Баасугай, Бошогто 306
 Баасугай, Доржо Жаб 306
 Баасугай, Одоной 306
 Баасугай, Шагжа 306
 Баасугай, Шажанай 306
 Баасугай, Шархан 306
 Баатад 210, 383
 Баатар сагаан хаан 54, 292, 293, 295, 296, 300
 Баатар нууриин 297
 Бабаа зайһан 288
 Бабжа Барас баатар 52, 60, 116,
 Бабуу 289, 310
 Бадан дархан 298, 299
 Бадлуугай, Добдон 227
 Бадмажабай, Дамба 312
 Бадмажабай, Жамба 312
 Бадмажабай, Содном 312
 Бадматарай, Дугар 297
 Бадмацэрэн 72, 153, 155, 217
 Бадмын, Бадма Ханда 315
 Бадмын, Базар Ханда 315
 Бадмын, Добдон 310
 Бадмын, Ринчин Ханда 315
 Бадмын, Сүлътим Шираб 232, 267
 Бадмын, Той[н]дол 320
 Бадмын, Цэдэб 29, 155
 Бадмын, Цэнгүн Муухай 310
 Бадмын, Цэрэн 125, 152, 155, 208, 209, 242, 245, 251, 287, 292, 297, 308, 309, 310, 311, 314, 331
 Бадлуугай, Михайла 154
 Бадын нутаг 159
 Базарсада 252, 351
 Байгал 28, 33, 53, 61, 69, 70, 87, 91, 96, 97, 114, 115, 117, 134, 135, 136, 157, 171, 183, 184, 194, 205, 206, 224, 235, 236, 237, 238, 239, 248, 263, 272, 280, 281, 283, 285, 302, 303, 304, 305, 326, 327, 329, 330, 331,

332, 334, 343, 345, 353, 356, 357, 358, 359, 361, 367, 372, 378, 380, 381
 Байгалай область 205, 206, 231
 Байгалай Үмэнэхи области (можо) 17, 21, 29, 33, 109, 126, 133, 151, 177, 189, 193, 196, 198, 199, 260, 266, 267, 274, 276, 328, 329, 363, 365, 366, 367
 Байгалай үмэнэ зүг 73
 Байгал мүнрэн 69, 96
 Байдуга 344
 Балаганск 205, 206, 236, 326, 332, 344, 356
 Балгунай, Абида 292
 Балгунай, Гэндэн 292
 Балгунай, Молон 292
 Балдан Брэйбүн 103, 233
 Балжана нуур 51, 60, 69, 96
 Балжан-толгой 51
 Балжан → Балжан хатан
 Балжан хатан 5, 13, 25, 26, 47, 49, 51, 68
 Балсанай, Цэрэнжаб 307
 Балтараг 297
 Бамбаагай 321
 Бандида хамба 14, 16, 29, 31, 32, 41, 77, 103, 104, 105, 106, 122, 123, 124, 130, 188, 190, 214, 215, 216, 219, 220, 224, 227, 230, 232, 233, 243, 252, 255, 264, 281, 301, 336, 363, 365
 Банзарай, Доржо 22, 44, 229, 262, 263, 264, 358, 359
 Банчин эрдэни Лубсан-Чойжамса 208
 Барай сэлээни 172
 Барамидай, Хубита 87, 151
 Барас хото 182
 Барбот де Марни, Егор Егорович 123, 190
 Барга баатар 67, 91, 97, 98, 101, 114, 115, 117, 153
 Барга баатар Дайсун ноён → Барга баатар
 Баргажан 8, 15, 19, 67, 91, 114, 194, 210, 221, 222, 224, 228, 343, 344, 345, 347, 348, 353, 356, 357, 360, 365
 Баргажан гуа 67
 Баргажан округ → Баргажанай тойрог
 Баргажан талын (степной) дүүмэ 17, 29, 32, 33, 263, 346
 Баргажанай Бурихал 345
 Баргажанай гол 33, 116
 Баргажанай мүнрэн 344
 Баргажанай тойрог (округ) 17, 21, 33, 195, 346, 348

Барга монгол 206
 Баруун Жуугай орон 322, 323
 Баруун Хутаг 302
 Баруун-Хүнды 348
 Бархай 286, 301, 305
 Барыкинай сэлээни 171
 Бата 72, 155, 208, 241, 242, 250, 292, 297, 316
 Бата-Мүнхэ Даян хан 208
 Батнай 55, 60, 72, 92, 98, 114
 Батын, Цэбэг 297
 Башилиин, Зандан → Василиин, Зандан 153
 Баяндай 356, 372, 379, 382
 Баяндын, Хошогой 83
 Баярай, Норбо 219
 Баярта, зайһан 297
 Баяртын, Вамбо Доржо 297
 Баяртын, Нараба 297, 307
 Баяртын, Сүндэб 297, 307
 Безносиков, Константин 129
 Бекетов 248, 327
 Беклемин, Евстафий Карпович 123
 Биитим 157, 158, 159
 Бинтахай 294
 Битан дархан зайһан 212
 Бишүүнэй, Доржо 224
 Богдо Банчин 128, 226
 Богдо Банчин эрдэни 226
 Богдо Жэбзэн Дамба лама → Богдо Жэбзэндамба хутагта
 Богдо Жэбзэн Дамба хутагта → Богдо Жэбзэндамба хутагта
 Богдо Жэбзэн Дамба хутагтын Хүрэн → Богдын Хүрэн
 Богдо Жэбзэндамба хутагта Богдо хаан 54, 67, 91, 218, 290
 Богдо Чингис хаан 119, 271
 Богдо банчин Чоглай Намжил → Чоглай Намжил
 Богдо банчин эрдэни Лубсан Балдан Дамба Нимын → Лубсан Балдан Дамба Нима
 Богдо эзэн 216, 219, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233
 Богдын Хүрэн 303, 321
 Бодон 92, 344
 Бодонгууд 11, 55, 60, 67, 72, 83, 87, 92, 114, 153, 174, 175, 176, 217
 Бодонхой дабаан 347
 Бодонсын, Сүлътим 300
 Бодорой 213, 252
 Бозойн, Энхэ 312
 Бойсор 286, 301, 305
 Бойсорой, Багулу 301

Бойсорой, Хоночи 301
 Болтирогой, Шодо 54, 55, 63, 72, 101, 152, 153, 154, 155, 381
 Болтомор дасан 215, 227, 233, 254
 Больёо 285, 305
 Бонапарт 220, 257, 258
 Бооригто 348
 Боохойн 219, 221
 Боохойн, Чойжамса 221
 боохой хуасай 52, 60
 Боргил 286, 301, 305
 Бординын, Бороншуу 90
 Борогоной, Банзар 229
 Боролигой, Тобоо 315
 Борошо 305
 Борсогын, Вандан 307
 Бортон 305
 Борёо 286, 291, 294, 320
 Босохол 343
 Ботоголиг 286, 301, 305
 Бошогтын, Борсого 306
 Бошогтын, Самбуу 306
 Бошогтын, Цэдэб 306
 Бошогтын, Чойнжон 306
 Бөөрэлжэ 303, 305, 337
 Бриль 190
 Буда 232, 267, 295, 313
 Будаалайн 315, 316
 Будаалайн, Алдар 315
 Будаалайн, Олзон 315
 Будаалайн, Хулман 315
 Будажабай, Гэнин Даша 290
 Будан хатан 206
 Будын, Лубсан-Дампил 216
 Булатов 284
 Булгад 9, 16, 23, 29, 235, 236, 254, 255, 346, 356, 359, 372, 374, 375, 382, 383
 Булган 210, 246, 303, 304, 337, 379
 Булган гол 210
 Булжамаарай, Хэнзэлэй 300
 Бургал нутаг 350
 Бургалтай 215, 216, 254, 295, 383
 Бургалтайн 105, 189, 289, 333
 Бургалтайн-Адаг 289
 Бурхан багша 178, 179, 338
 Бурхиин 313
 Бурхиин, Балдуруг 313
 Бурхиин, Лабдуу 313
 Бурхиин, Хабуд Мэргэн 313
 Бурядай 91, 205
 Буряад-монгол Уласай Бурриспублиг 323
 Бутеков, Владимир 123
 Буумалай, Данжан 72, 153
 Буумалай, Данчин 217

Буура отог 343, 354, 355
 Буурал Тохой 218, 225
 Буурсагай, Муу Монхой 306
 Буурын гол (горхон) 197, 213, 327, 332
 Буурын тала 283
 Бухайра 207, 238
 Буханай 286, 301, 305
 Буха ноён 136, 206, 235
 Буянтын, Жамбалдоржо 279
 Буянтын, Жэлжү 309
 Буянтын, Паалии 309
 Буянтын, Цэрэн 309
 Бүнеэгэй, Цэваан 316
 Бүрэн 158, 159
 Бүрин хаан 284
 Бүртэ шоно 19, 180
 Бүүбэй баатар → Бүүбэй бэйлэ баатар
 Бүүбэй бэйлэ баатар 25, 26, 44, 49, 58, 68, 95, 115, 116
 Бүүбэй бэйлэ → Бүүбэй бэйлэ баатар
 Бүүбэйн, Порхоби 309
 Бүүбэйн, Самбуу 306, 309, 310
 Бүшимин горход 159
 Бэдэ 115, 116, 117, 120, 180
 Бээнхэн Атаган 302
 Бээрхүү 302
 Бэлшэрийн сэлээни 282
 Бэрхэ Сүүгэлэй 176
 Бэрьсэ 221
 Бэхи бүхэ 52, 60
 Бэшүүр 118
 Бэшэ Дугарын 217
 Бээжэн 115, 182, 208, 212, 217, 218, 223, 230, 231, 237, 240, 245, 247, 256, 261, 265, 266, 272, 294, 325, 327

В

Валдимир (Владимир) 317
 Валдимир (Владимир), 2-дугаар Ономакэ (Мономах) 317
 Вамбодоржын, Лубсан Цэрэн 297
 Вамбын, Дамба 132, 231
 Вампилай, Лүндэн 288
 Вампилай, Ниндаг 226, 232, 279, 288
 Вампилай, Шагдаржаб 232, 288
 Ванданай, Гончиг 307
 Ванданай, Нараба 307, 316
 Ванданай, Содбо 307
 Ванданай, Чойнпол 307
 Ванданай, Шагдар-Жаб 178

Вандан Ешын, Эржэнжаб 310
 Ванчигай, Балдан 314
 Ванчигай, Ринчин 197
 Ванчигай, Ринчиннима 224
 Ванчигай, Соном 321
 Ванчигай, Түгдэн 293, 313
 Ванчигай, Чойроб 320
 Ванчигай, Шираб 124
 Ванчигай, Шойраб 365
 Ванчигай, Юмсэрэн 72, 125
 Ваншигай, Шойраб 78
 Варандт → Варант, Карл
 Варант, Карл 345, 358
 Варшава 225, 261
 Васили, 1-дүгээр Ярославэйчи (Василий Ярославич) 317
 Васили, 2-дугаар Васильевичи 318
 Васили, 4-дүгээр Ивановэйчи 318
 Василиин, Зандан 72, 217
 Вашили, 2-дугаар Дмитэрэйвэйчи (Василий Дмитриевич) 318
 Вениамин архиерей 350, 366
 Верхоленск 134, 205, 235, 248, 336, 343, 354, 355
 Верхоленскын округ (дистрикт) 343, 353, 354
 Винников 131, 350
 Владимир Илгичи Лиинин (Владимир Ильич Ленин) 323
 Владиславич, Савва 28, 54, 72, 100, 101, 152, 195, 197, 213, 274, 283, 287, 290, 291, 295, 299, 359, 381
 Волга 209, 243, 244
 Всэволод (Всеволод) 317
 Всэволод (Всеволод), 2-дугаар 317
 Всэволод (Всеволод), 3-дугаар Георгэвэйчи (Юрьевич / Георгиевич) 317

Г

Гааргын аршаан 351, 367
 Гааргын үртөө 171
 Габриила горхон 164
 Гаваан хамба → Ешэжамсын, Данзан-Гаваан
 Гадаада Монгол 101, 189, 217, 256
 Галгаруй 348
 Галдан Бошогто хаан 208, 241, 243, 244, 251, 283, 331, 380
 Галзууд 17, 54, 55, 60, 63, 70, 72,

83, 88, 97, 101, 131, 132, 147, 152, 153, 157, 174, 184, 193, 198, 216, 222, 344, 346, 359, 383
Галсан, дид тайшаа 154
Галсанай, Дэмбил 79, 80, 81, 84, 85, 86, 106, 107, 290
Галсан, дид тайшаа 154
Галсан Содбо 29, 227, 262, 348
Галтай горхон 125
Галтайн дасан 105, 125
Галуута нуур 105
Галуута нуур хото 365
Галуута нуурай дасан 281, 292, 296, 367
Гандан Шаддүблин 78
Гантумуров 60, 212, 248, 331
Гараа-Дашын, Барду 309
Гараа-Дашын, Гүрэ 309
Гараа-Дашын, Замбала 309
Гараа-Дашын, Намдаг 309
Гараа-Цэбэгэй, Галсан 314
Гараа-Цэбэгэй, Жамьян гэлэн 314
Гараа-Цэбэгэй, Лубсан 311, 313, 314, 315
Гараа-Цэбэгэй, Торгууд 314
Гармын, Доржо 310
Гармын, Цэваан 310
Гармын, Цэдэн 310
Гармын, Чойдоб 310
Геденштром 80, 86, 107
Глазунов 152
Годан хаан 119, 185
Годоноб, Борис (Годунов) 318
Годохиин, Шойжод 153
Голицын 154, 197
Головин → Головин, Фёдор Алексеевич
Головин, Фёдор Алексеевич 99, 184, 230, 265, 273, 354, 372, 380
Головкин 217, 232, 255, 256, 267
Гомбожаб 8, 90, 308, 310, 311
Гомбожабай, Даша 310
Гомбожабай, Доржо 311
Гомбожабай, Чойжаб 310
Гомбын 44, 72, 153, 217, 229, 230, 263, 264, 265, 320, 321, 351
Гомбын, Бадмацэрэн 72, 153, 217
Гомбын, Галсан 44, 229, 263
Гомбын, Дампил 264, 320
Гомбын, Лүнбэн 275
Гомбын, Найдан 230, 264, 265, 351
Гомбын насаран 321
Гонбын газар 114
Гончигой, Жэмбүү 308

Гончигой, Цэрэн 308
готол Буумал 375
Гошогой Баяндын 174
Гришин, Иван 346
Гунгаа-Одсэр 120, 364
Гунзанай гурьба 295
Гурбан Хараатан 287
Гушад 67, 92, 114
Гүлгэ 290
Гүн Бандидын Хүрөөн 295
Гүнэй 62, 215
Гүрын, Норбо 309
Гүрэжабай, Доржо 311
Гүрэжабай, Дэшэн 311
Гүрэжабай, Муухай 311
Гүрэжабай, Сагаалай 311
Гүрэжабай, Цэбэгжаб 307
Гүрэжабай, Цэваан 311
Гүрэжабай, Чойдоб 307
Гүрэжаб засаг 218, 256
Гүүшири 120
Гэгээтэй 216, 383
Гэгээтэйн дасан 216, 221, 233, 254, 259, 289, 291, 295
Гэлэг Жамсын, Баасу 308
Гэлэн-Хүү 322
Гэндэн Даржаалин 81
Гэндэн Дашын, Баатар 309
Гэндэн Пунсоглин дасан 291
Гэндэн Чойнпэллин 81
Гэндэний, Дугар 297
Гэндэнэй, Жаани 292
Гэнин-Дашын, Банзарагша 290
Гэнин-Лубсан 178
Гэнпэлэй, Дэлэг 86
Гэоргэй Всэволлодобэйчи (Юрий Всеволодович) 317

Д

Даариин, Башы 153
Дабаанай, Гада 85
Дабхарай ара 284
Дабхарай-Үбэр 289
Даваагай, Бадматар 297
Дагбын, Дамбии 312
Дагбын, Сэсэхүү 312
Дайдхайн, Буянта 86
Даймин Хүнбү хаан 115
Дай Хун тайжа → Дай Хунтайжа
Дай Хунтайжа 25, 49, 50, 51, 58, 68, 69, 94, 115, 116
Дайчин улас (гүрэн) 26, 67, 91, 271, 326
Дайшан шүүлэнгэ 290
Далай лама 26, 93, 119, 187, 208, 241, 244, 337, 338

Далай лама Содномжамса 119, 187
Далайн булаг 284
Далай хүлэг 285, 301, 305
Далан толгой 225
Дамба Брэйбүн хиид 221
Дамбадугарай, Жэгжэд 80, 81, 82, 84, 107, 154
Дамбын, Аюуша 299
Дамбын, Бадма 315
Дамбын, Дагба 312
Дамбын, Жамбал 310, 315
Дамбын, Ринчин 287
Дамбын, Содбо 287
Дамбын, Цэдэб 315
Дамдин-Доржо 350
Дампилай, Цэдэн 309
Дампилай, Цэнгүн 309
Дамчой Рабжаалин 81, 301
Дандарай, ЛубсанҺүндэб 87, 109, 127, 222
Дандарай, Санжал 222
Данжанай, Зангяа 175, 176
Данзанай, Шадаб 219
Данзан Доржо 217, 218
Дансаранай, Эрдэни 279
Данчинай, Зангяа 87, 89
Даржаагай, Сүлътим 219
Даржаагай, Цэмпил 80
Дархан-Монгол 300
Дахи 71
Даша, габжа 226
Даша-Дондог 209, 310
Дашажабай, Морхоон 314
Дашажабай, Самдан 314
Дашажабай, Түбдэн 314
Дашапэлэй, Буянта 275
Даша хүнбүлин 78, 81, 124
Даша Чойнпэллин 87, 88, 109, 127, 128, 192
Даша Чойнхорлин 78, 105
Дашын 72, 152, 155, 158, 215, 290, 307, 309, 320, 321
Дашын, Бадма 307, 315
Дашын, Балдан 215
Дашын, Доржо 311
Дашын, Жабай 307
Дашын, Олбори 72, 152, 155, 158
Дашын, Сүндэб 307
Дашын, Түгэд 307
Дашын, Цэбэг 307
Дашын, Шодын 158
Даян-монгол 212
Даян МонголоЙ, Лубсан 300
Дигүм-Замбо далай собин ара алтан шэрээтэ хаан 114, 179
Димитэр 230
Динили, Алигсандарвэйчи 318

Дитмар 350
Дмитрий, 5-дугаар Ивановэйчи (Иванович) Донской 318
Дмитрий Сүздалскэ 318
Дмитэри, Алигсандаривэйчи 317
Догбын, Далай 80, 85
Доёдой, Балдан 308
Доёдой, Дашажаб 314
Доёдой, Лодон 314
Доёдой, Тарба 314
Доёдой, Цэрэн Надмид 308
Долоон нуурай хятад хото 231
Дондоб-Дэшэнлин дасан 125, 191
Дондог 208, 209, 242, 246, 292, 310, 315, 334
Дондог-Даши 246
Донсохоной, Бадма 232
Доодо Ангара 136
Доодо-Үдэ 96, 236
Доржижаб 72
Доржожабай, Павел 126, 195
Доржын 230, 312
Доржын, Агваан 21, 24, 41, 322, 337, 338, 359,
Доржын, Данжан 72, 153
Доржын, Данзан 217
Доржын, Дэмпил 310
Доржын, Зодбо 132
Доржын, Үлзытэ 310
Доржын, Цэдэн-Жаб 309
Доржын, Шагжа 310
Дотоодо Монгол 217, 255, 256, 344, 345
Дотор Хятад 344
Дубенко 132
Дуганай, Баасамжа 295
Дуганай, Забашки 291
Дуган, Чойжи 291
Дугарай 122, 124, 154
Дугарай, Вамбо 297
Дугарай, Дансаран 297
Дугаржабай, Балдан 314
Дугаржабай, Бата-Мүнхэ 316
Дугаржабай, Дондоб 316
Дугаржабай, Мүнхэ 316
Дугаржабай, Убаша 314
Дугаржабай, Цэрэн 287
Дугаржабай, Шиираб 316
Дулжабай, Нимбуу 309
Дулма 227
Дундада 206, 209, 212, 231, 237
Дунда Шаргалжан 225
Дүбчин лама Ешэ-Доржо 229
Дүлхисын, Аюуша 290
Дүлхисын, Дэлгэр 290
Дүнгын, Данзан-Шулхан 221

Дүнжөө 297, 382
Дэгтэ 124
Дэлгэр тайшаа 154
Дэлгэрэй, Галсан 290
Дэлгэрэй, Юмцэрэн 290
Дэлгэрэй, наван 321
Дэлэг гүн 299
Дэлэг зайһан 297
Дэлэгэй, Гүнжэд 297
Дэлэгэй, Гүнсэн 297
Дэлюун-Болдог 271
Дэмбилэй, Ринчин-Доржи (Николай) 16, 22, 81, 82, 107, 108, 129, 130, 154, 197, 229
Дэмпилэй, Тогмид 313
Дэрэстэй 215, 216, 233, 302, 320, 321
Дэрэстэйн (Атаган) дасан 32, 105, 215, 216, 232, 233, 267, 322, 323, 333
Дэчин хүндүблин 84
Дэчинэй, Балдан 306
Дэчинэй, Гармажаб 306
Дэшэнэй, Даваа 311
Дэшэнэй, Жодой 311
Дэшэнэй, насаран 311
Дэшэнэй, Цэдэб 311
Дээдэ-Үдын город (тура, острог) 55, 80, 170, 171, 172, 211, 280, 349, 351, 372
Дээдэ-Үдын округ (уезд) 28, 42, 69, 73, 84, 87, 88, 106, 109, 175
Дээдэ-Үдэ 96, 171, 211, 280, 349, 351, 372

Е

Европа 207, 220, 231
Европо → Европа 115, 181, 240
Екатерина 77, 209
Екатерина, 1-дүгээр 152, 213, 250, 253, 319
Екатерина, 2-дугаар 73, 101, 104, 122, 164, 214, 319
Елизавета Петровна 121, 214, 319
Елисавета Петровна → Елизавета Петровна
Енисей 207, 239, 326
Еншөөбү 297
Ермак → Ярмаг
Есүгэй баатар 115, 181, 271, 377
Есүхэй баатар → Есүгэй баатар
Ехын обог 347
Ехэ горхон 159
Ешэжамса 296
Еши-Жамсын, Данжин-Чойван

Доржо 78, 105, 123, 190, 193, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 264, 296, 320, 348, 349, 363, 364
Еши-Жамсын, Данзан-Дэмчиг 77, 105, 123, 190, 216, 296, 320
Ешэжамсын, Данзан-Гаваан 77, 105, 123, 190, 216, 219, 220, 223, 226, 227, 296, 320, 347, 363
Ешэжамсын, Дэмчиг → Еши-Жамсын, Данзан-Дэмчиг
Ешэ-Жамсын, Дэмшиг → Еши-Жамсын, Данзан-Дэмчиг
Ешэжамсын, Суваан → Еши-Жамсын, Данжин-Чойван
Доржо

Ё

Ёндонжамса, Далай лама 93, 187
Ёнхор 302, 374

Ж

Жааниин, Вамбо 292
Жабайн, Бүүбэй 309
Жабайн, Муу-Хүбүүн 309
Жабайн, Цэдэн 307
Жабайн, Чойдоб 307
Жамба 296, 319
Жамбалай, Очир 229
Жамбалдоржо номун хан 305
Жамбалтарай, Норбо 279
Жамбасан Гэгээн, Лубсан 322
Жамсаранай, Убаша 310
Жамсаранай, Чойдон 310
Жамсын, Жамбал 315
Жамсын, Лүдэб 312
Жамсын, Убаша 315
Жамсын, Чагдар 312
Жамсын, Шагжа 312
Жамьянай, Цэбээнжаб 310
Жамьян зурааша 320
Жаран Бутангар 159
Жарантайн, Тодхолой 86
Жарантайн, Тооголой 174
Жаргалай соржо 226
Жаргаланта хадын толгой 347
Жинобьеб (Зиновьев) 323
Жодойн, Тодлой 312
Жодойн, Цэдэндоржо 312
Жүгэ ноён 115, 182, 207
Жүнжээ 287
Жүнжээн атаган 301
Жэбээндамба хутагта 58, 76, 91, 95, 103, 121, 188, 208, 214,

215, 218, 230, 247, 252, 255,
337, 366
Жэбзэндamba хутагтын хүрeэн
58, 95, 121, 214, 215, 252
Жэгжэд 72, 153
Жэгжэдэй, Тарба 82, 151, 154,
197, 229
Жэмбиин, Ойдоб 289
Жэнхэн хүүхүүр 147
Жэшүүгэй, Мүнхэ-Жаб 315

З

Забшигиин, Аюуша 291
Заганай сэлeэни 171
Загастай 215, 216, 225, 373, 374,
382
Загастайн Адаг 287
Загастайн дасан 225, 276, 287,
322, 373, 374, 382
Зайһанай, Монхоодой 314
Зайһанай, Юмжаб 314
Зайчиков 81
Замбалын, Мүнхэ 315
Замбалын, Содбо 309
Зан газар 119
Зангин 78, 125
Зангяа 87, 89, 175, 176, 306
Запольский, Павел Иванович
151, 196, 232, 267, 349, 364
Заргалиг 172
Зарубинай сэлeэни 282
Засагта хан 91, 187, 208, 217,
242, 245, 272, 331
Захаамин 42, 224, 228, 252, 274,
304, 327, 362
Заха-Шэбэр горхон 125
Заяагай, Дамба-Даржаа 12, 14,
16, 29, 77, 103, 104, 121, 122,
214, 215, 243, 252, 253, 254,
297
Заяагай, Захюуша 297
Заяата хаан 115, 181
Заяата хушууша 212
Заяахан 252, 296, 335
Золониин, Хайдаб 348
Зонхобо 333
Зоригтын, Жалсарай 132, 193
Зугаалай 215, 221, 259
Зугаалай дасан 221, 258
Зуухай 300
Зүггүй 301
Зүгы 344
Зүгын 45
Зүүнгар 240, 241, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 250, 331, 332,
346, 359, 380
Зүүн-Мүртэй 302

Зүүн Сибирь 13, 17, 77, 80, 82,
98, 100, 103, 104, 106, 189,
190, 191, 193, 196, 214, 222,
224, 226, 227, 230, 231, 232,
233, 235, 257, 262, 267, 275,
280, 327, 331, 347, 348, 364,
365, 367
Зүүн Хуурай 167
Зүүн Ярууна 283
Зэдын болдог 229
Зэдын дасан 288, 294, 320
Зэдэ гол 272, 287, 290, 327, 333,
375
Зэлтэр гол 295

И

Иакинф 346, 359
Иван, 2-дугаар Ивановичи 318
Иван, 3-дугаар Вашильевичи
(Иван Васильевич) 318
Иван, 4-дүгээр Вашильевичи
Догшон 318
Иван, 5-дугаар 319
Иванай, Юмжаб 72, 153
Иван Антоновэйчи (Иван
Антонович) 319
Иван Василиин 211
Иван Данииловичи 318
Игнатъев 231, 266
Игори (Игорь) 317
Игумнов 223, 260
Идамай, Цэрэндоржо 313
Идын степной дүүмэ 134
Измайлов, Лев 212
Иисэнгэ 157, 159, 164
Илдэн 294
Или 243, 246
Илигсэй Михайловэйчи →
Алексей Михайлович
Илмэн 306
Ильин волость 350
Индэйн 311
Иодиин Бэфлием 178
Итанца 69, 70, 97, 184, 212, 360,
361
Итанцын волость 346, 361
Итанцын острог (шэбээн) 70,
97, 99, 117, 198, 211
Ичислаб (Изяслав) 317
Ичислаб (Изяслав), 2-дугаар
317

К

Кавказ 160, 164, 170, 174, 199
Казань 223, 228, 263
Казанай ехэ нургуули →

Казанай университетед
Казанай университетед 223, 260,
261, 262, 263, 264, 345, 358
Казан хотын гимнази нургуули
29, 227, 260, 261, 262
Казанай шажанай академи 263
Калинин 323, 339
Каспийска далай 209
Клочихин 290
Ковалевский, О. М. 10, 21, 223,
260, 261, 360
Константин Павлович 222, 260
Королев 222
Корсаков 349, 364
Кросаково 264
Костайнтан Дмитараявэйчи
(Константин Дмитриевич)
317
Кудинск 283
Кулингнэй острог 304

Л

Лаба 73, 83, 102, 160, 216, 255
Лабдуугай, Гараа-Цэбэг 313
Лабдуугай, Луухан зурааша 313
Лабдуугай, Мүнхэ бэшээшэ 313
Лабдуугай, Этигэл 313
Лабран 322, 338
Лан-Гүрэ 351
Левашов 232
Лёнхобын, Дугаржаб 300
Лёнхобын, Рабдан 300
Ленэ мурэн 207
Лепарскиин үртөө 225
Лепарский 223, 260
Либкнехт, Карл 323, 339
Либуу → Львов 347, 363
Лигдэн Хутагта хаан 182
Лисам 120, 186
Лисицын 210
Литвинцев 222
Литэйнэ частиин Бага
Итальянска үйлсэ 133
Лобанов 222, 260
Лодоной, Шиираб 314
Ломбо-Цэрэнэй, Дамбии-
Жалцан (Юмдэлэг) 11, 13, 16,
24, 28, 42, 44, 205, 234, 264,
279, 330
Лопилой, Жалсан 313
Лопилой, Лубсан 313
Лосолой 313
Лосолой, Бабаасан 313
Лосолой, Дабаа 313
Лосолой, Даша Дондоб 313
Лосолой, Няма 313
Лосолой, Содном 313

Лосолой, Цэрэндондог 313
Лубсайн, Дамба 312
Лубсайн, Сампил 312
Лубсанай, Шара-Хүбүүн 311
Лубсан-Дагба 78, 333
Лубсан-Намжил 78
Лубсан-Сампил 125
Лубсан-Тойндол 78
Лубсан-Чойжамса 208
Лубсан-Шираб 78, 121, 122, 124,
125
Лубсан-Юмсэн 124
Лубумба 288
Лубын, Хуяг 87
Лууханай, Этигэлтэ 313
Лууханай, Этигэлшэ 313
Лүмбини 90, 178
Лүнгнам 114, 179
Львов, А. Д. 227, 262, 347, 363
Лэгдэн хутагта баатар хаан 115,
120, 364
Люксембург, Роза 323, 339

М

Магнайн, Мантарин 80
Малагай, Шираб 221
Мангиин, Лубсан-Пиранлай
222
Мангирай, Эрдэни Дарга 293
Манжа 9, 14, 31, 57, 58, 62, 91, 94,
181, 184, 187, 189, 195, 197, 198,
200, 230, 231, 239, 241, 242,
243, 244, 245, 246, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 254, 255,
256, 265, 266, 272, 274, 325,
328, 331, 332, 333, 334, 337, 357,
380, 381
Манжын, Цэдэн 72, 217
Манзушэри мэргэн хамба
номуун хан 215
Манибадарай, Жаа-Хүбүүн 314
Манибадарай, Цэдэн-Доржо
314
Манириин, Сайца 287
Мансуугай, Цэдэн 153
Мантахин, Зодбо 320
Манухтохой 209, 245
Мардайн, Арсалан 72, 153, 217
Мардайн, Галсан 72, 79, 84, 101,
106, 125, 126, 127, 148, 160,
196, 217, 219, 221
Марков, Тимофей 291
Маркс, Карл 323, 339
Мартемьян архиерей 350
Мархайн, Чойдор (Шойдор) 124,
190, 301, 320, 336
Мархасай 289

Мелентьев, Петр 81
Минеев, Дммитэр 279
Минжүүрэй, Бузаа 311
Минжүүрэй, Гарма Бадма 310
Минжүүрэй, Гэмпил 310
Минжүүрэй, Жамьян 310
Минжүүрэй, Цэнгүн 310
Минтаагай, Шагдар 132
Михайла Фёдорович 116, 319
Михайли, 2-дугаар Юрэевэйчи
(Михалко Юрьевич) 317
Михайли, 2-дугаар
Ярославэйчи (Михаил
Ярославич) 318
Михайлын, Дарма 279
Мишлов 224
Могойтын 89, 176
Молоной, Вамбо 292
Молохонай, Саландай 293
Молунай, Салдай 293
Монсохиин, Бордиина 85
Монто 287
Морхооной, Ринчин 314
Морхооной, Ханда 314
Морхооной, Цэрэн 314
Моршиихиной, Зодбо 90
Москва 26, 36, 37, 38, 39, 54, 70,
77, 98, 122, 157, 213, 214, 220,
249, 261, 318, 402
Мстислаб (Мстислав), 3-дугаар
Ичиславичи (Изяславич)
317
Мтислаб (Мстислав), 2-дугаар
Валдимировэйчи
(Владимирович) 317
Мундарга 136, 228, 263
Муравьев-Амарай → Муравьев,
Николай Николаевич
Муравьев, Николай Николаевич
125, 127, 191, 231, 232, 266,
267, 275
Муравьев-Апостол, С. И. 260
Муухайн 311, 316
Муухайн, Ринчин 311
Муухайн, Цэрэн 311
Мууханай, Цэдэн шүүлингэ 297
Муу-Хүбүүнэй, Намжил 309
Муу-Хүбүүнэй, Ринчин 309
Мухуугай, Намжал 80
Мүгдэн 182, 208, 244
Мүнгэд горхон 125
Мүнхын 316
Мүнхын, Арсалан 85
Мүнхын, Барамид 83, 174
Мүнхын, Галзууд 72, 153, 217
Мүнхын, Галсан 299
Мүнхын, Саалуй 314
Мүнхын, Самдан 314

Мүнхын, Тунгалаг Шиираб 320
Мүнхэ 71, 208, 294, 299, 313,
315, 316
Мүнхэ харьдаг 263
Мүнхэ хаан 186
Мүнхэжабай, Жэгмэд шэл 316
Мүнхэ Сэльбын гол 294
Мүртэй 295, 302
Мүршүүн, Бадма 221
Мэлзын, Норбо 288
Мяахайла (Михайло), 1-дүгээр
Сватополкэ Ичиславэйчи
(Святополк Изяславич) 317

Н

Набчил 306
Набшалай улаан булаг 306
Наваанай, Юмжаб 217
Нагатай 67, 92, 114
Надмидын, Лосол 315
Найралта Түб 121, 152, 197, 213,
245
Намансын, Духа 174
Намарай, Мүнхэ-Жаб 313
Намдагай, Дампил 309
Намдагай, Доржо 309
Намдагай, Сагаалай 309
Намдагай, Цэнгүн 309
Намжал 80, 174
Намжын, Рэншэн-Доржо 297
Нанги 294
Нанжин 231, 266
Нарабын, Добдон 308
Нарабын, Доёд 308
Нарабын, Доржо 308
Нарабын, Радна 308
Нарабын, Сададан 308
Нарабын, Цэбэг 308
Наранай Ара 149
Нарин 225
Нарин Асагад 190
Нарин Далай 53, 61, 236
Нарин Зүлхэ 136
Начинай, Сэмон 86, 174
Нашанай, Сэмүн → Начинай,
Сэмон 174
Николай, император →
Нихулай 1-дүгээр
Николай Павлович → Нихулай
1-дүгээр
Нимайлан, Агваан-Содбо 222,
259, 347, 362
Нимайлан лама Галсан 222
Ниндагай, Цэрэндоржо 279
Нихулай (Николай), 1-дүгээр
73, 77, 81, 89, 349, 81, 89, 123,
129, 130, 150, 154, 156, 165, 222,
224, 232, 260, 266, 319, 349

Нихытын, Галсан 227, 229
 Ногоон Дара 299, 336
 Ноёнгын, Тэхэг 287
 Ноёной, Бүнээ 316
 Ноёной, Тогтохо 316
 Ноёной, Цэбэг 316
 Ноёной, Цэдэн 316
 Ноёхон 147, 249, 297
 Номто 167, 221, 287
 Номтын, Манири 287
 Номход 297, 383
 Норбын, Гомбо 288
 Норбын, Цэбээн 42
 Норбын, Цэваан 301
 Норбын, Юндэн 288
 Нохой горхон 159
 Нүхэтын шэл 284, 287
 Нэлбээнэй, Цэцэгтэ 85
 Нэршүү 52, 54, 55, 61, 62, 69, 82, 87, 95, 97, 99, 108, 116, 117, 123, 147, 153, 169, 171, 172, 183, 184, 200, 210, 211, 222, 223, 227, 230, 231, 248, 274, 327, 344, 345, 360,
 Нэршүүгэй округ 70, 73, 82, 84, 87, 88, 89, 109, 116, 118, 123, 155, 156, 172, 175, 176, 190, 254, 255
 Нэршүүгэй острог 26, 97, 184
 Нэршүүгэй хамниган 210, 211, 227, 274, 344
 Нэхэтэйн Барьян 347

О

Одонойн, Баярта 307
 Одонойн, Убаша 307
 Ойбонтын зам 347
 Ойдобой, Дэмпил 313
 Оймондой, Сонгорлин 215
 Ойхон 26, 53, 61, 69, 134, 136, 194, 206, 236
 Олбориин, Ванчиг 155
 Олбориин, Гомбо-Цэрэн 125, 155
 Олбориин, Доржо-Жаб 155
 Олдо 290, 334
 Олдойн, Дүлхисэ 290, 382
 Олзон 372, 374, 379
 Олзоной, Дальба 316
 Олзоной, Нараба 316
 Олзоной, Сатайс 316
 Олзоной, Убаша 316
 Олзоной, Шэлэ 316
 Олондо үргэгдэхэн хаан 113
 Олон сэрэгтэ 113, 179
 Омбойон, Заяа 253, 296, 335
 Омогтын, Галша 72, 153

Омогтын, Халзай 217
 Омско 207
 Омск область 222
 Онгостой горхон 159
 Ондирайн, Санхир →
 Ондарайн, Санхир 344
 Онон 51, 52, 68, 69, 73, 79, 83, 84, 87, 95, 96, 115, 116, 127, 150, 156, 157, 160, 173, 174, 175, 180, 183, 211, 221, 222, 224, 226, 228, 233, 248, 249, 250, 271, 285, 298, 299, 304, 345, 357, 358, 359
 Онтон миссионер 350
 Оолигой (Олегэй) 317
 Оолиг (Олег) 317
 Ордос 208, 242
 Оренбүүргэ мого 207
 Орлообой 171
 Оронгын ухаа толгой 287
 Ортон хамниган 283
 Отонхой 210
 Отошо 348
 Отэрипэеб, Гришикэ (Гришка Отрепьев) 318
 Очирой 313
 Ошорой, Бадма 72, 82
 Ошорой, Норбо 132, 133

Өө

Өөлэд 359

П

Паалиин, Содбо 309
 Пабэл (Павел), 1-дүгээр 101, 129, 192, 249, 259, 319
 Павел → Пабэл 1-дүгээр
 Павел Петрович → Пабэл 1-дүгээр
 Павелай, Бадма 72, 84, 155
 Пагба лама Лодой-Жалсан 119, 120, 186, 187
 Паграам (Погроомно) 159
 Падагай, Сүнрэб 307
 Пайдайн, Зунды 307
 Пайдайн, Цэдэндоржо 307
 Пандай ахай засаг 293
 Париж 220
 Перси 45, 207, 240, 241, 243, 244, 245
 Петербург → Санкт-Петербург
 Петровско завод 171
 Пётр 26, 63, 70, 98, 99, 157, 196, 198, 209, 210, 212, 213, 245, 249, 250, 252, 255, 273, 283, 296, 319, 327, 330, 333

Пётр, хоёрдугаар 72, 100, 101, 121, 152, 155, 213, 252, 319
 Пиитэр Алексеевич 273
 Пиитэр, нэгэдүгээр → Петр 70
 Пиитэр, хоёрдугаар 72
 Подгородно 121, 125, 251, 252, 253, 284
 Поод булаг 171
 Пооляг 225
 Попов 260, 261, 332
 Посольск 171, 238
 Посольско монастыр 207, 211
 Похабов 272, 326
 Поярков 117, 169, 184
 Путятин 231, 266
 Пүнсэгэй, соржо лама 77
 Пүнсэгэй, Чойдор 84
 Пүнцэглин дасан 221, 259
 Пүрүс 220, 225, 258
 Пэтэр Алигсэевэйчи (Пётр Алексеевич) → Петр 319

Р

Рабжуурай, Бадма 308
 Рабжуурай, Илгисэй 308
 Рагузинский → Владиславич, Савва 121, 148, 153, 155, 169
 Раднаагай, Юрөөлтэ-Мэргэн 314
 Раднын, Бадма 308
 Раднын, Будын 308
 Раднын, Шиираб 308
 Рампилай, Гүрэжаб 307
 Рампилай, Дамдин 307
 Рампилай, Цэнгүн 307
 Ранжуур 227
 Ранзын, Заан 83
 Репиков 159
 Решетников 80, 85
 Рибун-Га-джи-Шаддублин дасан 126, 191
 Ридхынтэй, Нахата 83
 Ринцээгэй, Агсаа 306
 Ринцэйн, Дэмпил 122
 Ринцэйн, Заган 174
 Ринчин 84, 189, 306, 329
 Ринчиннима Ванчигай 224
 Ринчинэй, Агсаа 306
 Ринчинэй, Аюуржана 308
 Ринчинэй, Баасу 306
 Ринчинэй, Бадмажаб 311
 Ринчинэй, Вампил 225, 279, 287
 Ринчинэй, Д. 312
 Ринчинэй (Рэнцэйн), Дамба-Дугар 72, 106, 122, 123, 124, 126, 148, 153, 154, 174, 217, 219, 221, 288

Ринчинэй, Доржо 311
 Ринчинэй, Набчил 306
 Ринчинэй, тайшаа → Ринчинэй (Рэнцэйн), Дамба-Дугар
 Ринчинэй, Ханда 311
 Ринчинэй, Хара-Хүбүүн 306
 Ринчинэй, Чойдон 308
 Ринчинэй, Шингэн 306
 Ринчэн 72, 122
 Ринчэнэй 83, 219, 221, 225, 226
 Ринчэнэй, Вампил 225
 Романоб, Михайла Фёдоровичи (Михаил Фёдорович Романов) 319
 Романоб (Романов) 319
 Романов 21, 96, 182, 212
 Ростислав (Ростислав) 317
 Руперт 154, 159, 193
 Рэдхын, Нахата 174
 Рюуриг (Рюрик) 317

С

Саагиин, Аюша 16, 113
 Саалуин, Доржо 314
 Саалуин, Сахьяа 314
 Саахаров 45, 80
 Саахиин, Ванчиг 90
 Савва Владиславич → Владиславич, Савва
 Саввич 99
 Сагаадай баян 53
 Сагаалайн, Аюуша 309
 Сагаалайн, Даша-Гэндэн 309
 Сагаалайн, Сагаан-Хүбүүн 311
 Сагаалайн, Содбо 311
 Сагаан 20, 21, 29, 52, 53, 67, 92, 114, 136, 159, 181, 182, 194, 219, 255, 256, 258, 282, 292, 308, 310, 311, 312, 318, 320, 321, 336, 338, 349, 350, 354, 365, 379, 380
 Сагаан байса 159
 Сагаан-Дуулгата 52
 Сагаан-Нохойн, Жодбо 320
 Сагаан нуур 258, 349, 350
 Сагаан-Хүбүүнэй, Даалай 312
 Сагаан-Хүбүүнэй, Үхөө 312
 Сагаан-Эмын, Жаани 292
 Сагаан-Эмын, Сахи 292
 Сагаатай гол 299
 Сагиин, Бата-Цэрэн 292
 Сагса 79, 116, 118, 157, 159, 164, 167, 183
 Сагса Ярууна нуур 79
 Сададын, Баасу Шахай 308
 Сададын, Бадма 315
 Сададын, Данжин 308

Сададын, Жэшүү 315
 Сажа Гунгаа-Нимбуу лама →
 Сахья Бандида, Гунга Жалсан 119
 Сайнцын, Юмцэрэн 287
 Салухийн 320, 321
 Самбуугай, Аюур 310
 Самбуугай, Жаб 310
 Самбуугай, Пандуу 310
 Самбуугай, Сагаан-Хүбүүн 310
 Самданай, Даша 315
 Санагын дасан 289
 Санан Сэсэн 271, 325
 Санжай-Доржо 247, 255
 Санжинай, Начин 83, 174
 Санкт-Петербург 8, 16, 29, 81, 132, 133, 154, 165, 193, 223, 230, 247, 259, 263, 267, 325, 327, 329, 338, 345, 355, 358, 367
 Саххирай, Хамнай 363
 Сартуул 181, 207, 216, 219, 221, 233, 238, 251, 254, 258, 259, 273, 275, 282, 284, 289, 290, 333, 334, 375, 381, 383
 Сахалагай, Муухан шүүлингэ 297
 Сахар → Чахар
 Сахарай Цэванжаб (Николай) 17, 21, 22, 33, 34, 353, 355, 357
 Сахарай Цэдэбжаб 11, 17, 24, 32, 33, 42, 45, 345, 350, 353, 354, 358
 Сахарабай, Цэрэнжаб 33, 34, 350, 355, 358, 367
 Сахир Барас Баатар 286, 287, 288, 329, 332
 Сахир 135, 305, 320, 332, 379
 Сахияа 113
 Сахулай, Минжүүр 310
 Сахья Бандида, Гунга Жалсан 119, 185, 186, 271
 Сахьяагай, Вандан-Ешэ 310
 Сахьяагай, Шара-Хүбүүн 310
 Сватополкэ (Святополк) 317
 Сватополкэ, Ярославичи (Святополк Ярославич) 317
 Селифонов, Иван Осипович 126, 191
 Семипалатинск 207, 240
 Симион Ивановичи 318
 Синельников, Николай Петрович 30, 131, 132, 193
 Скрипицын, Фёдор Исаевич 71, 99
 Словцов 222, 259
 Соболев, Степан 82
 Согтын, Собор 283
 Содбын, Буянга 309

Содбын, Жабай 309
 Сойбуугай, Дамба 313
 Сойбуугай, Осор-Балдан 313
 Сойбуугай, Содном-Ешэ 313
 Сомоннор 344
 Сонгоол 12, 13, 41, 76, 103, 121, 210, 212, 214, 216, 224, 232, 233, 249, 251, 254, 266, 273, 275, 282, 284, 296, 297, 329, 335, 336, 373, 375, 381, 383
 Сонгоол Брэйбун дасан →
 Сонгоол дасан 215, 254
 Сонгоол дасан 103, 104, 121, 214, 215, 219, 222, 223, 254, 258, 259, 335, 347
 Сондолой, Рэгдэл-Пунцаг 126
 Соном-Цэрэн 209, 245
 Сорондой, Иван 348
 Сосорой, Мүнхэ-Убаша 308
 Сперанский → Сперанский
 Сперанский 80, 99, 106, 107, 108, 149, 171, 218, 257, 284, 361
 Сретенский город 152
 Стайсай, Гарма 316
 Стайсай, Чойдоб 316
 Сталин 323, 339
 Суваан Иван 351
 Суванай, Дансаран 127, 191
 Сулхара горхон 78, 125
 Суневой, Иван Лукич 148
 Суулга 81, 200, 221
 Сүдүнэ 53
 Сүлтим 128, 219, 232, 300, 310, 347
 Сүлтим Арза 347
 Сүмэр Дайчин хунтайжа 120, 187
 Сүндэбэй, Рабжун-Доржо 297
 Сүндэбэй, Цэбэгжаб 307
 Сүндэбэй, Цэдэб 308
 Сүндэбэй, Цэрэн-Дондоб 297
 Сүндэбэй, Чойбсон 307
 Сүнраб Шираблин 81
 Сүүгэл 87, 88, 89, 127, 128, 176, 221, 222, 228, 286, 289, 301, 303
 Сүүгэлэй дасан 41, 109, 128, 192, 200, 221, 223, 224, 226, 233, 258, 360
 Сүхүүхэн 159
 Сүхын 7 нуур 159
 Сүхын, Балдан Вэрэйбулин 297
 Сүхын харнууд 272, 282, 374
 Сүхын эхинэй харьдаг 297
 Сүхэ 103, 116, 118, 157, 159, 189, 214, 224, 236, 250, 273, 281, 298, 300, 305, 380, 383
 Сүхэнэгэй, Идам 312

Сүхэнэгэй, Лопил 312
Сүхэнэгэй, Намар 312
Сүхэнэгэй, Сойбуу 312
Сэлэнгын город 131, 215, 218, 221, 273, 275, 276, 278
Сэлэнгын дасан 84
Сэлэнгын татуур 278
Сэлэнгын харнууд, 1-дүгээр 272, 282, 374, 382
Сэлэнгын харнууд, 2-дугаар 272, 282, 374, 382
Сэлэнгын хотон → Сэлэнгын город
Сэлэнгэ гол 105, 117, 118, 157, 219, 250, 272, 273, 279, 287
Сэмоной, Юмсүн 90
Сэмүн Гурьев 294
Сэнгэлдүр 347
Сэнт-Алдэгонд, граф дэ 227
Сэсэн ван 283, 287, 295, 332
Сэсэн соржо (Илагууһан хутагта) 208, 241
Сэсэн хаан 58, 93, 94, 213, 231, 240, 241, 242, 248, 251, 299, 332
Сээжын дасан 289

Т
Табадугаар Далай лама → Агваан Лубсан-Жамса 208, 240, 244
Табанангууд 221, 249, 250, 273, 282, 283, 284, 289, 297, 298, 299, 300, 301, 316, 336, 375, 380, 383
Табтаанай 85
Таганрог 222
Тайжын, Анжу 315
Тайжын, Хайдаб 315
Тайсу нэрэтэ ноён 207
Тамдаагай, Гилэб 90
Тамча 189, 207, 287, 291, 301, 383
Тамша → Тамча
Тангад 77, 181, 185, 208, 332, 378
Танхын, Гарма 350
Тарба 72, 82, 101, 151, 153, 154, 197, 229, 314
Тарбагатай 96, 216, 255
Тарбын, Цэдэн-Доржо 178
Татауров, Василий 221
Тахай 306
Таһархай 302
Ташалангай адаг 118
Тельминскэ сэмбын фабрик 170
Тииргэ 285, 305
Тил → Тиле, Н.В.
Тиле, Н.В. 129, 193, 348, 364

Тоба 71
Тобол можо 209
Тобол хото 211
Тобоогой, Муухай 315
Тобоогой, Чой 315
Тобын, Гомбо-Жаб 113
Тобын, Номто 167
Тобын, Түгэлдэр 9, 11, 13, 16, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 38, 67, 71, 86, 87, 89, 90, 151, 175, 176, 177, 179, 198, 365
Тогоон Түмэр хаан 181, 182, 208, 241, 272, 285, 325
Тогоото 51
Тогтохын, Цэрэндоржо 323
Тогтохын, Шубуу 308
Толи (Толуй) хаан 119
Толстой 129, 193, 229, 364
Тодхото 73, 118
Торгууд 207, 208, 209, 210, 228, 229, 239, 243, 244, 246, 256, 263, 283, 314
Торгуудай, Ванчиг 314
Торгуудай, Дугаржаб 314
Торгуудай, Дэлэг лама 314
Торгуудай, Мүнихэ 314
Торгуудай, Чойбон 314
Тором 284
Тороцкии (Троцкий) 323
Трепов 133
Трескин 126, 191, 217, 255, 346, 347, 361
Троицкосавск 15, 189, 224, 261, 274, 327, 328, 353
Тугшанай дасан 215
Тудхалтын 89, 176
Тунгалаг Бэлигтэ 219
Тураахин, Бадан 88, 57, 157
Тура 69, 73, 82, 83
Туран 274
Түбүүсын, Шоймпил 126
Түбэд 8, 14, 19, 34, 41, 43, 58, 67, 76, 93, 103, 104, 109, 115, 120, 121, 179, 180, 185, 187, 188, 207, 208, 210, 214, 228, 232, 240, 241, 243, 251, 253, 254, 262, 263, 267, 271, 288, 296, 320, 333, 337, 339
Түгнын Галтай 174
Түгнын дасан 84
Түгнын Зангин 78
Түгнын Сулхара 78, 125
Түгнын Хотогор 149
Түгнэ 54, 69, 70, 78, 83, 98, 105, 125, 128, 159, 167, 200, 258
Түгнэ Суулгын Сүнгараб-Шираблин дасан 128
Түгэлдэр 5, 11, 16, 22, 24, 26, 27,

28, 65, 67, 71, 86, 87, 90, 151, 175
Түгэлдэрэй 9, 13, 26, 27, 28, 30, 179, 198, 349, 365
Түгэлдэрэй, Арсалан 177
Түдүнэ 53
Түлишэн 152, 197, 244
Түлөөсөнэй, Эрдэни 297
Түмэд 67, 91, 92, 93, 94, 120, 187, 208, 209, 245, 351
Түмэн хото 209
Түмэр 115, 181, 182, 192, 208, 238, 241, 272, 285, 286, 301, 325
Түнгүүс 355
Түнхэн 221, 222, 224, 228, 272, 274, 283, 328
Түритын, Ломбоцэрэн 279
Түркистан 207
Түрхын аршаан 346
Түрхын гол 346
Түрхын уһанай перевоз 347
Түрхэл нуур 159
Түрхэнэ 158, 159
Түрци 209
Түрькэ (Турк) 240
Түрэ гэрэлтэ хаан 217, 255
Түүргын 89, 90, 176
Түшээтэ хан 91, 92, 103, 104, 187, 208, 217, 231, 242, 247, 249, 250, 251, 256, 272, 293, 294, 295, 300, 331, 332, 335, 380, 383
Тэбхэр 159
Тэлэмбэ 159
Тэмүжэн 115, 181, 271
Тэнгис нуур 209
Тэнгэрийн тэдхэхэн 209, 245, 246, 247
Тэрэлжэ 303, 305
Тэхэгэй, Дамба 287
Тэхэгэй, Лубсан 287

У
Убашын, Аюурзана 310
Убашын, Бабуу 310
Убашын, Гомбо 313
Убашын, Доржо 90, 177
Убашын, Лубсан 313
Убашын, Олон 308
Убашын, Рабжаа 308
Убашын, Рэнчин 308
Убашын, Самдан 315
Убашын, Хэлэгүй 307
Убашын, Нүндэб 316
Убашын, Цэдэн-Дамба 300
Удайн, Номто 221
Улаан бургааһан 148

Улаан-Ганга 53, 61
Улаан мүрэн 68, 93
Улхай 286
Улхан 215, 221
Уляад хамнигад 116
Умалха 286
Унаганай, Мохоо 83, 217
Унаганай, Мохуу → Унаганай, Мохоо 72, 153, 174
Унинай, Цэваан 316
Ураа 284
Ураал 207, 211, 240
Урианхай 103, 210, 229, 242, 263, 328, 383
Урианхан 297
Уссури 266, 329
Усун 286, 289, 301, 305
Утайн табан үзүүртэ уула → Утай шань
Утай шань 228, 350
Уутагад атаган 302, 321
Ухаатай 302

Ү
Үбгэнэй, Үргэдэг 72, 153
Үбэр дүшэн юэнэн хушуу 115, 120, 181, 272, 326
Үбэр Зөөхэй 300
Үбэр Мүртэй 207
Үбэр Хирээтын Түгдэн Даржилин 293
Үбэр Хэрээтэ 305
Үбэр Ярууна 283
Үгын Мэлзэ 288
Үгэ 288
Үгэдэй хаан 119, 185, 378
Үдэ 25, 96, 106, 173, 190, 236, 334, 348, 380, 402
Үдэн 294
Үдэнгэ 207, 374, 382
Үзөөн 294, 375
Үй орон 119
Үлзытын, Даша-Дондог 310
Үлирэнгэ гол 68, 95, 116, 183
Үльдэргэ 159
Үлэнгэ 73, 82, 83
Үлэнтэ 276
Үмэхэйн хүнды 96
Үмэхэй 69, 96, 116, 183
Үмэхэй баатар 69, 96
Үнгэ 283, 304
Үнэ 286, 301
Үнэгэтэй 118
Үргөөгэй город 121, 188
Үргэнэ мүрэн 68, 94, 95, 183, 357
Үргэтэй 215
Үрлүүд 210, 383

Үрэлгэ 212, 351
Үрэлэгэй, Цэдэн 300
Үсүри 277
Үсэд Ньюа 302
Үхөөгэй, Найдан 312
Үхөөгэй, Убаша 312
Үхөөгэй, Хандажаб 312
Үхин 98, 103, 171, 198, 206, 212, 232, 249, 251, 267, 294, 295, 296, 297, 335, 373, 381
Үхин булагай сэлээни 171
Үхин горхон 212
Үхин тайжа → Үхин
Үхэр нуур 167, 171
Үхэр-Шулуун 291, 383
Үшөөтэй 105, 189, 215, 216, 221, 225, 227, 228, 229, 259, 287, 299, 322

Ф
Фёдор Алигсэевэйчи 319
Фёдор Головин 230
Фёдор Ивановичи 318
Фишэр, Иоан 343
Фон Канштадт → Шиллинг фон Канштадт
Францус 207, 220

Х
Хаан һото ноён 54
Хадасун 286, 301, 305
Хадуху 286, 301, 305, 320, 321
Хазаан 229
Хайбсанай, Гэндэн 316
Хайдаб Буянта 276
Хайсан Хүлэг хаан 181, 182, 207
Халха дүрбэн аймаг 84 хушуун монгол 120
Халха дүрбэн шуулган 217
Халха Монгол 12, 97, 187, 208, 244, 326, 327, 337, 380
Халха Монголой дүрбэн аймаг 217, 256, 331
Хальбан 67, 55, 67, 72, 83, 92, 114, 153
Хамнайн, Сахар 229, 263, 289, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 355, 358, 361, 363
Хамнайн, Суваан 351
Хамнайн харуул 289
Хамнигад 51, 52, 69, 88, 96, 116, 147, 211, 213, 215, 219, 233, 234, 248, 253, 262, 328, 331, 344, 345, 356
Хан уула 206
Хангинай, Ноёнго 287

Хангина нуур 347
Хангин солон хушууша 286
Хангитай 300
Хандажаб 30, 232, 288, 312
Хандажабай 323
Хандын 312
Хараа 291
Харааса хабсагай 171
Хара далай 222
Хара-Модон 344
Хара-Морито 51, 54
Хара мүрэн 40, 183, 184, 218, 247, 256, 265, 266, 275, 327, 380
Хара мүрэнэй жанжан 218
Харанга 159
Харасаа 274, 327
Харасанай гол 344
Хара тайшаанар 210
Хара-Харахан 286, 301, 305
Хара-Хүбүүнэй, Лубумба 288
Хара-Хүүгэй, Даваа 297
Харгана 9, 40, 41, 55, 60, 67, 72, 80, 83, 85, 92, 114, 149, 152, 153, 174, 221, 360
Харнууд 18, 34, 206, 272, 279, 282, 284, 302, 373, 374, 382, 383
Харусан гол 344
Харуул толгой 273
Хатагин 103, 210, 214, 215, 231, 252, 266, 273, 282, 291, 296, 320, 375, 383
Хатан алтан эхэ 54
Хатанай Мүнхэ 27, 71
Хаям 159
Хёлго 54, 69, 70, 79, 96, 98, 116, 118, 157, 159, 200, 219, 224, 236, 273, 293, 360, 383
Хёлгосон 172
Хёноо 159
Хилганатай → Хилганта
Хилганта 121, 189, 214, 252, 254
Химнэ 214, 218, 224, 238, 291, 292, 294, 295, 373, 381, 382
Хингай 286, 301, 305
Хираан 276
Хирид 210
Хитад 28, 43, 58, 62, 72, 76, 78, 82, 91, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 115, 120, 180, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 207, 208, 214, 215, 218, 220, 223, 224, 226, 230, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 246, 248, 255, 260, 263, 266, 271, 272, 274, 285, 287, 290, 293, 296, 297, 305, 325, 332, 337, 344, 345, 350, 357, 358, 359, 366, 371

Хитажан 159
Хитан 71, 358
Хобто 301
Хойд 209, 263
Хойто Мүлһэн далай 207, 239
Холобой 171
Хонхын угсаа 347
Хоношо 286
Хоншим бодисада 94
Хорго 116, 118, 157, 159, 164, 167, 183
Хорёохон 51
Хоридой мэргэн 19, 24, 67, 91, 92, 98, 101, 114, 180, 205, 206, 211, 216
Хоридой → Хоридой мэргэн
Хори мэргэн → Хоридой мэргэн
Хорин хотогод 302
Хорчин 210, 227, 242, 262, 357
Хоршод 33, 103, 296
Хоршод Бошогтон хаан 296
Хоршон 297, 344, 345, 348
Хоршохоной, Сосор 307
Хотогто 286, 301, 383
Хотогто атаган 301
Хохюуртай 128, 221
Хохюуртайн Даши-Һүндэблин дасан 128, 221
Хошууд 209
Христос 207, 230, 234, 237, 267, 317, 331
Хуандай (Хуандайта) 68, 95, 116, 135, 183
Хуасай 26, 29, 52, 55, 60, 61, 67, 71, 72, 80, 82, 83, 86, 92, 108, 114, 116, 149, 151, 153, 155, 174, 175, 217, 232, 305
Хубилай сэсэн хаан 59, 119, 186, 187, 238, 241
Хубитын, Шираб-Нимбуу 11, 13, 17, 24, 131, 132, 133, 134, 193, 358, 362
Худай 16, 55, 60, 67, 72, 84, 92, 113, 114, 134, 153, 174, 179, 206, 217, 221
Худайн гол 236, 285, 304, 305, 355, 382
Худанай дасан 15, 26, 78, 87, 105, 107, 109, 125, 128, 129, 191, 347, 362
Худан гол 29, 107, 124, 154, 173, 175, 221
Худара (Худари) 53, 61, 69, 96, 134, 206, 221, 228, 237, 258, 264, 282, 283, 302, 304, 335
Худари дасан 258
Худариин Сагаан хулһан 282

Хударын тала 117, 118, 157, 183
Хуланта 159
Хулманай, Ноён 316
Хунила 216
Хурамша 28, 254, 272, 279, 282, 300, 302, 329, 372, 373, 374, 379, 381, 382
Хурлаад 210, 213, 214, 219, 251, 383
Хутаг 147
Хуушан Зардама 118
Хухюуртай горхон 81
Хухюуртайн дасан 258
Хүбдүүд 55, 60, 67, 72, 80, 83, 85, 86, 92, 114, 149, 153, 174, 217
Хүеэ 159
Хүзүүн нандалита бата эзэн 19, 43, 114, 179
Хүлэгэй, Баяр 90
Хүлэнбуйр 9, 40, 57, 60, 94, 96, 182, 183, 237, 239, 256, 357, 378, 379
Хүлэнгэн острог 211
Хүлэн нуур 61, 94, 95, 105, 122, 128, 182, 189, 216, 233, 252, 253, 254, 287, 296, 301, 333, 365, 375, 383
Хүлэн нуурай дасан (хиид) 24, 24, 61, 78, 103, 105, 122, 124, 127, 189, 190, 214, 215, 219, 223, 227, 228, 230, 232, 233, 238, 252, 253, 257, 263, 287, 301, 333, 349, 351, 365, 383
Хүндын, Хабанша 26, 70, 71
Хүнтэй хаан уула 167
Хүрээтэ 159
Хүрьбэ 61, 70, 98, 116, 118, 157, 158, 159, 173, 360
Хүтэйн, Жамса 228
Хүхэ хонито 118
Хүүгэн гэгээн (хутагта) 49, 50, 51, 58, 59, 68, 95, 120, 349
Хүхэльбын хүбшэ 25, 50, 51, 60, 69, 70, 95, 116
Хүшэрэй, Эршэтэ 224
Хүшээгын аршаан 347
Хэжэнгын Шалсаана уула → Шалсаана
Хэжэнгэ 78, 105, 125, 149, 159, 362
Хэндын гол 159
Хэригүүд 210
Хэрлэн 94, 115, 147, 182, 249, 250, 285, 298, 299, 304, 345
Хэргис Хайсаг 207
Хэргис хан 207
Хэрээтэ 215
Хэтэрхэйн, Содномпил 77, 104,

122, 123, 215, 216, 319, 336
Хээрын, Үхин 289
Хяагта 72, 99, 101, 152, 153, 170, 188, 189, 197, 200, 213, 215, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 231, 232, 246, 247, 249, 252, 255, 265, 266, 272, 273, 274, 276, 280, 281, 290, 300, 302, 309, 327, 328, 331, 333, 335, 383
Хяагтын адаг 229
Хяла 85, 89, 90, 176
Хятад → Хитад

Һ

Һаадагта лама 50, 59
Һаасэд 153
Һайн ноён 91, 187, 208, 217, 272, 286, 291, 292, 296, 302, 375
Һаритай 85
Һасаранай, Шара-Хүбүүн 312
Һасын Жуугай хүрээ 76
Һоёд 207, 210, 239, 274, 328
Һойһо 221, 224, 228, 289
Һолоонгууд 49, 116, 207, 210, 303
Һолоон монгол 303
Һохор Лочи 207, 240
Һүбэтын дабаан 305
Һэбхөөн 159

Ц

Цандагай, Морхоо 83, 85, 174
Цейдлер, Иван Богданович 150
Цогтохон 290
Цоорханай, Баасамжа 291
Цоорханай, Түлгэн 291
Цүлтим 88
Цэбаанай, Жэмбүү 289
Цэбжэд 347
Цэбэгжабай, Бадмажаб 308
Цэбэгэй, Ванжил 316
Цэбэгэй, Гомбожаб 8
Цэбэгэй, Гонсорон 297
Цэбэгэй, Муухүбүүн 313
Цэбэгэй, Табхай 297
Цэбэгэй, Түбтэр 155
Цэбэгэй, Цэваан 308
Цэбэгэй, Цэдэн 72
Цэбэгэй, Цэнгүн-Дагба 321
Цэбээнжабай, Индэй 311
Цэбээнжабай, Самбуу 310
Цэваанай 90, 310, 316
Цэваанай, Жэмбүү 316
Цэваанай, Цэрэн-Доржо 310
Цэваан-Рабдан 208, 243, 283,

331
Цэвээн Рабдан → Цэваан Рабдан
Цэдэбэй, Балсан 307
Цэдэбэй, Гүнжэ 315
Цэдэбэй, Лодой 308
Цэдэбэй, Муунхи 308
Цэдэбэй, Ринчин 307
Цэдэбэй, Хуса 315
Цэдэбэй, Цэдэндамба 312
Цэдэбэй, Чой-Жаб 312
Цэдэбэй, Чойнжуур 307
Цэдэн, лама 321
Цэдэндоржо 29, 288, 307
Цэдэндоржын, Аюурзана 314
Цэдэн-Доржын, Буда 313
Цэдэндоржын, Бүүбэй 307
Цэдэн-Доржын, Дэшэн 313
Цэдэндоржын, Ражуур 307
Цэдэндоржын, Ринчин 307
Цэдэндоржын, Тогтохо 307
Цэдэн-Доржын, Убаша 313
Цэдэнжабай, Балдан 309
Цэдэнжабай, Данжин 309
Цэдэнжабай, Дулжаб 309
Цэдэнпилэй, Гүрэ-Дарма 351
Цэдэнэй, Балдан 313
Цэдэнэй, Гармажаб 313
Цэдэнэй, Гомбожаб 308
Цэдэнэй, Жамбалдоржо 233
Цэдэнэй, Фёдор 311
Цэдэнэй, Чойдор 313
Цэдэнэй, шүүлингэ 297
Цэнгүнжабай, Жамбалдоржо 321
Цэнгүнэй 309, 321
Цэнгүнэй, Гомбожаб 310
Цэнгүнэй, Жамсаран 310
Цэнгүнэй, Норбо 321
Цэнгүнэй, Цэбэгтар 310
Цэнгүнэй, Чойдоб 307
Цэнгүнэй, Шара-Хүбүүн 310
Цэрэмпилэй, Дэмпил 311
Цэрэмпилэй, Минжүүр 311
Цэрэмпэл шүүлингэ 297
Цэрэн 251, 331
Цэрэндашын 351
Цэрэндондоб 242, 244, 283, 297, 305, 331
Цэрэндондобой, Дэлгэр-Доржо 297
Цэрэн-Дондог 208, 242
Цэрэндоржын, Убаша 310
Цэрэнжаб 288, 350, 351
Цэрэнжабай, Гэлэг-Жамса 308
Цэрэнжаб Сахараб 350
Цэрэнэй, Сахьяа 310
Цэрэнэй, Цэдэндамба 311

Ч

Чахар 45, 208, 241, 249, 252, 255, 335
Чевкин 227, 262
Черкасов 227, 262
Чернышев 129, 193
Чикуннов 284
Чилдэй баатар 62, 288
Чингис хаан 30, 31, 41, 60, 91, 95, 115, 119, 120, 181, 182, 185, 186, 205, 207, 211, 242, 247, 249, 271, 272, 285, 289, 294, 296, 297, 300, 304, 325, 326, 332, 335, 345, 346, 357, 358, 359, 371, 378
Чингүнжаб 209, 245, 331
Чисаана → Шасаана
Чисаанын Гандан-Дэшинлин дасан → Шасаанын дасан
Чоглой-Намжил, Богдо Банчин 88
Чойбоной, Балчин 314
Чойбсоной, Доржожаб 308
Чойбсоной, Цэбэгмид 308
Чойбсоной, Чойдон 308
Чойдобой, Дугаржаб 316
Чойдобой, Цэрэн 308
Чойжижалцан 78
Чойжын, Сэсэн 291
Чоймпол Абидын 292
Чойсороной, Буянта 311
Чойсороной, Намсарай 311
Чойсороной, Цэвээнжаб 311
Чойсороной, Чойбсон 311
Чойсороной, Юмжаб 311

Ш

Шаазгай 300
Шабалайн дабаа 290
Шабын → Рагузинский 345
Шагжын, Даша 307
Шагжын, Засаг 320
Шагжын, Падаг 307
Шагжын, Хоршоон 307
Шадар ван 245, 283
Шажанайн, Пайдай 307
Шажанайн, Рампил 307
Шалайн, Унин 316
Шалсаана 78, 107, 124
Шамбаагай, Дабаа Жалцан 323
Шанагалжан 344
Шантуугай, Бадма 90
Шанхай 231
Шарайд 55, 60, 67, 72, 83, 87, 92, 103, 114, 151, 153, 174, 210, 217, 285, 286, 289, 301, 302, 305, 383

Шаралдай 67, 92, 114, 373, 382
Шара-Үхинэй, Сагаан-Эмэ 292
Шара-Хүбүүнэй, Сүлтим 310
Шара-Хүбүүнэй, Цэбэг-Доржо 310
Шарнай 160
Шасаана 81, 128, 159, 221, 226, 348
Шасаанын дасан 128, 226, 364
Шахайн, Будали 306
Шахайн, Бурхи 306
Шахайн, Рэнцэ 306
Шбээци 209
Шиднай, Дансаран 347, 362
Шидхан волости 347, 348
Шиилхэ 69, 96, 152, 215, 230, 254
Шиирабай, Ханда 312
Шиллинг → Шиллинг фон Канштадт
Шиллинг фон Канштадт, П.Л. 27, 129, 191, 192, 193, 224, 364
Шинтадай, Санжа 349
Шитэй хурамши 298
Шишкин, Юрий 157, 198
Шодо шүүлэнгэ 297
Шодын, Ринчэн (Рэнцэ) 72, 122, 147, 148, 158, 189
Шойжо-Жалсан 124, 232
Шойнпол Түбэшын 221
Шоно 254, 272, 302, 347, 372, 374, 382, 383
Шоно Баатар 243
Шонохоной, Дэлгэр 72, 153
Шонхоной, Дэлгэр 217
Шулуутай горхон 81
Шулуутай дасан 89, 190, 320, 322
Шүйсикэ, Васили Ивановичи (Василий Иванович Шуйский) 319
Шэбшээгэй, Ондирой 17, 32, 341, 343, 354
Шэбшээ кинеес 343
Шэбэлтын сэлезни 171
Шэдхэдэй табан нарһан 285
Шэлдэй занги 54, 62, 117, 147, 184
Шэнгэн мэргэн 294
Шэнгэнэй, Бозой 312
Шэнгэнэй, Жодбо 312
Шэнгэнэй, Лубсай 312
Шэнтэ 159
Шэншэл 171
Шэнэ Зардама 118
Шэнэстэйн боон 287
Шэрдүү 155
Шэрдүүгэй 155
Шэрэнгитэ 171

Шэтын острог 171, 223
Шэтэ 73, 82, 83, 96, 171, 183, 231,
232, 266, 267, 329, 350, 358,
365, 366

Щ

Щербачев, Алексей 215, 253,
329
Щукин, Николай Семенович
(Счүкин) 274 328

Э

Эбэр дүшэн юэн хушуун →
Үбэр дүшэн юэн хушуу
Эгэтын дасан 81, 107, 128, 221
Эгэтын миирсхэ гэр 149
Эгэтэ (гол, нутаг) 159
Эдир Бодонгон 298, 300
Эдир Бодонгоной, Убаша 300
Эдэ (Иди) 236
Эеэр засагша хаан 244, 272, 325
Эжы гүнжэ 250, 300
Эжэл мурэн 209, 244, 246
Эйдхэйн, Болтирог 124
Элхи 158, 159
Эльба 220, 258
Элэсүн нутаг 347
Энгидэй мурэн 73
Энхын, Арбуушка 312
Энхын, Сүхэнэг 312
Энхэ-Амгалан хаан 208, 209,
212, 213, 230, 244, 251, 331, 334
Энэдхэг 10, 34, 43, 93, 94, 104,
109, 113, 120, 179, 180, 188,
194, 195, 223, 224, 226, 338,
371, 377
Эргүзискэ → Владиславич,
Савва
Эрдэни 98, 103, 105, 226, 279,
293, 297, 335, 337
Эрдэниин, Намтай Шири 297
Эрдэниин, Сүндэб 297
Эртиши 207
Эрхүүгэй острог 97, 272, 273
Эрхүү мого (губерни) 28, 29, 33,
42, 96, 109, 198, 205, 219, 221,
235, 236, 248, 253, 255, 257,
280, 283, 301, 336, 343, 353,
354, 355, 356
Эрхүү гол 235, 258, 326
Эрхүү хото 86, 87, 100, 106, 132,
136, 151, 198, 200, 216, 219,
224, 230, 231, 232, 235, 257,
259, 262, 264, 266, 276, 287,
293, 321, 326, 327, 328, 330,
344, 349

Эрхэ хунтайжа 300
Эрье Бүүргэ 214
Этигэлшын, Радна 314
Этигэлшын, Чоглин 314
Этигэлэй, Доёд багша 314
Этигэлэй, Жамбал лама 314
Этигэлэй, Жамбал мэдээшэ 314
Этигэлэй, Манибадар 314
Этигэлэй, Нар Зайһан 314
Эхирэд 9, 16, 19, 23, 24, 29, 34,
92, 205, 206, 211, 237, 239, 254,
303, 304, 343, 346, 354, 356,
359, 361, 363, 371, 372, 373, 374,
375, 378, 379, 380, 382

Ю

Юй обогто Жүгэ ноён → Жүгэ
ноён
Юмбүү 159
Юмжабай, Гомбожаб 311
Юмжабай, Лубсан 311
Юмжабай, Садада 314
Юмжабай, Цэдэн 311
Юмсүн гэлэн Лубсан-Дагба 78
Юмсэнэй (габжа лама) 320, 321
Юмсэнэй, Вандан 5, 11, 13, 17, 18,
22, 23, 24, 28, 29, 30, 44, 96,
178, 180, 181, 184, 185, 186, 194
Юмсэрэн, Ванчигай 72, 125, 155
Юмсэрэнэй, Цэбэг (жаб) 72,
126, 217
Юмцэрэнэй, Дугаржаб 287
Юмэй, Сайнцаг 17, 18, 31, 279,
326
Юндэн(-Доржо) ван 217, 218,
246, 255
Юндэнэй, Жанашэри 288
Юрий, 3-дугаар Даниловичи
318
Юри (Юрий / Георгий) 317, 337
Юрөө (гол, нутаг) 236, 254, 291,
374, 382
Юрөө(гэй) харнууд 272, 279,
282, 374
Юрөөгэй Чойдон Даржилин
Хиид → Юрөө(гэй) дасан
Юрөө(гэй) дасан 216, 221, 224,
228, 233, 292
Юрөөлтын, Надмид 314
Юрөөлтын, Чойнбол 314
Юрөөлтын, Чойнзон 320
Юурамдай шүүлингэ 297

Я

Яабалан 171
Якоби 215, 253, 343, 353
Янгаажан дасан 216, 221, 233,
283,
Яндагай, Морхоо → Цандагай
Морхоо
Япон 9, 12, 40, 59, 230, 322, 337,
338, 345, 358, 371
Ярлунг 114
Ярмаг 211, 248, 345, 359
Ярмаг Тимофэй → Ярмаг
Ярополкэ (Ярополк) 317
Ярополкэ (Ярополк), 2-дугаар
317
Яросалоб (Ярослав) 317
Ярослаб (Ярослав), 2-дугаар
317
Ярослаб (Ярослав), 3-дугаар
317
Яру-Лһа 114
Ярууна (аймаг, нутаг) 96, 167,
283, 360
Ярууна (нуур) 69, 79, 99, 116, 118,
157, 159, 164, 167, 171, 183, 249
Яхад (мого, орон нутаг) 100,
106, 239
Яхад (шэбээ) 184
Ярмаг 211, 247, 248, 345, 359
Ярмаг Тимофэй → Ярмаг
Ярополкэ (Ярополк) 317
Ярополкэ (Ярополк), 2-дугаар
317
Яросалоб (Ярослав) 317
Ярослаб (Ярослав), 2-дугаар
317
Ярослаб (Ярослав), 3-дугаар
317
Яру-Лһа 114
Ярууна 69, 70, 79, 96, 99, 116,
118, 157, 159, 164, 167, 171, 173,
183, 249, 250, 283, 360
Яхад 106, 184, 207, 210, 239

Сэлэнгын
буриадууд

Буряад-монголой удха зохёолой дээжэ. 1-р боти
Антология произведений писателей Бурятии. Том 1
Урданай буряадай түүхын зохёол
Бурятские летописи

9 785715 105714

6+

Хүрбүүлжэ хэблэлдэ бэлэдхэхэн /

Перевод-переложение

Бадагаров Ж.Б.

Оршол, тайлбари /

Введение, комментарии

Бадагаров Ж.Б.,

Нацагдорж Батцэнгэл,

Цыремпилов Н.В.

Харюусалгата редактор /

Ответственный редактор

Цыремпилов Н.В.

Загбар бэлдэхэн / *Дизайн, верстка*

Шарайд О. Галсан

(Буряад-Монгол Ном хэблэл)

Энэ ном Буряад Уласай
байгуулагдаһанай 100
жэлэй ойе тэмдэглэхэ
хүрээндэ Ородой
Холбооной Уласай Соёлой
яаманай һанхүүгэй
дэмжэлгэтэйгээр
бэлэдхэгдэбэ (ОХУ-ай
Юрэнхылэгшын 2018 оной
4-р нарын 25-най үдэрэй
176 тоото зарлиг)

Издание подготовлено при
финансовой поддержке
Министерства культуры
Российской Федерации
в рамках празднования
100-летия образования
Республики Бурятия (Указ
Президента Российской
Федерации от 25 апреля
2018 г. № 176)

“Буряад-Монгол Ном” хэблэлэй редакци:
670000 Буряад Улас, Улаан-Үдэ хото
Борсоевой гуд. 13/2
Утаһан: +7 (3012) 57 33 93
Email: buryadnom@gmail.com
IG: @buryadmongolnom

Хэблэлдэ 2021.11.30-до шэлжүүлбэ
Офсет саарһан 100 г/м²
Хэмжээ 70×100/16
Хэблэхэн тоо 1000 шэрхэг
Хэблэлэй үйлэдбэри
ОАО “Подольская фабрика
офсетной печати”
03570-21 тоото захилга

Тус номдо Америкын
Нэгэдэхэн Уласай
Конгрессэй номой
һангай нээлтэтэй вэб-
сайт ([https://www.loc.gov](https://www.loc.gov/Library_of_the_US_Congress)
Library of the US Congress)
ба Батцэнгэлийн
Нацагдоржын хубиин
суглуулгаһаа абһан
гэрэл зураг ашагланхай

Буряад-монголшуудай 18-20-р зуунай үедэ өөрын гэхээр түүхэ бэшэлгын уламжалал бүтээһэниинь түхэл, агуулгаараа дэлхэйн соёлой онсо шанартай үзэгдэл болоно. Энэнь урданай монгол, түбэдэй түүхэ бэшэлгын уламжалал дээрэ һуурилан, тухайн сагай ородой баримтата зохёолой нүлөө хүртэһэн юм. Иимэһээ урданай буряадай түүхын зохёолнууд болбол тон өөрсэ онсолигтой байдаг. Тус номдо буряадай түүхэ бэшэгүүд сооһоо эгээ шухала заримыень шэлэжэ абаад, мүнөөнэй буряад бэшэгэй хэлэндэ хүрбүүлэн оруулжа, уншагшадай анхаралда толилуулнабди. Хэблэлдэ бэлэдхэхэдээ түүхэ бэшэгүүдэй олон янзын буулгабарие хоорондонь һайса харисуулжа үзөөд, урдань гараһан хүрбүүлгэнүүдые олон талаар һайжаруулһан байнабди. Номой эхиндэ дэлгэрэнгы оршол, түүхэ бэшэг бүхэнэй арада эрдэм шэнжэлгын тайлбари бэшэжэ, номой түгсэхэлдэ хүнэй ба газарай нэрын хэлхээ найруулжа оруулһаниинь урданай буряадай түүхын зохёолтой танилсажа ойлгохо, шудалха гэхэн хүндэ дутажа болошогүй шухала хэрэглүүр болохонь дамжаггүй.

9 785715 105714

БУРЯД
УЛАСАЙ
ҮНДЭНЭТЭНЭЙ
НОМОЙ ЁАН

